

MESTERSÉGEK
ÉS MŰHELYEK
A KÖZÉPKORI ÉS
KORA ÚJKORI
MAGYARORSZÁGON

TANULMÁNYOK
HOLL IMRE EMLÉKÉRE

CRAFTS AND WORKSHOPS
IN HUNGARY DURING
THE MIDDLE AGES AND
THE EARLY MODERN PERIOD

STUDIES IN MEMORY
OF IMRE HOLL

MESTERSÉGEK ÉS MŰHELYEK
A KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON
TANULMÁNYOK HOLL IMRE EMLÉKÉRE

CRAFTS AND WORKSHOPS IN HUNGARY
DURING THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN PERIOD
STUDIES IN MEMORY OF IMRE HOLL

Bill Stone

(1924–2016)

MESTERSÉGEK ÉS MŰHELYEK
A KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI
MAGYARORSZÁGON
TANULMÁNYOK HOLL IMRE EMLÉKÉRE

CRAFTS AND WORKSHOPS IN HUNGARY
DURING THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN PERIOD
STUDIES IN MEMORY OF IMRE HOLL

Szerkesztette / Editors

BENKŐ ELEK – KOVÁCS GYÖNGYI – OROSZ KRISZTINA

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities
Hungarian Academy of Sciences

Budapest 2017

Támogatók / Sponsors

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing
RÉTI ZSOLT

Angol fordítás / English translations
CHRIS SULLIVAN

ISBN 978-615-5766-01-5

© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences
© Archaeolingua Alapítvány / Archaeolingua Foundation
© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator
2017

Minden jog fenntartva. A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.
All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

Borító / Cover

Mozaikpadló részlete a pilisi ciszterci apátságából, 13. század eleje. Fotó: Tihanyi Bence

Tímárt ábrázoló címer a budai domonkos kolostor egyik sírkövéről, 16. század eleje.

Budapesti Történeti Múzeum, Budapest. Fotó: Tihanyi Bence

Arcos pohár Visegrádról, 1400 körül.

Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum, Visegrád. Fotó: Kocsis Edit

Detail of mosaic flooring from Pilis Abbey, early 13th century. Photograph: Bence Tihanyi

Coat of arms depicting a tanner on a tombstone from the Dominican friary in Buda, early 16th century. Budapest History Museum, Budapest. Photograph: Bence Tihanyi

Beaker from Visegrád featuring human faces, c. 1400.

King Matthias Museum of the Hungarian National Museum, Visegrád.

Photograph: Edit Kocsis

ARCHAEOLINGUA

Borítóterv / Cover design: KASZTA MÓNI
Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: KOVÁCS RITA
Nyomda / Printers: PRIME RATE Kft., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Szerzők / <i>Authors</i>	9
Rövidítésjegyzék / <i>Abbreviations</i>	11

HOLL IMRE EMLÉKEZETE REMEMBERING IMRE HOLL

Holl Imre emlékezete / <i>Remembering Imre Holl</i> (BENKŐ ELEK – KOVÁCS GYÖNGYI – OROSZ KRISZTINA)	15
--	----

Holl Imre tudományos bibliográfiája / <i>Imre Holl's scientific bibliography</i> Összeállította / <i>Compiled by OROSZ KRISZTINA</i>	29
---	----

HOLL IMRE Középkori régészet III. Archeometria, archeobotanika, archeozoológia <i>Medieval archaeology III. Archaeometry, archaeobotany, archaeozoology</i>	47
---	----

TANULMÁNYOK STUDIES

ARADI CSILLA A gálosfa-kistótvárosi nemesi kúria és kályhacsempéi <i>The manor house at Gálosfa-Kistótváros and its stove tiles</i>	77
---	----

BALLA MÁRTA – ÉDER KATALIN Budai lelőhelyekről előkerült török kori fajanszok anyagvizsgálata <i>Tests on Ottoman-era faience from sites in Buda</i>	95
--	----

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ „Midőn, mint jó rárók, mezőn széllyel járók...”. Társadalmi identitás és solymászat az újkor hajnalán <i>'Like valiant hawks they fly across the embattled sky...'. Social identity and falconry in early modern age Hungary</i>	113
---	-----

BENDA JUDIT Marhakereskedelem és mészárszékek a késő középkori Budán, Pesten és Óbudán <i>The cattle trade and butcher shops in late medieval Buda, Pest, and Óbuda</i>	125
---	-----

B. BENKHARD LILLA Utak a városban. Topográfiai változások Kőszeg városkapuja előtt a 13–16. században <i>Roads in the town. Topographical changes in front of Kőszeg's town gate in the 13th–16th centuries</i>	149
---	-----

BENKŐ ELEK – BARKÓCZY PÉTER

A könyv régészete. Középkori könyvveretek és -kapcsok a pilisi ciszterci monostorból 165
*The archaeology of books. Medieval book clasps and other book fittings from
 Pilis Cistercian Monastery*

FELD ISTVÁN

Késő középkori faburkolatú szoba a gyulai várban 193
A late medieval wood-panelled room in Gyula Castle

GAÁL ATTILA

A fémmegmunkálás leletei a szekszárd-palánki török kiserőd 215
 (Jeni Palanka) feltárásából
*Evidence of metalworking from Yeni Palanka,
 the Ottoman palisaded fort at Szekszárd-Palánk*

GERELYES IBOLYA

Az anyagvizsgálatok jelentősége a 16–17. századi 241
 balkáni ötvösműhelyek meghatározásában
*The significance of materials analysis in identifying 16th–17th-century
 goldsmith's workshops in the Balkans*

GÖMÖRI JÁNOS

Pergőfűrók lendkerekei az Egyházásfalu melletti kora középkori 255
 vasolvasztó telep helyén (Győr-Moson-Sopron megye)
*Flywheels for pump drills on the site of an early medieval iron-smelting settlement
 near Egyházásfalu (Győr-Moson-Sopron County)*

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

Középkori konyhák, kemencék a Margit-szigeti királyi udvarházban és 269
 a domonkos apácakolostorban
*Medieval kitchens and ovens in the royal manor house and
 Dominican nunnery on Budapest's Margaret Island*

KOC SIS EDIT

Különleges kerámiák és emberfejes edények a középkori Visegrádról 289
Unusual ceramics and vessels reminiscent of human heads from medieval Visegrád

KOLLÁTH ÁGNES

A kora újkori redukált égetésű korsók eredetéről és típusairól 307
The origins of early modern age reduction-fired jugs and their various types

KOVÁCS GYÖNGYI

A kora újkori kerámia változásaihoz. Régi és új elemek 325
 a székesfehérvári Hiemer-ház leletanyagában
*Changes in early modern age ceramics. The old and the new
 in finds from Székesfehérvár's Hiemer house*

LAJKÓ ORSOLYA

„Veres fazék, paraszt csupor, tokános tál”. Az írott források szerepe 353
 a kora újkori kerámia kutatásában
*'Red pot, small rustic mug, dish for meat stew'. The role of written sources
 in the researching of early modern age pottery*

MIKLÓS ZSUZSA – VIZI MÁRTA	
Fazekasság egy hajdani dél-dunántúli mezővárosban. Decs-Ete, a 7. ház régészeti leletei	369
<i>Pottery in a market town of old in southern Transdanubia. Decs-Ete, archaeological finds from Building No. 7.</i>	
OROSZ KRISZTINA	
Aranyozott bőrkárpitok és más bőrből készült lakberendezési tárgyak a 15–17. századi magyar otthonokban	403
<i>Gilt leather wall hangings and other leather furnishings in Hungarian homes, 15th–17th centuries</i>	
PAPP ADRIENN	
Török kori tímárműhely emlékei a budai Tabánban	431
<i>Relics of an Ottoman-era tannery in Buda's Tabán District</i>	
F. ROMHÁNYI BEATRIX	
Mesteremberek és műhelyek a kolduló rendi és pálos kolostorokban	441
<i>Craftsmen and workshops in mendicant and Pauline monasteries</i>	
RUSU, ADRIAN ANDREI	
Who cast mace heads in Arpadian-era Hungary?	451
SÓFALVI ANDRÁS	
Kora újkori fogadók és hamuégetők a sóvidéki Só út mentén	463
<i>Early modern age inns and potash huts along the Sóvidék's Só út (The 'Salt Region's Salt Road')</i>	
SZALAI EMESE	
15–17. századi kályhaelemek a gyulai várból	473
<i>Stove tiles (15th–17th-centuries) from Gyula Castle</i>	
SZENDE KATALIN	
Malmok a városban. Az energiatermelés topográfiája négy városban az iparosodás előtt	485
<i>Mills and towns. The topography of energy production in four Hungarian towns in the pre-industrial period</i>	
TAKÁCS MIKLÓS	
Az Árpád-kori gömbölyű aljú cserépbográcsok két nagyalföldi regionális csoportjáról	507
<i>Two regional groupings of Arpadian-era earthenware cauldrons with rounded bases</i>	
TÓTH ANIKÓ	
Középkori edényégető kemence az óbudai Hajógyári-szigetről	523
<i>A medieval kiln from Hajógyári-sziget ('Hajógyár Island'), Budapest</i>	
WOLF MÁRIA	
Mezőgazdasági eszközök a borsodi ispáni várat megelőző 10. századi faluból	539
<i>Agricultural implements from a 10th-century village antedating the ispán's (count's) fortress in Borsod County</i>	

SZERZŐK / AUTHORS

ARADI Csilla
Járási Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatal,
Kaposvár
csiaradi@freemail.hu

BALLA Márta
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi
Egyetem
Nukleáris Technikai Intézet, Budapest
balla@reak.bme.hu

BARKÓCZY Péter
Miskolci Egyetem
Fémteni, Képlékenyalakítási és
Nanotechnológiai Intézet, Miskolc
fembarki@uni-miskolc.hu

BARTOSIEWICZ László
Stockholm University
Osteoarchaeological Research Laboratory,
Stockholm
laszlo.bartosiewicz@ofl.su.se

BENDA Judit
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
benda.judit@mail.btm.hu

B. BENKHARD Lilla
benkhardsilla@gmail.com

BENKŐ Elek
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Régészeti Intézet, Budapest
benko.elek@btk.mta.hu

ÉDER Katalin
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
eder.katalin@mail.btm.hu

FELD István
Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Régészettudományi Intézet, Budapest
feld@t-online.hu

GAÁL Attila
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd
anyaka98@freemail.hu

GERELYES Ibolya
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
gerelyes.ibolya@hnm.hu

GÖMÖRI János
forum.muzeum@gmail.com

HOLL Imre (†)

IRÁSNÉ MELIS Katalin
katalinmelis@gmail.com

KOCSIS Edit
Magyar Nemzeti Múzeum
Mátyás Király Múzeum, Visegrád
kocsisedit@visegradmuzeum.hu

KOLLÁTH Ágnes
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Régészeti Intézet, Budapest
kollath.agnes@btk.mta.hu

KOVÁCS Gyöngyi
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Régészeti Intézet, Budapest
kovacs.gyongyi@btk.mta.hu

LAJKÓ Orsolya
Móra Ferenc Múzeum, Szeged
lajko.orsolya@gmail.com

MIKLÓS Zsuzsa (†)

OROSZ Krisztina
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
 Régészeti Intézet, Budapest
orosz.krisztina@btk.mta.hu

PAPP Adrienn
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
papp.adrienn@mail.btm.hu

F. ROMHÁNYI Beatrix
MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori
Európában” Kutatócsoport, Budapest
t.romhanyi@gmail.com

RUSU, Adrian Andrei
Institutul de Arheologie și Istoria Artei,
Cluj-Napoca
aarusu@gmail.com

SÓFALVI András
Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely
sofalvi@hotmail.com

SZALAI Emese
Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető
Nonprofit Kft., Budapest
szalai.emu@gmail.com

SZENDE Katalin
Közép-európai Egyetem /
Central European University, Budapest
Szendek@ceu.edu

TAKÁCS Miklós
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet, Budapest
takacs.miklos@btk.mta.hu

TÓTH Anikó
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
toth.aniko@mail.btm.hu

VIZI Márta
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd
vizim@wmmm.hu

WOLF Mária
Szegedi Tudományegyetem
Régészeti Tanszék, Szeged
wolfmaria55@gmail.com

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK / ABBREVIATIONS*

AASzeg	Acta Universitatis Szegediensis (Szeged)	Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	ÉÉT	Élet és Tudomány (Budapest)
ActaEthnHung	Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
ActaHAHung	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
ActaOrHung	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
AgrSz	Agrártörténeti Szemle (Budapest)	GPSKV	Grada za Proučavanje Spomenika Kultura Vojvodine (Novi Sad)
AH	Archaeologia Historica (Brno)	HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Alba Regia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)	IMÉ	Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei (Budapest)
AnB	Analele Banatului (Timișoara)	JAMÉ	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)	LK	Levéltári Közlemények (Budapest)
ASC	Archaeologica Slovaca – Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae (Bratislava)	MedArch	Medieval Archaeology (London)
ASF	Archaeologica Slovaca Fontes (Bratislava)	MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
AV	Arheološki Vestnik (Ljubljana)	MFME – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
BÁMÉ	A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)	MHB	Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)	MIA	Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR (Moskva)
BMÖ	Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich (Wien)	MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)	MMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)
CAB	Cercetări Arheologice (București)	MMúvéd	Magyar Műemlékvédelem (Budapest)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)	MNy	Magyar Nyelv (Budapest)
DissPan	Dissertationes Pannonicae (Budapest)		
DMÉ	A debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)		

* A rövidítésjegyzék Tulok, Magda: Abbreviations of periodicals and series of archaeology and auxiliary sciences. *ActaArchHung* 36 (1984) 333–384 című munkájának felhasználásával készült.

MTAÉ	A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője – Akadémiai Értesítő (Budapest)	SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
MúzHír	Múzeumi Híradó (Budapest)	SSz	Soproni Szemle (Sopron)
MÚÉ	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)	StAgr	Studia Agriensia (Eger)
NÉrt	Néprajzi Értesítő (Budapest)	StComit	Studia Comitatus (Szentendre)
NKNT	Népi Kultúra – Népi Társadalom (Budapest)	StudArch	Studia Archaeologica (Budapest)
Opuscula Hung	Opuscula Hungarica (Budapest)	TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
PA	Památky Archeologické (Praha)	TSz	Történelmi Szemle (Budapest)
Pápai MúzÉrt	Pápai Múzeumi Értesítő – Acta Musei Papensis (Pápa)	TT	Történelmi Tár (Budapest)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)	VAH	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
RégKut	Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary (Budapest)	VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
SA	Sovetskaja Arheologija (Moskva)	VSz	Vasi Szemle (Szombathely)
SlA	Slovenská Archeológia (Nitra)	WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
		ZfAM	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Köln)
		ZGy	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)

HOLL IMRE
EMLÉKEZETE

REMEMBERING
IMRE HOLL

HOLL IMRE EMLÉKEZETE

E kötet gondolata a 2010-es évek elején fogant meg többünkben, amikor már a közelgő 2014-es évre, Holl Imre 90. születésnapjára készültünk. Munkatársai és tisztelői voltunk, egyben egy nagy formátumú, katedra nélküli tanár fogadott tanítványai, így a legkevesebb volt, hogy a magas kora ellenére is töretlen munkakedvvel alkotó, a fiatalok és az újdonságok felé mindenkor nyitott tudósunk, évtizedek óta atyai barátunknak tiszteleti kötetet állítsunk össze.

A Régészeti Intézetben hosszú évek óta azon dolgozunk, hogy Magyarország középkori és kora újkori régészeti kutatását az oktatás, a hazai kutatás és a külföldi érdeklődők számára is használható módon, tematikus kötetekben foglaljuk össze, ezért az Ő esetében is tematikus tanulmánykötetet terveztünk, a munkássága gerincét kitevő anyagi kultúra kiterjedt témakörében. Ezt a különféle mesterségek, az ezeknek helyet és működési keretet nyújtó műhelyek, és az itt előállított termékek hármasságában képzeljük el, a városi élet számos idevágó vonatkozásával együtt. Tudatában voltunk annak, hogy Ünnepeztünk munkássága ennél sokkal nagyobb területet ölelt fel (csak példaként említjük a várkutatást, a középkori falvak feltárását és a különféle elméleti, módszertani kérdések elemzését), de nem kívántuk szétfeszíteni a tervezett kötet tartalmi egységét. Az egyetlen, komoly kivételt éppen Holl Imre egyik utolsó, az archeometria területére vezető írása jelenti, amelynek itteni megjelentetését az idős szerző kifejezetten kérte tőlünk.

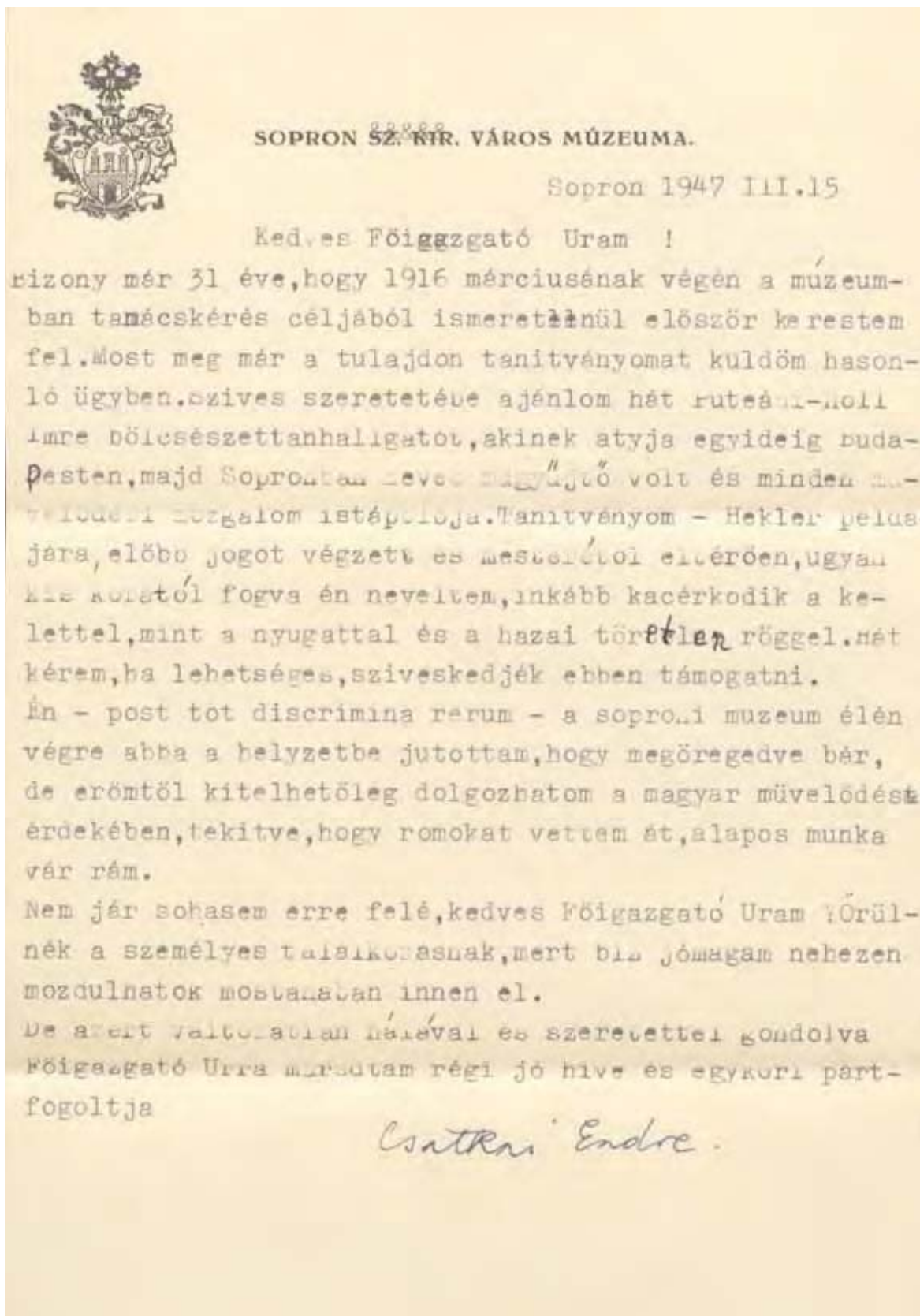
Az ünnepi tanulmánykötet megvalósítását célzó felhívásunkra számos szerző jelentkezett. A beérkezett, akkor még csak előszerkesztésen átesett, illusztrációkkal ellátott írásokból 2014 novemberére csupán egyetlen példányban kinyomtatott és bekötött munkát sikerült előállítanunk, amelyet születésnapján szűk körű megemlékezésen nyújtottunk át az akkor már otthonát csak ritkán elhagyó jubilánsnak. Holl Imre, a rá oly jellemző érdeklődő mosollyal, szakmai beszélgetésre és tudományos vitára mindig készen lapozgatta a vaskos paksamétát (1. ábra), miközben megígértük neki, hogy

a kötet nemsokára, megfelelő előkészítés után nyomdafestéket is lát, amiben szemmel láthatóan nálunk jóval kevésbé hitt. Neki lett igaza, a 2014-ben beérkezett, majd folyamatosan kibővült anyag sajnos csak évek múltán, szerkesztők és grafikusok kezén formálódott köteté, a terjedelmes munka kinyomtatását a kezdeti reménytelenség után a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének támogatása tette lehetővé.

Ünnepeltünk mindeközben 2016. augusztus 25-én, életének 92. évében, nagy türelemmel és önfegyelemmel viselt, hosszú betegség

1. ábra. Holl Imre köszöntése otthonában 90. születésnapján, jelen kötet kéziratának átadása, 2014. november 17. Fotó: Benkő Elek
Fig. 1. Imre Holl at home during a celebration held on his 90th birthday on 17 November 2014. He has just been given the manuscript of the present volume. Photograph: Elek Benkő

2. ábra. Csatkai Endre ajánlólevele Felvinczi Takács Zoltánnak, 1947. Holl család irattára
 Fig. 2. Letter from Endre Csatkai to Zoltán Felvinczi Takács in support of Imre Holl, 1947.
 Holl family archive

után elhunyt. Személyében a középkori magyar régészet legnagyobb élő képviselőjét veszítettük el, akinek neve és munkássága a legszorosabban összefonódott a korszerű régészeti kutatás megszületésével és fejlődésével Magyarországon, a II. világháborút követő, jó két emberöltőnyi időszakban.

1924-ben, Budapesten született, ifjúkorát Sopronban töltötte. Édesapja, Dr. Holl Jenő 1925-től a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút (GYSEV) üzletigazgatója volt, szabad idejében jó nevű műgyűjtő és műpártoló, aki soproni tartózkodása alatt kezdetben főként festményekből álló kollekcióját tervszerű munkával a soproni ötvösművészet és óntés remekeivel, és a régi soproni látképek (veduták) hiánytalan, a múzeumi gyűjteményt is meghaladó sorozatával egészítette ki.¹ Holl Imre nagy érdeklődése a középkori ónművesség emlékei és az ötvös-jegyek iránt, továbbá értő szeretete, amivel a középkori városi ábrázolások, városfalak és tornyok felé fordult, ezekre a gyerekkori évekre és élményekre nyúlik vissza. Különös hatást gyakorolt rá édesapja barátja és gyűjtőtársa, Sopron műemléki mindenese, Csatkai Endre, aki az épített műemlékek mellett jártas volt az ötvösség, a zenetörténet és a könyvtártudomány világában is, és 1938-tól felkért házitánítóként végigkísérte Holl Imre soproni gimnazista éveit. Nem véletlen, hogy Holl Imre első, középkori óntárgyakról írott cikkét édesapja és Csatkai Endre emlékének ajánlotta, és a Csatkai-emlékkönyvbe szintén a soproni ónművésgről küldött írást.²

Soproni érettségijét (Széchenyi István Gimnázium) követően 1942–1946 között Pécsset, az Erzsébet Tudományegyetemen jogot tanult, de már nem doktorált le. Érdeklődése addigra alapvetően a régiségek felé fordult, és abban sem volt biztos, hogy a háború után felszálló új világ mennyiben fogja majd jogi tudását értékelni. A pesti egyetem művészettörténeti tanszékére kíváncszott, bár Csatkai Endre, akitől ebben az ügyben is tanácsot kért, saját példájára hivatkozva igyekezett eltanácsolni ettől, és apja nyomdokain a biztos kenyeret ígérő vasutas életpálya felé próbálta terelni. „Szerencsére nem fogadtam meg tanácsát” – emlékezett vissza erre évtizedekkel később.

1946-ban beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem (1950 ősztől Eötvös Loránd Tudományegyetem) művészettörténet szakára, ahol a család távoli barátja, Vargha László nép-

rajzkutató javaslatára felvette az ősrégészet és a klasszika archeológia szakot is. Ezzel órarendje oly mértékben zsúfolttá vált, hogy már nem tudta kamatoztatni azt az ajánlólevelet, amelyet Csatkai Endre gépelt Felvinczi Takács Zoltánnak (2. ábra), a keleti művészetek professzorának,³ jóllehet a keleti művészet iránti érdeklődése – például a török kori leletegyüttesekből előkerülő kínai porcelánok és perzsa fajanszok, keménycserepek esetében – később sem halványult el.

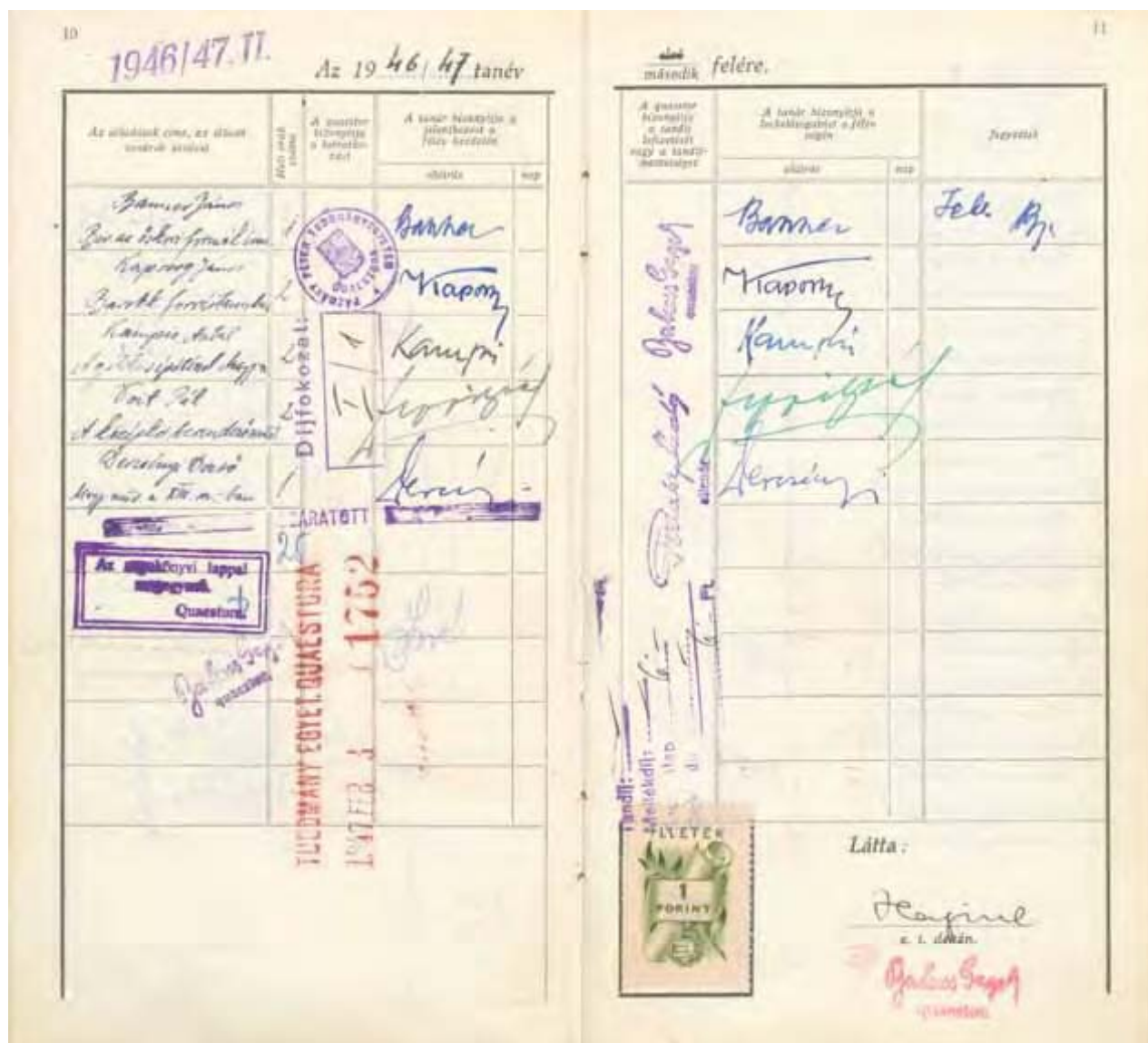
Holl Imre visszaemlékezése szerint ekkoriban még meg kellett küzdeni azért, hogy régészeti és művészettörténeti tárgyú előadásokat egyaránt hallgathasson, mert ezek a régi felfogás szerint „nem férnek össze”. Leckekönyve bámulatos merítést tükröz bölcsészstudiumok garmadájából, a kor legkiválóbb tudósai előadásait és szemináriumait látogatta (3–4. ábra). Gerevich Tibortól egy szemináriumi dolgozathoz a gödöllői művésztelep témáját kapta; ekkor még művészettörténésznek készült, ám érdeklődését ötödéves korában éppen Gerevich Tibor unokaöccse, Gerevich László fordította meg, aki magántanárként a középkori régészet tárgykörében először tartott előadásokat a pesti egyetemen. Ez az impulzus nemcsak Holl Imrét, hanem évfolyamtársát, a későbbi kiváló visegrádi múzeumigazgatót, Héjj Miklóst is magával ragadta. Jelentős hatás érte a fiatal Holl Imrét Vargha László részéről is, aki a népi építészet elhivatott kutatójaként gyakran látta vendégül fiatal kollégáját. Elmélyült szakmai beszélgetéseik feltehetően hozzájárultak ahhoz, hogy Holl Imre a középkori falvak régészeti kutatása terén is maradandót alkotott.

A pályakezdésnél azonban – mint látni fogjuk – a két Gerevich és Héjj Miklós személye volt a meghatározó. Héjj, aki végzés után rögtön a visegrádi múzeum élére került az ottani ásatások vezetőjeként, évfolyamtársát és barátját már az ötödév előtti nyáron, 1949-ben meghívta a visegrádi palota akkor megindult ásatására (5. ábra). Mivel már akkor a középkori

¹ Csatkai 1928; Csatkai 1931; Csatkai 1956; Csatkai 1958.

² Holl 1987; Holl 1996.

³ 1947. III. 15.: „Tanítványom – Hekler példájára – előbb jogot végzett és mesterétől eltérően, ugyan kis korától fogva én neveltem, inkább kacérkodik a kelettel, mint a nyugattal és a hazai töretlen röggel. Hát kérem, ha lehetséges, szíveskedjék ebben támogatni.”

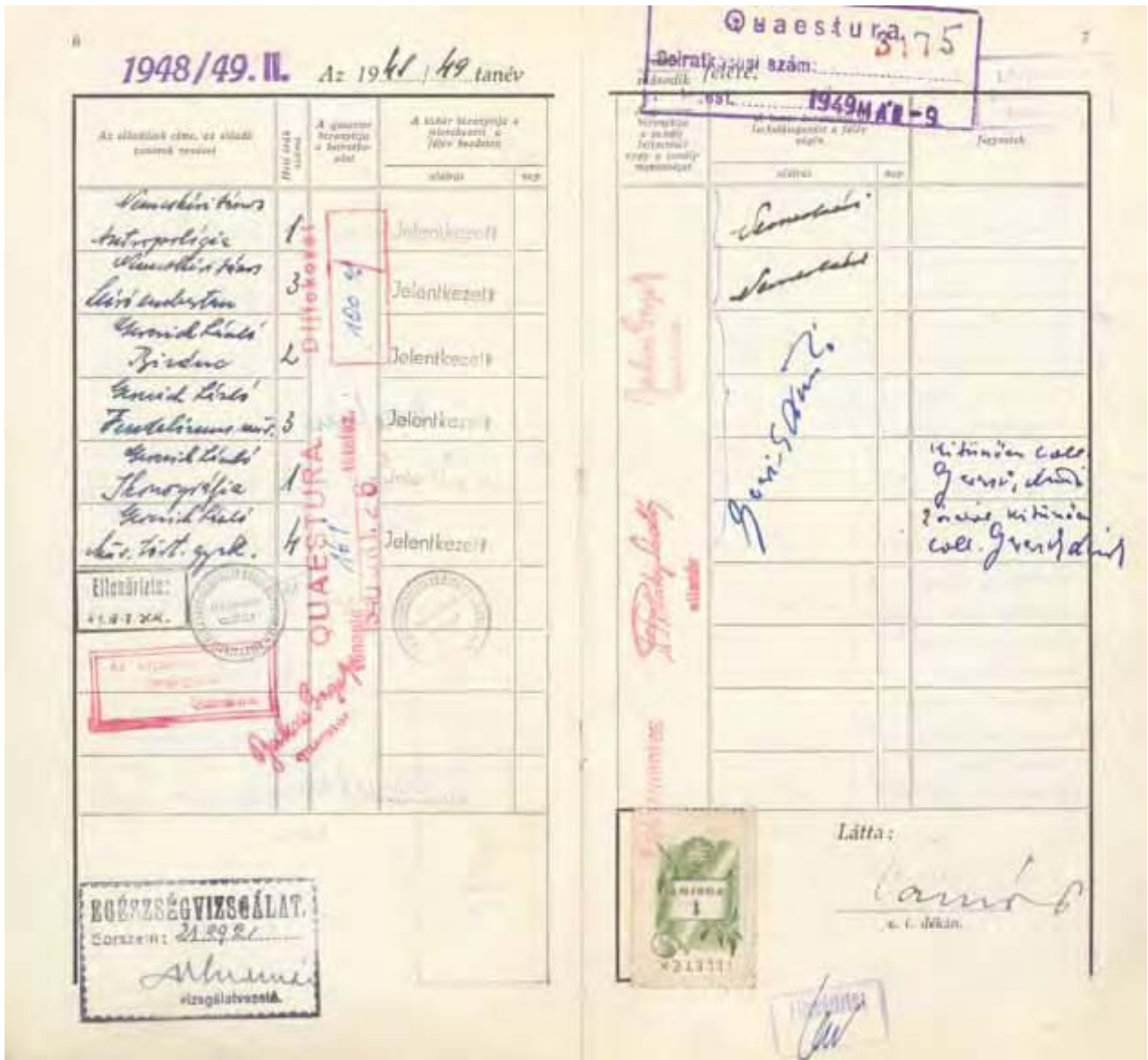
3. ábra. Egy lap Holl Imre leckekönyvéből, 1946/47-es tanév II. félév. Előadók: Banner János (Bevezetés az őskori formák ismeretébe), Kapossy János (Barokk forrástanulmányok), Kampis Antal (A gótikus építészet Magyarországon), Voit Pál (A középkor berendező művészete), Dercsényi Dezső (Magyar művészet a XIII. században). Holl család irattára

Fig. 3. Page from a university attendance booklet for Imre Holl, for the second semester of the academic year 1946/47. Lecturers: János Banner, János Kapossy, Antal Kampis, Pál Voit, Dezső Dercsényi. Holl family archive

kerámia érdekelte, az ásatás mellett egy kanócos petróleummécsessel és egy kis konyhakéssel felszerelve nekilátott a régi, Schulek-féle ásatás kerámialeletei ragasztásának. Az amúgy eredményes műveletre felfigyelt Várnai Dezső, aki Gerevich Tibor és az újraalakuló műemléki hatóság támogatásával az esztergomi középkori kőtár rendezésével foglalkozott, és e munka részeként tekintett az 1930-as évek esztergomi várásatásai során előkerült kerámialeletek leltározására. Erre kérte fel Holl Imrét, aki

az addig nem sok figyelemre méltatott anyagot rajzokkal, fényképekkel, rekonstruált színvázlatokkal kiegészítve áttekintette; számos, azóta végérvényesen elkallódott tárgyat ma már csak az ő dokumentációja nyomán ismerünk.

E korai munkák segítették Holl Imrét egy kivételes jelentőségű, ma már – nagyrészt éppen az ő munkássága nyomán – általánosan elfogadott következtetés levonásában. Eszerint valamely középkori épületegyüttes története nemcsak falkutatással és az előkerült kőfarag-

4. ábra. Egy lap Holl Imre leckönyvéből, 1948/49-es tanév II. félév. Előadók: Nemeskéri János (Antropológia és leíró embertan), Gerevich László (Bizánc, Feudalizmus művészete, Ikonográfia, Művészettörténeti gyakorlat). Holl család irattára

Fig. 4. Page from a university attendance booklet for Imre Holl, for the second semester of the academic year 1948/49. Lecturers: János Nemeskéri, László Gerevich. Holl family archive

ványok elemzésével rajzolható meg, hanem ezt a monumentális kerámia (mintás téglapadlók, speciális igények és dinasztikus szempontok mentén kivitelezett díszkályhák stb.), sőt, a feltárt kisleletek egésze segítségével is pontosítani, árnyalni lehet. Mire elvégezte egyetemi tanulmányait, a doktorátust a bölcsészkaron éppen eltörölték. Később újra megszerezhetővé vált a bölcsészdoktori cím, de addigra már kevés vonzerőt jelentett Holl Imrének, aki nem kívánt beállni a nála jóval fiatalabb doktorjelöl-

tek sorába. Hasonlóan alakult viszonya a kandidátusi fokozattal is, amit a Régészeti Intézet munkatársaként egyértelműen elvártak tőle, de a kötelező marxista filozófia vizsgára és az orosz nyelvvizsgára – bár valamilyen orosz nyelvi bizonyítvánnyal már korábban is rendelkezett – a maga szelíd módján nem vállalkozott. Egész pályáját tudományos fokozat és címek nélkül járta végig, ilyen szempontból a legnagyobb békében önmagával és környezetével.

5. ábra. Holl Imre a visegrádi múzeumban, háttal Héjj Miklós, 1949. Holl család irattára
 Fig. 5. Imre Holl at the museum in Visegrád; in the background is Miklós Héjj, 1949.
 Holl family archive

6. ábra. Kora gótikus keresztboltozat falíveinek maradványai a budai várban, Budapest, I. Úri utca 43.
 Fotó: Susits László, 1945. Gerevich-hagyaték, MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, neg. ltsz. 36.391
 Fig. 6. Remains of springers from early Gothic groin vaulting in Buda's Castle District, Budapest,
 District I, Úri utca 43. Photograph: László Susits, 1945. Gerevich papers, Archive of the Institute of
 Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences (RCH HAS),
 inv. no. of the negative: 36.391

A kisleletek, mindenekelőtt a kerámia feldolgozásában tanúsított kivételes tehetsége és érdeklődése azonban felkeltette a háború után kibontakozó középkori régészet vezető egyéniségének, Gerevich Lászlónak a figyelmét, aki ez idő tájt kezdte meg a Fővárosi Múzeum Középkori Osztályának Vármúzeummá szervezését, elindította a Vár romos házainak homlokzat-kutatását, felmérését, majd a palota ásatását. Ehhez elengedhetetlen szüksége volt fiatal, tehetséges régészekre. Az 1950-es évfolyam frissen végzett növendékei közül Holl Imre és későbbi felesége, Gyürky Katalin is a kiválasztottak közé került. Holl Imre friss, de egész későbbi életére kiható élménye volt Gerevich lendületes munkakezdése a budai várban, melyet saját elképzelései szerint, a Műemlékek Országos Bizottsága segítségével, sőt, gyakran annak ellenére valósított meg. Munkája nyomán kiderült, hogy a rommá lőtt Várnegyedben nem csak egy-két középkori polgárház maradt fenn; a meglazult újkori homlokzatok mögött jelentős középkori részletek, és ezekből egész utcasorok bontakoztak ki, amelyeket a barokk átépítés tartósan elfedett (6. ábra).⁴

Az igazi nagy feladat azonban a várpalota kezdődő nagy ásatássorozata volt (1949–1960), ahol Gerevich László okkal számított a már egyetemi szakdolgozatát is a középkori kerámiából író Holl Imrere, aki kezdetben – fiatal társával együtt – még a munkások bérjegyzékén szerepelt, majd többedmagával álláshoz jutott a Vármúzeumban (1967 után Budapesti Történeti Múzeum). Az ásatásvezető idővel már önálló ásatási felületeket is rábízott, sőt, még a számára oly kedves reneszánsz faragványok (7. ábra) közül is átengedett neki publikálásra egy pompás darabot.⁵ Tudományos titkár, majd 1957-től osztályvezető-helyettes lett, emellett irányította a fotó- és a restaurátor műhelyt is. E feladatok valódi mélységét az jelentette, hogy a Vármúzeum ekkoriban a háború utáni első kiállítására készült, ahol az új, látványos ásatási eredmények mellett kiállították az Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár corvináit, továbbá az esztergomi főszékesegyházi kincstár Mátyás-kálváriáját is. Mindez anyagismerete, terepi és gyűjteményi gyakorlata páratlan gazdagodását hozta, ugyanakkor igazi szenvedélyének, a tudományos munkának és a feldolgozásnak csak nehezen hódolhatott tőle. Ezért, amikor Gerevich László felkérte, hogy lépjen az 1958-ban megalapított akadé-

7. ábra. Holl Imre egy, a vári ásatásból származó reneszánsz konzol tisztítása közben, 1950.

Holl család irattára

Fig. 7. Imre Holl cleaning a Renaissance corbel from an excavation at Buda Castle, 1950.

Holl family archive

miai Régészeti Intézet (kezdetben: Régészeti Kutató Csoport) munkatársai közé (8. ábra), a BTM-mel fenntartott szoros kapcsolatát haláláig megőrizve, igent mondott a kutatás akkori csúcsát jelentő intézményre, ahol nyugdíjazásáig (1988), sőt, messze azon túl is kibontakozhatott kivételes tudományos teljesítménye.

Ettől kezdve sokkal több idő jutott tanulmányírára, például az 1954-ben feltárt, nevezetes Dísz téri kút gazdag leletanyagának a feldolgozására, benne Magyarország ez idő szerint legkorábbi, időközben sajnos elveszett ónkorsójával.⁶ Budai témáit új, fiatal kora színhelyeit idéző kutatásokkal egészíthette ki, a kőszegi vár

⁴ Gerevich 1947.

⁵ Holl 1955.

⁶ Holl 1966.

8. ábra. Az MTA Régészeti Kutató Csoport alakuló ülése, 1958. A képen balról jobbra: Holl Imre, Kutzián Ida, Bajusz Józsefné (gazdasági vezető), Párducz Mihály, takarásban Gerevich László, háttal Mócsy András. MTA BTK Régészeti Intézet Adattára

Fig. 8. The inaugural session of the Archaeological Research Group of the Hungarian Academy of Sciences, 1958. From left to right: Imre Holl, Ida Kutzián, Mrs. József Bajusz (chief financial officer), Mihály Párducz, László Gerevich (partly visible), András Mócsy (with his back to the camera).
Archive of the Institute of Archaeology, RCH HAS

9. ábra. Fényképek a szlovákiai tanulmányútról, 1963. 1. A helyszín megjelölése nélkül;
2. Szepeskörtvélyes/Spišský Hrušov-Milov. Holl család irattára

Fig. 9. Photographs from a study tour in Slovakia, 1963. 1. Anonymous site;
2. Szepeskörtvélyes/Spišský Hrušov-Milov. Holl family archive

ásatásával (1960–1962), a 14. századi szabályos alaprajzú vár építéstörténetéhez kapcsolódó fontos felfedezéssel, vele párhuzamosan pedig Sopron védelmi rendszerének hosszú évekig tartó kutatásával, ismét jelentős eredményekkel (1959, 1961–1968). A soproni Előkapunál folytatott feltárás új, a nagyközönséget is érdeklő fejleményeiről – az idős atyai barát, Csatkai Endre kérésére – a *Soproni Szemlé*ben is beszámolt, majd évekkel később összefoglalta az ásatások történetét.

Az 1960-as évekre Holl Imre már érett, jó nevű kutatóvá vált, akinek figyelmét a középkori világi hatalom rezidenciái és várai, valamint a városi élet változatos részletei kötötték le. Ezek ma is kutatásunk legfontosabb témái közé tartoznak, azonban abban az ideológiai-
lag túlfűtött korban vitát váltottak ki, hiszen a vizsgált kérdések többsége a megdöntötnek tekintett polgári világhoz kötődött, ráadásul a „német” városok és az „elnyomók” várai, miként azt a vezető ideológus Molnár Erik, a Történettudományi Intézet nagy hatalmú igazgatója Gerevich Lászlónak kifejtette, nem ille-
nek a magyar múlt korszerű akadémiai kutatásába, inkább csak műemlékvédelmi feladatot jelentenek. Ezzel szemben Molnár a faluásatások fontosságát hangsúlyozta. Ez a súlyos ideológiai töltete miatt tételesen soha ki nem tárgyalt vita akkoriban átlengte a tudományt. Holl Imre visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy még jó kollégája, a középkori falufeltárások emblematikus régésze, Méri István is gyakran utalt (félíg) tréfásan arra a korszakos különbségre, ami a Nemzeti Múzeum „népi” kutatásait a budavári régészek „királyi” témáitól elválasztotta.

A falukutatástól természetesen sem a Régészeti Intézet vezetősége, sem pedig Holl Imre nem határolódott el, utóbbi Vargha László révén a téma jelentőségét már régtől fogva felmérte, de megvalósítását nem az Alföldön, hanem a kevéssé kutatott, új problémákat felvető Dunántúlon képzelte el. Így került sor arra az ásatásra, amelyet Parádi Nándorral (Magyar Nemzeti Múzeum) indítottak a régészeti topográfiai kutatóprogram során azonosított Veszprém megyei faluhelyen, Sarvalyon (1969–1974). A több éves kutatás nemcsak a régészet, hanem a néprajzkutatás számára is fontos felismeréseket hozott, amennyiben rávilágított arra, hogy eleve hibás az a hagyományos néprajzi gyakorlat, amely újkori néprajzi emlékekből próbált visszakövetkeztetni a középkori viszo-

nyokra. A kutatás igazi szenzációja azonban mégsem ez lett, hanem a jelentős mennyiségű és kiváló minőségű, a Régészeti Intézetben restaurált és lerajzolt fémlelet, amely a vaseszközök kutatását és feldolgozását új szintre emelte, egyben felhívta a figyelmet a felső-ausztriai kovácmesterség (Steyr) termékeinek jelentős keleti exportjára. További dunántúli faluásatásai, a Veszprém megyei Nagykeszin (1979), valamint a Zala megyei Szentmihályon (1983–1984), Parádi Nándorral és Nováki Gyulával együtt, már korántsem jártak ilyen látványos eredményekkel, történeti és topográfiai szempontból azonban fontosak voltak.

Intézeti tagsága lehetővé tette, hogy 1959 után egyre több külföldi tanulmányúton vegyen részt, Lengyelország, Csehország és Szlovákia (9. ábra) után végre az erdélyi Nagyszebenbe is eljutott, hogy impozáns városfalait tanulmányozhassa és fényképeket készítsen későbbi tanulmányok számára. Cikkei segítettek, hogy német és osztrák konferenciákon vehessen részt, és viszonylag korán eljutott Kijevbe és Londonba is.

Kutatói érdeklődése számos más tárgy-típus, köztük a kiválóan ismert fémtárgyak mellett alapvetően a középkori kerámiaira irányult. Vonzották a mintás padlótegla-
lyekkel még 1949-es visegrádi munkái idején ismerkedett meg, és amelyekről később önálló cikket is írt, az akkor ismert külföldi párhuzamok bemutatásával, amivel elnyerte a lektor Dercsényi Dezső nagy elismerését is. A visegrádi hőskorra nyúlik vissza az a különleges kapcsolat is, amely Holl Imrét a kályhacsempekutatáshoz fűzte. A régi ásatási anyagokból kiválogatott, restaurált és lefotózott leletek Balogh Jolán és Dercsényi Dezső figyelmét is felkeltették. Ezt a munkát folytathatta a friss és rendkívül gazdag budai anyagon nevezetes cikksorozatában. A budavári 15. századi lovalakos kályha rekonstrukciója és műhelykörének feltárása, a budai anyagban elkülönített, kezdetben helyinek tekintett külföldi kályhák és a nagy valószínűséggel részben tényleg helyi eredetű, vegyes mázas darabok felismerése sok más megállapításával együtt a régészet köreit meghaladó művelődéstörténeti jelentőséggel bír. Figyelemre méltó, hogy Holl Imre ezeket a tanulmányokat – éppen a cikksorozatban rejlő folyamatos kiegészítési-pontosítási lehetőségek miatt – alkalmasabb publikálási formának tekintette a könyvnel, mindazonáltal rendkívül

10. ábra. Holl Imre a Régészeti Intézet restaurátor műhelyében. Mikroszkópos vizsgálat, 1979/1980.

Fotó: Somlósi Éva. MTA BTK
Régészeti Intézet Adattára

Fig. 10. Imre Holl in the Archaeological Institute's conservation workshop. Microscopic examination in 1979 or 1980. Photograph: Éva Somlósi. Archive of the Institute of Archaeology, RCH HAS

sajnáljuk, hogy a magyar kályhacsempe-kutatás monografikus alapművét nem hagyta ránk. Kiemelkedőt alkotott a külföldről importált, viszonylag csekély számú, de kimagasló technikai tudással kivitelezett asztali díszkerámia terén is.

Átlátta a középkori régészet egészének fejlődését, nagy problémáit és fehér foltjait, történeti látása alkalmassá tette arra, hogy művelődéstörténeti kérdéseket is feszegetsen. Olyan kutatási témákat is kezdeményezett (a kályhacsempék mellett a külföldi – német, osztrák, itáliai – kerámiák, sokszorosított agyagszobrocskák, mesterjegyes kések, perzsa fajanszok, kínai porcelánok terén), amelyek más kollégák kezén csak most kezdenek kiteljesedni.

Széles kutatói körrel állt kapcsolatban itthon és külföldön, rendszeresen küldött és kapott

11. ábra. Karácsony a Régészeti Intézetben, 1984. A képen balról jobbra: Vaday Andrea, Horusitzky Katalin, Patek Erzsébet, Kalicz Nándor, Glattfelder Lúcia, Holl Imre.
Fotó: Somlósi Éva. MTA BTK Régészeti Intézet Adattára

Fig. 11. Christmas at the Archaeological Institute, 1984. From left to right: Andrea Vaday, Katalin Horusitzky, Erzsébet Patek, Nándor Kalicz, Lúcia Glattfelder, Imre Holl.
Photograph: Éva Somlósi. Archive of the Institute of Archaeology, RCH HAS

12. ábra. A Régészeti Intézet alapításának 30 éves évfordulója, 1988, a törzsgárda érmek átadása Bökönyi Sándorral. Fotó: Somlósi Éva. MTA BTK Régészeti Intézet Adattára
 Fig. 12. The thirtieth anniversary, in 1988, of the founding of the Archaeological Institute. The photograph shows Sándor Bökönyi presenting medals to long-serving staff members. Photograph: Éva Somlósi. Archive of the Institute of Archaeology, RCH HAS

publikációkat, szívesen vállalkozott hosszabb, elemző könyvrecenziókra. Munkái a nemzetközi középkorkutatás sokat idézett és keresett művei, olykor egyedülként a külföldön is ismert és idézett magyarországi szakirodalomból. Gazdag életműve kivételesen fontos írásokat foglal magában, teljességre törekvő bibliográfiája a bevezető után olvasható.

Hosszú évtizedeken át délelőttönként biztosan meg lehetett találni a Régészeti Intézet könyvtárában, vagy bolthajtásos szobájának félhomályában, az Uri utcai épület földszintjén. Gondosan áttanulmányozott minden frissen megjelent munkát, elmaradhatatlan negyedív méretű céduláira tárgyakat rajzolt, szakirodalmi utalásokat, párhuzamokat és keltezésre alkalmas részleteket jegyzetelt, több fióknyi zsúfolt cédulaanyaga mindenkor kincsbánya volt a hozzáférők számára. Széles látóköre a tárgyak feltűnően gondos vizsgálatával (10. ábra), a részletek gondos mérlegelésével párosult, ebben a készítéstechnikák biztos tudása mellett – feleségével együtt – a rajzi rekonstrukciós módszerek alkotó szintű ismerete segítette. Elmélyült kutatómunkája mellett szívesen fogadta az érdeklődő vendéget, az idő-

sebb kutatót és a megilletődött egyetemistát, és rendszeresen vett részt az intézeti rendezvényeken is (11–12. ábra).

Munkáját a Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1958-ban Kuzsinszky-emlékéremmel ismerte el (Gerevich László ajánlására), majd évtizedekkel később, 1994-ben átvehette a Társulat Rómer Flóris-emlékérmét is. A díjak, kitüntetések inkább elkerülték, maga sem vágyott rájuk különösebben, mégis örömmel töltötte el, mindannyiunkkal együtt, amikor 2008-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjét, 2009-ben a Schönvisner-díjat ítelték oda számára. A legfőbb kitüntetés mindazonáltal az volt, hogy szerény, de határozott egyéniségét, tiszta szellemét, munkakedvét és tudományos kíváncsiságát mindvégig megőrizhette, még otthonában olvasgatva is, a könyvespolcnak berendezett középkori ülőfülkék mellett.

Halála fájdalmasan egybeesett a Régészeti Intézet talán legnagyobb megpróbáltatásával, kényszerű elköltözésünkkel a budai várból új, ferencvárosi telephelyünkre. Dolgozószobájában hátrahagyott jegyzeteit, kézíratait a tőlünk telhető leggondosabb munkával csomagoltuk össze. Fiai, András és Balázs szívességéből

tudományos hagyatéka a Tárnok utcai lakás könyveivel, különnyomataival bővült. Már nincs közöttünk, de láthatatlanul, napi beszélgetéseinkben és munkánkban velünk él a Tóth Kálmán utcai kutatóközpontban is.

Az emlékére szerkesztett kötet fényképes és rajzi anyagát Réti Zsolt grafikus kollégánk készítette elő a nyomtatásra. A tördelés az Archaeolingua Alapítvány stúdiójában Kovács Rita munkája. A kiadás előkészítésében köszönjük Jerem Erzsébet folyamatos segítségét. A kötet kiadását az MTA Könyv- és Folyóirat-

kiadó Bizottságának támogatása biztosította, amivel sikerült elérni, hogy az MTA elnöki keretéből a kiadást fedezni lehessen. Számos életrajzi és bibliográfiai adatért, Holl Imre személyes visszaemlékezéseiről, miként több, rendelkezésünkre bocsátott régi fényképfelvételért (melyek az intézeti Adattárból is hiányoztak) Holl Andrásnak mondunk köszönetet. Nem utolsósorban pedig szerzőinknek és a tisztelőinknek, akik gondos munkájukkal is őrzik Holl Imre emlékét.

Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina

IRODALOM

- Csatkai 1928 Csatkai Endre: Műpártolás, műgyűjtés Sopronban. *Magyar Művészet* 4 (1928) 577–595.
- Csatkai 1931 Csatkai Endre: *Soproni ötvösök a XV.–XIX. században* (Ödenburger /Soprons/ Goldschmiede im Zeitraum XV.–XIX. Jahrhundert). Sopron 1931.
- Csatkai 1956 Csatkai Endre: Soproni látképek (veduták) 1890-ig. In: *Sopron és környéke műemlékei*. Magyarország Műemléki Topográfiája II. Győr-Sopron megye műemlékei 1. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest 1956, 157–164. (2. javított, bővített kiadás.)
- Csatkai 1958 Csatkai Endre: *A soproni műgyűjtés története*. Budapest 1958.
- Gerevich 1947 Gerevich László: Budavár egyetlen gótikus városunk. *Budapest* 3:1 (1947) 1–12.
- Holl 1955 Holl Imre: Egy budavári reneszánsz kő (Ein Renaissance Schnitzwerk aus der Burg von Buda). *BudRég* 16 (1955) 199–206.
- Holl 1966 Holl, Imre: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. *StudArch* 4. Budapest 1966.
- Holl 1987 Holl, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. Einige historische Angaben und Funde. *ActaArchHung* 39 (1987) 313–335.
- Holl 1996 Holl Imre: Ónöntők a XV. századi Sopronban (Die Zinngießer in Sopron /Ödenburg/ im 15. Jahrhundert). In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerk.: Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron 1996, 71–88.

REMEMBERING IMRE HOLL

Imre Holl (1924–2016), a retired scholar at the Academy's Archaeological Institute, was, during the second half of the 20th century and beyond, a leading researcher of the archaeology of Hungary in the late medieval and early modern eras. Almost every Hungarian archaeologist dealing with these periods today was a pupil of his. It is these researchers who are the editors and authors of the present volume, the first draft of which was compiled in manuscript form in time for Imre Holl's 90th birthday (on 17 November 2014). The volume's title and subject-matter embrace those areas of material culture that stood at the heart of Imre Holl's work, with special attention to various different crafts, the workshops in which these crafts were practised, and the artefacts that were produced in them.

Imre Holl was born in Budapest in 1924, but spent his childhood in Sopron (northwest Hungary). There, the atmosphere of the medieval town and the antiques and early modern age townscapes belonging to his art collector father encouraged his interest in art history and archaeology at an early age.

After taking his school-leaving (matura) examinations in Sopron, Imre Holl studied law in Pécs (southwest Hungary) from 1942 until 1946, but did not yet proceed to a doctoral degree. By then his interest had shifted to archaeology. Accordingly, in 1946 he enrolled at the University of Budapest to study archaeology and art history, although the material side of ethnography, too, engaged him. As a final-year student, he took part in excavations of the Royal Palace of Visegrád launched at this time (in 1949); he also made drawings, and analyses, of archaeological finds unearthed during excavations at Esztergom Castle in the 1930s. Many artefacts now irretrievably lost are known to us today solely on the basis of the documentation he compiled for them at this time.

His first place of work was Budapest's Castle Museum (known since 1967 as the Budapest History Museum), where he soon joined the series of major excavations at the Royal Palace of Buda then beginning under the direction of László Gerevich. These excavations ran from 1949 until 1960. The enormous number of finds recovered on the site formed the basis for various series of articles he would publish subsequently.

In 1958, Imre Holl joined the staff of the Archaeological Institute (today Institute of Archaeology, RCH HAS), which had been founded by László Gerevich. There, his activity and his rich international network of contacts grew broader, not just up until his retirement (in 1988), but also for decades afterwards, when, as a retired colleague, he continued to come in to the Institute and work there tirelessly. As well as the above-mentioned Buda investigations, excavations at Kószeg Castle (1960–1962) and researches into Sopron's system of defences (1959, 1961–1968) characterised his early career. Furthermore, he initiated very significant excavations at a village in Transdanubia (Sarvaly, in Veszprém County, 1969–1974).

Imre Holl's scientific work focused principally on medieval ceramics, although it also investigated metal artefacts. His reconstruction of a 15th-century, knight-figure stove from the Buda Castle District; his uncovering of workshops where its parts were produced; and his identification of foreign stoves set apart in the Buda material and initially regarded as local, along with his recognition of mixed-glaze examples which in all probability in part really were of local origin, possess art historical significance that goes beyond archaeology. His work in the field of fine ceramic tableware imported from abroad produced in small quantities using high-level technical expertise was likewise outstanding.

Imre Holl maintained ties with large numbers of researchers and museologists at home and in foreign countries. He happily undertook to write book reviews that were lengthy and analytical. His works are much quoted and sought after by medievalists internationally; sometimes they are the only works from the Hungarian specialised literature in the field to which references are made.

A Bibliography intended to be exhaustive is included after this Introduction.

HOLL IMRE TUDOMÁNYOS BIBLIOGRÁFIÁJA / IMRE HOLL'S SCIENTIFIC BIBLIOGRAPHY

Összeállította / Compiled by
Orosz Krisztina

1950

Világi építészet legkorábbi ábrázolása budai kályhacsempén. *Építés- Építészettudomány* 2 (1950) 419–420, 425–426.

1952

Használati és díszkerámia a budai várpalotából (La céramique médiévale retrouvée au cours des fouilles au château /vár/ de Bude). *ArchÉrt* 79 (1952) 179–185.

1953

Gerevich László – Seitl Kornél – Holl Imre: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. *MűÉ* 2 (1953) 210–218.

1954

Holl Imre – Zalotay Elemér: Hódmezővásárhely–Szikáncs–Csáki-tanya. [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 81 (1954) 80.

A visegrádi palota kápolnájának padozata (The pavement of the chapel in the palace of Visegrád). *ArchÉrt* 81 (1954) 192–196.

1955

Külföldi kerámia Magyarországon, XIII–XIV. század (Ausländische Keramikfunde des XIII.–XVI. Jahrhunderts). *BudRég* 16 (1955) 147–197.

Egy budavári reneszánsz kő (Ein Renaissance Schnitzwerk aus der Burg von Buda). *BudRég* 16 (1955) 199–206.

Beszéljen az anyag. Megjegyzések a történeti kiállítások rendezésének kérdéséhez. *MűzHír* 1955, 25–26.

Holl Imre – Seenger Ervin: A Budapesti Történeti Múzeum műtárggyarapodása a felszabadulástól. *MűÉ* 4 (1955) 96–99.

F. Mihály Ida – Lócsy Erzsébet – Holl Imre: *A középkori Buda és Pest*. Múzeumi Füzetek. Budapest 1955.

1956

Voit Pál – Holl Imre: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye (L'officina di maioliche di Mattia Corvino nella fortezza di Buda). *BudRég* 17 (1956) 73–150.

Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez (Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferei des Mittelalters). *BudRég* 17 (1956) 177–196.

1958

Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz, 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts). *BudRég* 18 (1958) 211–300.

Budapest II. Hidegkúti-uti kastély. [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 9 (1958) 42.

1959

Budapest I., Attila-Ring 2.; Budapest III., Békásmegyér, Kossuth Lajos üdülőpart. [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 86 (1959) 210.

Budapest I., Attila krt. 2.; Budapest III., Békásmegyér, Kossuth L. üdülőpart. [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 11 (1959) 56; 60.

I. ker. Attila krt. 2. sz. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. [Ásatási jelentés]. *BudRég* 19 (1959) 259.

Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról (Bericht über die im Jahre 1956 im Gebiet der Schlossbauten zu Nyék vorgenommenen Authentifikationsgrabungen). *BudRég* 19 (1959) 273–290.

1960

Holl, Imre – Nováki, Gyula: Sopron, Fabrizius-Haus (Kom. Győr-Sopron). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 87 (1960) 241–242.

Holl Imre – Nováki Gyula: Sopron-Fabricsusház (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 13 (1960) 98.

Kőszeg-Jurisich vár (Vas m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 14 (1960) 68–69.

1961

Kőszeg, Jurisich-Burg (Komitat Vas). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 88 (1961) 295.

1962

Nyék középkori templomának romjai és XV. sz. végi vadászkastély s nyaralóépület maradványai a Vöröshadsereg útján. In: *Budapest műemlékei* II. Szerk.: Pogány Frigyes. Budapest 1962, 264–269.

Holl Imre – Nováki Gyula – Sz. Póczy Klára: Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt (Stadtmauerreste unter dem Fabriziushaus in Sopron). *ArchÉrt* 89 (1962) 47–67.

1963

Holl, Imre – Voit, Pál: *Alte ungarische Ofenkacheln*. Budapest 1963.

Középkori cserépedények a budai várpalotából (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda, 13.–15. Jahrhundert). *BudRég* 20 (1963) 335–394.

A magyar középkori kerámia kutatásának problémái (Die Probleme der Forschung der ungarischen mittelalterlichen Keramik). *Műveltség és hagyomány – Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae* 5 (1963) 65–86.

Kőszeg-Jurisich-Burg (Kom. Vas); Kőszeg-“Grosse Bastei” (Kom. Vas); Sopron-Burgmauer (Kom. Győr-Sopron). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 90 (1963) 307–308.

Wagner, E. – Drobná, Z. – Durdík, J., Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters. 2. kiadás. Praha 1960. [Recenzió]. *ArchÉrt* 90 (1963) 322–323.

Kőszeg-Jurisich vár (Vas m.); Sopron-Városfal (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 15 (1963) 69–70; 73.

Kőszeg-Jurisich vár (Vas m.); Kőszeg-Nagybástya (Vas m.); Sopron-Városfal (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 16 (1963) 69–70; 70; 73.

1964

Sopron, Szt. György utca 15., Stadtmauer (Kom. Győr-Sopron). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 91 (1964) 256.

Sopron, Szt. György u. 15. sz., Városfal. [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 17 (1964) 39.

1965

A magyar régészeti topográfia középkori részének feldolgozási szempontjai. *ArchÉrt* 92 (1965) 71–72.

Kőszeg, W-liche Stadtmauer (Kom. Vas); Sopron, Szt. György u. 9–17. (Stadtmauer) (Kom. Győr-Sopron). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 92 (1965) 245; 247.

Kőszeg, Ny-i városfal (Vas m.); Sopron, Szt. György u. 9–17. (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 18 (1965) 72; 80.

1966

Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. StudArch 4. Budapest 1966.

Sopron, Szt. György u. 5–9. (Kom. Győr-Sopron); Sopron, Templom u. 14. (Kom. Győr-Sopron). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 93 (1966) 305–306.

Sopron, Szt. György u. 5–9. (Győr-Sopron m.); Sopron, Templom u. 14. (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 19 (1966) 75–76.

1967

Sopron középkori városfalai. Jelentés az 1961–64. évi ásatásokról (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron). *ArchÉrt* 94 (1967) 155–183.

Sopron-Előkapu (Városfal és kapu) (Győr-Sopron m.); Sopron, Szt. György u. 9. (Városfal) (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 20 (1967) 100–101.

1968

Sopron városfalai. *SSz* 22 (1968) 289–302.

Haithabu, a viking kor városa. *ÉÉT* 23 (1968) 2013.

Ceramics. In: *Hungarian Art Treasures. Ninth to Seventeenth Centuries*. Exhibition catalogue – 11 October 1967–14 January 1968, Victoria and Albert Museum. London 1968, 92–97.

Sopron-Előkapu (Kom. Győr-Sopron). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 95 (1968) 141.

Sopron középkori városfalai II. (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron II.). *ArchÉrt* 95 (1968) 188–205.

Sopron-Előkapu (városfal és kapu) (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 21 (1968) 76.

Kőszeg (Kom. Vas); Sopron (Kom. Győr-Sopron). [Ásatási jelentés]. *MittArchInst* 1 (1958–1968) 155–157; 162.

1969

A középkori kerámia kutatásának legújabb eredményei Csehszlovákiában. *ArchÉrt* 96 (1969) 247–249.

Strauss, Konrad: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Strassburg 1966. [Recenzió]. *Alba Regia* 10 (1969) 176–177.

Domanovszky György: Magyar népi kerámia. Bp., 1968, Corvina. [Recenzió]. *Alba Regia* 10 (1969) 177–178.

Sopron-Előkapu (városfal és kapu) (Győr-Sopron m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 22 (1969) 68–69.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg, Sarvaly (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). [Ásatási jelentés]. *MittArchInst* 2 (1969) 146.

1970

Középkori régészeti konferencia Bécsben. *ArchÉrt* 97 (1970) 135.

Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946–1964). *ActaArchHung* 22 (1970) 365–411.

I. Éri, M. Kelemen, P. Németh, I. Torma: Veszprém megye régészeti topográfiája. Veszprémi járás. Magyarország régészeti topográfiája II. (Die archäologische Topographie des Komitats Veszprém. Bezirk Veszprém. Archäologische Topographie Ungarns II.) Hrsg.: L. Gerevich, Red.: I. Éri. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1969. [Recenzió]. *ActaArchHung* 22 (1970) 418–420.

Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 4. Für die Arbeitsgemeinschaft der Ur- und Frühgeschichtsforscher in Niedersachsen (im NHB). Hrsg. H. Jankuhn. Hildesheim, A. Lax Verlag 1969. [Recenzió]. *ActaArchHung* 22 (1970) 460–464.

1971

Sopron középkori városfalai III. (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron III.). *ArchÉrt* 98 (1971) 24–44.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg-Sarvaly (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 98 (1971) 284.

Középkori kályhacsempék Magyarországon II. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II.). *BudRég* 22 (1971) 161–207.

A városkutatás kérdései a középkori régészetben (Die Stadtforschung in der Archäologie des Mittelalters). In: *Középkori régészeti tudományos ülészek, 1970. december 8–10.* Szerk.: Nagy Emese. RégFüz Ser. II. 14. Budapest 1971, 53–57, 124–126.

Siedlungsarchäologie und Burgenforschung des Mittelalters in Ungarn. *Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 5 (1971) 51–52.

Parádi Nándor – Holl Imre: Sümeg-Sarvaly (Veszprém m., tapolcai j.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 24 (1971) 95.

1972

Ceramica. In: *Antica arte Magiara dal X al XVII secolo.* Catalogo – Palazzo Venezia. Red.: Radocsay, Dénes – Zlinszky-Sternegg, Mária. Roma 1972, 60–61.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg-Sarvaly (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 99 (1972) 272.

B. Polla, Kežmarok. *Archaeologica Slovaca Fontes* X. Bratislava 1971. [Recenzió]. *ArchÉrt* 99 (1972) 285–286.

Kalicz, Nándor – Holl, Imre: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 5. Hrsg. H. Jankuhn. Hildesheim, A. Lax Verlag, 1970. [Recenzió]. *ActaArchHung* 24 (1972) 346–348.

Kalicz, Nándor – Holl, Imre: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 6. Hrsg. H. Jankuhn. Hildesheim, A. Lax Verlag, 1970. [Recenzió]. *ActaArchHung* 24 (1972) 348–349.

Parádi Nándor – Holl Imre: Sümeg-Sarvaly (Veszprém m., tapolcai j.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 25 (1972) 102.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg, Sarvaly (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). [Ásatási jelentés]. *MittArchInst* 3 (1972) 164–165.

1973

Zur Verbreitung romanischer Tonfliesen in Ungarn. *MittArchInst* 4 (1973) 105–112, Taf. 31–33.

Holl, Imre – Parádi, Nándor: Sümeg, Sarvaly (Komitat Veszprém, Kreis Tapolca). [Ásatási jelentés]. *MittArchInst* 4 (1973) 188.

Gerevich, L., *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. [Recenzió]. *ArchÉrt* 100 (1973) 117–118.

N. Constantinescu, Coconi. Bukarest [București] 1972. Editura Academiei R. S. România. [Recenzió]. *ArchÉrt* 100 (1973) 128.

Sopron középkori városfalai IV. (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron IV.). *ArchÉrt* 100 (1973) 180–207.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg-Sarvaly (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 100 (1973) 276.

G. P. Fehring: Unterregenbach. Kirchen, Herrensitz, Siedlungsbereiche. Forschungen u. Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg. 1. kötet. Stuttgart, 1972. Müller und Gräff V. [Recenzió]. *ArchÉrt* 100 (1973) 290–291.

I. Éri: Nagyvázsöny. (Baudenkmäler des Komitats Veszprém). Direktion der Museen des Veszprémer Komitats. 1971. [Recenzió]. *ActaArchHung* 25 (1973) 411.

Parádi Nándor – Holl Imre: Sümeg-Sarvaly (Veszprém m., tapolcai j.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 26 (1973) 109–110.

1975

Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. *MittArchInst* 5 (1974–1975) 129–150, Taf. 40–54.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg, Sarvaly (Komitat Veszprém, Kreis Tapolca). [Ásatási jelentés]. *MittArchInst* 5 (1974–1975) 221.

A kaposszentjakabi kályhacsempék (Ofenkacheln von Szentjakab). *SMK* 2 (1975) 209–216.

C. R. Rapf: Das Schottenstift. (Wiener Geschichtsbücher – Band 13) Wien, P. Zsolnay V. 1971. [Recenzió]. *ActaArchHung* 27 (1975) 270–271.

W. Hummelberger – K. Peball: Die Befestigungen Wiens. (Wiener Geschichtsbücher – Band 14) Wien, P. Zsolnay V. 1974. [Recenzió]. *ActaArchHung* 27 (1975) 271–272.

G. P. Fehring: Unterregenbach. Kirchen, Herrensitz, Siedlungsbereiche. Müller und Gräff V. 1972. [Recenzió]. *ActaArchHung* 27 (1975) 522–523.

A. Merhautová: Raně středověká architektura v Čzecách. Praha Academia 1971. [Recenzió]. *ActaArchHung* 27 (1975) 523–524.

Parádi Nándor – Holl Imre: Sümeg-Sarvaly (Veszprém m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 28 (1975) 136–137.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg-Sarvaly (Kom. Veszprém). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 102 (1975) 312.

1976

A középkori régészet néhány kérdése. *ArchÉrt* 103 (1976) 126–128.

V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zaniklá středověká ves u Slavonic. *Studia Musei Moraviae*. Brno 1975. Moravské Museum v Brne. [Recenzió]. *ArchÉrt* 103 (1976) 326–327.

D. Dercsényi: Az esztergomi királyi palota. (Der königliche Palast von Esztergom.) Budapest, Corvina Kiadó, 1975. [Recenzió]. *ActaArchHung* 28 (1976) 209.

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Sümeg, Sarvaly (Komitat Veszprém, Kreis Tapolca). [Ásatási jelentés]. *MittArchInst* 6 (1976) 161–162.

1977

H. Ladenbauer-Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte. Wien 1974. P. Zsolnay Verlag. [Recenzió]. *ArchÉrt* 104 (1977) 119–120.

B. Beckmann, Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse. Bonn 1975. Rheinland Verlag. [Recenzió]. *ArchÉrt* 104 (1977) 120.

B. Beckmann: Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse. Bonn, Rheiland Verlag 1975. [Recenzió]. *ActaArchHung* 29 (1977) 470–471.

W. Meyer: Die Burgruine Alt-Warburg. Olten, Walter-Verlag, 1974. [Recenzió]. *ActaArchHung* 29 (1977) 472–473.

1978

Glasfunde des 15.–16. Jahrhunderts aus dem Hause eines Patriziers in Sopron (Ungarn). *ZfAM* 6 (1978) 95–103.

Várépítészetiünk. Szerk.: Gerő L. Budapest 1975. Műszaki Könyvkiadó. [Recenzió]. *ArchÉrt* 105 (1978) 136–137.

J. Baart – W. Krook – A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam. Amsterdam 1977. Fibula-van Dishoeck, Haarlem. [Recenzió]. *ArchÉrt* 105 (1978) 139.

1979

Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. *ActaArchHung* 31 (1979) 105–145.

P. Weiner: Zinngießermarken in Ungarn. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. [Recenzió]. *ActaArchHung* 31 (1979) 416–417.

Holl, Imre – Parádi, Nándor: Die Ausgrabung des spätmittelalterlichen Dorfes Sarvaly (Vorbericht). *MittArchInst* 8–9 (1978–1979) 143–148, Taf. 89–94.

Sarvaly középkori lakóházai (Die mittelalterlichen Wohnhäuser von Sarvaly). *ArchÉrt* 106 (1979) 33–51.

B. Nechvátal, Středověká studna v Plzni-Solní ulici. Archeologické studijní materiály 12. Praha 1976. [Recenzió]. *ArchÉrt* 106 (1979) 150–151.

1980

Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon (Spätmittelalterliche Kachelöfen aus Regensburg in Ungarn). *ArchÉrt* 107 (1980) 30–43.

R. Popa – M. Mărgineanu-Cârstoiu, Mărturii de civilizație medievală românească. (Biblioteca de Arheologie XXXVI.) București 1979. Editura Academiei RSR. [Recenzió]. *ArchÉrt* 107 (1980) 267–268.

B. Polla, Bratislava, západné suburbium. (Fontes Instituti Archaeologici Musei Nationalis Slovaci, T. IV.) Bratislava, 1979. Východoslovenské Vydateľ'stvo. [Recenzió]. *ArchÉrt* 107 (1980) 268.

Holl Imre – Parádi Nándor: Gyepükaján-Nagykeszi (Veszprém m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 33 (1980) 104.

1981

Feuerwaffen und Stadtmauern. Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 33 (1981) 201–243.

Geschichtswissenschaft und Archäologie. Hrsg. von H. Jankuhn und R. Wenskus. Sigmaringen, 1979. Thorbecke. (Vorträge und Forschungen. 22. kötet). [Recenzió]. *ArchÉrt* 108 (1981) 119–120.

V. Nekuda – J. Unger, Hrádky a tvrze na Moravě. Brno 1981. Nakladatelstvi Blok. [Recenzió]. *ArchÉrt* 108 (1981) 300.

1982

Holl, Imre – Parádi, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. FontArchHung. Budapest 1982.

Középkori desztilláló készülékek cserépből Kőszeg várában (Mittelalterliche Destilliergeräte aus Keramik in der Burg von Kőszeg). *ArchÉrt* 109 (1982) 108–123.

U. Lobbedey, Borgholzhausen. Archäologie einer westfälischen Kirche. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, Bd. 3. Bonn 1981. [Recenzió]. *ArchÉrt* 109 (1982) 163.

E. Neamțu – V. Neamțu – S. Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. Iași 1980. [Recenzió]. *ArchÉrt* 109 (1982) 163–164.

H. W. Mechelk, Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbgebiet aufgrund archäologischer Befunde. Forschungen zur ältesten Entwicklung Dresdens, Heft 5. Berlin, 1981. [Recenzió]. *ArchÉrt* 109 (1982) 330–331.

1983

Parádi, Nándor – Holl, Imre: Die Erforschung des mittelalterlichen Dorfes Nagykeszi. *MittArchInst* 12–13 (1982–1983) 207–225.

Holl Imre – Parádi Nándor: Nagykeszi középkori falu kutatása (Erforschung des mittelalterlichen Dorfes von Nagykeszi). *VMMK* 16 (1983) 181–202.

Ausgrabungen im Dorf Sarvaly. Wüstungsuhrsachen, Hausgrundrisse, ökonomische und soziale Gliederung in Spiegel archäologischer Funde. In: *Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich*. Vorträge und Diskussionen des dritten Symposions des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde. Bildungshaus Großrussbach, 5.–7. Juli 1982. Hrsg.: Feigl, Helmuth – Kusternig, Andreas. Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 6. Wien 1983, 216–234.

Szimpózium a középkori pusztásodásról Alsó-Ausztriában Gross-Russbachban, 1982. *ArchÉrt* 110 (1983) 132.

M. Richter, Hradištko u Davle. Monumenta Archaeologica T. XX. Praha 1982. Academia. [Recenzió]. *ArchÉrt* 110 (1983) 145.

Középkori kályhacsempék Magyarországon III. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn III.). *ArchÉrt* 110 (1983) 201–230.

Holl, Imre – Parádi, Nándor: Sály-Latorpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 110 (1983) 306.

Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 5. – Österreichische Akademie d. w. Sitzungsberichte, 400. kötet. Wien 1982. [Recenzió]. *ArchÉrt* 110 (1983) 326.

Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Szerk. J. Sydow. (Stadt in der Geschichte.) Bd. 8. Sigmaringen. 1981. Thorbecke V. [Recenzió]. *ArchÉrt* 110 (1983) 327.

Keramische Bodenfunde aus Wien (Mittelalter-Neuzeit). Szerk. O. Harl. Wien 1982. V. Museen der Stadt Wien. [Recenzió]. *ArchÉrt* 110 (1983) 327–328.

Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Hrsg.: J. Sydow. Stadt in der Geschichte. Bd. 8. Sigmaringen, 1981. [Recenzió]. *ActaArchHung* 35 (1983) 466–467.

Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. Ö. A. d. W. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 325. Band. [Recenzió]. *ActaArchHung* 35 (1983) 467–468.

Keramische Bodenfunde aus Wien. (Mittelalter-Neuzeit). Red. O. Harl. V. Wien, Museen der Stadt Wien. 1982. [Recenzió]. *ActaArchHung* 35 (1983) 468–469.

Holl Imre – Parádi Nándor: Sály-Latorpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 36 (1983) 86–87.

1984

Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a 15. században (Kacheln in Transdanubien. Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert). *VMMK* 17 (1984) 209–220.

Heraldikai megjegyzések. *ArchÉrt* 111 (1984) 109–114.

Novotný, B., Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren). Wien 1982. Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung. Nr. 31. [Recenzió]. *ArchÉrt* 111 (1984) 125–126.

Négysaroktornyos szabályos várak a középkorban (Regelmässige Kastellburgen mit vier Ecktürmen im Mittelalter). *ArchÉrt* 111 (1984) 194–217.

Holl, Imre – Nováki, Gyula – Parádi, Nándor: Bánokszentgyörgy-Szentmihálytető (Kom. Zala). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 111 (1984) 279.

B. Kirchgässner – J. Sydow (Hrsg.): Stadt und Gesundheitspflege. (Stadt in der Geschichte, Bd. 9.) Sigmaringen, J. Thorbecke Verlag, 1982. [Recenzió]. *ActaArchHung* 36 (1984) 327.

Holl Imre – Nováki Gyula – Parádi Nándor: Bánokszentgyörgy-Szentmihálytető (Zala m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 37 (1984) 100.

1985

Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. *MittArchInst* 14 (1985) 243–249.

Középkori régészetünk módszertani kérdései (Methodische Fragen in der Mittelalterarchäologie). In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 29–40.

Benkő E., Székelykeresztúri kályhacsempék. (15–17. század) Bukarest, 1984. Kriterion K. [Recenzió]. *ArchÉrt* 112 (1985) 144–145.

Holl, Imre – Parádi, Nándor: Bánokszentgyörgy-Szentmihálytető (Kom. Zala). [Ásatási jelentés]. *ArchÉrt* 112 (1985) 288.

G. Démainis d'Archimbaud, Les fouilles de Rougiers. Publication de l'U. R. A. n° 6. Éditions du C. N. R. S. Paris, 1980. [Recenzió]. *ArchÉrt* 112 (1985) 304–305.

Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 7. – Österreichische Akademie d. W. Sitzungsberichte, 439 Bd. Wien 1984. [Recenzió]. *ArchÉrt* 112 (1985) 305.

E. Neamțu – V. Neamțu – S. Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. Vol. 2. Iași 1984. [Recenzió]. *ArchÉrt* 112 (1985) 305–306.

G. Démians d'Archimbaud: Les fouilles de Rougiers. (Publication de l'A. R. A. n° 6 – Éditions du C. N. R. S. Paris, 1980). [Recenzió]. *ActaArchHung* 37 (1985) 467–468.

Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters. (Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Ö. Nr. 6.) Wien, 1984. [Recenzió]. *ActaArchHung* 37 (1985) 468–469.

Holl Imre – Parádi Nándor: Bánokszentgyörgy-Szentmihálytető (Zala m.). [Ásatási jelentés]. *RégFüz* Ser. I. No. 38 (1985) 88.

1986

Kőszeg vára a 13. században (Die Burg von Kőszeg im 13. Jahrhundert). *ArchÉrt* 113 (1986) 50–68.

A. Habovštiak, Středověká dedina na Slovensku. SNM Fontes VII. Bratislava 1985. V. Obzor Bratislava. [Recenzió]. *ArchÉrt* 113 (1986) 302.

V. Nekuda, Mstěnice. Zaniklá středověká ves. I. Brno 1985. Muzejní a vlastivědná společnost. [Recenzió]. *ArchÉrt* 113 (1986) 302.

1987

A középkori Szentmihály falu ásatása I. Az 1. ház és kályhája (Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály I. Das Haus 1 und sein Ofen). *Zalai Múzeum* 1 (1987) 161–177.

H. Steininger: Die münzdatierte Keramik in Österreich (12. bis 18. Jahrhundert, Fundkatalog). Wien 1985. Verband d. wiss. Gesellschaften Ö. [Recenzió]. *ActaArchHung* 39 (1987) 142.

Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 1. (1985). H. Böchlus Nachf. Wien–Köln–Graz. [Recenzió]. *ActaArchHung* 39 (1987) 142–143.

Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. Einige historische Angaben und Funde. *ActaArchHung* 39 (1987) 313–335.

1988

A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése (Analyse einer mittelalterlichen Schichtenreihe des Burgpalastes von Buda). *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988) 183–198.

B. Scholkmann: Burg Baldenstein. Das »Alte Schloß« bei Gammertingen. Sigmaringen, J. Thorbecke V, 1982. [Recenzió]. *ActaArchHung* 40 (1988) 353.

1989

Burgenforschung in Ungarn. *BMÖ* 4–5 (1988–1989) 93–101.

Középkori városi élet – városi építészet (Städtisches Leben im Mittelalter – städtische Architektur). *ArchÉrt* 116 (1989) 52–76.

A középkori régészet nemzetközi szimpóziuma, Thaya, Ausztria, 1987. *ArchÉrt* 116 (1989) 131.

Fehring, G. P., Einführung in die Archäologie des Mittelalters. (Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1987). [Recenzió]. *ArchÉrt* 116 (1989) 142–143.

1990

Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14.–15. Jh.). *ActaArchHung* 42 (1990) 209–267.

G. P. Fehring: Einführung in die Archäologie des Mittelalters. Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987. [Recenzió]. *ActaArchHung* 42 (1990) 391–392.

A középkori Szentmihály falu ásata II. A házak, falukép, az írásos adatok tanúsága (Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály II. Die Zeugnisse der schriftlichen Quellen, der Häuser und des Dorfbildes). *Zalai Múzeum* 2 (1990) 189–207.

The development and topography of Sopron in the Middle Ages. In: *Towns in Medieval Hungary*. Ed.: Gerevich, László. Budapest 1990, 96–102.

Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IV.). *ArchÉrt* 117 (1990) 58–95.

Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986, 1987. Konrad Theiss Verlag Stuttgart, 1987, 1988. [Recenzió]. *ArchÉrt* 117 (1990) 148.

Czeglédy I., A diósgyőri vár. Budapest 1988. Akadémiai Kiadó. [Recenzió]. *ArchÉrt* 117 (1990) 273–274.

Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4–5. (1988–89). Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, Wien. (Szerk. Felgenhauer, F.). [Recenzió]. *ArchÉrt* 117 (1990) 279.

M. Dabrowska, Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku. *Studia i materialy z historii kultury materialnej*. T. LVIII. (Warszawa 1987). [Recenzió]. *ArchÉrt* 117 (1990) 279–280.

1991

Stadtarchäologie in Budapest und in Ungarn. In: *Budapest im Mittelalter*. Hrsg.: Biegel, Gerd. Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62. Braunschweig 1991, 71–94.

Die materielle Kultur im Mittelalter – Die ungarische Mittelalterarchäologie. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg.: Kubinyi, András – Laszlovszky, József. *Medium Aevum Quotidianum* 22. Krems 1991, 68–73.

Mittelalterliche Goldschmiede in Buda. Handwerk und Topographie. *BMÖ* 7 (1991) 79–91.

Középkori városi topográfia és a kézműves műhelyek (Die mittelalterliche städtische Topographie und die Handwerkerstätte). In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia*. Szerk.: Uherkovich Ákos. *Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat* 3. Pécs 1991, 33–38.

Österreichisches Städtebuch. 4. Band. Die Städte Niederösterreichs, 1. Teil. (Hrsg.) O. Pickl, Red. F. Goldmann. Wien Verlag d. Österreichischen Akademie d. W. 1988. [Recenzió]. *ActaArchHung* 43 (1991) 242.

M. Dąbrowska: Kafle i piece kaflowe Polsce do konca XVIII wieku. (Kacheln und Kachelöfen in Polen bis zum Ende des 18. Jh.) *Studia i materialy z historii kultury materialnej*. T. LVIII. Warszawa 1987. [Recenzió]. *ActaArchHung* 43 (1991) 243.

Gotische Tonmodel in Ungarn. *ActaArchHung* 43 (1991) 315–336.

Néhány szó a visegrádi kápolna keltezése kérdéséhez. *ArchÉrt* 118 (1991) 83–84.

Castrum Pragense 1 – 1988. Szerk. Z Smetánka – J. Frolík. Archeologický ústav ČSAV. Praha 1988. [Recenzió]. *ArchÉrt* 118 (1991) 143.

R. Bergmann, Die Wüstungen des Geseker Hellwegraumes. – Bodenaltertümer Westfalens 23. Landschaftverband Westfalen-Lippe. Münster 1989. Verlag Aschendorff. [Recenzió]. *ArchÉrt* 118 (1991) 143–144.

1992

Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásátások eredménye (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter. Die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1960–1962). *FontArchHung*. Budapest 1992.

A középkori várak feldolgozásának néhány elvi kérdése (Einige Fragen zur Erforschung der mittelalterlichen Burgen). In: *Várak a későközépkorban / Die Burgen im Spätmittelalter*. *Castrum Bene* 2. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 198–202.

Középkori városi élet – hiteles borkimérő edények (Städtische Leben im Mittelalter – Weinschenkgefäße mit Eichmarke). *ArchÉrt* 119 (1992) 43–55.

Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter. (Wien 1988) – Materielle Kultur und Religiöse Stiftung im Spätmittelalter. (Wien 1990) – Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. (Wien 1990). Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreich, Nr. 11–12–13. Verlag der österreichischen Akademie d. W. [Recenzió]. *ArchÉrt* 119 (1992) 138–139.

Archäologische Stadtkernforschungen in Sachsen. (Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege – Beiheft 19.) Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1990. [Recenzió]. *ActaArchHung* 44 (1992) 457–458.

1993

Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. *ActaArchHung* 45 (1993) 247–299.

P. Seewaldt: Rheinisches Steinzeug. Bestandkatalog des Rheinischen Landesmuseums Trier. Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums. Nr. 3. Trier 1990. [Recenzió]. *ActaArchHung* 45 (1993) 369–370.

I. Unger: Kölner Ofenkacheln. Die Bestände des Museums für Angewandte Kunst und des Kölnischen Stadtmuseums. Kölnisches Stadtmuseum 1988. [Recenzió]. *ActaArchHung* 45 (1993) 370.

S. Felgenhauer-Schmiedt, Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde – Europäische Hochschulschriften, XXXVIII. sorozat 42. kötet. P. Lang, Frankfurt a. M. 1993. [Recenzió]. *ArchÉrt* 120 (1993) 146.

Archäologie im Rheinland 1989. Landschaftsverband Rheinland – Rheinisches Amt für Bodendenkmalpflege. Bonn 1990. Rheinland-Verlag, R. Habelt. [Recenzió]. *ArchÉrt* 120 (1993) 147.

1994

Holl, Imre – Balla, Márta: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln. *ActaArchHung* 46 (1994) 381–404.

J. M. Poissin (red.): Le Château médiéval, forteresse habitée. Actes du colloque de Lyon, 1988. Ed. de la Maison des sciences de l'Homme. – Documents d'archéologie française, Paris 1992. Nr. 32. [Recenzió]. *ActaArchHung* 46 (1994) 459–460.

Medieval Archaeology in the Netherlands. Ed. J. C. Besteman – J. M. Bos – H. A. Heidinga. Studies in Prae- en Protohistoriae 4. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1990. [Recenzió]. *ActaArchHung* 46 (1994) 460–462.

Majolika kancsó ifjú profilképével. Kőszeg, vár (Kat. VIII-38.). [Katalógustétel]. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 / Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 388.

Majolika kancsó „yhs” monogrammal. Kőszeg, vár (Kat. VIII-39.). [Katalógustétel]. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 / Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 388–389.

Cserépnegatív Paris ítéletének ábrázolásával. Kőszeg, vár (Kat. VIII-45.). [Katalógustétel]. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 / Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 394–395.

Ónművesség. [Szócikk]. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 506.

1995

Mittelalterarchäologie in Ungarn. *ZfAM* 9 (1995) 165–189.

A középkori késes mesterség (Messerhandwerk im Mittelalter). *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 159–188.

Mollay K., Első telekkönyv (1480–1553) – Sopron város történeti forrásai A-sorozat, 1. kötet. Sopron, 1993. Soproni Levéltár. [Recenzió]. *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 271.

U. Gross, Mittelalterliche Keramik zwischen Neckarmündung und Schwäbischer Alb. – Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg, Bd. 12. K. Theiss V. Stuttgart, 1991. [Recenzió]. *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 281.

Landgraf, E., Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Mitteldeutschland 1150–1550. – Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg, Bd. 14. Stuttgart, 1993. K. Theiss Verlag. [Recenzió]. *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 281–282.

Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln II. *ActaArchHung* 47 (1995) 257–294.

E. Landgraf: Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550. – Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg, Bd. 14. Stuttgart 1993. Konrad Theiss Verlag. [Recenzió]. *ActaArchHung* 47 (1995) 374–376.

1996

Spätmittelalterliche Zinngegenstände von Buzád/Sárkánysziget (Hahót-Telekszeg). *Antaeus* 23 (1996) 243–250.

Ónöntők a XV. századi Sopronban (Die Zinngießer in Sopron /Ödenburg/ im 15. Jahrhundert). In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerk.: Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron 1996, 71–88.

Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn II. *ActaArchHung* 48 (1996) 241–260.

K. Mollay: Erstes Grundbuch – Első telekkönyv (1480–1553). Sopron 1994; K. Mollay: Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz. 1520–1529 Moritz Pál kalmár üzleti könyve. – Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg. Verlag Soproner Archiv. Sopron 1994. [Recenzió]. *ActaArchHung* 48 (1996) 344.

T. Durdík: Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Praha 1994. [Recenzió]. *ActaArchHung* 48 (1996) 363–365.

G. Giuliano: Châteaux et maisons fortes en Lorraine centrale. DAF no. 33. Paris 1992. [Recenzió]. *ActaArchHung* 48 (1996) 365–366.

M. Colardelle – E. Verdel: Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement. La formation d'un terroir au XIe siècle. DAF no. 40. Paris 1993. [Recenzió]. *ActaArchHung* 48 (1996) 366–367.

1997

Scarbantia–Sopron városfalai. *SSz* 51 (1997) 289–306.

A budai palota középkori építéstörténetének kérdései (Die Fragen der Baugeschichte des mittelalterlichen Palastes in Buda). *BudRég* 31 (1997) 79–99.

Marktplätze und Handwerker – Entwicklungstendenzen in Sopron im Spätmittelalter (Piacterek és kézművesek – a fejlődés változásai Sopronban a késő középkorban). *ArchÉrt* 123–124 (1996–1997) 7–15.

Kovács J. L.: Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája. 1526–1616. Sopron város történeti forrásai, C sorozat I. k. (Sopron–Eisenstadt 1995). [Recenzió]. *ArchÉrt* 123–124 (1996–1997) 277–278.

Brachmann, H. (szerk.): Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa. (Berlin, Akademie Verlag 1995). [Recenzió]. *ArchÉrt* 123–124 (1996–1997) 287.

Colardelle, M. – Verdel, E.: Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement. Documents d'archéologie française. Paris, 1993. Ed. de la Maison des sciences de l'Homme. [Recenzió]. *ArchÉrt* 123–124 (1996–1997) 288.

Drack, W.: Zur Geschichte des Wasserhans. Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Band 64. Verlag Hans Rohr. (Zürich 1997). [Recenzió]. *ArchÉrt* 123–124 (1996–1997) 288–289.

Die mittelalterliche Stadt Kőszeg. *ActaArchHung* 49 (1997) 95–101.

Wallfahrt und Alltag im Mittelalter und Früher Neuzeit. Red. G. Jaritz, B. Schuh. (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit Nr. 14.) Verlag d. Öst. Akademie d. W., Wien 1992. [Recenzió]. *ActaArchHung* 49 (1997) 321–322.

W. Drack: Zur Geschichte des Wasserhans. Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Band 64. Verlag Hans Rohr, Zürich 1997. [Recenzió]. *ActaArchHung* 49 (1997) 485–486.

1998

Középkori kályhacsempék Magyarországon VI. A szürke, redukált égetésű kályhacsempék kérdéséhez (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VI. Zur Frage der grauen, reduziert gebrannten Ofenkacheln). *BudRég* 32 (1998) 291–308.

Spätgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropäische Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein böhmischer Ofen am Ende des 15. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 50 (1998) 139–214.

1999

Középkori kályhacsempék Magyarországon VII. A lovagalakos kályha címertartó csempéjének új példánya – műhelykérdések (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VII. Ein neues Eckenkachelexemplar des Ofens mit Ritterfiguren – Werkstattfragen). *BudRég* 33 (1999) 313–323.

2000

Funde aus dem Zisterzienserklöster von Pilis. VAH 11. Budapest 2000.

A középkori Kőszeg város. In: *Történelmi és művészeti antológia Kőszegről*. III. Szerk.: Tóthárpád Ferenc. Kőszeg 2000, 14–21.

2001

Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur. Red. H. Hundsbichler. (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde Nr. 16.) Verlag d. Österreichischen Akademie d. Wiss., Wien 1994. [Recenzió]. *ActaArchHung* 52 (2001) 275.

H. Marchesi – J. Thiriot – L. Vallauri: Marseille, les ateliers de potiers du XIIIe s. et le quartier Sainte-Barbe (V^e–XVIIIe s.) (DAF no. 65.) Ed. Maison des Sciences de l'homme, Paris 1997. [Recenzió]. *ActaArchHung* 52 (2001) 275–276.

Pictura quasi fictura. Die Rolle des Bildes in der Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Red. G. Jaritz. (Forschungen des Instituts für Realienkunde – Diskussionen und Materialien Nr. 1.) Verlag d. Österreichischen Akademie d. Wiss., Wien 1996. [Recenzió]. *ActaArchHung* 52 (2001) 279.

Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. *ActaArchHung* 52 (2001) 353–414.

S. Claude: Le château de Gréoux-les-Bains. (DAF Nr. 80.) Éditions de la Maison des sciences de l'Homme, Paris 2000. [Recenzió]. *ActaArchHung* 52 (2001) 420–421.

2002

Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VIII. Kachelgruppe der Sigismundzeit, Motivschatz und Chronologie). *BudRég* 35 (2002) 357–380.

Középkori kályhacsempék Magyarországon X. A budai műhely vegyesmázás kályhacsempéinek kérdése (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn X.). *BudRég* 35 (2002) 381–401.

Középkori kályhacsempék: egy 120 éves kutatási terület. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről / Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete.* Szerk.: Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 11. Gyula 2002, 7–30.

2003

Der Matthias-Beatrix-Ofen der Budaer Werkstatt (1480er Jahre). *ActaArchHung* 54 (2003) 255–272.

I. Gerelyes – Gy. Kovács (Red.): A hódoltság régészeti kutatása [Archäologische Forschung der Türkenzeit]. (Opuscula Hungarica 3.) Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest 2000. [Recenzió]. *ActaArchHung* 54 (2003) 433–434.

P.-V. Batariuc: Cahle din Moldova medievală (secolele XIV–XVII). Ed. Istros, Muzeul Național al Bucovinei. Suceava 1999. [Recenzió]. *ActaArchHung* 54 (2003) 434–435.

2004

Ungarisch-polnische Beziehungen aufgrund der Ofenkacheln (zweite Hälfte 15. – erste Hälfte 16. Jahrhundert). *ActaArchHung* 55 (2004) 333–375.

2005

Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. VAH 17. Budapest 2005.

Tischgerät im spätmittelalterlichen Buda. Archäologische Angaben und deren Schranken. *ActaArchHung* 56 (2005) 311–384.

Középkori régészet: egy interdiszciplináris tudomány módszertani kérdései (Medieval archaeology: methodological questions of an interdisciplinary field). *ArchÉrt* 130 (2005) 181–194.

Művelődéstörténet – középkori régészet és az első kiállítás. *TBM* 32 (2004–2005) 261–274.

2006

Persische Fayencewaren im ungarischen Fundmaterial (15.–17. Jh.). *ActaArchHung* 57 (2006) 475–510.

Külföldi kerámia Magyarországon III. (14–17. század). I. Németországi kőcserép, II. Perzsa fajansz, III. Kínai porcelán (Ausländische Keramikfunde in Ungarn III. /14.–17. Jh./). I. Steinzeug aus Deutschland, II. Persien, III. China). *BudRég* 40 (2006) 253–294.

Sopron városfalai – egy kutatási téma fejezetei (Die Stadtmauern von Sopron /Ödenburg/ – die Abschnitte eines Forschungsthemas). In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére / Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 149–161.

Albarello edény (Kat. 1.27.) [Katalógustétel]. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437*. Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. Mainz 2006, 107.

Der Schatzfund von Fuchsenhof. Hg. B. Prokisch – Th. Kühnreiter. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich F. 15. Linz 2004. [Recenzió]. *ArchÉrt* 131 (2006) 295–296.

2007

Anjou-kori kályhacsempék (Stove tiles of the Angevin Period). *ArchÉrt* 132 (2007) 219–240.

B. Prokisch – Th. Kühnreiter (Hrsg.): Der Schatzfund von Fuchsenhof. (Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 15.) Linz 2004. [Recenzió]. *ActaArchHung* 58 (2007) 226–227.

2008

Heraldikai megjegyzések II. (Notes on certain heraldical problems). *ArchÉrt* 133 (2008) 67–84.

Benkő Elek – Székely Attila: Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön. Budapest 2008. [Recenzió]. *ArchÉrt* 133 (2008) 332–333.

2009

Középkori régészet II. A keltezés módszertana (Medieval archaeology II. Methodology of dating). *ArchÉrt* 134 (2009) 117–129.

I. Unger: Kölner und Frechener Steinzeug der Renaissance – Die Bestände des Kölnischen Stadtmuseums. (Publikationen des Kölnischen Stadtmuseums 8.) Köln, o. J. [Recenzió]. *ActaArchHung* 60 (2009) 300.

Der Ofen mit den Heiligen Drei Königen im Palast von Buda. *ActaArchHung* 60 (2009) 423–440.

2010

Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció (Medieval stove tiles in Hungary XI. Armorial display). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 709–756.

Kályhacsempék és népművészet a falusi kúriákban (Stove tiles and folklore in country noble houses /curia/). *ArchÉrt* 135 (2010) 85–145.

S. Felgenhauer-Schmiedt: Hard. Ein Wüstungskomplex bei Thaya im niederösterreichischen Waldviertel. Archäologische Forschungen in Niederösterreich. Bd. 6. St. Pölten 2008. [Recenzió]. *ArchÉrt* 135 (2010) 277–279.

S. Felgenhauer-Schmiedt: Hard. Ein Wüstungskomplex bei Thaya im niederösterreichischen Waldviertel. (Archäologische Forschungen in Niederösterreich 6.) St. Pölten 2008. [Recenzió]. *ActaArchHung* 61 (2010) 302–304.

2011

Sopron – Atlas zur ungarischen Stadtgeschichte 1 – Hungarian Atlas of Historic Towns No. 1. Hrsg. von K. Szende. Sopron 2011. [Recenzió]. *ActaArchHung* 62 (2011) 239–240.

Mittelalterarchäologie IV – Stadtarchäologie. *ActaArchHung* 62 (2011) 381–420.

Szende K. (szerk.): Sopron – Magyar várostörténeti atlasz 1. Hungarian Atlas of Historic Towns No. 1. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron 2010. [Recenzió]. *ArchÉrt* 136 (2011) 330–331.

2012

G. Buzás – K. Orosz (Hrsg.): Der königliche Palast von Visegrád. Mátyás Király Museum, Visegrád 2011. [Recenzió]. *ActaArchHung* 63 (2012) 248–251.

2013

A középkori Sopron: piacterek és városházák. *SSz* 67 (2013) 73–79.

S. Felgenhauer-Schmiedt – M. Hofer – K. Kühtreiber – G. Scharrer-Liška (Hrsg.): Keramik und Technik. 43. Internationales Symposium Keramikforschung des Arbeitskreises für Keramikforschung. Beiträge zur Mittelalterarchäologie 27. ÖGM, Wien 2011. [Recenzió]. *ActaArchHung* 64 (2013) 205–207.

2015

Leleték Mátyás király gyűjteményéből (Finds from the collection of King Matthias I of Hungary). In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” / Archaeological, Art Historical, and Historical Researches ‘in the Middle of the Kingdom’*. Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015, 547–560.

2017

Középkori régészet III. Archeometria, archeobotanika, archeozoológia (Medieval archaeology III. Archaeometry, archaeozoology, archaeobotany) (lásd jelen kötetben).

KÖZÉPKORI RÉGÉSZET III. ARCHEOMETRIA, ARCHEOBOTANIKA, ARCHEOZOOLÓGIA

Holl Imre

Holl Imre (1924–2016) talán utolsó, tudományos vonatkozású kívánsága volt, hogy az alábbi, gépiratban maradt tanulmánya nyomtatásban is megjelenjen. Mint címe is mutatja, a középkori régészet alapvető problémáit taglaló cikksorozatának harmadik írásáról van szó, amely híven tükrözi szerzője közismerten kiterjedt érdeklődését és problémalátását, egyben igényét, hogy véleményt formáljon a legújabb természettudományos kutatási irányok fel-

használási lehetőségeiről, hiszen a hőskor útkeresésében maga is alaposan kivette a részét. Kívánságának eleget téve az alábbiakban – szerkesztett változatban – közöljük a 2009-ben lezárt, kiadót eddig nem talált tanulmányt, amely értelemszerűen már nem tartalmazza az azóta eltelt évtized releváns szakirodalmát. A kötet szerkesztői ennek az utolsó írásnak a közzétételével is tisztelegnek középkori régészetünk nesztorának emléke előtt.

BEVEZETÉS

Az archeometria elnevezés csak a 20. század ötvenes éveitől fogva összefoglaló terminusa a legkülönbözőbb természettudományokhoz kötődő vizsgálati módszereknek, melyek a régészetet a saját, kikísérletezett eljárásaikkal segíthetik, a régészeti eredményeket sokoldalúan támogathatják, sőt, egészen új kérdéseket is felvethetnek. E vizsgálatok egy része régtől ismert, és főleg az őskor esetében rendszeresen alkalmazták azokat (pl. faszekély, állati maradványoknál az eltérő korszakok szétválasztására; éghajlat, fauna, flóra vizsgálatára). Mások a II. világháború után valamilyen katonai alkalmazás kifejlesztésével kerültek a régészet területére (mágneses felderítés, légi fényképezés). Főleg a fizikai-kémiai tudományok nagymértékű fejlődésével számtalan, addig nem ismert módszerről derült ki, hogy régészeti (és művészettörténeti) kérdéseknél is eredményes lehet. Ennek felismerése hozta magával a sokféle tudományterület összefogására az *Archaeometry* nemzetközi folyóiratot, amelynek már 50 évfolyama közli rendszeresen az ilyen vizsgálatok eredményeit, egyben mind újabb fajta alkalmazásukat az őskortól a 19. századig terjedő legkülönfélébb leleteken.

Az alábbiakban az ilyen módszerek közül csak néhányról szólnék, a középkori régészet

szempontjából a legfontosabbokról, egyben a kritikai megközelítés szükségéről. Bevezetésként idéznék néhány véleményt e másfajta tudományokat képviselők elméleti áttekintéséből. Albert France-Lanord szerint „a régész csak kivételes esetben ismerője a metallurgiának, de szükséges, hogy képes legyen feltenni azokat a kérdéseket, melyekre a másik szakembernek választ kell adnia. [...] A régész tudja irányítani a fémfeldolgozást ismerő szakembert, másként csak egy steril összevetést kap, mely a modern technológia és a régi közt a fémanalízis során megfigyelhető”.¹ Továbbá egy másik szerző – ugyancsak a *Le découverte du passé* (1952) című kötetben – a kerámiák vizsgálati módszerei kapcsán ezt írja: „A technológia laboratóriumi vizsgálata nem helyettesíti a tipológus (régész) szemét.”² Az amerikai enciklopédia egyik szerzője a fémvizsgálatok kapcsán írja: „Az archeometria szoros együttműködést követel a régész és a természettudós között [...] megtanulva egymás problémáit és korlátait. [...] A természettudósok növekvő érdeklődéssel fordulnak a régészet felé, és a régészeknél is fokozó-

¹ France-Lanord 1952, 284, 293.

² Balfet 1952, 277. Másfajta tudományban történő elemlyedésről: Takács 1995–1997, 61.

dik az igény más tudományágak módszereinek megismerésére [...] az archeometriának nagy jövője van.”³

A különféle vizsgálati módszerek bevonása esetén szükség van az említett együttműködés alapfeltételén kívül további szempontok figyelembevételére. Az értékeléshez, és különösen az összehasonlításához elengedhetetlen például a leleteknek a lehető legpontosabb kormeghatározása (nagyobb mennyiségű leletnél ezek időrendi bontása), illetve a lelőhelyen belüli, objektumonkénti elkülönítés. Utóbbira azért van szükség, mert egy összesítés során elvesz az részlet (pl. településásatás során az egyes házaknál jelentkező különbségek, amit a régész már saját leletanyaga kapcsán is érzékelt, azaz a foglalkozásbeli vagy társadalmi különbség kimutatása). Falu vagy város esetében a különböző helyek jellemzőek lehetnek, eltérő helyzetű-

rangú lakók anyagi környezete-reprezentációja mutatható ki: belvárosi patrícius, gazdag kereskedő, kézművesek utcája, külvárosi-faluszéli szegényebb lakosság. Erre ott is lehetőség van, ahol a középkori írott forrásanyag erről hallgat. Érdekes módon az utóbbiakra a szokásos régészeti leletanyag feldolgozásánál a kutatók figyelnek, a másféle anyagok (zoológia, botanika) közlésénél nem látjuk az ilyen szempontokat. (Ha ömlesztve kapja a vizsgálatot végző az anyagot, örökre elvesz az ilyen szempontú kiértékelés lehetősége.) Sajnos hazai viszonylatban az ásatási hely jellege sok esetben nem tette lehetővé a korszakok pontosabb elkülönítését – például a török hódoltság helyszínein – és csak „15–17. század” meghatározást kapunk; ez pedig két gyökeresen különböző történeti-kulturális helyzet egybemosását jelenti.⁴

ÁSATÁST MEGELŐZŐ FELDERÍTÉS

Az ásatás helyszínének kijelölésénél a terepbejárás mellett gyakran nyújt segítséget az előzetes légi fényképezés. Középkori viszonylatban haszna a kisméretű földváraknál a körárok, máskor a sáncok felismerésében mutatkozik, de középkori település vagy teljesen elpusztult templomának helye is feltűnhet. A földbe mélyített házak és árkok szerencsés esetben ugyancsak megmutatkoznak. A gyakorlat szerint csak a többször, különböző növényfejlődési időszakokban készített felvételek eredményesek. Jelentősebb fotógyűjtemény van már több helyütt (pl. MTA Régészeti Intézet, ELTE Régészettudományi Intézet, Pécsi Légirégészeti Téka).⁵

Egy másik módszer a különféle geomagnetikus-geoelektromos mérések alkalmazása, ami a múlt század ötvenes éveitől egyre jobban kifejlesztésre került. Az ilyen módszerek kiválasztása a lelőhely természeti jellegétől (pl. földtakaró homogén struktúrája, zavaró körülmények hiánya) függ. A módszerek elméleti összefoglalását, fejlődését Werner Neubauer

két munkája tárgyalta az elmúlt években.⁶ Ezekben kiemeli, hogy többféle módszer együttes felhasználása hozza a legjobb eredményt. (De kitér arra a zavaró helyzetre is, amit az üzleti verseny eredményezett: kiábrándító „eredmények” születtek az olcsó műszerek kínálatával a nyolcvanas években.) A jó eredmény követelménye a megfelelő számítógépes kiértékelés, digitális képalkotás. Ezt össze kell kapcsolni a terepfelmérés koordinátarendszerével, majd a különböző ásatási adatok összevetésével. A továbbiakban lehetőség van a terület légi fotójával egyesített térképének elkészítésére is. Különböző jellegű objektumok másféle mérési pontsűrűséget kívánnak. Az egész munka itt is megköveteli az állandó kapcsolatot a régésszel, nem csak a terepi mérés befejezése után.

A műszeres méréseket hazai viszonylatban főleg az autópálya-leletmentések kapcsán alkalmazták, a körülményekhez képest váltakozó eredményességgel.⁷ Kiderült például, hogy az Árpád-kori házak esetében a magnetométeres

³ Glascock 2008, 494.

⁴ Lásd pl. a budai palota vagy Hollókő esetében.

⁵ Magyar példák kisvárok, település, templomhely stb. képével: *Luftbildarchäologie* 1997, 81, 146, 148, 154, 157; Miklós 2010. – A lelőhely-felderítés, légi fényképezés és kiértékelés, geofizikai mérések kérdését foglalja össze első fejezeteiben: Holl B. é. n.

⁶ Neubauer 2001. A fejlődés összefoglalása: Neubauer 2008. Itt tárgyalja a légi fotó és a talajellenállás-mérés egyesített térképeit, a talajradar használatának részletes leírásával. A mérések mélységben félméterenként követték egymást, 0,5-2,5 m között.

⁷ Nem tisztünk a változó eredményesség okainak felderítése; közrejátszhat a nem megfelelő módszer

mérés csak a kemencéket jelzi, földbe mélyített, kemence nélküli házat már nem. A kézben hordozható fémkereső még ásatás közben is jó szolgálatot tehet – sajnos alkalmazása sokáig nem volt rendszeres –, pedig már feltárt ház esetében is alkalmas a padló alatti fémlelet

kimutatására. A feltárható terület melletti külső sáv műszeres vizsgálata, amit anyagi és időbeli korlátok miatt hagynak ki, figyelmeztethet a település határára és ismeretlen objektumok sűrűbb-ritkább jelenlétére.

ANYAGVIZSGÁLATOK: METALLOGRÁFIA, RÖNTGEN

A leletek vizsgálatánál, például a fémtárgyaknál régtől alkalmazott az anyagösszetétel elemzése. Ez fontos a szemmel nehezen eldönthető esetekben (valódi bronz vagy csak ahhoz hasonló anyag, ezüst vagy csak ónozott bevonat), máskor az anyagösszetétel összehasonlítása különböző tárgyak műhelyazonosságának eldöntésénél lehet lényeges. A híres fuchsenhofi (Ausztria) kincslelet⁸ tárgyain (mintegy 600 darab, zömmel ezüsből készült ékszer a 13. századból) nagyon sokféle vizsgálatot végeztek, részletes leírással. Az olvasónak azonban úgy tűnik, ezek minden precizitásukkal és a legmodernebb eljárásokkal (anyagvizsgálat elektronmikroszkóppal, csiszolatok mikroszkópos vizsgálata) sem eredményeztek sokkal többet. Az ezüst ékszerekből vett 50 próba „majd mindegyike” azonos összetételt mutatott vizsgálója szerint. „A régészet számára (az ilyen vizsgálatok célja) az, hogy a technológiáról [...], esetleg a készítési helyről alátámasztható információt adjon”.⁹ Ezt a kívánalmat az előbb említett eljárások aligha közelítették meg. (Ugyanakkor az ékszerek stílusának, típusainak részletes elemzése azok sokféleségét – és időben több horizontját – mutatta ki.) Jóval több eredményt hozott az utolsó eljárás, az ötvöstechnika különféle fogásainak kimutatása. E szerint a sok csat közül csak egy készült

bizonyíthatóan kétrészes öntőformával; négy csat láthatóan félkész darab, tehát az ötvös műhelyének maradványa. Két, típusában hasonló, de nem egyforma gyűrű esetében azonos szerszám – a finomvéső – utal egyező mesterre. Egy harmadik, hasonló gyűrűt más technikával alakítottak. Egyes gyűrűk feliratait azonos szerszámmal készítették, másoknál más szerszámot (vésőt) használtak. A niellódíszítés felhasznált anyaga itt is a 12. századtól ismert összetételt tükrözi. Összességében a megfigyelések arra utalnak, hogy több ezüstműves műhely anyagából áll a kincs. Kétségtelen, hogy a középkori ötvösgyakorlat megismeréséhez a vizsgálatok sok újat nyújtottak, talán később más ötvöstárgyak összevetésénél lesznek kama-toztathatók.

Csiszolatok készítésével és az eszközből kimetszett próbák alapján vastárgyak – elsősorban szerszámok, kések – esetében a kovácsolási eljárás deríthető fel. Evvel nagyon jól elkülöníthetők az igényesebb, a legfejlettebb műhelyekben készített példányok az átlagos tömegárutól.¹⁰ Sarvaly falu néhány késének (26. ház, hat minta) ilyen vizsgálata azt mutatta, hogy a feltételezhetően steyni (Ausztria) műhelyekben készült darabok kitűnnek keménységükkel, magas szén-, illetve néha mangántartalmukkal;

kiválasztása, a műszer fejlettsége és a számítógépes kiértékelés (digitális képalkotás) módja, legfőképp az anyagi-időbeli tényező és az alkalmatlan tervezés. Az előzetes geofizikai felmérés és a terepbejárás eredményeinek elemzése, összevetve az ásatással: Kőszegi – Farkas 2007. Részletesen tárgyalja a „hamis eredmények” kérdését, hiányosságokat. A magnetométer alkalmazásáról: Pusztai 1997; Pusztai 1996. A különféle módszerek egybevetésénél a felszíni leletgyűjtés szűkebb lehatárolásra nem tűnik alkalmasnak, ráadásul háromdimenziós ábrázolása kevésbé szerencsés, mint síkrajzon bemutatva.

⁸ *Schatzfund* 2004, az anyagvizsgálatok: 323–423. Ismertetése: Holl 2006.

⁹ A kincslelet feldolgozásában: *Schatzfund* 2004, 345.

¹⁰ Különböző módszereit alkalmazta Radomír Pleiner: Richter 1982, 298–300, Taf. 40–64. Eredményei szerint már a 13. századi, kolostor melletti település kovácsműhelye is fejlett módszereket alkalmazott: különböző vas- és acélanyagok összekovácsolását, hegesztését és edzési eljárásokat. Főleg kések, fúrók, nyíróolló és tűzcsiholó esetében látható az átlagosnál fejlettebb eljárás. A kémiai összetétel szerint a délnyugat-csehországi vasérclelőhelyekről származott a nyersanyag. – Selmečbánya és vidéke bányászszerszámjai (csákány, kőfejtő ék, kalapács) fémvizsgálata (spektrálanalízis, mikroszkópos felvétel) 14–16. századi példányokon: Mihok – Pribulová – Labuda 1999.

más műhelyek (eltérő típusú) késeinek szövete rosszabb kovácsolásra utal.¹¹

A salakok alakjuk, illetve összetételük alapján bizonyíthatják a fémolvasztás eredeti anyagait, illetve a kovácsműhely létezését.

A röntgen-átvilágítást középkori leleteknél viszonylag ritkábban használják. Főleg a többféle fémből összetett, erősen korrodált tárgyak esetében hasznos, de összerozsdásodott

zárak, lakatok belső szerkezete is felderíthető evvel. Korai bronz szakállas puskák vizsgálata – kiegészítve elektronmikroszkópos összetétel-meghatározással – mutatta ki, hogy öntésük rossz minősége miatt nem voltak tartósak: szétrobbantak. (1458-ban használták őket Mátyás király morvaországi hadjárata során Mstěnice erődített központjánál.¹²)

KELTEZÉSI MÓDSZEREK, MŰHELYEK ELKÜLÖNÍTÉSE

Az utóbbi fél évszázadban egyre több eljárást kísérleteztek ki a különböző anyagok – elsősorban kerámiák – korának meghatározására, illetve műhelyeik elkülönítésére. A nyomelemek összevetésével sikerült például régi kínai szeladonmázás kerámiáknál eldönteni (mivel ezeknél századokon keresztül nagyon hasonló, zöldes árnyalatú mázat használtak, és díszítésük is hagyományos), hogy egy lelőhely nagy mennyiségű porcelántöredéke nem a korábbi Yüan-korszakhoz tartozik, hanem a darabok későbbiek, a Ming-periódus (1368–1644) készítményei. Máskor a kínai Tang-kori (618–906) mázas kerámiák termolumineszcens vizsgálata alapján lehetett elkülöníteni a valódi darabokat az újkori hamisítványoktól.¹³ A British Museum középkori spanyol műhelyek (ötféle) kerámiáit vizsgálta, s a neutronaktivációs módszer alapján végzett csoportosítás megegyezett a formai és stílusjegyek szerinti tagolással.¹⁴

Magyarországi – elsősorban budai – késő középkori kályhacsempék nagy mennyiségű anyagából válogatott minták alapján több összehasonlítást végeztünk az egyező, illetve különböző műhelyek szétválasztására.¹⁵ Sok esetben ugyanis a stíluskritikai módszer és a technológiai megfigyelés nem bizonyult elégségesnek, illetve kétségeket ébresztett: azonos vagy különböző műhelyről, vagy időbeli eltérésről van-e szó? Már az első ütem során kiderült, hogy egy-egy, stílusa miatt azonosnak tekintett csoportban is észlelhető kisebb összetétel-különbség, és emiatt a grafikus dendrogramon is eltérés mutatkozik a stílusban összetartozó csempék között. Ezeket az illető típus variációjaként jelöltük. Elkülönítésüket avval magyarázhatjuk, hogy az eredeti negatív megmaradt és később is használták (esetleg egy évekkel korábbi kályha javításánál, vagy egy újabbhoz). Az ilyen eltérések miatt később nagyobb gondot fordítottunk azoknak a csempéknek az elkülönítésére, amelyeknél a negatív láthatóan kopott volt. Az elemzések eredményének tartjuk, hogy három olyan csempetípust jelölhettünk meg, melyeket a visegrádi palotában később újra használtak (kettőt ezek közül a kutatás arra használt, hogy a műhely egészét későbbre keltezzék). Az ún. Háromkirályok kályha¹⁶ esetében látható volt, hogy a stílusbeli különbségek mellett anyaga is alátámaszthatja idegenségét. A vizsgálatok metodikájával kapcsolatban utaltunk arra is, hogy a kályhacsempék cserépanyaga nem olyan homogén, mint például a terra sigillatáké vagy a mediterrán majolikáké, tartóssága miatt több soványítóanyaggal kevert, így a csekély mennyiségű próbavétel egyes esetekben zavaró eredményt adhat.¹⁷ (Nem véletlen, hogy például az említett spanyol majolikáknál 200-nál is több mérést végeztek az összevetés-

¹¹ A vizsgálatokat Macher Frigyes mérnök (Sopron) végeztette 1986-ban a falu hat kéréséről. Sajnos feldolgozás nem készült. A színképelemzések során jelentkező szórás – mintánként négy elemzés három elemre (C, Mn, Si) – véleményem szerint a többféle vas összekovácsolásának eredménye. Így ugyanazon példánynál is többféle a százalékos mennyiség.

¹² Nekuda – Kukla 1998.

¹³ Xie et al. 2009; Fleming 1973.

¹⁴ Gaimster – Nenck – Hughes 1991. Itt több mint 200 mérést végeztek spanyol kerámiákon, hogy öt újleletet csoportosíthassanak. Az *Archaeometry* folyóirat 49. évfolyamának 2. füzetében a neutronaktivációs módszer eredményeinek összefoglalását adja, részletezve a különböző központokban végzett sokrétű kutatást. Az első ilyen cikk a kerámiavizsgálatról Emeleus 1958 volt. A kerámia kérdéséről: Tite 2008.

¹⁵ Holl – Balla 1994.

¹⁶ A kályhára lásd továbbá: Holl 2009.

¹⁷ Az idézett kínai szeladonok esetében 10 × 30 mm-es darabokat vágta ki, ezeket porították az elemzéshez.

hez.) A 15. század második felének visegrádi csempéivel összevetve két hasonló korú vidéki csempe a neutronaktivációs grafikon szerint is idegen volt, másolásuk távolabbi műhelyben történt.

E rövid áttekintésben nem utalhatunk mindazon új természettudományos módszerekre, melyeket a keltezésre alkalmaztak. (Egy régebbi kézikönyv már tucatnyi módot sorolt

fel.) A keltezés hibahatárai miatt sokuk a középkori régészet számára kevésbé eredményes. Több esetben ezért egymástól eltérő módszerek (pl. C^{14} , termolumineszcens, földmágneses) eredményeit vetették össze, hogy pontosabb keltezésre jussanak. Az időigényes és drága elemzések elvégzése csak ott indokolható, ahol a hagyományos régészeti és stíluskritikai meghatározás már nem elegendő.

ARCHEOZOOLOGIA ÉS ARCHEOBOTANIKA

Annak ellenére, hogy itt két különböző tudomány eredményei jelentkeznek, hangsúlyoznunk kell, hogy a régész számára nagyon összefüggő kérdésekre kínálnak feleletet. Egymást kiegészítő adatokról van szó, kezdve a természeti környezet megismerésével (pollenek), ami összefüggésben van a természet növényekkel, a vadon növény és a kertgazdálkodás nyújtotta táplálékkal. A vadászatot, legyen szó egyszerű táplálékszerzésről, vagy a feudális életforma tartozékáról, alapvetően befolyásolta a természeti környezet. A botanika a földművelés-kertgazdálkodás meglétéhez szolgáltat bizonyítékokat, de a régió természeti viszonyait is mutatja, amennyiben a fogyatkozó erdőségek (pollenvizsgálatok különböző korszakokból) a települések sokasodását jelzik a tágabb környezetben. A gyümölcs- és fűszermagvak nemcsak a táplálkozás módjára, divatjára és a társadalmi helyzetre utalnak, hanem a kereskedelmi kapcsolatokra is.¹⁸

Az állatsontok nemcsak a táplálkozás összetettségét, koronként megváltozó arányait bizonyítják, hanem a vallási-kulturális szoká-

sokat is, a kutya-macska-énekesmadár esetében egyrészt a háznál tartott divatos, kedvelt fajtákat jelzik, ezen túlmenően a kutyák a vadászat-hoz vagy pásztorkodáshoz nyújtottak nélkülözhetetlen segítséget.

Szerencsére a régész mindkét vizsgálati módszer anyagát azonos helyről gyűjti össze, a kétféle kiértékelés eredményeit összesítheti, egymást kiegészítve. Ezek a régészeti megfigyelés kronológiai és topográfiai adataival, valamint a szokásos tárgyi leletekkel egybevetve már jóval több következtetésre adhatnak lehetőséget. Itt is követelmény, hogy a vizsgálatra kiadott anyag nem összeöntve, hanem elkülönített csoportokban kerülhessen meghatározásra (pl. házanként), hiszen az egyes leletcsoportok esetlegesen eltérő összetétele csak így tűnhet ki. Itt ugyanarról van szó, amit már korábban kiemelttem: az adatgyűjtés bizonyos feladatai az ásató személyes felelősségi körébe tartoznak, nem háríthatók át.¹⁹

A botanika kutatói is szükségesnek tartották, hogy a kiértékelés során középkori auktorok szövegeit és régi képeket használjanak

Az elemek összevetésével a skóciai szigetek leletanyagának ilyen típusú vizsgálatát is elvégezték, tíz helyről három-három mintával. A lelőhelyek a dendrogramon jól csoportosultak, mégis három esetben eltérő lelőhelyek (külön szigetek) közeli rokonsága látszik. Topping – MacKenzie 1988, fig. 2. Különböző anyagvizsgálatoknál – bár sokféle elemet vesznek tekintetbe – mégis találkozunk a minták 10%-ánál is a várttól eltérő esettel. Ez is arra int, hogy csak kellő számú minta ad jól értékelhető eredményt. Ráadásul, amint egy másik vizsgálat során kiderült, ha az elemzés során nagyon bővítik az elemek számát, az eredmény nem jobb, hanem rosszabb grafikus definíciót hozhat. A vizsgálati módszer nehézségei miatt az archeomagnetikus mérést kormeghatározásra (a mágneses pólus változásainak

alapján) ritkábban használják. A cserépben-téglában megőrződött mágneses irány alapján kapott értékek többféle eredményt adhatnak, ezek közül a valós korra csak másféle keltezési módszerek bevonása (C^{14} , termolumineszcens) ad módot. Lásd Riisager – Abrahamsen – Rytter 2003.

¹⁸ A középkori földművelés és az erdők viszonyáról széles körű áttekintést ad: Willerding 1979, 332–334. Botanikai lelet (pl. szerecsendió, Pozsony, 15–16. század), mint a távolsági kapcsolatok bizonyítéka: Beneš – Kočár – Suchá 1998 (részletes nemzetközi irodalommal).

¹⁹ Holl 2005a, 185–186. – Nemcsak az ásatás vezetése a régész feladata, hanem az ásatás végével a restaurálás irányítása, a feldolgozás koordinálása is, lehetőség szerint más szakemberekkel együttműködve.

(sajnos hazai viszonylatban erre kevés a lehetőség), utalva például Albertus Magnus 13. századi könyveire. Ebben szó van többek között a trágyázás, az öntözés, a talajerózió, az oltás, a kertészet, a gyümölcsfák, a kórokozók elleni védekezés és a nemesítés kérdéseiről.²⁰ Ez jól mutatja a középkori szerzetesek szerepét az ilyen gyakorlati ügyek tanításában. Ezért egy kolostorásatás anyaga a szokásostól eltérő lehet, amely nemcsak a szerzetesi életmódra utal, hanem fejlettebb ismeretekre is. Ennek megnyilvánulásait olyan vidéki kolostorok esetében hasznos vizsgálni, amelyek saját birtokaikon végeztek mezőgazdasági tevékenységet, illetve kertgazdálkodást. A pilisi ciszterci kolostor esetében a pollenvizsgálatok szerint a környező erdők a középkorban még kiterjedtek voltak. A késő középkorban a gyümölcsfák (kertgazdálkodás) szerepe jelentős.²¹

A magyarországi kutatás elsősorban a magés termésleletek feldolgozásában és kultúrtörténeti értékelésében mutat jó eredményeket. Már 1974-ben országos összefoglalás mutatta ki a növényfajtákat: a honfoglalás és Árpád-korból 17 helyről, a 14–17. századból 23 helyről.²² Az áttekintés szerint az összes régészeti korszakból a legtöbb növényfajt és lelőhelyet a középkori régészet adta. Új gyümölcsféle-

ként csak a görög- és a sárgadinnye jelent meg (Buda), majd a kökény, a fekete eper és a füge is kimutatható volt.²³ Az összefoglaló táblázatok a budai vár területéről már öt lelőhelyet ismertettek a 13–15. századból. Jelentős mennyiségű leletet a Hess András tér 1. alatt feltárt gödör (a 14–15. századi pénzverő-ötvösház mellett, 1047 termés) és a Dísz tér 8. szám alatti ház (13–15. század, 1721 termés) kútja adott. P. Hartyányi Borbála kultúrtörténeti oldalról is elemzett egyes fajtákat, megállapítva például hogy a füge nem török, hanem olasz eredetű, de jelentős kereskedelmi forgalma mellett számolhatunk budai ültetésével is. A görögdinnye sem török közvetítéssel jutott ide, mint korábban vélték. Kétféle dinnyemag már az általam feldolgozott, 13–14. századi, Dísz tér 10. szám alatti kútban is volt.²⁴ A meggy elterjedtségét bizonyítja számos középkori település neve, és 1275-ből ismert első említése is.

A legkorábbi, jól keltezett magvak a budai Hunyadi János út 22. alatti lelőhelyről kerültek feldolgozásra, melyek egy, a 13. század második felére keltezhető cserépfazékban voltak. (A lelet sajnos nem rendszeres ásatásból származik.) Itt már előfordult a meggy, a mogyoró, az alma, a kökény, a görög- és a sárgadinnye, a fekete eper, a hamvas szeder és a dió, legnagyobb mennyiségben pedig a szőlő. Kiértékelésük szerint²⁵ fejlett kertgazdálkodást és szőlőművelést bizonyítanak. Ekkor már a szőlő számos fajtáját ismerték a budai dombok művelői.

Az ország más lelőhelyeiről a gondos gyűjtés ellenére is csak aránylag kevés jól kiértékelhető mennyiségű, középkori magleletet lehetett feldolgozni.²⁶ Az ispánsági várak közül csak Hont égett rétegének Árpád-kori anyaga adott képet a gabonafajtról. A vidéki kolostorok közül az említett pilisi adatok mellett Kaposszentjakab 16. századi égett rétege nyújtott jobb eredményt (főleg gabonafélék, valamint a lóbab, a lencse és a köles mint táplálék dokumentálásával). A várak leletanyaga inkább csak a kora újkort képviseli, így Hollókő esetében, ahol a vár több pontjáról 16–17. századi anyagot gyűjtöttek, gabonaféléket, valamint többféle gyümölcsöt mutattak ki. De ugyanígy ritka a középkori falvakból származó botanikai anyag is. Cegléd Árpád-kori temetőjéből²⁷ zömmel gabonafélék ismertek, Tiszaörvény²⁸ esetében viszont csak búzáról tudunk. Az újabb ásatások közül ígéretes a csak előzetes közleményekből ismert Szentkirály, ahol vermekből,

²⁰ Willerding 1979, 273. Tudományosnak tűnő, de téves kritika volt, amikor e középkori szöveget nem tartották bizonyítéknak, mondván, hogy szerzője itáliai forrásra támaszkodott. Hisz nem az eredet a kérdés, hanem hogy saját kortársait és eljövendő olvasóit mire tanította. Nem véletlen, hogy az Egyház a szerzőt a „természettudományok szentjének” nevezte.

²¹ Holl 2000, 33. Nyugati kolostorok adatainak kiértékeléséhez lásd *Klösterliche Sachkultur* 1980.

²² P. Hartyányi – Nováki 1973–1974.

²³ P. Hartyányi 1975–1977. Itt más budai lelőhelyekről is ismertet maradványokat, például egy Hunyadi János úti, 13. századi leletet. A munka számos rajzzal és képpel dokumentált.

²⁴ A régebbi kutatás elmaradottságát mutatja, hogy akkoriban a botanikus kolléga még kételkedett a kútletelek régiségében. Ezért könyvemhez (Holl 1966) nem adott írásos jelentést a leletekről, csak meghatározásokat. Az egyes magvak darabszáma itt semmiképp sem reprezentálta arányukat, hisz a leletmentés során nem volt lehetőség nagyobb mennyiségű iszapot vizsgálni, ezért csak a fajták felsorolása történt.

²⁵ Skoflek – Hortobágyi 1973; Facsar 1973 (1488 mag).

²⁶ P. Hartyányi – Nováki 1973–1974.

²⁷ Cegléd-Madarászhalom: Topál 1972.

²⁸ *RégFüz* Ser. I. No. 24 (1971) 76. (Horváth B.); *RégFüz* Ser. I. No. 25 (1972) 81. (Horváth B.).

szemétkörműkből és kutakból került elő jelentős anyag.²⁹ Itt áttörést jelent, hogy mintegy 20 000 botanikai leletből 160 növényfajt határoztak meg, így ez az egyik ilyen szempontból leggazdagabb lelőhely a Kárpát-medencében. A gabonafélék mellett konyhakerti növények, gyümölcsök és gyógyászati felhasználásukról ismert növények széles skálája értékelhető. Más adatok a környezet növénytakarójáról adnak képet, így a kert, szántó, rét, vízpart és erdő arányairól. Csak remélhetjük, hogy a 15. századtól a 17. század elejéig terjedő korszak általános képe mellett a részletes elkülönítés rövidebb időszakokra jellemző adatokat is fog eredményezni.³⁰

Részletes, házankénti bontásban Sarvaly falu leletei a 15–16. század elejéről adnak képet.³¹ Búza, rozs és köles a 17. házból került elő, nagyobb mennyiségű botanikai lelet a 2. és 3. helyiségben jelentkezett; a ház pincéjében nagyon sok rozs és köles, valamint lencse és kevés borsó volt. (Úgy véltem, e terményeket nem a pincében tárolták, hanem a ház leégése során a fölötté lévő, fából épült kamrából eshettek le.) Jelentősebb mennyiségű mag a 23. házból származott, de ennek feldolgozása nem történt meg; vélhetően ez is gabona lehetett. Feltűnő, hogy dió a 6., 7., 12., 17. és 21. házból egyaránt előkerült. A falu lakóinál fogyasztása általános lehetett. A gyümölcsöket a 12. házban őszibarack, a 23. háznál vadalma és vadkörte képviseli, ez utóbbiak nyilván a környező erdőkből származtak. Csupán a magleletek alapján még nem következtethetnénk jelentős mezőgazdasági tevékenységre, de a régészeti leletanyag vasszerszámai és ezek gyakorisága majd minden házban mégis ezt bizonyítják. Ezenkívül a lemélyített kőpincék (és egy szőlőmetsző kés) a falu tehetősebb rétegének szőlőire utalnak.³²

Kivételes kérdés a középkori gyümölcsöskertek régészeti-botanikai megismerése. Helemba-sziget érseki gyümölcsösének pollenmeghatározása szelídgesztenye, alma, körte, szilva és őszibarack jelenlétére mutatott (13. század?).³³ Hasonló célú kutatási terv eredménye a visegrádi királyi palota kertjeinek komplex ásatása.³⁴ Ennek során megállapították, hogy a palota északi oldalán elterülő kert közepén egy szökőkutat létesítettek Zsigmond király korában (alapját korábban³⁵ már megtalálták), ettől nyugat felé pedig egy kővel kifalazott kút készült kertészeti célokra. Ebből gazdag botanikai anyagot lehetett kiiszapolni

(52 növényfaj, közte 11 féle gyümölcs és szőlő). A kutat a Mátyás kori kertátalakítás során temették be.

Itt jegyezném meg, hogy a budai palota déli udvarában rekonstruált „középkori kert” léte régészetileg nem igazolt, de a nyugati belső udvarban sem álltak fák: terazzópadlója volt, a várfal mellett később kövezett járda vezetett.

Az állatcsontok feldolgozásánál nemzetközi tekintetben jelentős eredményekről tudósít a széles körű irodalom,³⁶ a középkort illetően ezt jól kiegészítik az írott források, bár ezek szűkszerűen szűkebb vonatkozásúak, főleg a városi és feudális viszonyokra vonatkozó iratok (számadaskönyvek, inventáriumok). Összehasonlító vizsgálatok mutatták ki, hogy középkori várak, feudális központok anyaga mennyiségi és minőségi szempontból különbözik a vidéki településektől. Itt tekintetbe veendő az is, hogy az előbbieknél számolnunk kell a begyűjtendő csontanyag hiányosságával, ha a szemét egy részét inkább a várfalon kívülre szórták. Várak és városi patríciusházak esetében svájci adatok szerint ott a késő középkorra a sertés, a szárnyasok és a vad gyakorisága jellemző. De még azonos települési jelleg esetén is feltűnő különbségek adódnak, mert a természeti környezet is befolyásolta az állattartás módját: ha erdei disznótartásra volt mód, ott a sertéshús fogyasztása jelentős, illetve a legeltetésre alkalmas vidékeken a szarvasmarha megnövekedett szerepét mutatták ki a vizsgálatok.

²⁹ Torma 1996.

³⁰ A katalógus egy gödör és egy kút anyagából sorol fel magvakat (144–217. sz.), valamint egy ház konyhájából. Pálóczi Horváth 1995–1997 (ebben a falu környezetéről is ír: 28).

³¹ Holl – Parádi 1982. A növényekről: Holl – Parádi 1982, 133; Skoflek 1984–1985.

³² Nováki 1984–1985. A falutól délnyugatra és északnyugatra megtalált szántóföldmaradványok egy részéről (a naposabb fekvésű parcellákról) meredekségük és köves talajuk miatt feltételezi, hogy szőlők helyei.

³³ Kovalovszki 1989, 88.

³⁴ Pálóczi Horváth – Szőke 1995–1997. Ebben az 1993–1996. évi kutatás rövid összefoglalása és a további kutatás szándéka olvasható. Az ásatás előtt geofizikai felmérés készült. Sajnos a gyümölcsfajokat nem sorolja fel.

³⁵ Héjj Miklós ásatása. Dercsényi – Héjj 1958, 434, 567. kép.

³⁶ Főleg közép-európai viszonylatban jó áttekintés (nem csak várakról), nagyon bő irodalommal: Kühtreiber 2006.

Az írott források és képi ábrázolások alapján jelentős számú kultúrtörténeti feldolgozás számolt be a középkori városokban tartott állatokról (kutya, macska, madarak, de kivételesen

hal is).³⁷ Ez mutatja, hogy szerepükről akkor sem feledkezhetünk meg, ha csontjaik csak ritkábban kerülnek elő.

A MINDENNAPI ÉLET MEGISMERÉSE – LÁTSZAT ÉS VALÓSÁG

A régészeti és természettudományi kutatások eredményei, viszonyuk az egykori valósághoz csak korlátozott mértékű. Minden régész tudja, hogy leleteinek mennyisége és összetétele a körülmények függvénye, ezért vizsgálatuk önmagában nem nyújthat pontos információt a tárgyi emlékek egészéről. Jellemző bizonyítéka ennek például egyes középkori kutak anyaga. Miközben a kútleletek segítségével első ízben nyertünk átfogó képet a háztartásban használt egykori fatárgyak és bőrlábbelik formai részleteiről, még az előbbieket kiemelkedő szerepének ismeretében (amit egyébként az írott források már régen bizonyítottak) is feltűnő volt sok esetben a mindennapos vas-eszközök itteni hiánya. Gyakran csak egy-két töredék utalt ezekre, miközben az ásatásoknál nagy számban kerültek elő.³⁸ Gyakorta próbálja a régész a hiányt, vagy a fémtárgyak csekély mennyiségét avval magyarázni, hogy a törött vasat értéke miatt újra felhasználták (nem csak kutak esetében találkozunk ilyen megállapítással). Szegényebb környezetben, vagy ahol helyben kovácsműhely is volt, ez a magyarázat elképzelhető lenne, de nem tartom igaznak.³⁹

A régész számára a kritikai szemlélet és a forráskritika mindenféle kiértékelés és összevetés esetében lényeges, sőt, elengedhetetlen.⁴⁰

Mi volt az adatok forrása? Milyen körülmények játszottak szerepet a leletanyag és a botanikai-zoológiai anyag gyűjtésénél? A statisztikai eredmények összevetését például az állatcsontanyagánál milyen számítások alapján adták meg? Már korábban figyelmeztettek arra, hogy az ilyen szempontból eltérő közlések adatai (pl. a csontdarabszám, az egyedszám és a hússúly számítások esetében) nehezítik az összehasonlítást. De ugyanígy a pollenmennyiség esetében is korrekciós számítás szükséges.

A mindennapi élet⁴¹ megismerésénél – e modern szemléletnél – valami általánosat próbál a régész-kultúrtörténész kimutatni. Csakhogy a valóság sokkal differenciáltabb volt. Egy városi házban akár egy évszázad alatt – a régész általában ilyen pontossággal képes a leleteit meghatározni, beleértve az itt tárgyalt mag- és csontleleteket – egymást váltotta több eltérő foglalkozású tulajdonos, nem is szólva a szolgaszemélyzetről és szegényebb bérlőkről. A leletek így valamilyen átlagot, a városi viszonyokat jelentik, nem az egyes eltérő személyeket. (Szerencsés esetben egy-egy kiemelkedő lelet rövidebb időre és az akkori tulajdonosra utal. Főrendű háztulajdonos esetében gyakori volt, hogy évenként csak rövidebb ideig tartózkodott városi házában, máskor vidéki birtokán, várában lakott.)

Ugyanakkor a középkori falu sem volt egyrétegű: eltérő vagyonú lakosok éltek itt, köztük egy-egy kiemelkedő nemesi kúria tulajdonosával. A várakban sem csak lovagok laktak, ráadásul ezek is eltérő rendűek voltak. Egyes várak anyagának összevetésekor ez is kitűnhet, ha az okleveles adatokat is segítségül hívjuk. A leletanyagban egy ékszer, ritka importkerámia vagy üveg ugyanúgy figyelmeztető adat, mint egy-egy ritka gyümölcs- vagy fűszermag – tehát az átlagostól eltérő, statisztikailag nem jellemző lelet.

Nagyon sok vizsgálati módszer esetében, ha számos adat áll rendelkezésre, ezek áttekintése-összefoglalása statisztikai százalékos meg-

³⁷ Wacha 1980.

³⁸ Példák erre: Buda, Dísz tér 8. és Dísz tér 10. kútjai. Plzeň egyik kútja (14. század második fele–15. század első fele) sok kerámia-, üveg-, fa- és bőrlélettel, de csak egyetlen vasszekerce-töredékkel. Greifswald (Németország) egyik latrinájának 14. század eleji betöltése mintegy 600 kerámia- és 140 üvegtöredéket, 1700 faleletet, ugyanakkor a mintegy 1300 állatcsont mellett csak hat darab apró vasat (késtöredéket, csatot) tartalmazott. Schäfer, C. – Schäfer, H. 1997.

³⁹ Sarvaly faluban volt kovácsműhely, de itt az ásatási leletek alapján csak egy törött kardot próbáltak hasznosítani. A falu féMLELETEI kimagasló mennyiséget képviselnek.

⁴⁰ Holl 2005a.

⁴¹ Az *Alltag* fogalom elemzése, sokrétűsége: Krauskopf 2006.

határozással ad szemléletes képet. Ez akkor is jól használható egyezések vagy eltérések kimutatására, ha azonos módszerű, de különböző lelőhelyeket, különféle leletgyűjtéseket kiértékelő eredményeket szembesítünk egymással. Nem veszíthetjük szem elől, hogy a százalékos értékek rendszerint egy bizonyos átlagot jelentenek, ami csak akkor közelít a valóságos helyzethez, ha jobban körülhatárolt, tehát nagy szórásoktól mentes adatok összesítéséből áll. (Ezért nem ad jó képet például a több száz évet felölelő leletanyag összesítése.)

Egy írásos forrásra támaszkodó németországi összeírás a paraszti gazdaságok állatállományáról jól mutatja, hogy egy statisztikai összesítés hogyan közelíthet szerencsés esetben a valós képhez. Az 1497. évi összeírás a Braunschweig-Lüneburg Hercegség 83 faluját, ezeken belül valamennyi portát, ezek állatállományát összeírta.⁴² Azért, hogy pontosabb képet adjon, kiértékelője a vagyoni különbségek alapján négy csoportra osztotta az egyes portákat, a gazdagoktól a legszegényebbekig. Ez már jól mutatja, hogy egy falun belül milyen differenciált volt az állatállomány. Összesítve, a leggazdagabbaké volt az állomány 53%-a, a középrétegnél 30% volt, a legszegényebbeknél csak 2,9%.

Egy családra átlagosan 2-3 ló, 16 szarvasmarha (ökör-tehén), 17 sertés, 45 juh, 0-1 kecske és 3 méhcsalád jutott, ami természetesen statisztikai eredmény, a valóságos helyzetet nem fejezi ki. A legszegényebbeknél például csak egy szarvasmarha és egy méhcsalád volt. Ulrich Bentzien hangsúlyozza: „Nem beszélhetünk a paraszti gazdálkodás egyformaságáról [...] egyénileg differenciált” a feudális faluban az állattartás. A szarvasmarhák nagy száma a korszak jól ismert jelentős marhakereskedelmével magyarázható, a városokhoz közel fekvő falvakban volt több a ló. A jelentős juhtartás a régió adottsága, a gyapjútermelés hasznát jelenti. Összességében azonban „nem beszélhetünk kiszámítható normáról”.

A magyarországi állatsontanyag feldolgozása már eddig is jó kiértékeléseket hozott, ráadásul gyakran kultúrtörténeti oldaláról is elemezték. Bökönyi Sándor összefoglalása országos áttekintést nyújtott, ebben a középkor is számos lelőhellyel szerepelt.⁴³ Jelentősebb mennyiségű

lelet képviseli a falvak közül Szarvas-Rózsást (10–12. század), Kardoskutat (Árpád-kor), Tiszalök-Rázomot (11–13. század), a késő középkorból Csepelyt (14–15. század) és Túrkeve-Móricot (15–16. század). A koraiak között feltűnő különbségek mutatkoznak. Rózsás esetében a vadállatok aránya 18% (egyedszám alapján), ötféle hallal, Kardoskútnál csak 2,3%, de mind vadászott vadak csontjai, Rázom esetében megint 7% körüli, a halak mellett feltűnően sok vadászott szarvassal. A késő középkori településeken a vad aránya csökken, Csepely esetében ugyan magas, 10% feletti, de ez esetben tekintetbe veendő, hogy a feltárt házak tulajdonosai között kiemelkedőbb rangú személyekre utal a régészeti leletanyag, és egy kő udvarház is volt.⁴⁴ Az újabb ásatások közül a 11–13. századot Tiszaeszlár-Bashalom falujának leletei világítják meg.⁴⁵ Itt feltűnő a szarvasmarha magas, ugyanakkor a sertés csekély aránya (48, illetve 10%); ha ezt az előbbiekkal (Szarvas-Rózsás, Kardoskút, Tiszalök-Rázom) vetjük egybe, akkor nyilván a környezet természeti adottságaira kell utalnunk.⁴⁶ A vad (egy-egy őstulok, őz, nyúl) viszont feltűnően kevés a többi, hasonló korú lelőhelyhez képest.

A késő középkori falvak közül Sarvaly esetében most is részletesebb képet ad a házankénti megfigyelés.⁴⁷ Ha az építészeti kialakítást, melléképületekkel történő ellátást, illetve a falun belüli elhelyezkedést tekintjük, három

⁴² Bentzien 1984, 77–83. Braunschweig-Lüneburg Hercegség feudális falvainak adójegyzéke. Nem szedtek adót a baromfi után, ezért ezt nem tudjuk számszerűsíteni.

⁴³ Bökönyi 1974, a 372., 386., 400., 412. és 420. oldal táblázatai. A 77–87. oldalon általános áttekintés található a középkorról, nemzetközi adatokkal. – Egy új összefoglalás az Árpád-kori állattartást tekinti át, lásd Vörös 2000.

⁴⁴ Kovalovszki 1969. Két udvarházat is említenek írásos adatok 1518-ban.

⁴⁵ Kovalovszki 1980, 43–44. Bökönyi Sándor alapján, táblázata összeveti négy másik faluval.

⁴⁶ Kovalovszki 1980, 44. A mocsaras árterület szerinte nem indokolta a sertéstartás csökkenését; magam inkább evvel magyaráznám, hisz ez a szarvasmarha szabadon tartására volt kedvezőbb.

⁴⁷ Holl – Parádi 1982; Matolcsi 1982. A csontleletek a 15. század–16. század első harmada közötti időből származnak. Matolcsi a 232–233. oldalon összehasonlításokat ad más falusi, illetve városi adatokkal. Megállapítja, hogy marhahúst itt nagyobb mennyiségben fogyasztottak, mint disznót (a csontok százalékos aránya alapján), miközben az egyedszám a sertésnél volt

gazdag ház válik el a többtől (a 17., 23. és 26. ház), az állatcsontok mennyisége ezeknél volt a legnagyobb, de a csirke és liba is itt mutatkozott. A vad (szarvas, őz) is ezekre jellemző, nyúl és fácán kettőben (17. és 23. ház) volt. Eltér ettől a 15. ház, amelynek lakói vadászóra is vadásztak. Mint kőpincés ház, ez is tehetősebb, szőlővel rendelkező tulajdonosé lehetett. Sarvalyon a vad arányszáma (egyedszám: 16%, csontszám: 6,8%) többszöröse más késő középkori falvakénak; Matolcsi János ezt a környezet erdeivel, a jó vadászati lehetőséggel magyarázza, magam e mellett kiemelném a kisenemesi-nemesi jelleget, illetve a 23. ház esetében valószínűleg a falu papjának társadalmi helyzetét. Matolcsival ellentétben nem gondolom, hogy csak a 17. ház lakójának volt vadászati joga, ezt ugyanis csak 1504-ben korlátozta a királyi dekrétum.⁴⁸ A lótarás a faluban általános lehetett, de erre nem a lócsontok arányából következtethetünk (Matolcsi szerint itt hideg- és melegvérű lovak is voltak), hanem az erre utaló vasleletekből: patkó, zabla, sarkanthyú, kengyel, lóvakaró kilenc házból származik. A kisenemesi életformával együtt járt – még ha körülményeit tekintve nem sokban különbözött is a parasztokétól – a hadbavonulási kötelezettség és így a ló is. A lóhús fogyasztását Matolcsi

bizonyítottan látja a földarabolás alapján, még ha ez nem is volt rendszeres. A sertéseknél az egykori bakonyi formához tartozás látható, az erdei makkoltatás lehetőségével; zömmel a teljesen kifejtett, idős egyedeket vágják le. Csontjaikat enyv főzésére használták.

Matolcsi János figyelmeztet, hogy az állatcsontok megoszlása nem ad teljes képet a telkenkénti különbségekről, öt háznál ezek hiánya a felszíni erózió eredménye lehet; a feltárásoknál általában a szemétdödrök (esetünkben egyes pincék) tartalmazzák a legtöbb csontot. Magam elsősorban az építészeti kialakítás, illetve bizonyos leletfajták alapján következtettem a társadalmi képre.⁴⁹ Az állatcsontok ehhez csak kiegészítést, más oldalú megvilágítást nyújtanak.

Az újabb faluásatások közül a már előbb említett Szentkirály állatcsontjairól két ásatási év alapján adtak előzetes értékelést.⁵⁰ Ez így az összképre nem jellemző, ugyanakkor a húsfeldolgozásról, a fogyasztásra kiválasztott testrészekről részletes, táblázatokba foglalt adatokat eredményezett. A kis testű és nagyobb testű szarvasmarhák egyaránt előfordultak. Emellett a juh-kecske tartása, fogyasztása volt jelentősebb, a sertésé kisebb; utóbbiaknál nagyobb számban a süldőket vágják le. A lóhús fogyasztását Somhegyi véleménye szerint a csontok nem támasztják alá,⁵¹ bár korábban elfogadta. A kun faluban karóra tűzött – bajelhárító – lókoponya is kimutatható.⁵² Sajnos az anyag keltezése (15–17. század) – mint már említettük – nem alkalmas a hódoltság kora eltérő történeti-gazdasági vonásainak a megrajzolására, a továbbiakban a jobban keltezhető anyagrészeket el kell különíteni.

Városaink közül a legtöbb feldolgozás Buda polgári lakosságának fogyasztási szokásait világítja meg. A déli városrészben, az egykori Zsidó utca nyugati házsorának nagyarányú feltárása adott először képet az itteni helyzetről, a leggazdagabb régészeti és természettudományi anyagot főleg a gödrök és kutak szolgáltatták (nagyobb részük részletes feldolgozására még várni kell). A legdélebbi házak környékéről két gödör 13–14. század eleji anyagáról készült kiértékelés.⁵³ A feldolgozásban a két gödör szétválasztva szerepel, de nem egészen egyforma képet nyújtottak, amit közelségük ellenére hangsúlyoznom kell. A húsfogyasztást (százalékosan fogyatkozó sorrendben) a marha, a sertés és a kiskérődzők jellemzik, ezek meghatározó aránya az általános képhez közeli; a délkeleti

magasabb. 2. táblázata közli házankénti bontásban a leleteket, a legtöbb vadállatcsont a 23. ház (a templom mellett), a 17. ház (a gazdag kályhás ház) és a 26. ház (délkelet felé az utolsó csűrös ház) területén található.

⁴⁸ Holl – Parádi 1982, 79, 135–137. jegyzet.

⁴⁹ Holl – Parádi 1982, 129–132; Holl 2005a, 1. kép (a ritkább leletípusok jelentkezése a falutérképen).

⁵⁰ Somhegyi 1995–1997. A 8. jegyzet szerint kb. 40 000 csontot gyűjtöttek, a vizsgált kb. 2,5%.

⁵¹ Somhegyi 1995–1997, 11. A IV. táblázat a csontkategóriákról ezt nem támasztja alá, egy részük a legjobb értékű testtájakkól van. Somhegyi 1996, 31–34. Itt a lónak a kunok életében betöltött megkülönböztetett szerepét és a lóhús fogyasztást említi. Leölésüket a koponyacsontok bizonyítják (tehát nem elhullott lovak). A katalógusban ponty, harcsa, keszeg csontja is szerepel.

⁵² Takács 1988–1989.

⁵³ Csippán 2004, 201. A két gödör a királyi istálló területén álló házakhoz tartozott (sajnos a gödrök számozása nélkül). A címben adott kelteztést a kerámialeletek alapján (Tóth 2004) a 13. század második felétől a 14. század első feléig lehet szűkíteni a délkeleti gödörnél, az északkeleti csak 13. századi. Talán ezért jóval nagyobb a baromfi százalékaránya a délkeleti gödörben (20,1%, míg az északkeleti, korábbi gödörben csak 6,6%).

gödörben emellett sok volt a tyúk. A vad – őz, nyúl, madár – nagyon kevésbé reprezentált, ugyanígy a hal is. (Ez utóbbi kutatási hiányosság is lehet, mert a források nagy halbőségről írnak.)⁵⁴ A sertés 16–20%-os jelenléte alapján az utca déli házaiban ekkor sem laktak zsidók.⁵⁵

A város északi részén, közel a Szombatiachoz, egy ház sziklagödre „14–15. századi” leletet tartalmazott. Az állatcsontok feldolgozója nemcsak ezt értékelte, hanem a középkori piacok képét is felrajzolta.⁵⁶ Eszerint a mészárszékekben történt az állatok feldarabolása, így a háztartásokba már az értékesebb „csonthús” került. Az északi ház gazdájára szerintünk fényt vet, hogy itt, ha csekély számmal is, de gímszarvas és vaddisznó, valamint vadmadár szerepel, ami nem az átlagos polgári fogyasztás jellemzője. Ha ezt összevetjük a régészeti leletekkel, kitűnik, hogy a 13. század végén és a 14. században olyan tárgyakat⁵⁷ használtak itt, amelyek a szokásos polgári környezetben ritkábbak voltak, így jelentősebb háztulajdonosra utalnak.

A Dísz tér 10. számú ház (a középkori Szent György-templom nyugati oldala) pincekútjának feltárásából⁵⁸ előkerült anyagra jellemző volt a kiskérődzők, elsősorban a juh magasabb aránya (15%), mely azonos volt a sertésével. Még inkább szembevetendő a tyúk gyakorisága (azonos százalékkal), talán mert itt 13–14. századi a leletanyag. Bökönyi Sándor a csontok jellegéből – sok juhszarv, koponya, ujjcsontok – arra következtetett, hogy itt háznál történt egyes állatok levágása.⁵⁹ A vad viszont kevés volt (egy nyúl és hal) az előző házhoz viszonyítva.

A budai állatcsontok lelőhelyeinek és eltérő korának vizsgálata⁶⁰ az egyes fajok eltérő arányára következtet. Kiinduló adatsort a déli városrész (az Istállóktól északra) egyik kútja adott, majd 5000 csontjával. A grafikonok mélység szerint különböztetik meg az egyes mennyiségeket. A legalsó szakasz jelenti a középkort, a 14. századtól kezdve a hódoltság kezdetéig. (Ezen belül nincs elkülönítés, nem ismert, hogy a régészeti leletek alapján osztották négy sávra a 3,5 m vastag feltöltést, vagy csupán mechanikus tagolás történt?) A feldolgozás 1. ábrája 50 cm-es felbontásban adja a háziállatok százalékos előfordulását. Ebben feltűnő, hogy a lócsont egy középső sávban volt nagyon gyakori, alul viszont nagyon kevés. (Mivel a régészeti leletek feldolgozása még várat magára, nem tudjuk, hogy ennek korrendi oka volt,

vagy csupán a véletlen műve; az sem világos, hogy a középkori betöltés szakaszos vagy egyszeri esemény volt-e?) A baromfi itt feltűnően magas, az összesítésben 19%. A vad nagyon kevés, a macska gyakoribb, mint a kutya. A hódoltság korszaka egészen másféle képet ad: a kiskérődzők aránya a 10,5 m mélységtől felfelé hirtelen megugrik és jóval felülmúlja a többi háziállat arányát. A szerző itt bizonyítja a muzulmán lakosság megjelenését; egyben táblázataiban összeveti a hasonló képet adó Paspalota csontanyagával.⁶¹ A történelmi, kulturális változás feltűnő alakulását már ez a régi összefoglalás is kimutatta: a juh-kecske húsának fogyasztása jellemző, miként a sertés csekély aránya is.⁶² Nagyjából hasonló képet nyújtott ez a vizsgált kút is; a sertés számaránya jelentéktelen, viszont itt a baromfi a többszörösére nő a középkorinak, és a vad is gyarapodó. A kutyák mennyisége ekkor nagyobb a macskákénál (bár a törököknél nem volt kedvelt; szerintem, mint az utcai szemét eltakarítóit, itt is eltűrték, ahogy a Balkánon is).

Sajnos más városok állatcsontleletei csekélyebb mennyiségük miatt még nem adhatnak

⁵⁴ Már régebben is felhívták a figyelmet arra, hogy csak iszapolással lehet a halcsontokat jól kinyerni, de még akkor is számításba veendő, hogy a háznál tartott kutya-macska valószínűleg megette a maradékukat. Újabb svájci vizsgálatok szerint az iszapolás főleg a kisméretű halak nagy arányát bizonyította városi környezetben, már a 13. században.

⁵⁵ „A hosszú utcának nyilván csak egy részét lakták zsidók.”: Végh 2003, 15. A középkori városi utcanevek a feltűnő épületek, lakók alapján keletkeztek, de ez nem jelent kizárólagosságot, mások is laktak ott.

⁵⁶ Vörös 1992. – Itt kell figyelmeztetnünk arra, hogy a sziklagödör szeméttartalma a 13. századtól a 15. század első feléig tart, lásd Bencze 1992. Az üvegekről: H. Gyürky 1992. Keltezéseikből az is kitűnik, hogy a leletek zöme 14. századi, a 15. század első feléből már csekély az anyag.

⁵⁷ Pl. mázas áttört oromcsempe, sok velencei üveg (14. század), bécsi mázas kancsó állatfejes kiöntője (13. század vége).

⁵⁸ Holl 1966; Bökönyi 1966.

⁵⁹ Bökönyi 1966, 84. Arra következtetett, hogy talán egy polgár vagy nemes Buda környéki majorjából hoztak ide levágandó állatokat.

⁶⁰ Csippán 2007. Táblázatai részben eltérő módszert alkalmaznak.

⁶¹ Bökönyi 1974, 350.

⁶² Bökönyi 1974, 43–44. Már itt figyelmeztetett, hogy a hódoltsági területeken belül elkülöníthető a török népesség és a megszállt országrész visszamaradt keresztény-magyar lakosságának leletanyaga.

valós képet a fajonkénti arányokról (Pest, Vác, Visegrád-Szálloda udvar és Fő u. 73.). Kivételes eset a Visegrád-Kálvária lelőhely nagy mennyiségű anyaga a 14. századból.⁶³ Feltűnő itt a baromfi nagy mennyisége (egyedszám szerint 26,6%), a szarvasmarha szerepe nem olyan kimagasló, mint másutt; ezekkel szemben a vad aránya (13,85%) megközelíti a királyi székelyekét. Ráadásul a 11 fajhoz tartozó 40 egyed nagyon sokrétű képet mutat. Több vaddisznó, szarvas és őz mellett nyolc fogoly, két fácán, valamint rigó, kánya található az anyagban. Négy mókusz és egy medve is kitűnik a szokásos vadfajok közül. Csak a régészeti leletek minősége és a visegrádi város jövőbeli kiértékelése hozhat magyarázatot e lelőhely jellegére.

A leletanyag csekélyebb száma ellenére Pest város egyik kézművesházának ásatása ritka megfigyeléseket eredményezett. A késő középkori házban vargaműhelyre utaló építményeket tártak fel. Az állatcsontok és más szerves leletek szerint itt valószínűleg kecske- és juhbőrök kikészítését végezték. Egyes marhacsontokat eszközként bőrsimítónak használtak, míg a velős csontokat a „zsiros cserzéshez” törték fel. A leletanyag a 15. század második felére utal.⁶⁴

Egy távoli, székelyföldi mezőváros, Székelykeresztúr 15–16. századi anyagának kiértékeléséről azért szólunk, mert kivételesen a történeti forrásanyag segítségével a feltárt nemesi kúria tulajdonosát is kiderítették.⁶⁵

Itt túlnyomó arányú a szarvasmarha, illetve a sertés; a baromfi a 15. században kevesebb, de a 16. században már ez adja a többséget (tyúk 56,9%). Ebben az időszakban növekszik a vad aránya is (7% csontdarabszám), köztük vörös vércse, mogyoróstyúk, fogoly, fűrj, csóka és szajkó. E fénykorra, módos lakókra a régészeti leletek (köztük változatos, jó minőségű kályhacsempék sora) minősége is utal, de ezt fejezi ki, hogy értékelője szerint jellemző volt a fiatal állatok (bárány, gida, malac, csirke) fogyasztása, kiegészítve vadászattal (őz, vaddisznó és nyúl). A kúria tulajdonosa a nemes Nyujtódi család, a környéken a legjelentősebb birtokos.

A nagyszámú kolostorásatás közül csak kevés esetben kaphatunk értékelhető adatokat az állatcsontanyagról. A legrészletesebb feldolgozás a budavári domonkos kolostor anyagát mutatja be, koronkénti felbontásban.⁶⁶ Az alapos megfigyelések alapján itt már a 13. századról is van képünk: szarvasmarha (egyedszám szerint 17,6%), kiskérődzők, zömmel juh (14,7%) és ugyanannyi sertés, tyúk (5,8%), ez utóbbiak között egyetlen gyöngytyúk is volt. Első látásra meglepő a háziállatok (64,7%) mellett a vad magas aránya (35,2%): egy őz és két vaddisznó, továbbá vadmadarak (fácán, fajdkakas) és halak (ponty, harcsa, keszeg). A 14–15. században a háziállatok aránya valamivel magasabb, a vadé pedig kevesebb (77,2% háziállat, 22,7% vadállat), de az utóbbi még így is jelentős. Ekkor tűnik fel először a nyári lúd és a mezei nyúl. Pusztán az összetételből talán a gazdagabb polgári-nemesi étkezés hasonlóságára gondolhatnánk, ahol a hústelekek változatossága kívánatos volt. De Matolcsi János megfigyelései más körülményre mutatnak: a 13. század második felétől kezdve a húsfogyasztás csökkenő mennyiségű lehetett, ha azt egy-egy hónapra átszámítjuk. A szerzetesek a hívők ételadományait kapták (nem volt saját majorságuk), ez inkább másodrendű húsanyag volt (a 14–15. században a csigolya- és bordacsontok aránya növekedett, a teljes mennyiség felét meghaladva). A szerzetesek az olcsóbb húsrészeket kapták adományként. Szerintünk a többféle vad és hal is a polgárok, esetenként az előkelőbb lakosság adományainak jelzője. Talán csak nagyobb ünnepek alkalmával juttattak a ritkább vadhúsból vagy vadmadárból a prior

⁶³ Bökönyi 1974, 424. Megjelölése: 14. századi település. Héjj Miklós ásatása, 1953–1954. Sajnos, mint az említett más visegrádi városi leletmentések anyaga, ez sincs feldolgozva. A *Régészeti Füzetek* 1963, 89 szerint ekkor a dombon három földbe ástott házat vágtak át csőfektetéskor. Fekvése szerint e terület a magyar városhoz tartozott, a középkori plébániatemplomtól alig 100 m-rel északkeletre. Az állatcsontok nagy mennyiségéből ítélve jelentős régészeti leletanyaga lehet.

⁶⁴ Vörös 1996. A ház ásatásáról: Irásné Melis 1996, 211–223.

⁶⁵ Benkő – Székely 2008; Gál 2008 (2134 darab).

⁶⁶ Matolcsi 1981. A részletes feldolgozás külön fejezetben tárgyalja a fajokat, megállapítva, hogy itt fordul elő először – már a 13. században – a gyöngytyúk, fácán, fajdkakas és keszeg. A 20. táblázatban elkülöníti a 13. század első, illetve második felének anyagát, előbbi a kolostort megelőző itteni lakosság anyagának tartja, ami más összetételű. – A kolostort megelőző, tatárjárás előtti településmaradványokról: H. Gyürky 1981, 22–23, 130.

asztalára.⁶⁷ A 16. századtól kezdve jelentős változás állt be, ami már a török katonaság másféle étkezési szokásainak tulajdonítható.

Márianosztra-Toronyalja pálos kolostora⁶⁸ a 14. század végétől a 16. század első harmadáig működött, 1540 körül pusztult el. Feltárásából itt csak a kút alsó részének faunáját említjük, mert a többi nagy része már a szerzetesi élet megszűnése után került ide. A kisszámú szarvasmarha, juh és sertés mellett hat házityúk mutatható ki, vadból csupán egy szarvas, de három macska is. A kolostor területén még mezei nyulak és kutyák is feltűnnek a személtanyagban.

Harmadik példánk a ciszterci rend korai magyarországi kolostora, Pilis. Ásatásánál a legtöbb lelet a szint fölötti pusztulási rétegből származik, így a 15. század–16. század eleje közötti időszakra keltezhető.⁶⁹ A háziállatok mellett 67 szarvascsont, 25 vaddisznó- és 15 őzcsont szerepel az ásatás első szakaszából. Feltűnő a szárnyasok elenyésző mennyisége. A halfogyasztásra jó lehetőséget biztosított az itteni mesterséges tó (bár halcsontot alig gyűjtöttek be). Véleményem szerint a vad jelentkezése a főúri-királyi vendégek itteni vadászatával hozható kapcsolatba. Egyetlen csonttal szerepel a bölény (?), ritka vadként, melynek csontja a budai palotában Nagy Lajos király idejében is előfordult.

Bizonyos mértékű összevetést ad Dömös prépostságának egyetlen ásatási évéből származó anyaga a 14. század második fele–15. század vége közti periódusából.⁷⁰ Ennek százalékos megoszlása: háziállat 84,2%, vad (szarvas, őz, vaddisznó, nyúl) 15,7%. Úgy véljük, már ez a néhány példa is mutatja, hogy a különböző szerzetesrendeknél tapasztalható étkezési szokások eltérőek lehettek; ezt nemcsak a rendi különbségek befolyásolták, hanem a polgári vagy főúri, udvari pártfogókkal tartott viszonyuk is. Nem általánosíthatunk, az egyes kolostorokat külön-külön kell értékelni.

A középkori várak és királyi paloták nagyszámú ásatásából csak kevés feldolgozásra utalhatunk, ráadásul többnyire ezek is részeredmények, mert az utóbbi évtizedekben is folytatott ásatások kiértékelése még módosíthatja a képet. (Ezeknél a fokozott és alaposabb rétegmeg-

figyelések pontosíthatják az egyes évszázadok változását.)

A budai királyi palotából került elő a legnagyobb állatcsontanyag, amelynek többszöri kiértékelése⁷¹ századonkénti bontásban a változást is mutatja. Már az első ásatási szakasz anyagát áttekintve is kiemelte Bökönyi Sándor a fajok változatosságát, különösen a vadászott állatok faj- és egyedszámának feltűnőségét.⁷² A 13–15. századon belül szembeötlő a leggyakoribb háziállatok között a baromfi számának hirtelen megnövekedése a 14. században, a sok tyúk mellett a lúd és a kacsza megjelenése. (Magunk részéről feltételezzük, hogy az egyetlen páva – itt 16–17. század besorolással – talán még Mátyás udvarához köthető.⁷³ A páva fogyasztására Mátyás udvarában az írott források alapján Bökönyi Sándor is hivatkozik.) A vad nyolc fajjal képviselt a 13–15. században, köztük a hermelin már a 13. században, a farkas a 15. században tűnik fel. A következő feldol-

⁶⁷ Az étkezéssel foglalkozó késő középkori íráskor kiemelik, hogy a vadhús az előkelőbb étkezések velejárója. Megítélésük azonban különböző: a szarvas nehezen emészthető és ártalmas, a darut sokáig kell főzni, kevésbé tápláló, ahogy a páva durva húsa is. De a hattyút elfogadják. (Úgy tűnik, hazánkban nem követték ezt a felfogást.)

⁶⁸ Bartosiewicz 1997. A csontok többsége a kútba utólag bedobott állattetemekből származott. Köztük őz, róka és számos kutya volt. A kút alsó részének említett csontjai a kísérő leletek alapján a 15. század második fele–16. század első harmada közötti időből valók. Az ásatás régészeti-történeti feldolgozása: Miklós 1997, 21–45, 18–70. kép.

⁶⁹ Bökönyi Sándor az 1973–1977 közötti anyagot dolgozta fel, a későbbiek megjelentetése halála miatt elmaradt. Az első szakasz csontjainak meghatározása az MTA Régészeti Intézet Adattárában található. A rövid áttekintés: Holl 2000, 32–33.

⁷⁰ Bökönyi Sándor alapján: Holl 2000, 32–33.

⁷¹ Bökönyi 1958; Bökönyi 1963.

⁷² Bökönyi 1958. A táblázatok változó korszakai (13. század, 13–14. század, 14. század, 14–15. század, 15. század stb.) az ásatási megfigyelések során rögzített keltezéseket jelentik, ahol nem mindig sikerült egyetlen századra szűkíteni a régészeti leleteket. Bökönyi Sándor alaposágát mutatja, hogy feldolgozása végén a bő képanyaghoz mindig megadta a régészeti lelőhely és réteg jelzését, amit felhasznál.

⁷³ Az egyetlen pávacsontra Gy.j. (= Gyilokjáró, Nyugati belső udvar) 30. gödör lelete a török korból. Ezt magam ástam, de ebben a hódoltság kori leletek mellett jellegzetes 15. század végi kerámia és üveg is volt, ahogy nagyon sok más török személgödörbe is került reneszánsz lelet. Holl 2005b, 26, Abb. 27.

gozásban a kiértékelés a 13–14. század, illetve a 15. század leleteit foglalja össze. Az állatcsontok mennyiségének a százalékos összesítése szerint ekkor a háziállatok aránya mindvégig 93% körül volt, a vad sem mutatott nagy eltérést (7,7-6,2%). Feltűnő változást ekkor is a baromfi mennyiségének növekedése jelentett, de ez a 15. században már háromszorosa (36%) a korábinak. (Ez részben a városi fogyasztás hasonló tendenciájával, a 14. századtól kezdődő növekedéssel párhuzamos jelenség, ami a királyi udvarban még fokozottabban érvényesült.) A vadfogyasztás inkább reprezentációs jellegű, hisz mennyiségében nem jelentős, de a fauna változatossága szembetűnő. Bökönyi Sándor is kiemeli, hogy a vadászat és a hal szerepe nagyobb, mint másutt. A királyi udvar vadászatának ritka emléke az első bölényszarv, a 14. század második felének rétegeiből.⁷⁴

Kultúrtörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy főleg az ásatások első szakaszában a budai palota keltezhető rétegei között a „14. század” megjelölés inkább a század második felére értendő (ha régészeti leletanyagukat összesítjük), ráadásul ilyen rétegeket a többi korhoz viszonyítva csak jóval kevesebbet tárhattunk fel. Ezért ennek leletei, az állatcsontok is zömmel Nagy Lajos és Mária királynő udvar-

tartásához köthetők. (A 13. századi besorolás anyagának jó része még a korai városi település anyaga, de a század végén már számolnunk kell a korai királyi építkezéssel az István-torony környékén).

A következő feldolgozás anyaga úgyszintén a királyi udvar étkezéséről nyert képet egészíti ki. Lelőhelye a palota Északi előudvara, közelebről „a szoborleletekkel egy korból és azonos rétegből előkerült XIV–XV. századi csontleletek”.⁷⁵ Ezt azért hangsúlyozzuk, mert a feldolgozás⁷⁶ címe túl tágan határozta meg a helyet és a korszakot. Az „Északi előudvar” ugyanis a 13–14. században még a polgárváros része, amit feltehetőleg a 15. század végén kapcsoltak új várfallal a palotához, az itt álló polgárházakat lebontva, és a palotából származó törmelékkel és korábbi szemétanyagával betöltve. Később, már a hódoltság korában itt török szemétdödröket is ástak. Az udvar ezért összességében a 13–17. század leleteit tartalmazza,⁷⁷ de a feldolgozás ezen belül egy kisebb leletegyüttest választott ki. Magam úgy vélem, Zsigmond, I. Ulászló és V. László királyok udvartartására jellemző ez az állatcsontanyag, a század második felének szemétéből kevés jutott ide. Jelentékeny mennyiségű a meghatározható csont (3548 darab): a háziállatok aránya 90,8%, a vad 9,16%. A sertés majd kétszer annyi, mint a juhkecske. A vágásnyomok alapján Matolcsi János a lóhús kismértékű fogyasztását még ebben a környezetben is feltételezte. Kiemeli, mint korábban Bökönyi is, hogy a vadászott és halászott állatoknak az udvarban nagyobb szerepük volt, sok faj képviselt (egyedszám: 57). A vadmadarak között itt új a túzok, a kék galamb, a vetési lúd és a hattyú. A vadászat bizonyítéka a nyílhegy maradványa szarvascsontokban (sajnos a nyílhegy típusát a rozsdás maradványok nem árulják el). Valószínűleg vadászatnál használt vizsla koponyája is szerepel a leletek között. Itt került elő az eddigi legkorábbi bivalycsont. (Ennek magyarországi, 11–15. századi írásos említéseit is felsorolta Bökönyi Sándor.⁷⁸) A minőségi húsfogyasztás jellemzője, hogy a sertés 35%-a fiatal állat volt, de erre mutatnak a fiatal bárányok és a kecskegidák is.

A másik királyi udvar, Visegrád leleteiből csak a korai évek ásatási anyaga került feldolgozásra.⁷⁹ Ez a 14–15. századot foglalta magában, tehát az itteni virágkort. Bökönyi Sándor táblázata a mennyiséget, illetve az egyed-számot adja meg, a leletek részletesebb elemzésére nem tért ki. Ha összevetjük az Északi előudvar előbb tárgyalt anyagával, úgy nagyjából

⁷⁴ Bökönyi 1963, 413–414. „É.T. 5. réteg, 14. sz. m. fele.” Ezt a lelőhelyet magam tártam fel és kelteztem. Nagy Lajos kori leleteivel többek közt az I. és a II–III. csoport kályhacsempéi: Holl 1990, 58–66. Érmek: Nagy Lajos CNH II. 95A és 94A denár. Az Anjou-kori szemét betöltése a század végén történt.

⁷⁵ Matolcsi 1977, 179. Keltezését Zolnay László alapján adta, aki ugyanebben a kötetben közli a szoborleleteket és már hivatkozik a Matolcsi János által közölt vizslakoponyára is. Zolnay 1977, 79. (74/4. lh.).

⁷⁶ Matolcsi 1977. Matolcsi dolgozatának bevezetéséből arra gondolunk, hogy szándékában állt az Előudvar más részeinek leleteit is feldolgozni, hiszen írja, hogy a területen a korábbi település maradványait, valamint török kori anyagot is találtak.

⁷⁷ A feldolgozásra került anyag a kíséző régészeti leletek és érmek: 1390, 1387–1427, 1430–1437 mellett 18 darab 1440. évi, de 1452–1457. és 1458–1460. évit is tartalmazott. A legnagyobb mennyiséget a Zsigmond kor leletei adják, de a betöltésük e szemétanyaggal csak Mátyás idejében (?), egy tereprendezéssel történt, az utolsó érem (1447–1492 között) nem ad pontos kort.

⁷⁸ Bökönyi 1974, 151–152.

⁷⁹ Bökönyi 1974, 426. A csontok száma itt 3871 darab, ezért hasonlíthatjuk össze az Előudvar (3548 darab) hasonló nagyságrendű, korban is közelálló anyagával.

hasonló a háziállat-vadállat aránya (darabszám szerinti százalékos megoszlásban 89,8-10,2%). De ezen belül a fajok eltérő százalékkal szerepelnek: a szarvasmarha feleannyi, mint Budán, a sertés azonos, a kiskérődző itt több, ugyanúgy, mint a tyúk. A vadállatok esetében különösen az egyedszám nagysága szembetűnő, bár zömmel azonos fajokról van szó. Viszont feltűnik a farkas, a medve, a mókus, a bagoly és kétféle rigó is (a két medve jellegzetes fejedelmi vadásztrófea). A különbségek talán azt jelzik, hogy Buda esetében a nagyszámú személyzet ellátása is az udvari konyhákról történt, a visegrádi palotában ennek aránya kisebb volt.

A középkori magyar várak jelentős számú ásatása eddig még alig feldolgozott ilyen szempontból, illetve anyaguk gyakran a későbbi korokat, a 16–17. századot is képviseli (a visegrádi királyi palota második táblázata, Visegrád-Fellegvár: 15–18. század egyesítve, Visegrád-Salamontorony: 15–17. század, Nógrád-Vár: 16–17. század, Nagykanizsa: 15–17. század, Gyula-Vár: 15–17. század,⁸⁰ Ugod-Vár: 16–17. század⁸¹).

Jellegét tekintve kivételes jelentőségű Szabolcs ispánsági székhely Árpád-kori anyaga.⁸² Innen három lelőhely kerülhetett feldolgozásra, 10–12. századi keltezéssel, zömmel a külső településről. A háziállatok között a szarvasmarha már e korai időben is két különböző fajtavál képviselt, a juh és a sertés szerepe még nem volt jelentős (feldolgozója utal arra, hogy más Árpád-kori településekre is a nagyállattartás jellemző). A vadászat a szerző szerint itt nem a fogyasztás, hanem a trófeaszerezés célját szolgálta: bölény, gímszarvas, őz, vaddisznó elejtése. Ennek részben ellentmond, hogy az őz kivételével „konyhai hulladék” a többi. Megjegyzi, hogy a bölény Esztergom-Szentgyörgymező 10–11. századi anyagában is előfordul. Az egyetlen kutya-csontváz agár, tehát inkább vadászkutya, mint házi- vagy őrzőállat.

A várak közül Kőszeg városi vára esetében ismerjük a tulajdonosokat, és az anyag korszakokként is elkülönített.⁸³ A legkorábbi anyag a kor legtekintélyesebb oligarcha családjához, Kőszegi Henrik fia, „János gróf” korszakához köthető. A 13. század második feléből szarvasmarha (17 egyed), kiskérődző (9), sertés (11), valamint két tyúk és egy liba maradványai kerül-

tek elő jól keltezhető rétegből. 14. századra tehető anyagot nem találtunk, a következő rétegek a 15. század (Garai család, a század végén Mátyás király), valamint a 16. század első harmadának (Jurisics Miklós) összesítését jelentik. Ebből csak feleannyi csont maradt, így a háziállat is kevesebb, de már két ló és 12 tyúk is szerepelt, ami eltérő étkezési szokásokra mutat. A vad mindkét korszakra jellemző. A 13. század második felében öt szarvas, négy vaddisznó, a 15. század–16. század elején két szarvas, két őz, egy vaddisznó elejtése és fogyasztása mutatható ki. Az utóbbi korszakból viszonylag kevesebb csont került elő, ezt talán indokolja, hogy a Garaiaknak sok várjuk volt, itt kevesebb időt töltöttek, Mátyás pedig alig néhány hónapot, tehát nem volt állandóan jelentős létszámú lakó a várban.

A feldolgozásokban már említett, kényszerű módon megadott túl tág időhatárok – hosszabb időn át keveredett leletekkel – az említett statisztikai kiértékeléseket a valóságos helyzettől még jobban távolítják, nem értékelhetőek igazán. Az is előfordul, hogy már a feldolgozás címe pontatlan, nem követi a szűkebben megadható korhatárokat. Ezért is találkozunk a hódoltság kor állatcsontleleteinek új felsorolásában⁸⁴ téves besorolásokkal. Például a budai palota Északi előudvarának már fentebb tárgyalt leletegyüttese sem tartozik ide, nem tartalmaz török leleteket.⁸⁵ Csepely falu anyaga – bár az elfoglalása 1549-ben történt – ugyan-

⁸⁰ Bökönyi 1974 táblázata.

⁸¹ Vörös 1988. A rövid idejű török megszállás miatt anyaga a hódoltság korának keresztény várvédőihöz köthető. Sok a sertés, hatféle vad is van (főleg szarvas, őz, vaddisznó), nyilván a Bakonyból. Az ásatásról lásd Mithay 1988.

⁸² Vörös 1984–1986.

⁸³ Bökönyi 1974, 378. Táblázata kormeghatározásait már a kőszegi monográfiában pontosítottam: a „13–14. sz.” valójában a leletmegfigyelések szerint 13. század második fele, a „15–17. sz.” pedig 15. század–16. század első harmada. Ez csak az ásatás kiértékelésekor bizonyosodott be, a csontleletek becsomagolása még ásatás közben történt. Holl 1992, 92.

⁸⁴ Vörös 2002, 339–352. 44 lelőhely anyaga táblázatokkal, az újkori írott források példáival.

⁸⁵ Az Előudvar török szemétdögöiret már a feltöltött udvarba ásták. Ez a feltárás fényképeim is látható: Zolnay 1977, 83–84. kép.

csak késő középkori, a 16. század elejéig tartó régészeti leleteket tartalmaz, ráadásul 1543-ban már háromnegyed részét elhagyottnak írják.⁸⁶ Sarvaly falu a török hódoltság elején pusztult el, de ugyanígy csak a korábbi korszakot képviseli, kevés korábbi mellett zömmel a 15. századból és a 16. század elejéről keltezhető anyaggal, a legkésőbbi érem 1531-ből való.⁸⁷ A feldolgozás helyesbít néhány korábbi kelteztést is. Ezek közül a budai pulyka esete több kérdést vet fel. Egyik a lelőhely kormeghatározása. Helyesbítése „15/16–17. század [...] kevert rétegből

való”.⁸⁸ Más kérdés, hogy a Bökönyi Sándor által is idézett milánói levélváltásokban előforduló *galine de Indie*, azaz indiai tyúk nem pulykát (mint Bökönyi vélte), hanem gyöngytyúkot jelentett (Vörös István szerint). Azaz Mátyás király ezeket akarta 1490-ben meghonosítani.

Mivel történetileg a török hódoltság 1541-ben kezdődött, nem szerencsés az egész 16. századot – ha a feldolgozások címében ez szerepel – a török korba sorolni; mindig meg kell vizsgálnunk, hogy az ásatás leletei pontosan mikor zárulnak.

ÍROTT FORRÁSOK

Már korábban hangsúlyoztam az interdiszciplináris lehetőségek felhasználásának segítségét.⁸⁹ Az írásos források sok esetben kiegészítik, módosítják az ásatási anyagból közvetlenül levonható következtetéseket. Ismert, és az állatcsontok feldolgozói is többször utalnak arra, hogy például a halcsontok mennyisége nem tükrözi a valós helyzetet, nem csupán mennyiségükben, de a fogyasztott fajták szempontjából sem. A korabeli beszámolók világítják meg azt is, hogy különösen a feudális vagy udvari étkezésnél távolabbról hozott, nálunk nem található halakat is importáltak (pl. angolna⁹⁰ Mátyás király udvarában).

A tirolai hercegi udvar számadásaiból tudjuk, hogy a 15. század második felében a különlegességeket külföldről hozták: hering, szárított

tőkehal is szerepelt az asztalon, citromot, narancsot is vettek Itáliából, fűszereket Velencéből.⁹¹ II. Ulászló udvartartásának számadáskönyve mutatja, hogy rendszeresen vásárolt csemege volt a gránátalma, a narancs, a citrom és a füge (amit a budai kereskedők már tartottak).⁹²

A vadhús nem csak az udvari vadászat eredményeként jelentkezett: Somi Józsa temesi ispán egy ízben 100 szarvast küldött ajándékba II. Ulászlónak.⁹³ Az udvar konyhájára a halakat a tatai királyi halastó adta.

Buda város lakossága számára a városi mészárosok nemcsak a mindennapi húst árúsították, hanem kiváltságaik megengedték a nagyvadak (szarvasborjú, szarvas, vadkecske, medve, vaddisznó) kimérését is. E szerint a

⁸⁶ MRT 2. 141. A falu 1536. évi összeírásakor még három nemes család volt.

⁸⁷ Matolcsi idézett feldolgozásában (Matolcsi 1982) is a 16. század első harmada szerepel záró korként.

⁸⁸ Vörös 2002, 339, 76. jegyzet; részletesen: Vörös 2000, 103.

⁸⁹ Holl 2005a, 181–182. – Az írásos források hasznát két meglepő adattal mutatom. Már Főgel 1913, 137 említi, hogy II. Ulászló udvartartása 578 darab ökröt vett Miksától, darabonként négy forintért. 1495: *Regi Romanorum in fortem debitorum Regie Majestatis quingentos septuaginta octo boues, quemlibet pro florenis quatuor computando, emerunt florenis 2312*. Engel 1797, 153. (E szerint a magyar hajcsárok inkább Bécsben adták el ökreiket jó áron.) – A magyar ökrök nagyarányú nyugati kereskedelmét megelőzve már korábban is vásárolták külföldiek, de még a budai vásáron. Egy nürnbergi perben szerepel két mészároskereskedő Straubingból: 800 arany kölcsön fejében adják át az általuk Budán 1358-ban vásárolt ökröket. Friedrich 1995, 58–59. (A nürnbergi pénzkölcsönző kereskedőházak magyar marha vásárlásának legkorábbi adata.)

⁹⁰ Bökönyi 1958, 47. Csánki Dezső alapján.

⁹¹ Maleczek 1982, 152–157.

⁹² 1494. október 29–1495. június 5. között számos alkalommal szerepel a *poma narantia et poma granata*, máskor a *poma narantia dulcia et acerba* (az édes és savanyú, a narancs és a citrom megkülönböztetése). Rendszerint *ad castrum domini Regis*, de ha távol volt a király, úgy utána küldték, például Váradra Miklós diákkal, vagy Pestre, „ahol Ófelsége vacsorázik”. A mennyiségeket nem jelezték, áruk egy-egy tételnél 1-3 forint között volt. Csak egy esetben jegyezték föl, hogy a narancsokat és citromokat két (nagy) tálban (*in duabus scultellis*) 2½ forintért küldik. Engel 1797, 110. 1495. május 1-jén Visegrádra küldtek a király parancsára narancsot és citromot kocsiival, ugyanevvel a kocsiival lámpásokat és gyertyát is. Engel 1797, 111. Az említett tételek: Engel 1797, 100–117. – Budán az olaszok Mátyás királytól kiskereskedelmi jogot kaptak, tőlük vette az udvar a kelméket és a déligyümölcsöt. Kubinyi 1975, 99. Fügét – 20 forintért – akkor vettek a futaki vásáron (*3½ Centenarios de ficibus emi in Fwthak*), amikor a király Bácscon volt. Engel 1797, 177.

⁹³ Engel 1797, 176; Főgel 1913, 138.

1. ábra. Padlótégla solymással. Pilis, kolostor, 1360 körül. Holl 2000 nyomán.

A templomi alakos díszítések az egyházi szimbolikát követik, a solymász a *Vita activa* jelképe egy 13. századi ciszterci kódexben

Fig. 1. Floor brick depicting a falconer. Pilis, cloister, ca. 1360. After Holl 2000.

The figurative decoration follows ecclesiastical symbolism:

in a 13th-century Cistercian codex, the *Vita activa* is symbolised by a falconer

városi leletanyagban az ilyenek jelentkezése nem jelent mindig vadászszákmányt. Ugyanez a budai kiváltság és szokásjog engedi meg a városkörnyéki falusiak számára az itteni piacokra hajtott „élő juhokat és gödölyéket” árusítani; ez esetben tehát nem kimért húsról van szó, azaz a polgárok egész állatot is vehettek.⁹⁴

Az írott források ezért feleletet adnak a budai polgárok nagyvadfogyasztásának lehetőségére – már medvehús is előfordulhatott. (Talán ez ad magyarázatot a városban talált medvecsontra?) Arra, hogy a vad polgári vagy feudális környezetben a késő középkorban nagy szerepet játszott, a külföldi étkezési szokások is rámutatnak: reprezentatív ebédeknél a több fogás, köztük a közönséges húsok mellett mindig szerepel vadhús (őzsült, nyúl, vaddisznó).

A magyar királyi udvar étkezési szokásait Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos király idejében az elbeszélő források alapján már régen megvitalgították.⁹⁵ Az itáliai levelezések tudósítanak a milánói gyöngytyúkról, valamint Ferrara város híres pácolt angolnájáról (Mátyás királynak és feleségének külön-külön küldött két-két tétel, később három nagy edénnyel). 1488-ban Felső-Ausztriából kértek pisztrángokat. II. Ulászló felesége az osztrigát kedvelte; osztrigahéjakat a budai kápolna melletti udvarban találtam.⁹⁶

A királyi udvar és a főúri vadászatok kedvelt módja volt a lovas solymászás. Ez a Keletről hozott vadászati mód az Árpád-kortól mindvégig nyomon követhető az írott források alapján.⁹⁷ Itteni módszerének jellegére, sajátosságára az 1488-ban és 1517 körül írt, Ferrarába és Mantovába címzett levelek utalnak. Beatrix királyné erdélyi sólymokat küldött Ferrarába és cserébe két itáliait kért; Estei Hippolit pedig tizet küldött Egerből Mantovába. Ezekről azt írja, hogy „vízi és légi madarakra”, illetve nyulakra vannak betanítva. A vadászatain résztvevő

⁹⁴ *humulas, cervos, capreas, ursos, apros silvestres* – Ziegen und Kitze [...] auf den Markt getrieben werden: Kis – Petrik 2008, 353, 355, 359.

⁹⁵ Csánki 1883, 648–653; Fógel 1913, 136–139; Fógel 1917, 126–129. (Csak a halak és osztriga említése.)

⁹⁶ Fógel 1913, 138; Holl 1987–1988, 188. (5. réteg, a 16. század elején kidobott szemét).

⁹⁷ Zolnay 1971, 86–90, 212–220. (számos ábrával). De a 258. oldal ábráján nem „sólyom, XII. sz.”, hanem koronás sas heraldikus stílizálása látható, 14. század második fele. (E pilisi padlótégla-sorozatban viszont van solymászábrázolás, lásd Holl 2000, 164, Abb. 104/5–6.) (Lásd 1. ábra.) A 113. oldalon, a margitszigeti padlótéglán nem „magyar lovas íjász”, hanem kun ábrázolása (lásd a Szent László-monda falfestményeit: Ócsa, Kakaslomnic, Sepsibesenyo stb.). A 262. oldal pecsétjén nem „griffmadár”, hanem sárkány látható.

egyik olasz nemes jegyzi meg, mint rendkívülit, hogy ezek még vadludak és gólyák fogására is alkalmasak.⁹⁸ Bár a középkorban a solymászatról írott könyvek többféle „sólomot” különböztettek meg, az említett levelek szerzői mindenfajta vadfogásra alkalmas madarat sólyomnak neveztek. A természettudomány azonban három-négyféle sólyomfajtát különböztet meg. A legnagyobb méretű vadászsólyom gém és daru elejtésére, a kerecsensólyom főleg vízi szárnyasokra szolgált, a vándorsólyom valamivel kisebb és közönségesebb fajta, mely az egész világot bejárja. A nagy termetű héját – Ázsiában idomítva – túzok, bagoly és más nagy madarak, valamint nyúl elejtésére használták. Solymászatra alkalmas volt a karvaly is, kis termete miatt inkább a kisebb madarakat fogta.

Talán e különbségek magyarázzák, miért voltak az „erdélyi sólomok” mások; a nagyobb vízimadarak elejtésére alkalmas mivoltuk miatt ajándékozták az itáliai udvarokba. De feltételezhetjük, hogy a magyarországi „solymásza-

tok” során héját is használták, hisz tőlünk nyugatra is alkalmazták.⁹⁹

Visszatérve a már ismertetett állatcsontfeldolgozásokra, talán az udvari solymászatok hozadékának, egyben jelzőjének tarthatjuk a budai udvarhoz köthető tőkés réce, vetési lúd, hattyú és túzok szereplését (15. század első fele), mint a nehezebb súlyú madarakat. De a gyakoribb fácán és fogoly, mezei nyúl folyamatos előfordulása is idetartozhat. (Windecke emlékirata szerint Vitold litván herceg ajándéka 1404-ben (?) Zsigmondnak „12 griffsólyom, 12 kézi-sólyom, 12 egerészölyv [...] 12 sólomot kísérő kutya”.) Míg Buda esetében főleg a nyéki vadaskert sokat emlegetett vadbősége és a Csepel-sziget nyújtott alkalmat az udvari vadászatokra, Visegrád esetében a pilisi erdők. A nyéki lovas vadászatok emléke az itt előkerült sarkantyú és hosszú hegyű lándzsavas („nyárs-gerely”) a 15. századból.¹⁰⁰ II. Ulászló vadászfegyverei – kardok és lándzsák – tisztításáról 1495-ből maradt adat.¹⁰¹

A felhozott példák magyarázzák, hogy mi rejlik Antonio Bonfini sokszor idézett sorai mögött: „A királyné [...] megkedveltette az itáliai étkezést. [...] Itáliából még konyha- és gyümölcskertészeket is hívott, a földművelésben mestereket...” Utóbbi említése során Beatrix levelezésében részletesen tárgyalt különböző hagymák, illetve egy zsák mag megérkezése kapcsán kell Mátyás budai kertjére is gondolnunk.¹⁰²

Az itáliai befolyás nem korlátozható a 15. század végére, joggal gondolhatunk az Anjoukorra is és Nápolyra. A különös étkezési szokásokat tárgyaló egyik tanulmány mutatta ki, hogy az arab ételrecepteket a nápolyi udvar közvetítette nyugat felé, két 1300 körül írt konyhai receptkönyvvel.¹⁰³ Ezek a mandula, gránátalma, citrom és különféle keleti fűszerek felhasználásával készült ételek-szósok leírását adják. Lehetséges volna, hogy a magyarországi Anjou-udvarban is jelentkezett a nápolyi hatás?¹⁰⁴ Feltűnő, hogy már a 14. században három budai lelőhelyen import déligyümölcs magvak voltak: a Dísz tér 10. kútjában mandula, a Dísz tér 8. kútjában mandula, az Úri utca 40. kútjában füge.¹⁰⁵ Ezek nem lehetnek a 14. század második felénél későbbiek. De a déligyümölcsök importjának szélesebb körére mutat később egy zágrábi városi irat a narancs név első felbukkanásával.¹⁰⁶

⁹⁸ Csánki 1883, 763; Óváry 1889, 398–399. Itt ír Estei Hippolit 1518. évi medvevadászatáról is.

⁹⁹ Doll 2006, 160–162. Itt a solymászatról és vadászatról, az erre használt madárfajtákról ír, részletes irodalommal. Héjacsonok 12 várból ismertek. – Zsigmond sólomairól Eberhard Windecke szól. A késmárki találkozó dátuma kérdéses. A „griffsólyom” a legnagyobb vadászsólyom, az ölyvek talán nyúl és fácán elejtésére szolgáltak. Windecke 2008, 27–28.

¹⁰⁰ BTM Vármúzeum. Vétel egy vári lakostól.

¹⁰¹ Augusztus végén: *ad purganda arma [...] gladius cuspides [...] ad venandum*: Engel 1797, 170. 1494 őszén Csepel szigetén vadászva 100 forintot küldenek a királynak. 1495 júliusában a király visegrádi, tatai és komáromi vadászatára küldenek 100 forintot. Engel 1797, 78, 120.

¹⁰² Bonfini IV. decas VII. könyv: Bonfini 1959, 198. – Beatrix levele (1487) szerint Mátyás „tavasszal kertjében akarja elültetni” a hagymákat. Csánki 1883, 651. – 1489-ben Eleonóra „dinnye, saláta, valamint egy zsák ferrarai magot küld”. Nyáry 1869, 249.

¹⁰³ van Winter 1982. Például tyúkhús mandulatejvel, citrommal és cukorral; sült tyúk mandulaszósszal, citrom- és gránátalmalével stb.

¹⁰⁴ Egy adat szerint már Károly Róbert is hozatott olasz kertészt Visegrádra. Kardos 1940, 56. Rapaics Raymund alapján.

¹⁰⁵ Holl 1966, 90; P. Hartványi – Nováki 1973–1974, 35, 159. és 160. sz. lelőhelyek. – Narancs: Szamota – Zolnai 1902–1906, 6.

¹⁰⁶ 1481: *Item de pomis naranch et pamagranatis de pondere denarii duo*.

A természettudomány bekapcsolódása, eredményei kibővítik az ásatásokból nyert információkat, újféle ismereteket adnak. A régész aktív közreműködése azonban nélkülözhetetlen, akár a keltezés pontosításával, akár a lelőhely egykori lakóinak társadalmi helyzetét megvilágító adatokkal. A magyarországi helyzetet vizsgálva, eddig a botanika és a zoológia kínálja a legtöbb segítséget. Ezeknél is szükséges a forráskritika és az írásos adatok felhasználása, különben téves általánosítások szülehetnek. Például a vadhús fogyasztásánál figyelembe veendő, hogy a statisztikai értékelés buktatókkal jár: egy vár vagy palota esetében a reprezentációnak is volt szerepe. Az ünnepi vagy előkelő vendégek fogadásának étkezése (ahol a sok fogás kötelező) nem volt azonos a mindennapi étkezéssel. Így a vadcsontok kisebb arányából még nem következik (ami a feldolgozásokban általános vélemény), hogy a vadászat a késő középkorban csak „sportnak” számított és a táplálkozásban kevés szerepe volt. Ráadásul a régészeti leletanyag összessége az egész udvartartást jelenti, nem csak az előkelők tárgyait és étkezését.

Egy több évszázadot átölelő leletegyüttes (pl. kút) esetében nehéz a pontos keltezés-szétválasztás, és a leletek társadalmi értékelése sem egyértelmű az egymást váltó lakosok miatt; ráadásul itt is számolnunk kell a nemesi vagy polgári tulajdonos háztartásában dolgozó szolgazeméllyel. Itt tényleg csak egy statisztikai átlagot kapunk (bár feltételezhető, hogy a ritkább fűszer- és gyümölcsféle, vagy a vad a tehető tulajdonos jelzője).

Kis mennyiségű ásatási leletanyag esetén (akár régészeti, vagy természettudományi vizsgálat esetén) nem szabad általánosító megállapításokra jutni. Az „átlagos” lehet statisztikai érvényű egy régióra, de a konkrét lelőhelyről levonható következtetések eltéréseit a régész vegye figyelembe, próbálja magyarázni. A várak vagy falvak nemcsak építészeti megoldásukkal különböztek, hanem lakóik is különbözőek voltak.

A magyarországi kutatás szempontjából a legérzékenyebb oldal az intézményi háttér esetlegessége. A különböző anyagvizsgálati módszereknél inkább csak esetleges, személyi kapcsolatokon alapuló munka lehetséges, ennek minden hátrányával. A botanika és az archeozoológia szerencsére folyamatos és állandó kapcsolatokkal biztosított.

Az MTA Régészeti Intézet megalapítása után Gerevich László tudatosan szervezte a természettudományi kutatás lehetőségét: főállású zoológus és szilikátkémikus (cserép, máz, üveg vizsgálatára, egy fő segéderővel), antropológus, majd félállású botanikus alkalmazásával. Sajnos évek múlva ez szervezési hibák miatt leépült. Később lehetőség nyílt a botanikai kutatás újra-indítására (európai minőségű műszerezettséggel), ez az Akadémia szűkkeblűségén bukott meg. Bár korán felvetődött a röntgenlaboratórium felállítása, ezt biztonsági kockázata miatt mondták le.¹⁰⁷ Külföldi példák bizonyítják, hogy csak az intézetekhez-múzeumokhoz kapcsolt megfelelő műhelyek adhatnak folyamatos háttérrel, azonos vizsgálati módszerekkel, állandó kutatókkal.

A vizsgálatok eredményeit több tudományágnál saját szakterületükön hasznosítják ezek kutatói. A régész számára csak akkor jelentenek újabb ismereteket, ha saját kérdéseikre is feleletet adnak, legyen szó technológiáról, műhelykérdésekről, vagy a lelőhely régészeti-történeti adatait más oldalról megvilágító támpontokról, művelődéstörténeti segítséggel. Ez csak folyamatos együttműködéssel érhető el.

¹⁰⁷ Fémek röntgenvizsgálatával külső kutató rendszeresen segített több éven át.

IRODALOM

- Alltag* 2006 *Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach 2006.
- Balfet 1952 Balfet, Hélène: Reconstitutions des techniques: La Poterie. In: *La découverte du passé. Progrès récents et techniques nouvelles en préhistoire et en archéologie*. Ed.: Laming-Emperaire, Annette. Paris 1952, 269–279.
- Bartosiewicz 1997 Bartosiewicz László: Márianosztra-Toronyalja állatcsontleleteinek elemzése (Animal bones of the 14th–15th century monastic settlement of Márianosztra-Toronyalja). *Váci Könyvek* 8 (1997) 159–182.
- Bencze 1992 Bencze Zoltán: A Hadtörténeti Intézet udvarán feltárt egyik sziklagödör kerámiája (Keramik aus einer der im Hof des Kriegshistorischen Instituts freigelegten Felsengruben). *CommArchHung* 1992, 209–223.
- Beneš – Kočár – Suchá 1998 Beneš, Jaromír – Kočár, Petr – Suchá, Romana: Doklady dálkových kontaktů ve středověké Evropě na základě studia vybraných archeobotanických nálezů (Belege der Fernkontakte im mittelalterlichen Europa aufgrund der ausgewählten archäobotanischen Funde). *AH* 23 (1998) 285–293.
- Benkő – Székely 2008 Benkő Elek – Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön* (Medieval Manor Houses and Nobility in the Székely Land in Eastern Transylvania). Budapest 2008.
- Bentzien 1984 Bentzien, Ulrich: Bäuerliche Viehhaltung und Gerätekultur im Mittelalter. Quellenkundliche Versuche und Überlegungen aus volkskundlicher Sicht. In: *Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters*. Hrsg.: Appelt, Heinrich. Wien 1984, 63–91.
- Bonfini 1959 Bonfini, Antonio: *Mátyás király. Tíz könyv a Magyar történet-ből*. Ford.: Geréb László. Budapest 1959.
- Bökönyi 1958 Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga, XIII–XVII. század (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda, 13.–17. Jahrhundert). *BudRég* 18 (1958) 455–486.
- Bökönyi 1963 Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga II. (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda II.). *BudRég* 20 (1963) 395–425.
- Bökönyi 1966 Bökönyi, Sándor: Untersuchung des Tierknochenmaterials des Kellerbrunnens. In: Holl, Imre: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. StudArch 4. Budapest 1966, 71–84.
- Bökönyi 1974 Bökönyi, Sándor: *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest 1974.
- Csánki 1883 Csánki Dezső: I. Mátyás udvara I–III. *Századok* 17:6–7, 9 (1883) 515–581, 617–667, 750–785.
- Csippán 2004 Csippán Péter: 13–14. századi állatcsontleletek a budai Szt. György tér délnyugati részéről (Tierknochenfunde des 13.–14. Jahrhunderts aus dem südwestlichen Teil des Szent György-Platzes in Buda). *BudRég* 38 (2004) 201–206.

- Csippán 2007 Csippán Péter: Az állatcsontok eltérő kulturális szokásokat jelző szerepe. 14–16. századi állatcsontleletek Budáról (Animal bones as markers of cultural diversity. 14th–16th century bone-finds from Buda). *BudRég* 41 (2007) 299–316.
- Découverte du passé 1952 *La découverte du passé. Progrès récents et techniques nouvelles en préhistoire et en archéologie.* Ed.: Laming-Emperaire, Annette. Paris 1952.
- Dercsényi – Héjj 1958 Dercsényi Dezső – Héjj Miklós: Visegrád. In: *Pest megye műemlékei 2.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest 1958, 396–480.
- Doll 2006 Doll, Monika: Archäozoologische(s) Wissen(s)-Lücken zu Tieren auf Burgen. In: *Alltag auf Burgen im Mittelalter.* Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach 2006, 159–164.
- Emeleus 1958 Emeleus, Vera M.: The technique of neutron activation analysis as applied to trace element determination in pottery and coins. *Archaeometry* 1:1 (1958) 6–15.
- Engel 1797 Engel, Johann Christian von: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I.* Halle 1797.
- Facsar 1973 Facsar, Géza: Agricultural-botanical analysis of the medieval grape seeds from the Buda Castle Hill. *MittArchInst* 4 (1973) 157–173.
- Fleming 1973 Fleming, Stuart J.: Thermoluminescence and glaze studies of a group of T'ang dynasty ceramics. *Archaeometry* 15:1 (1973) 31–52.
- Fógel 1913 Fógel József: *II. Ullászló udvartartása, 1490–1516.* Budapest 1913.
- Fógel 1917 Fógel József: *II. Lajos udvartartása, 1516–1526.* Budapest 1917.
- France-Lanord 1952 France-Lanord, Albert: Reconstitutions des techniques: La Métal. In: *La découverte du passé. Progrès récents et techniques nouvelles en préhistoire et en archéologie.* Ed.: Laming-Emperaire, Annette. Paris 1952, 281–297.
- Friedrich 1995 Friedrich, Werner: Anmerkungen zur "Ochsenstraße" bei Straubing. Von Straubinger Viehkaufleuten im 14. und 15. Jahrhundert. *Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung* 97 (1995) 57–61.
- Gaimster – Nenck – Hughes 1991 Gaimster, David R. M. – Nenck, Beverley – Hughes, Michael: A late medieval Hispano-Moresque vase from the City of London. *MedArch* 35 (1991) 118–123.
- Gál 2008 Gál Erika: A székelykeresztúri késő középkori udvarház állatcsontleletei. In: Benkő Elek – Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön (Medieval Manor Houses and Nobility in the Székely Land in Eastern Transylvania).* Budapest 2008, 301–355.
- Glascock 2008 Glascock, Michael D.: Archeometry. In: *Encyclopedia of Archaeology.* Ed.: Pearsall, Deborah M. Oxford 2008, 489–494.
- H. Gyürky 1981 H. Gyürky, Katalin: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda.* FontArchHung. Budapest 1981.
- H. Gyürky 1992 H. Gyürky Katalin: A Hadtörténeti Intézet udvarán 1988-ban feltárt sziklaüreg üveg leletei. *CommArchHung* 1992, 224–227.

- P. Hartyányi 1975–1977 P. Hartyányi Borbála: Középkori budai lakóház mellékgödrében talált növényi maradványok (In der Nebengrube eines mittelalterlichen Wohnhauses in Buda vorgefundene Pflanzenreste). *MMMK* 1975–1977, 15–51.
- P. Hartyányi – Nováki 1973–1974 P. Hartyányi Borbála – Nováki Gyula: Növényi mag- és terméletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig II. (Samen- und Fruchtfunde von Pflanzen in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum XVIII. Jahrhundert II.). *MMMK* 1973–1974, 23–73.
- Holl B. é. n. Holl Balázs: *Régészeti térinformatika*. Kézirat a régészeti kézikönyv számára. é. n.
- Holl 1966 Holl, Imre: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. *StudArch* 4. Budapest 1966.
- Holl 1987–1988 Holl Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése (Analyse einer mittelalterlichen Schichtenreihe des Burgpalastes von Buda). *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988) 183–198.
- Holl 1990 Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IV.). *ArchÉrt* 117 (1990) 58–95.
- Holl 1992 Holl Imre: *Kőszeg vára a középkorban* (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter). *FontArchHung*. Budapest 1992.
- Holl 2000 Holl, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserklster von Pilis*. *VAH* 11. Budapest 2000.
- Holl 2005a Holl Imre: Középkori régészet: egy interdiszciplináris tudomány módszertani kérdései (Medieval archaeology: methodological questions of an interdisciplinary field). *ArchÉrt* 130 (2005) 181–194.
- Holl 2005b Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. *VAH* 17. Budapest 2005.
- Holl 2006 Holl Imre: Der Schatzfund von Fuchsenhof. Hg. B. Prokisch – Th. Kühtreiber. *Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* F. 15. Linz 2004. [Könyvismertetés]. *ArchÉrt* 131 (2006) 295–296.
- Holl 2009 Holl, Imre: Der Ofen mit den Heiligen Drei Königen im Palast von Buda. *ActaArchHung* 60 (2009) 423–440.
- Holl – Balla 1994 Holl, Imre – Balla, Márta: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln I. *ActaArchHung* 46 (1994) 381–404.
- Holl – Parádi 1982 Holl, Imre – Parádi, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. *FontArchHung*. Budapest 1982.
- Írásné Melis 1996 Írásné Melis Katalin: Középkori lakóházak és egy XV. századi vargaműhely régészeti kutatása a pesti belvárosban (Archaeological research of medieval living houses and a tannery from the 15th c. in the city of Pest). *CommArchHung* 1996, 211–245.
- Kardos 1940 Kardos Tibor: Mátyás király és a humanizmus. In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára* II. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest [1940], 9–106.

- Kis – Petrik 2008 Kis Péter – Petrik Iván: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519) – Mittelalterliche Urkunden der deutschen Fleischerzunft zu Ofen (1235/1270–1519). In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei – Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk.: Kenyeres István. Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1. Budapest 2008, 329–389.
- Klösterliche Sachkultur 1980 *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters*. Hrsg.: Kühnel, Harry. Wien 1980.
- Kovalovszki 1969 Kovalovszki Júlia: Ásatások Csepelyen (Ausgrabungen in Csepely). *VMMK* 8 (1969) 235–252.
- Kovalovszki 1980 Kovalovszki Júlia: *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (bronzkor, III–IV. század és XI–XIII. század)* (Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom. Bronzezeit, 3.–4. und 11.–13. Jahrhundert). FontArchHung. Budapest 1980.
- Kovalovszki 1989 Kovalovszki Júlia: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásatása, 1959 (Mittelalterliche Denkmäler auf der Helemba-Insel. Ausgrabung von István Méri, 1959). *Dunai Régészeti Közlemények* 1989, 77–115.
- Kőszegi – Farkas 2007 Kőszegi Ádám – Farkas Csilla: Előzetes felszíni kutatások (szisztematikus terepbejárás, geofizikai felmérés) és a megelőző feltárás eredményeinek összevetése a Vát-Bodon-tábla nevű lelőhely kapcsán (Vorherige Untersuchungen /systematische Geländebegehungen, geophysikalische Messungen/ und der Vergleich der Freilegungsergebnisse in Verbindung mit dem Fundort Vát-Bodon-tábla). *Savaria* 31:1 (2007) 263–278.
- Krauskopf 2006 Krauskopf, Christof: Das Alltagsleben im Spiegel schriftlicher und archäologischer Zeugnisse – eine kritische Analyse. In: *Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach 2006, 35–40.
- Kubinyi 1975 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Főszerk.: Gerevich László. Budapest 1975, 7–231.
- Kühtreiber 2006 Kühtreiber, Thomas: Ernährung auf mittelalterlichen Burgen und ihre wirtschaftlichen Grundlagen. In: *Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Hrsg.: Zeune, Joachim. Braubach 2006, 145–158.
- Luftbildarchäologie 1997 *Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa*. Hrsg.: Oexle, Judith. Dresden 1997.
- Maleczek 1982 Maleczek, Werner: Die Sachkultur am Hofe Herzog Sigismunds von Tirol (+1496). In: *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters*. Hrsg.: Kühnel, Harry. Wien 1982, 133–167.
- Matolcsi 1977 Matolcsi János: A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV–XV. századi állatsontok (Os d’animaux des XIVe et XVe siècles mis au jour dans l’avant-cour nord du château royal de Buda). *BudRég* 24:3 (1977) 179–198.
- Matolcsi 1981 Matolcsi, János: Mittelalterliche Tierknochen aus dem Dominikanerkloster von Buda. In: H. Gyürky, Katalin: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. FontArchHung. Budapest 1981, 203–254.

- Matolcsi 1982 Matolcsi, János: Tierknochenfunde von Sarvaly aus dem 15.–16. Jahrhundert. In: Holl, Imre – Parádi, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. FontArchHung. Budapest 1982, 229–253.
- Mihok – Pribulová – Labuda 1999 Mihok, Lubomír – Pribulová, Alena – Labuda, Jozef: Výroba stredovekých baníckych želez (Die Erzeugung der mittelalterlichen bergmannischen Eisen). *AH* 23 (1999) 493–518.
- Miklós 1997 Miklós Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben [mit deutscher Zusammenfassung]. *Váci Könyvek* 8 (1997) 7–153.
- Miklós 2010 Miklós Zsuzsa: A légi fotózás szerepe a középkori régészetben (The role of aerial photography in the archaeology of the Middle Ages). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 853–870.
- Mithay 1988 Mithay Sándor: Az ugodi vár feltárásának eredményei (Die Burg von Ugod). *Pápai MúzÉrt* 1 (1988) 53–97.
- MRT 2 Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája* 2. Budapest 1969.
- Nekuda – Kukla 1998 Nekuda, Rostislav – Kukla, Zdeněk: Zbrane, jimiž byla ostrelována tvrz ve Mstěnicích (Waffen, mit denen die Feste in Mstěnice beschossen wurde). In: *Ve službách archeologie* 1. Red.: Kouřil, Pavel – Nekuda, Rostislav – Unger, Josef. Brno 1998, 223–228.
- Neubauer 2001 Neubauer, Wolfgang: *Magnetische Prospektion in der Archäologie*. Wien 2001.
- Neubauer 2008 Neubauer, Wolfgang: Der Blick in der Tiefe – Die geophysikalische Erkundung des Stadtgebietes von Flavia Solva. *Schild von Steier* 21 (2008) 291–314.
- Nováki 1984–1985 Nováki Gyula: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a sümeg-sarvalyi erdőben (Überreste der Ackerfelder des 14.–16. Jahrhunderts aus dem Wald Sümeg-Sarvaly). *MMMK* 1984–1985, 19–32.
- Nyáry 1869 Nyáry Albert: A turíni kir. levéltár magyar történelmi szempontból I. *Századok* 3:4 (1869) 232–242.
- Óváry 1889 Óváry Lipót: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. *Századok* 23:5 (1889) 392–402.
- Pálóczi Horváth 1995–1997 Pálóczi Horváth András: Középkori régészetünk újabb eredményei és a környezeti régészet (Des résultats nouveaux de l'archéologie médiévale de la Hongrie et les recherches archéologiques de l'environnement / New results in the Hungarian medieval archaeology – environmental archaeology). *MMMK* 1995–1997, 21–42.
- Pálóczi Horváth – Szőke 1995–1997 Pálóczi Horváth András – Szőke Mátyás: A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek kutatási programja (Research program of the medieval Royal Palace-Garden at Visegrád). *MMMK* 1995–1997, 43–59.

- Pusztai 1997 Pusztai Sándor: Magnetométer-kutatás az M3-as autópálya nyomvonalán (Archaeomagnetic survey along the track of the M3 motorway). In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései / Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway*. Szerk.: Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Budapest 1997, 151–152.
- Pusztai 1996 Pusztai Tamás: Muhi középkori mezőváros régészeti kutatásának topográfiai előkészítéséről (Über die topographische Vorbereitungen des mittelalterlichen Marktes Muhi). *HOMÉ* 33–34 (1996) 33–59.
- Richter 1982 Richter, Miroslav: *Hradištko u Davle*. Praha 1982.
- Riisager – Abrahamsen – Rytter 2003 Riisager, Peter – Abrahamsen, Niels – Rytter, Jens: Research report: Magnetic investigations and the age of a medieval kiln at Kungahälla (south-west Sweden). *Archaeometry* 45:4 (2003) 675–684.
- Schäfer, C. – Schäfer H. 1997 Schäfer, Cathrin – Schäfer, Heiko: Ein emailbemalter Glasbecher aus Greifswald, unter besonderer Berücksichtigung des Befundes und der Beifunde. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch* 45 (1997) 271–298.
- Schatzfund 2004 *Der Schatzfund von Fuchsenhof*. Red.: Prokisch, Bernhard – Kühnreiter, Thomas. Linz 2004.
- Skoflek 1984–1985 Skoflek István: Mag- és termésleletek Sümeg-Sarvalyról a XVI. századból (Samen und Fruchtfunde von 16. Jahrhundert aus dem Wald von Sümeg-Sarvaly). *MMMK* 1984–1985, 33–44.
- Skoflek – Hortobágyi 1973 Skoflek, István – Hortobágyi, István: Medieval seed and fruit finds from the Castle Hill of Buda. *MittArchInst* 4 (1973) 135–156.
- Somhegyi 1995–1997 Somhegyi Tamás: A húsfeldolgozás és -fogyasztás jelei a középkori Szentkirályon (Evidence of medieval meat processing and -consumption at the site of Szentkirály). *MMMK* 1995–1997, 9–20.
- Somhegyi 1996 Somhegyi Tamás: Állattartás a középkori Szentkirályon (Medieval husbandry in Szentkirály). In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon / Life in a Medieval Village. 25 Years Archaeological Research in the 900 Years Old Szentkirály*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Szerk.: Pálóczi Horváth András. Budapest 1996, 29–35.
- Szamota – Zolnai 1902–1906 Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest 1902–1906.
- Takács 1988–1989 Takács István: Szentkirály középkori falu zoológiai leletei, 4-4/a ház-gödöről (Zoological finds from the medieval village of Szentkirály. Animal keeping pit by House 4-4/a). *MMMK* 1988–1989, 95–110.
- Takács 1995–1997 Takács Miklós: Kisfazék – bögre – csupor (Kleintopf – Napf – Häferl). *MMMK* 1995–1997, 61–72.
- Topál 1972 Topál Judit: Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon (Eine Kirche und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit in Cegléd-Madarászhalom). *StComit* 1 (1972) 53–97.
- Tóth 2004 Tóth Anikó: Árpád-kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén (Arpadenzeitliche Gruben im südwestlichen Teil des St. Georg-Platzes/Szent György tér). *BudRég* 38 (2004) 187–199.

- Tite 2008 Tite, Michael S.: Ceramic production, provenance and use – a review. *Archaeometry* 50:2 (2008) 216–231.
- Topping – MacKenzie 1988 Topping, Patrick G. – MacKenzie, A. B.: A test of the use of neutron activation analysis for clay source characterization. *Archaeometry* 30:1 (1988) 92–101.
- Torma 1996 Torma Andrea: Szentkirály archeobotanikai leletei (Archaeobotanical finds in Szentkirály). In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon / Life in a Medieval Village. 25 Years Archaeological Research in the 900 Years Old Szentkirály. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban*. Szerk.: Pálóczi Horváth András. Budapest 1996, 37–43, 62–66.
- van Winter 1982 van Winter, Johanna Maria: Kochkultur und Speisegewohnheiten der spätmittelalterlichen Oberschicht. In: *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters*. Hrsg.: Kühnel, Harry. Wien 1982, 327–342.
- Végh 2003 Végh András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban (Medieval city quarter in the foreground of the Royal Palace. History of the St. George Square and its surroundings in Buda). *TBM* 31 (2003) 7–42.
- Vörös 1984–1986 Vörös István: Szabolcs ispánsági székhely Árpád-kori állatcsontleletei (Árpád Age animal bones from Szabolcs). *JAMÉ* 27–29 (1984–1986) 165–188.
- Vörös 1988 Vörös István: Az ugodi vár középkori állatcsontmaradványai (Tierknochen aus dem Mittelalter in der Burg von Ugod). *Pápai MúzÉrt* 1 (1988) 99–129.
- Vörös 1992 Vörös István: Egy 15. századi budavári ház állatcsontleletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján (Tierknochen aus einem Haus /15. Jh./ im Burgviertel von Buda. Fleischversorgung der mittelalterlichen Märkte im Burgviertel von Buda). *CommArchHung* 1992, 227–239.
- Vörös 1996 Vörös István: Egy XV. századi vargaműhely állatcsontleletei Pesten. *CommArchHung* 1996, 239–245.
- Vörös 2000 Vörös István: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészak Ópusztaszeren*. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000, 71–119.
- Vörös 2002 Vörös István: Török kori állatcsontleletek Magyarországon. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 339–352.
- Wacha 1980 Wacha, Georg: Tiere und Tierhaltung in der Stadt sowie im Wohnbereich des spätmittelalterlichen Menschen und ihre Darstellung in der bildende Kunst. In: *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*. Hrsg.: Kühnel, Harry. Wien 1980, 229–260.
- Willerding 1979 Willerding, Ulrich: Botanische Beiträge zur Kenntnis von Vegetation und Ackerbau im Mittelalter. In: *Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte*. Hrsg.: Jankuhn, Herbert – Wenskus, Reinhard. Stuttgart 1979, 271–353.

- Windecke 2008 *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról.* Ford., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Skorka Renáta. Budapest 2008.
- Xie et al. 2009 Xie, Guoxi – Feng, Songlin – Feng, Xianqian – Li, Yongqiang – Han, Hongye – Wang, Yanqing – Zhu, Jihao – Yan, Lingtong – Li, Li: The dating of ancient Chinese celadon by INAA and pattern recognition methods. *Archaeometry* 51:4 (2009) 682–699.
- Zolnay 1971 Zolnay László: *Vadászatok a régi Magyarországon.* Budapest 1971.
- Zolnay 1977 Zolnay László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról (Les fouilles au chateau de Buda /1967–1975/ et la trouvaille de la galerie des statues gothiques). *BudRég* 24:3–4 (1977) 3–164.

MEDIEVAL ARCHAEOLOGY III. ARCHAEOOMETRY, ARCHAEOBOTANY, ARCHAEOZOOLOGY

Imre Holl

One of the last requests made by Imre Holl (1924–2016) was that this study by him should be published. Of course, the findings of researchers over the last decade cannot feature in a text the author completed in 2009. Even so, this paper well reflects the width of Imre Holl's interests, as well as his intellectual acuteness and his insistence on forming opinions regarding possible use of the latest trends in research. Below we give – in abridged form – the elderly scholar's thoughts on medieval archaeology and the natural sciences.

The study discusses investigative methods drawn from the natural sciences and used in archaeometry that most assist medieval archaeology. Instances are selected from Hungary for the most part, with emphasis on the role of their findings in analysis; new viewpoints, too, are mentioned. Attention is called to the long-known but seldom heeded viewpoint that findings can be achieved by both parties (the archaeologist and the natural scientist) only when investigations conducted are characterised by continuous co-operation between them. It is important that the natural scientist be given appropriately selected finds by the archaeologist to enable him to make dating more exact. (Often, this is done only later, during the processing of material excavated by the archaeologist.) In the case of large excavations, finds should be handed over after grading and grouping (e.g. grouped on a house-by-house basis when a village is excavated and sometimes according to layers that can be dated). Only this can enable the avoidance of generalisations. Attention is called to the pitfalls stemming from appraisal using statistical means (e.g. finds dated too broadly are not suitable for accurate evaluation), but universalisation of findings must be eschewed: a village, castle, cloister, or town house each represents material that is unique, because not only is the site in question unique, but so, too, were its one-time inhabitants. (We cannot speak in general terms about, for example, 'medieval villages': every village possessed its own distinctive character, and, moreover, the various inhabitants of each and every one of them found themselves in a unique position economically.) These differences may appear in archaeological material recovered (ceramics, metal artefacts, glass).

Attempts have been made to select from the main findings in the ample specialist literature of other countries and to supplement them with those by researchers working with sources of another kind (account books, reports, written data). The everyday use of imported fruits and spices at the different seats of the royal court is shown by means of written sources from Hungary, as are different kinds of game hunted using falcons. Such data can provide explanations for archaeological

finds and can supplement findings by archaeologists; they also yield explanations for phenomena that might be evaluated incorrectly. The older findings of archaeobotany and archaeozoology (in connection with village, town, cloister, castle, and palace excavations) are dealt with in detail; other methods of investigation, too, are discussed.

Owing to the lack of institutional infrastructure, metallographic investigations in Hungary are haphazard. Matters are best in the case of archaeobotany and archaeozoology; at the same time, lack of co-operation among researchers and a lack of criticism have sometimes led to erroneous generalisations and mistakes in dating (attention was not always paid to more exact dating or to contexts of finds).

TANULMÁNYOK

STUDIES

A GÁLOSFA-KISTÓTVÁROSI NEMESI KÚRIA ÉS KÁLYHACSEMPÉI

Aradi Csilla

BIRTOKLÁSTÖRTÉNET

A gálosfa-kistótvárosi kúria feltárását a Nemzeti Örökség Program keretében 1999–2000 között végeztük.¹ A kutatás apropóját a Szerdahelyi család Somogy megyei birtoklását feldolgozó levéltári kutatás adta, amely a Surján-patak (középkori nevén Gerence-patak) völgyének középkori topográfiáját is tisztázta.² Egy 1346-ban kelt, Ders fia Péter és Miklós közti birtokmegosztás tanúsága szerint a középkori Szerdahely település – ahol a birtokos Szerdahelyi család 1335-ben alapított pálos kolostora is állt – Szentluka és Ivánkafalva között (tehát nem a mai Kaposszerdahely területén) feküdt.³ 1347-ben Péter mester a kolostor egy telkéért – amelyen kúriája állt – nagyobbat adott, melyet ajándékokkal és egy malommal tetézett meg.⁴ A közös telken álló pálos kolostor és a Szerdahelyi-udvarház mindazonáltal viszálykodás forrása volt az egész középkoron át. A pálosokkal még 1488-ban is tartott a pereskedés. Ekkor a pálosok földjéért, amin Imreffy Miklós és János kúriája állt, a Tolna megyei Cél birtokot adományozták a szerzeteseknek.⁵

A Szerdahelyi család a kaposszentjakabi apátságot is birtokló Győr nemzetségből származott.⁶ A névadó településhez 1242-ben IV. Béla adományaként jutottak, amely 1321-re már birtokközponttá vált. A család a Szerdahelyi előnevet 1356-tól használta.⁷ 1335-ben Miklós mester e központi helyen pálos kolostort alapított Szent László tiszteletére, amely 1542-ig biztosan fennállt és a toldi vikariátushoz tartozott. Szerdahely Szűz Mária tiszteletére szentelt plébániatemplomának maradványa a gálosfai út átépítése során került elő, és Maráz Borbála, valamint Draveczy Balázs tárta fel 1967–1968-ban. Az 5 × 7,30 m-es maradványok körül 300 sírt találtak.⁸

A Szerdahelyiek felemelkedése Zsigmond király uralma (1387–1437) alá esett, a család egyik tagja, Ders Márton jelentős befolyással bírt az udvarnál.⁹ 1412-ben Ders Márton

100 aranyforintot áldozott a szerdahelyi pálos kolostorhoz épülő Szent Márton-kápolna (saját jövőendő temetkezési helye) építésére.¹⁰ Miután Zsigmond a Monoszlói családtól hűtlenség címén megszerezte a rupolyúvjári uradalmat, 1403-ban a Tamásiakkal felesben a Szerdahelyi családnak adományozta, akik később az Ujlakiakkal osztozva bírták a kaposvári birtokot. Többek között a birtokakkumuláció okán is, 1408-ban a család három ágra (Dersfi, Dancs, Imreffy) oszlott.¹¹ A 15. század végén a Dancs ág kihalásával és a Dersfiek Kaposújvárra költözésével az Imreffy ág kezén újraegyesült a birtok.

1459-ben a család egyik tagja, Dancs Pál a németújvári királyválasztó gyűlésen vett részt, és csak Újlaki Miklós menedéklevelének köszönhetően tudta megőrizni birtokait.

¹ Az 1999. évi eredményekről lásd Aradi 2000.

² Tímár 1996. A Szerdahelyi család a Gerence völgyében 61 települést birtokolt.

³ AO IV. 640. Az 1333–1335. évi pápai tizedjegyzék a Somogyi főesperesség területén két Szerdahely nevű település plébánosát említi, az egyiket Tóka, míg a másikat Szentluka közelében. MonVat I. 379, 382.

⁴ DAP II. 444. *Item pro loco sessionali claustrum ubi curia sua sita est in concambium dedit ultra aquam Gerence plura et ampliora.*

⁵ Tímár 1996, 74, 81.

⁶ Az apátság közös birtoklásában mindvégig részt vettek. 1438-ban Ders és Dancs Pál szentjakabi jövedelmüket Bécsben tanuló fivérüknek adták.

⁷ Tímár 1996, 74.

⁸ Tímár 1996, 71. Rippl-Rónai Múzeum Adattára, IV. (16). 2. 1363. sz.

⁹ Ders Márton korábban Bebek Detre familiárisa volt, de időben átállt Zsigmond pártjára, így már 1399-ben szlavón vicebán, 1402-ben alnádor, 1405-ben somogyi főispán, 1404–1406 között asztalnok, 1416-ban pedig országnagy. 1415-ben török fogságba került, de kiváltásáról gondoskodtak. Lásd Mályusz 1984, 56–57, 134.

¹⁰ Tímár 1996, 81.

¹¹ 1486-ban Dersfi István szerdahelyi kúriáját említik, azonban a családnak ez az ága később a kaposújvári bírokközpontra költözik.

A zavaros időket kihasználva Mesztegyői Szercsen György megtámadta Dancs Pál szerdahelyi kúriáját.¹² 1474-ben Újlaki Miklós somogyi főispán Dancs Pált Mátyás király (1458–1490) pártfogásába ajánlotta.¹³ Mátyással való gyümölcsöző kapcsolatra utal, hogy a család másik két tagja, Imreffy György és János 1467-ben a Belső-Szolnok megyei Csicsó várát szerezte meg, míg Dersfi István 1478-ban várépítési engedélyhez jutott Bátban.¹⁴

1488-ban a kolostorral egy telken épült kúriát már az Imreffy ág kezén találjuk, akik 1628-ig birtokosok a környéken. Feltehetően az Imreffy család alakíthatta át a kúriát várkastéllyá, ugyanis a település egy részét 1500-tól egyre gyakrabban említik Tótvárosnak.¹⁵ A „tót” előtag feltehetően a szlavóniai betelepítésekre utal, hiszen a családnak kiterjedt birtokai voltak Körös megyében is. A várkastéllyá való bővítés magyarázná a pálosoknak juttatott újabb birtokadomány szükségességét is.

A család tagjai közül a 16. század elején Imreffy Mihállyal találkozhatunk több ízben, aki 1523-ban címeres levélhez is jutott. A mohácsi csatavesztés után I. Ferdinánd Nádasdy Tamással együtt budai várkapitánnyá nevezte ki.¹⁶

1534-ben Tótvárost Péterfalvától elkülönülve említik, 1536-ban Szenttamás és Gálosfa között *Thotwaras wel war eley* néven sorolják fel, míg 1547-ben Imreffy János várkastélya szerepel a forrásokban.¹⁷ A feltárás során a 4. helyiség törmelékes rétegéből gyűjtött I. Miksa 1573-as dénárja a pusztulás idejére ad támpontot.

Két későbbi adat is megemlékezik a kastélyról. 1695-ben Hajmásnál említik mint az Ákosházi Sárkányok tulajdonában lévő *desertum castellum Thottvarost*, majd 1812-ben Rummy Károly György leírásában tűnik fel: *Rudera castellis lapidei et fossa altiori circumvallati pro pugnaculum condam hic extitisse indicant*.¹⁸

A SZERDAHELYI KÚRIA FELTÁRÁSA

Az elpusztult kastély helyét a kistótvárosi bekötőúttól északkeletre, egy domb oldalában találtuk meg, ahol az elplanírozott területen kő- és téglatörmelék jelölte a valamikori épület kiterjedését. A feltárás során napvilágra kerülő négyszögletes, 15 × 13 m belméretű épület sarkait 2,5–3 × 3,5–3,8 m-es támpillérekkel másodlagosan megerősítették (1. ábra). Építőanyaga a közelben, a Csepegő-kőnél bányászható folyami mészkő volt, azonban a támpilléreket már vegyesen kőből és téglából építették,

míg a felső szintet – a törmelékanyag tanúsága szerint – téglából falazták. A kőfaragványokhoz (gerendatartó konzol, ablakszemöldök, élszedett ablakkeret, ablakosztó, szárkő stb.) mecseki homokkövet használtak. Később a délkeleti támpillérhez 60 cm széles falak által határolt 2,2 × 1,4–2,6 m belméretű helyiséget építettek (2. helyiség), amelyből nagy számban gyűjtöttünk figurális díszű padlóteglákat.¹⁹ Az épülethez észak felé egy 4,4 × 2,2 m-es bővítés (lépcsőház) is csatlakozott.

A kúria bejárata a bekötőút felé nyílt, itt egy 2 m széles nyílást tárunk fel. A küszöbkövet *in situ* találtuk meg (a járószint felett 10 cm-re), míg a fal melletti törmelékből egy-egy, a kapuhoz tartozó szárkő és íves töredék került elő.

Már az első periódusban (tehát még 1347 előtt) megépült – eredetileg valószínűleg földszintes – épület is tervváltoztatáson esett át, feltehetően négyszetes alaprajzzal tervezték, amelyről az épületen túlnyúló keleti, 2. számmal jelölt fal árulkodik. Az épület második periódusa 1488/1500 elé keltezhető; az ekkor épült nagyméretű támpillérekre az emeletráépítés miatt volt szükség, amiről az eltérő anyaghasználat mellett egy erkélytartó (árnyékszék?) gyám is tanúskodik. Az aránylag keskeny – alig

¹² Tímár 1996, 76.

¹³ Holl 1975, 215.

¹⁴ Horváth 2005, 18. Az engedély tulajdonképpen újjáépítésre szól, mivel az 1444-ben már említett várat 1459-ben Újlaki Miklós bosnyák király kaposvári emberei cseh zsoldosokkal együtt felgyújtották és lerombolták.

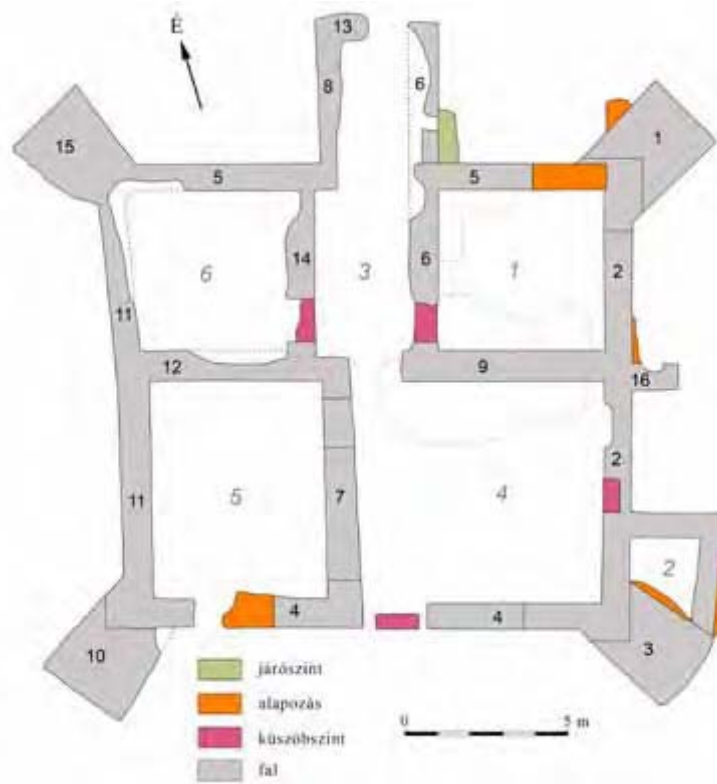
¹⁵ 1500-ban a pálosok tótvárosi jobbágya Szerdahelyre települne. Tímár 1996, 75.

¹⁶ ETE I. 341.

¹⁷ Utoljára az 1565-ös összeírás emlékezik meg a kastélyról. Tímár 1996, 75.

¹⁸ Tímár 1996, 75.

¹⁹ Köztük rozettás, élettás, címerpajzsos, szarvasos, virágmintás díszítéssel. Ezek feltehetően egy emeleti helyiség padlóját díszítették. A kevés használatra utal, hogy alig kopott állapotban kerültek elő.

1. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. A feltárt alaprajz.
Felmérés és rajz: Nyári Zsolt, számítógépes grafika: Réti Zsolt
Fig. 1. Gálosfa-Kistótváros, manor house. The ground plan uncovered.
Survey and drawing: Zsolt Nyári, digital drawing: Zsolt Réti

80-100 cm vastagságú – falak ezzel együtt nehezen bírhatták a terhelést, a 2. és 6. falon látható repedések ezt bizonyítják. Legkésőbb a délkeleti támpillér mellé épült egy kis helyiség (2. helyiség), 60 cm vastag falakkal. Ekkor készülhetett el az 1812-ben említett sáncárok is. Kérdés, hogy a 15. század elején magas tisztségekbe jutó Ders

Márton változtatott-e valamit az épületen, azonban ennek nyomát nem tudtuk rögzíteni.

A négyszögletű épületen belül öt, a bejárat felé vezető közlekedőtérrel együtt hat helyiséget tudtunk elkülöníteni, a legnagyobb (4.) helyiség $7,70 \times 6,60$ m (2. ábra), az 5. helyiség $5,40 \times 6,70$ m, az 1. helyiség $5,25 \times 5,10$ m,

2. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. A külső járószintre bontott 4. helyiség. Fotó: Aradi Csilla
Fig. 2. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Room No. 4 excavated to floor level. Photograph: Csilla Aradi

míg a vele majdnem egyező méretű 6. helyiség 5×5 m-es volt. Az 1. és 6. helyiség között kialakuló folyosó (3. helyiség) $5,1 \times 3$ m-es, amely 160–190 cm mélységig bolygatott volt. Az 1. helyiség 2. falának északi belső sarkánál a vakolat egészen a falalapozás aljáig megtalálható, úgy tűnik, hogy itt egy üreget (pincét) képezhettek ki. Ennek barnás, agyagos, kevésbé kevert betöltéséből egy karpáncél rákózott töre-

déke került elő. A 2. falhoz a 9. fal becsatlakozásától kissé dél felé elcsúsztatva egy 1,6 m hosszú támpillér-alapozás mutatkozott.

A kevés számú kőanyag tanúsága szerint a helyiségeket síkfödém fedte (lásd gerendatartó konzol), és míg a földszinten élszedett keretezésű, vasrácsos ablakok lehettek, addig az emeleti helyiségeknél osztott ablakokat valószínűsíthetünk.

A FELTÁRÁS SORÁN ELŐKERÜLT LELETANYAG

A felső, 100–110 cm mély, egységes, törmelékes, 15–16. századi leletanyagot tartalmazó réteg alatt 20–30 cm vastag szürkésbarna faszenes, majd 10 cm-es barna, kevésbé kevert agyagos réteg következett, végül a járószint döngölt, sötétbarna, faszenes rétege. Ez alatt a 4. helyiségben egy újabb, 10 cm-es agyagos réteg alatt egy korábbi járószintet is meg tudtunk figyelni. A külső járószint 125 cm mélyen húzódott, és habarcsba rakott, lapjukra fektetett téglák alkották.

In situ fehér színű vakolatot a 2. és 6. falon figyelhettünk meg, míg a 4. és 7. falon csak a vakolat alapozása maradt eredeti helyén. A törmelékből ezenkívül számos színes vakolatdarab is előkerült (sárga, barna, szürke, fehér alapon zöld csíkos), ami az emeleti helyiségeket díszíthette. A 6. fal északi és a 7. fal déli részén a valamikori nyílásokat az átépítés során téglával elfalazták (3. ábra).

A felső törmelékes réteg tanúsága szerint az emeleti ablakokba ólomkeretbe foglalt üvegszemeket helyeztek. A törmelékanyag egyébként a nagyszámú háztartási kerámia anyagon kívül

díszkerámia töredékeket (majolika, lošticei kerámia, dreihauseni és siegburgi bepecsételt edények), valamint grafitos bécsi kerámiadarabokat is tartalmazott. Az ásatás során a már említett Miksa-vereten kívül két Mátyás- és egy hamis II. Ulászló-érem került elő. A fémanyagot bronz könyvveret, fülbevaló, rozettás-indás övveret, csörgőgomb, sodronyígláncszem és ruhatú képviselte. Különlegesség egy arany pontsoros és halpikkelyes díszítésű, kobaltkék velencei serleg töredéke.

Míg az 1. helyiségből nagy számban kerültek elő mázatlan, hagyma (4. ábra), bögre és tál alakú kályhaszemek (5. ábra 4), a feltehetően az emeleti helyiségeket fűtő, ún. lovalagalakos kályha darabjai az egész törmelékanyagban szétszóródtak.

A kályhaszemek közül a hagyma alakú darabok két csoportot alkottak. A 13 cm magas, vastag falú, homokos soványítású, világosbarna színű, belső oldalukon ujjbenyomkodásos, hosszú csúcsban végződő darabok mellett vékonyabb falú, világos téglaszínű, kopottabb felületű, kisebb csúcsban végződőket is találtunk.

3. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria.

Az 1. helyiség a vakolt 2. számú fallal és a 6. számú fal az elfalazott nyílással. Fotó: Aradi Csilla

Fig. 3. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Room No. 1 with Wall No. 2 (plastered) and

Wall No. 6 with a walled-up opening. Photograph: Csilla Aradi

Kisebb számban képviseltették magukat a leletanyagban a tál és bögre alakú töredékek.

Igen töredékes, fonatos díszű sarokkályhaszem darabokat is gyűjtöttünk (5. ábra 1–3).

4. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Hagyma alakú kályhaszem töredéke. Fotó: Balla Krisztián
Fig. 4. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of an onion-shaped stove inset. Photographs: Krisztián Balla

5. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Tál alakú kályhaszemek töredékei. Fotó: Balla Krisztián
Fig. 5. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of dish-shaped stove insets. Photographs: Krisztián Balla

A LOVAGALAKOS KÁLYHA CSEMPÉINEK ANYAGA ÉS KIVITELE

A leletcsoportban nagy számban találunk jó minőségű, éles kontúrú, homokkal és téglatörmelékkel soványított, rózsaszínre kiégetett darabokat, melyeknél az előlapra a keretet és a hátrészt utólagosan dolgozták rá, majd az egészet fehér engobe-bal és zöld ólommázzal vonták be. Jellemző, hogy a csatlakozásnál X alakú bevéséssel biztosították a szomszédos csempéhez való jobb kapcsolódást. Az e körbe tartozó, kiegészíthető darabok mérete elérte a 21-22 cm-es szélességet.

Egy másik, csak pár darabot képviselő csoportot alkottak azok a szintén jó minőségű nyomatok, amelyek anyaga az előzőektől eltérően nem tartalmazott téglatörmelékét, így kiégetéskor fehér színű csempe keletkezett (rozetta, griff). A csempék falvastagsága nem érte el az előzőekét, és a hátsó oldalt sem vonták be mázzal. Az előlapon azonban az előzőekkel egyező technikát (engobe, valamint zöld ólommáz) alkalmazták.

Érdekes típust alkotnak az engobe fölött világoszöld mázzal bevont, 22 cm széles darabok, amelyek kiégetés közben kissé deformálódtak, és amelyek hátoldalán nem találtunk mázat. Egy halhólyagdíszes, üres csempe tartozik ide mérműkezdeménnyel, de színe alapján idesorolhatunk egy szarvasos oromcsempet

töredéket is, amelynek azonban a hátoldalát is bevonták mázzal.

Jelentős számban képviseltették magukat a gyenge, életlen lenyomatok, amelyek láthatóan sokszoros másolat után keletkeztek, és erősen kavicsos soványítású anyaguk, valamint engobe nélkül felvitt, néhol vörös agyaggal besimított, sötétzöld, zöldesbarna vagy sárgásbarna mázuk határozottan elüt az eredeti csempékétől. Ebből az anyagból mázatlan darabokat is ismerünk (oromcsempe). Több esetben a máz égés közben felpúposodott, felhólyagzott, tompa fényűvé vált. Az előlap a kerettel, hátoldallal együtt készült, vagy durván összedolgozott.

Talán az előző típus egyik variánsának is tekinthető az előzőeknél jobb anyagból készült csoport. Itt a téglavörös színű, apró kavicsal soványított csempéket engobe nélküli, fényes zöld vagy sárgásbarna mázzal fedték. A rossz minőségű lenyomatok szintén másolatokra utalnak.

A szürke, redukált égetésű, mázatlan csempék ritkán fordulnak elő a leletanyagban. A homokkal, apró kavicsal soványított kályhacsempéknek mind éles, mind kevésbé kontúros, életlen nyomatát is ismerjük (hársfaág- és rozettás díszítés).

A LOVAGALAKOS KÁLYHA CSEMPEMOTÍVUMAI

A lovagalakos kályha előkerült csempéinek motívumkincse – Holl Imre számozását követve²⁰ – az alábbi típusokat képviseli. (A rajzalapok a budai csempék alapján készültek.)

I. típus

Négyzetes pálcakereten belül két pálcacatag között kúszólevélsorral keretezett, balra forduló, jobb mellső lábát felemelő, nyitott csőrű griffet ábrázoló csempe.

Az ásatás során több éles kontúros töredék (szárny, fej, láb, keret) mellett egy, a 2. csoportba sorolható nagyobb darab (griffábrázolás) és egy, a 4. csoportba sorolható kerettöredék került elő. Itt az eredeti dúcon lévő kúszólevélsor helyett

gyöngysor található. A kiegészíthető darab oldalhossza 21,7 cm (6. ábra 1).

II. típus

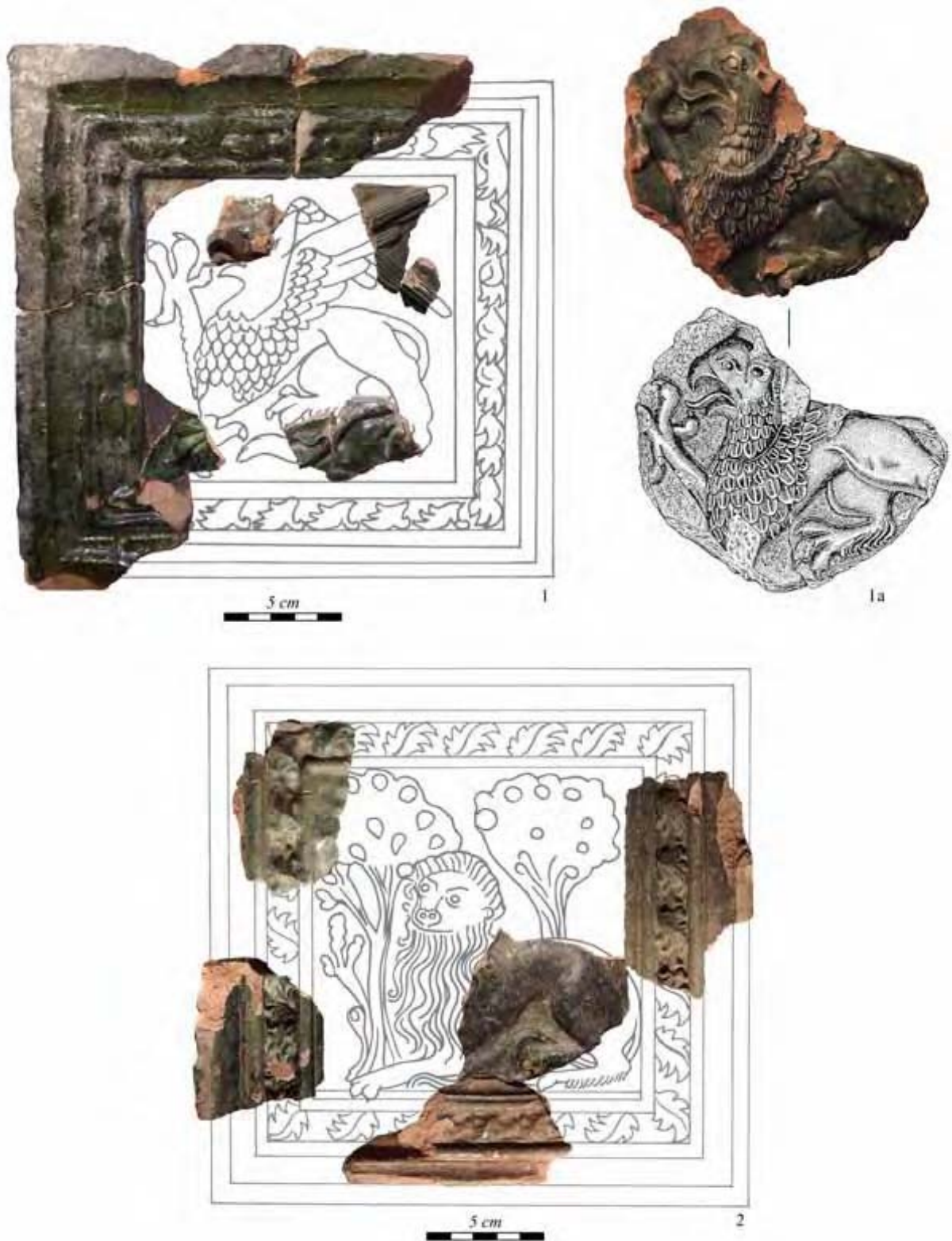
Többszörösen tagolt keretbe foglalt kúszólevélsorral övezett mezőben balra lépő, fejét szembe fordító oroszlanos csempe.

Éles kontúrú, jó minőségű csempéhez tartozó darabok csak a griffel egyező kerettel övezve kerültek elő. A gyenge minőségű másolati darabokhoz (4. csoport) sorolható egy oroszlán hátsó felét ábrázoló és több egyéb kisebb töredék (6. ábra 2).

III. típus

Kis téglalap alakú nyitott csempe, melynek mindkét oldalát meredek, kúszólevelekkel és keresztrózsával díszített vimperga tagolja,

²⁰ Holl 1958; Holl 1971.

6. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Négyzetes csempe griff- és oroszlánábrázolással (Holl I-II. típus).

Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda, 1a: Nyári Zsolt

Fig. 6. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Square tiles with griffin and lion depictions respectively (Holl Types I-II). Photographs: Krisztián Balla, drawings: Magda Éber, 1a: Zsolt Nyári

7. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Téglalap alakú, áttört mérműves csempetöredékek (Holl III. típus). Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda

Fig. 7. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of a rectangular tile with openwork tracery (Holl Type III). Photographs: Krisztián Balla, drawing: Magda Éber

alatta konzolon mondatszalgos apostolalakkal, középen orrtagos számrhátív keresztrózsával, felette ívmezőben levélsorral. A számrhátív tetején kúszólevelek közül három mérműves ablak nő ki.

A töredékes leletekről sokszor nehezen dönthető el, hogy a III., IV., V. vagy VI. csempetípushoz tartoznak-e. A biztosan idesorolható apostolfej- és mondatszalg-töredék mind jó minőségű lenyomatból származik (7. ábra).

IV. típus

Téglalap alakú csempe, háromnegyed oszlopokra támaszkodó, gótikus fiáléval díszített baldachinnal. A fiálé felett emberarc-ábrázolás, illetve kúszólevelek díszítik. A csempe tetején, a levélsor alatt rozettasor húzódik. A keresztrózsával lezárt számrhátív fölé mérműves ablakok emelkednek. Az előlapot levélsor alatt rozetták zárják le.

A leletanyagban a legnagyobb számban képviselt kályhacsempe-töredékek talán ehhez a típushoz sorolhatók. A leletanyag a nagy-

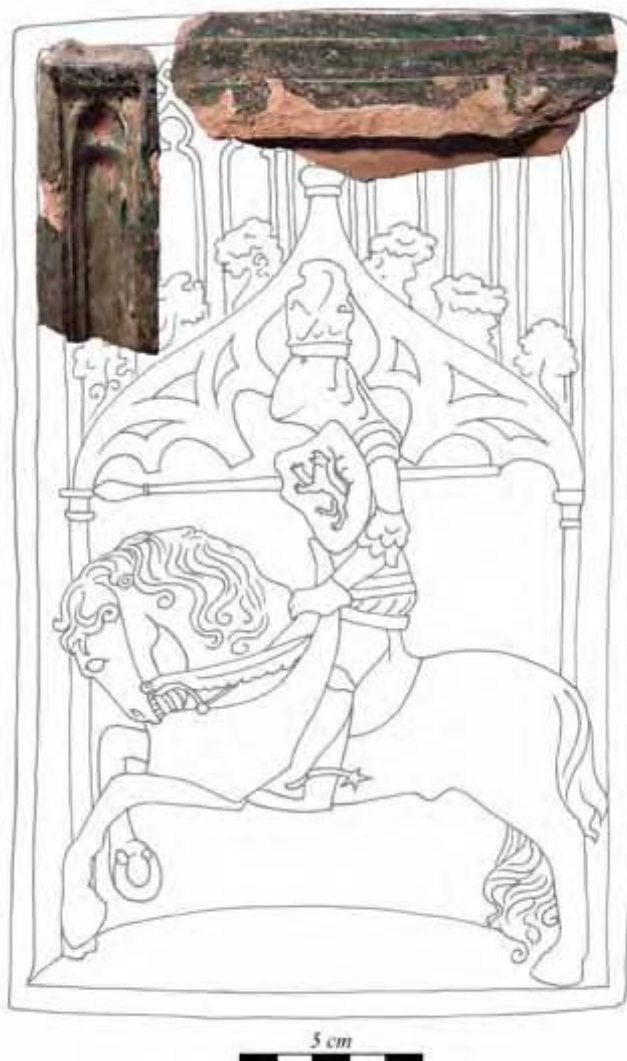
8. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. A Holl IV. típushoz tartozó kályhacsempék töredékei.

Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda
Fig. 8. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of a stove tile belonging to Holl Type IV. Photographs: Krisztián Balla, drawing: Magda Éber

számú éles nyomatú töredékek (1. csoport) mellett gyenge másolatokat is tartalmaz (3–4. csoport). A töredékes anyagból a legnagyobb számban keretdarabok maradtak meg, a sérülékenyebb, áttört középső részek könnyebben szétmorzsolódtak (8. ábra).

V. típus

Téglalap alakú csempe, előlapját keresztrózsával ellátott számrhátív tölti ki, kúszólevelek-

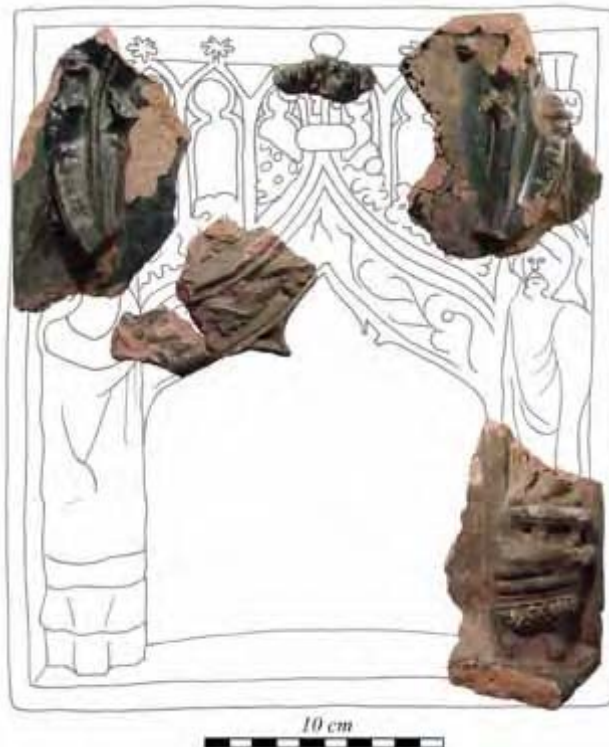
9. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Lovagalakos csempetöredékek (Holl V. típus).
Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda
Fig. 9. Gálosfa-Kistótváros, manor house.
Fragments of a stove tile with knight-figure decoration (Holl Type V). Photographs: Krisztián Balla, drawing: Magda Éber

kel, az ívből hét darab mérműves ablak nő ki. A szamárhátív alatt, bal felé vágató lovon sisakos lovas látható.

Ezt a típust csupán néhány darab képviseli (vörösre égetett, barnászöld mázzal fedett töredékek, a csúcsíves, mérműves ablakok felett gyöngysorkerettel); az előkerült töredékek mind másolatok, és csak néhol őrizték meg az eredeti áttört mintát (9. ábra).

VI. típus

Téglalap alakú csempe, oldalán levéldíszes gyámon és meredek baldachinos fülkében elhe-

10. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Szélesebb ívsorral díszített csempetöredékek (Holl VI. típus).
Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda
Fig. 10. Gálosfa-Kistótváros, manor house.
Fragments of a tile with broad-arch arcading (Holl Type VI). Photographs: Krisztián Balla, drawing: Magda Éber

lyezkedő szobrokkal, középrészen szamárhátív felett széles ívmezőben faág köré csavarodó levélsorral. Az ív hátából hat csúcsíves ablak nő ki.

Ez a típus aránylag könnyen elkülöníthető az áttört mérműves csoport csempéi közül, mivel a szélesebb ívsor és az apostolszobrok talapzata, valamint a fölélük boruló baldachin a III. és IV. típustól különbözik. E típusból csak jó minőségű darabok kerültek elő (10. ábra).

VII. típus

Csúcsíves, szélén kúszólevelekkel díszített, dongás hátú oromcsempe címertartó angyal alakjával, amely fölé három halhólyagos mérmű borul, míg alatta kettős lóhere alakú mérmű található.

Az ásatás során egy nagyobb, kiegészíthető, mázatlan töredék került elő, amelynek tetejét átlukasztották (4. csoport). Egy másik, hasonlóan rossz minőségű, sötétzöld mázas orom-

11. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Oromcsempe-töredékek a leletanyagból (Holl VII., XX. típus).
Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda

Fig. 11. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of gable tiles from the material recovered (Holl Types VII, XX). Photographs: Krisztián Balla, drawings: Magda Éber

csempe csúcsrésze is ebbe a típusba tartozik (11. ábra 1).

XIII. típus

Téglalap alakú csempén levélsoros keretben öt-öt szirmú rózsza, körülötte tekert ágról egy-egy stilizált gótikus levéllel.

Ezt a típust egy éles lenyomatú, anyagában a 2. csoporthoz sorolható nagyobb töredék képviseli, azonban gyengébb minőségű, a 4. csoporthoz tartozó, másolatként készített darabok is előfordultak (12. ábra).

XV. típus

Egyenlő szárú háromszög alakú tetőcsempe, három- és négykaréjos, valamint halhólyagos vakmérműdíszítéssel. A leletanyagban található töredékek zömében a gyenge nyomató, vöröses agyagból készült, sötétzöld, néhol hólyagos mázzal bevont körből kerültek ki (4. csoport), bár találtunk néhány éles kontúrú, jó minőségű nyomatot (1. csoport) is (13. ábra).

XVI. típus

Négyzetes csempe. Levélsoros keretben, közepén öt-öt szirmú rózsza körül gyűrű alakban tekert ág, négy sarkánál egy-egy stilizált gótikus levéllel.

E típushoz sorolható egy redukált égetésű töredék is, amelyen a körbefutó keretben a levélsor helyett egyszerűsített minta, csillagból vagy X motívumból álló díszítősor található (14. ábra).

XX. típus

Nagyméretű, kúszólevelekkel díszített oromcsempe, vállrészén élesen megtört, karéjdíszes mérművel lezárt fülkével.

E típushoz a leletanyagban éles lenyomatú darabok tartoznak, köztük mázatlan példányok töredékei is. Idesorolható egy vakmérműves keretbe foglalt szarvasábrázolás, mely anyaga és világoszöld máza alapján a 3. csoportba tartozik (11. ábra 2).

Párkánytöredékek

A lemez-horony-pálca tagokkal tagolt, jó minőségű anyagból készült töredékek háromféle párkányhoz tartozhattak (15. ábra).

12. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Rozettás díszítésű kályhacsempe töredéke (Holl XIII. típus). Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda, 1a: Nyári Zsolt

Fig. 12. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragment of a rosette-decorated tile (Holl Type XIII). Photograph: Krisztián Balla, drawings: Magda Éber, 1a: Zsolt Nyári

13. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Vakmértműves, háromszög alakú tetőcsempék töredékei (Holl XV. típus). Fotó: Balla Krisztián, rajz: Éber Magda

Fig. 13. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of triangular top tiles with blind tracery (Holl Type XV). Photographs: Krisztián Balla, drawings: Magda Éber

Kályhagomb

Gomba alakú, alul átlyukasztott, barna színű, mázatlan kályhagomb (16. ábra 1).

Vakmértműves keresztdíszes típus

Mind kialakítása, mind pedig anyaga alapján a lovalagalakos kályhához tartozott az a csempe, amelyet száraival egymásba kapaszkodó, vakmértműves díszítésű, kereszt alakot mintázó

végtelenített mustra díszített (1. csoport). A kis töredékekből álló típus párhuzamát a diósgyőri leletanyagban is megtaláljuk (17. ábra).²¹

További csempetípusok

Hársfaágdíszes típus

A redukált égetésű töredékeken egy vastagabb fatörzsből több, leginkább hársfalevélhez hasonlítható, belül díszített, szív alakú levél nő ki. A levelek között kidomborodó pöttyök láthatók (16. ábra 2).

²¹ Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007, 59, 141, LXXVII. tábla 1.

14. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Rozettás díszítésű csempék töredékei (Holl XVI. típus).

Fotó: Balla Krisztián

Fig. 14. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of rosette-decorated tiles (Holl Type XVI).
Photographs: Krisztián Balla

15. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Párkánytöredékek. Fotó: Balla Krisztián

Fig. 15. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Ledge fragments. Photograph: Krisztián Balla

Töredékes mérműves csempe

Keretbe foglalt töredék, melyen csak egy íves mérműindítás, valamint egy középső mérműtöredék látható (16. ábra 3).

Halhólyagos, vakmérműves csempe

Keretbe foglalt, négyzet alakú, 22 cm széles, élénkzöld mázzal bevont csempe, indával körültekert, egymásból kinövő négy halhólyaggal. Egy-egy halhólyag belsejét négy további kisebb mérmű alkotja, míg a sarkoknál két-két hasonló díszítés található (18. ábra).

Több kisebb töredék került még elő az ásatás helyszínéről, köztük egy élénkzöld keret és

egy jó minőségű mérműtöredék talán egyazon csempéhez tartozott.²² Egy másik, ismeretlen típusú, barnászöld színű csempe darabjainál gyöngsorszalag alatt mérműkezdemények, felette pedig díszítetlen, néhol szögletesen elvágott, talán a gerlai várban talált csempéhez hasonló pártázat helyezkedett el.²³

²² Egy hasonló mérműtöredék ismert a várpalotai vár leletanyagából. Holl 1984, 215, 217, 13. ábra.

²³ Holl 1958, 273.

16. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Kályhacsúcsdész és többféle töredék a feltárás leletanyagából.
Fotó: Balla Krisztián

Fig. 16. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Stove finial and various fragments from the material excavated. Photographs: Krisztián Balla

17. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria.
Vakmérműves keresztdíszes csempedarabok.
Fotó: Balla Krisztián
Fig. 17. Gálosfa-Kistótváros, manor house.
Fragments of tiles with blind tracery and cross-shaped decoration. Photographs: Krisztián Balla

18. ábra. Gálosfa-Kistótváros, kúria. Halhólyagos vakmérműves négyzetes csempedarabok.
Fotó: Balla Krisztián, rajz: Nyári Zsolt nyomán
Éber Magda

Fig. 18. Gálosfa-Kistótváros, manor house. Fragments of square tiles with fish-bladder blind tracery. Photographs: Krisztián Balla, drawing: Magda Éber after Zsolt Nyári

ÖSSZEGZÉS

Holl Imre a lovagalakos kályhák készítését 1454 és 1457 közé helyezte. A budai csempeanyaggal rokon, eredeti dúcok felhasználásával készült darabok többek között a nyéki királyi vadász-kastélyból, a visegrádi és esztergomi palotából, a pécsi püspöki palotából és a baracsi kúriából ismertek. A csempéknek nagyon sok alkalommal 20-30%-kal kisebbített másolatai is előkerültek, amelyek esetében már a későbbi, a 15–16. század fordulójáig történő datálás is elfogadható, például a pécsi Ernuszt püspök (1473–1505) címerével ellátott kályha esetében is.²⁴

A Szerdahelyi család birtoklástörténetében az 1450-es évek második felét sajnos csak hiányosan világítják meg a források. Nem tudunk semmi olyan, V. Lászlóhoz fűződő közvetlen kapcsolatot kimutatni, ami az eredeti dúcok felhasználásával készült kályha Kapos-völgyi megjelenését alátámasztaná. Úgy tűnik, hogy a család, Zsigmond uralkodását követően, jelentősebb befolyással csak Mátyás idején és azt követően bírt. A kúria kastélyként történő említése mindenesetre csak az 1500-as évektől datálható. Kérdés, hogy az udvarház átépítése (és ezzel együtt a lovagalakos kályha megjelenése) ezt mennyiben előzhette meg. A pálosoknak tett újabb birtokadomány (1488) arra látszik

utalni, hogy ekkorra az építkezés már befejeződött, vagy legalábbis elkezdődött.

A szerdahelyi kúriában a leletanyag alapján legkevesebb három kályha állhatott. A szemeskályha az alsó szinten, míg a felső szinten a két-fajta oromcsempe miatt gyaníthatóan egy eredeti csempékből álló lovagalakos kályha mellett egy mázatlan és mázas (sokszor a sárga, zöld és barna szín különböző árnyalatait képviselő) másolati, gyengébb minőségű anyagú, kevésbé éles nyomatú csempékből készült kályha állt. Somogy megyében, a szerdahelyi kúria környékén két helyről ismerünk a lovagalakos kályhához sorolható csempéket. A kaposzentjakabi bencés apátság feltárása során előkerült egy 35%-os kicsinyítésű mázatlan, mérműves csempe (IV. típus), illetve egy bizonytalan vázlat alapján (Höllrigl József) a kaposújvári vár leletanyaga is tartalmazott egy mázatlan mérműves és egy griffes csempét (I. típus).²⁵ Mivel mind a szerdahelyi kúria, mind pedig a szentjakabi apátság kegyurasága, valamint a kaposújvári vár felének a tulajdonjoga a Szerdahelyi család egyik ágához köthető, a lovagalakos kályha helyi elterjesztésében a család fontos szerepet tölthetett be.

IRODALOM

- AO *Anjoukori okmánytár – Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII.* Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest 1878–1920.
- Aradi 2000 Aradi Csilla: Előzetes beszámolójelentés az 1999. évi Gálosfa-Kistótvárosi ásatásokról (Preliminary report of the 1999 excavation at Gálosfa-Kistótváros). *SMK* 14 (2000) 269–273.
- Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007 Boldizsár Péter – Kocsis Edit – Sabján Tibor: *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi* [mit deutscher Zusammenfassung]. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 6. Miskolc 2007.
- DAP *Documenta artis Paulinorum I–III. A magyar rendtartomány monostorai.* A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. Budapest 1975–1978.
- ETE *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I–V.* Kiadja: Bunyitay Vincze – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József. Budapest 1902–1912.

²⁴ Holl 1958, 269–270.

²⁵ Holl 1975, 209, 214–215. A szentjakabi anyagban egy III. Frigyes (1473–1505) ábrázoló csempe is előkerült.

- Holl 1958 Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz, 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts). *BudRég* 18 (1958) 211–300.
- Holl 1971 Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II.). *BudRég* 22 (1971) 161–207.
- Holl 1975 Holl Imre: A kaposszentjakabi kályhacsempék (Ofenkacheln von Szentjakab). *SMK* 2 (1975) 209–216.
- Holl 1984 Holl Imre: Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a XV. században (Kacheln in Transdanubien. Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert). *VMMK* 17 (1984) 209–220.
- Horváth 2005 Horváth Richárd: Középkori kastélyépítési engedélyek Somogy megyéből. *Castrum* 1 (2005:1) 13–22.
- Mályusz 1984 Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest 1984.
- MonVat *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai, 1281–1375. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* I/1. Budapest 1887.
- Tímár 1996 Tímár Péter: A Szerdahelyiek Somogy megyei birtokai. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 27 (1996) 69–92.

THE MANOR HOUSE AT GÁLOSFA-KISTÓTVÁROS AND ITS STOVE TILES

Csilla Aradi

Descending from the Győr *gens*, the Szerdahelyi family acquired the landed property from which it took its name in 1242. In 1347, the Szerdahelyi manor house was already standing, on the same plot as a Pauline cloister founded by the family in 1335. The proximity of the cloister and the manor house to one another led to constant litigation. In 1488, the Imreffys, a branch of the Szerdahelyi family, made new grants to the Paulines; it was at this time, probably, that the manor house was transformed into a castellum. From 1500 onwards, the surrounding settlement features in the sources under the name Tótváros. The castellum, which in 1812 was mentioned as ruinous, was ringed by a ditch.

The ground plan of the edifice, which is presently known as the Gálosfa-Kistótváros manor house, was clarified during excavations conducted in 1999–2000 as a result of financial support given by the National Heritage Programme. The area within the rectangular building measured 15 × 13 m; the building's corners were strengthened secondarily by buttresses each covering an area of ground measuring 2.5–3 × 3.5–3.8 m. The surviving walls were made using travertine (a type of limestone) quarriable nearby, but the large amount of brick rubble recovered indicates that there may have been an upper storey built of brick. During the reconstruction work, a small room was joined on to the southeast buttress and an extension, to the north, was added to the building. On the basis of the parts excavated, it may be hypothesised that the single-storey edifice built in the first period (i.e. during the period before 1347) was given an upper storey in the second period (ca. 1488), necessitating the strengthening of the relatively thin walls by means of buttresses.

Fragments of knight-figure stove tiles were recovered in large number from the rubble: the stove probably stood on the upper storey. Among its tiles were found pieces made using engraved block or plates; these tiles exhibited featured sharp contours, were coated with engobe and green glaze, and featured fabric that was pink or white after firing. Also recovered were tiles coated in light green glaze and slightly misshapen. As well as these, copies lacking sharp contours were uncovered, in large number. Produced using clay made lean through the addition of gravel and lacking engobe coating, these exhibited various hues of greenish-brown or yellowish-brown and a dull shine. Less represented was a group of unglazed tiles fired using the reduction technique.

On the basis of their motifs, the majority of the stove tiles were prints of knight-figure stove tiles that are already well known, in the form of square tiles, rectangular tiles, gable-type tiles, top tiles, and ledge fragments. Rarer are the prints featuring cruciform shapes and fish bladder tracery, and also the ones with linden branch decoration.

While – on the basis the two different types of gable tiles – two stoves may have stood on the upper storey, unglazed onion-, beaker-, and dish-shaped stove insets recovered from floor level make it likely that a simple stove featuring such insets stood on the ground floor. Additional tile fragments assignable to knight-figure stoves have come to light at nearby sites (Kaposzentjakab, Benedictine monastery; Kaposvár, castle) that can in each case be linked to the Szerdahelyi family.

BUDAI LELŐHELYEKRŐL ELŐKERÜLT TÖRÖK KORI FAJANSZOK ANYAGVIZSGÁLATA*

Balla Márta – Éder Katalin

A Budapesti Történeti Múzeumnak (BTM) 2010-ben lehetősége nyílt arra, hogy a Középkori Osztály gyűjteményéből török kori fajanszleleteken anyagvizsgálatot végeztessen a Budapesti Műszaki Egyetem (BME) Nukleáris Technikai Intézetében. Az izniki kerámiák, valamint perzsa fajanszok magyarországi elterjedésének kérdéséhez kapcsolódva végeztük a vizsgálatokat, a régészet klasszikus módszereit kiegészítő, kémiai elemzésen alapuló eredet-meghatározással.

A gyűjteményből 49 töredéket elsődlegesen területi alapon, azaz az előkerülési hely alapján – a jelenlegi Víziváros és a Várhegy lejtőinek területéről származó darabok közül – választottunk ki. A vizsgálatba bevontuk a Garády Sándor ásatásából ismert vízivárosi izniki töredéket is,¹ a többi fajansz az elmúlt 20 év ásatásai során került napvilágra (vö. Katalógus).

A feltárásokból származó összes darabot nem volt módunk megvizsgáltatni, ezért kiválasztási szempontokat kellett meghatározni. Az első az volt, hogy biztosan azonosítható izniki eredetű fajanszok kerüljenek a vizsgálandó anyagba. A második szempont az volt, hogy ezeken kívül olyan fajansztöredékeket is vizsgáltsunk meg, amelyekről stíluskritikai alapon nem volt eldönthető, hogy izniki vagy kütahyai termékek, sőt még az sem, hogy ezek valóban fajanszok-e. Ez utóbbi daraboknál az anyagösszetétel megismerése és az anyag szerinti elkülönítés volt az elsődleges cél, továbbá annak vizsgálata, hogy a bizonyosan izniki töredékekkel milyen kapcsolatban vannak. A harmadik fontos szempont a perzsa fajanszok anyagösszetételének megismerése volt, és összevetésük az izniki fajanszokéval, ezáltal műhelykérdésekre keresve a választ.

ELEMZÉSEK

A kémiai eredetvizsgálat elvi alapja az, hogy egy adott helyen készült kerámia speciális, arra a készítési helyre jellemző „ujjlenyomattal” rendelkezik, amely a nyersanyag kőzettani és geokémiai jellemzőit, továbbá a készítés és az égetés technikáját tükrözi. Az azonos helyen készült kerámiatárgyak kémiai összetételük alapján csoportba foglalhatók és elkülöníthetők más műhelyek termékeitől.

Kerámiák eredetvizsgálatára az egyik legszélesebb körben alkalmazott analitikai módszer a neutronaktivációs analízis. Ez a főként nyomelemek meghatározására alkalmas eljárás a neutronoknak az anyaggal való kölcsönhatásán alapszik. A neutronok a mintát alkotó elemek atommagjaiban elnyelődnek, ezáltal a mag gerjesztett állapotba kerül. A gerjesztett magok radioaktív bomlását gammasugárzás kíséri, melynek ener-

giaspektruma és a bomlás felezési ideje jellemző az adott izotóp minőségére, intenzitása alapján pedig mennyiségi meghatározás végezhető. Az elemzések eredményeként mintánként 15-20 elemre vonatkozóan kapunk adatokat. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek túlnyomó többsége nyomelem, de éppen ezek az elemi koncentrációk használhatók „ujjlenyomatként”, mert értékük lelőhelyenként, vagy műhelyenként nagyságrendileg is változhat.

A vizsgálatokhoz a tárgyakból gyémántfúróval 50 mg-nyi pormintát vettünk. Minden

* Itt szeretnénk megköszönni Benda Judit, Kovács Eszter, Papp Adrienn, Tóth Anikó és Végh András segítségét az anyagvizsgálathoz átadott ásatási anyagokért.

¹ Garády 1943, 436.

esetben arra törekedtünk, hogy se bevonat, se a festék, se a máz anyaga ne kerüljön be a mintába. Minden mintát tégely-kemencében egy órán keresztül 600 °C-on izzítottunk, hogy az abszorbeált nedvesség és az esetlegesen bekevert szervesanyag-tartalom eltávozzon, valamint, hogy minden mintának azonos kiindulási körülményt biztosítsunk.

A mintákat ezután polietilén besugárzótokba töltöttük és pontos tömegmérést végeztünk. A besugárzás a BME reaktorában történt (100 kW teljesítmény, $2.4 \cdot 10^{12}$ ncm^{-2s-1} termikus neutronfluxus). A besugárzást követően 5-6, majd 25-30 nap hűtési idő elteltével végeztük el a gamma-spektrometriás méréseket.

ADATFELDOLGOZÁS

Az eredményeket az 1–5. táblázat tartalmazza (lásd Függelék).

Az izniki kerámia sajátos nyersanyagból és különleges eljárással készült. Az alapanyag csak kis része agyag, 90%-a kvarc, valamint ólomtartalmú üvegömladék. Ennek meg-

felelően a nyomelem-összkép is speciális, nem a „szokásos”, kerámiákra jellemző adatokat kaptuk, sem minőségi, sem mennyiségi értelemben. Jellemző a nyomelemszegénység és a kerámiák esetében szokatlanul magas arzén- és antimontartalom.

EREDMÉNYEK

A mért adatok feldolgozása, az egymáshoz kémiaiilag hasonló minták kiválasztása matematikai statisztikai módszerekkel történik. Jelen munkánkban klaszteranalízist alkalmaztunk. Az eljárás lényege, hogy a sokdimenziós térben egymáshoz legközelebb eső mintákat kiválasztva, több lépésben ismételve a

számításokat, olyan csoportokat (clustereket) nyerünk, amelyek a kiindulási maghoz, vagy magokhoz már egyre kevésbé hasonlítanak. Végül kialakul egy faághoz hasonló szerkezetű rendszer (dendrogram), mely a minták közötti hasonlósági viszonyokat jellemzi és szemlélteti (6. táblázat).

ÖSSZEGZÉS

A vizsgált 49 töredék túlnyomó többsége az anyagösszetétel alapján két nagy csoportra bomlik, az egyikbe 21 darab (1. csoport), míg a másikba 19 darab (2. csoport) töredék tartozik, melyek között a különbséget az alapanyagot finomító adalékanyag összetétele okozza. Mivel az adalékanyag az alapanyagba annak kibányászása és előkészítése után kerül bele, feltételezzük, hogy ez a folyamat a műhelyben történik. Míg I. Ahmed uralkodása alatt (1603–1617) 330 fazekasműhely működött Iznikben, addig 1648-ban, Evlia cselebi leírása szerint, már csak kilenc.² Iznik területén 1964–1965-ben, majd 1981–1988 között végzett feltárások során kilenc

különböző helyszínen kerültek elő edényégető kemencék és műhelyek, amelyek ugyanabban az időszakban működtek, megerősítve az írott forrásokból származó információkat.³ 1985-ben és 1986-ban a város közelében Dereköy, Orhan Hamamı és Elbeyli területén is kerültek elő égetőkemencék maradványai, így a városfalon kívül is számolhatunk fajanszedényeket előállító műhelyekkel.⁴ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy az agyagot a kibányászás után a műhelyek számára két központi helyen készítették elő, azaz finomították és soványították, ebből fakadnak az anyagvizsgálat során megmutatózó különbségek. Az izniki daraboktól eltérő

² Fındık 2001, 13. Itt szeretnénk megköszönni a török nyelvű szakirodalmat és annak fordítását Papp Adriennek.

³ Aslanapa – Yetkin – Altun 1989, 280–281. térkép.

⁴ Aslanapa – Yetkin – Altun 1989, 314.

1. ábra. Budapest, budai lelőhelyekről előkerült izniki kerámiatöredékek.

1. csoport. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 1. Iznik pottery fragments from sites in Buda, Budapest. Group 1. Photographs: Bence Tihanyi

összetételű töredékek egy részének (Katalógus 7., 13., 27., 30., 31., 38., 44. tétel, 8. ábra 7, 13, 27, 30, 31, 38, 44)⁵ anyaga a fajansznál gyengébb minőségű, illetve attól nagyon eltérő, bár kinézetében ahhoz hasonló. Ezek között nem mutatható ki kapcsolat, így csak óvatosan vetjük fel, hogy anyagukat kisebb kapacitású helyen vagy helyeken (esetleg műhelyekben) finomították.

Ezeknek az eltérő összetételű alapanyagoknak a használati idejét segítenek behatárolni azok a töredékek, amelyek a két nagy csoportba tartoznak és stíluskritikai alapon biztosan az izniki fajanszok ismert stílusköreinek valamelyikébe sorolhatóak, így szűkebb időhatárok között datálhatóak.

Az 1. csoport 21 darabja közé tartozik az a Kacska utca–Ganz utcai, 2007. évi ásatáson előkerült három töredék (Katalógus 1., 8., 9. tétel, 1. ábra 1, 8, 9), amelyek készítési ideje a párhuzamok alapján 1560 körül kezdődött és az 1580-as évekig tartott. A Fő utcai és a Kapucinus utcai anyagból származó három leletet (Katalógus

28., 29., 45. tétel, 2. ábra 28, 29; 3. ábra 45), stíluskritikai alapon 1560–1590 közé lehet keltezni. A Csalogány utcából Garády Sándor ásatásából előkerült kiemelkedően jó minőségű fedőtöredék 1580–1590 körül készülhetett (Katalógus 15. tétel, 2. ábra 15). A Medve utcai összes megvizsgált töredék ebbe a csoportba tartozik (Katalógus 16., 18., 19., 20. tétel, 2. ábra 16; 3. ábra 18–19, 20), ezek készítési ideje az 1530 és 1590 közötti időszakra tehető. A Ganz utca 12–14. lelőhely 2003. évi ásatásából származó töredékek között fordul elő a legkorábbi, amely 1520–1530 körüli időre datálható (Katalógus 23. tétel, 1. ábra 23), a másik két innen származó darab 1560–1580 körül készülhetett (Katalógus 22., 24. tétel, 1. ábra 22, 24), díszítésük – és az anyagvizsgálati

⁵ A katalógus számozása megegyezik az ábrákon látható számozással.

2. ábra. Budapest, budai lelőhelyekről előkerült izniki kerámiatöredékek.

1. csoport. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 2. Iznik pottery fragments from sites in Buda, Budapest. Group 1. Photographs: Bence Tihanyi

eredmény – alapján feltételezhetjük, hogy egy-azon edény töredékei lehetnek.⁶

A 2. csoportba tartozó 19 darabnak majdnem a felét a Kacska utca–Ganz utcai lelőhely 2007. évi feltárásából előkerült töredékek teszik ki. Ezek közül a legkorábbinak egy olyan töredéket tarthatunk (Katalógus 4. tétel, 5. ábra 4), amelynek készítési idejét a párhuzamok alapján 1560–1570 közé tehetjük. Nagyobb csoportot képviselnek a tágabb időhatárra, 1560 és 1580 közé datálható késői kék-fehér (ún. búzakalász stílusú) fajanszok (Katalógus 2., 5., 6. tétel, 5. ábra 2, 5, 6). A párhuzamok közelebbi kormeghatározást engednek meg néhány, szintén ebbe

a csoportba, stílusba sorolható töredék esetében (Katalógus 11., 12. tétel, 5. ábra 11, 12), melyek 1575 körül keletkezhetnek. A Fő utca 14–18. lelőhely 2003. évi ásatásából származó töredék ebben a csoportban a legkorábbi, díszítése alapján 1520 és 1540 közé keltezhető (Katalógus 47. tétel, 5. ábra 47). Egy, a Logodi utcában 2004-ben előkerült darab pedig 1570–1590 között készülhetett (Katalógus 49. tétel, 7. ábra 49). A Gyorskocsi utca 26. számú telken végzett 2002. évi ásatásból származik egy 1530–1540 körülre keltezhető töredék (Katalógus 26. tétel, 7. ábra 26), és szintén ebbe a csoportba sorolható egy 1575–1585 közé tehető fajansz a Ganz utca 12–14. ásatásából (Katalógus 21. tétel, 7. ábra 21).

A korhatározás alapján a két csoport között kronológiai sorrendet nem lehet felállítani, a stílusok között átfedések vannak, így egyik

⁶ A két töredék összetartozására Kovács Eszter hívta fel a figyelmünket.

3. ábra. Budapest, budai lelőhelyekről előkerült izniki kerámiatöredékek.

1. csoport. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 3. Iznik pottery fragments from sites in Buda, Budapest. Group 1. Photographs: Bence Tihanyi

4. ábra. Budapest, II. Fő utca 14–18.

Izniki tál töredéke. 1. csoport.

Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 4. Budapest, District II.

Fő utca 14–18.

Iznik dish fragment. Group 1.

Photograph: Bence Tihanyi

5. ábra. Budapest, budai lelőhelyekről előkerült izniki kerámiatöredékek.
2. csoport. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 5. Iznik pottery fragments from sites in Buda, Budapest. Group 2. Photographs: Bence Tihanyi

csoport sem köthető kifejezetten egy stílushoz vagy korszakhoz. Ezek alapján azt kell feltételeznünk, hogy anyaguk két egymás melletti, egy időben működő finomító helyről származik.

A Csónak utcai ásatás anyagából származó töredékek között igen nagy számban voltak olyanok, amelyeket stíluskritikai alapon jelenlegi tudásunk szerint nem sikerült keltezni, és még az is kérdéses volt, hogy alapanyaguk alapján egyáltalán fajanszként lehet-e őket meghatározni.⁷ A megvizsgált 11 darab közül négy töredék (Katalógus 32., 33., 34., 37. tétel, 2. ábra 32, 33; 3. ábra 34, 37), az első, míg másik négy töredék (Katalógus 35., 36., 39., 41. tétel, 7. ábra 35; 5. ábra 36, 39; 7. ábra 41) a második csoportba tartozik, tehát az ismeretlen stílusú töredékek többsége anyaguk alapján az izniki műhelyekhez kapcsolódik.

⁷ A Csónak utcai ásatás anyaga nemcsak fajanszokban, hanem kínai porcelánokban is igen gazdag volt. Tóth 2003, 101.

Az eddigi két kategóriába sorolt töredékeken kívül további mintákat is vizsgáltunk. Az a kilenc töredék, amelyeknél a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy nem sorolhatóak be a fenti két csoportba, mind különböző anyagúak. Közülük kettő kínai porcelán volt (Katalógus 46., 48. tétel, 8. ábra 46, 48). A többi darab közül néhány esetben az anyagvizsgálat arra az eredményre jutott, hogy kevésbé finomított agyagból készültek, ezért inkább kerámia jellegű az alapanyaguk (Katalógus 31., 44. tétel, 8. ábra 31, 44). Itt kell arra is rámutatni, hogy még a fenti, jól elkülöníthető anyagú két csoport egyes darabjai között is vannak olyanok, amelyek alapanyaga kevésbé tiszta, gyengébb minőségű, azaz anyaguk alapján nem nevezhetjük őket egyértelműen fajansznak (1. csoport: Katalógus 18., 19., 28., 29., 42. tétel, 3. ábra 18–19; 2. ábra 28, 29; 4. ábra; 2. csoport: Katalógus 38. tétel, 8. ábra 38). Meglepő módon ilyen a katalógus 13. tételeként szereplő késői kék-fehér (ún. búzalkász) stílusú apró töredék is (8. ábra 13), ami anyaga alapján szintén azon a határon mozog,

6. ábra. Budapest, II. Medve utca 17. Izniki kerámia töredéke. 2. csoport. Fotó: Tihanyi Bence
 Fig. 6. Budapest, District II, Medve utca 17.
 Iznik faience fragment. Group 2.
 Photograph: Bence Tihanyi

hogy egyáltalán fajansznak tekinthető-e vagy sem. Ezek közé a darabok közé tartozik néhány olyan is, amelynek stíluskritikai azonosítása nem volt sikeres, vagy nem bizonyult egyértelműnek (Katalógus 7., 31., 38. tétel, 8. ábra 7, 31, 38). Ezekben az esetekben az anyagvizsgálat nem vitt közelebb sem a készítési hely, sem a készítési idő pontosabb meghatározásához.

Az utolsó vizsgált kérdés a perzsa és az izniki fajanszok anyagának összehasonlítása. A vizsgálati anyagba összesen négy darab, perzsa fajanszként meghatározott töredék került, mindegyik kék-fehér csésze töredéke. Egy csésze aljtöredéke (Katalógus 17. tétel, 1. ábra 17) a Medve utca 9–13. feltárásából, míg két kék-fehér töredék, egy kisméretű csésze pereme és egy másik csésze alja (Katalógus 10., 14. tétel, 5. ábra 10, 14) a Kacska utca 15–23. feltárásából, valamint szintén egy csésze fenéktöredéke a Ganz utca 12–14. ásatásából (Katalógus 25. tétel, 7. ábra 25) származik. A perzsa fajanszedények magyarországi kutatását a nemzetközi szakirodalom felhasználásával a 2000-es évek elején Holl Imre foglalta össze.⁸ Az általunk vizsgálatra átadott perzsa töredékek a perzsa fajanszok kék-fehérnek nevezett csoportjába tartoznak, jelenleg a kutatás a fekete-fehér töredékeket is idesorolja. Ezeknek származási helye pontosan nem meghatározott, az azonban biztos, hogy stílusuk a hagyományos perzsa áruktól eltér, átveszik a kávé- és teaivás-

hoz használatos kisméretű, olcsó kínai csészék formáját, és részben díszítésvilágát is.⁹ Azonban nemcsak motívumkincsük más – amelyben a kínai és az iszlám díszítőelemei keverednek –, hanem kidolgozásuk sem éri el a perzsa tálak és tányérok kivitelezésének színvonalát.¹⁰ Az ásatási megfigyelések és a kísérő leletanyag alapján a perzsa fajansz a 17. században vált divatossá, és terjedt el a hódolt területeken is.¹¹

Az anyagvizsgálat e perzsa fajanszok kérdésében hozott igen fontos eredményt, amennyiben kiderült, hogy anyaguk egymáshoz hasonló és nem tér el az izniki fajanszok anyagától. Hármat közülük a 2. csoportba (Katalógus 10., 14., 25. tétel, 5. ábra 10, 14; 7. ábra 25), egyet pedig az 1. csoportba lehetett besorolni (Katalógus 17. tétel, 1. ábra 17). Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy e kérdéses leletek alapanyaga és készítési helye az izniki példányokéval azonos volt. Hogy lehet mindez? Tudunk arról, hogy perzsa mesterek érkeztek Tabrizból Iznikbe, de mostani ismereteink szerint az ő munkásságuk elsősorban falicsempék és mecsetlámpák készítésére terjedt ki.¹² Ez a csoport azonban kifejezetten saját stílusában alkotott,¹³ míg a kék-fehér kisméretű csészék a kínai porceláncsészéket idézik. Jelenleg nem tudunk egyértelmű és biztos értelmezést adni ebben a kérdésben. Az már Holl Imre kutatásából is kiderült – mint fentebb láttuk –, hogy ez a kedvelt, tea és kávé ivására szolgáló edényforma kínai mintára készült, amit most azzal egészíthetünk ki, hogy nem ismeretlen perzsa műhelyben, hanem a perzsa formát és díszítésmódot követve Iznikben gyártották őket.¹⁴ Ennek a problémakörnek a megoldására itt nem vállalkozhatunk, ehhez következő lépésként egy, a perzsa fajanszok összes csoportját érintő anyagvizsgálat elvégzése és eredményeinek kiértékelése, valamint az Iznikben előkerült hasonló stílusú tárgyak vizsgálata is szükséges.¹⁵

⁸ Holl 2005; Holl 2006a; Holl 2006b.

⁹ Holl 2006a, 478.

¹⁰ Holl 2006a, 479.

¹¹ Holl 2005, 153.

¹² Atasoy – Raby 1989, 89, 96, 102.

¹³ Atasoy – Raby 1989, 83.

¹⁴ Lásd Gerelyes 2008, 70.

¹⁵ Budai feltárásokból előkerült izniki fajanszok anyagösszetételét már korábban is vizsgálták neutronaktivációs analízissel: Balla 2005.

7. ábra. Budapest, budai lelőhelyekről előkerült izniki kerámiatöredékek.

2. csoport. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 7. Iznik pottery fragments from sites in Buda, Budapest. Group 2. Photographs: Bence Tihanyi

8. ábra. Budapest, budai lelőhelyekről előkerült török kori finomkerámia.

Csoportba nem sorolható töredékek. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 8. Quality Ottoman-era faience recovered from sites in Buda, Budapest.

Unclassified fragments. Photographs: Bence Tihanyi

KATALÓGUS

1. Edényoldal. Ltsz. 2008.2.9. (1. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Rodoszi stílus, 1580-as évek
(1. ábra 1)
2. Korsó vagy tál töredéke. Ltsz. 2008.2.10. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Késői kék-fehér (ún. búzakalász) stílus, 1560–1580
(5. ábra 2)
3. Korsó (?) oldaltöredéke. Ltsz. 2008.2.11. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Rodoszi stílus, 1570–1575
(5. ábra 3)
4. Edényperem. Ltsz. 2008.2.12. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Rodoszi stílus, 1560–1570
(5. ábra 4)
5. Korsó darabja. Ltsz. 2008.2.13. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Késői kék-fehér (ún. búzakalász) stílus, 1560–1580
(5. ábra 5)
6. Talpas tál peremtöredéke. Ltsz. 2008.2.14. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Késői kék-fehér (ún. búzakalász) stílus, 1560–1580
(5. ábra 6)
7. Csésze peremtöredéke. Ltsz. 2008.2.15.
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
Ismeretlen műhely, 16. század második fele
(8. ábra 7)
8. Edényoldal. Ltsz. 2008.2.16. (1. csoport)
Budapest, II. Ganz utca 16. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Rodoszi stílus, 1575–1580
(1. ábra 8)
9. Tányér töredéke. Ltsz. 2008.2.17. (1. csoport)
Budapest, II. Ganz utca 16. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Rodoszi stílus, 1560 körül
(3. ábra 9)
10. Edényperem. Ltsz. 2008.2.18. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK (perzsának nevezett), 17. század első fele
(5. ábra 10)
11. Korsó válltöredéke. Ltsz. 2008.2.19. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Késői kék-fehér (ún. búzakalász) stílus, 1575 körül
(5. ábra 11)
12. Edénytöredék. Ltsz. 2008.2.20. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK, Késői kék-fehér (ún. búzakalász) stílus, 1575 körül
(5. ábra 12)
13. Edénytöredék. Ltsz. 2008.2.21.
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
Ismeretlen műhely, 1575 körül
(8. ábra 13)
14. Csésze aljtöredéke. Ltsz. 2008.2.23. (2. csoport)
Budapest, II. Kacsá utca 15–23. 2007, Éder Katalin
IzNIK (perzsának nevezett), 17. század első fele
(5. ábra 14)
15. Fedő töredéke. Cs 742. (1. csoport)
Budapest, II. Csalogány utca 3/c. 1941, Garády Sándor
IzNIK, Damaszkuszi/Szaz stílus, 1580–1590 körül
(2. ábra 15)
16. Fedő töredéke. Ltsz. 2004.2.7. (1. csoport)
Budapest, II. Medve utca 9–13. 1994, Végh András
IzNIK, Aranyszarv-stílus, 1530–1540 körül
(2. ábra 16)
17. Csésze aljtöredéke. Ltsz. 2004.2.8. (1. csoport)
Budapest, II. Medve utca 9–13. 1994, Végh András
IzNIK (perzsának nevezett), 16. század második fele–
17. század
(1. ábra 17)
- 18–19. Tál töredékei. Ltsz. 2004.2.28.1–2. (1. csoport)
Budapest, II. Medve utca 9–13. 1994, Végh András
IzNIK, Kék-fehér stílus, 1570–1580 körül
(3. ábra 18–19)
20. Tál töredéke. Ltsz. 2004.2.33. (1. csoport)
Budapest, II. Medve utca 9–13. 1994, Végh András
IzNIK, Kék-fehér stílus, 1570–1590 körül
(3. ábra 20)
21. Edénytöredék. K/1 (2. csoport)
Budapest, II. Ganz utca 12–14. 2003, Végh András
IzNIK, Rodoszi stílus, 1575–1585 körül
(7. ábra 21)
22. Korsó (?) talptöredéke. K/147 (1. csoport)
Budapest, II. Ganz utca 12–14. 2003, Végh András
IzNIK, Rodoszi stílus, 1560–1580 körül
(1. ábra 22)
23. Edényoldal. K/244 (1. csoport)
Budapest, II. Ganz utca 12–14. 2003, Végh András
IzNIK, Baba Nakkas-stílus, 1520–1530 körül
(1. ábra 23)
24. A 22. tétel korsójának (?) további darabja.
K/296 (1. csoport)
Budapest, II. Ganz utca 12–14. 2003, Végh András
IzNIK, Rodoszi stílus, 1560–1580 körül
(1. ábra 24)
25. Csésze aljtöredéke. K/829 (2. csoport)
Budapest, II. Ganz utca 12–14. 2003, Végh András
IzNIK (perzsának nevezett), 16. század második fele–
17. század
(7. ábra 25)

26. Tányér peremtöredéke. K/84 (2. csoport)
Budapest, II. Gyorskocsi utca 26. 2002, Végh András
Izник, Kék-fehér stílus, 1530–1540 körül
(7. ábra 26)
27. Edényoldal a talp indításával. K/104
Budapest, II. Gyorskocsi utca 26. 2002, Végh András
Ismeretlen műhely, 16. század második negyede
(8. ábra 27)
28. Fedő töredéke. Ltsz. 2004.9.6.5. (1. csoport)
Budapest, II. Kapucinus utca 6. 2002, Benda Judit
Izник, 1560–1570 körül
(2. ábra 28)
29. Korsó töredéke. Ltsz. 2004.9.3.2. (1. csoport)
Budapest, II. Fő utca 14–18. 2003, Benda Judit
Izник, 1570–1590 körül
(2. ábra 29)
30. Tál oldaltöredéke. Ltsz. 2001.52.155.
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Ismeretlen műhely, 16. század
(8. ábra 30)
31. Tányér töredékei. Ltsz. 2001.52.1.
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Ismeretlen műhely, 16. század
(8. ábra 31)
32. Korsó oldaltöredéke. Ltsz. 2001.52.8. (1. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, 16. század
(2. ábra 32)
33. Korsó válltöredéke. Ltsz. 2001.52.9. (1. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, 16. század
(2. ábra 33)
34. Tálperem. Ltsz. 2011.52.156. (1. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, Rodoszi stílus, 16. század
(3. ábra 34)
35. Korsó töredéke. Ltsz. 2001.52.34. (2. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, Rodoszi stílus, 16. század
(7. ábra 35)
36. Tál peremtöredéke. Ltsz. 2001.52.10. (2. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, 16. század
(5. ábra 36)
37. Tányér töredéke. Ltsz. 2011.52.162. (1. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, 16. század
(3. ábra 37)
38. Edényoldal. Ltsz. 2011.52.163.
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Ismeretlen műhely, 16. század
(8. ábra 38)
39. Korsóváll. Ltsz. 2011.52.164. (2. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, 16. század
(5. ábra 39)
40. Tányér oldaltöredéke. Ltsz. 2011.52.165. (1. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, 16. század
(3. ábra 40)
41. Edényoldal. Ltsz. 2011.52.227. (2. csoport)
Budapest, I. Csónak utca 1–3. 2001, Tóth Anikó
Izник, Rodoszi stílus, 16. század
(7. ábra 41)
42. Talpas tál töredéke. Ltsz. 2004.9.3.1. (1. csoport)
Budapest, II. Fő utca 14–18. 2003, Benda Judit
Izник, 16–17. század
(4. ábra)
43. Gyertyatartó korong töredéke. Ltsz. 2009.1.43.
(2. csoport)
Budapest, II. Medve utca 17. 2006, Benda Judit
Izник, Kék-fehér stílus, 1535–1560
(6. ábra)
44. Tálka peremtöredéke. Ltsz. 2004.9.4.3.
Budapest, I. Logodi utca 11–13. 2004, Benda Judit
Ismeretlen műhely, 1570 körül
(8. ábra 44)
45. Tál aljtöredéke. Ltsz. 2004.9.6.8. (1. csoport)
Budapest, II. Kapucinus utca 6. 2002, Benda Judit
Izник, 1570–1590 körül
(3. ábra 45)
46. Porceláncsésze töredéke. Ltsz. 2004.9.3.4.
Budapest, II. Fő utca 14–18. 2003, Benda Judit
16–17. század
(8. ábra 46)
47. Tintatartó töredéke. Ltsz. 2004.9.3.3. (2. csoport)
Budapest, II. Fő utca 14–18. 2003, Benda Judit
Izник, 1520–1540 körül
(5. ábra 47)
48. Porceláncsésze töredéke. Ltsz. 2004.9.3.12.
Budapest, II. Fő utca 14–18. 2003, Benda Judit
16–17. század
(8. ábra 48)
49. Csésze alja. Ltsz. 2004.9.4.5. (2. csoport)
Budapest, I. Logodi utca 11–13. 2004, Benda Judit
Izник, 1570–1590 körül
(7. ábra 49)

IRODALOM

- Aslanapa – Yetkin – Altun 1989 Aslanapa, Oktay – Yetkin, Şerare – Altun, Ara: *The İznik Tile Kiln Excavations. (The Second Round: 1981–1988)*. Istanbul 1989.
- Atasoy – Raby 1989 Atasoy, Nurhan – Raby, Julian: *Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey*. London 1989.
- Balla 2005 Balla, Márta: Beyond style. A provenance study of Iznik pottery by means of neutron activation analysis (NAA). In: *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Ed.: Gerelyes, Ibolya. Budapest 2005, 63–68.
- Findik 2001 Findik, Nurşen Özkul: *İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları (1980–1995) Arasındaki Osmanlı Seramikleri*. Ankara 2001.
- Garády 1943 Garády Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásatásokról. *BudRég* 13 (1943) 401–438.
- Gerelyes 2008 Gerelyes, Ibolya: Types of oriental pottery in archaeological finds from the 16th and 17th centuries in Hungary. *ActaOrHung* 61 (2008) 65–76.
- Holl 2005 Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burghaus von Buda*. VAH 17. Budapest 2005.
- Holl 2006a Holl, Imre: Persische Fayencewaren im ungarischen Fundmaterial (15.–17. Jh.). *ActaArchHung* 57 (2006) 475–510.
- Holl 2006b Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon III. (14–17. század). I. Németországi kőcserép, II. Perzsa fajansz, III. Kínai porcelán (Ausländische Keramikfunde in Ungarn III. /14.–17. Jh./). I. Steinzeug aus Deutschland, II. Persien, III. China). *BudRég* 40 (2006) 253–294.
- Tóth 2003 Tóth Anikó: Régészeti kutatás a Budapest, I. kerület Csónak utca 1–3. sz. telkek területén – Archaeological investigations in the territory of lots 1–3 Csónak Street, Budapest, I. *RégKut* 2001 (2003) 99–110.

FÜGGELÉK

1. táblázat. A neutronaktivációs analízis eredményei (vizsgált elemek és mennyiségük)
a Katalógus 1–10. tételeinél

Table 1. The findings of neutron activation analysis (the elements investigated and their concentrations)
in entries 1–10 in the Catalogue

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	2008.2.9.	2008.2.10.	2008.2.11.	2008.2.12.	2008.2.13.	2008.2.14.	2008.2.15.	2008.2.16.	2008.2.17.	2008.2.18.
As	116±4	62±2	42±2	133±5	72±3	66±3	18±2	50±3	36±3	80±3
Ba										
Br	3,0±0,5	1,8±0,2	2,0±0,3		2,6±0,4	2,6±0,3		1,6±0,2		2,4±0,4
Ca%										
Ce		6,4±1,2				9,3±1,0	7,8±0,7			19,1±2,4
Co	21,0±0,8	11,2±0,4	18,5±2,0	7,9±0,4	12,4±0,5	10,0±0,4	5,2±0,3	9,0±0,4	14,0±0,5	16,0±1,0
Cr	27,6±4,0	24,2±2,5	39,5±3,8	43,8±5,1	29,4±2,8	22,7±2,8	34,6±2,4	34,3±3,6	35,7±3,4	44,3±5,5
Cs	1,7±0,2	2,3±0,1	2,6±0,3	3,4±0,4	2,4±0,1	2,5±0,1	19,3±0,7	1,6±0,2	1,2±0,2	3,4±0,4
Eu										
Fe%	0,98±0,01	0,80±0,03	1,15±0,06	1,31±0,08	0,99±0,04	0,74±0,04	0,56±0,03	0,84±0,04	0	0,82±0,06
Hf		1,4±0,2						1,1±0,2		
K%	0,37±0,03	0,39±0,02	0,51±0,03	0,46±0,04	0,47±0,03	0,50±0,03	0,31±0,02	0,50±0,04	0,61±0,05	0,45±0,06
La	3,7±0,2	4,7±0,2	6,1±0,2	7,4±0,3	4,7±0,2	7,5±0,3	4,8±0,2	5,9±0,2	3,7±0,1	8,5±0,3
Lu							0,67±0,01			
Na%	1,63±0,05	1,68±0,05	1,82±0,06	1,52±0,05	1,72±0,06	1,78±0,06	0,70±0,02	1,52±0,05	1,30±0,04	1,53±0,05
Rb										
Sb	340±15	280±8	185±6	305±10	310±10	315±10	26,0±2,0	450±15	374±12	152±8
Sc	1,7±0,1	2,2±0,1	2,2±0,1	2,2±0,1	2,3±0,1	2,2±0,1	1,4±0,1	1,6±0,1	1,8±0,1	1,9±0,1
Sm	0,65±0,02	0,78±0,03	0,78±0,03	0,90±0,03	0,78±0,03	1,18±0,04	0,83±0,03	0,95±0,03	0,61±0,02	1,32±0,05
Th		1,6±0,2			2,0±0,2	1,3±0,2	1,99±0,17	23,9±0,2	2,1±0,2	
U										
Yb						0,6±0,2				
Zn	175±10	95±7	180±10	270±20	106±7	112±8	94±7	81±8	124±8	380±20

Koncentrációk ppm-ben

2. táblázat. A neutronaktivációs analízis eredményei (vizsgált elemek és mennyiségük)
a Katalógus 11–20. tételeinél

Table 2. The findings of neutron activation analysis (the elements investigated and their concentrations)
in entries 11–20 in the Catalogue

	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	2008.2.19.	2008.2.20.	2008.2.21.	2008.2.23.	CS742.	2004.2.7.	2004.2.8.	2004.2.28.1	2004.2.28.2	2004.2.33.
As	47±2	50±2	18±1	27±2	70±4	45±5	44±4	23±2	32±3	26±2
Ba										
Br	2,0±0,5	2,5±0,5	1,7±0,2		1,1±0,2			3,0±0,2	3,0±0,2	3,0±0,3
Ca%			16,4±1,17						1,89±0,21	1,84±0,30
Ce	7,9±0,9		65,1±3,3	14,7±1,4				8,5±0,4	8,0±0,5	8,5±0,7
Co	10,3±0,4	8,7±0,4	23,1±1,2	6,5±0,3	8,6±0,9	10,7±0,5	7,7±0,4	12,0±0,5	22,1±0,8	13,3±0,6
Cr	28,0±3,1	22,4±3,2	100±8	39,7±3,0	19,9±2,9	33,8±4,8	29,1±3,6	38,0±1,9	36,0±1,8	24,4±1,9
Cs	2,4±0,2	2,5±0,2	3,6±0,5	3,5±0,3	2,0±0,2		1,8±0,2	1,5±0,1	0,9±0,1	1,9±0,2
Eu								0,2±0,01	0,2±0,01	
Fe%	1,05±0,05	1,03±0,05	3,70±0,02	0,68±0,04	0,71±0,04	0,83±0,05	0,64±0,04	0,63±0,03	0,70±0,03	0,72±0,03
Hf	1,5±0,2	1,2±0,2	7,3±0,6	1,3±0,2			2,3±0,2	1,7±0,1	1,9±0,1	0,94±0,1
K%	0,47±0,05	0,52±0,06	1,24±0,08			0,62±0,12		0,36±0,07	0,42±0,06	
La	4,3±0,2	4,2±0,2	31,7±0,9	7,3±0,2	3,0±0,1	2,8±0,1	3,9±0,2	4,4±0,2	4,5±0,1	4,1±0,1
Lu			0,37±0,02					0,62±0,01		
Na%	1,84±0,06	1,81±0,06	0,25±0,01	1,23±0,04	1,34±0,04	1,20±0,04	1,09±0,03	1,37±0,04	1,34±0,04	1,29±0,04
Rb									17,5±0,1	
Sb	198±10	192±10	2,3±0,1	70±2	548±20	610±20	330±15	16,8±3,2	17,5±0,6	20,4±0,7
Sc	2,4±0,1	2,4±0,1	10,8±0,3	1,9±0,1	1,9±0,1	2,2±0,1	1,5±0,1	1,7±0,1	1,7±0,1	1,8±0,1
Sm	0,69±0,02	0,70±0,03	5,6±0,2	1,2±0,04	0,46±0,02	0,40±0,02	0,72±0,03	0,78±0,03	0,79±0,03	0,78±0,03
Th	1,7±0,3	1,5±0,2	8,5±0,6	2,6±0,3	1,6±0,3		1,8±0,3	1,7±0,1	1,9±0,1	1,9±0,1
U			3,1±0,2					0,5±0,1	0,6±0,1	
Yb			2,7±0,2					0,4±0,06	0,44±0,04	
Zn	160±10	138±10	480±30	180±10	110±20	110±9	150±10	70±5	70±8	65±6

Koncentrációk ppm-ben

3. táblázat. A neutronaktivációs analízis eredményei (vizsgált elemek és mennyiségük)
a Katalógus 21–30. tételeinél

Table 3. The findings of neutron activation analysis (the elements investigated and their concentrations)
in entries 21–30 in the Catalogue

	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
	K/1	K/147	K/244	K/296	K/829	K/84	K/104	2004.9.6.5.	2004.9.3.2.	2001.52.155.
As	90±5	136±10	116±10	130±10	20±2	46±3	64±4	10±2	165±10	80±5
Ba										
Br	5,0±0,3	0,9±0,1	3,0±0,3			5,0±0,5	1,5±0,2	2,0±0,3	1,5±0,3	
Ca%				2,03±0,3			2,70±0,23	2,26±0,36	1,56±0,32	
Ce	12,5±1,1				12,7±0,7	10,7±0,8	9,1±0,5	6,7±1,4		10,0±1,5
Co	9,9±0,4	6,9±0,4	6,9±0,4	6,5±0,3	6,3±0,3	10,0±0,4	13,2±0,5	6,5±0,3	23,5±1,0	8,2±0,4
Cr	37,3±3,9	49,6±3,3	23,8±4,3	49,5±3,3	46,6±2,7	26,0±2,0	69,2±3,0	28,2±3,0	40,4±4,2	148±7
Cs	2,2±0,2	1,1±0,1	1,9±0,1	1,1±0,1	2,8±0,2	1,9±0,2	2,0±0,2	1,5±0,1	2,1±0,1	2,2±0,2
Eu						0,2±0,01				
Fe%	0,85±0,05	0,88±0,04	0,85±0,05	0,61±0,03	0,59±0,03	0,75±0,03	3,14±0,10	0,80±0,04	0,86±0,04	0,65±0,03
Hf			2,1±0,3	0,8±0,2	0,6±0,1	1,3±0,1	0,9±0,1	1,4±0,2		
K%		0,96±0,15	2,28±0,26							
La	4,7±0,2	2,5±0,1	3,4±0,2	2,7±0,1	6,5±0,2	6,8±0,2	4,6±0,2	3,3±0,2	3,3±0,2	6,2±0,2
Lu						0,06±0,01	0,05±0,01			
Na%	1,84±0,06	1,06±0,03	1,61±0,05	1,06±0,03	0,86±0,03	1,94±0,06	0,96±0,03	1,49±0,05	1,55±0,05	1,10±0,04
Rb				240±6						
Sb	200±10	390±15	710±20	370±15	38,0±2,0	50,0±2,0	118±5	420±20	290±20	360±10
Sc	2,3±0,1	1,7±0,1	2,3±0,1	1,7±0,1	1,5±0,6	2,3±0,1	2,2±0,1	1,8±0,1	2,1±0,1	1,7±0,1
Sm	0,89±0,03	0,45±0,02	0,60±0,03	0,43±0,02	1,0±0,04	1,03±0,03	0,87±0,03	0,52±0,02	0,58±0,03	1,05±0,04
Th		1,4±0,2		1,1±0,2	2,1±0,2	1,5±0,1	1,7±0,1	1,0±0,2	1,5±0,2	1,9±0,2
U										
Yb						0,5±0,05				
Zn	180±12	100±10	120±15	200±12	80±10	100±6	83±7	110±10	150±10	152±10

Koncentrációk ppm-ben

4. táblázat. A neutronaktivációs analízis eredményei (vizsgált elemek és mennyiségük)
a Katalógus 31–40. tételeinél

Table 4. The findings of neutron activation analysis (the elements investigated and their concentrations)
in entries 31–40 in the Catalogue

	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
	2001.52.1.	2001.52.8.	2001.52.9.	2001.52.156.	2001.52.34.	2001.52.10.	2001.52.162.	2001.52.163.	2001.52.164.	2001.52.165.
As	43±2	45±4	45±4	116±10	118±6	1750±60	72±6	27±2	120±8	88±10
Ba	130±20									
Br					5±1				5±1	
Ca%	2,08±0,16					3,58±0,50		2,72±0,26		
Ce	10,6±0,6				10,1±1,0			6,1±0,8	8,1±0,5	
Co	9,5±0,4	12,2±0,5	9,3±0,6	5,1±0,3	7,1±0,3	18,3±0,8	15,1±0,7	6,3±0,3	5,3±0,3	21,6±0,8
Cr	78±3	48±4	53±5	30±4	51±4	78±5	40±4	63±3	42±3	43±4
Cs	5,4±0,2	2,5±0,2	2,3±0,3	2,6±0,2	2,1±0,1	3,4±0,2	3,1±0,2	19,0±0,6	2,8±0,1	2,5±0,2
Eu	0,20±0,03									
Fe%	0,58±0,03	0,92±0,06	0,97±0,05	0,77±0,05	0,78±0,04	0,83±0,05	0,94±0,04	0,40±0,02	0,72±0,03	0,88±0,05
Hf	0,6±0,07							0,5±0,1	1,8±0,2	1,3±0,2
K%	0,41±0,06			2,75±0,40						
La	5,2±0,2	2,8±0,2	2,9±0,2	3,0±0,1	4,3±0,2	3,4±0,2	2,7±0,1	3,9±0,2	4,2±0,2	3,3±0,2
Lu	0,53±0,01									
Na%	0,24±0,01	1,30±0,04	1,29±0,04	1,40±0,05	1,57±0,05	1,53±0,05	1,03±0,04	0,70±0,02	1,70±0,06	1,61±0,05
Rb								19±4		
Sb	11,9±0,4	280±10	290±9	790±30	270±10	390±12	330±10	52±2	260±8	520±20
Sc	1,9±0,1	2,0±0,1	2,0±0,1	1,9±0,1	2,2±0,1	2,2±0,1	2,2±0,1	10,7±0,1	2,1±0,1	2,2±0,1
Sm	0,80±0,03	0,4±0,02	0,5±0,1	0,4±0,03	0,7±0,03	0,6±0,04	0,4±0,02	0,6±0,02	0,7±0,03	0,5±0,03
Th	1,4±0,1			2,0±0,3	1,5±0,2	1,7±0,3		1,8±0,2	1,7±0,2	
U	0,7±0,1									
Yb	0,3±0,04									
Zn	92±6	180±20	130±9	140±10	70±10	210±15	160±10	103±10	96±6	70±10

Koncentrációk ppm-ben

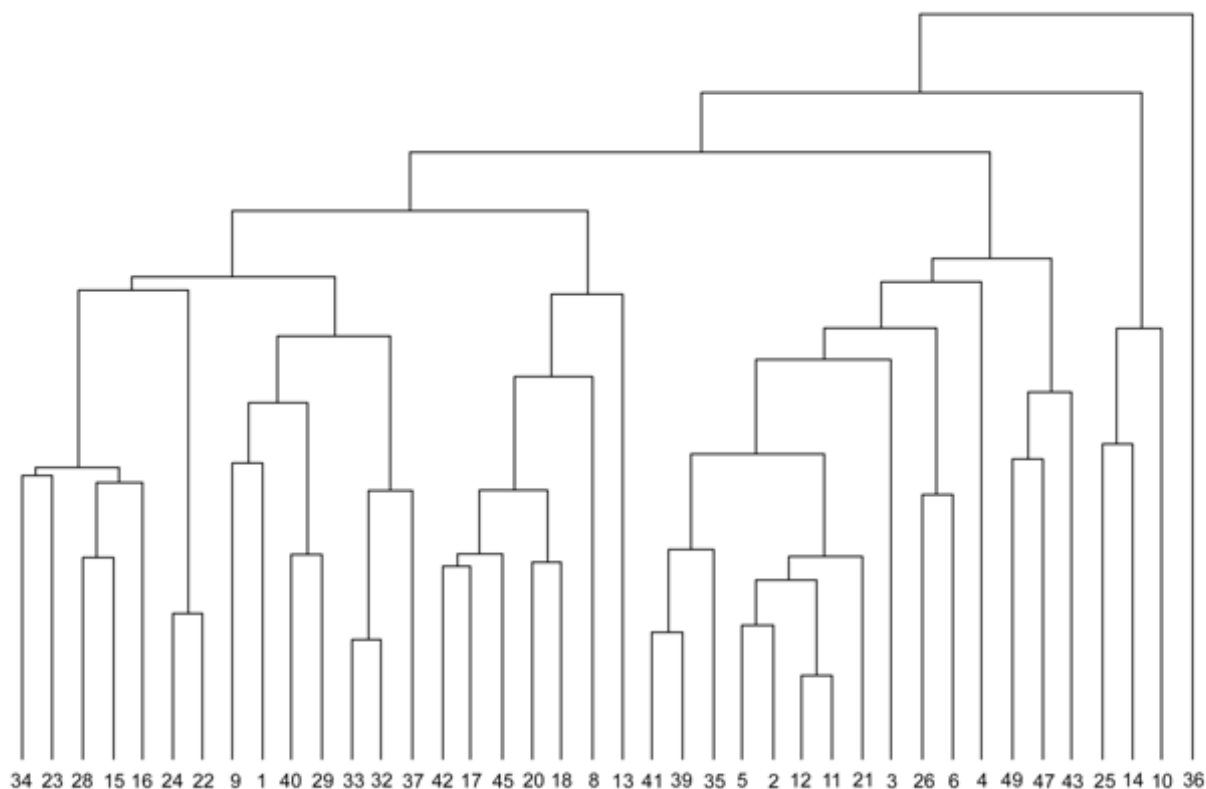
5. táblázat. A neutronaktivációs analízis eredményei (vizsgált elemek és mennyiségük)
a Katalógus 41–49. tételeinél

Table 5. The findings of neutron activation analysis (the elements investigated and their concentrations)
in entries 41–49 in the Catalogue

	41	42	43	44	45	46	47	48	49
	2001.52.227.	2004.9.3.1.	2004.1.43.	2004.9.4.3.	2004.9.6.8.	2004.9.3.4.	2004.9.3.3.	2004.9.3.12.	2004.9.4.4.
As	130±8	107±6	40±6	27±2	43±2	22±2	68±3	3±0,3	66±3
Ba		170±40				3400±600			
Br	5±1				2±0,2				
Ca%	2,27±0,30	1,84±0,24		1,26±0,12					
Ce	6,1±1,2	7,6±0,8	12,3±1,8	7,9±0,8	7,9±0,7				
Co	6,6±0,3	7,5±0,3	12,1±0,5	12,0±0,5	9,2±0,4	180±10	18,6±1,6	47,4±2,4	11,0±0,6
Cr	49±4	29±3	24±3	55±2	18±2	240±30			37±5
Cs	3,1±0,2	1,6±0,1	1,6±0,2	44,2±1,5	1,7±0,1	37,0±3,6	2,2±0,2	68,6±2,3	2,3±0,2
Eu									
Fe%	0,74±0,04	0,60±0,03	1,32±0,06	0,73±0,03	0,62±0,03	6,51±0,44	1,09±0,05	1,31±0,11	1,37±0,11
Hf	0,9±0,2			0,7±0,1	1,2±0,2			3,9±0,7	
K%					0,35±0,02	2,48±0,15	0,46±0,02	2,40±0,10	0,41±0,03
La	3,8±0,2	5,3±0,2	5,8±0,2	4,5±0,2	4,2±0,1	22,7±0,9	5,0±0,2	11,4±0,5	4,1±0,2
Lu	0,09±0,01								
Na%	1,77±0,06	1,19±0,04	1,53±0,05	0,42±0,02	1,14±0,04	1,17±0,04	1,30±0,04	1,30±0,40	1,53±0,05
Rb				72±8				570±60	
Sb	280±10	205±6	400±12	30±1	156±5	40±3	600±20	7,7±0,3	550±20
Sc	2,2±0,1	1,6±0,1	2,6±0,1	1,8±0,1	1,7±0,1	3,7±0,5	2,1±0,1	2,8±0,1	2,1±0,1
Sm	0,7±0,1	0,9±0,03	0,7±0,04	0,8±0,1	0,7±0,1	5,3±0,2	0,7±0,1	3,9±0,1	0,7±0,02
Th	1,6±0,2	1,7±0,2	3,6±0,3	2,1±0,1	1,4±0,1			7,3±0,8	1,3±0,4
U								9,8±0,8	
Yb				0,3±0,1					
Zn		120±10	130±10	96±6	93±6	1300±100	150±10	860±50	125±10

Koncentrációk ppm-ben

6. táblázat. A minták közötti hasonlósági viszonyokat bemutató dendrogram
Table 6. Dendrogram showing the relationships of similarity between the different samples

TESTS ON OTTOMAN-ERA FAIENCE FROM SITES IN BUDA

Márta Balla – Katalin Éder

In 2010, the Budapest History Museum arranged for Ottoman-era faience artefacts belonging to its Middle Ages Department to undergo investigations at the Budapest Technical University's Institute for Nuclear Technology. The investigations concerned the distribution of Iznik pottery and Persian faience ware in Hungary, and used neutron activation analysis in conjunction with classic archaeological methods. Forty-nine fragments from the collection were selected for investigation. The fragments were of faience artefacts of Iznik origin, of Persian origin, and of unknown origin (judged on the basis of their style); they had been recovered from the area of today's Water Town district in Buda and, in some cases, from the slopes of Buda's Castle Hill.

Neutron activation analysis is an analytical method used extensively to probe the origins of pottery. The theoretical basis of it is that pottery made in a given place bears a 'fingerprint' characteristic of that place, one which reflects mineralogical-lithological and geochemical properties of the raw materials used, and also manufacturing and firing techniques. On the basis of their chemical composition, pottery artefacts made in the same place can be assigned to groups and can be differentiated from one another. As a result of the analyses performed by us, data were obtained regarding 15–20 elements per fragment. The overwhelming majority of these were accidental or

trace elements the number of which could vary from archaeological site to archaeological site or from workshop to workshop.

On the basis of the findings regarding composition, the fragments could be divided into three groups. In the case of the pieces in the two larger groups – one (Group 1) consisted of 21 fragments and the other (Group 2) of 19 – the differences stemmed from the additives used to make the fabric finer; these were mixed with the clay during its preparation, after its extraction from the ground. The majority of the fragments (which totaled 40) in these two larger groups were, on the basis of their style, products of Iznik ceramic art, but most of the fragments which could not be assigned to the known styles (11 fragments) were, on the basis of the materials used in their making, produced in Iznik workshops.

According to Evlia Celebi's description, there were nine pottery workshops in Iznik in 1648, but during the reign of Sultan Ahmed I (r. 1603–1617) 300 were in operation. During excavations performed at Iznik in 1964–1965, and later on in 1981–1988, workshops and kilns used for the firing of vessels came to light in nine different places, confirming what is known from sources, namely that there were indeed many workshops operating simultaneously in the town. Not far from Iznik – at Dereköy, at Orhan Hamamı, and at Elbeyli, too – the remains of kilns were discovered in 1985 and in 1986. Accordingly, the existence of faience-producing workshops outside the town walls may be assumed. On the basis of all this, it may be hypothesised that after its extraction the clay for the workshops was prepared, i.e. made finer, in two central places, and that the differences revealed during our investigation of the materials used stem from this. It was not possible to establish a chronological order for the two larger groups: both groups contained earlier pieces and later ones also.

There were nine fragments whose results showed that they did not qualify for assignment to either Group 1 or Group 2: all were of material that was different. Of these fragments, two were of Chinese porcelain. The fabric of some of the others was less fine; the material of which these fragments consisted was more faience-like in character.

Investigation of four fragments hitherto identified as Persian faience yielded interesting results. All were fragments of blue-and-white cups. On the basis of the investigation findings, their fabric was similar; it did not, however, differ from that of the Iznik faience pieces. This finding permits the conclusion that some vessels were made to Chinese designs. They were made not in unknown Persian workshops, but in Iznik, following original shapes and modes of decoration.

„MIDŐN, MINT JÓ RÁRÓK, MEZŐN SZÉLLYEL JÁRÓK...”^{*}

TÁRSADALMI IDENTITÁS ÉS SOLYMÁSZAT AZ ÚJKOR HAJNALÁN

Bartosiewicz László

A címben vitézeket megidéző, ismeretlen eredetű indoeurópai „ráró” szó egyes magyar nyelvjárásokban sólyomféle ragadozó madarat, másokban a solymászatra teljesen alkalmatlan halászsast jelentette. Petényi J. Salamon a szó szláv eredetére utal, a fajt pedig az eurázsiai kerecsennel azonosítja. Hangsúlyozza, hogy ez nem azonos az északi, például izlandi sólymokkal.¹ Lakatos Károly szerint viszont a ráró vagy kéklábú-sólyom (*Hierofalcosaker*) az utóbbi „fejedelmi vadász-sólymok” egyike, amelyet hajdan tömegesen importáltak.² A ráró madártanilag (fészkelőhelyek, táplálék, leírás) a kerecsensólymot takarja.³ A solymászat jelképes fontossága áthatotta a középkori gondolkodást. II. Frigyes Roger (1194–1250) német-római császár és szicíliai király *De arte venandi cum avibus* című munkája⁴ a solymászat történetének megkerülhetetlen klasszikus forrása.

A ragadozó madarakkal űzött vadászat eredete vélhetőleg az őskori Euráziába nyúlik vissza.⁵ A középkori solymászat Európában kezdetben a legfelsőbb uralkodó körök életmódjához tartozott, és számos embert foglalkoztatott. Ennek köszönhetően gyakoriak a sólymokra utaló földrajzi nevek, közülük nem egy a solymászok által egykor lakott településé.⁶ A magyar nyelvben maga a „sólyom” szó is legkorábban 11. századi helységnevekből ismert.⁷

A solymászat történetének természettudományos vizsgálata azért nehéz, mert a hiteles tárgyi bizonyítékok, a madármaradványok szakszerű meghatározása hazánkban viszonylag ritka: maguk a kisméretű csontok sem lelhetők meg mindig kézi gyűjtéssel az ásatás során,

máskor nem jutnak el a madártanban járatos archeozoológus szakemberig. Az egyedi jelentések és lelőhely-ismertetések mellett a magyarországi szakirodalomban középkori madárleletekkel mindössze Jánossy Dénes és Gál Erika összefoglaló munkái foglalkoznak.⁸ E ritka leletek szerény nyilvánosságával áll szöges ellentétben az a rendkívüli figyelem, amely a solymászat történetét kíséri. A szakmai és közérdeklődés talán csak az egykori lovak és kutyák felé fordul hasonló kíváncsisággal, hiszen azok máig is fontos státuszjelző állatfajok. Ebből az következik, hogy a solymászat történetét számos toposz, féligazság és tévhit övezi. Szakvélemény híján előfordult például nyúlcsontok félreértelmezése egyik vezető régészeti folyóiratunkban, és gyakran folyik alapvetően érzelmi indíttatású vita egyes régészeti madárábrázolások értelmezéséről is.

Ez a rövid tanulmány azonban nem a leletekre összpontosít, hanem egy történeti forrás példáján szemlélteti azt a gazdag értelmezési tartományt, amelyben a pontos és részletes madártani ismeretek alapján tájékozódhatunk. A középkor végére meglehetősen egységes udvari kultúra körvonalazódik Európában, amelynek divatirányzatai – beleértve az állatokhoz fűződő viszony sokféleségét – számos hasonlóságot jeleznek. A fényűző társállatok távolsági kereskedelem vagy előkelő ajándék formájában az egyszerű haszonállatoknál intenzívebben terjedtek, emiatt hasonló alakban és kulturális közegben jelenhetnek meg egymástól földrajzilag távol eső helyeken.⁹

^{*} Balassi Bálint, 1589: Egy katonaének (*In laudem confiniorum*).

¹ Idézi: Herman 1891, 88–89.

² Lakatos 1903, 112.

³ Bagyura János szíves közlése Gál Erika révén.

⁴ Biblioteca Vaticana, Pal. lat. 1071.

⁵ Dobney 2002, 74.

⁶ Bree 1859.

⁷ Rác 2012, 418.

⁸ Jánossy 1985; Gál 2008a.

⁹ Bartosiewicz 2011.

A RAGADOZÓ MADARAK SZEREPE

Néhány szerencsés kivételtől eltekintve még a nappali ragadozók előkerült régészeti leletei esetében sem tarthatjuk magától értetődőnek, hogy az adott madarakat solymászatra használták. Egyesek lehettek kártevőirtás áldozatai, mások a látványos tollaikért elejtett madarak. A középkori Visegrádon sasok könyöksontjából készült sípok töredékeit találták.¹⁰ Noha manapság a ragadozó állatok húsát általában megvetjük, figyelmeztető adat, hogy Marcus Rumpolt, a mainzi választófejedelem szakácsa 1581-ben sas receptet közöl, amely a Bornemiza Anna számára 100 évvel később készített magyar fordításban is megjelenik.¹¹

A kedvtelésből tartott állatok maradványai különleges kulturális tartalmat hordoznak, mert a középkor során a solymászatban használatos nappali ragadozó madarak kifinomult jelrendszer részét képezték. A vadászat e fényűző módját képviselő nappali ragadozók a társadalmi hovatartozás önkifejezésének eszközei is voltak. Emiatt különösen fontos állattanilag pontos meghatározásuk, hiszen a csonttani ismeretek ebben az esetben az egykori tulajdonos identitásához, önkifejezési igényéhez vezetnek, akárcsak a ruházat kiegészítői, ékszerek vagy előkelő fegyverek.

Skandinávia kereszténységet megelőző késő vaskorából számos svédországi temetkezésben leltek ragadozó madarak maradványaira.¹² Ezek nagy valószínűséggel nem ételmellékletek voltak; férfisírokban, illetve vegyes, férfi-női temetkezésekben fordultak elő. Jelentős részük a solymászattal összefüggésbe hozható fajkból származott, noha a baglyok jelenléte ezzel nem magyarázható. A héjacsontok voltak a leggyakoribbak (13 eset), de utánuk rögtön az uhu maradványai következtek (9 eset). Vándorsólyom négy, izlandi sólyom és karvaly egy-egy sírban fordult elő.¹³ E három faj társaságában azonban héjacsontok is voltak, ami legalábbis figyelemre méltó. A hóbagoly egyszeri, önálló

előfordulása ugyanakkor aligha köthető a solymászathoz.

A régészeti állattan alaptétele, hogy az egy-egy lelőhely zárt rétegeiben talált állatcsontok az egykori anyagi kultúrát képviselik, akár az étkezésre, a kézművességre vagy az ember által megváltoztatott lakókörnyezetre utalnak. A régészeti állattan éppen ezért nem kizárólag „őskoros” diszciplína, hanem minden korszak emberéről, az állatokhoz fűződő viszonyáról mindmáig elárul valamit.

A középkorra azonban a temetkezések már nem tartalmaznak állatmaradványokat, így ezzel a forrással már nem számolhatunk. A csontleletek értelmezésében csak írásos és képi forrásokra hagyatkozhatunk. Az itt részletesen vizsgált könyv eredeti címe *The Boke of Saint Albans*, 1486-ban jelent meg Angliában, neve a kiadóra, nem a szerzőre utal.¹⁴ A mű solymászatról szóló fejezete arról a listáról nevezetes, amelyben a szerző az egyes madárfajokat különböző társadalmi állású személyekhez rendeli. Ráadásul a fajok többségének elnevezése elég pontosnak tűnik ahhoz, hogy állattanilag azonosíthassuk őket. Solymászatra leginkább a sólyom alakúak (*Falconiformes*) és a vágómadár alakúak (*Accipitriformes*) rendjének arra alkalmas fajait szokás használni. A középkori angol felsorolásra alapozva, a benne szereplő egyes madarak anatómiai és viselkedési tulajdonságai alapján mérlegelhetjük, mennyire voltak alkalmasak vadászatra, és tartásukat milyen mértékig befolyásolták a nem elhanyagolható, de kevésbé gyakorlati, jelképes szempontok. Ezek közé tartozik például a nehezen beszerezhető, egzotikus fajok különleges értéke.

Természetesen e középkori angol felsorolás a pontossága mellett is merev és stilizált, teljes mértékben nem általánosítható. Azonban éppen a használati és jelképes érték viszonya az, amely elég jól tetten érhető benne, ami pedig valamennyi korszakban az anyagi kultúra vizsgálatának egyik alapkérdése. Erről árulkodik a solymászat zsákmánymadarainak ugyancsak angliai rangsora: „Sólymokkal kányára, gémekekre és varjakra lehet leginkább vadászni; ez hercegi fényűzés. A fácánok, foglyok és vadrécék elejtése úriembereknek való.”¹⁵ E felsorolásból érzékelhető, hogy noha a középkorban mindenféle madár ma különlegesnek számító húsát fogyasztották,¹⁶ a hagyományo-

¹⁰ Gál 2005, 329, figs. 6–7.

¹¹ Gál 2010, 103.

¹² Vretemark 1983.

¹³ Vretemark 1983, 25–32.

¹⁴ Berners 1881.

¹⁵ Bree 1859, 40.

¹⁶ Bartosiewicz 2004; Gál 2010.

san nagyobb húsértékűnek tartott zsákmány-
madarak nem számítottak hercegi prédának.
Ebben az olvasatban a puszta kedvtelésből

úzótt „felesleges” tevékenység a fényűzés, azaz
a tekintélyes társadalmi állás jele.

AZ ELEMZÉSEK ALAPADATAI

Az 1. táblázat a *The Boke of Saint Albans* rendszer-
tanilag azonosított fajait tartalmazza testmére-
tekkel kiegészítve.¹⁷ A táblázat az eredeti listát
megfordítva, növekvő sorrendben mutatja az
egyed rangokat és fajokat. Anglia eltérő közép-
kori társadalmi berendezkedése miatt némelyik
társadalmi rang neve nem fordítható pontosan

magyarra. Emiatt a közelítő fordítások alatt a
táblázat az eredeti angol kifejezéseket is tartal-
mazza. A kisebb pontatlanságok a rangok sor-
rendjét, a ragadozó madarak tulajdonságaiból
kirajzolódó értékrendet azonban számottevően
nem torzítják.

1. táblázat. A *The Boke of Saint Albans* társadalmi rangsora az egyes rétegekhez rendelt ragadozó
madarakkal. Zárójelben az eredeti angol szakkifejezések szerepelnek

Table 1. The social ranks given in *The Boke of Saint Albans* (*The Book of Saint Albans*) and
the raptors allotted to them. The numbers indicate body length, wingspan and body weight.
The original English terms are supplied in brackets

Rang	Faj	Testhossz	Szárny- fesztáv	Testsúly
		cm	cm	kg
Inas/szolga (Knaive/Servant)	Vörös vércse	35–40	65–80	0,190–0,300
	<i>Falco tinnunculus</i> L., 1758			
Káplán (Holywater Clerk)	Hím karvaly	29–34	59–64	0,110–0,196
	<i>Accipiter nisus</i> L., 1758			
Plébános (Priest)	Karvaly	28–40	60–80	0,150–0,320
	<i>Accipiter nisus</i> L., 1758			
Szegény, közrendű személy (Poor Man)	Hím héja	46–57	89–105	0,500–1,200
	<i>Accipiter gentilis</i> L., 1758			
Szabad birtokos (Yeoman)	Héja	50–61	95–125	0,500–1,350
	<i>Accipiter gentilis</i> L., 1758			
Ifjú nemes (Young Man)	Kabasólyom	28–35	70–84	0,130–0,340
	<i>Falco subbuteo</i> L., 1758			
Úri hölgy (Lady)	Kis sólyom	25–30	60–65	0,140–0,230
	<i>Falco columbarius</i> Tunstall, 1771			
Apród, fegyver- hordozó (Esquire)	Feldegg-sólyom	43–50	95–105	0,500–0,900
	<i>Falco biarmicus</i> Temminck, 1825			
Lovag (Knight)	Kerecsensólyom	47–55	105–129	0,840–1,100
	<i>Falco cherrug</i> Gray, 1833			

¹⁷ Pátkai 1958; Hume 2003.

Rang	Faj	Testhossz	Szárnyfeszítáv	Testsúly
		cm	cm	kg
Báró (Baron)	„Bastard”: bizonytalan eredetű sólyom vagy ölyv? <i>Buteo Lacépède, 1799</i>	50–57	110–130	0,550–1,200
Gróf (Earl)	Vándorsólyom <i>Falco peregrinus</i> Tunstall, 1771	40–50	95–115	0,600–1,300
Herceg – adományozott címmel (Duke)	Vándorsólyom? „Falcon of the Loch”*	40–50	100–110	0,600–1,300
Herceg – született (Prince)	Vándorsólyom? „Falcon Gentle/Tercel Gentle”*	40–50	100–110	0,600–1,300
Király (King)	Vadászsólyom, hím és tojó <i>Falco rusticolus</i> L., 1758	50–60	110–130	1,500–2,000
Császár (Emperor)	„Sas, keselyű és kis sólyom”			
	Szirti sas <i>Aquila chrysaetos</i> L., 1758	75–85	190–220	3,000–6,700
	Barátkeselyű <i>Aegypius monachus</i> L., 1766	100–115	250–285	7,000–11,500
Lelet: Bajcsa	Pusztai sas <i>Aquila nipalensis</i> Hodgson, 1833	62–74	165–190	2,400–3,900
Leletek: Gyula-Vár, Tiszalök-Rázom	Réti sas <i>Haliaëtus albicilla</i> L., 1758	70–82	200–250	3,100–7,000

* valószínű vándorsólyom alfajok

A kistermetű vörös vércse főleg rovarokkal, apró madarakkal és kisebb rágcsálókcal táplálkozik. A ma elfogadott követelmények szerint solymászatra alkalmatlan,¹⁸ inkább játékszer, mint vadászfegyver. Ez egybe is vág a madár társadalmi besorolásával. Térségünkben e faj leletét Gál Erika az erdélyi Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc, Románia) egyik 15–16. századi udvarházának anyagában azonosította.¹⁹

A felsorolás a magas rangú világi személyiségek előtt két egyházi rangot is tartalmaz, a plébánost és egy alacsonyabb, káplán rendű személyt. Hozzájuk azonban csak kistestű faj, a karvaly tartozik. Közülük a 25-30%-kal nagyobb termetű tojó a papoknak járt. A katoli-

kus egyház álláspontja a solymászattal kapcsolatban koronként és országonként változó volt. Canterbury érsekének 747-ben írt levelében Wynfrith Bonifatius arról tájékoztat, hogy Isten szolgálóinak megtiltotta a vadászatot, a kopók, héják és sólymok tartását.²⁰ A magas rangú egyháziak a világi arisztokráciához hasonlóan gyakran hódoltak e sportnak, a középkori Németországban például vándor-, sőt értékes vadászsólymokkal is solymásztak.²¹ Az itt elemzett példa e két végpont közé esik. A karvaly kis termete ellenére is harcias, jól használható vágómadár. Akár a köznép számára is könnyen elérhető lehetett. Hazai maradványai nem egyházi környezetből, hanem a 16. századi Bajcsavár zömmel német ajkú zsoldosok által lakott erődítéséből ismertek.²²

Az angliai lista „szegény emberei” nagy valószínűséggel a szabad kisbirtokosok legalacsonyabb rangú képviselői. Ők a karvalyhoz hasonlóan gyakori előfordulású (azaz a „népi

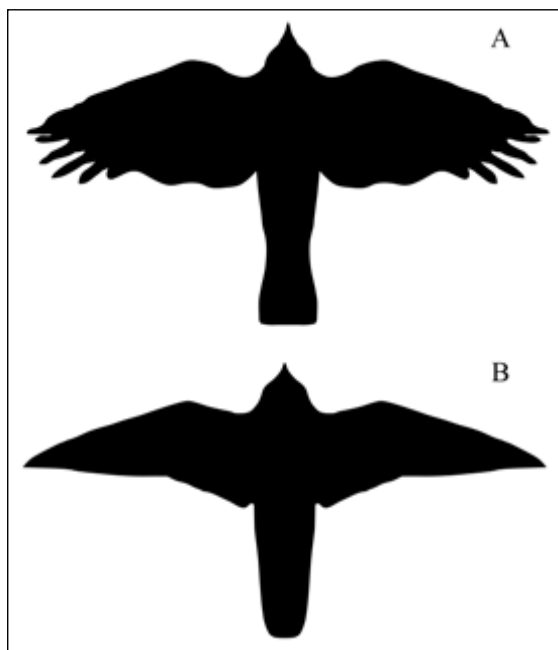
¹⁸ Niesters 2006, 175.

¹⁹ Gál 2008b.

²⁰ Kylie 1911, 178.

²¹ Prummel 1997, 335.

²² Gál 2002, 101.

1. ábra. A héja (A) és a sólymok (B) röpképek különbségei azonos szárnyfesztávolsághoz viszonyítva. Magyarázat a szövegben
 Fig. 1. Differences in the pattern of flight of the goshawk (A) and of falcons (B) scaled to equal with wingspan.

solymászat” számára is könnyen beszerezhető) héjakkal vadászhattak.

A sólymokhoz képest a héják (és karvalyok) a földhöz viszonylag közel repülve, akár fák között is pásztáznak, áldozatukra hirtelen felgyorsulva csapnak le. Madarakat olykor alulról támadnak meg.²³ Az alacsony röptű héják szárnya kerekdedebb és aránylag rövidebb a sólymokénál, míg a manőverezésben fontos farkuk szélesebb és hosszabb is (1. ábra). Az alkati eltérések jól jelzik, hogy a kétféle madártípus viselkedése, természetes vadászati módja mennyire eltérő. Hazai héjamaradványok ugyancsak Bajcsáról ismertek,²⁴ de az e nappali ragadozóból származó leletek Közép- és Kelet-Európa középkori lelőhelyeinek anyagában aránylag elterjedtek.²⁵

A lista következő tételei, a hölgyekkel és nemes úrfiakkal kapcsolatban említett madarak már állattani értelemben véve is valódi sólymok. Ezek a fajok a héják ismertetésekor említett alkati tulajdonságaikkal kapcsolatban magas röptű ragadozók, zsákmányuk jelentős részét is a levegőben ejtik el. Ernst Hartert 19. századi ornitológus „eleven lövedékként” jellemezte a magasból lecsapó sólymokat.²⁶ Az akár erdős

2. ábra. A sólyom (bal) és a héja (jobb) alkati különbségei. Összeállítás Collaert 1967 [1617] nyomán

Fig. 2. Physical differences between falcon (left) and goshawk (right). Compiled after Collaert 1967 [1617]

területen is alacsonyan cirkáló vágómadarakéhoz képest ez a vadászati mód nyílt, a magasból jól belátható terepet igényel.²⁷ A németalföldi reneszánsz hagyományából kinőtt természetudományos iskola művészi voltuk ellenére is pontos állatábrázolásain az alkati különbségek jól megfigyelhetők (2. ábra).

A listán az ifjú nemesekhez rendelt kistermetű sólyom szembetűnő például a későbbi XIV. Lajos francia király ifjúkori lovas portréján (Jean de Saint-Ignys, 1598–1647). A felsorolásban a hölgyek attribútumaként említett kabasólyom ugyan csupán a karvalyhoz hasonló nagyságú sólyomfaj, mégis a nagyobb presztízsű, magas röptű csoportba tartozik. A 19. század elején Pák Dienes magyar nyelven kiadott vadászattudományi munkájában azt írta, hogy „a’ középkori asszonyságok szintúgy szerették ’s czirógatták sólymaikat, mint korunkbeliek kedves kised ol-ebecskéiket”.²⁸

Az angliai felsorolás következő szakasza a fegyverhordozóktól a különböző hercegi

²³ Leiendecker 2006, 24.

²⁴ Gál 2002.

²⁵ Mlíkovský 2005, 55; Maltby 2012, 371.

²⁶ Brehm é. n.

²⁷ Niesters 2006, 181.

²⁸ Pák 1829, 188.

címek birtokosaiig terjed, akik valamennyien sólymokat, a jelek szerint leginkább a vándorsólymok alfajait használhatták. Az azonosítható fajok között méretarányos növekvő rangsor rajzolódik ki. A kerecsensólyom nagyobb, mint a Feldegg-sólyom, mérete csaknem eléri a vadászsólyomét. Ehhez a csoporthoz tartozik egy rendkívüli fontosságú hazai lelet: Gál Erika a budai vár egyik 14. századi házából összetartozó Feldegg-sólyom lábcsontokat határozott meg, amelyek két közvetett érv alapján is a solymászat bizonyítékának tekinthetők.²⁹ Egyrészt ez a faj Magyarországon nem fordul elő, a példány importból származott. Másrészt a láb összetartozó csontjai kedvtelésből tartott madárra utalnak.

A bastard szó megfejtése az angol nyelvű listában bizonytalan. Talán aránylag kisebb értékű, esetleg ismeretlen eredetű sólyomra utal. A szó azonosítása a viselkedése alapján solymászatra kevésbé alkalmas ölyvvel (*buzzard*) nem elképzelhetetlen, de vitatott. A felsorolás legelőkelőbb tétele azonban minden sólymok legnagyobbika, a vadászsólyom, amelyet a lista szerzője már királyi rangú madárként tart számon.

Ezen a ponton érdekes törés mutatkozik a *The Boke of Saint Albans* rangsorolásában. Míg a címek a császárral tetőznek, a vele kapcsolatban felsorolt ragadozó madarak (az ismét említett kabasólyom kivételével) elsősorban a nagyméretű, solymászatra alig, vagy egyáltalán nem alkalmas fajok képviselői. A leghasználhatóbb közülük a szirti sas, amelyet meglehetősen kiterjedten tanítanak be Közép-Ázsia nyílt, fátlan területein, akár őz vagy farkas elejtésére is.³⁰ A vizes élőhelyeket kedvelő, részben dőgevő réti sas a solymászat céljára sokkal kevésbé felel meg, egyesek szerint erre kimondottan alkalmatlan.³¹ Ennek ellenére a közelmúltban a réti sas állítólag népszerű volt az oroszországi solymászok körében.³² Hazánkban réti sas maradványok Tiszalök-Rázom Árpád-kori falujából és a gyulai vár török kori leletanyagából ismertek.³³

A sasokkal kapcsolatban figyelemre méltó a már említett bajcsai hódoltság kori erődben talált pusztai sas (*Aquila nipalensis orientalis* Cabanis, 1854) lelet.³⁴ Ez a faj ugyancsak jó eséllyel behozatal révén került az Oszmán Birodalom nyugati határának a térségébe, mert természetes előfordulási területe Dobruzsától keletre terjed. A 20. században mindössze két kóbor példány előfordulását jegyezték fel Magyarországon (1929, 1952).³⁵ A török kor kiterjedt kereskedelmi kapcsolatainak, valamint a lakosság és az anyagi javak általában is megnövekedett forgalmában ezt a madarat is beszerezheték solymászat céljára, noha a zömmel dőgevő, a kisebb ragadozókat a zsákmányáról elzavaró pusztai sas inkább a végvári katonaság díszmadara, mint vadásztársa lehetett. A sasok tartásának státusértékét ugyanakkor növelhette, hogy e vadászatban kevésbé agresszív ragadozó madarak betanítása a solymász számára nemcsak az idomíthatóság terén jelentett szakmai kihívást, hanem a sasok nagy termete miatt veszedelmesebb is lehetett.³⁶

Az angliai rangsor tetején álló, „császári” rangú keselyűk egyértelműen dőgevők, bennük a vadászösztön teljesen kialakulatlan. Viszont a felsorolt ragadozó madarak legnagyobbikái. Arra könnyen beidomíthatóak, hogy a solymász kesztyűjére szálljanak,³⁷ de ezen túl valóban csak díszítő, hatalomjelző szerepük lehetett. Érdekes egybeesés ebből a szempontból, hogy Donáth Gyula 1905-ben elhelyezett budavári és 1907-ben felavatott tatai romantikus turul szobra is elsősorban a keselyűk, az egyáltalán elképzelhető legnagyobb vágómadarak állattani jellegzetességeit mutatja. Emellett a szigetországból nézve – legalábbis a 19. századra – a keselyűk egzotikus, délszaki fajoknak tünnek. Például „a barátkeselyűk [Európában] M. Terminck állítása szerint csak Magyarország végtelen erdősegeiben, Tirolban, a Pireneusokban, Spanyolország szívében és Itáliában élnek”.³⁸

A lista végére érve érdemes ellenőriznünk azt az eddig kimondatlan munkahipotézist, hogy a felsorolás emelkedő társadalmi rangjait a rajta szereplő állattanilag azonosítható ragadozó madarak növekvő mérete is kifejezi.

²⁹ Gál 2008a, 112, fig. 3.

³⁰ Dobney 2002, 77–79.

³¹ Niesters 2006, 175.

³² Harting 1970.

³³ Jánossy 1985.

³⁴ Gál 2002; Gál 2012.

³⁵ Pátkai 1958, 4 18.

³⁶ Niesters 2006, 181.

³⁷ Dobney 2002, 77.

³⁸ Bree 1859, 7.

AZ ELEMZÉSEK EREDMÉNYEI

A rang és a méret összefüggése listánkon szabad szemmel is érzékelhető, de a társadalmi állások és a testsúly összefüggésének szorosságát Spearman-féle rangkorrelációs számítással is ellenőriztük (2. táblázat).

2. táblázat. Spearman-rangkorreláció az 1. táblázatban felsorolt madárfajok társadalmi rangsora és testsúlya között

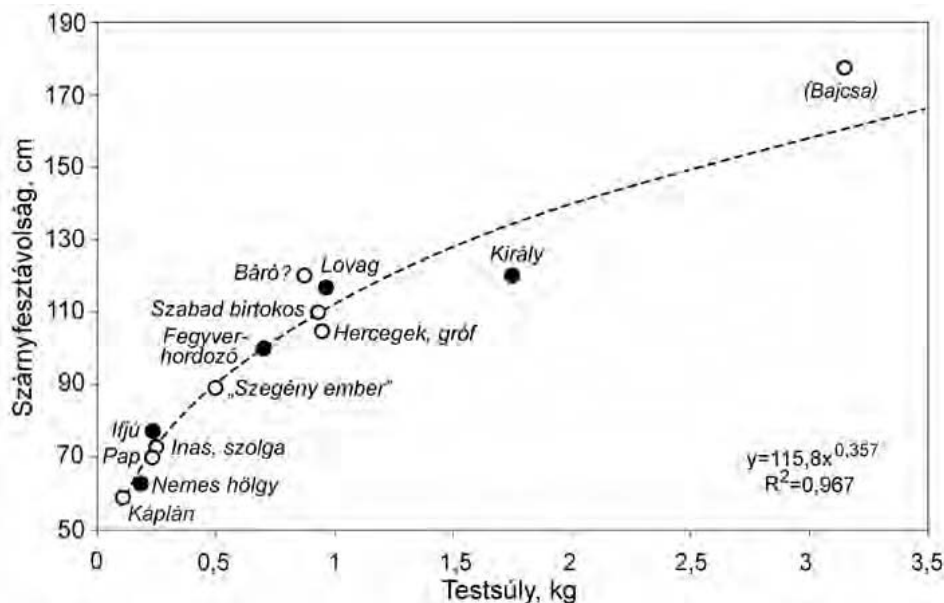
Table 2. Spearman rank correlations between the social ranks for the kinds of birds listed in Table 1

Korrelációs együttható, Rs	0,823
Szabadságfok, df	14
Valószínűségi szint, P	0,002
Esetek száma, n	16

Az eredmények fényében statisztikailag megalapozott az az összefüggés, hogy a társadalmi rang növekedésével az adott személyhez

rendelt ragadozó madár mérete is növekszik. Az elméletileg lehetséges egynél valamivel kisebb korrelációs együttható az olyan kivételek következménye, mint például a császárokkal kapcsolatban a keselyű mellett ismételt megemlített kis sólyom, valamint az a körülmény, hogy a testnagyság mellett valamennyire a madarak faji hovatartozása (azaz viselkedése és földrajzi elérhetősége) is nyomott a latban.

Az eredmények további finomításához az 1. táblázat testsúly és szárnyfesztávolság adatainak összefüggését a 3. ábra grafikonján jelenítettem meg.³⁹ A görbe degresszív lefutása azt a természetes összefüggést tükrözi, hogy a testsúly (a lineáris szárnyfesztávolsághoz képest) három dimenziót testesít meg, tehát viszonylag gyorsabban növekszik, ami az összefüggésből számított exponenciális egyenlet 0,33 körüli hatványkitevőjében is kifejeződik: a szárny fesztávolságának növekedési rátája egyharmadnyi.

3. ábra. Az egyes ragadozó madarak által képviselt társadalmi rangok a faj testsúlyának és a szárny fesztávolságának függvényében. A császárokkal összefüggésbe hozott nagytermetű sasok és keselyűk az ábrán nem szerepelnek, de a számításnak részét képezték. A hazai régészeti lelőhelyekről is ismert madarakat üres körök jelzik.

Fig. 3. Social ranks represented by different raptors in relation to body weight and wingspan. The (large-bodied) eagles and vultures linked to emperors do not appear in the figure, but did feature in the calculations. Bird types known from archaeological sites in Hungary are indicated by empty circles.

³⁹ Noha az ábrán szereplő számítások az 1. táblázat valamennyi fajára vonatkoznak, az ábrán a legnagyobb

sasok és a keselyű csak nagyobb torzítás árán fértek volna el.

Ez az összefüggés természetes voltánál fogva rendkívül szoros, hiszen a repülésre magas szinten specializálódott ragadozó madarak törzsfajlódása során alakult ki. Ennek fényében különösen érdekes, mely fajok esnek a szigorúan meghatározott összefüggést szemléltető trendvonal alá és fölé. Úgy tűnik, a rangosabb személyiségekkel kapcsolatba hozott sólymok a szárnyuk fesztávolságához képest (!) valamelyest nehezebbek, ami vélhetően nem független a magas röptű vadászat módjától: a Hartert által „eleven lövedékhez” hasonlított sólymok a vágómadaraknál kompaktabb felépítésűek. Az

őket birtokló előkelőségek, leginkább a hercegi és grófi címek birtokosai, akárcsak az úrhölgyek, emiatt kisebb madaraik ellenére is a vonal alá esnek. Az ábrán a királyi vadászsólyom helyzetéből ítélve „nagyon nagy és nagyon sólyom”, azaz egyesíti a méret és minőség státuszjelző színvonalát. A vonalra vagy a vonal fölé zömmel a kevésbé előkelő tulajdonosok társaságában felsorolt, alacsony röptű vágómadár fajok adatpontjai esnek. Az ő vadászatuk során nagyobb szerepe van a vitorlázó és manőverező mozdulatoknak, amelyekhez a sólymokénál nagyobb relatív szárnyfelület szükséges.

KÖVETKEZTETÉSEK

E rövid áttekintésből megállapítható, hogy a *The Boke of Saint Albans* ragadozó madarai biológiai vonásaikban társadalmi különbségeket is tükröznek. A fajok rangjelző szerepének értéke három szempontra vezethető vissza: a solymászatban használt fajok idomíthatóságára (4. ábra), illetve az ezeket meghatározó viselkedési és aerodinamikai tulajdonságokra; a madarak méretére, amely részben meghatározza a zsákmány nagyságát, illetve fontos az ön-reprezentációban; valamint a ritka, egzoti-

kus fajok nehezebb elérhetőségére és az ebből fakadó lényegesen nagyobb beszerzési értékre.

Az adott személy rangjával összefüggő társadalmi értéket e három tényező kölcsönhatásai határozták meg, amelyek térben és időben, az egyes kultúrák hagyományai szerint nyilván változtak. A listának talán az a legfeltűnőbb vonása, hogy a társadalmi rang emelkedésével hogyan növekednek, majd csökkennek a solymászat gyakorlati szempontjai. Az egészen kis fajok tartása inkább jelképes, legfeljebb szóra-

4. ábra. A *De arte venandi cum avibus* egyik illusztrációja
Fig. 4. Illustration from *De arte venandi cum avibus*

koztató jellegű. A köznéphez közelebb állók a könnyebben beszerezhető, alacsony röptű vágómadarakkal hatékonyan vadászhattak. A hasonló méretű vagy akár kisebb, de előkelőbb, kiválóan vadászó sólymok az arisztokrácia magasabb állású tagjainak jutottak. A királyok és császárok társaságában már olyan madarak is megjelennek, amelyek solymászat céljára ugyan túl passzívak, de nagy természetükkel felhívják a figyelmet tulajdonosuk társadalmi súlyára.

Noha az angol középkori értékítélet a magyarországi ragadozó madárleletek értelmezésében közvetlenül nem hasznosítható, kellő körültekintéssel megfigyelhetőek benne olyan általános, a madarak fizikai adottságai-
ból fakadó tendenciák, amelyek érvényessége valószínűleg túlmutat az angliai udvari diva-

ton, és a ragadozó madarak idomításával foglalkozó más kultúrákban is érvényes. Nehezen megfejtethető kérdés, hogy a sólymokénál sokkal gyakrabban előforduló középkori héjacsontok e kártékonynak tartott ragadozók állandó jelenlétének, kommenzális voltának a bizonyítékai-e, avagy a solymászat elnépiesedett divatjának a jelei? Erre utalhat, hogy az Alfred Edmund Brehm által jegyzett *Az állatok világa* című könyv magyar kiadása Ballagi Aladár cikke nyomán a magyar solymászatról így ír: „A XVII. században még javában solymásztak a nemesi kúriákon és főnemesi uradalmakban; akkoriban ez igen divatos és kedvenc sport volt, amelynek a hölgyek is hódoltak.”⁴⁰ Balassi Bálint címben idézett költeményével (1589) közel egy időben a bajcsai vár (1578–1600) héjaleletei például kimondottan ezt a korszakot képviselik.

IRODALOM

- Bartosiewicz 2004 Bartosiewicz, László: Data on the culture history of Crows (Corvidae) in the Hungarian Middle Ages. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 37–41.
- Bartosiewicz 2011 Bartosiewicz, László: ‘Stone dead’: Dogs in a medieval sacral space In: *The Ritual Killing and Burial of Animals: European Perspectives*. Ed.: Pluskowski, Aleksander. Oxford 2011, 220–229.
- Berners 1881 Berners, Juliana: *The Boke of Saint Albans*. London 1881. (<http://ia600300.us.archive.org/28/items/bokeofsaintalban00bernuoft/bokeofsaintalban00bernuoft.pdf>).
- Bree 1859 Bree, Charles Robert: *A History of the Birds of Europe, not Observed in the British Isles*. London 1859.
- Brehm é. n. Brehm, Alfred Edmund: 8–10. Madarak I–III. In: Brehm, Alfred Edmund: *Az állatok világa* 1–18. Budapest é. n. Arcanum Adatbázis Kft. 2000. (<http://mek.niif.hu/03400/03408/html/1508.html>).
- Collaert 1967 [1617] Collaert, Adriaen: *Avium vivae icones*. Bruxelles 1967 [1617].
- Dobney 2002 Dobney, Keith: Flying a kite at the end of the Ice Age: The possible significance of raptor remains from proto- and Early Neolithic sites in the Middle East. In: *Archaeozoology of the Near East V*. Eds: Buitenhuis, Hijlke – Mashkour, Marjan – Choyke, Alice M. – Al-Shiyab, Abdel Halim. ARC Publicaties 62. Groningen 2002, 74–84.

⁴⁰ Brehm é. n.

- Gál 2002 Gál Erika: Madárleletek a bajcsai várból. In: *Weitschawar – Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002, 101–105.
- Gál 2005 Gál, Erika: New data to the bird bone artefacts from Hungary and Romania. In: *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present*. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003. Eds: Luik, Heidi – Choyke, Alice M. – Batey, Colleen E. – Lõugas, Lembi. Muinasaja teadus 15. Tallinn 2005, 325–338.
- Gál 2008a Gál Erika: A középkori madarászat régészeti állattani emlékei. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008, 109–112.
- Gál 2008b Gál Erika: A székelykeresztúri késő középkori udvarház állatcsontleletei. In: Benkő Elek – Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön* (Medieval Manor Houses and Nobility in the Székely Land in Eastern Transylvania). Budapest 2008, 293–350.
- Gál 2010 Gál, Erika: The fowl in the feast. In: *Bestial Mirrors. Using Animals to Construct Human Identities in Medieval Europe*. Ed.: Kunst, Günther-Karl. ViaVIAS 2010:3, 100–109.
- Gál 2012 Gál, Erika: Possible evidence for hawking from a 16th-century Styrian Castle (Bajcsa, Hungary). In: *A Bouquet of Archaeozoological Studies. Essays in Honour of Wietske Prummel*. Eds: Raemaekers, Daan C. M. – Esser, Kinie – Lauwerier, Roel C. G. M. – Zeiler, Jørn T. Groningen 2012, 172–179.
- Harting 1970 Harting, James Edmund: *Hints on the Management of Hawks and Practical Falconry*. London 1970.
- Herman 1891 Herman Ottó: Petényi működésének tudományos méltatása. In: *Petényi J. S. a magyar tudományos madártan megalapítója, 1799–1855. Életrajz*. Szerk.: Herman Ottó. Budapest 1891, 83–91.
- Hume 2003 Hume, Rob: *Madárvilág Európában*. Budapest 2003.
- Hundred Hungarian Poems* 1976 *Hundred Hungarian Poems*. Ed.: Kabdebó, Thomas. Manchester 1976.
- Jánossy 1985 Jánossy, Dénes: Wildvogelreste aus archäologischen Grabungen in Ungarn (Neolithikum bis Mittelalter). *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica* 12 (1985) 67–103.
- Kylie 1911 Letter XLII. In: *The English Correspondence of Saint Boniface*. Transl. and ed.: Kylie, Edward. London 1911, 177–191. (<http://elfinspell.com/Boniface6.html>).
- Lakatos 1903 Lakatos Károly: *A vadászmesterség könyve* (Szakvadász a gyakorlatban). *A vadászat kezelése, a hasznos vad óvása-, tenyésztése és a ragadozó vadak pusztítása körüli teendők és ismeretek foglalata*. Szeged 1903.
- Leiendecker 2006 Leiendecker, Uwe: A vadász és a vad. In: *A vadászat*. Szerk.: Blüchel, Kurt G. Budapest 2006, 10–63.

- Maltby 2012 Maltby, Mark: From Alces to zander: A summary of the zooarchaeological evidence from Novgorod, Gorodishche and Minino. In: *The Archaeology of Medieval Novgorod in Context*. Eds: Brisbane, Mark A. – Makarov, Nikolaj – Nosov, Evgenij. Oxford 2012, 351–380.
- Mlíkovský 2005 Mlíkovský, Jiří: Evidence for hawking in early medieval Czechia. *Buteo* 14 (2005) 53–56.
- Niesters 2006 Niesters, Horst: A solymászat művészete. In: *A vadászat*. Szerk.: Blüchel, Kurt G. Budapest 2006, 162–193.
- Pák 1829 Pák Dienes: *Vadászattudomány*. Buda 1829.
- Pátkai 1958 Pátkai Imre: Falconiformes – Sólyomalkatúak. In: *Aves – Madarak. Magyarország Állatvilága – Fauna Hungariae XXI*. Szerk.: Székessy Vilmos. Budapest 1958, 1–35.
- Prummel 1997 Prummel, Wietske: Evidence of hawking (falconry) from bird and mammal bones. *International Journal of Osteoarchaeology* 7 (1997) 333–338.
- Rácz 2012 Rácz János: *Állatnevek enciklopédiája*. Budapest 2012.
- Vretemark 1983 Vretemark, Maria: *Jakt med dresserad rovfågel I Sverige under yngre järnålder*. Uppsats i Påbyggnadskurs i Arkeologi, särskilt nordeuropeisk, vid Stockholms Universitet. Stockholm 1983.

‘LIKE VALIANT HAWKS THEY FLY ACROSS THE EMBATTLED SKY...’*
SOCIAL IDENTITY AND FALCONRY IN EARLY MODERN AGE HUNGARY

László Bartosiewicz

Archaeological sites in Hungary dated to the Middle Ages or the early modern age sometimes reveal the remains of raptors. However, it is not easy to decide whether such bird bones originate from commensal animals killed at settlements or from hunting birds kept for pleasure. Aside from the mere deposition of material evidence in the form of the skeletal remains and falconry tackle, natural and social environmental factors as well as the remains of potential prey need to be considered in determining the wild or captive status of such birds. In this study, an attempt is made to link the most commonly occurring diurnal birds of prey with social environments on the basis of their physiognomy (size, shape, wingspan) and their historically documented roles as indicators of status.

The Hungarian word for falcon can be traced in 11th-century toponyms; and medieval sources written in Latin first refer to falconry in Hungary in the mid-13th century. Legal documents reveal that falcons’ nests were inventoried, adding value to landed property. Western-style falconry became fashionable in Hungary during the Angevin period beginning in 1301, the dawn of the late Middle Ages. The Hungarian terms for goshawk and sparrow hawk first occur in the written sources around the late 14th century. By the 17th century, hawking was fashionable even among lesser nobles. It lost significance only when firearms began to be used in the hunting of small game.

* Bálint Balassi, 1589. In: *Hundred Hungarian Poems* 1976.

Social aspects of diurnal birds of prey in medieval England are discussed in *The Boke of Saint Albans* (*The Book of Saint Albans*), dated to 1486. Late medieval and early modern age raptor finds from Hungary will be briefly reviewed in the light of ornithological information combined with this important historical source in an effort to appraise the general relevance of *The Boke of Saint Albans* beyond England.

Table 1 shows social ranks as listed in *The Boke of Saint Albans* (along with the original English terms) in association with various raptors (identifiable by their Linnaean names). Numerical data in this table include ranges of body length (in cm), wingspan (in cm), and live weight (in kg) characteristic of each kind. Among diurnal birds of prey, females tend to be larger.

The afore-mentioned goshawk is comparable in size to some hunting falcons. *Fig. 1*, however, illustrates basic differences between the shape of goshawk (A) and that of falcons (B) relating to the way these two bird types fly and hunt. High-flying falcons have narrow and pointed wings, while their short tails taper. Falcons hunt by climbing high into the sky and then diving at high speed, hitting their prey in midair. The prey is usually knocked down and the falcon follows it. This form of preying requires broad visibility and is best pursued in open country. By contrast, goshawk, like sparrow hawk, which is much smaller, is a short-winged, low-flying raptor, hunting effectively in woodland, killing prey both in the air and on the ground. Goshawk flight includes a lot of gliding, easily erupting into high-velocity ambush. The goshawk often tackles flying birds from below. In *fig. 2*, differences between the general physiognomy of falcon (left) and goshawk (right) are illustrated, as convincingly shown in the work by Adrian Collaert (1967 [1617]).

In the next step, aerodynamical traits of raptors are summarised on the basis of the relationship between mean live weight (x , in kg) and wingspan (y , in cm) in *fig. 3*. Rather than names of birds however, social ranks listed in *table 1* were used to label the resulting data points. The largest eagles and vultures associated with kings and emperors are not included in this graph. Species represented at archaeological sites in Hungary are marked by empty circles.

Finally, direct comparison is made between the live weights of raptors and social status (according to *The Boke of Saint Albans*) using coefficients of Spearman rank correlation (*table 2*) calculated between these two variables based on the mean values of weights previously listed in *table 1*. In this calculation, only raptors in *The Boke of Saint Albans* could be considered. Emperor was entered only once as the master of the largest birds. The 0.823 coefficient of rank correlation in *table 2* shows a high and statistically significant ($P = 0.002$) correlation between the weights of raptors and their ranks as indicators of social status, regardless of their qualities as hunting birds. The ranking in *table 1* is clear even among falcons, the group of raptors indubitably considered superior in terms of practical usefulness: saker falcon is larger than lanner falcon and almost as large as gyrfalcon.

Correlating the shapes and sizes of raptors with social ranks in *The Boke of Saint Albans* helped identify three size-based groups of differing values in terms of hunting and/or display: small raptors and goshawk used by persons of low rank; medium-sized hunting falcons used by knights and high-ranking noblemen (including gyrfalcon, associated with kings); and the largest birds – namely, eagles and vulture, associated with emperors – probably used for display purposes rather than for hawking.

Osteological evidence from medieval and early modern age archaeological sites in Hungary fits the main social divisions set out in *The Boke of Saint Albans*, owing to the high correlations between size, availability, and consequent display value. Attitudes toward luxury animals were comparable in the courts of late medieval Europe, as the lifestyles of persons of royal rank were highly international compared with those of ordinary people. Similarities with hawking by low-ranking persons were determined by the desire to emulate the customs of the elite, as well as by the availability of goshawks or buzzards. Finds representing birds of prey from Hungary largely originate from contexts dated to the late medieval and post-medieval periods, in which this type of hunting (and pastime) became widely popular. Although late medieval eagle finds are not associated with ‘imperial’ sites, some of them originate from contexts in which hawking may have been practised. Other such remains, of eagles from the Ottoman period (Bajcsa, Gyula), may reflect Oriental influences in the use of these birds in hunting along the borders of Christian Europe.

MARHAKERESKEDELEM ÉS MÉSZÁRSZÉKEK A KÉSŐ KÖZÉPKORI BUDÁN, PESTEN ÉS ÓBUDÁN*

Benda Judit

A középkori városokban a haszonállatok (marha, disznó, kecske, juh, nagyobb halak) vágása és árulása egyazon mesterséget jelentett: a mészáros munkáját. A szó marhahúshoz kapcsolódó jelentése valószínűleg azért alakult ki, mivel a középkorban a legkedveltebb és leggyakrabban fogyasztott hús a szarvasmarháé volt.

Az alábbiakban megkíséreljük röviden bemutatni a szarvasmarha „útját” a három város (Buda, Pest, Óbuda) mészárszékeiig, az állatkereskedelem mellett a mesterség tárgyi és régészeti emlékeire helyezve a hangsúlyt.¹

A MARHAKERESKEDELEM

AZ ÁLLATOKRÓL

A középkori szarvasmarhák kistestű, rövid szarvú, rőt (vörösesbarna), barna, vagy fekete színűek voltak.² Írott forrásokban külsejükre csak elvétve történik utalás, mint például *Barna Ewker*.³ Hitelesnek mondható marhaábrázolásokat láthatunk azonban a Krisztus születése jelenet festett vagy faragott oltárképein, Szent Lukács evangélista attribútumaként, szántásról szóló kódexillusztrációkon, címerképeken (1. ábra), vagy a mészárosmesterséget bemutató rajzokon.

A középkori kereskedelemben nagy többségében hizlalni való szarvasmarhák cseréltek

gazdát. A továbbiakban tehát a „marha” alatt hízómarha (középkori nevén göböly, *gebewl*) értendő.⁴ Nem volt elhanyagolható a munkaeszközként használt állatok száma sem, hiszen a nagy súlyokat elhúzó igásmarhák (*boves arabiles, thwlijok*) földművelésre és szállításra is kiválóan hasznosíthatóak voltak. A tulok vagy tinó békés természetét és nagy munkabírását a heréltség okozta, a harmadik vagy negyedik tavaszra („harmadfüvű, negyedfüvű”) betanított heréltet pedig ökörnek nevezték.⁵ Budán a középkori királyi palota régészeti feltárásán a legnagyobb mennyiségben kistestű marhák csontjai kerültek elő.⁶ A városi szemétdödrök-

* A tanulmány történeti adatokkal bővített változata hasonló címmel jelent meg a *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról* (Szerk.: Weisz Boglárka. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest 2016, 407–438) című kötetben. A szerző az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport tagja (LP2015–4/2015).

¹ Ezúton szeretném megköszönni Spekner Enikő és Végh András kollégáimnak a történeti adatok értelmezésében és az oklevelek fordításában nyújtott kedves segítségét, valamint Csippán Péternek és Daróczi-Szabó Lászlónak, hogy az állatokkal és állatcsontokkal kapcsolatos kérdéseimben mindig a rendelkezésemre álltak.

² Bár a nagytestű állatokra utaló *magnus bos* kifejezés néhányszor felbukkan az írott forrásokban, ilyenek az ásatásokon feltárt csontok vizsgálata alapján ritkán fordulhattak csak elő. Jankovich 1967, 422–427.

³ Radvánszky 1879–1896, II. 3.

⁴ Az idézett forrásokban használt ökör (herélt, betanított igavonó marha) szó helyett, valójában göbölyt kellene használni. A középkori marhatenyésztésről bővebben: Paládi-Kovács 1993, 86–95.

⁵ Freckay 2001, 266–267.

⁶ Bökönyi 1958, 456–464; Bökönyi 1963, 396–409. Megjegyzendő azonban, hogy a publikációkban nincsenek lelőhelyenként elkülönítve a leletek. (Köszönöm Daróczi-Szabó Lászlónak, hogy erre a tényre felhívta

1. ábra. Szarvasmarhafej ábrázolása 16. század eleji címeres kályhacsempén. Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 1. Cow's head depicted on a stove tile from the early 16th century. Budapest History Museum. Photograph: Bence Tihanyi

ben talált marhacsontok⁷ nagy többségükben egy- és hároméves koruk között levágott egyedekből származnak. Találtak köztük a kasztráció miatti növekedési eltéréseket is, ezért valószínűsíthető, hogy a megsántult vagy másképp sérült igavonó ökrök húsát is fogyaszthatták a városban. Buda város árszabásában is felbukkan a vágóállatok között a négy- és ötéves tulok említése.⁸ Kismértékű növekedés ugyan megfigyelhető volt a 13. századi és a 16. századi állatok méretében, azonban ez még semmiképpen nem köthető a 17–18. században felbukkanó szürkemarha-állomány hatalmas termetű, hosszú szarvú állataihoz.⁹

a figyelmemet.) Tehát a csontok egy része nem köthető egyértelműen az udvar húsfogyasztásához, mivel a királyi palota több „ütemben” történt felépülése előtt a terület nagy része a polgárvároshoz tartozott.

⁷ Bökönyi 1964, 369–370; Matolcsi 1977, 181–182; Vörös 1992, 230–231; Csippán 2004, 201–202.

⁸ Árszabás 1889, 374.

⁹ A magyar szürke a 16. században, a tejelő piros-tarka marha pedig a 19. században terjedt el Magyarországon területén. Jankovich 1967, 420; Csippán 2009, 195–199.

¹⁰ Lyublyanovics 2008, 91; Szabó 1950, 190–193.

A Pestre felhajtott marhák többsége Heves, Debrecen, Nagykovács, Kecskemét, Jászberény, Cegléd környékéről származott.¹⁰ A késő középkori Magyarország egyik fontos ló- és marhatenyésztési területévé a kunok és jászok lakta vidékek váltak.¹¹ A főként a Duna–Tisza között letelepített kunok elsősorban állattenyésztésből éltek, mivel sem magukkal hozott agrokultúrájuk, sem a terület szikes-homokos, illetve vizenyős-lápos jellege nem kedvezett a földművelésnek.¹² A királyi kiváltságokkal rendelkező kunok és jászok letelepedési helye¹³ nagyjából egybeesik azzal a területtel, amelyről ismereteink szerint a marhákat és a lovakat nagy tömegben a pesti állatvásárookra hozták. A 15. századra, a nagyállattartó kunok és a felendülő marha- és lókereskedelem között tehát szoros összefüggés feltételezhető. A kunok által tenyésztett állatokon kívül igen jelentős volt az Erdélyből származó állatok számaránya is, többek között a székely „ökörsütés” intézményének köszönhetően.¹⁴ A 16. század első felére valódi adóvá vált a kunok által a budai udvarhoz felhajtott állatsereglet.¹⁵

A HAJTÓKRÓL

A 16. század eleji források általában megjelölik a vámhelyeknél megforduló szállítók eredeti foglalkozását (pl. kalmár, szabó, deák). A vámnaplókban kimagasló számban jelennek meg a mészárosok és a marhacsordát kísérő jobbagyok, akik természetesen nem a vágott állatok húsát fuvarozták nyugatra, hanem lábon hajtották a lovakat, marhákat, juhokat a külhoni piacokra. A vargák, irhakészítők és szűcsök a kikészített állatbőröket és prémeket szállították elsősorban.¹⁶

¹¹ Zimányi 1980, 542.

¹² Györffy 1990, 276–290; Jankovich 1967, 427–428.

¹³ Györffy 1990, 300–301. térkép.

¹⁴ Óláh 1985, 51; Istvánffy 1962, 43.

¹⁵ Szerémi 1979, 308.

¹⁶ A szállítmányozók sok esetben nem adták meg foglalkozásukat a vámmoltatás során, ám a bemondott adatok alapján a mészárosok (55), a kalmárok (30) és a vargák (20) vannak a legnagyobb számban. Ember 1988, 84–85, 501–530.

Erre az időszakra tehető a marhapásztor és a hajdú szavak szinonimaként való megjelenése.¹⁷ A hajtók (*bubulci, heitok, ochsentreiber*), vagyis korabeli magyar nevükön *hajdok*,¹⁸ akik a gulyákat néha több száz kilométer hosszan a vásárookra kísérték, olyan edzett legények voltak, akiknek nemcsak a jószágokat kellett tudniuk megfékezni, hanem az esetleg rájuk támadó ökröktolvajokat vagy farkasokat is. A középkorban még csak marhahajtókról és marhakereskedőkről van tudomásunk, a 18–19. században azonban differenciálódott az üzletmenet. A szenzál¹⁹ a gazdától vásárolta fel a jószágot és igyekezett lenyomni a felvásárlási árat, míg a kupec a vásárlóval alkudott a nagyobb haszon reményében. Az állatoknak a fogát, a szarvát és a lábát szemlélték meg, hogy koráról és egészségi állapotáról megbizonyosodjanak. Az állatokat vagy a szenzál, vagy a hajtó hajtotta el a vásárba, illetve az új tulajdonoshoz. A megkötött vásár után régi szokás szerint kezet fogtak és áldomást ittak.

AZ ÁLLATKIVITELRŐL

A 15. században fellendülő marhakivitel volumene a következő két évszázadban még jobban megemelkedett.²⁰ Az erdélyi és az alföldi mezővárosok környékén felvásárolt gulyákat részben az országos állatvásárokon (Pesten, Fehérváron, Debrecenben, Szegeden) vagy a határmenti vásárokon (Szered, Sempete, Galgóc) adták tovább. A korabeli források nagyon jelentős áruforgalomról szólnak: „Debrecen mezőváros polgárainak gazdagsága, évenként hat vására, marhakereskedelme miatt és egyéb tekintetben is figyelemre méltó. [...] Volt köztük egy bizonyos polgár ismerősöm, a neve Bíró Gáspár, aki gyakorta mintegy tízezer ökröt tartott eladásra.”²¹ A Bécs vagy Auspitz (Morvaország) felé továbbhajtott állatok sok esetben Regensburgig, Nürnbergig, vagy Augsburgig is eljutottak. A 16. század közepi feljegyzések horribilis mennyiségű eladott magyar marháról számolnak be (28 000, 55 000, 180 000), amely folyamatnak az ország három részre szakadása sem vetett véget. Oláh Miklós így ír róla: „Nemkülönben annyi a marhacsorda, kecske- és juhnyáj, akkora a bőség mindenféle vadban, hogy nemcsak Magyarország érzi ennek előnyét, de a vele szomszédos tartományok is részesülnek

belőle. A marhák egyrészt Itáliának Velence környékére eső teljes területét, másrészt Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb hercegséget és Németország népeit egész szélteben ellátják élelemmel. Többször hallottam az adószedőktől, kiket a köznép harmincadosoknak nevez, hogy egy-egy marhavásár alkalmával, melyet Ausztriában Bécs városának környékén szoktak évente kétszer vagy többször tartani, harminc-, sőt több ezer marha adóját vagy harmincadját hajtották be a király számára. Nem szólok itt arról a mennyiségről, melyet más, Stájerországon és Karintián át vezető úton hajtának évente Itáliába, s amely nyilvánvalóan az előbbinél nem kevesebb, hiszen Itália nagy része, amint azt fentebb elmondottuk, fogyasztja húsvatát. Arról a marhamennyiségről sem beszélek, melyet évente Morvaországba hajtának.”²²

Az 1542. évi vámnaplók szerint az állatkivitel, ezen belül a marhaexport kimagasló mennyiséget képviselt.²³ Az állatexport főként Nagyszombat felé (a teljes helyi harmincadforgalom 80%-a), részben Bécs felé (a forgalom 50%-a) útba eső vámhelyeken keresztül folyt. A bécsi útvonalon fekvő Pozsony és Sopron áruforgalma kiegyensúlyozottabb volt a vászon- és posztóimport miatt. A Bécsen keresztül bonyolódó marhakereskedelem egyik célállomása Augsburg volt.²⁴ Itt nemcsak a Bécsben felvásárolt élőállatok, hanem az állatbőrök is hamar elkelték. Nagyszombatból egyenesen Auspitzbe²⁵ vezetett a hajtók és az állatok útja a *via bovarián*, amit a német birodalmi városok

¹⁷ Takáts 1908, 320–330; Szabó 1950, 181–187. A 16. század elején a marhahajtással foglalkozó *hajdok* nem tévesztendő össze a későbbiekben felbukkanó katonáskodással foglalkozó hajdúkkal. Kétségtelen azonban, hogy erre az időszakra tehető a szó jelentésváltozása.

¹⁸ A hajdú szó türk-oguz-kipcsak eredetéről bővebben: Ivanics 1995, 391–402. Hangalakjának és jelentésének egyezősége miatt felmerül a lehetősége annak, hogy mind a magyarok, mind a kunok „állathajtó” értelemben használták. Köszönöm B. Szabó Jánosnak, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

¹⁹ Béres 1976, 245–259.

²⁰ Pach 1968, 882–883, 886–887; Zimányi 1980, 542–544.

²¹ Oláh 1985, 66–67.

²² Oláh 1985, 74–75.

²³ Ember 1988, 82–85. (4. ábra, 6. ábra), 131–139, 574–575. (21. ábra, 24. ábra), 585–587.

²⁴ Tózsá-Rigó 2009, 195.

²⁵ Takáts 1905b, 228.

kereskedői is nagy számban felkerestek beszerzés céljából. A Nagyszombat–Auspitz útvonal elsődlegessé válásának a Duna menti városok, elsősorban az osztrák városok látták kárát.²⁶ Eleinte csak csökkent az idehajtott állatok száma, és ezzel párhuzamosan nőtt az áruk. A 16. század második felére már annyira lecsökkent a mennyiség, hogy a passai tanács hiába adott pénzt a mészárosainak a magyar vásárok felkeresésére és a város szükségleteihez való mennyiség felvásárlására, mégis üres kézzel jöttek haza, mert az itáliai állatkereskedők megelőzték őket. „Most Szent Lőrinc napján, mikor a legjobb magyar marha kapható, a mieinket [passaiukat] ismét Magyarországra küldtük.” Pedig a Passaut sújtó húshiány közepette a városi tanács is elismerte, hogy „bőven van magyar marha”. A magyar állatállomány számának ingadozása külföldön is éreztette hatását, így amikor egy magyarországi takarmányhiány (aszály?) miatt elhullottak a marhák, Nürnbergben emelkedett a hús ára. Nürnberg város tanácsa legalábbis ezzel magyarázta a drágaságot 1518-ban.²⁷

Mátyás királlyal ellentétben II. Ulászló nyolc, II. Lajos pedig három törvénnyel is tiltotta a marha (valamint a ló és juh) kivitelét az országból.²⁸ A tiltások ellenére is folyamatosan növekvő export a harmincadbevételeket növelte. Ez a 15. században még a királyi kincstárba folyt be, a 16. századi vámkönyvekben feljegyzett horribilis bevételek azonban már

a királyi udvarnak hitelező főurakat illette.²⁹ II. Ulászló 1504. évi állatkiviteli tilalmakat is tartalmazó törvénye miatt a budai tanács körlevelet írt az érintett városoknak (Pozsonynak, Sopronnak, Kassának, Bártfának és Eperjesnek), azzal a kéréssel, hogy két-két megbízottjukat küldjék Budára Kisasszony napkor a felmerülő kérdések megvitatására.³⁰

A PESTI ÉS A BUDAI MARHAKERESKEDŐKRŐL

A legkorábbi erre vonatkozó budai adat egy nürnbergi polgárról szól, aki Budán vásároltatott magának marhákat 1360-ban.³¹ A 15. században felívelő marhakereskedelem mozgatói elsősorban maga a király és megbízottjai voltak. Zsigmond császár 1436-ban kiegyezett a cseh főurakkal Fehérváron és „mérhetetlen tömegű szarvasmarhát”, valamint 60 000 aranyat ajándékozott nekik cseh királlyá történő koronázása előtt.³² Mátyás király a pesti polgároktól 1461-ben – Podjebrád Katalinnal kötött esküvőjekor – 1500 marhát kapott, melyet apósának, a cseh királynak ajándékozott.³³ Harber Mátyás budai bíró Mátyás király megbízására 1488-ban a király marháit hajtatta Velencébe, hogy ott a marhák eladásából származó bevételből Corvin János tervezett esküvőjére bizonyos javakat szerezzen be. Úgy rendelkezett, hogy amíg az ő marháit el nem kelnek, további állatokat nem lehet kihajtani a déli határon.³⁴ Mátyás királyt egyébként, ha fia született volna, 32 000 marha és egy Budához közel fekvő alma- és körtefaerdő illette volna meg.³⁵ Hans Seybold a király esküvőjéről szóló leírásában valószínűleg a székelyek és kunok ököradójából várható állatlétszámra utalhatott. II. Ulászló 1493-ban marháiban törlesztette adóságát Miksa császárnak.³⁶ A kortársaktól „Ökör” gúnynevet³⁷ kapó II. Ulászló király egyébként is különös érzékenységet mutatott a marhaüzlet iránt. A székelyek „ökörsütésnek” nevezett adójának 1506. évi botrányos beszédéről Istvánffy Miklós is megemlékezett.³⁸ A néphagyomány II. Ulászlóhoz köti a népkonyha (*Garküche*) magyar elnevezését, a lacikonyhát és az ott kapható sült húst, a lacipecsenyét is. Ezt némileg alátámasztja Heltai Gáspár feljegyzése, miszerint a király konyhájára a mészárszékekből hitelbe hozták a húst: „És olyan szükségbe vala azért, hogy a budai mészárosoktól rovásra hordattanak

²⁶ Takáts 1905a, 172–175.

²⁷ Kubinyi 1959, 105; Szabó 1950, 189; Thallóczy 1900, 79.

²⁸ CJH 579. (II. Ulászló 1495.d. 27–28.cz.); CJH 611. (II. Ulászló 1498.d. 29.cz.); CJH 613. (II. Ulászló 1498.d. 31.cz.); CJH 659. (II. Ulászló 1500.d. 23.cz.); CJH 689. (II. Ulászló 1504.d. 28.cz.); CJH 701. (II. Ulászló 1507.d. 10.cz.); CJH 737. (II. Ulászló 1514.d. 66.cz.); CJH 787. (II. Lajos 1519.d. 34.cz.); CJH 827. (II. Lajos 1523.d. 58.cz.); CJH 831. (II. Lajos 1525.d. 8.cz.); Szabó 1950, 194–197.

²⁹ Ember 1988, 18–28.

³⁰ Kubinyi 1959, 105; Kubinyi 1963, 209, 150–151. jegyzet; DF 216692; CJH 689. (II. Ulászló 1504.d. 28.cz.).

³¹ Kubinyi 1994a, 8, 66. jegyzet.

³² Bonfini 1995, 558.

³³ Kubinyi 1963, 209, 145. jegyzet; DF 242716.

³⁴ Kubinyi 1959, 104; Kubinyi 1966, 248; DL 19436.

³⁵ Borsa 1943, 53.

³⁶ Kropf 1900, 90.

³⁷ Szerémi 1979, 55.

³⁸ Istvánffy 1962, 43–44. A székelyek „ökörsütés” nevű marhaadójáról bővebben: Szádeczky-Kardoss 1927, 36–40.

húst minden nap az ő konyhájára.”³⁹ A 16. század elejéig többnyire királyi kézen lévő határ közeli harmincadállomásokon (Pozsony, Trencsén, Nagyszombat, Kassa, Óvár) lebonyolított áruforgalom tekintélyes bevételhez juttathatta volna a kincstárt. Az uralkodók (II. Lajos, I. Ferdinánd) azonban a harmincadvám elzalogosításával a számukra kölcsönt folyósító személyeket (Szerencsés Imrét, Thurzó Eleket és János Zsigmondot) tették érdekeltté az állatexport növelésében.⁴⁰

A marhaüzlet jövedelmezősége természetesen másokat is vonzott, így a század végére több egyházi és világi méltóság, valamint városi bíró is megpróbálkozott az állatkereskedelemmel. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök is kereskedett marhákkal, és a nagyobb haszon reményében harmincadmentességet kért és kapott üzlete lebonyolításához.⁴¹ Sárkány Ambrus harmincadispán, később országbíró szintén jelentősen érdekelt volt a „marhaüzletben”. Az 1525-ös országgyűlésen elmondott beszéde után így támadták őt a rendek: „jól tudjuk, hogy bőrökkel és marhákkal kereskedtél, és bort mértél ki, mint bármely kocsmáros [...] és a harmincadal nehezítetted és nyúztad a szegénységet, vágjátok le az áruló kutyát!”⁴² Sárkánynak – többek közt – Budától délnyugatra birtokai, birtokrészei voltak Érden, Berkiben, Diósdon, Ébenben, Jenőn, Tárnokon, Tétényben és Keszin, ahol vélhetően állatokat is tartott.⁴³ Mivel örökölt budai háza, melyben később ő maga is lakott, közvetlenül a magyar mézárásceh mézárászékeinek háza mellett állt a Szombatpiacon, joggal feltételezhető, hogy a jószomszédság egyben gyümölcsöző üzleti partnerséget is jelentett.⁴⁴ Az állatkereskedelemben részt vettek feltörekvő jobbágyok és módos kereskedők is, akik más árukkal kombinálták üzletmenetüket. Például Paur János budai polgár nagy értékű kereskedelmet bonyolított le 1542-ben, köztük posztóbehozatal és marhakivitel vitte a vezető szerepet.⁴⁵ Bodó Mihály pesti polgár, borkereskedő bankházai birtokán tartott nagy mennyiségű marhát, valamint Pesten házat és mézárászéket vásárolt.⁴⁶ Halála után testvére, Bodó Péter vette át a mézárászék és a Bankházán tartott lovak és marhák tulajdonjogát.⁴⁷ Valószínűleg kereskedelemmel is foglalkozott Sygel Tamás budai esküdt, aki Nyársapátin bérelt leelőt⁴⁸ és Fithos Ferenc cinkotai jobbágy, aki marhákat és 400 juhból álló nyáját birtokolt.⁴⁹

A mézárások egy része is részt vett a marhakivitelben. II. Ulászló állatexportot tiltó törvé-

nye előírta, hogy „az országlakosok ezekből az állatokból saját szükségletükre, csakis a maguk hasznára vagy a mézárások a mézárászékek számára vásárolnak [...] a vásárlók se merjék ezeket az állatokat valami módon az országból kihajtani”.⁵⁰ Több hajtásra vonatkozó kifizetést ismerünk a céhkönyvből is, az egyik az úti célt, Zágrábot is megnevezte.⁵¹

A HÍRES PESTI ÁLLATVÁSÁROKRÓL

Pesten két alkalommal, Szent Miklós (december 6.) és Vasas Szent Péter napján (augusztus 1.) tartottak éves vásárt, kedden és szombaton pedig hetipiacot.⁵² A Miklós-napi a Szent Miklós-ispotály kápolnájának, a Péter-napi pedig a ferences szerzetesek templomának ünnepéhez köthető. A városba érkező külföldi kereskedők a pesti vásárokat jóval nagyobb forgalmúnak tartották a budaiaknál. A Miklós- és a Péter-napi vásár az ünnep előtt nyolc nappal kezdődött és utána nyolc nappal ért véget. Ez tehát összesen 17 napot vett igénybe, amely az előtte való felkészüléssel (árusbódék felállítása) és az utána való rendrakással, takarítással együtt valószínűleg az egész hónapot igénybe vette.⁵³ Bertrandon de la Brocquière 1433-ban

³⁹ Heltai 1981, 447–448.

⁴⁰ Ember 1988, 18–29.

⁴¹ Kubinyi 1959, 104.

⁴² Kubinyi 1994b, 283.

⁴³ Kubinyi 1994b, 276.

⁴⁴ Kubinyi 1966, 260–261; Végh 2006, 276–277. Köszönöm Végh Andrásnak, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.

⁴⁵ Kubinyi 1959, 115, 117. jegyzet; Kubinyi 1994a, 50.

⁴⁶ Kubinyi 1966, 266; Kubinyi 1994a, 42.

⁴⁷ Kubinyi 2008, 48, 177. jegyzet; DL 61985.

⁴⁸ Kubinyi 1963, 209, 146. jegyzet; DL 16907; DL 16937; DL 16940.

⁴⁹ Kubinyi 1966, 264.

⁵⁰ CJH 579. (II. Ulászló 1495.d. 28.cz.).

⁵¹ *Céhkönyv* 2008, 232. (fol. 63.v.).

⁵² Petrik 2008, 230–232; DL 7716; Müller 1962, 93; Weisz 2012, 154. (1439); DL 40389; DL 64747; DL 18560; Kubinyi 1994a, 43; Kubinyi 1975, 13, 106.

⁵³ 1506, Hans Paumgarten: *und ainer auf Sant Niclaus tag zu Pest facht an 8 tag vor und wert 8 tag nach [...] und zu Pest auf sant Petters kirchwichin 8 tag vor und nach. [...] Und die merkt zu Pest send gewonlich besser dan die zu Offen, also das man auf denselben alle ding pfenwart mer verkouft dan zu Offen.* Kubinyi 1959, 106; Müller 1962, 199.

feljegyezte, hogy „Pesten igen sok lókereskedő van, ha valaki kétezer lovat kívánna venni, itt bizonyára kaphatna. Tíz lóból álló istállóként adják el, minden istálló ára 200 ft. [...] Legnagyobb részük a Magyarország határait borító erdélyi hegyekből való”.⁵⁴ Az 1481-es céhprivilegiumban több cikkelyben említik a mészárosok marhavásárlási szabályait. A parasztok által, a Budára felhajtott juhok felvásárlásának tilalmában említett *ad forum*, „a piacra” kifejezés „kis tételben” való vételről szól. Erre utal az az előírás is, hogy a marhavásárlás fényes nappal történjen, valamint a lopott ökrök vásárlásának tiltása, továbbá a hitelre vagy társulásban vett marhákról szóló előírás.⁵⁵ A mesterek ezek szerint az év bármely szakában vehettek állatokat vágás céljából a piacon. Úgy tűnik tehát, hogy mind a hetipiac, mind az éves vásárok napjain lehetett állatot vásárolni, persze eltérő mennyiségben.⁵⁶

⁵⁴ Szabó 1950, 189; Szamota 1891, 94.

⁵⁵ Bevilaqua Borsody 1931, 58–64; Kis – Petrik 2008, 352–361; DF 286050 (3., 5., 9. pont).

⁵⁶ Bevilaqua Borsody 1931, 624. (666. sz.), 698. (766. sz.) A budai és a pesti céh céhmesterei kérik a főispánt, hogy a szerdára tett marhavásárt helyezték vissza csütörtökre, mert a Délvidékről felhajtott marhák csak csütörtök reggelre érkeznek meg egészségesen a városba, ellenkező esetben nagyon lesóványodnak.

⁵⁷ A füves pusztá, amelyen évszázadokig az országgyűléseket tartották, a középkori várostól északra kezdődött és hosszan elnyúlt délkelet felé. A mai Budapest VI., VII., VIII., XIII. és XIV. kerületeinek egy részére lokalizálható.

⁵⁸ DL 106083/241.

⁵⁹ Römer 1873, 48.

⁶⁰ Jankovich 1967, 428. Az újkori vásárprivilegiumok a Budapest Fővárosi Levéltárban találhatóak, BFL IV.1227. fond 1–11. jelzet alatt.

⁶¹ Keskeny Duna-ág keretezte Pestet a mai Nagykörút vonalában, melyet egyrészt védelmi vonalként, másrészt gazdasági okokból (a zöldségeskertek locsolása miatt) fenntartottak a 19. századig.

⁶² Holló 1994, 17, 18–19, 25–26, 29–30, 34–35, 40–41, 42–43. Az újkori térképek még sokáig jelölik a marha- és lóvásártereket, míg a 19. században helyükön létrejött az Újvásártér (ma II. János Pál pápa tér) és a Szegényház tér (ma Rózsák tere). Holló 1994, 81–82.

⁶³ Kubinyi 2008, 24; DF 286053; Bevilaqua Borsody 1931, 42–44; Kis – Petrik 2008, 345–347. (7. sz.).

⁶⁴ *Árszabás* 1889, 374–375; *Jogkönyv* 2001, 365, 542. (95–96. és 441. cikkely); *Stadtrecht* 1959, 97, 202.

⁶⁵ Bevilaqua Borsody 1931, 61; Kis – Petrik 2008, 353. (5. pont); DF 286050.

⁶⁶ Matolcsi 1977, 183; Bökönyi 1963, 397–398.

Az éves vásárok során a város tereit és széles utcáit vették igénybe. A feltételezhetően ezzel egyidejűleg tartott állatvásárokat (marha, ló, juh) azonban a nagy területigény, balesetveszély és a nagy mennyiségben képződő trágya miatt eleinte a város szélén, a városfal Mátyás kori felépülte után pedig azon kívül tarthatták. Királyi adományok alapján a nyulak szigeti apácák mindkét vásár vámját szedték, ami viszont a pesti polgárok érdekeibe ütközött. Az évszázadokon keresztül húzódó feszült helyzetet a város tanácsa végül úgy próbálta feloldani, hogy a vásár helyét a Hatvani kapu mellől a Rákos mezejére⁵⁷ akarta kihelyezni, ami persze az apácák részéről ellenállásba ütközött.⁵⁸

Állatvásárok a török uralom alatt is folytak, azonban a muzulmánok városon kívüli, egyre növekvő méretű temetői a kapuktól távolabb szorították a helyét. A szigeti apácák középkori birtokainak tisztázása céljából a 18. század elején indított per tanúkihallgatásai szerint régen a Bécsi kapu előtt tartották a marhavásárokat.⁵⁹ Egy 1735-ös adat szerint a Rákos mezején zajlottak a marhavásárok.⁶⁰ A ló- és marhavásár helye a 18. században a Rákos-árkon túli területre került, ami már a középkori Rákos-mező egy részét is magában foglalta.⁶¹ Az eredetileg igen széles terület fokozatosan csökkent, majd végül városi térré vált.⁶²

Az óbudai mészárosok is idejártak marhát vásárolni. 1426-ban bepanaszolták a budai és a pesti mestereket a király előtt, hogy nem jut nekik marha, mert a másik két város mesterei felvásárolják előttük a Pestre felhajtott állatokat: „az óbudai húsmíveseknek az ilyen barmokból vásárlásnak céljára csak a hitványabbját hagyják vissza, de sőt néha semmi sem marad meg.”⁶³ Figyelemre méltó Zsigmond király ítélete, amelyben megerősítette a pesti és budai mesterek elővásárlási jogát. Állatvásár nem, kismértékű kereskedelem volt Budán is, bár helyigényessége miatt sokkal korlátozottabb arányban. A Budai Jogkönyv és a budai árszabás tételei között szerepelnek a marha, a ló és a juh eladása után a közvetítő kereskedőknek járó jutalékok, illetve a város számára fizetendő pénzüsszegek.⁶⁴ A nagypénteki és nagyszombati budai báránylvásár⁶⁵ kedves szokását sajnos nem újították fel a 18. században. Az ásatásokon előkerült fiatal egyedekből származó juhcsontok viszont egyértelmű bizonyítékokkal szolgálnak róla.⁶⁶

A CÉHEK MUNKÁJA ÉS MUNKAHELYEI

A KÖZÉPKORI MÉSZÁROSMESTERSÉGRŐL

A mészáros (*carnifex*, *fleischhacker*, *metzger*, *mezarws*) elsősorban marhát vágott, amit az ásatásokon előkerülő marhacsontok kimagaslóan nagy száma is bizonyít. A céhlevélből azonban megtudjuk, hogy a marhán kívül juhot, kecskét és sertést is leöltek a mesterek.⁶⁷ A jószágot a hídálló legény (*Bruckknecht*) vagy mester vágta le a vágóhídon, és a székálló legény (*Bankknecht*) vagy mester árulta a friss húst a

mészárszékben.⁶⁸ A feltárt csontleletek vágás- és hasításnyomaiból rekonstruálni lehetett a mészárszéken eladásra került húsok darabolási technikáját (2. ábra).⁶⁹ Nem meglepő, hogy a nagy tápértékű, jó színhúst adó testrészekből maradtak fenn a csontok (lapocka, gerinc, bordák, comb- és lábszár), hiszen ezeket árulták és fogyasztották elsősorban. Ellenpéldaként sikerült egy újkori mészárszék leletanyagát azonosítani egy debreceni ásatás során, ugyanis ott a szemétdödrökbe dobott csontok többsége

2. ábra. Középkori szarvasmarhacsontok vágásnyomokkal, budai feltárásokból. 1. Bárdolt lábközépcsontok; 2. hosszában elvágott csigacsontok; 3. lefűrészelt szarvcsap; 4. vágott bordák.

Válogatás és fotó:

Daróczi-Szabó Márta

Fig. 2. Medieval horned cattle bones showing signs of butchery work, from excavations in Buda.

1. Hewn metacarpal bones;
 2. Cochleas cut lengthways;
 3. Sawn-off tip of a horn; 4. Cut ribs.
- Selection and photographs:
Márta Daróczi-Szabó

⁶⁷ Bevilaqua Borsody 1931, 60; Kis – Petrik 2008, 352. (3. pont).

⁶⁸ Frecskay 2001, 266.

⁶⁹ Vörös 1992, 232–236; Vörös 2007, 34–35; Daróczi-Szabó 2002, 254–259.

3. ábra. Marhakoponya töredéke, homloka közepén a fokoscsákány ütötte lyukkal. A szerző ásatási lelete a Budapest, I. Csónak utcából, 2011. Budapesti Történeti Múzeum.

Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 3. Fragment of a cow's skull with a hole in the middle made by a poleaxe. Author's excavation find from Budapest, District I, Csónak utca, 2011. Budapest History Museum. Photograph: Bence Tihanyi

alacsony húsértéket képviselő testrégiókból származtak.⁷⁰ A halcsontokon látható vágásminták szintén a mészárosmesterek munká-

jára utalnak, hiszen a nagyhalak árusítási joga őket is megillette, nemcsak a halászokat és halárusokat.⁷¹ Sajnos betört homlokú marhakoponya (3. ábra) nagyon ritkán kerül elő, mivel az ütés során megrepedt vékony homlokcsont a földben tovább roncsolódott, szétesett. Időnként mészárosok által használt szerszámok is napvilágra kerülnek. A tagló⁷² vagy fokosfejsze, ütőcsákány, a különféle bárdok, fejszék, húsoló kések, vasvillák és olykor a székekben használt húszakasztó kampók magánháztartásokban is használatban voltak, hiszen a székekben vásárolt csontos húsokat tovább kellett darabolni, hogy konyhakész állapotba kerüljenek. A budai királyi palota ásatásán előkerült szerszámok között is találtunk ilyen, jó állapotban megmaradt eszközöket (4–5. ábra). A *Hws wago Bárd*, mészárosfejsze és halvágóbárd említése később, a 16–17. században földesúri háztartásokban, várak, kúriák leltáraiban is előfordult.⁷³

A legtöbb adat a budai német mészárosok munkájáról maradt fenn, mert a céh iratait a céhkönyvvel együtt 1529-ben a Budáról kiűzött mesterek magukkal vitték. 1695-ben a Budán újjáalakuló céh Érsekújvárról kérte vissza az okleveleket, hogy azt a ládájában helyezze el. A láda és teljes tartalma szerencsés módon fennmaradt a mai napig.⁷⁴ A budai német céh I. Lajos király korában alakulhatott meg, és feltételezések szerint ekkor született meg az első céhlevél is, amely sajnos nem maradt ránk.⁷⁵ Kifejezetten céhként való említésüket az oklevelekből⁷⁶ (*czehe seu confraternitas*), a Budai Jogkönyvből⁷⁷ (*fleischhagkerr tzehen*), a budai árszabásból⁷⁸ (*cehas macellatorum*) és a céhkönyvből ismerjük. A második céhlevelet az előző állítólagos elpusztulása miatt 1481-ben kapták a város tanácsától, melyben a mészárosok (aktualizált) jogait és kötelességeit aprólékosan rögzítették.⁷⁹

A budai német céh mészárszékeiről biztosan tudjuk, hogy a céh tulajdonát képezték. A székek után a céhnek fizették be az évi két forint bérleti díjat (*pennkch czinss*). Pesten, Óbudán és Felhévizen ezek adásvételéről szóló oklevelek is fennmaradtak, tehát a székek magánkézen voltak. A pestiek a városnak fizették az évi kétforintos adót. Óbudán a székek eleinte a királynéi kúria, később a klarissza apácák fennhatósága alatt álltak. A székeket szabadon el lehetett adni vagy végrendelkezni róluk, ám évi négy mázsa faggyút voltak kötelesek a mészárosok a város földesúri jogait gyakorló királynénak, majd a klarisszáknak juttatni.

⁷⁰ Daróczi-Szabó – Csippán 2006, 48–52.

⁷¹ *Jogkönyv* 2001, 372. (107. cikkely); *Stadtrecht* 1959, 102; DF 286056.

⁷² BTM, ltsz. KO 241, 51.2631, 51.5037.

⁷³ Radvánszky 1879–1896, II. 62, 116, III. 59.

⁷⁴ Bevilaqua Borsody 1931, 198–200.

⁷⁵ Kubinyi 2008, 18–21.

⁷⁶ DF 286056; DF 286057.

⁷⁷ *Stadtrecht* 1959, 101. (106. cikkely); *Jogkönyv* 2001, 371.

⁷⁸ *Árszabás* 1889, 375.

⁷⁹ Kubinyi 2008, 21–24; Kis – Petrik 2008, 352–362; DF 286050.

4. ábra. Az állatvágás és húsfeldolgozás késő középkori eszközei a budai királyi palota ásátásából, 1950.

1–3. Fejszék; 4–5. csontozókések; 6–8. húsolóbárdok. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 4. Late medieval tools used for animal slaughter and the dressing of meat, from material excavated on the Royal Palace area in Buda's Castle District, 1950.

1–3. Blades of poleaxes; 4–5. Boning knives; 6–8. Heads of meat axes. Photographs: Bence Tihanyi

A céh munkáját – az 1481-es privilégium szerint – a Szent György napján megválasztott mester irányította. A 16. század elején már két céhmesterből (*czechmaister*) és nyolc tekintélyesebb mesterből álló testület alkotta a vezetőséget. Az *alter maister ambt* kifejezéssel⁸⁰ illetett tisztviselő valószínűleg a céh oltárának fenntartása körüli teendőket intézte. A budai német mészároscéhnek a Váralján, az Irgalmasság Anyjáról elnevezett karmelita kolostor templomában volt a Mária Magdolna-oltárhoz kötődő

misealapítványa.⁸¹ A budai német céhben a legényeket és a székeket kiosztották.⁸² A többi céh esetében nincs adatunk ilyesmiről, ami nem

⁸⁰ Kubinyi 2008, 28, 42–43, 47; *Céhkönyv* 2008, 227. (fol. 57.v.).

⁸¹ Kubinyi 1964, 158, 441. jegyzet; DL 46582. A kolostor egy részét 2002-ben sikerült feltárni. Az ásátásról bővebben: Benda 2003.

⁸² *do man dy knecht und penkcht hat aüstailt*: Kubinyi 2008, 26, 47.

5. ábra. Az állatvágás és húsfeldolgozás késő középkori eszközei a budai királyi palota ásatási anyagából, 1950. 1–3. Vasvillák; 4–6. főszejszék. Fotó: Tihanyi Bence
 Fig. 5. Late medieval tools used for animal slaughter and the dressing of meat, from material excavated on the Royal Palace area in Buda's Castle District, 1950. 1–3. Heads of forks; 4–6. Heads of poleaxes. Photographs: Bence Tihanyi

is csoda, hiszen magántulajdonban voltak a székek, így használójukat nem is lehetett évente újrarszóltni.

A mészárosok által felvásárolt vágómarhákat valószínűleg majorságokban tartották a vágás időpontjáig, bár sajnos erről nem maradt

fenn közvetlen adat. Az újkorban a városhoz legközelebb eső mezőn, a Németvölgyben (*Deutschental*) volt a céh legelője, illetve marhaállása.⁸³ A mai Alkotás út (azelőtt *Fleischhacker Strasse*) is a Fehérvár felé vezető marhahajtó útról kapta a nevét. Legelőjük a módosabb budai polgároknak és háztulajdonosoknak is volt, mint például Nádasdy Tamásnak, akinek számadáskönyvében a munkabérek között talá-

⁸³ Bevilaqua Borsody 1931, 203.

lunk az „ökrök órének” és a „birkák órének” kifizetett tételeket.⁸⁴ Az „ökrök vágásáért” kifejezés talán arra utal, hogy az uraság a saját majorságán tartott marhákat a helyi mészárosokkal vágatta le.

A mészárosok a nyers (*heit*) és kikészített bőrökkel (*päl*) vagy prémekkel való kereskedése IV. Béla uralkodása óta jelen volt.⁸⁵ A Budai Jogkönyvben⁸⁶ a mészárszékeknél való eladást tették kötelezővé. Ez valószínűleg csak a kis tételekre volt igaz, ugyanis a nagyobb mennyiségekkel történő üzleteket biztosan nem lehetett a székek mellett lebonyolítani. A céhkönyv feljegyzései szerint Hans Baptista firenzei kereskedő 1502 és 1515 között évi rendszerességgel vásárolt bőröket a céhtől.⁸⁷ Leonita, Beatrix királyné udvarhölgye Polyán László pesti polgártól vásárolt 1223 darab marhabőrt, melyeket hitelbe adott át.⁸⁸ A bőrök kikészítése a tímárok mestersége volt, ezek alapján úgy tűnik, alvállalkozóként dolgoztak a mestereknek. A céh birtokában volt egy *palhaws*, vagyis bőrszárító ház a *suburbium* területén.

A középkori közkonyha (*Garküche*, köznyelvben elterjedt nevén lacikonyha) a mai gyorsbüfékhez hasonlóan a polgárok ellátását szolgálta. A mészárosok üzemeltette konyha célja részben a húsfogyasztás növelése, részben a húsok romlandósága miatt a gyorsabb eladhatóság kedvéért is bevezetett áruválaszték volt. A húsok feldolgozásával kolbászok, hurkák és gömböcök készültek, melyeket a sült és főtt húsokkal együtt árultak a piactéren.⁸⁹ A városban több konyha is működött,⁹⁰ ezek közül kettőt biztosan a budai német céh építtetett. Mindkettőről a céhkönyvből szerzünk tudomást: 1510-ben az egyik konyha éves bérleti díja 18 forint volt,⁹¹ 1528-ban ezüstneműket bocsátanak áruba egy másik konyha építése céljából. A „minőségbiztosítás” egyébként is fontos követelmény volt mind a városi tanács, mind a céh részéről. A büdös, kukacos, borsókás húst áruló mészárost elkobzással, pénzbírsággal és árusítási tilalommal sújtották.⁹²

Fontos megemlítenünk az állatok egyéb részeinek feldolgozására alapuló iparágakat. Ezek voltak a csonttal (fésűkészítő, rózsafüzérkészítő) és bőrrel, prémmel (varga, erszénygyártó, tímár, szűcs, irhagyártó, szíjgyártó) dolgozó, valamint a belsőségeket és faggyút hasznosító kézművesek (gyertyakészítő, szappankészítő, inakat felhasználó íjgyártó).

A budai német céh 16. század elejei 42 fős, a budai magyar céh feltételezett 24–30 fős, a pesti német céh 24 fős, a pesti magyar céh feltételezett 24 fős és az óbudai magyar céh feltételezett 8–10 fős létszáma hatalmas mészárosmestertömeget jelentett a három város polgárságában, ami a széket nem birtokló mesterekkel és legényekkel együtt tekintélyes létszámú feldolgozóiparrá tette a szakmát.

A BUDAI NÉMET MÉSZÁROSCÉH

A budai német mészáros céhkönyv teljes szövegének kiadásakor az ismert mesterekről és lakóhelyükről Kubinyi András és Végh András részletes tanulmányt írt.⁹³ A budai magyar és a német mészárszékek a céh tulajdonában voltak, ezért olyan jellegű székeladási ügy, melyekkel Pesten, Felhévízen és Óbudán találkozunk, nem maradt fenn. Helyük azonban ismert, mivel ingatlan-adásvételek alkalmával, helymegjelölésként említettek mészárszékeket.⁹⁴ 1462-ben Kamarás Mátyás budai polgárnak ítélték egy épületet, amely a patikák sorában, Lippai Dákó László és a mészároscéh házainak szomszédságában (*in vicinitatibus domorum confraternitatis carnificium*) állt.⁹⁵ 1475-ben Simon patikárius özvegyét, férje gyilkosának, Miklós borbély fiának Lászlónak háztulajdonába iktatták be.⁹⁶ A borbély háza a patikáriussoron, a zsemlyeszék mellett, a mészárszékekkel szemben helyezkedett el. Másik forrásunk a Jogkönyv piaci rendtartásáról szóló fejezete, amely rész-

⁸⁴ Baracka 1966, 267.

⁸⁵ Kubinyi 2008, 16–17.

⁸⁶ *Jogkönyv* 2001, 371. (105. cikkely); *Stadtrecht* 1959, 101.

⁸⁷ Kubinyi 1994a, 24; Kubinyi 2008, 28; *Céhkönyv* 2008, 220, 223, 232, 252.

⁸⁸ Kovachich 1799, 304–305. Köszönöm Végh Andrásnak, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

⁸⁹ A konyhákról bővebben: Benda 2012, 34–35.

⁹⁰ Végh 2006, 72.

⁹¹ *Céhkönyv* 2008, 224. (fol. 55.r.), 305. (fol. 141.r.).

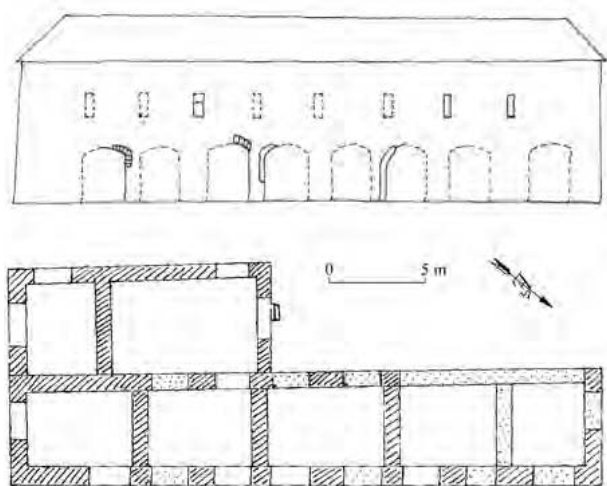
⁹² *Stadtrecht* 1959, 101–102; *Céhkönyv* 2008, 371. (106. cikkely).

⁹³ Kubinyi 1966, 255–256; Kubinyi 2008, 31–36; Végh 2008, 62–71.

⁹⁴ Végh 2006, 79, 181–185.

⁹⁵ DL 15766.

⁹⁶ Végh 2006, 79, 181–185; DL 17675.

6. ábra. A budai német mészárszék mészárszékeinek háza. Budapest, I. Tárnok utca 18–20. Rekonstrukciós rajz: Benda Judit, technikai segítség: Viemann Zsolt
 Fig. 6. Building housing the butcher shops of the German butchers' guild in Buda. Budapest, District I, Tárnok utca 18–20. Reconstruction drawing: Judit Benda, technical assistance: Zsolt Viemann

letezi, hogy a kofáknak hol kell letelepedniük az árusításkor. A tyúkárus kofák helye „a kőből épült üzletknél, a mészárszékekkel szembeni sarokháznál”, a vadhúsárusoké „hátról a hússzékeknél, szorosan a fal mellett”, a zöldséges kofáké pedig „hátról legyen kijelölve a hússzékeknél, szorosan a fal mellett, kezdve a vadhúsárusoktól egészen fel az öreg konyháig”.⁹⁷

A városban való elhelyezkedésük ismert, az a tény azonban, hogy még ma is áll az épület, meglepetésként ért bennünket. A mai Tárnok utca 18–20. számú házakon végzett falkutatók és régészeti feltárások olyan építészeti részleteket hoztak napvilágra, amelyek alapján igen nagy valószínűséggel állítható, hogy ez volt a céh háza (6–7. ábra).⁹⁸ A földszinti homlokzatokon félköríves „kapunyílások” (valójában árukiadó ablakok), az emeleten keskeny résablakok kerültek elő, belsejében a kamrák osztófalait tárta fel a kutatás. Analógiák alapján rekonstruálni lehetett az épület kereskedelmi használatára utaló jellegzetességeit, sőt, középkori kinézetét is. Felmerül a lehetősége annak,

7. ábra. Középkori ajtó és ablakkeret részletei a Budapest, I. Tárnok utca 18. számú ház homlokzatáról. Fotó: Molnár János, 1960. BTM Középkori Osztály, Fotótár

Fig. 7. Details of a medieval doorway and window frame, facade of the building at Tárnok utca 18 in Budapest, District I. Photograph: János Molnár, 1960. Budapest History Museum, Middle Ages Department, Photograph Collection

hogy a 15–16. század fordulóján egy másik épületet is emeltek a felívelő marhaexport és a megnövekedett városi kereslet miatt. Ez megmagyarázná, hogy a céhkönyvben miért 40 szék szétosztását jegyzik fel évente, hiszen ez duplája a céhekben megszokott létszámnak. Az 1686-ban készült felméréseken (Haüy, de La Vigne) látható egy, a fentebb említett házzal megegyező hosszúságú, keskeny épület, amelyet röviddel ezután lebontottak. Úgy véljük, hogy a 15. században épült mészárszékek házáat a 16. században kibővítették és egy új épület emelésével befogadóképességét megkétszerezték.

⁹⁷ Jogkönyv 2001, 391–392; Stadtrecht 1959, 113–115. (154. cikkely).

⁹⁸ Az épületekről bővebben: Benda 2011, 266–267; Benda 2012, 24–30.

VÁRALJAI MÉSZÁRSZÉKEK, KÖZÖS VÁGÓHÍD, NÉMET MÉSZÁROSOK UTCÁJA

Az alsóvárosban is működhetett mészárszék, mivel a felsővárossal nagyjából megegyező lakosság szám és a két város közti magasságkülönbség miatt elképzelhetetlen, hogy a *suburbium*ban lakóknak akár naponta meg kellett volna mászniuk a várhegyet, hogy friss húshoz juthassanak.⁹⁹ Sajnos csak egy adat került elő az alsóvárosi mészárszékekről: az 1510. évi budai bordézsmajegyzékben Dragulya Balázs lakhelyét a Szent Péter-városrészben, a *macellum* mellett említik.¹⁰⁰ A mészárszék nyilvánvalóan nem állt egyedül, hanem több más szék mellett működhetett. Nem tudjuk, hogy kő- vagy faépület volt-e, de analógiák alapján biztosan állítható, hogy a piactéren, korabeli nevén a *Kyswasaron*¹⁰¹ állhatott.

A budai bortizedjegyzékek és a céhkönyvben szereplő mesterek neveinek összevetése alapján megállapították, hogy a német mészárosok többsége a váraljai Mészáros utcában lakott.¹⁰² Helyét a mai Fő utca egy részével azonosították, ám pontosabb lokalizálására több megoldás is született: az utca északi végén,¹⁰³ közepe táján,¹⁰⁴ vagy déli szakaszán¹⁰⁵ lehetett.

A Budai Jogkönyv már említett rendelkezése szerint „a mészáros mesterek a jószágot csakis a Duna melletti közös vágóhídon vágathatják le, és ez mindig már fényes nappal történjen”.¹⁰⁶ A vágóhíd (*wagohyd*, *slachpucken*) a mészárosok lakóházainak szomszédságában (tehát a Mészáros utcával párhuzamosan), a Duna partján, a kikötő mellett helyezkedett el.¹⁰⁷ A vágóhídról sok említés maradt fenn a dunai halászokkal folytatott évszázados per kapcsán. A mészárosok a jelek szerint a vágóhídjuk mellett vásárolták a halászoktól azokat a nagyhalakat, melyeket jogukban állt a piacon árúsítani.¹⁰⁸ Az oklevelek egyértelműen hídról szólnak, tehát a vágóhíd egy víz fölé nyúló, fából

ácsolt emelvény lehetett. Lehetséges, hogy a 16. században kőépületre cserélték, mint ahogy az a korszakban szokás volt. A „közös vágóhíd” kifejezés egyrészt községi-közösségi hidat jelenthetett, másrészt a két budai céh közösen használt munkahelyét érthették rajta.

A BUDAI MAGYAR MÉSZÁROSCÉH

A magyar mészárosok céhéről – amely sem létszámában, sem az elvégzett munka mennyiségében nem sokkal maradhatott el a németek céhétől – nagyon keveset tudunk. A székek közelében lakó András, Lénárt és Máté mészárosok nevét oklevelekből,¹⁰⁹ Benedeket a bortizedjegyzékből ismerjük. A német mészárosok céhkönyve pedig Benedek és Bertalan szombatpiaci mesterek nyers bőrökkel való üzletelését említi.¹¹⁰

A magyar mészárosok céhe mészárszékeinek háza a budai Szombatpiac (ma a Kapisztrán teret, Úri utcát, Országház utcát felölelő terület) szélén, a Szent Mária Magdolna-templomtól délre állt.¹¹¹ 1457-ben Kopachi Bálint özvegyének háza a Szombatpiacon állt a Szent Mária Magdolna-egyház mellett, a mészárszékeknél (*ad latus macellorum*).¹¹² Ugyanez a ház később Sárkány Ambrus tulajdonában bukkant fel, a forrás szerint a mészárszékek szomszédságában állt.¹¹³ A ház utóbb, a mellette álló mészárszékek említésével Hans Dernschwam Budáról szóló útleírásában is szerepel: „Egy bég elkönfiskálta a Magdolna templom melletti házakat, ahol a mészárszékek álltak és tanodát, valamint mecsetet s ez utóbbi mellé kerek tornyot építtetett [...] S minthogy az említett célra számos házakat elkobzott – mészárszékeket, Sárkány Ambrus házat stb. – az általa emelt házat ispotálnak építette.”¹¹⁴ Evlia cselebitől¹¹⁵ megtudjuk, hogy az iskola a Mária Magdolna-templom

⁹⁹ Végh 2008, 59.

¹⁰⁰ *Blasius Dragulya ad Sanctum P[etrum] penes macellum* [!]: Szakály – Szűcs 2005, 77. (II/302).

¹⁰¹ Végh 2006, 113.

¹⁰² Végh 2008, 62–71.

¹⁰³ Kubinyi 2005, 24, 92. jegyzet; Kubinyi 2008, 38, 121. jegyzet. Kubinyi András a mai Vitéz utca középkori elődjét is elképzelhetőnek tartotta.

¹⁰⁴ Benda 2012, 26.

¹⁰⁵ Végh 2008, 69–70.

¹⁰⁶ *Jogkönyv* 2001, 370–371. (105. cikkely); *Stadtrecht* 1959, 101.

¹⁰⁷ Végh 2008, 58; DF 286050; DF 286056; DF 286057. A vágóhídról bővebben: Benda 2012, 26.

¹⁰⁸ *Céhkönyv* 2008, 185. (fol. 3.v.); Bevilacqua Borsody 1931, 138.

¹⁰⁹ Végh 2006, 279.

¹¹⁰ *Céhkönyv* 2008, 208. (fol. 37.v.); Kubinyi 2008, 36–37.

¹¹¹ Végh 2006, 58, 279.

¹¹² Végh 2006, 79; DL 15196.

¹¹³ Végh 2006, 79; DL 73618.

¹¹⁴ Dernschwam 1984, 499.

¹¹⁵ *Evlia* 1985, 278.

török kori neve után (Fehetija dzsámi) Fehetija mektebje, azaz Győzelmi iskola nevet viselte.

Az épület a budai Zaigerben az 58. számot,¹¹⁶ a Haüy-Rabatta-féle, 1686-ban készült felmérésen a 144. és 145. számokat viseli. Nem tudjuk egyértelműen megmondani, hogy a kiugró háztömbben a templomhoz közelebb eső (144. sz.) vagy a távolabbi épület (145. sz.) körvonala volt-e a középkorban a mészárszékek háza. Talán a távolabbi ingatlan lehetett, mivel a török kori forrás újabb építkezéseket említ. Sajnos az épületet a 18. században lebontották, hogy a helyére ferences kolostort emeljenek.

FELHÉVÍZI MÉSZÁRSZÉKEK, VÁGÓHÍD

Értékes topográfiai adatokkal szolgál egy 16. század eleji perirat, amely a pesti hajósok felhévízi rév- és kikötőhasználatáról vett fel tanúvallomásokat.¹¹⁷ A vallomások megemlíti a mészárosok hídjánál (vágóhíd?) kikötött hajókat, ettől délre volt a *nagy Gané*, vagyis egy nagyobb területű trágyadomb, még délebbre pedig az alsóvárosi városfal. Korábban erről a hídról rakodták a hajókba a Dunán átszállítandó árukat, de a per során megegyezés született arról, hogy ezentúl ez a városfal mellett történjen. Ezek szerint a felhévízi vágóhíd és mellette a trágyadomb helyét a Margit híd budai hídfőjének környékén kell keresnünk.¹¹⁸

Természetesen Felhévízen is álltak mészárszékek, feltételezhetően több helyen is. Egy már korábban elzalogosított szék 1329-ben 18 cseh garasért kelt el.¹¹⁹ 1332-ben egy per során említik az itteni kereszties konvent Szentháromság-templomának temetőfala mellé épített *macellumot*.¹²⁰ Mivel a templom falait 1906-

ban, egy bérház építésekor megtalálták, így az itteni mészárszék(ek) helyét megközelítőleg be lehet azonosítani.¹²¹ Az idézett esetekben sosem fordul elő az ilyenkor szokásos székszomszédok megjelölése, ezért lehetséges, hogy egyedülálló fabódében lévő mészárszékről van szó.

A Felhévízen lakó mészárosok magas létszáma alapján azonban feltételezhető egy mészárszéksor léte is.¹²² A székek – feltételezésünk szerint – vagy egységesen felépített hosszú faépületben álltak, vagy fokozatosan egymás mellé épített fabódékban (*budenekben*) kaptak helyet. Koppányi János budafelhévízi bíró 1521-ben mészárszéket adományozott Simon presbiternek, melynek jövedelmét a Szentháromság-egyház Szent Kereszt-oltáránál megtartandó misékre kell fordítani.¹²³ A szék a többi mészárszék sorában (*in ordine aliorum macellorum*) állt. Analógiák alapján szinte biztosra vehető, hogy valahol a vásártér szélén állhattak. Sajnos régészeti feltáráson eddig még nem került elő nyoma.

AZ ÓBUDAI MAGYAR MÉSZÁROSCÉH

Az eddigiektől eltérően az óbudai mészárosokról meglepően sok oklevél maradt ránk. Óbudán a jelek szerint céh is működött, de ezenkívül magánszemélyeknek és egyházi intézményeknek is volt tulajdonában mészárszék. Kifejezetten a céhről nincs adatunk, de a perekben egységesen fellépő mészárosok csoportja mindenképpen feltételezi létét.¹²⁴

Az óbudai mészárosok 1369-ben Erzsébet királynétól privilégiumot kaptak, melynek értelmében a piactéri mészárszékekben a hét bármely napján árulhattak húst.¹²⁵ A hetipiac

¹¹⁶ Nagy 1971, 94. (57. sz.).

¹¹⁷ Kubinyi 1964, 108–109; DL 22618; DL 26166; DL 32685.

¹¹⁸ Másból is lehettek trágyadombok a városon kívül, melyeket valószínűleg higiéniai okokból létesítettek a falakon kívül. A Jogkönyvben két cikkelyt is találunk – sajnos szövegezés nélkül – a szemétfelügyelőről és a szemétről. *Jogkönyv* 2001, 500. (349–350. cikkely); *Stadtrecht* 1959, 175. A Logodi kapun kívüli szemétdombot említi Szerémi György is az 1536. évi Roggendorf-féle visszafoglalási ostrom leírásánál. Szerémi 1979, 261. Ezekre a dombokra részben a dunai révátkelés során az állatszállító hajókban felhalmozódott trágya kihordása, részben a városi utak és istállók tisztítása miatt volt szükség, hogy a szemetet egy helyre hordják.

¹¹⁹ Kubinyi 1964, 120; DL 24670.

¹²⁰ DL 2725.

¹²¹ Supka 1907, 97–99.

¹²² Kubinyi 1964, 120, 159, 444. jegyzet, 161; DL 24667; DL 2931; DL 24667; Szakály – Szűcs 2005, 51. (I/367), 55. (I/492), 71. (II/118), 79. (II/342). Bár nagyon sok Mészáros vezetéknevű polgár fordul elő a forrásokban, a korszakban az előnév már nem kötődött egyértelműen a mesterséghez. Ez okból csak a bizonyítottan mészárosként regisztrált lakosokat számítjuk ide. Kisebbségi anomáliák így is előfordulhatnak, hiszen például Farkas Péter felhévízi lakos 1505 és 1510 között beköltözött a váraljai Mészáros utcába.

¹²³ DL 106083/824.

¹²⁴ Kis – Petrik 2008, 345–347. (7. sz.); DF 286053.

¹²⁵ Fügedi 1959, 13, 44, 29. jegyzet; DL 5812; DL 5813.

8. ábra. Az óbudai mészárosceh mészárszékeinek háza.

Budapest, XIII. Lajos utca 158.

Fotó: Benda Judit

Fig. 8. Building that housed butcher shops of the Óbuda butchers' guild. Budapest, District XIII, Lajos utca 158. Photograph: Judit Benda

napján, csütörtökön a székeken kívül is lehetőségük nyílt árusításra, mint bárki másnak, aki a piacra jött. A mestereknek székenként (a mészárszék használati jogáért cserébe) évente négy mázsa faggyút kellett beszolgáltatniuk, amiből három mázsa a királynéi kúriát, egy mázsa pedig a mindenkori várnagyot illette. A székek fölött földesúri jogokat gyakorló királyné időközben a faggyúadót a klarissza apácáknak ajándékozta.¹²⁶ 1472-ben Szilágyi Erzsébet elrendelte, hogy az apácák lerombolt székét állítsák vissza, valamint a mészárosokat felszólította, hogy az apácák kiesett jövedelmét fizessék meg.¹²⁷ A széket azért bontották el, mert a város elhatározta, hogy a mészárszékeket alkalmasabb helyre helyezteti át, illetve építteti fel.

Nemcsak a klarisszák, hanem más egyházak és egyházi méltóságok is birtokoltak székeket. 1507-ben Czeplédi András kanonok más javakkal együtt elajándékozta óbudai mészárszékét minden tartozékával együtt. A szék Laskó Miklós olvasókanonoki kommandátor és a Szent Margit-egyház plébánosa székei között volt található.¹²⁸ 1511-ben Raguzai István óbudai várnagy több más ingatlannal együtt óbudai mészárszékét a Szent Jakab-egyháznak adta, hogy lelki üdvéért minden szombaton misét mondjanak.¹²⁹ Egy másik székéről azt is tudjuk, hogy a piactéren, a mészárszékek sorának végén (*in fine aliorum macellorum*) állt.¹³⁰ A források egyértelműen a piactéren álló mészárszékekről szólnak. A város terét már korábban azonosította a kutatás: a középkorban két hosszanti és egy keresztutca által közrefogott nyújtott háromszög alakú tér volt, a mai

Lajos utca északi végén. A 15. század első feléig a piactéren a lakóházak előtt állhattak a fából ácsolt mészárszékek. A 16. század eleji utalás a mészárszékek sorára azonban a már ismert típusról szól: a fából vagy kőből épült egységes épület kamraszerű helyiségeiben helyezkedtek el a székek. Az egykori téren (ma Lajos utca 158.) most is áll egy, az utcával párhuzamosan futó hosszú, emeletes ház, ami mind szerkezetében, mind kinézetében megfelel ennek a „követelménynek”.¹³¹ A többszörösen átépített ház homlokzatát a 15. század második felében egységesítették (8. ábra). Földszintjének belső tere egyforma méretű apró helyiségekre oszlik. A kamrák csak az utca felől közelíthetőek meg, a homlokzatot áttörő félköríves, kapuszerű nyílásokon keresztül. Emelete az épület hátulján lévő lépcsőről volt elérhető, az utcai homlokzat felé keskeny résablakok világították meg a belső teret. Az épület szerencsésen átvészelte az elmúlt 500 évet és az 1970-es évek szanalási hullámát is. A falkutatások során feltárt középkori

¹²⁶ Fügedi 1959, 44, 29. jegyzet; Bártfai Szabó 1935, 113. (160. sz.); DF 283535.

¹²⁷ Bártfai Szabó 1935, 108. (145. sz.); Fügedi 1959, 44, 29. jegyzet; DF 283525.

¹²⁸ Bártfai Szabó 1935, 116–117. (169. sz.); DL 106031.

¹²⁹ DL 106083/58.

¹³⁰ Bártfai Szabó 1935, 90. (87. sz.); DL 6442; DL 9882; BTOE III/1. 306. (592. sz.); DL 9721; BTOE III/1. 281. (540. sz.); DL 9721; BTOE III/1. 303–304. (589. sz.).

¹³¹ Az épületről bővebben: Benda 2012, 32–33. A ház utolsó középkori átépítését Bertalan Vilmosné 1500 körülre tette és az oklevelekben említett *domus apotecarium*mal hozta kapcsolatba. Bertalan 1997, 323–325. Véleményével nem értünk egyet.

nyíláskeretek felhasználásával műemlékileg helyreállították a házat.

Bár egyelőre nem ismeretes adat róla, de feltételezzük, hogy Óbudán is működhetett vágóhíd. Analógiák alapján elhelyezkedését a középkori rév mellé, az Árpád híd hídfője tájára lokalizáljuk.

A PESTI NÉMET MÉSZÁROSCÉH

A pesti német mészárosceh létezéséről csak egy 15. századi peres irat tudósít bennünket. A fából készült mészárszék Pest városának közepén állt (*macellum carnificum in medio civitatis situatum*), a mészárosok évente, Szent György napján két aranyforintot fizettek utána.¹³²

Nem tudjuk, hogy a magyar vagy a német ceh székeiről van-e szó abban az 1528-ban kelt oklevélben, amely a pesti polgárok és az itteni mészárosok közötti egyezséget rögzíti a mészárszékek ügyében (*ratione macellarum*).¹³³

A székek elhelyezkedésére pusztán a „város közepén” kifejezés utal. A középkori város közepének a mai Pesti Barnabás utca–Ferenciek tere–Nyáry Pál utca közötti terület számított. Ezen belül található az a budai mészárszék-házakkal megegyező méretű és elrendezésű két épület, ami a későbbi Hal tér – feltételezhetően a középkori Búzapiac tér¹³⁴ – helyén állt (9. ábra). A házak tömbjei túléltek a visszafoglalási ostromot 1686-ban, majd a város tulajdonába kerül-

9. ábra. A pesti német mészárosceh feltételezett házai a Hal téren, 76-os számmal jelezve. Balla Antal térképe, 1785. Budapest Főváros Levéltára, BFL XV.16.b.221/1

Fig. 9. Buildings on Hal tér marked with the number 76 thought to have belonged to the German Butchers' Guild of Pest. Map by Antal Balla, 1785. Budapest City Archives, BFL XV.16.b.221/1

tek. A 18. század folyamán, egészen az 1830-as évek elejére tehető lebontásáig a keleti tömbben mészárszékek, az ún. nyolc székek működtek, a házak padlását pedig gabonatarolásra használták.¹³⁵ Feltételezzük, hogy a 15. században még fából épült mészárszékeket – a budai és óbudai analógiáikhoz hasonlóan – a 16. század első harmadáig kőépültre cserélték, és ezeknek tömbjét őrizték meg a visszafoglalási ostrom után a város tulajdonába került épületek.

A PESTI MAGYAR MÉSZÁROSCÉH ÉS A SZENTERZSÉBETFALVI MÉSZÁRSZÉK

A pesti magyar céhről, illetve mészárszékeiről szintén elenyésző mennyiségű középkori adat maradt fenn. 1483-ban István deák, volt pesti bíró eladta mészárszékét 150 forintért, amely a magyar székek sorában állt (*in dicta civitate Pesthiensi inter macella Hungaricalia*) és a Szent Miklós-ispotály, valamint Feyer Benedek birtokában lévő székek között helyezkedett el.¹³⁶ Vélhetően ugyanezt a széket vásárolta meg Bodó Mihály 1503-ban egy, a Búzapiac utcá-

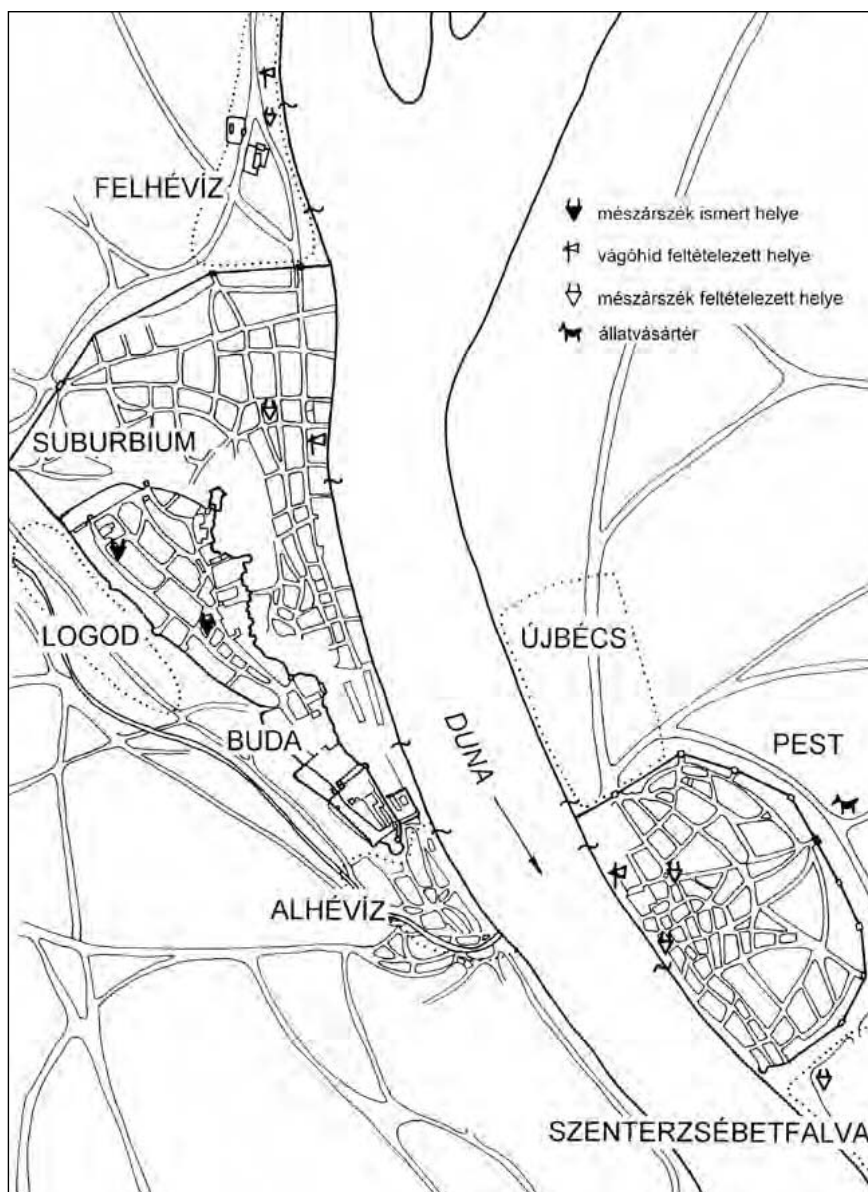
¹³² Kovachich 1799, 202. (88. sz.), 383–385. (411. sz.); DF 283678/401–403. (412. sz.); Kelényi 1943, 327–328; Kubinyi 2008, 48–49.

¹³³ MOL Kancellária Levéltára A 57 Librii regii I. kötet, 94. (164. sz.); Kelényi 1943, 327–328; Kubinyi 2008, 48–49. Mind Kelényi Béla, mind Kubinyi András a német ceh vitájaként értelmezi az oklevelet, bár az eredeti szövegben ez utóbbi nem szerepel. Véleményüket elfogadjuk.

¹³⁴ A középkori Búzapiacra lásd Kubinyi 1975, 14.

¹³⁵ Az épületeket Bevilaqua Borsody Béla azonosította a középkori mészárszékekkel, bár ő a magyar ceh házainak tartja az épületet. Véleményével részben egyetértünk. Bevilaqua Borsody 1931, 376, 428–429. A háztömb szerepel az 1686-ban készült N. M. de La Vigne-féle felmérésen, valamint több 18. századi térképen, olykor *Fleischbänke* felirattal: Holló 1994, 25–26, 29–30; Fabó – Holló 2003, I/14. kép, I/2. 24. (836. sz.). Újkori használatára és bontására: *Források* 1971, 40, 45.

¹³⁶ DL 18799; Rómer 1873, 220–221.

10. ábra. Mészárszékek és vágóhidak a középkori Budán és Pesten.

Terv: Benda Judit, rajz: Kuczogi Zsuzsanna

Fig. 10. Location of slaughterhouses and butcher shops in medieval Buda and Pest, on the basis of known data. Plan: Judit Benda, drawing: Zsuzsanna Kuczogi

ban álló kőházzal együtt.¹³⁷ A szék és a ház birtokjoga 1511-ben testvérére, Bodó Péterre szállt.¹³⁸ Egy másik oklevél szerint 1522-ben a magyar mészárszék (*macellum Hungarorum vulgo Magyarzeek*) a Nagy utcában (*in platea magna*), annak nyugati (Duna felőli) oldalán állt.¹³⁹ Lehetséges, hogy a mai Kígyó utca középső szakasza helyén húzódott a középkori Nagy utca. A 74. számú házat a 18. század elején *Markthaus*ként határozták meg,¹⁴⁰ amely mindenképpen kereskedelmi jellegű épületre utal. A piactér közvetlen közelsége megerősíti a

feltételezést, hogy a magyar székek háza ezen a helyen állhatott.

Egy másik, valószínűleg szintén faszerkezetű mészárszék a Pest déli külvárosának számító Szentfalva (Szenterzsébet) területén állt, egy hozzá kapcsolódó házzal együtt

¹³⁷ Rómer 1873, 231–232.

¹³⁸ DL 61985; Rómer 1873, 233–234.

¹³⁹ DL 106083/849.

¹⁴⁰ Rómer 1873, 132.

(in *Zenthfalwa cum macello extra civitatem Pesthiensem*).¹⁴¹

Nincs rá adatunk, de biztosra vehetjük, hogy Pesten is állt vágóhíd. Helye – a budai és a felhévizi analógiákat figyelembe véve – a Duna partján, talán a kikötő és rév környékén lehetett.¹⁴²

Az ismert adatok alapján megkíséreltük térképre vetíteni a települések vágóhídjainak és mészárszékeinek elhelyezkedését (10. ábra).

EGY NAGYSZABÁSÚ TERVRŐL

Végezetül meg kell említenünk még egy mészárszékeépítési tervet is, amely a király halála és

valószínűleg pénzügyi nehézségek miatt nem valósult meg. Heltai Gáspárnál olvashatunk ugyanis Mátyás király nagyszabású budai egyetemépítési tervéről, amelyben a tanításra alkalmas épületek mellett lakó- és gazdasági helyiségeket is emeltetett volna a tanulók kényelmére. „Erre kedig a Duna mellé mészáros céhet akar vala szörzeni egy kenyérsütő utszájával egyetembe, és abban egy nagy vásárt, mellyet meg akara ajándékozni nagy szabadságokkal, hogy mindennap elég vóna negyvenezer deáknak.”¹⁴³ Az egyetem épületeit, bár nem teljesen a korabeli leírás szerint, de elkezdték építeni, ám a 15. században csak az alapfalak készültek el. A 16. században befejezett két monumentális épületet istállónak és tárháznak használták a 19. századi lebontásáig.¹⁴⁴

IRODALOM

- Árszabás 1889 Buda város árszabása II. Lajos korában (1522). Közli: Kemény Lajos. *TT* 1889, 372–384.
- Balogh 1966 Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király korában* I–II. Budapest 1966.
- Baracka 1966 Baracka István: A budai Nádasdy-ház számadása (1530. IX. 30–1531. I. 13.) (Rechnungen des Nádasdy-Hauses in Ofen /30. 9. 1530–13. 1. 1531/). *TBM* 17 (1966) 243–271.
- Bártfai Szabó 1935 Bártfai Szabó László: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest 1935.
- Benda 2003 Benda Judit: Előzetes jelentés a budai középkori karmelita kolostor feltárásáról (Preliminary report on the excavations of the medieval Carmelite friary in Buda). *BudRég* 37 (2003) 137–149.
- Benda 2011 Benda Judit: A piactól az árucsarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán (From market to commercial hall. Trading buildings in medieval Buda). *TSz* 53:2 (2011) 259–282.
- Benda 2012 Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemleszékek háza, árucsarnok (Commercial buildings in medieval Buda. House of butcheries, bakeries, market hall). *TBM* 37 (2012) 7–42.
- Béres 1976 Béres András: A hortobágyi hídi vásár néprajza. In: *Vásártörténet, hídivásár*. Szerk.: Szöllősi Gyula. Debrecen 1976, 216–274.
- Bertalan 1997 Bertalan Vilmosné: Budapest, III. ker. Lajos u. 158. számú ház feltárása (Die Freilegung des Hauses im III. Bezirk vom Budapest in der Lajosstrasse No. 158). *BudRég* 31 (1997) 323–348.

¹⁴¹ Kubinyi 1975, 21, 26. jegyzet; DL 19665.

¹⁴² A kikötő a mai Vigadó tér és Petőfi tér közötti Duna-parton húzódott.

¹⁴³ Heltai 1981, 395; Feuerné Tóth 1973, 375–379.

¹⁴⁴ Balogh 1966, 150–151.

- Bevilaqua Borsody 1931 Bevilaqua Borsody Béla: *A budai és a pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270–1872 I–II*. Budapest 1931.
- Bonfini 1995 Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest 1995.
- Borsa 1943 Borsa Béla: *Reneszánszkori ünnepségek Budán*. *TBM* 10 (1943) 13–53.
- Bökönyi 1958 Bökönyi Sándor: *A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga, XIII–XVII. század (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda, 13.–17. Jahrhundert)*. *BudRég* 18 (1958) 455–486.
- Bökönyi 1963 Bökönyi Sándor: *A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga II. (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda II.)*. *BudRég* 20 (1963) 395–425.
- Bökönyi 1964 Bökönyi Sándor: *A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga III. (Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda III.)*. *BudRég* 21 (1964) 369–373.
- Céhkönyv* 2008 Baraczka István – Kenyeres István – Spekner Enikő – Szende Katalin: *A budai német mészárosok középkori céhkönyve (1496) 1500–1529 (1538, 1695) – Das mittelalterliche Zunftbuch der deutschen Fleischer zu Ofen (1496) 1500–1529 (1538, 1695)*. In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevellei – Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk.: Kenyeres István. *Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez* 1. Budapest 2008, 175–327.
- CJH *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar, 1000–1526. évi törvény-czikk*. Ford. és jegyzetekkel ellátta: Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Budapest 1899.
- Csippán 2004 Csippán Péter: *13–14. századi állatcsontleletek a budai Szt. György tér délnyugati részéről (Tierknochenfunde des 13.–14. Jahrhunderts aus dem südwestlichen Teil des Szent György-Platzes in Buda)*. *BudRég* 38 (2004) 201–206.
- Csippán 2009 Csippán Péter: *XVIII. századi szarvcsapleletek a budai Vízivárosból (Eighteenth century cattle horn core finds from the Víziváros district of Buda, Hungary)*. In: *Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából, 2002–2009 / Skeletons from the Cupboard. Selected Studies from the Visegrád Meetings of Hungarian Archaeozoologists, 2002–2009*. Szerk.: Bartosiewicz László – Gál Erika – Kováts István. Budapest 2009, 195–202.
- Daróczi-Szabó 2002 Daróczi-Szabó, László: *Animal bones as indicators of kosher food refuse from 14th century AD Buda, Hungary*. In: *9th Conference ICAZ, Durham, August 2002. Behaviour behind Bones. The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*. Eds: Jones O’Day, Sharyn – Van Neer, Wim – Ervynck, Anton. Oxford 2002, 252–261.
- Daróczi-Szabó – Csippán 2006 Daróczi-Szabó László – Csippán Péter: *Újkori mészárszék nyomai Debrecen belvárosából (Remains of a slaughterhouse in the downtown area of Debrecen)*. *DMÉ* 2006, 43–57.

- Dernschwam 1984 Dernschwam, Hans: *Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. Budapest 1984.
- Ember 1988 Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Budapest 1988.
- Evlia* 1985 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664*. Ford.: Karácson Imre. Budapest 1985.
- Fabó – Holló 2003 Fabó Beáta – Holló Szilvia Andrea: *Budapest térképeinek katalógusa I/1. 1660–1873, I/2. 1660–1873*. Budapest 2003.
- Feuerné Tóth 1973 Feuerné Tóth Rózsa: A budai „Schola”: Mátyás és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros-nyegyed terve. *Építés-Építészettudomány* 5:2–3 (1973) 373–385.
- Források* 1971 *Források Budapest múltjából 1. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez, 1686–1873*. Szerk.: Bácskai Vera. Budapest 1971.
- Frecskay 2001 Frecskay János: *Mesterségek szótára*. Budapest 2001. (Reprint.)
- Fügedi 1959 Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán (La topographie et le développement urbain à Óbuda /Vieux-Bude/ médiéval). *TBM* 13 (1959) 7–56.
- Györffy 1990 Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990.
- Heltai 1981 Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte: Kulcsár Margit. Budapest 1981.
- Holló 1994 Holló Szilvia: *Budapest régi térképeken, 1686–1896*. Budapest 1994.
- Istvánffy 1962 Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Budapest 1962.
- Ivanics 1995 Ivanics, Mária: Anmerkungen zur Etimologie hajdú „Hieduck”. *ActaOrHung* 48:3 (1995) 391–403.
- Jankovich 1967 Jankovich Miklós: Adalékok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez (Ursprung und Nutzbarmachung des ungarischen Steppenrindes). *AgrSz* 9:3–4 (1967) 420–431.
- Jogkönyv* 2001 *Buda város jogkönyve* II. Ford.: Schmidt József. Szeged 2001.
- Kelényi 1943 Kelényi B. Ottó: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. *BudRég* 13 (1943) 321–334.
- Kis – Petrik 2008 Kis Péter – Petrik Iván: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519) – Mittelalterliche Urkunden der deutschen Fleischerzunft zu Ofen (1235/1270–1519). In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei – Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk.: Kenyeres István. Források Budapest közép- és kora újkorai történetéhez 1. Budapest 2008, 329–389.
- Kovachich 1799 Kovachich, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli...* Pesthini 1799.
- Kropf 1900 Kropf Lajos: Magyar ökrök Ausztriában 1493. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1900, 90.
- Kubinyi 1959 Kubinyi András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagellókorban (Le furniture dei commercianti di Buda per la corte nell’epoca degli Jagello). *BudRég* 19 (1959) 99–119.

- Kubinyi 1963 Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén (Les conditions économiques de la formation du troisième ordre en Hongrie et le commerce de la capitale hongroise à la fin du XVe siècle). *TBM* 15 (1963) 189–226.
- Kubinyi 1964 Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése (Topographie und wirtschaftliche Entwicklung von Budafelhévíz). *TBM* 16 (1964) 85–180.
- Kubinyi 1966 Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban (Rapports familiaux des citoyens de Buda et de Pest à l'époque de Jagellon). *LK* 37 (1966) 227–291.
- Kubinyi 1975 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Főszerk.: Gerevich László. Budapest 1975, 7–231.
- Kubinyi 1994a Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *TSz* 36:1–2 (1994) 1–52.
- Kubinyi 1994b Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus (Ambrus Sárkány von Ákosháza. Diplomat, Geschäftsman und Burgherr von 1526). In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Pamer Nóra. Budapest 1994, 263–291.
- Kubinyi 2005 Kubinyi András: A várnegyed és környéke középkori helyrajza. In: Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: *Budai bortizedjegyzék a 16. század első harmadából*. História Könyvtár. Okmánytárak 4. Budapest 2005, 11–33.
- Kubinyi 2008 Kubinyi András: A középkori budai mészárosceh – Die Fleischerzunft zu Ofen im Mittelalter. In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei – Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk.: Kenyeres István. Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1. Budapest 2008, 15–55, 87–138.
- Lyublyanovics 2008 Lyublyanovics Kyra: Városi állattartás a középkorban. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008, 95–98.
- Matolcsi 1977 Matolcsi János: A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV–XV. századi állatcsontok (Os d'animaux des XIVe et XVe siècles mis au jour dans l'avant-cour nord du château royal de Buda). *BudRég* 24:3 (1977) 179–198.
- Müller 1962 Müller, Karl Otto: *Welthandelsbräuche. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit* 5. Wiesbaden 1962. (Reprint.)
- Nagy 1971 Nagy Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén (Die Topographie der Budaer Burg am Ende des XVII. Jahrhunderts). *TBM* 18 (1971) 81–119.
- Oláh 1985 Oláh Miklós: *Hungária*. Szerk.: Szigethy Gábor. Ford.: Németh Béla. Budapest 1985.

- Pach 1968 Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez (Contribution au problème du déplacement des routes commerciales internationales aux XVe–XVIIe siècles). *Századok* 102:5–6 (1968) 863–896.
- Paládi-Kovács 1993 Paládi-Kovács Attila: *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. Budapest 1993.
- Petrik 2008 Petrik Iván: A nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel (Customs conflicts between the Rabbit Island nunnery and Buda and Pest). *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3 (2008) 227–248, 550.
- Radvánszky 1879–1896 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* I–III. Budapest 1879 (II–III. kötet), 1896 (I. kötet).
- Rómer 1873 Rómer Flóris: *A régi Pest*. Budapest 1873.
- Stadtrecht 1959 *Das Ofner Stadtrecht*. Hrsg.: Mollay, Karl. MHB 1. Budapest 1959.
- Supka 1907 Supka Géza: A budafelhévi Szentháromság-templom. *ArchÉrt* 27:2 (1907) 97–119.
- Szabó 1950 Szabó István: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 8:1–4 (1950) 178–198.
- Szádeczky-Kardoss 1927 Szádeczky-Kardoss Lajos: *A Székely Nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. (http://szekelyivadokok.tripod.com/szekely_tortenelem.pdf).
- Szakály – Szűcs 2005 Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: *Budai bortizedjegyzék a 16. század első harmadából*. História Könyvtár. Okmánytárak 4. Budapest 2005.
- Szamota 1891 Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Budapest 1891.
- Szerémi 1979 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Budapest 1979.
- Takáts 1905a Takáts Sándor: Passau városa és a magyar marha-árak. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1905, 172–175.
- Takáts 1905b Takáts Sándor: Az auspitzi (pusztapécsi) magyar marhavásárok régi kiváltságlevelei. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1905, 228–232.
- Takáts 1908 Takáts Sándor: Hajdú, haramia és martalócz. *MTAÉ* 1908, 320–333.
- Thallóczy 1900 Thallóczy Lajos: Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1900, 76–81.
- Tózsá-Rigó 2009 Tózsá-Rigó Attila: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vevő augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. *Fons* 16 (2009:2) 191–247.
- Végh 2006 Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I. MHB 15. Budapest 2006.
- Végh 2008 Végh András: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai – Topographische Bezüge des Zunftbuches der deutschen Fleischer zu Ofen. In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei – Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk.: Kenyeres István. Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1. Budapest 2008, 57–72, 139–158.

- Vörös 1992 Vörös István: Egy 15. századi budavári ház állatcsontleletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján (Tierknochen aus einem Haus /15. Jh./ im Burgviertel von Buda. Fleischversorgung der mittelalterlichen Märkte im Burgviertel von Buda). *CommArchHung* 1992, 227–239.
- Vörös 2007 Vörös István: Egy archaeozoológiai rekonstrukciós módszer: állatcsont-maradványok Kretzoi-féle felosztása. *Archeometriai Műhely* 2007:1, 31–35.
- Weisz 2012 Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Magyar Történelmi Értekezések. Budapest 2012.
- Zimányi 1980 Zimányi Vera: Gazdaság és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig (Évolution économique et sociale de Mohács à la fin du 16e siècle). *Századok* 114:4 (1980) 511–574.

THE CATTLE TRADE AND BUTCHER SHOPS IN LATE MEDIEVAL BUDA, PEST, AND ÓBUDA

Judit Benda

In towns during the Middle Ages, the slaughter and sale of livestock (cattle, pigs, goats, sheep, and larger fish) was performed by members of a single trade: that of butcher (*mészáros* in Hungarian). The term *mészáros* is connected with *marhahús* (beef in Hungarian), and probably developed during the Middle Ages, since meat from cattle was the most popular meat, as well as the one most frequently consumed. In the study, an attempt is made to show briefly the ‘route’ taken by cattle to the slaughterhouses of the three cities in question (Buda, Pest, and Óbuda), with emphasis on the meat trade and on the places where sales took place. Most of the cattle which changed hands in the Middle Ages were cattle for fattening. In what follows below, the term cattle is used to indicate animals of this type.

The kings of Hungary granted privileges to peoples they admitted to the country in return for military service: the king (or the palatine) sat directly above them in judgement and they paid taxes only to the monarch. When the king was crowned, when he married, and when his first son was born, each Cumanian, Jasz, and Szekler home was obliged to ‘pay’ one ox. Some of the cattle driven to Pest were from the Cumanian- and Jasz-inhabited districts (which lay between the Danube and the Tisza rivers); others were from the Szekler-inhabited villages (in Transylvania).

Butchers and the serfs who on foot drove horses, cattle, and sheep to markets outside Hungary feature in large number in the customs records. Known in Hungarian at the time as *hajdok*, the drovers (*bubulci*, *heitok*, *ochsentreiber*) who accompanied the animals to the markets later, during the 16th century, served as soldiers for hire.

Increasing in the 15th century, the volume of cattle exports grew still more in the two centuries that followed. Cattle purchased in and around the market towns of Transylvania and the Great Hungarian Plain were sold on at regional markets (in Pest, Székesfehérvár, Debrecen, Szeged) and at markets on Hungary’s borders (Szered, Sempte, Galgóc). Animals driven to Vienna or Auspitz (Moravia) were in many cases driven on from there even further, to Regensburg, Nuremberg, Augsburg, and even Italy (Venice).

The movers in the cattle trade, which was growing in the 15th century, were first and foremost the king and his associates. Monarchs (Sigismund, Matthias) acquiring without charge large numbers of cattle for slaughter used the money they received for them partly to cover diplomatic ‘expenses’ and partly to cover the costs of running their courts. Naturally, the profitability of

the cattle business attracted other participants, too. Thus, by the end of the century a number of ecclesiastical and secular dignitaries were trying their hand at trading in animals; so, too, were town magistrates. Later on, ambitious serfs also joined in, as did better-off merchants who sold cattle in addition to other goods. These players generally favoured barter deals, as a rule exchanging cattle for broadcloth.

In 1506, Hans Paumgarten wrote about the famous livestock markets in Pest where horses, cattle for slaughter, draft oxen, and sheep were sold in large numbers. These markets were held in squares and broader streets in the city used for the annual fairs. Presumably held simultaneously with these fairs, the livestock markets were, however, initially located on the edges of the town (owing to the great amounts of space required, risk of accidents, and animal dung in large amounts), but after the building of a city wall in the age of Matthias they were sited outside it.

Butchers (*carnifex*, *fleischhacker*, *metzger*, *mezarws*) slaughtered cattle primarily. The animals were killed by a journeyman slaughterer (*Bruckknecht*) or a master slaughterer, after which the meat was sold by a journeyman butcher (*Bankknecht*) or master butcher. In Buda and in Pest, a Hungarian and a German butchers' guild operated; in Óbuda, only a Hungarian guild was to be found. Most of the surviving data concerns the work of Buda's German butchers, because masters fleeing Buda in 1529 took the guild's documents and articles book with them when they left. Wall researches and archaeological excavations performed in the buildings to be found at today's Tárnok utca 18–20 have brought to light architectural details which make it very likely that the building of the German butchers' guild once stood there. Around the turn of the 16th century, another building, too, was constructed, owing to growing cattle exports and increased demand in the city. In surveys made in 1686 (Haüy, de La Vigne), a narrow structure of a length matching that of the afore-mentioned building can be seen; it was knocked down not long after this date. Concerning the butchers' premises in the Lower Town, only one datum has emerged: it stood on the market square whose name at the time was *Kyswasar*. Its fabric is not known. The building housing the butcher shops of the Hungarian butchers' guild in Buda stood at the edge of the Szombat marketplace (an area encompassing today's Kapisztrán tér, Uri utca, and Országház utca) to the south of the Church of St. Mary Magdalene. The existence of a row of butcher shops at Felhévíz may be hypothesised on the basis of the high number of butchers who lived there. Based on analogies, it may be supposed that these shops stood somewhere on the edge of the marketplace. The sources for Óbuda clearly mention butcher shops on the marketplace there. Running parallel with a street, there is a long, storeyed building (today Lajos utca 158) on the one-time square which meets the 'requirements' regarding both structure and appearance. The location of the German butcher shops in Pest is given by the expression 'in the middle of the town'. The area bounded by today's Pesti Barnabás utca, Ferenciek tere, and Nyáry Pál utca counted as the centre of Pest in the Middle Ages. Within this area may be found two buildings which in size and in layout match those of the butchers in Buda. These two buildings stood on what was later become known as Hal tér, probably on the site of the medieval Búza marketplace. It is possible that the medieval Nagy utca ran along the central stretch of today's Kígyó utca. The building at Kígyó utca 4 was described in the early 18th century as a *Markthaus*, which in any case was a reference to a commercial-type building. Proximity to the marketplace strengthens the hypothesis that the building which housed the Hungarian butcher shops may have stood in this place.

The Buda slaughterhouse (*wagohyd*, *slachpucken*) was located next to the butchers' dwellings, in the Lower Town, on the banks of the River Danube next to the wharf. The Felhévíz slaughterhouse stood on the medieval marketplace, in the wharf area, in what is now the part around the Buda bridgehead of the Margaret Bridge. There is no known information regarding one, but in Óbuda, also, a slaughterhouse may have operated. Based on analogies, its site can be localised to the area around the Óbuda bridgehead of the Árpád Bridge. Although data is likewise absent, it is almost certain that in Pest, too, there must have been an slaughterhouse on the banks of the Danube, perhaps in the vicinity of the wharf and the ferry.

On the basis of the data known, an attempt has been made show on a map the locations of the slaughterhouses and butcher shops to be found in the settlements in question.

UTAK A VÁROSBAN. TOPOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK KŐSZEG VÁROSKAPUJA ELŐTT A 13–16. SZÁZADBAN

B. Benkhard Lilla

Kőszegen, Holl Imre munkásságának jelentős és meghatározó színhelyén, a Fő tér rekonstrukciójára elnyert Európai Unió pályázat kapcsán 2006-ban megelőző feltárással került sor (1. ábra).¹ A területen az 1999. évben, a Fő tér 1. számú lakóépület építéstörténeti kutatása során feltárt késő középkori, kora újkori elővédmű² további szakaszára számítottunk, azonban az aszfaltburkolat gépi felbontása után hamar kiderült, hogy ennek feltárájáról le kell mondanunk. Egy újkori – mára már betömedékelt – pincével találtuk szembe magunkat, mellyel szinte teljesen elpusztították a keresett falazatokat.³ Az élő vezetékek, az újkori falak, valamint a pince miatt végül csak három szelvényben (I–III. szelvény) tudtunk érdemben dolgozni (2. ábra). Közülük most – a feltárt útmaradványra összpontosítva figyelmünket – a III. szelvényvel foglalkozunk.⁴

A szabálytalan, 350 × 470 cm-es szelvény rétegeit az észak–déli metszetalban lehetett a legépebben megfigyelni és dokumentálni (3. ábra). A két felső réteg a felbontott felszíntől átlagban -100 cm-ig törmelékekkel (tégla- és habarcsdarabokkal, faszénnel) erősen kevert, újkori, legújabb kori feltöltésnek bizonyult. Alattuk az első, határozott réteg egy vékony, világos, homokos csík volt, amely egy szintén homokos, de több kavicsot tartalmazó, 4–12 cm vastagságban elterített réteget fedett. Mintegy 120 cm mélyen egy 4–8 cm vastag, sóderrel, apró kődarabokkal leszórt, fűrészelt deszkákból összeállított szerkezetű, vöröses színű járófelület (út, burkolat?) jelentkezett, amely délről észak felé enyhén lejtett. Pusztulékonyasága miatt felületben nem, csak metszetben tudtuk megfigyelni. Alatta változó vastagságú (8–20 cm), sötét-szürke, tömött, enyhén kevert, agyagos feltöltési réteget tártunk fel, amely a tanulmányunk tárgyát képező, -130 cm-en húzódó kavics- és faszerkezetes utat (jelzése: KE 51) borította. Az út egy visszabontott, 150–155 cm széles késő középkori kőfal maradványait fedte. A vissza-

bontott falkorona felszínével azonos magasságban paticsos, faszenes pusztulási réteg húzódott, míg a fal déli, külső széléhez vékony (3 cm), sok apró kavicsal, kővel kevert, sárgás színű, égett járószint kapcsolódott. A kőfalat ettől a járószinttől -55–70 cm-re alapozták a kevert, sárgás agyagos talajba, egy sötét, tömött (döngölt?) réteg aláterítésével. A kőfal és az út közötti omladékból és a planírozásból, továbbá az út alapozásából is 15–16. századi konyhai kerámia, mázatlan kályhaszem, állatcsont, fa, valamint egy lópatkó került elő.

A szelvény északnyugati részében egy, nyugat felé erősen lejtő széles, közel észak–déli irányú, többlépcsős árok húzódott, melyet a sárga agyagos altalajba ástak (4. ábra). Az árok alján vörösfenyő és kocsánytalan tölgyfa darabokat is tartalmazó, iszapos-agyagos betöltés volt.⁵ Az árok és a kőfal teljesen eltérő irányban és mélységben helyezkedett el, a kettőnek

¹ A feltárással 2006. április 8. és június 23. között történt. Ásatásvezető: B. Benkhard Lilla (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) és Ilon Gábor (Savaria Múzeum, Szombathely), régésztechnikus: Szilasi Attila Botond, geodéta: Vámos Gábor (Savaria Múzeum, Szombathely) voltak. A feltárt terület nagysága: 260 m² volt. Lásd Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. *RégKut* 2006 (2007) 222–223. (B. Benkhard L., Ilon G.). Itt szeretnék köszönetet mondani kutatótársamnak, Ilon Gábornak.

² Az elővédműre vonatkozóan lásd B. Benkhard 2003, 168–171.

³ Az épületből csak a pince maradt meg, a felépítményt a Szépészeti Bizottság a Főpiac kiszélesítése érdekében 1874-ben lebontatta (MNL VaML KFL Közigazgatási Jegyzőkönyv 1874/718). A lakóház a 19. századi térképeken, metszeten (pl. Kovatsits Zsigmond 1838–1839-ben készült telekkönyvi térképe, az 1857. évi kataszteri térkép, Carl Schubert 1808-as metszete), valamint fényképfelvételeken még látható.

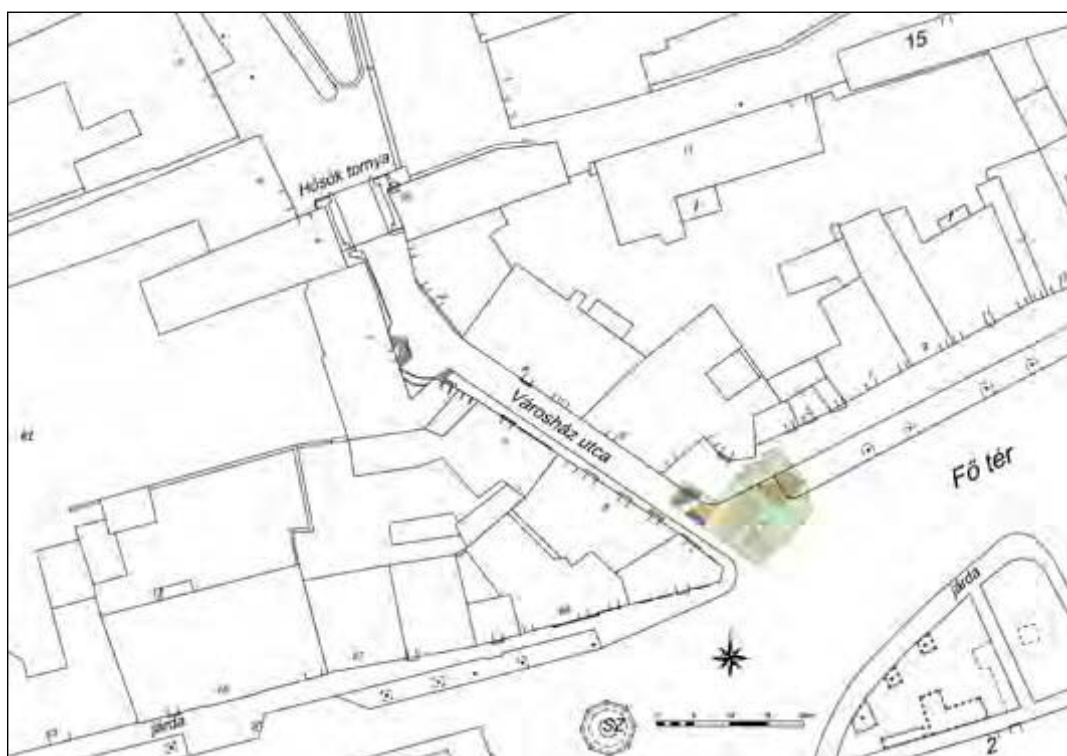
⁴ A tanulmány az OTKA K 109323. számú pályázat támogatásával készült.

⁵ A faanyagok vizsgálatát Grynaeus András végezte (Magyar Dendrokronológiai Laboratórium–Cincér Bt.), akinek ezúton is köszönöm a segítségét.

1. ábra. Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. Kovatsits Zsigmond 1838–1839-ben készült telekkönyvi térképének részlete az ásatás és a városkapu helyének jelölésével

Fig. 1. Kőszeg, corner of Fő tér and Városház utca. Detail of Zsigmond Kovatsits's cadastral map compiled in 1838–1839, with the sites of the excavation and the Town Gate indicated

2. ábra. Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok, a 2006. évi ásatás helyszíne.

Rajz: Szilasi Attila Botond, Kőszegi Ádám

Fig. 2. Kőszeg, corner of Fő tér and Városház utca, with the site of the 2006 excavation.

Drawing: Attila Botond Szilasi, Ádám Kőszegi

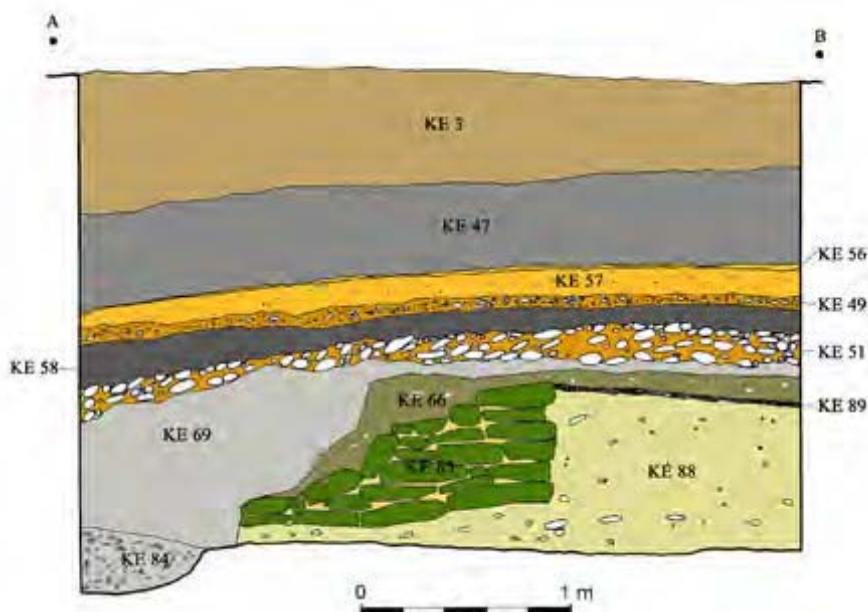
egymással közvetlen kapcsolata nem állt fenn. A kőfalat az árok betöltése után emelték. Az árok túlsó (északnyugati) szélét az újkori pincében húzott IV. számú szelvényben sikerült megtalálni,⁶ így megállapíthattuk, hogy az árok szélessége 700-720 cm volt (5. ábra). Belőle – pár Árpád-kori edénytöredék mellett – egy kőgolyó

és egy szarvasagancsból készült eszköz került a felszínre.

A III. szelvényben feltárt útrészlet a felszíntől mérve -130 cm mélyen jelentkezett (6–7. ábra). Az út teste (5-)20 cm vastag volt, és kövekből, kavicsokból, valamint megmunkált fákból készült. A nagyjából kelet–nyugati irányban

⁶ A pince burkolatának feltörése után csupán egy 1 m széles kutatóárkot tudtunk nyitni, amibe számításainknak megfelelően beleesett a KE 84 számú árok

északnyugati oldalának egy szakasza. Sajnos a kis méret miatt alaposabb vizsgálatra nem volt módunk.

	apró kavicsal, kővel kevert, sárgás színű, égett járósint		csatári pala
	szürkés, iszapolt réteg		kevert, sárgás-agyagos, törmelékes réteg
	omladékos, zöldes-sárgásszürke agyagos, törmelékes talaj		sötétszürke, iszapos-agyagos, enyhén köves talaj
	sárgás-agyagos, kevert szürke agyaggal színezett foltos réteg		vékony vöröses, sóderes réteg
	kavicsos-sóderes (néhol csatári palás), törmelékes feltöltés		kavicsos, sárgás-homokos sáv
	szürke, kevert agyagos, enyhén törmelékes betöltés		sötétszürke, tömött, agyagos réteg

3. ábra. Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. A III. számú szelvény, észak–déli metszettel. Felmérés és rajz: Szilasi Attila Botond

Fig. 3. Kőszeg, corner of Fő tér and Városház utca. Trench III, the north–south section. Survey and drawing: Attila Botond Szilasi

húzódó, nyugat felé erősen lejtő út szélessége 400–420 cm volt, nagyon kopott felülettel. Déli széle már szétszúszott, de északi széle még épen maradt. Széleit 10 × 10 cm keresztmetszetű, 210–230 cm hosszú, kocányos tölgyből kivágott, szögletes gerendák szegélyezték. Felületét nagyjából három egyenlő részre osztva, két sorban, az út irányával párhuzamosan ugyanilyen fákkal erősítették meg, melyeket keskeny, 4–4,5 cm keresztmetszetű, szintén négyszögletes átkötő fákkal, végeiken kovácsoltvas szegekkel rögzítettek egymáshoz, a köztük lévő részt pedig különböző méretű (2–10 cm) kövekkel, de leginkább kavicsal töltötték ki. Alapozását vastag, szürkés, iszapos, döngölt (?) agyag alkotta. További fa- vagy dorong-alátérítés sehol nem volt megfigyelhető. Nem észleltünk

ilyet a kb. 20 cm-rel feljebb lévő út (jelölése: KE 49) megújításánál sem, ahol csak kavicsot és fűrészelt deszkát alkalmaztak a döngölt agyag alapozáson.⁷

Késő középkori–kora újkori útrészteket már korábban is találtak Kőszegen. Először 1977-ben, csatornázási munkák közben került a felszínre egy útszakasz, szintén a déli külvárosba eső, Kossuth Lajos utca 7. számú lakóépület előtt.⁸ A városkaputól délkeletre, annak szintjénél mélyebben, a mai úttal közel azonos (északnyugat–délkeleti) irányban, a felszín-

⁷ Még feljebb, a vékony rétegben húzódó homokos járósintnek (jelölése: KE 56) szintén semmilyen alapozása nem volt.

⁸ Gömöri 1985, 175–177.

től kb. -150 cm mélységben jelentkezett egy, 10-20 cm átmérőjű fából kialakított dorongút, felette kavicssterítéssel.⁹ Alatta, de közvetlenül a sárga homokos altalaj felett iszapterítés volt, az út felett pedig többrétegű feltöltés, melyben egy sárga, földes útmegújítást is meg lehetett figyelni. A helyszín a mélyebben fekvő egykori Kovács utcába esett, mely nem vezetett egyenesen a városkapuhoz, hanem a várost körülölelő árkon túl hosszan elnyúlt dél felé. Ezt igazolni

⁹ Ilon 2016, 225.

¹⁰ Ugyanennek az útnak egy további szakaszát, szintén csatornázási munkák közben, a Kossuth utca 11–13. számú házak előtt, kb. -140 cm mélységben dokumentálta 2006-ban Ilon Gábor. Ezzel közel 50 m hosszan nyomon követhetővé vált az út. Ilon 2016, 223–224.

¹¹ Gömöri 1985, 176.

¹² Műemléki épületbejárás közben, 1990. október 30. és november 1. között Mentényi Klárával és Ivicsics Péterrel együtt, felszereltség hiányában csak hozzávetőlegesen tudtuk dokumentálni a maradványokat. Munkájukat itt is külön köszönöm. Később közel azonos helyen, más mélységi adattal történik említés dorongútról. Bakay 2001, 31.

4. ábra. Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. A III. számú szelvény, Árpád-kori vízesárok a KE 85 jelzésű kőfal alatt, feltárás közben.

Fotó: B. Benkhard Lilla

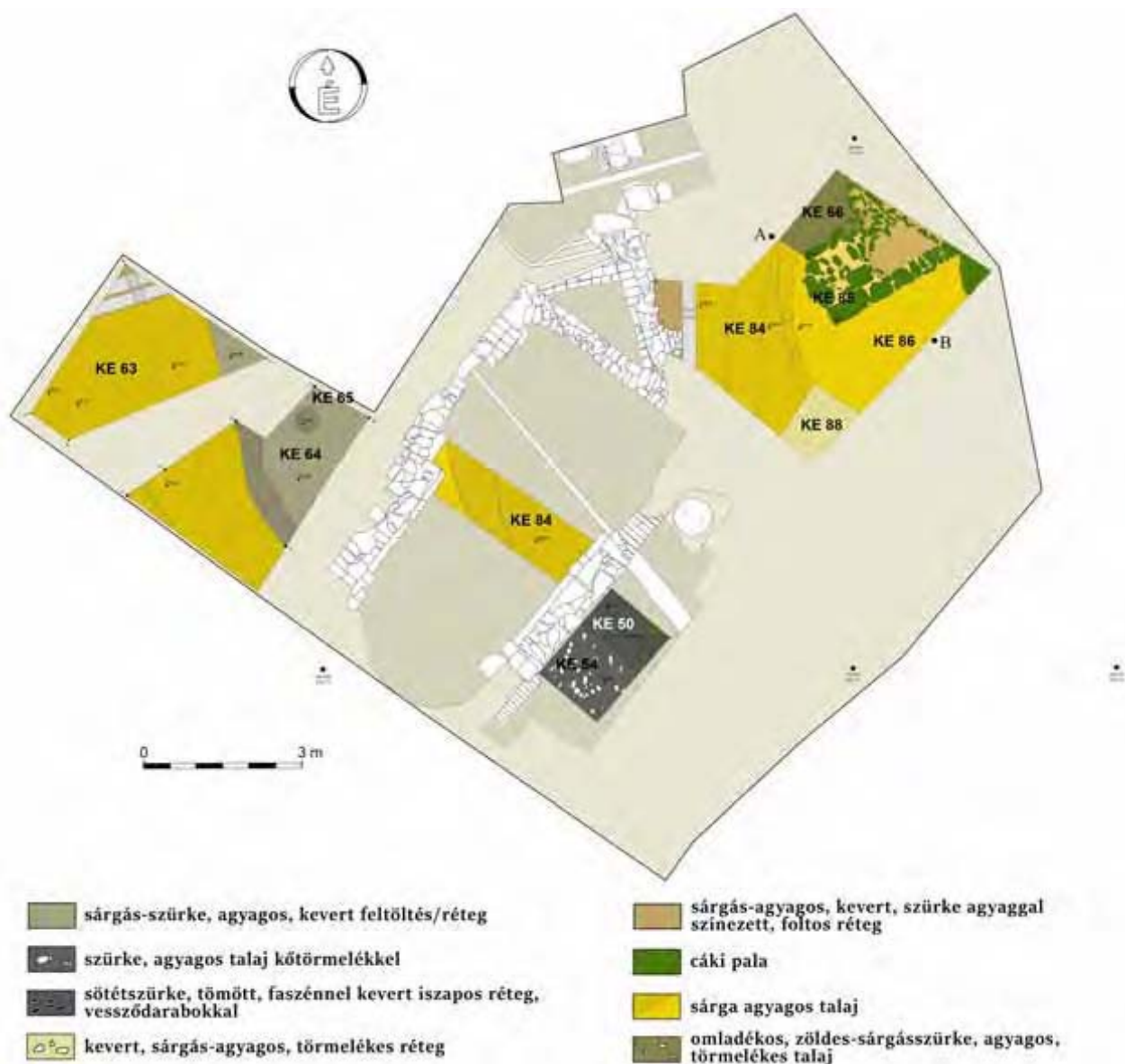
Fig. 4. Kőszeg, corner of Fő tér and Városház utca. Trench III, Arpadian-era moat uncovered beneath the masonry wall KE 85.

Photograph: Lilla B. Benkhard

látszik, hogy kiterjedt területen, a Kossuth utcában végig, valamint az abból élesen a Gyöngyöspatak irányába, kelet felé forduló Liszt Ferenc utcában is jelentkeztek további dorongútmaradványok.¹⁰ Az út szélességét nem lehetett mérni, valamint korát sem pontosan megítélni, ez utóbbit a terepviszonyok és a csekély leletanyag alapján késő középkorinak határozta meg a kutató.¹¹ A nagy területen jelentkező famaradványok felvetik annak a lehetőségét, hogy nemcsak úttal, hanem egy nagyobb terület (tér) burkolásával állunk szemben, amit valószínűsít az ekkor még igen vizenyős, vízjárta terület is.

Kevésbé vagyunk szerencsések az északi külvárosban, ahol gázvezeték-építési munkák közben, 1990 őszén került elő dorongút.¹² Az utat az Árpád tér 6. és 17. számú házak vonalától a Sziget utca 12. számú házig, közel 200 m hosszan, az autópálya közepvonala alatt lehetett követni. A járófelület két rétegben egymásra merőlegesen fektetett, különböző vastagságú gerendákból állt. A felső, kb. 8 cm átmérőjű gerendákból állónak a felső síkja az aszfaltburkolattól mérve -88 cm mélyen húzódott, az alatta lévő, 17 cm átmérőjű gerendákból készült útnak az alsó síkja pedig -115 cm-en volt. Az alsó, szélesebb gerendákra merőlegesen, keresztbe rakták a felső sor keskenyebb fadarabjait, mely felett több rétegben kavicssterítést lehetett megfigyelni. A gerendák korhadtak és elszenesedettek voltak. Leletanyagot nem találtunk. Fontos megjegyezni, hogy a helyszín déli vége az egykori Fapiac környékére esett.

A Jurisics tér 5. számú ház olajtárolójának kialakítása közben (1972) előkerült faburkolatot – melynek szerkezete hasonlít a dorongutakéhoz – ma már inkább a belvárosi lakóépület tartozékának tartjuk, mint közfoga-

5. ábra. Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. Az Árpád-kori vizesárok és a KE 85 jelzésű középkori kőfal. Felmérés és rajz: Szilasi Attila Botond

Fig. 5. Kőszeg, corner of Fő tér and Városház utca. The Arpadian-era water-filled moat and the medieval masonry wall KE 85. Survey and drawing: Attila Botond Szilasi

lomra használt útnak, illetve térburkolat részének (8. ábra).¹³

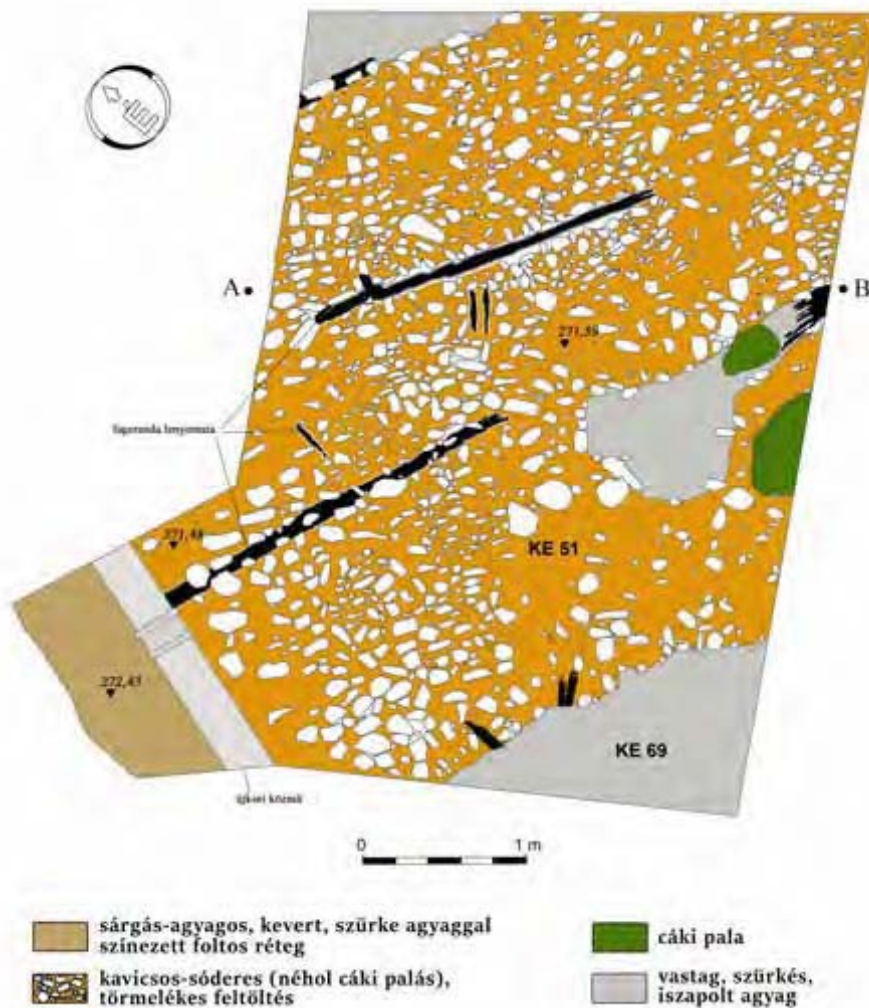
A 2009–2011. években végzett Jurisics tér, belváros rehabilitációjához kapcsolódó ásatások

és régészeti megfigyelések során¹⁴ a Jurisics tér déli felében álló Szűz Mária-szobor elé kitűzött I. számú szelvényben, a felszíntől kb. -45 cm-en egy olyan kavicsos réteg volt megfigyelhető,

¹³ Kozák Évának köszönöm, hogy átadta részemre a régészeti megfigyelés során készített, de nem publikált anyagát, valamint C. Harrach Erzsébetnek a fényképet. A 18, 22, 40 cm átmérőjű, kelet–nyugati irányban, a felszíntől -130–140 cm-en lefektetett fa dorongsor egy vékony agyagterítésen feküdt, mellyel az alatta húzódó, közel 60 cm vastag laza feltöltést (bontási anyagot?) egyenlítették ki. Magán a dorongsoron

mintegy 10 cm vastagságban agyagterítést lehetett megfigyelni, melyet később vastag (110 cm) feltöltéssel szüntettek meg. A részleteket szisztematikus régészeti feltárás tisztázhatná.

¹⁴ Kőszeg, Jurisics tér. *RégKut* 2009 (2010) 255–257. (B. Benkhard L., Pap I. K.); Kőszeg, belváros. *RégKut* 2010 (2012) 267. (Pap I. K.); B. Benkhard – Pap – Hornok 2012, 3.

6. ábra. Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. A III. számú szelvény, a török ostrom után, 1533-ban készült, KE 51 jelzésű kő- és faszerkezetes út.

Felmérés és rajz:
Szilasi Attila Botond
Fig. 6. Kőszeg, corner of Fő tér and Városház utca. Trench III, the stone-and-timber road surface KE 51 made in 1533, after the Ottoman siege. Survey and drawing:
Attila Botond Szilasi

melyet vagy úthoz, vagy egy, a térhez kapcsolódó építmény helyéhez lehetett kötni (9. ábra).¹⁵

Ugyanezen kutatás alatt, a város átelles (északnyugati) részében álló vár, konkrétan az elővár bejárata előtt is sikerült dokumentálni egy elég jó állapotban megmaradt, de elszenesedett út részletét (10. ábra).¹⁶ Az út az agyagos talajba kb. -80–100 cm-en, változó, 17 × 14, 18 × 16 cm és 15 × 9, 15 × 15, 15 × 10 cm keresztmetszetű, 60–70 cm hosszú négyzetes, esetenként enyhén ovális alakú, jól megmunkált gerendákra keresztbe átfektetett deszkákból állt. Érdeemes külön kiemelni, hogy – bár a vár a terület legkiemelkedőbb pontján helyezkedik el, és a jelentős városi munkák során erős beavatkozások történtek ezen a ponton – az altalaj a Jurisics tér nyugati oldalán (Jurisics tér 8. városháza) megfigyeltekhez hasonlóan

7. ábra. Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. A III. számú szelvény, a török ostrom után, 1533-ban készült, KE 51 jelzésű kő- és faszerkezetes út. Fotó: Szilasi Attila Botond
Fig. 7. Kőszeg, corner of Fő tér and Városház utca. Trench III, stone-and-timber road surface KE 51 made in 1533, after the Ottoman siege.
Drawing: Attila Botond Szilasi

¹⁵ Kőszeg, Jurisics tér. *RégKut* 2009 (2010) 255. (B. Benkhard L., Pap I. K.).

¹⁶ Pap Ildikó Katalinnak ezúton is köszönöm a segítségét.

8. ábra. Kőszeg, Jurisics tér 5. Az 1972-ben feltárt faszerkezetes burkolat részlete.

Fotó: Kozák Éva

Fig. 8. Kőszeg, Jurisics tér 5. Detail of the timbered surface excavated in 1972.

Photograph: Éva Kozák

9. ábra. Kőszeg, Jurisics tér. A Szűz Mária-szobor előtti szelvényben feltárt kavicsos járófelület.

Fotó: Pap Ildikó Katalin

Fig. 9. Kőszeg, Jurisics tér. Gravel-covered pedestrian surface in the trench in front of the Virgin Mary statue.

Photograph: Ildikó Katalin Pap

10. ábra. Kőszeg. Az elővár előtt feltárt dorongút gerendája. Fotó: Pap Ildikó Katalin

Fig. 10. Kőszeg. A timber from the corduroy road uncovered in front of the outwork.

Photograph: Ildikó Katalin Pap

mindössze -90 cm-en jelentkezett, és valószínűleg az egykori várárok miatt vizenyős volt. Az út közvetlen környezetéből nem, de tágabb környezetéből 16–17. századi, valamint a feltöltésből késő középkori szórványlelet került ki.

Az eddig felszínre került utak közül egy-egy a külvárosokban (déli, illetve északi), egy-egy fontos bejáratnál (városkapu, vár) helyezkedett el (11. ábra). Pozíciójuk, valamint kevés leletanyaguk alapján valamennyi a késő középkorra–kora újkorra keltezhető.

Kőszeg 1447–1647 között koronazálogon a Habsburg-házhoz tartozott. E két évszázadig tartó, az ország többi területétől eltérő, külön-

leges jogállás alapvetően meghatározta életét. Mint közvetlenül az Alsó-ausztriai Kamara fennhatósága alá eső város minden lényeges építkezését, így a kiemelt fontosságú védelmi munkálatokat is Bécsből irányították és ellenőrizték. Erre vonatkozóan ma már számtalan történeti forrással rendelkezünk.¹⁷ A III. számú szelvényben feltárt szóban forgó (KE 51 jelölésű) út e munkálatoknak elválaszthatatlan, szerves részét képezte.

¹⁷ Bariska Istvánnak a Kőszegi Műemléki Topográfia számára végzett – jelenleg még kéziratban lévő – forráskutatása (a továbbiakban lásd Bariska 2000) tárta fel az adatokat, akinek itt is külön köszönöm számtalan segítségét. Néhány adat a 16. század közepéről kiemelve – 1546. január 28-án az uralkodó, I. Ferdinánd Christoph Poltót bízta meg a kőszegi építkezések felügyeletével. Bariska 2000, 7; 1550 júniusában „Franz Thurn báró, Hieronymus von Althanus és Ludwig von Khinsperg (Königsberg), mint építési biztos érkeznek a kőszegi építkezések felülvizsgálatára”. Bariska 2000, 11; 1553 decemberében Christoph Polt igazolja az adott évben az építkezésekhez felhasznált 519 font 1 schilling és 26 pfenniget, egy évvel később „ugyanő igazolja, hogy 468 font 3 schilling és 22 pfenniget építettek be a városba”. Bariska 2000, 12; 1555-től már Johann Widenpeutner ellenőrzi az elvégzett munkákat. Bariska 2000, 12; 1560. évben „Hans von Weispriach, Vlrich von Scharffenengh és Christoof Teufel építési biztosok mérik fel Kőszegen az addigi és a várható építkezéseket”. Bariska 2000, 14.

11. ábra. Középkori és kora újkori utak Kőszegen.
Összesítő rajz Kovatsits Zsigmond telekkönyvi térképének felhasználásával
Fig. 11. Medieval and early modern age roads in Kőszeg.
Summary drawing utilising Zsigmond Kovatsits's cadastral map

AZ 1532. ÉVI OSTROM UTÁNI ÉPÍTKEZÉSEK

Kőszeg földrajzi elhelyezkedése fontos szerepet játszott abban, hogy az alig 100 km-re fekvő Bécs a 16. század első felében – a török fenyegettség árnyékában – kiemelt figyelmet fordított megerősítésére. Az erődítési munkálatokat

I. Ferdinánd kezdte el, majd II. Miksa fejezte be (1530–1551).¹⁸ A három részből álló város magját, a fallal körülvett belvárost két kaputornyon keresztül lehetett megközelíteni, délről az ún. Alsókapu-torony, északról a Felsőkapun, vagy más néven az Ausztriai-kapun keresztül. Kettejük közül a lapályos, déli irányba nyíló Alsókapu-torony, a mindenkori városkapu funkciót betöltő volt a fontosabb.

Kőszeg azon települések közé tartozott, ahol a vár és a város a kezdetektől mind szerkezetileg, mind szerkezetileg egy egységet alkotott, s a hangsúly nem a váron, hanem a városban volt.¹⁹ Kiemelt szerepét igazolja, hogy az 1532. évi ostromot követően elsőként állították helyre, sőt további védművel erősítették meg, melyhez szervesen kapcsolódott az általunk tárgyalt, KE 51 jelű út. Mindez együtt tel-

¹⁸ 1530: városfalak, 1531: Rókafok-bástya vagy Hóhár-torony, 1532: Sarkos- vagy Új-torony, 1533: Molczer-, Csigás- vagy Börtön-torony, 1546: Lombai-torony, 1548–1549: Felsőkapu-torony vagy Ausztriai-kapu, 1551: Fürdős-torony vagy Halász-kapu. A falazatok és védművek javítása 1566-ig folyamatosan tartott. Bariska – Németh 1984, 21; Bariska 1982b, 247–258.

¹⁹ Bariska 1986, 24; B. Benkhard 2000, 37–38. Jól példázza ezt Jurisics Miklós 1532-ben az uralkodóhoz írt levelének sorai: *...mert meg akartam tartani a várost. A vár ugyanis a városfalakon belül áll, s ameddig a város tartja magát, addig tartható a vár is, de tovább nem.* Bariska 1982a, 35.

12. ábra. Fancz Bálint 1746-ban készült városfestménye Kőszegről, a városkapuval és a déli külváros részletével nyugat felől
 Fig. 12. Painting of Kőszeg made by Bálint Fancz in 1746 showing the Town Gate and part of the southern suburb; the view is from the west

jesen megváltoztatta a városkapu előtti terület beépítettségét, topográfiai viszonyait.²⁰

Az ostrom előtti építkezések első jelentős feladata 1531-ben az északkeleti sarkon a Róka-fok-bástya felhúzása volt, a feladatot Sylvester kőműves kapta.²¹ Két évvel később, 1533-ban már Bernhart mesterrel együtt 154 tallér összegben nyertek megbízást az ellenkező oldalra, a Csigás-toronynak, valamint egy, az Alsókapuig húzódó mellvédfalnak a megépítésére.²² A mellvédfal az 1746-ban készült városfestményen még jól látható (12. ábra).²³ A magas összeg fejében azonban nemcsak a tornyot és a vizesárok ellenfalát, hanem még egy, az ellenfalhoz csatlakozó elővédművet is építettek az Alsókapu-torony elé.²⁴ A két kőművesmesternek ez a harmadik közös munkája volt. Már korábban, 1532-ben a Sarkos- vagy Új-torony (nyugati oldal) kivitelezését is együtt vezették, amiből kitűnik, hogy jelentős szerepük volt a védelmi építkezések korai szakaszában. Személyükre vonatkozóan pontos ismerettel nem rendelke-

zünk. Talán az 1552-ben Nádasdy Kristófnál (Nádasdy Tamás öccsénél) Sárváron dolgozó Bernát/Bernardo kőművesmester (*Magister Bernardus Murator*)²⁵ kapcsolatba hozható az itt dolgozó Bernhart mesterrel.

Az írott forrásanyag, valamint a helyszíni (régészeti és építéstörténeti) kutatások eredményeit összevetve ma már jól felvázolható

²⁰ Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. *RégKut* 2006 (2007) 223. (B. Benkhard L., Ilon G.); B. Benkhard 2009, 158, 163.

²¹ Bariska 1982b, 254.

²² Bariska 1982b, 256.

²³ A Fancz Bálint festő nevéhez köthető, 1746-ban készült votívkép a Kőszegi Városi Múzeum tulajdona. A mellvédfalat később a Fő téri házakba beépítették, ezért az 1990-es évek végéig nem volt ismert. A Fő tér 1. számú épület felújításakor sikerült először azonosítanunk, majd további szakaszát feltárni, illetve dokumentálni. B. Benkhard 2003, 167–172.

²⁴ B. Benkhard 2003, 167–173.

²⁵ Koppány 2002, 384.

a védelmi építkezések folyamata. A munkálatok kijelölése a hozzárendelt pénzösszeg egy részével együtt Bécsből érkezett. A pénz többi részét külön adókból, valamint más (pl. úrbéri) adók elengedéséből fedezték.²⁶ A tornyoknak és védelmi építkezéseknek külön építésztervezőjük nem volt, a kőművesmesterek (jelen esetben Sylvester és Bernhart) maguk tervezték, majd irányították a kivitelezési munkákat. Az ellenőrzés több lépcsőben történt. A helyszíni felügyeletet a városi szenátusból 12 tanácsnok felváltva látta el,²⁷ az éves összesítést és költségvetést évente, de legalább egyszer, decemberben Bécsből kiküldött magas rangú ellenőrök végezték.²⁸ Ugyanakkor igény szerint, rendszeresen műszaki szakembert, biztost is hívtak, vártak ugyanonnan.²⁹

A kivitelezési munkákat a vezető mesterek irányítása mellett szerződött kőművesekkel,³⁰ valamint szekér- és kézi robotosokkal, leginkább helyi erővel végeztették, aminek értéke végül magasabbra rúgott a Bécsből kapott készpénzfelhasználásnál.³¹ Az építkezéshez hasz-

nált égetett meszet a városban működő, különböző, de általában a három, 40 Mutt (1 Mutt = 83 liter) úrtartalmú mészegető egyikéből, a (tölgy) faanyagot a kőszegi erdőből hozták, a homokot a Gyöngyös-patakból termelték ki.³² A vas- és fémmunkákat, beleértve a vasszerszámokat, de a kapuk vasalatait is, a helyi kovácsok és lakatosok készítették. Szintén helyi mesterek dolgoztak a különböző fa- (ács- és épületasztalos) munkákon.³³

A szóban forgó, az elővédmű kapujához vezető, 4 m széles út (KE 51) megépítésének folyamata is minden bizonnyal a fentiekben vázoltak szerint történt. Az ostrom pusztítását követően a terepet elplanírozták, majd döngölt földből alapozást készítettek. Hasonlót a budai várnegyed több pontján, így például a Színház utcában tártak fel. Közös jellemzőjük, hogy maga az útfelület anyaga kő, illetve kavics, alatta agyag- vagy tömörített földréteggel.³⁴ A többi kőszegi út ezzel szemben dorongút volt, melyeknek párhuzamait az ország több helyéről is ismerjük.³⁵

²⁶ Pl. 1546-ban városi illetéket vetettek ki a kereskedőkre, a befolyt pénzösszeget a védelmi építkezésekre – „új, kerek bástya” (Lombai-torony) – felépítésére fordították. Bariska 2000, 8. 1551-ben az erődítések építésére való tekintettel ismételtén tíz évre elengedték az úrbéri adó megfizetését. Bariska 2000, 11.

²⁷ Bariska 1982b, 256.

²⁸ Lásd a 17. lábjegyzetet.

²⁹ Pl. 1547 májusában „az árok mélyítésére Bécsből Georgen Schachkho bécsi árokászó mestert kéri Kőszegre szerződés-kötésre, de szükség van Bécsből építési biztosra és építőmesterre (*Commissar, Pawmaister*), akik ellenőrzik az erődítéseket”. Bariska 2000, 8; 1549 márciusában ismét hozzáértő építőmestert várnak Bécsből. Bariska 2000, 10; 1550 júniusában „Kőszeg kőműveseket, ácsokat és árokászókat (*Maurer, Zimmerleit vnd Deichmesiter*) foglalkoztat”. Bariska 2000, 10–11.

³⁰ Pl. 1563-ban Peter Schlegl kőszegi kőműves és polgár városfalat, bástyát és tornyot húzott és falazott fel, továbbá egy mészegetőt égetett ki. Bariska 2000, 15–16.

³¹ Bariska 1982b, 256. Egy 1551. év eleji adat szerint „eddig 1534–1546 között, 12 év alatt 3395 tallért adtak ki úrbéri adóból, ehhez 1769 tallér értékű robot (*Robot*) járult, összesen építkezésre 5164 tallért költöttek”. Bariska 2000, 11. Egy 1560 körüli adat alapján „az 1560-ig elengedett úrbéri adó mérlege szerint többet építettek be a »városka« megerősítésére, valamint a város árkanak tisztítására és feltöltésére, mint amennyit elszámolhattak”. Bariska 2000, 14.

³² Bariska 1982b, 256. Az építőanyag beszerzése nem ment zökkenőmentesen, mivel az uradalom és a város folytonos harcban állt egymással. Pl. 1549 februárjában Nádasdy Tamás gróf épületfát foglaltatott le, féltve saját épületfa-állományát. Bariska 2000, 9–11.

³³ A Csigás-torony szakipari munkásait nem, de az 1546-ban épült Lombai-toronyét ismerjük, Kálmán kovács dolgozott a fémekkel, Jakab asztalos a kapukon, Péter lakatos pedig azok vaspántjain. Bariska 1982b, 256. „1563-ban Thomas Trowisch kőszegi kovács és polgár nyugtát adott arról, hogy a városépítéshez szükséges kötőrszerszámait csinálta. Ugyanezen nyugtában írják a városi polgárok, hogy a városépítésre 132 öl követ szállítottak, kövenként 5 Schillinggel számolva összesen 82 Pfundt 4 Schillinget. Itt egy mészegető kemence 50 Muth meszet, 1 Muth után 5 Schilling Pfenninget számolva ez 31 Pfundt és 2 Schillinget tett ki. Egy mészegető kemencéhez felhasznált fához 152 napszámot (*tagwerch*) használtak el. 16 Pfenninget számolva egy napszámra összesen 76 Pfundt 5 Schillinget használtak el. Homokszállításra 163 szekér (*Fuder*) homokot használtak fel, lécszeg szállítására 6 Pfund Pfenninget adtak ki”. Bariska 2000, 16.

³⁴ A budai várnegyedben (Úri utca–Móra Ferenc utca, Úri utca–Szentháromság tér, Kapisztrán tér, Petermann bíró utca, Táncsics Mihály utca) előkerült kavicsos utakról lásd Bertalan – H. Gyürky 1964, 345–356, 362–363. A Színház utcában 1994-ben feltárt hat egymás felett elhelyezkedő út járófelülete kő, illetve kavics (egy esetben téglá) volt, agyag-, illetve földaláterítéssel. *RégFüz* Ser. I. No. 48 (1997) 95. (Altmann J., Feld I., Zádor J.). Zádor Juditnak ezúton is köszönöm a segítségét.

³⁵ A teljesség igénye nélkül Egerből: Szabó 1961, 18–20; Kovács 2006, 6, 43, 5. lábjegyzet; Breznay 1933, I. 44. D. Mezey Alice segítségét ezúton is köszönöm. Sopronból: Gömöri 1975, 91–97; Gömöri 1985, 170–174; Győrből: Gömöri 1975, 97–102; Simontornyáról: K. Németh 2014, 185.

A felhasználásra kerülő anyagokat, majd azok beépítését a városkapu előtt is szeker-, illetve kézi robotban, helyi munkaerővel végezték, kőművesmunkára nem volt szükség, irányításra viszont igen. A munkafolyamatot a belső tanácsnokok felügyelték. 1533-ban az egész védelmi építkezés, az úttal együtt elkészült. A kopásnyomokból ítélve hosszú ideig, változatlan formában használták.³⁶

A kavicsos út feltárásának leletanyaga kiemelkedő darabot nem tartalmazott, leg-

inkább egyszerű, a 15–16. századra datálható kerámiából (szürke, mázatlan kályhaszem; szürke, mázatlan konyhai kerámia az út alatti, planírozott rétegből és az út alapozásából, KE 69), valamint kevés fémleletből (patkó az útalapozás alatti rétegből) és állatcsontból állt. A többi szelvényben dokumentált objektumok és a leletanyag alapján megerősíthetjük, hogy az 1532. évi török ostrom egy intenzív, virágzó városi teret pusztított el.

KORAI VÉDMŰVEK AZ ÚT ALATT

A városkapu előtti terület feltárása váratlan, új eredménnyel is szolgált. Mivel az alapítás kori beépítést eddig szinte alig világította meg régészeti anyag, a kutatás úgy vélte, hogy a korai védelmi falazatok a maiakkal azonos nyomvonalon álltak.³⁷ A 2006. évi ásatás hozott először a felszínre teljes rétegsort az érintett területről, ezzel együtt a korai védelmi rendszer egy szakaszát.³⁸ Kiderült, hogy a ma álló déli városfaltól mintegy 45 m-re, a Hősök tornyától 55-60 m-re délre húzódott az alapítás kori (a 13. század harmadik negyedében létesített) védmű vonalának külső eleme, egy cölöpszerkezetes vizesárok. Szélessége 700-720 cm, mélysége 160-200 cm, iránya közel észak-déli volt. A cölöpsor egy rövid szakaszt kizárólag az árok külső oldalán lehetett megfigyelni, a belső oldalon erre nem volt mód. A lépcsőzetesen kialakított ároknak előzménye nem volt, külső oldalán a kb. 20 cm átmérőjű cölöpök egymástól nagyjából 60 cm távolságban helyezkedtek el.³⁹ Csekély leletanyagából egy 10 cm átmérőjű kőgolyót érdemes kiemelni, amely méretét tekintve ugyan az Alsóvárban feltárt későbbi darabokkal mutat hasonlóságot,⁴⁰ mégis a rétegvizonyok és a társleletek alapján bizonyosan a 13. századra kell keltezni.

A cölöpszerkezetes árok a Kőszegi grófok által alapított település első periódusához tarthatott, leletanyagában a 13. század végén (1289) zajló ostrom tárgyi emlékei is megtalálhatóak.⁴¹ A feltárt csekély szakaszból sajnos nem tudjuk a teljes védműrendszer szerkezetét meghatározni, így azt sem, hogy kettős árokról lehet-e szó, amire a városkaputól való távolság és a kialakítás utal. A közel észak-déli irányú árok betömedékelése – sötétszürke iszapos-agyagos, fadarabokat is tartalmazó, enyhén

köves anyaggal – a 14. század első felében történt, és minden bizonnyal összefüggött a királyi szabad várossá válás státusával. Károly Róbert 1336-ban városi rangra emelte Kőszeget, egyúttal kötelezővé tette annak megerősítését.⁴² A falak kijelölésére sor is került, teljes kiépítésük viszont ekkor még nem történt meg. A III. szelvényben, a betemetett árok felett húzódó északkelet-délnyugati irányú, 150-155 cm széles, habarcsba rakott kőfalat az új védelmi építkezés egyik elemének tekintjük, azonban pontos keltezését és funkcióját még nem tudjuk meghatározni.⁴³

³⁶ A kapu előtti sáros, mocsaras terület feltöltésére vonatkozó, 1571. július 28-án Bécsben kiadott kamarai parancs szerint „a városkapu rosszul védett, előtte közvetlenül olyan nagy a sár, hogy eső idején bennragadnak a szekerek”. Bariska 2000, 21.

³⁷ Holl 1989, 9–11; Holl 2000, 14–18; Bariska – Németh 1984, 11; Bakay 2001, 98–99; B. Benkhard 2000, 38–40.

³⁸ Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. *RégKut* 2006 (2007) 223. (B. Benkhard L., Ilon G.).

³⁹ A cölöpök között húzódó fa-, fa-patics szerkezet már nem volt dokumentálható.

⁴⁰ Holl 1992, 70.

⁴¹ Gombos 1937–1938, I. 787–788, III. 1851–1856; Bakay 2001, 133–145; Holl 1986, 50; Holl 1992, 11.

⁴² Bariska 1979, 71–72.

⁴³ A fal mind szélességével, mind kialakításával, de pozíciójával is határozottan eltért az itt feltárt lakófunkciójú objektumoktól.

ÖSSZEGRZÉS

A 2006. évi régészeti kutatás alapvető új adatokkal gazdagította az eddigi ismeretanyagot. Ennek során elször került elő a város területéről *in situ* őskori objektum, jelen esetben egy kelta kút, gazdag leletanyaggal.⁴⁴ A római jelenlétnek viszont továbbra sem találtuk nyomát. Ugyanakkor megerősíthettük, hogy Kőszeg, a Kőszegi grófok alapítása nyomán, előzmények nélkül, mintegy „zöldmezős beruházásként” jött létre. Mivel Kőszegi Henrik és Iván⁴⁵ rezidenciális helyként jelölték ki és építették fel Kőszeget, a várat és a hozzá tartozó települést (*suburbium*) is erős védelemmel látták el.

Ha csak röviden is, de utalni kell rá, hogy a 2009–2011 között zajló ásátások eredményeként vált világossá, hogy a város alapítás kori kiterjedése jóval kisebb volt az eddig ismertnél, ugyanakkor formája megegyezett azzal, amit Holl Imre felvázolt, így ez a meghatározása továbbra is kiállja az idő próbáját.⁴⁶ A tudatosan megválasztott, stratégiailag fontos hely – nyugaton a hegyek lábánál, keleten egy patak és egy kereskedelmi út mellett – jó választásnak bizonyult. A település legfontosabb pontja a síkság felől érkező út forgalmát ellenőrző városkapu lett. Megerősítése a feltárt cölöpszerkezetes árokkal közvetlenül az alapításkor megtörtént. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy 1289-ben Habsburg Albert csak nagy nehézségek árán, hosszú ostrommal és kőhajtó gépek bevetésével tudta bevenni a várost, majd a várat. Talán nem nagy merészség arra gondolni, hogy az Árpád-kori árokban talált kőgolyó ehhez az ostromhoz köthető. A földesúri településből

királyi várossá válás során (1336) a védelmi építkezések alapvető feltétellé, egyben feladattá váltak. Ezeknek a beruházásoknak a későbbi fázisához tartozónak tarthatjuk a III. szelvényben előkerült kőfalazatot. A város topográfiai kutatása szempontjából fontos eredmény, hogy a külvárosi beépítettséget és piacot, legalábbis azok részét lokalizálni lehetett.

A városkapu előtti terület szerkezetében újabb alapvető változást az 1532. évi ostrom, majd az azt követő átalakítások hoztak. Ekkor azonban már, mint koronázalagon a Habsburg-házhoz tartozó, az Alsó-ausztriai Kamarán keresztül igazgatott város nagyberuházásait Bécsből irányították. Mint a legsebezhetőbb pontot azonnal és többszörös védelemmel látták el. Az intenzív kereskedelmet bonyolító külső piacot megszüntették, területét elplanírozták. A vizesárok ellenfala, az elővédmű, a mögötte húzódó barbakánnal együtt 1533-ban készült el.⁴⁷ A Szombathely felől az elővédmű kapujához vezető, KE 51 jelű út szerves részét képezte az építkezéseknek, melynek finanszírozása, kivitelezése és ellenőrzése megfelelt a kőszegi gyakorlatnak. Ugyanakkor fa- és kavicsszerkezete eltért a többi, eddig ismert kőszegi dorongúttól. A városkapuhoz vezető út vonala lényegében ugyanazon a helyen maradt hosszú évszázadokon keresztül. A 18. századra a védelem elvesztette jelentőségét. A vizesárkok feltöltődtek, a városkapu előtti hídból utca lett, az ellenfal beépült a kialakuló új tér házaiba. Az egykori piaci kereskedés – a pékségekkel együtt – a Fő téri házakban éledt újjá.

IRODALOM

Bakay 2001	Bakay Kornél: <i>A középkori Kőszeg. Kőszeg évezredei</i> I. Kőszeg 2001.
Bariska 1979	Bariska István: Kőszeg királyi város középkori történetéhez. <i>VSz</i> 33:1 (1979) 70–82.
Bariska 1982a	<i>Kőszeg ostromának emlékezete</i> . Szerk.: Bariska István. Bibliotheca Historica. Budapest 1982.

⁴⁴ Kőszeg, Fő tér–Városház utca sarok. *RégKut* 2006 (2007) 223. (B. Benkhard L., Ilon G.); Szilasi 2012, 135–148; Ilon 2016, 170. Kőszegi Ádámnak (Savaria Múzeum, Szombathely) a rajzi anyaghoz nyújtott segítségét ezúton is köszönöm.

⁴⁵ Holl 1992, 9; Zsoldos 2004, 6–9; Zsoldos 2010, 653.

⁴⁶ Holl 2000, 14; B. Benkhard – Mentényi – Pap 2015, 2.

⁴⁷ B. Benkhard 2003, 166.

- Bariska 1982b Bariska István: Erődítési munkálatok Kőszeg városfalain a 16. században. *VSz* 36:2 (1982) 245–259.
- Bariska 1986 Bariska István: Városvédelmi szervezet a XVI. századi Kőszegen. *Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 3 (1986) 20–51.
- Bariska 2000 Bariska István: *A Kőszegi Múemléki Topográfia számára végzett forráskutatás*, 2000. 1. Kézirat. MNL VaML KFL Titkos Levéltára (1337–1600), Acta Miscellanea (1534–1600), MNL VaML KFL.
- Bariska – Németh 1984 Bariska István – Németh Adél: *Kőszeg*. Budapest 1984.
- B. Benkhard 2000 B. Benkhard Lilla: A kőszegi védműrendszer. In: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Szerk.: Bariska István – Söptei Imre. Kőszeg 2000, 35–58.
- B. Benkhard 2003 B. Benkhard Lilla: Kőszeg város déli védművei. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szerk.: Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2003, 155–176.
- B. Benkhard 2009 B. Benkhard Lilla: Kőszeg város topográfiai kérdései a középkorban és a kora újkorban. A Jurisics tér intézményei, lakóházai és lakói az építéstörténeti kutatások tükrében (Topographical issues in Kőszeg in the medieval and early modern periods. Jurisics tér: institutions, dwelling houses and inhabitants in the light of building history research). *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4 (2009) 149–168, 444–445.
- B. Benkhard – Mentényi – Pap 2015 B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára – Pap Ildikó Katalin: Milyen volt valójában a középkori Kőszeg? *Kőszegi Lapok* 2015:3.
- B. Benkhard – Pap – Hornok 2012 B. Benkhard Lilla – Pap Ildikó Katalin – Hornok Péter: *Beszámoló a Kőszeg történelmi belvárosában végzett régészeti munkálatokról és műemléki helyreállításokról*. Kézirat, 2012. Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum (korábban Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága).
- Bertalan – H. Gyürky 1964 Bertalan Vilmosné – H. Gyürky Katalin: Középkori útrendszer kutatása a budai várnegyed területén (Erforschung des mittelalterlichen Strassensystems im Bereich des Burgviertels von Buda). *BudRég* 21 (1964) 345–365.
- Breznay 1933 Breznay Imre: *Eger a XVIII. században* I–II. Eger 1933.
- Gombos 1937–1938 Gombos, F. Albin: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–III. Budapest 1937–1938.
- Gömöri 1975 Gömöri János: Faburkolatú utak maradványai Sopronban és Győrött (Reste von Holzpflaster einiger Straßen in Ödenburg /Sopron/ und Raab /Győr/). *Arrabona* 17 (1975) 91–106.
- Gömöri 1985 Gömöri János: Újabb dorongútmaradványok Sopronban és Kőszegen. *SSz* 39:2 (1985) 170–177.
- Holl 1986 Holl Imre: Kőszeg vára a 13. században (Die Burg von Kőszeg im 13. Jahrhundert). *ArchÉrt* 113 (1986) 50–68.
- Holl 1989 Holl Imre: Középkori városi élet – városi építészet (Städtisches Leben im Mittelalter – städtische Architektur). *ArchÉrt* 116 (1989) 52–76.
- Holl 1992 Holl Imre: *Kőszeg vára a középkorban* (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter). FontArchHung. Budapest 1992.

- Holl 2000 Holl Imre: A középkori Kőszeg város. In: *Történelmi és művészeti antológia Kőszegről* III. Szerk.: Tóthárpád Ferenc. Kőszeg 2000, 14–21.
- Ilon 2016 Ilon Gábor: *Kőszeghegyalja régészeti örökségének olvasókönyve*. Kőszeg 2016.
- Koppány 2002 Koppány Tibor: Művészek és mesterek a 16–17. századi Kanizsai-Nádasdy birtokok építkezéseiben (Künstler und Meister bei den Bauarbeiten der Batthyány-Familie im 16. und 17. Jahrhundert). In: *Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Művészettörténet-Műemlékvédelem 11. Budapest 2002, 379–396.
- Kovács 2006 Kovács Béla: *Agria recuperata. A töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első évei*. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 13. Eger 2006.
- K. Németh 2014 K. Németh András: Adatok Tolna megye középkori útjainak kutatásához (Data to the research of the medieval roads of Tolna county). In: *A múltnak kútja. Fiatal Középkoros Régészek V. Konferenciájának Tanulmánykötete / The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists*. Szerk.: Rácz Tibor Ákos. Szentendre 2014, 177–188.
- Szabó 1961 Szabó János Győző: Az egeri vár XVI. századi hadiútja. *Várhíradó* 1961, 18–20.
- Szilasi 2012 Szilasi Attila Botond: Egy kelta kút Kőszeg város központjában (A Celtic well in the center of Kőszeg). *Savaria* 35 (2012) 135–149.
- Zsoldos 2004 Zsoldos Attila: Város a határon. Kőszeg 675 éve királyi város. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2004:1, 5–14.
- Zsoldos 2010 Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. *VSz* 64:6 (2010) 651–661.

RÖVIDÍTÉS

MNL VaML KFL

Magyar Nemzeti Levéltár Vas megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletára

ROADS IN THE TOWN. TOPOGRAPHICAL CHANGES IN FRONT OF KŐSZEG'S TOWN GATE IN THE 13TH–16TH CENTURIES

Lilla B. Benkhard

Within the framework of a reconstruction of Kőszeg's Fő tér (Main Square) made possible by a successful application to the European Union for funding, new opportunities arose for archaeological excavations in the area. The precursor of this research was the excavation of an outwork from the late medieval/early modern period discovered during clarification of the architectural history of the residential building located at Fő tér 1.

Performed in 2006, our excavation augmented existing knowledge with new data. An *in situ* ancient structure, a Celtic well filled with material rich in finds, was brought to light inside the town limits, the first ancient site to be discovered there. No additional traces of Roman presence were detected. At the same time, investigations were able to confirm that the town of Kőszeg came into existence as a new settlement, one without earlier antecedents, following its foundation by the Kőszegi counts. Henrik Kőszegi and Iván Kőszegi chose the site as a place of residence, building not only the castle, but also the settlement (*suburbium*) that belonged to it. They then constructed strong defences around them. Deliberately selected and strategically important, the site proved a good choice: built beside a trade route, the castle and the town had hills to the west of them and the Gyöngyös brook to the east.

Controlling the traffic on the road which led to the town from the plain, the Town Gate became the most important point in the settlement. Its strengthening by means of a tiered moat lined with posts – this was uncovered approximately 55–60 m from today's Heroes' Tower – took place at the time the settlement was founded, namely in the third quarter of the 13th century. The moat was from 7 to 7.2 m wide and from 1.6 to 2 m deep. In 1289, Albert I of Habsburg was able to capture first the town and then the castle, but only after a long siege. The building of defences continued when Kőszeg ceased to be a market town under the control of its feudal lord and instead became a royal town (in 1336). From the point of view of research into the town's topography, the excavation's localisation – at least, partly – of the *suburbium*'s buildings and of its market was an important achievement.

The Ottoman siege of 1532 and the alterations which followed it brought fundamental changes to the area in front of the Town Gate. The outer marketplace, where a busy market had operated since the first half of the 14th century, was closed to traders and the site levelled. The buttresses of the (water-filled) moat and the outwork were built in 1533, as was the barbican behind the outwork. The builders of these structures were two master masons named Sylvester and Bernhart respectively who also worked on other defences for the town. They had the construction work performed by contracted masons and by serfs supplying compulsory labour (with and without carts) under the supervision of these leading masters. Stone and timber (oak) were brought from Kőszeg's hill district and from the forests nearby; sand was taken from the Gyöngyös brook. Local masters worked on carpentry tasks and on joinery assignments relating to buildings. On-site checking was the task of the town's senate, while calculations were for supervisors from Vienna.

Measuring 4 to 4.2 m in width, the road leading to the gate of the outwork from the direction of Szombathely was an integral part of the construction work. The route it followed remained essentially unchanged for hundreds of years. By the 18th century, the defences had lost their significance. The ditch was filled in and a street made where the decking of the bridge across the ditch had been. The buttresses were incorporated into the buildings on the new square that was then forming. The market trading of old – along with bakeries – revived in the buildings on Fő tér.

A KÖNYV RÉGÉSZETE. KÖZÉPKORI KÖNYVVERETEK ÉS -KAPCSOK A PILISI CISZTERCI MONOSTORBÓL

Benkő Elek – Barkóczy Péter

A középkori könyvtáblákat, különösen a nagyobb méretű kötések rendszerint díszes fémveretekkel védték a fokozott kopástól, ami az általában fektetve tárolt kódexeket mindenkor fenyegette. A vastag táblákat hagyományosan kapcsokkal fogták össze, amivel igyekeztek megóvni a pergament a nedvesedéstől és a hullámosodástól, valamint a portól. A veretes-kapcsos könyvkötések alkalmazása a késő középkorban és a nyomtatott könyvek korában is fennmaradt, különösen német nyelvterületen, ezzel a hagyományos eljárással ugyanis a kopás mellett a kötet szétnyílását és a papírlapok szennyeződését is meg lehetett gátolni.

A veretek kutatása elsődlegesen a kodikológia feladata, a régi kötések többi vonatkozásával együtt. Ezek a jellegzetes formájú, színesfém tárgyak azonban – értelemszerűen elválva az egykori, elpusztult kötésektől – a régészeti feltárásoknak is gyakori szereplői, melyekkel ma már számos tárgytörténeti munka foglalkozik.¹ Régészeti oldalról leginkább az nehezíti meg a könyvveretek elemzését, hogy egy-egy hiteles módon feltárt lelőhelyen csak ritkán kerülnek elő olyan mennyiségben, ami önálló feldolgozásukat is lehetővé tenné, bár e téren a magyarországi kutatás is figyelemre méltó eredményeket ért már el.²

Az alábbiakban egy olyan régészeti lelet-együttest elemzünk, amely a középkori kötések és ezek fém alkatrészei vizsgálatában kulcsfontosságúnak számít Magyarországon, és lehetővé teszi a könyvekkel, illetve a könyvtárral kapcsolatos további kérdések felvetését is. A pilisi ciszterci monostor régészeti kutatása során előkerült leletekről lesz szó. Ebben az alapvetően régészeti szemléletű munkában igyekeztünk támaszkodni a kötések kutatásának újabb szakirodalmára éppúgy, mint a középkori ciszterci monostorok könyvtáiról megjelent értékelésekre.

A középkori könyvvállomány gondozásában jelentős szerepe van annak a ténynek, hogy a nagyobb ciszterci monostorokban a 14–15. század folyamán rendszeresen működött könyvkötő,³ aki nemcsak ehhez értő szerzetes, hanem fizetett világi alkalmazott is lehetett, mint például a stájerországi Rein ciszterci apátságában.⁴

A szakirodalom, miközben rendszeresen ismétli a korai ciszterci kódexírásnak és -festésnek a rend jellegéből adódóan csak minimális mértékben díszített jellegét – ami a fatáblára applikált korai, kis kerek veretekkel ellátott fehér bőr- vagy pergamenkötésekre is vonatkozott –,⁵ újabban már jóval árnyaltabban fogalmaz. Kétségtelen, hogy a rend a korai időkben ezen a téren is egyszerűsége törekedett, azonban azt a 12. század közepi nagykáptalani határozatot, amely egyszínű, díszítetlen betűket írt elő,⁶ sem a Stephen Harding apátsága alatt keletkezett, 12. század eleji cîteaux-i (Burgundia) kéziratok, sem pedig a díszítés terén a leghatározottabb tiltást képviselő Clairvaux-i Bernát halála (+1153) után keletkezett emlékek nem támasztják alá maradéktalanul.⁷ Ez talán azzal függ össze, hogy a kezdetben rendkívül hiányos rendi könyvtárak a saját munkák mellett főrendű adományozók kódexeivel és feltehetően vásárolt kötetekkel is

¹ Kohlhaussen 1968; Szirmai 1999; Dürrfeld 2002; Krüger 2002; Adler – Ansoerge 2007; Adler 2010.

² Irás-Melis 1974; Irás-Melis 1980; Irásné Melis 1985, 1–2; Horváth – Tóth 1993; Ujhelyi 2015.

³ Helwig 1961, 846–847.

⁴ Jaritz 1976, 249.

⁵ Cahn 1984; Nilgen 1994; Golob 1996, 40.

⁶ Instituta generalis capituli apud Cistercium, 82. szakasz: *Litterae unius coloris fiant, et non depictae*. Cahn 1984, 169.

⁷ Walliser 1969, 13. Clairvaux-i Bernát rendelkezése értelmében (*Apologia ad Gulielmum*) tilos volt figurális, színes iniciálékat festeni és díszes kötések alkalmazni. Lekai – Schneider 1958, 157.

gyarapodtak, ahol a szigorú elvek érvényesítésére már nem volt mód. Később pedig – a kódexírásban talán a legszembetűnőbben – maguk az elvek oldódtak fel annyira, hogy a késő középkorra gyakorlatilag el is enyésztek.

Ezeket a részleteket a döntő többségükben késő középkori könyvveretek természetesen nem világítják meg, azonban e sajátos leletek önmagukban is képesek a késő középkori kolostori könyvtárak állományáról új adatokkal szolgálni. Ennek alapja, hogy a veretek kiválóan, akár évtizedes pontossággal is keltezhetőek hagyományos tipológiai-formai eszközökkel, továbbá rendelkezünk adatokkal arról, hogy a középkori eredetű kolostori könyvtárakban a veretes kötések a teljes állománynak általában mekkora részét tették ki, és azt is tudjuk, hogy a veretek mérete a könyvtáblakéval bizonyos mértékig összefüggött. Mindezek alapján a könyvállomány minimális mennyiségét is megbecsülhetjük, és a kolostori könyvtár helyének lokalizálásán túl meghatározhatjuk a kolostor azon helyeit, ahol a középkorban a könyvtáron kívül még könyveket tarthattak.

A ránk maradt veretek és kapcsok elemzésének főiránya nyilvánvalóan formai és művészettörténeti szempontokat követ, amennyiben a jellegzetes formájú, gazdagon díszített darabok kiválóan sorolhatóak tipológiai csoportokba, ráadásul e csoportok az épen fennmaradt, jól keltezhető középkori kötésekben ma is tanulmányozhatóak, egyben hitelesíthetőek is. Ugyanakkor olyan kérdésekkel is szembesülünk, amelyek már a természettudományok felé mutatnak. Az egyes darabok elemösszetételének vizsgálatára utalunk, annak hiteles eldöntése érdekében, hogy vörösrézről, cinktartalmú sárgarézből vagy éppen óntartalmú bronzról van-e szó, egyben annak mérlegeléséről, hogy Kárpát-medencei nyersanyagból, vélhetően a Kárpát-medencében elkészített tárgyakkal, netán importdarabokkal állunk-e szemben, például a magas cinktartalmú

öntvények esetében. Ezt a vizsgálatot a nemzetközi kutatásban is csak ritkán végzik el, azzal a további kérdéssel együtt, hogy vajon a tipológiaiailag összetartozó veretek az elemösszetétel (tehát a felhasznált nyersanyag) szempontjából is ugyanígy különülnek-e el?

Mindez viszonylag sok mérést jelent, ami – műtárgyakról lévén szó – roncsolásmentes módszer alkalmazását tette kötelezővé. Ehhez még egy mozzanat tartozik: célszerűnek látszott, hogy a vizsgálatot végző szakember a mérési eredmények elemzésére, értékelésére is vállalkozzon, régész-metallográfus együttműködés formájában.⁸

A pilisi monostort a Pilis-hegység névadó erdejében III. Béla király alapította 1184-ben, anyakolostora a burgundiai Acey volt. A középkorban Pilis Magyarország legjelentősebb, egyben legbefolyásosabb, az uralkodók által rendszeresen támogatott ciszterci monostorának számított. A 14. század közepére az apátság francia kapcsolatai meggyengültek és részleteiben nem ismert módon az anyakolostor szerepét az ausztriai Heiligenkreuz vette át. Ez a váltás a feltárt tárgyi emléken is lemérhető, amit az osztrák és német területek közelsége is erősített.⁹

A monostorban a középkorban minden bizonnyal működött *scriptorium*, amit régészeti leletekkel (toll faragására alkalmas speciális késsel, festék tartására alkalmas kagylóhéjjal és kőből faragott festéktörővel) és írott forrással (1388-ból egy Konrád nevű könyvmásolóról maradt adat) támaszthatunk alá.¹⁰ Történeti forrásaink Pilisen könyvkötőt nem említenek, de működését bizonyos régészeti leletek alapján feltételezhetjük (lásd alább).

A virágzó monostor élete drasztikusan megszakadt 1526-ban, amikor a mohácsi csata utáni hetekben Buda térségéig előrenyomuló török seregek portyázásai a pilisi kolostort is elérték. Egy korabeli kolostori feljegyzés szerint szeptember 8-án éjjel a törökök felgyújtották a Buda környéki kolostorokat, így a pilisit is,¹¹ ahonnan a szerzetesek a kolostor értékeivel együtt Heiligenkreuzba menekültek. Soha többé nem térhettek vissza, a leégett épület köveit a törökök Esztergom erődítésére szállították el, majd a 18. századtól az újonnan létesített Pilisszentkereszt falu házaihoz is felhasználták a monostor kőanyagát. A föld alatt rejlő maradványok nagy részét 1967–1982 között Gerevich László ásatása tárta fel.¹²

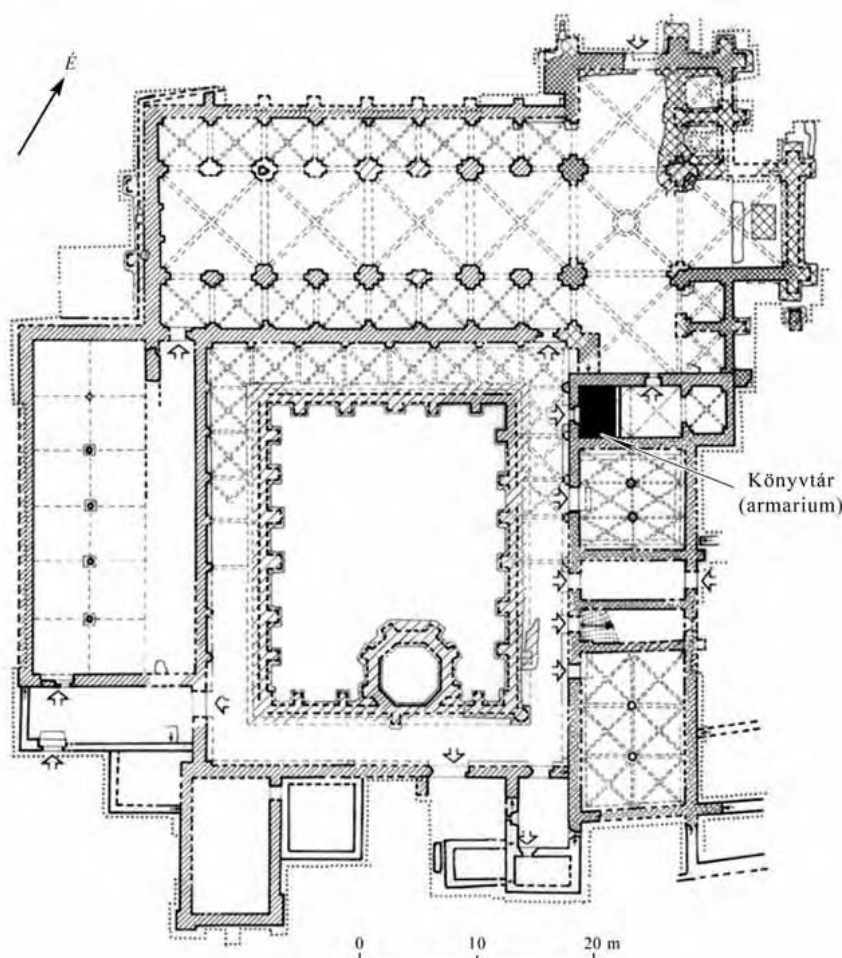
⁸ Roósz András akadémikusnak tartozom köszönettel azért, hogy ez az együttműködés a Miskolci Egyetem Műszaki Anyagtudományi Karával és Barkóczy Péter egyetemi docenssel létrejöhett.

⁹ Benkő 2016a.

¹⁰ Békefi 1891, 301; Holl 2000, 66–67. A pilisi *scriptorium* egyik jó párhuzama Heiligenkreuz lehetett: Walliser 1969; Trost 1991.

¹¹ Békefi 1891, 275–276.

¹² Gerevich 1977; Gerevich 1983; Gerevich 1984; Gerevich 1985a; Gerevich 1985b.

1. ábra. Pilisszentkereszt. A pilisi apátság alaprajza a könyvtár (*armarium*) helyével.

Rajz: Egyed Endre, Éber Magda

Fig. 1. Pilisszentkereszt. Ground plan of Pilis Abbey showing the site of the library (*armarium*).

Drawing: Endre Egyed, Magda Éber

A pilisi ásatások során a könyvkötések fémtartozékai a kolostoron belül öt helyszínen kerültek elő. Legnagyobb számban a kerengő által körülövezett kolostorkert északi fala melletti szemétdomb anyaga tartalmazta őket, ahova az 1526-os tűzvész szemetét halmozták fel. Itt mintegy 62, égésnyomokat mutató, illetve részben megolvadt darab került elő, ezeket a szemétdombtól nyugatra eső területről további 23 egészítette ki.¹³ Ez a terület nagyon közel esik a keleti kerengőfolyosó falában kialakított könyvszekrényhez (*armarium*), ahol a könyvek többségét kezdetben – általános ciszterci szokás szerint – tartották,¹⁴ valamint a korai kápolna (utóbb sekrestye) nyugati, a kerengőfolyosó felé eső leválasztott szakaszához, amelyet már az ásatások idején a bővülő könyvtár késő középkori helyének tekintettek (1. ábra). Az 1970-es

években az ásató Gerevich László még úgy vélte, hogy a törökök az 1526-os őszi dúlásakor kihordták a könyveket a kolostor udvarára és ott gyűjtötták meg őket.¹⁵ Ezt a nézetet a kutatás utóbb módosította, amennyiben nem külön és hangsúlyos könyvégetéssel, hanem a kolostor egészének elhamvasztásával kell számolnunk, melynek során bizonyos faragott kőelemek és az üveglakok is megsérültek, illetve elpusztultak.¹⁶

¹³ Gerevich 1985a, 136.

¹⁴ Lehmann 1957. *Armarium* a belpátfalvi és a szentgotthárdi ciszterci apátságban: Valter 1981, 186, Abb. 7; Gergelyffy 1959, 259, fig. 17; Valter 1985, 565–566.

¹⁵ Gerevich 1984, 14; Gerevich 1985a, 126.

¹⁶ Holl 2000, 74; Benkó 2016b, 134.

Jelentős mennyiségű veretet találtak a templom padlóját fedő égett rétegben, ami az 1526. évi pusztítás nyomán maradt hátra, valamint az ekkor megbolygatott, kővel kifalazott sírok üregeiben, ahova a sírkövek elmozdítása után égett, szemetes föld került. Ez azt jelenti, hogy a templomban számos könyvet őriztek, a nagyméretű szerkönyvek mellett további, a napi használattal összefüggő köteteket is.

Több veret a kerengőből, főként annak délkeleti sarkából származik. Maguk a kötetek a káptalanteremben és az állandó felolvasás színhelyéül szolgáló ebédlőben (*refectorium*) lehetnek, de köteteket tartottak maguknál a szerzetesek is saját lelki épülésükre,¹⁷ ezeket emeleti celláikban vagy a közeli szerzetesi teremben tárolhatták.

Érdekes, hogy a laikus testvérek (*conversi*) épületrészében, a pince padlójában is került elő két késő középkori, lemezes könyvveret és egy kapocs, ami arra utal, hogy könyv esetleg még e képzetlenebb kolostori rétegnél is lehetett, hacsak nem sérült kötések javításáról vagy a könyvekről már korábban lehullt, elvesztett tárgyak utóéletéről van szó.

Figyelemre méltó ilyen szempontból a templomtól nyugatra fekvő műhelyépület szerepe, ahonnan több könyvveret is származik. A fémolvasztó- és kovácsműhelyt is magában foglaló épület feltárásakor sok másodlagosan összegyűjtött, szemmel láthatóan további hasznosításra szánt fémtárgy is előkerült, véleményünk szerint a könyvveretek is ebbe a kategóriába estek, kevéssé valószínű, hogy ebben a viszonylag szűk és erősen szennyezett ipari környezetben könyvkötéssel és javítással foglalkoztak volna.

A pilisi apátság területén feltárt veretanyag eddig legkorábbinak vélt csoportja¹⁸ rézötvetzből öntött, vaskos sarokvereteket és rozetta

alakú, karéjos szélű középvereteket tartalmaz, kerek, erőteljesen kiemelkedő dudorokkal (2. ábra). Legnagyobb részük a kolostorkert szeméthalmából került elő, sérült, részben megolvadt állapotban, de néhány darabot a templom kereszthajóját elborító szemetes földben is találtak, míg a legnagyobb példány távolabb, a műhelyépület körül felgyűlt, újrahasznosításra váró fémhulladék közül jutott napfényre. Az egymással összefüggő anyagú (erre alább még részletesebben kitérünk), azonos technikájú és hasonló formai részleteket mutató veretek több méretben, de azonos rendben rekonstruálható módon helyezkedtek el a kötések: a könyvtábla közepét hatkaréjos, domború közepű, három szegeccsel rögzített veret foglalta el, a sarkokra félpalmettás végződéssel ellátott öntvények kerültek. A középveretek alapján három méretet különíthetünk el, egy rendkívül nagyot (a középveret átmérője: 11,2 cm), egy nagyot (átmérő: 8,8 cm) és egy közepest (átmérő: 4,1 cm), amelyeket nyilván eltérő méretű kötésekre rögzítettek (2. ábra 2, 4, 7). A veretek előkerülési helye alapján ítélve a nagy formátumú könyveket a templomban őrizhették.

A fenti emlékeket Holl Imre a 12. század végétől a 13. századig terjedő időszakra keltezte,¹⁹ bár pontos analógiákat nem talált meg. Feltételezte, hogy még a kolostor legkorábbi felszereléséhez tartozó, franciaországi könyvek tartozékai lehetnek, vagy – inkább – a tatárjárás (1241–1242) pusztítása után kaphatott Pilis a franciaországi anyakolostorból (Acy) új könyveket.

A fenti, legkorábbinak ítélt pilisi leletek kapcsán zavarba ejtő, hogy a fennmaradt román kori kötésekben hasonló nagyméretű, kerek bronzvereteket nem találunk, csak a vaknyomásos táblák sarkainál és közepén elhelyezett kisebb fémgombokat.²⁰ A kevés kivétel között az alcobaçai (Portugália) monostor egyik 13. századi kódexének közelebről nem részletezett, domború közepű, kerek, felszegecselt veretekkel ellátott kötését²¹ és a durhami (Anglia) székesegyház könyvtárában őrzött, 1190–1195 között másolt Biblia 1845-ben restaurált kötését említhetjük; ez utóbbin a kerek, domború közepű, négy-négy szegeccsel rögzített, öntött veretek az újabb kutatás szerint későbbiek.²² Mindez azt sejteti, hogy a pilisi veretek párhuzamait kutatva a 12–13. század fordulójától későbbi korok felé kell a figyelmünket fordítani. Ezt az eddigi keltezési javas-

¹⁷ Szent Benedek regulájának 48. fejezete rendelkezett a szerzetesek kötelező évi olvasmányáról: *In quibus diebus quadragesimae accipiant omnes singulos codices de bibliotheca, quos per ordinem ex integro legant; qui codices in caput quadragesimae dandi sunt*, amit a kutatás értelemszerűen a kolostori könyvtárakkal is összefüggésbe hozott. Holl 2000, 68.

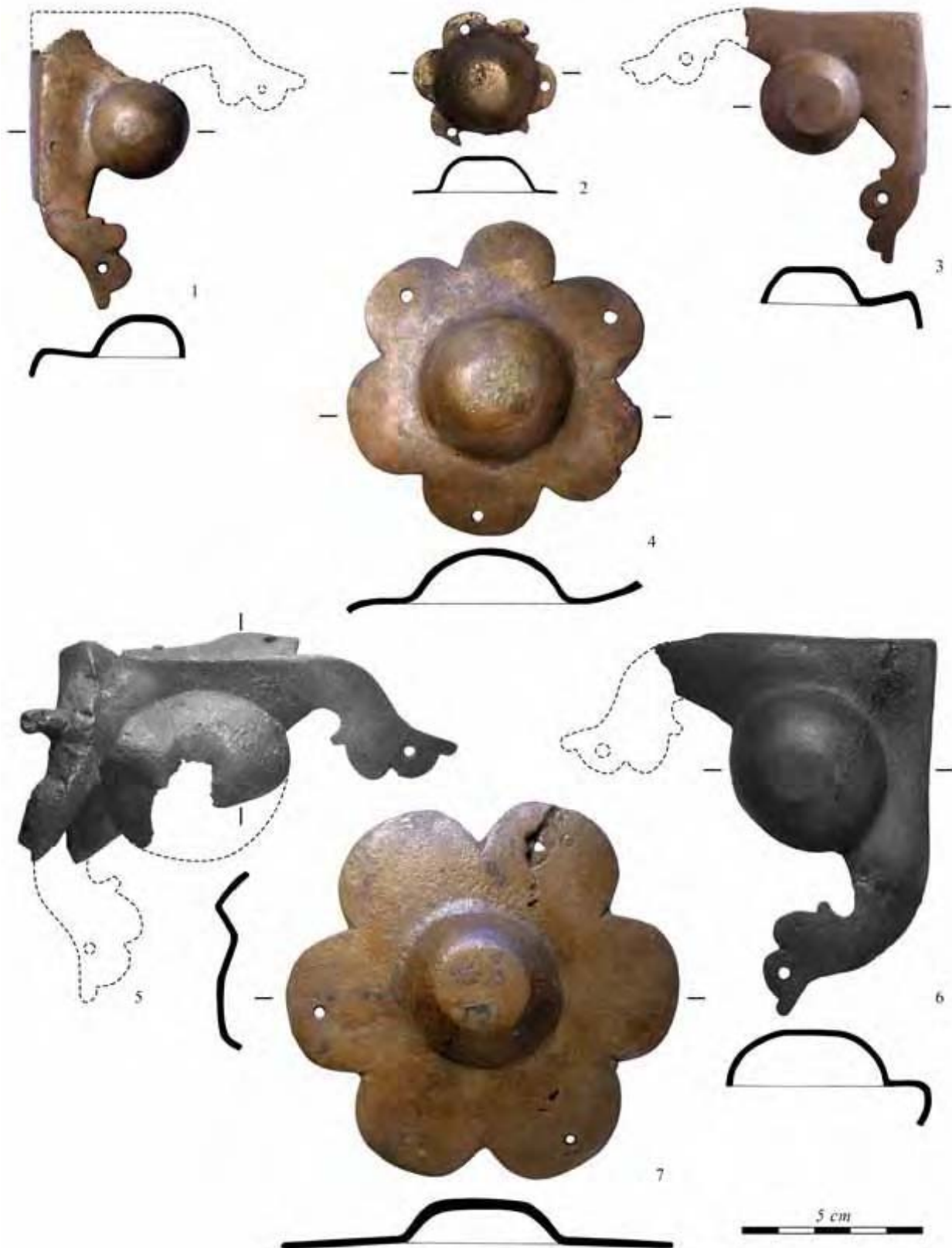
¹⁸ Vö. Holl 2000, 68.

¹⁹ Holl 2000, 68.

²⁰ Mazal 1978, Abb. 56; Schmidt-Künsemüller 1985, passim; Golob 1996, 40–41; Adler 2010, 60–61.

²¹ Szirmai 1999, 166.

²² Schmidt-Künsemüller 1985, 159, Abb. 107–110; Nixon – Foot 1992, 6, fig. 3.

2. ábra. Pilisszentkereszt. Vitatott korú, öntött könyvveretek a pilisi ciszterci apátságból, 14–15. század. Rajz: Éber Magda, fotó: Benkő Elek
 Fig. 2. Pilisszentkereszt. Cast-metal book fittings from Pilis Abbey, a Cistercian monastery, possibly 14th–15th centuries. Drawings: Magda Éber, photographs: Elek Benkő

latoktól meglehetősen eltérő lehetőséget azok a 14–15. századi kötések erősítik meg, amelyeknél a kódex tábláját nagyméretű, domború közepű, kerek veretek borítják. Így egy pettaui (Ptuj, Szlovénia) 14. századi domonkos kötésen négy szöggel rögzített fémvereteket láthatunk,²³ míg egy másik, a seckauai (Ausztria) kolostorból származó, 1400 körülre keltezett kötésen hat rézszöggel felerősített, kerek középveret található, enyhén elkoptatott tetejű, félgömb alakú kiemelkedéssel.²⁴ Figyelemre méltó, hogy a terjedelmes pilisi középvereteket a kötések sarkainál nem kisebb, korongos veretek egészítették ki, amint az a korai kötéseknel szokásos volt,²⁵ hanem félpalmettás végződésű, öntött bronz sarokveretek, melyeknek román kori analógiáit nem ismerjük, sőt, középkori párhuzamok helyett csupán reneszánsz kori, 16. századi példákat idézhetünk.²⁶ E téren a régi és az új kutatás jól láthatóan éles ellentétben áll egymással, magam az utóbbit, tehát a későbbi keltezt látom reálisnak, amit Holl Imre mindvégig határozottan elvetett. További vitára alkalmas részlet, hogy a karéjózott szélű, korongos veretek az eddig feltételezett francia eredettel szemben, amit semmiféle szakirodalmi adattal nem sikerült alátámasztani, itáliai hatásról árulkodnak.²⁷ A korai könyvveretek kutatását sajnos nagymértékben nehezíti, hogy a gótika idején a román kori kódexek többségét újrakötötték.²⁸

A kérdéses leletek fémelemzéséből mindenesetre kiderült, hogy az öntésüknel használt sajátos rézötvözet, amely nagyjából azonos

arányban tartalmaz ónt és cinket, biztosan nem magyarországi eredetű, ugyanis a középkori Magyarországon a cinkérc gyakorlatilag nem fordult elő, és jelen tudásunk alapján ötvözőanyagként mint importárut sem alkalmazták a gazdag réz-, ólom- és ónlelőhelyekkel rendelkező országban (1. táblázat).

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy a 13–14. század kötésvereteit a pilisi anyagban ez idő szerint nem tudjuk kimutatni. Ennek oka lehet a viszonylag korai kódexek kis száma az egykori állomány döntő többségét kitevő 15–16. századi könyvanyaggal szemben, másrésztől e régebbi munkákat is újrakötötték a késő középkor folyamán.

A 14. század végétől a 15. század közepéig terjedő időszakra keltezhetőek azok az öntött, állatfejet formázó, a könyvet átkötő bőrszalag végére erősített kapcsok, amelyek a veretet áttörő kerek lyuk segítségével a túlsó oldalon a vastag könyvtáblába erősített tűskéhez kapcsolódtak (3–4. ábra). Az egyik ilyen kapocs – miután a kötés tűzben elpusztult – a beleilleszkedő fémtűskével együtt került elő. Ugyanezen a darabon mesterjegy is található (3. ábra 10). Egy négyzetes alapformájú, hosszú szegekkel ellátott verettel a kötet túlsó táblájára lehetett a szijat rögzíteni (3. ábra 5).²⁹ A szakirodalomból ismerünk olyan gótikus kötések, amelyekre a jellegzetes formájú, kétágú kapcsokon kívül kis kerek sarokvereteket is erősítettek.³⁰ Egy ilyen lelet a pilisi feltárások során is előkerült, félgömb alakú fejét a felerősítésre

1. táblázat. Pilisi „korai” öntött könyvveretek elemösszetétele tömegszázalékban
Table 1. Chemical composition of the ‘early’ Pilis book fittings, in mass percents

„Korai” pilisi veretek	Pb	Sn	Sb	Fe	Cu	Zn
Középveret, legkisebb méret (75.572, 2. ábra 2)	0,97	9,16	0,44	1,21	80,33	7,89
Középveret, középső méret (78.206, 2. ábra 4)	2,59	7,72	1,90	1,23	78,12	8,44
Sarokveret, nagy méret, töredék (75.551.1)	3,31	4,98	1,22	1,69	84,06	4,73

²³ Adler 2010, 79, Abb. 4/30.

²⁴ Mazal 1990, 80; Adler 2010, 80, Abb. 4/33.

²⁵ Példaként idézzük a Sankt Gallen-i kolostor kódexének tollrajzát (1135 körül), amelyen a könyvmásoló szerzetes, Luitherus egy ilyen, nagy kerek középverettel és kisebb kerek sarokveretekkel, továbbá két kapoccsal ellátott graduálét ajánl fel az apátság védőszentjének, Szent Gálnak. *Buchkultur im Mittelalter* 2005, Abb. 5.

²⁶ Adler 2010, 139.

²⁷ Adler 2010, 124–126.

²⁸ Golob 1996, 41.

²⁹ Vö. Schmidt-Künsemüller 1980, 2, 17. sz.

³⁰ Kyriss 1954, 51; *History of Bookbinding* 1957, 129; Kohlhaussen 1968, 107; Schmidt-Künsemüller 1980, 7, 18–20, 85, 111, 144. sz.; *Außen-Ansichten* 2006, 17.

szolgáló hosszú, erőteljes szegecsszárral egybeöntötték (3. ábra 1). A 15. század közepéről származó kötésekben ez a kapocstípus kis kerek, kalap alakú veretekkel együtt is előfordul,³¹ ez utóbbiakra a pilisi ásatások anyagában is találunk példát. Az öntött darabokat esztergályozással munkálták simára (3. ábra 6, 8). A szakirodalom egységes abban, hogy – kevés kivételtől eltekintve – a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése után már nem használták e sajátosan záródó, állatfejes könyvkapcsokat.³² Ami az anyagukat illeti, ez kevés önt is tartalmazó sárgaréz, így Magyarországon egyértelműen az országhatárokon kívülről érkezett, minden bizonnyal német területekről származó importtárgyaknak számítanak.³³

A kisebb, sárgarézből öntött példányok mellett a pilisi apátság területén nagyobb méretű, önbronzból öntött, reszeléssel utánmunkált, kalap alakú veretek is előkerültek, amelyek anyaguk alapján hazai gyártmányúak is lehetnek. A verettel egybeöntött szegecs alapján mintegy 1,5 cm vastag kötéstáblára erősítették őket, tehát nagyméretű kóruskönyvekről származnak (3. ábra 2–4). 15. századi kötések tartozékként jól ismert tárgytípust képviselnek, melyek korabeli képi ábrázoláson is feltűnnek.³⁴ A szakirodalomból ismerünk olyan, 1400 körül készült alsó-ausztriai vagy bécsi kötést, ahol a könyvtáblán nemcsak ilyen vereteket, hanem a kötést táblákra osztó, felszegecselt fémszalagokat is találunk.³⁵ Hasonló fémszalagok a pilisi feltárások során is előkerültek (5. ábra 19–20).

A könyveket hosszú szíjakkal átfogó kötések a 15. század közepe után már alig fordulnak elő. A kivételek közé tartozik a pilisi apátság területén előkerült téglalap alakú, szíjra szegecselhető veret, melynek közepén nagyobb méretű kerek lyukba illeszkedett a túlsó könyvtáblába rögzített hengeres csap; a vörösréz kapocs³⁶ félpalmettás, téglalapba komponált szimmetrikus mintája a késő középkorra utal (5. ábra 11). A szíj végére egyszerű, meghajlított vörösréz lemezből készült veret kerülhetett, a pilisi anyag ilyen szíjvéget is tartalmaz (5. ábra 17). Feltehetően vastagabb kötet kötéséhez tartozott (6. ábra).

Az 1470 körül tömegessé vált könyvnyomtatás időszakában már nem volt lehetséges a sok könyvet egyénileg előállított, darabonként reszeléssel és véséssel gondosan utánmunkált veretekkel ellátni, hanem áttértek a városi fém-megmunkáló műhelyekben nagy sorozatokban előállított gyártmányokra. A vékonyabb

könyvtáblák miatt feladták a fatáblába erősített csapokhoz rögzíthető, a könyvet átkötő szíjra szerelt csuklós kapcsok rendszerét, az új típusú kötésekben már a könyvtábla széléhez szegecselt lemezes kapcsokkal (kötetenként rendszerint két kapocspárral) rögzítették, akasztótag, illetve az ellenoldalon négyzetes kivágás segítségével; az akasztós tag rövid szíj segítségével illeszkedik a könyvtábla széléhez. A részletek tekintetében a fémveretek két rendszere élt egymás mellett a középkor végéig. Mindkettőt alapvetően német nyelvterületeken és a hozzájuk kötődő térségekben alkalmazták, a vaknyomásos bőrkötésekkel együtt.³⁷

A „hagyományörző” megoldás sokban hasonlít ahhoz, amit az állatfejes kapcsokkal és kalap alakú veretekkel ellátott kötéseknel korábban már láttunk. Az öntött kapcsokat azonban vastag rézlemezéből kivágott, rézsűsre reszelt peremmel és kevés vésett dísszel ellátott darabok váltották fel.³⁸ Az akasztótagos kapcsok hátsó vége szarvszerűen vagy karéjosan kiszélesedik, hogy megfelelően rögzíteni lehessen ide a kapocs szíját, a veret hátoldalára szegecselt, vékonyabb ellenlemez segítségével (5. ábra 1–5; 7. ábra). E jellegzetes formájú kapcsokat vagy önmagukban alkalmazták, vagy korong alakú vereteket is találunk a kötések sarkaiban és közepén. Ezek nagyon hasonlítanak azokhoz az öntött, utánesztergált sárgaréz korongokhoz, amelyeket mint koptatógombokat az alább bemutatandó lemezes sarokveretek nagyobb példányaira rögzítettek (3. ábra 7), és amelyek feltehetően egykorúak is (15. század vége–16. század eleje). Előfordul, hogy ezek mellett a kötés sarkait rézlemezéből formált, derékszög

³¹ Schmidt-Künsemüller 1980, 1, 4. sz.

³² Adler 2010, 72–73.

³³ Egy állatfejes könyvkapocs (P-75.577, 3. ábra 13) elemösszetétele tömegszázalékban: Pb: 3,04%, Ag: 1,14%, Sn: 3,17%, Sb: 1,09%, Cu: 80,20%, Zn: 11,36%.

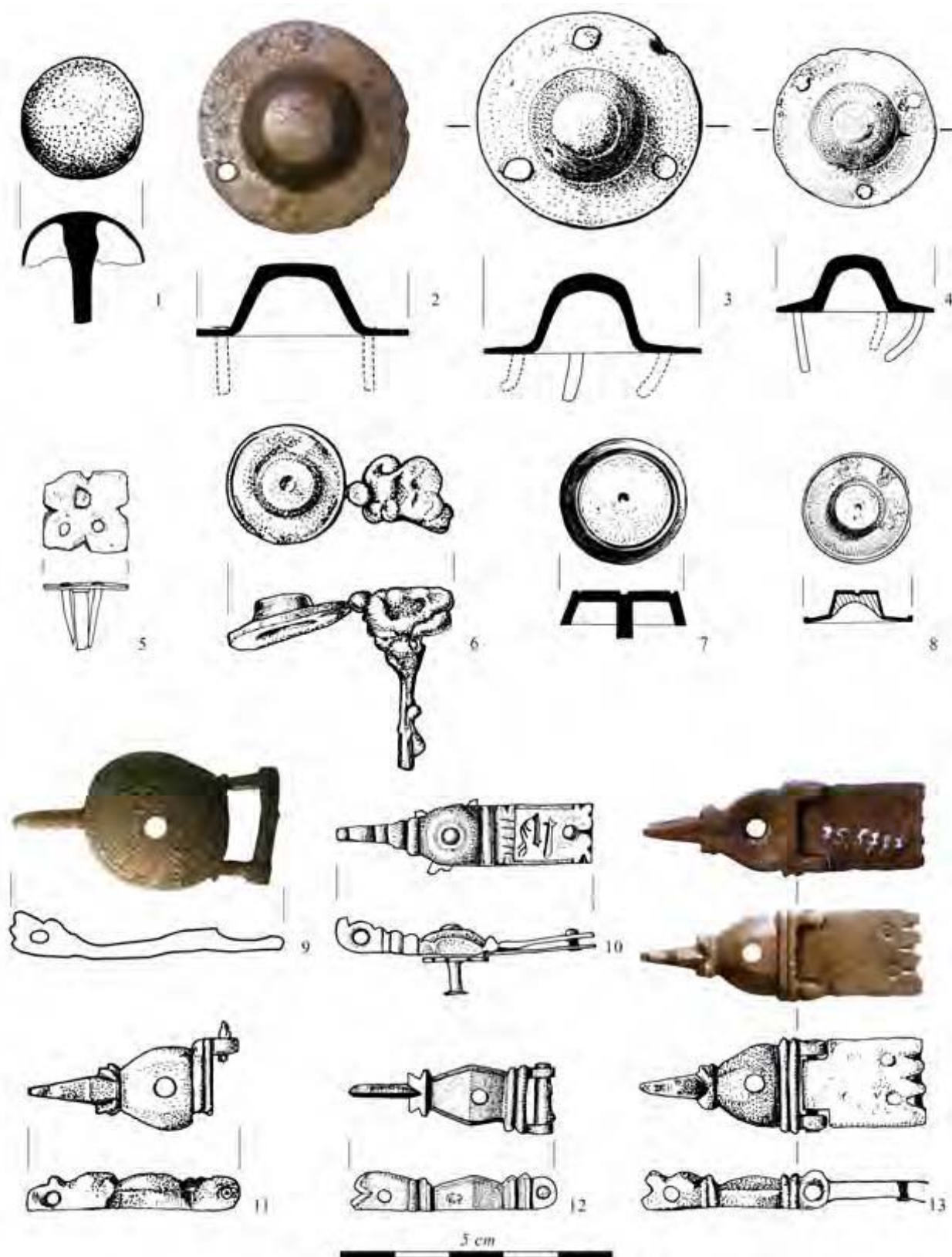
³⁴ Holl 2000, Abb. 138.

³⁵ Mazal 1990, Abb. 11.

³⁶ Elemösszetétele: Pb: 1,55%, Sn: 0,79%, Sb: 0,56%, Cu: 96,25%, Zn: 0,86% (P-75.574.1).

³⁷ A könyvkapcsok alkalmazásához: Gabriel 1991; Mowrey 1991, 2; Dürrfeld 1996; Koch 2003; Maywald-Pitellos 2005.

³⁸ Egy kapocs (P-75.569.2, 5. ábra 1) elemösszetétele önt és viszonylag magas tömegszázalékban ólmot is tartalmazó sárgaréz alapanyagot mutatott ki: Pb: 4,20%, Ag: 0,69%, Sn: 2,59%, Sb: 0,33%, Cu: 83,57%, Zn: 8,62%.

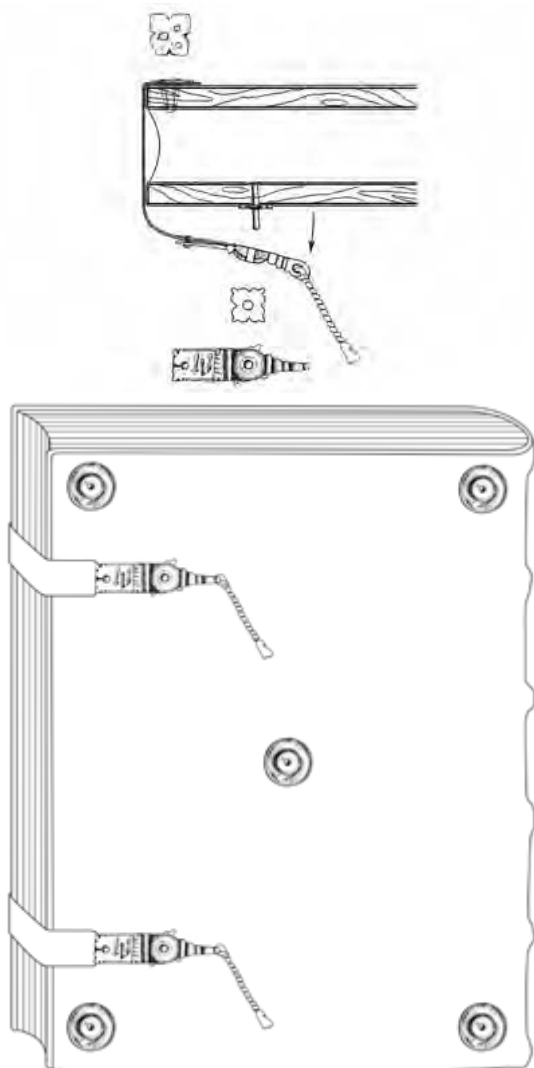

3. ábra. Pilisszentkereszt. 14–15. századi öntött könyvveretek és kapcsok a pilisi apátságból.

Rajz: Éber Magda, foto: Benkő Elek

Fig. 3. Pilisszentkereszt. 14th–15th-century cast-metal book clasps and other fittings from Pilis Abbey.

Drawings: Magda Éber, photographs: Elek Benkő

4. ábra. Rekonstruált könyvkötés tuskéhez rögzíthető, állatfejes kapcsokkal.

Rajz: Éber Magda

Fig. 4. Reconstruction of a bookbinding featuring animal-headed clasps fitted onto pegs.

Drawings: Magda Éber

alakú veretekkel³⁹ és a kötet címét rögzítő, fekvő téglalap alakú fémkerettel (*fenestra*) egészítették ki.⁴⁰ Ilyen elemek a pilisi anyagban is kimutathatóak (5. ábra 16; 12. ábra 2), az ablak alakú veret azonban az alábbi, lemezes veret-csoporthoz is tartozhatott. Egyes területeken ez a kötéstípus a 16. századig használatban volt, és gyakoribbnak számított, mint az alább ismertetendő préselt lemezes veretegyüttesek,⁴¹ ellenében a pilisi leletek összetételével.

A pilisi könyvveretek legnagyobb részét vékony sárgaréz lemezből préselt és domborított, esetenként áttört díszű darabok képezik (sarokveretek, középveretek és kapcsok),

melyek a fenti csoporttal egy időben, a 15. század utolsó negyedében, illetve a 16. század elején készültek, szoros összefüggésben a kolostori könyvtárak jelentős gyarapodásával a tárgyalt időszakban. A lemezveretek kialakítása kiváló minőségű préselőminták segítségével történt; ez az önálló művészi lehetőségeket rejtő terület Albrecht Dürer figyelmét is felkeltette, aki maga is tervezett gazdagon díszített könyvvereteket (8. ábra).⁴²

A Pilisen feltárt késői, lemezes veretek formai-tipológiai vizsgálatával három nagy csoportot különíthettünk el: a) minuszkulás feliratrésztelkekkel díszített lapos, préselt veretek és kapcsok; b) rozettákkal és kis levélcsokokkal, valamint C majuszkulára emlékeztető motívumokkal (a német szakirodalomban *Steigbügel*) díszített lemezek; c) három ágra bomló, domborított akantuszlevéllel díszített veretek, a sarokveretek belsejében áttörésekkel. A három nagy csoport mellett körvonalazódott egy kisebb, sugarasan vonalkázott, négyszirmú virágmotívummal ellátott, a peremén áttörésekkel tagolt veretecsoprt is (9. ábra 1–2).

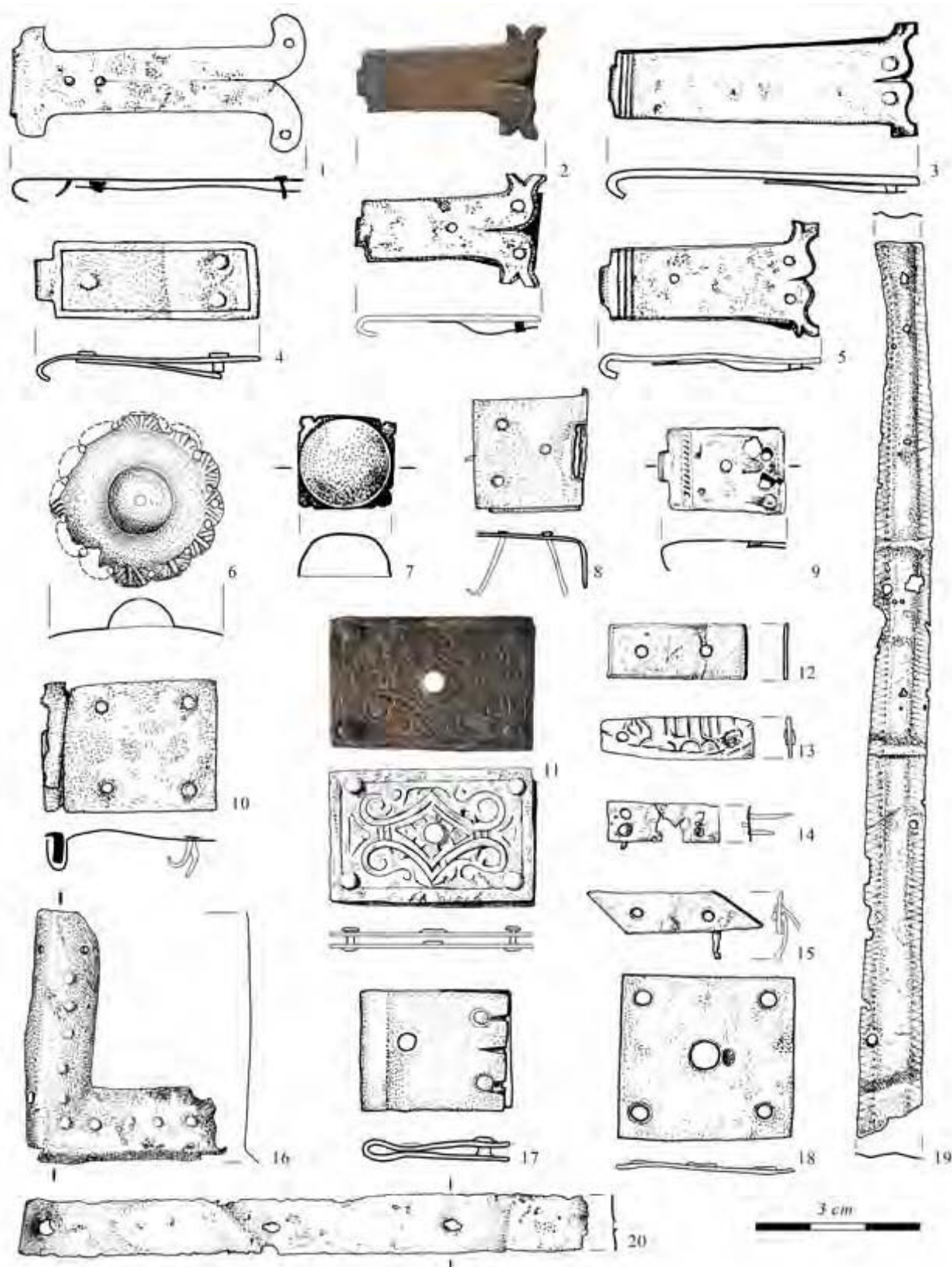
A fentiek közül a minuszkulás feliratokkal díszített csoport tűnik a legkorábbinak (9. ábra 3–15). Az idetartozó, különböző méretű sarokveretek szélét csipkeszerű, stilizált liliomsor szegélyezi, az egyes liliomokat szív alakú, kis áttörések választják el egymástól. A rombusz formájú veretek közepét a lemezből préselt, domború koptatógomb foglalja el, körülötte sűrűn rovátkolt háttérből kiemelkedő minuszkulás *maria* név részletei olvashatók (9. ábra 10–11, 13, 15). A domborított gombok a fekvő tárolt könyvek huzogatása miatt gyakran elkoptak és közepükön kerek lyuk keletkezett; a régebbi kutatás ezeket esetenként ékkövek foglalatoként értelmezte, természetesen tévesen. A pilisi leletanyagban hasonló stílusú középvereteket nem ismerünk, rendelkezünk viszont számos olyan lemezes könyvkapoccsal, amelyet rovátkolt háttér előtt, díszes pálcakeretbe fogott minuszkulás felirat díszít. A felirat leggyak-

³⁹ A pilisi leletek között egy sárgaréz lemezből primitív módon megformált, L alakú sarokveret is előfordul (P-75.558, 5. ábra 16), elemösszetétele: Pb: 1,16%, Sn: 0,35%, Sb: 0,52%, Cu: 79,79%, Zn: 18,18%.

⁴⁰ *History of Bookbinding* 1957, 145; Arnim 1992, 21; *Außen-Ansichten* 2006, 25, 33; Schlechter 2008, 14; Adler 2010, 112–113.

⁴¹ Adler – Ansorge 2007.

⁴² Kohlhaussen 1968.

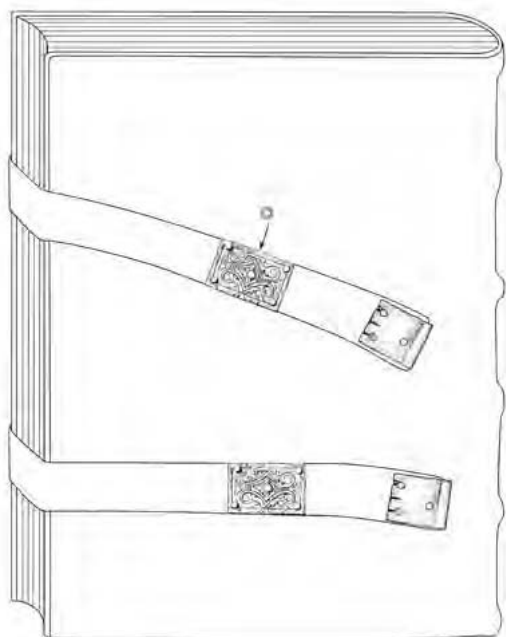

5. ábra. Pilisszentkereszt. 15. századi lemezes könyvveretek és kapcsok a pilisi apátságból.

Rajz: Éber Magda, fotó: Benkő Elek

Fig. 5. Pilisszentkereszt. 15th-century book clasps and other fittings from Pilis Abbey.

Drawings: Magda Éber, photographs: Elek Benkő

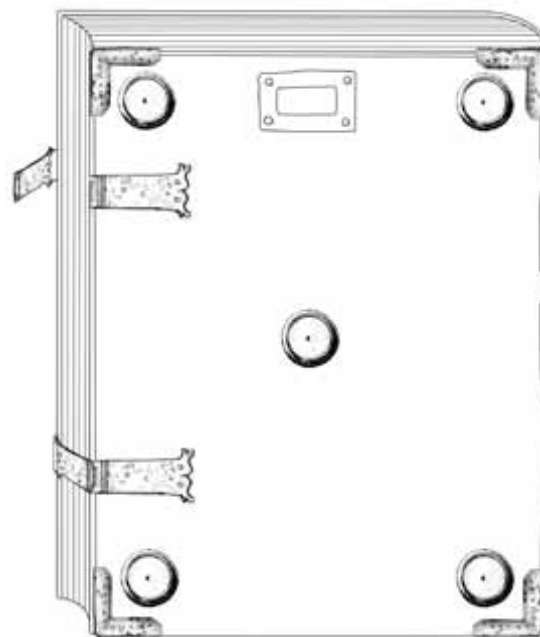

6. ábra. Rekonstruált könyvkötés, tuskéhez illeszkedő átfúrt, téglalap alakú lemezes veretekkel. Rajz: Éber Magda

Fig. 6. Reconstruction of a bookbinding with oblong-shaped sheet-metal fittings with holes for fitting over pegs. Drawing: Magda Éber

rabban itt is a *maria* szó részlete, ritkán írást utánzó, *i* minuszkulából álló sor. A kapcsolópárok akasztós tagjának hátsó végét a szíj befogására képezték ki, ezzel átellenben a kampós végződés a könyvtáblára szegecselt lemez téglalap alakú kivágásába illeszkedett (9. ábra 3–9; 10. ábra). A vereteket egy olyan fémszalagból vágták ki, amelyre folyamatosan ismétlődő *mariamariamaria* feliratot préseltek, így szétvágás után csak a név részletei maradhattak az egyes darabokon. 1468–1485 között délnémet területeken készülhettek, analógiáit salzburgi kötésekről ismerjük.⁴³ A publikált korabeli könyvkötéseken ez a feliratos kapocstípus nemcsak a feliratos sarok- és középvretekkel, hanem az alábbi két csoport vereteivel együtt is előfordul. Egyes példányai nürnbergi eredetű terméként szerepelnek a szakirodalomban.⁴⁴

Biztosan nürnbergi eredetű a következő veretcsoport, amelyen indás levelekből álló mintát, továbbá egy gyakran ismétlődő, C majuszkulára emlékeztető motívumot és apró rozettákat, valószínűleg mesterjegyeket találunk (11. ábra 1–6, 9–11).⁴⁵ A sarokveretek két hosszú oldalának csipkés-áttört kialakítása szorosan kapcsolódik a fenti csoport lili-

7. ábra. Rekonstruált 15. századi kötés, derékszög alakú lemezes sarokveretekkel és kerek, öntött gombokkal, vastag rézlemezből kivágott kapcsokkal és a könyvcímet keretező verettel (*fenestra*). Rajz: Éber Magda

Fig. 7. Reconstruction of a 15th-century bookbinding with sheet-metal cornerpieces; circular, cast-metal bosses; clasps cut from thick sheet copper; and a title window (*fenestra*). Drawing: Magda Éber

omsoros motívumához. Az egyik pilisi sarokvereten kiterjesztett szárnyú birodalmi sas, Nürnberg címerállata is szerepel (11. ábra 4). Hasonló darabok a 15. század utolsó negyedéből származó könyvkötéseken fordulnak elő.⁴⁶ A sarokveretek jellegzetes stílusa a középvretekben és a kapcsokon is ismétlődik, de – mint már jeleztük a minuszkulás feliratú csoportnál – a ránk maradt eredeti kötéseken a kapcsok gyakran eltérő stílusúak is lehetnek (11. ábra 7–8; 15. ábra). Miként az előző csoportnál, itt is a lemezből kipréselt, domború kiemelkedések töltik be a koptatógombok szerepét.

A legkésőbbi lemezes csoport sarokvereteit a koptatógomb felől a veret hegyéig nyúló hármás akantuszlevél díszíti (12–13. ábra; 14. ábra 1). Az összefüggések és az időrend szempontjából nem tűnik mellékesnek, hogy

⁴³ Adler 2010, 106.

⁴⁴ Adler 2010, 94–95.

⁴⁵ Adler 2010, 94.

⁴⁶ Schmidt-Künsemüller 1980, 81, 88, 132, 164. sz.

8. ábra. Könyvveretek tervei. Albrecht Dürer rajzai (1510–1520). Kohlhaussen 1968 nyomán
 Fig. 8. Designs for book fittings. Drawings made by Albrecht Dürer between 1510 and 1520.
 After Kohlhaussen 1968

néhány sarokvereten az akantuszleveles központi motívumot az előző csoport leveles-rozettás motívumai szegélyezik (12. ábra 1, 4, 7). Az előző két csoporttal szemben itt a lemezből préselt koptatógombok – kevés kivételtől eltekintve – már nem félgömb, hanem csonka kúp alakúak. A legnagyobb példányoknál a préselt dudort öntött és esztergált, a lemezre szegecselt, csonka kúp alakú gombok helyettesítik, amelyek nagyon hasonlítanak a korábban tárgyalt, kiszélesedő végű kapcsokkal együtt alkalmazott öntött korongokhoz, csak az utóbbiak szögecszára értelemszerűen sokkal rövidebb (3. ábra 7). Új elem, hogy a vereteken a levelek domborítottak, formájukat a levélközöket áttörő kivágások emelik ki. Ugyanakkor a veretszélek kialakítása sokkal sematikusabb a korábbiaknál, az áttört peremsor ritkábbá válik, gyakoribb az egyszerű bevagdosás, és az egyszerű szélek miatt az sem feltűnő, amikor a nagyobb méretű veretet lemezollóval kisebbre formálták. Hasonló stílusúak a középveretek is (12. ábra 5; 13. ábra 4). Korukat az 1475–1530 közötti időszakra helyezi a kutatás.⁴⁷

A fenti vereteket a hazai kutatás szívesen nevezi nürnbergi típusúnak, ami arra utal, hogy e tárgyak jelentős része e kiemelkedő jelentőségű délnémet városban készült és terjedt el hatalmas területeken, miután Nürnberg

színesfémtermelése és -kereskedelme a Kelet-tengerig és Kelet-Európáig terjedt, ideértve Németország nagy részét, Ausztriát, Svájcot és Magyarországot is. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy hasonló könyvveretek máshol is készültek, például egy 16. századi veret hiányos felirata (AVGTPVRG ... MAISTE...) augsburgi eredetre utal.⁴⁸ Másfelől ismerünk olyan, az eddig megismert, nyújtott rombuszformákkal szemben négyzetes, akantuszlevéllel, indákkal, a peremén ívsoros mintával díszített sarokvereteket is – egy töredékes példánya Pilisszentkereszten is előkerült (12. ábra 6) –, melyek nürnbergi eredetét bizonyítottan tekinti a kutatás, az 1485–1500 közötti évekből.⁴⁹ A „nürnbergi típus” így több, egymástól jelentősen eltérő csoportot is magában foglaló, kevésbé pontos terminus.

Az eddigi kutatások szerint a fenti lemezveretek 20% cinket tartalmazó sárgarézből készültek; a nyersanyagul szolgáló lemezárú feltehetően Aachenből vagy a közeli Stolbergből (Németország) származhatott.⁵⁰ A részletek pontosítása érdekében az idekapcsolódó leletcsoportoknál is végeztünk elemösszetétel vizsgálatot (2. táblázat).

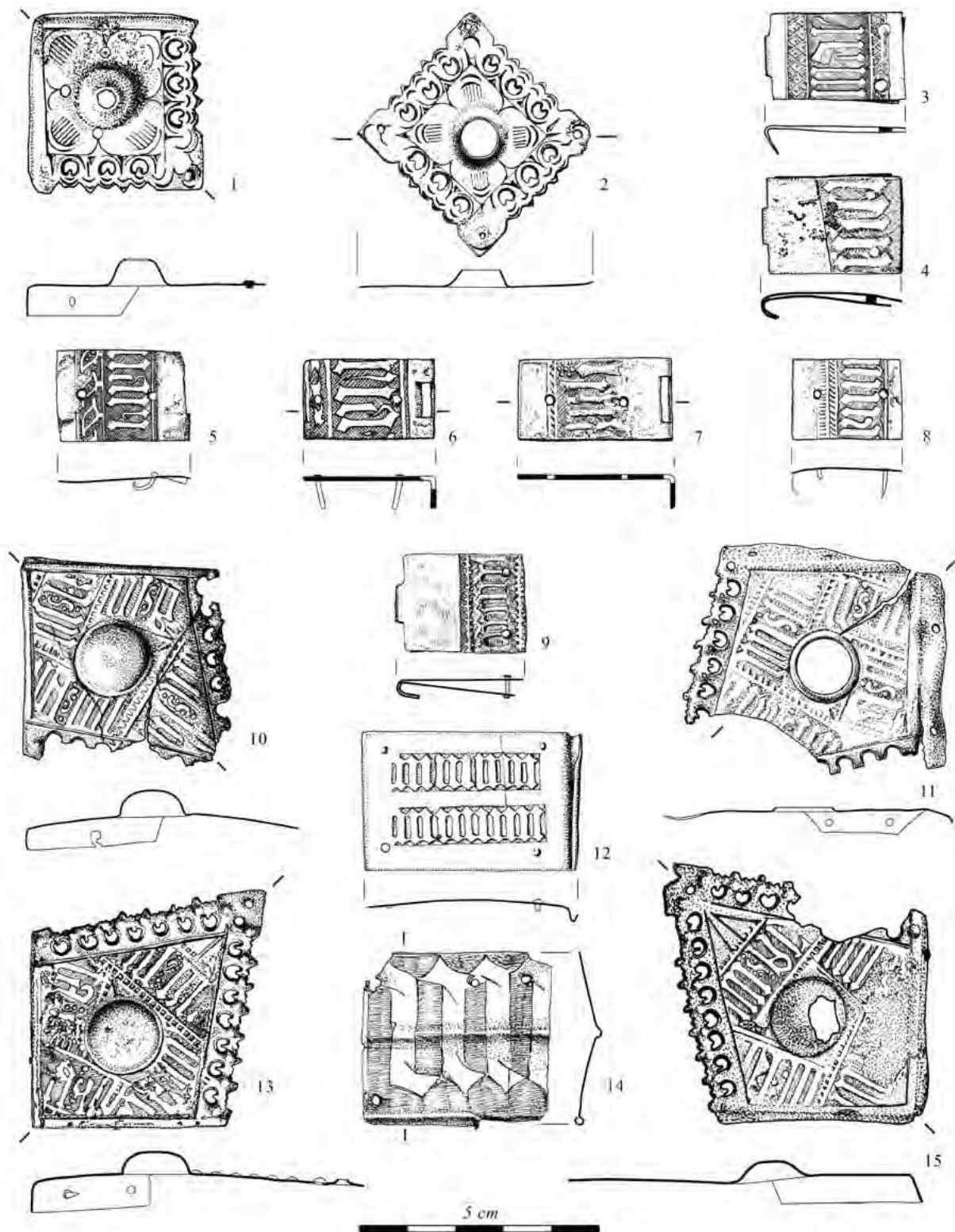
A vizsgált minták alapvetően két nagy csoportba sorolhatóak. A bennük minden esetben kimutatható ólom határozottan elkülönít egy kisebb és egy nagyobb ólomtartalmú (2 tömegszázaléknál több ólomot tartalmazó) csoportot. A kis ólomtartalmú (2% alatti) minták összetétele közel áll egymáshoz, a kevés ólom mellett még kevesebb (1% alatti) ónt és antimont sikerült kimutatni, a réz 76–82%, a cink 16–23%

⁴⁷ Schmidt-Künsemüller 1980, 234, 343, 387, 449, 450. sz.; Adler 2010, 107; Adler – Ansorge 2007, 173–174.

⁴⁸ Adler 2010, 54–59.

⁴⁹ Adler – Ansorge 2007, 173–174.

⁵⁰ Hackenberg 2002, 210–213, 144. jegyzet.

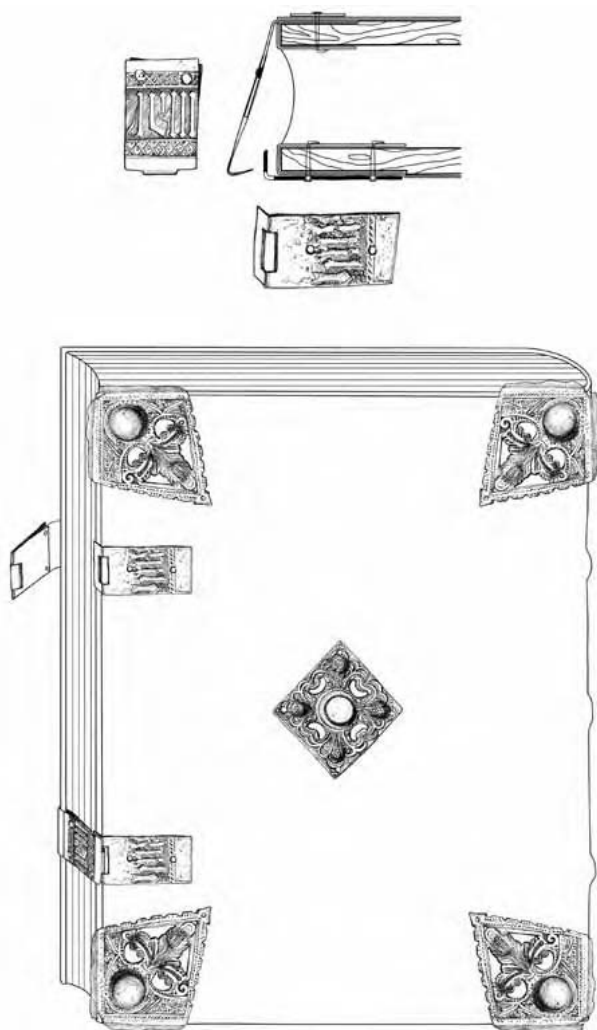

9. ábra. Pilisszentkereszt, pilisi apátság. Négyszirmú virággal (1–2), illetve minuszkulás feliratrészekkel (3–15) díszített könyvveretek és kapcsok, 15. század utolsó negyede.

Rajz: Éber Magda

Fig. 9. Pilisszentkereszt, Pilis Abbey. Book clasps and other fittings decorated with four-petaled flowers (1–2) and inscription parts in minuscule (3–15), final quarter of the 15th century.

Drawings: Magda Éber

10. ábra. Feliratos könyvkapcsok elhelyezkedése a középkori kötésen, rekonstrukció.

Rajz: Éber Magda

Fig. 10. The positioning of inscribed book clasps on a medieval binding. Reconstruction.

Drawings: Magda Éber

között változik. Feltételezhető, hogy az alapanyagul szolgáló rézlemez egyazon műhely vagy azonos normák szerint dolgozó műhelycsoport terméke. Ezzel szemben a nagy ólomtartalmúak adatai jelentősebb szóródást mutatnak, a nagyobb ólomkoncentrációt nagyobb ón- és antimontartalom kíséri, a rézkomponens százaléka pedig kevéssel alacsonyabb és változó, mint az előző, alacsonyabb ólomtartalmú mintáknál (72–81%). Nagyobb ingadozást mutat a cink (12–24%) is, ami más műhelygyakorlatra és technológiai fegyelemre utal.

A vizsgálat szerint a mintákban jelen lévő kevés ón és antimon az ötvözetbe kevert ólom szennyezője volt (miután a két előbbi elem koncentrációja az ólommal együtt változott), míg a cink az ólomtól függetlenül került az ötvözetbe, szándékos, tudatos ötvözés során. Az első csoport közel állandó minőségű ólomot használt, míg a második esetben változó ólomforrásokra és kevéssé pontos ötvözésre gondolhatunk, ami

a veretek minőségét alapvetően nem befolyásolhatta. Ez utóbbi megállapításunkat arra alapozzuk, hogy az egyes tipológiai csoportokon belül is rendszeresen váltakozik az anyagösszetétel, ami egyrészt arra utal, hogy a veretkészítő műhely(ek) némiképp változó minőségű rézlemez használtak fel, másrészt arra, hogy ezek a kiváló minőségű sorozattermékeket előállító manufaktúrák az alapanyagoknak ebben a változékonyságában – ha egyáltalán észlelték – nem láttak minőséget befolyásoló tényezőt. Fontos részlet, hogy a veretek rögzítésére alkalmazott szögek is a fenti összetételt tükrözik (kisebb és nagyobb ólomtartalmú példánk is van), tehát a gyártás, majd a veretek kereskedelme a kiegészítő elemekre, így a megfelelő sárgaréz szegekre, szegecsekre és ellenlemezekre is kiterjedt. Mindebből arra a – nyilvánvaló – következtetésre juthatunk, hogy a vereteket nem a kolostorok állították elő (ilyesmire csak a legnagyobb európai monostorok esetében gondolhatunk), hanem széles területeken elterjedő kereskedelmi árucikkek voltak, amelyeket a más-más stílusban dolgozó könyvkötő műhelyek egységesen felhasználtak.

Áttekintve a vereteket, a belőlük levonható, a pilisi ciszterci könyvtár kötetszámára vonatkozó becslések előtt néhány mozzanatra előzetesen utalnunk kell. Az átnézett szakirodalom arra hívta fel a figyelmünket, hogy a kódexek, illetve a nyomtatott könyvek mérete összefügg azzal, hogy ellátták-e őket veretekkel vagy sem. Ezek a méretek már a pergamenkódexek idején jól elkülönülő csoportokba rendeződtek, hiszen a feldolgozott juh- vagy kecskebőr terjedelme nagyjából meghatározta a belőle kiszabható legnagyobb – *folio* – méretet, és értelemszerűen az ennek hajtásából, illetve feldarabolásából adódó kisebb formátumokat is. A korai cîteaux-i kéziratok ilyen szempontú osztályozása a magasságméretek szerint hat csoportot eredményezett: 1) 20 cm-nél kisebb, legfeljebb 20 cm magas könyvek; 2) 22–26 cm, ami meg-

2. táblázat. A pilisi lemezes könyvveretek (15. század utolsó harmada–16. század eleje) elemösszetétele tömegszázalékban

Table 2. Chemical composition of the sheet-metal Pilis book fittings (last third of the 15th century–early 16th century), in mass percents

		Pb	Sn	Sb	Fe	Cu	Zn
I. Minuszkulás feliratos veretcsoport	sarokveret (P-81.35.8, 9. ábra 14)	1,18	0,48	0,47	0,25	76,50	21,12
	P-81.35.8. rögzítőszöge	3,49	0,79	1,84	0,35	75,46	18,08
	kapocs (P-75.194, 9. ábra 10)	5,87	0,94	0,91	0,50	72,82	18,96
	kapocs (P-75.561, 9. ábra 6)	1,08	0,80	0,94	0	81,25	15,93
	P-75.561. rögzítőszöge	1,45	0,30	0,23	0	80,54	17,48
	kapocs (P-77.173, 9. ábra 11)	1,56	0,20	0,46	0	81,76	16,02
Stilárisan a fenti és a következő csoporthoz is kapcsolódó, nem minuszkulás feliratú középveret	középveret (P-81.35.13, 9. ábra 2)	0,80	0,73	0,56	0,36	78,14	19,41
II. Indás levelekkel díszített veretcsoport	sarokveret (P-75.560, 11. ábra 1)	3,93	1,99	0,47	0	74,38	19,22
	sarokveret (P-81.35.10, 11. ábra 4)	3,67	0,23	0,11	0,49	71,09	24,41
	középveret (P-79.26.4, 11. ábra 5)	0,69	0,66	0,33	0	82,30	16,02
	kapocs (P-81.35.15, 11. ábra 6)	2,05	0,69	0,58	0,61	75,31	20,76
	kapocs (P-82.86, 11. ábra 8)	1,58	1,13	0,75	0,46	72,75	23,32
	kapocs (ltsz. nélkül, 11. ábra 7)	2,21	1,13	1,01	0	80,96	14,69
III. Domborított akantuszlevelekkel díszített, áttört veretek	sarokveret (P-75.543)	2,16	0,54	0,40	0,41	73,33	23,16
	sarokveret (P-75.567, 12. ábra 3)	3,39	0,91	2,13	0	81,43	12,14
	középveret (P-75.551.2, 13. ábra 4)	1,62	0,57	0,40	0	78,38	19,03

felel egy teljes pergamen 8° darabolásának; 3) 27,5–30,5 cm (átmeneti csoport); 4) 31–37 cm, a teljes pergamen 4° hajtásával, ami a leggyakoribb méret; 5) 37,5–39 cm (átmeneti csoport); 6) 43,5–48 cm, *atlas* vagy *bifolium* formátum, ami egy egész bőrnek felel meg, és amely méretet csak a különösen fontos kéziratok esetében választották.⁵¹ Hasonló méretmegoszlást, egyben a 4. csoport feltűnően nagy gyakoriságát (esetenként a teljes kódexanyag mintegy 50%-át) mutatta ki a sitteni (Stična, Szlovénia)⁵² és az aldersbachi (Bajorország)⁵³ ciszterci kolostor középkori kódexanyagának vizsgálata is.

A méretek a könyvnyomtatás elterjedése után – az alkalmazott papírivek méretének megfelelő kisebb eltérésekkel – különösen jól tipologizálhatók váltak.⁵⁴ Szempontunkból ennek azért van nagy jelentősége, mert a kötések

veretekkel való ellátottsága nemcsak a könyvek értékével és használatuk intenzitásával, hanem a méreteikkel is szoros összefüggésben állt.

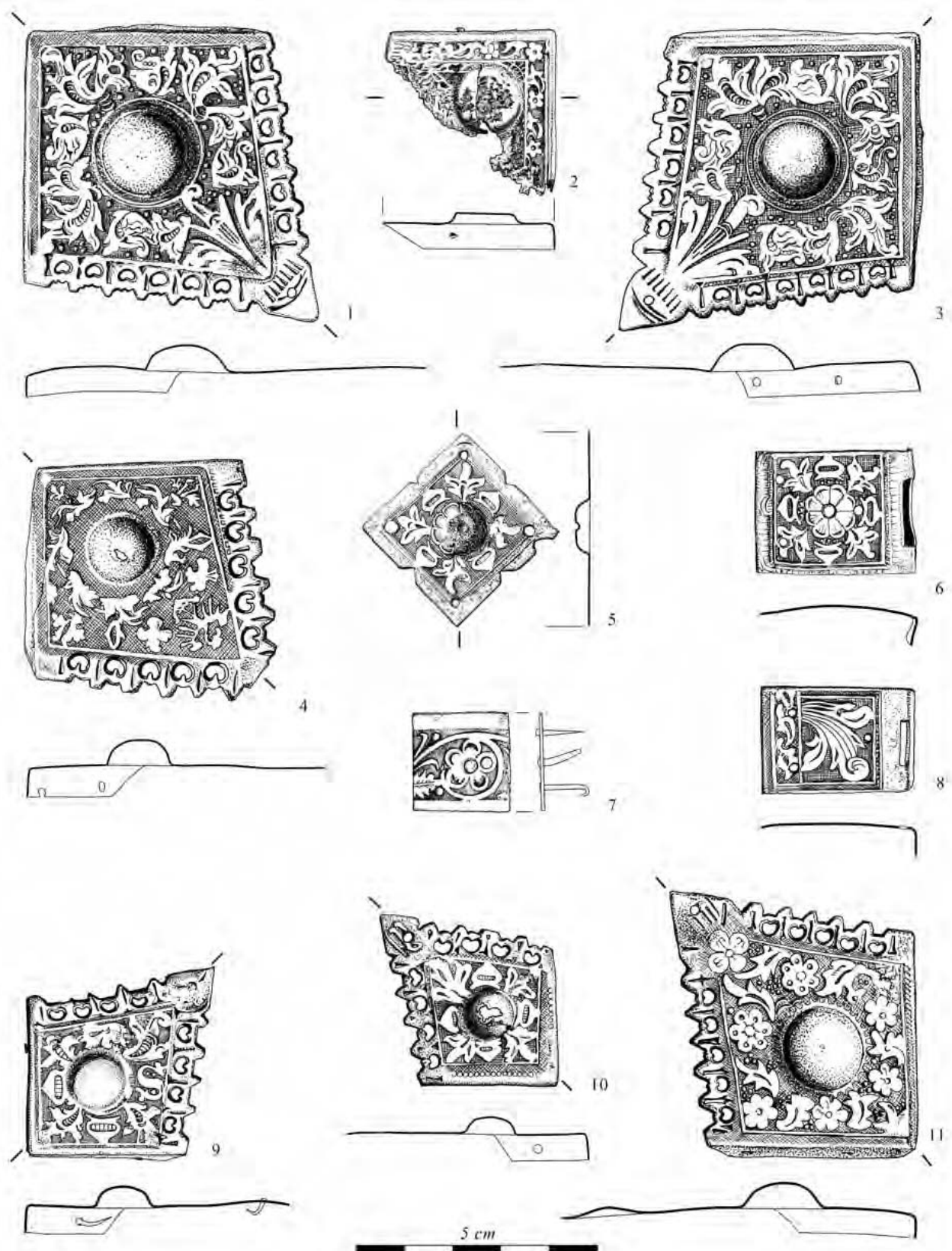
Mindez azért fontos most számunkra, mert szeretnénk megtudni, hogy a ránk maradt és feldolgozott ciszterci könyvtárakban miként oszlik meg méretek szerint a kötések megerősítése veretekkel, másrészt arra is kíváncsiak vagyunk, hogy a határozott méretbeli csoportokra oszló vereteket milyen méretű könyvtáblákra erősítették a késő középkorban. E két adatsor segítségével esetleg megbecsülhetjük a késő középkori pilisi könyvtár nagyságát is.

⁵¹ Załuska 1989, 39–40.

⁵² Golob 1996, 49.

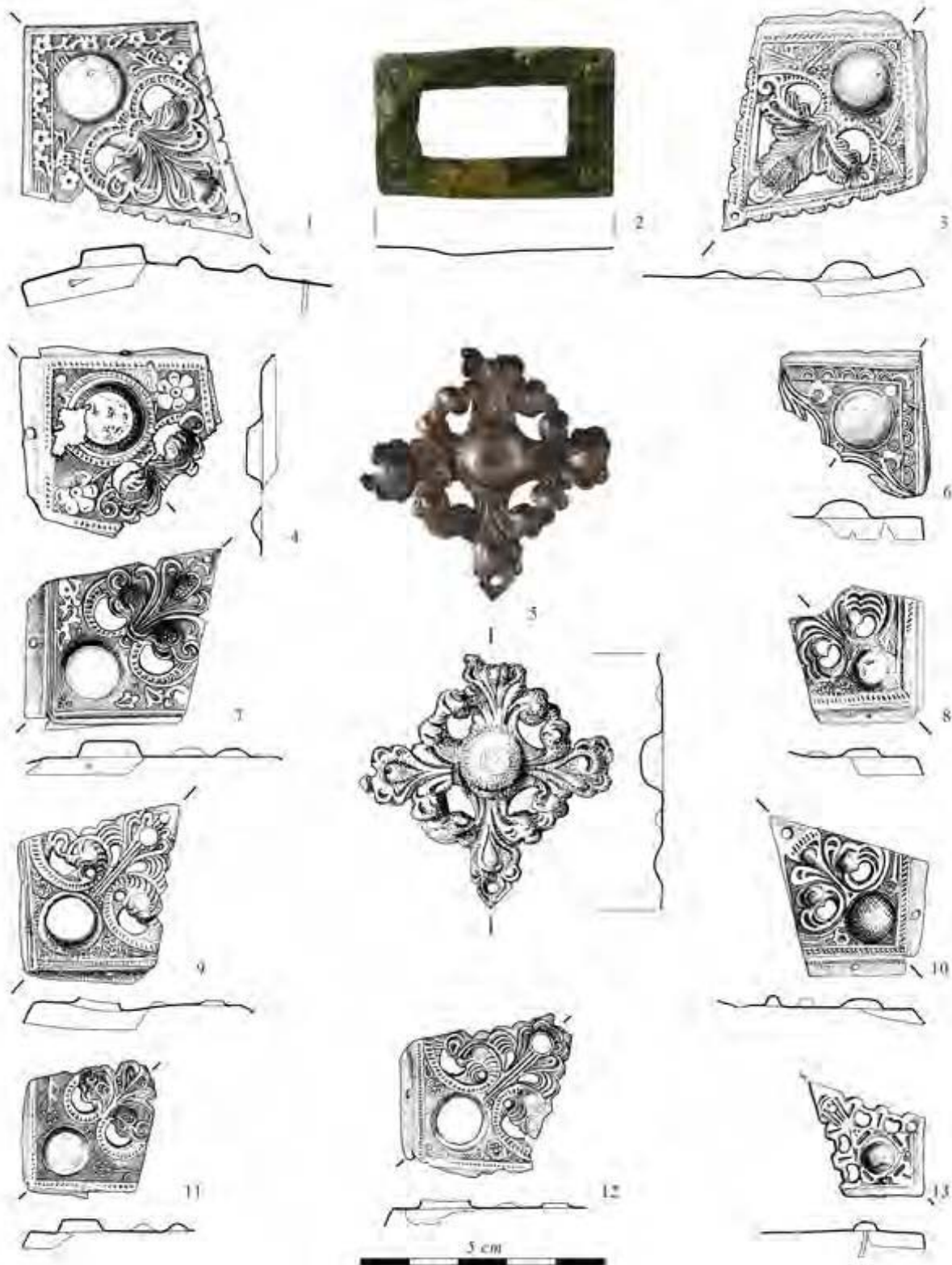
⁵³ Frioli 1990, 119.

⁵⁴ Shailor 2002, 12.

11. ábra. Pilisszentkereszt, pilisi apátság. Nürnbergi veretek rozettákkal és indás-leveles díszsel, 15. század vége. Rajz: Éber Magda

Fig. 11. Pilisszentkereszt, Pilis Abbey. Nuremberg fittings with rosette and leaf-and-trailer decoration, late 15th century. Drawings: Magda Éber

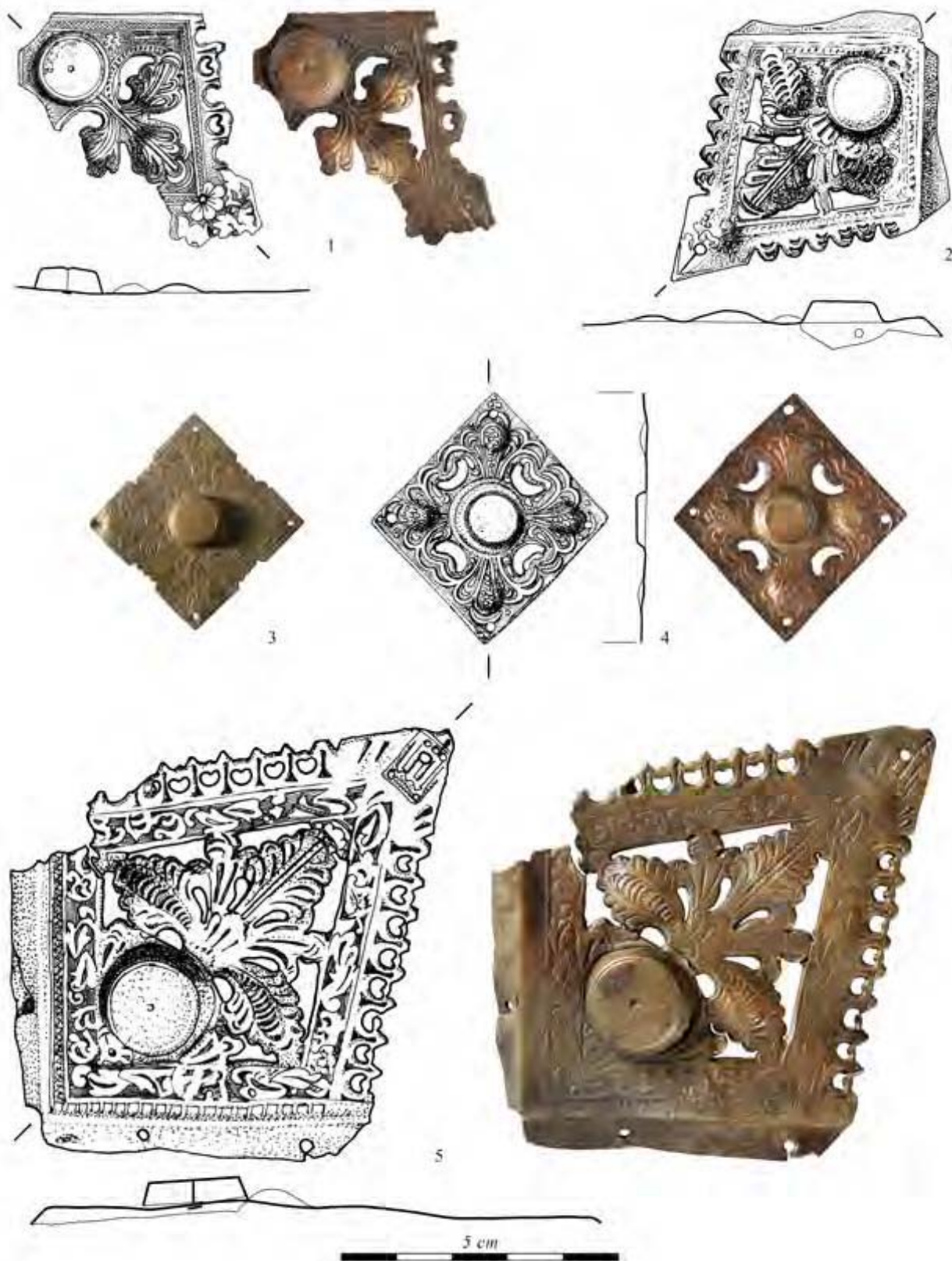

12. ábra. Pilisszentkereszt, pilisi apátság. 1, 3–13. Akantuszlevéllel díszített, áttört könyvveretek, 15. század vége–16. század eleje; 2. a könyvcímet tartó, közepén kivágott veret, 15. század.

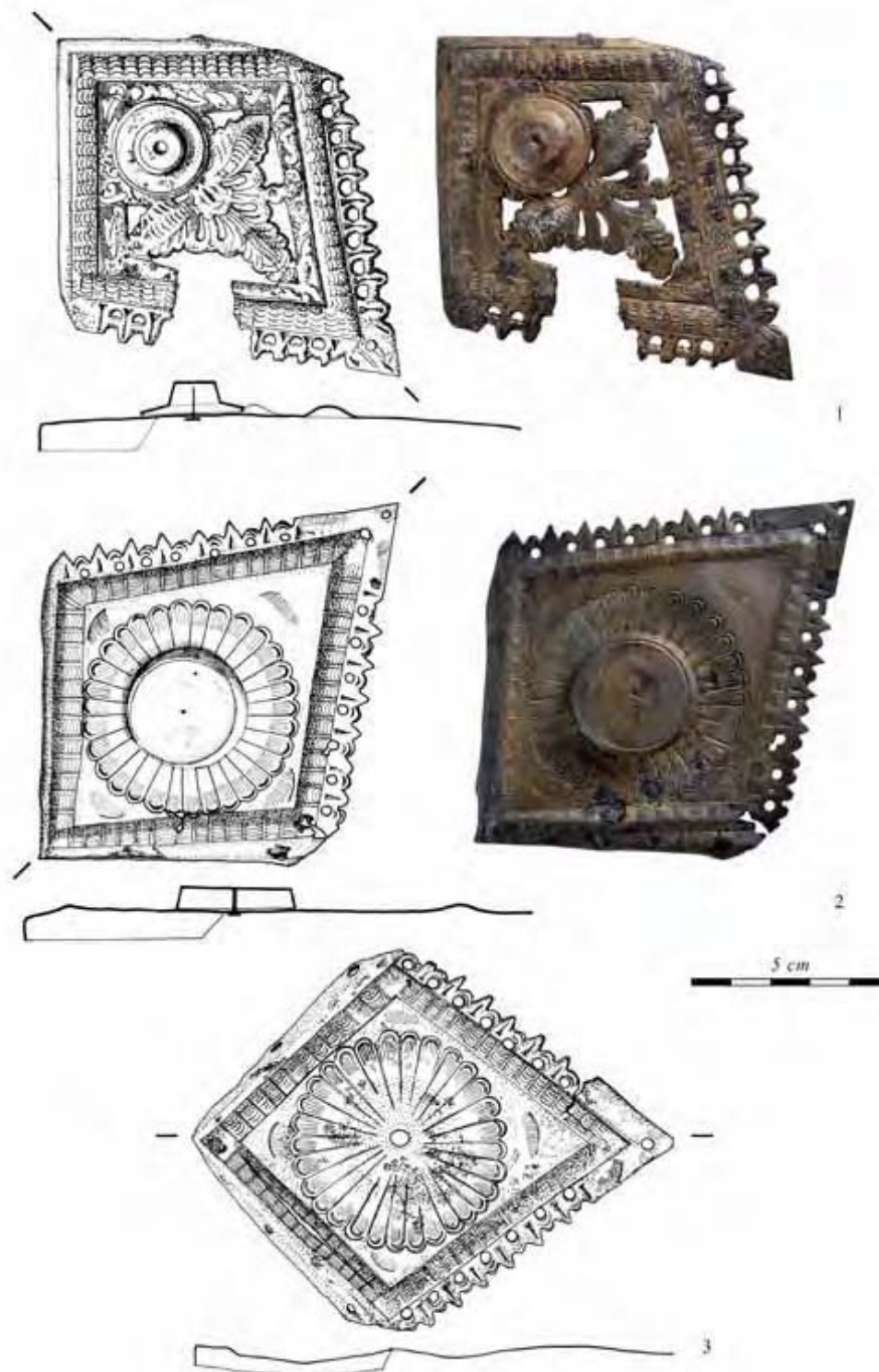
Rajz: Éber Magda, fotó: Benkő Elek

Fig. 12. Pilisszentkereszt, Pilis Abbey. 1, 3–13. Openwork book fittings decorated with acanthus leaves, late 15th century–early 16th century; 2. Title window, 15th century.

Drawings: Magda Éber, photographs: Elek Benkő

13. ábra. Pilisszentkereszt, pilisi apátság. Akantuszlevéllel díszített, áttört könyvveretek, 15. század vége–16. század eleje. Rajz: Éber Magda, fotó: Benkő Elek
 Fig. 13. Pilisszentkereszt, Pilis Abbey. Openwork book fittings decorated with acanthus leaves, late 15th century–early 16th century. Drawings: Magda Éber, photographs: Elek Benkő

14. ábra. Pilisszentkereszt, pilisi apátság. Nagyméretű kötésekről származó sarokveretek. 1. Áttört, akantuszleveles dísszel és külön montírozott, öntött, kalap alakú koptatógombbal; 2. rozettás mintával és korong alakú, öntött koptatógombbal; 3. rozettás mintával, hiányzó koptatógombbal.

Rajz: Éber Magda, fotó: Benkő Elek

Fig. 14. Pilisszentkereszt, Pilis Abbey. Cornerpieces from bookbindings of larger size.

1. With openwork, acanthus-leaf decoration, and individually mounted, cast-metal, cap-shaped protective boss; 2. With a rosette design and disk-shaped protective boss; 3. With a rosette design (the protective boss is missing). Drawings: Magda Éber, photographs: Elek Benkő

15. ábra. Nürnbergi könyvkötés, veretekkel, *fenestrával* és könyvkapcsokkal, mellette hasonló típusú, pilisi veretekkel. Rajz: Éber Magda, fotó: Benkő Elek

Fig. 15. Nuremberg bookbinding, with fittings, *fenestra*, and book clasps; next to it are Pilis Abbey fittings of similar types. Drawing: Magda Éber, photographs: Elek Benkő

Ami az első kérdést illeti, a szakirodalomból az derül ki, hogy bizonyos méret alatt a könyveket csak ritkán látták el veretekkel, itt ugyanis zömmel csak könyvkapcsokkal találkozunk (vagy még kapcsokkal sem), sőt, még a nagyobb méretű könyvek is gyakran nélkülözték a fémvereteket. Idevágó megfontolásaink alapja a bajorországi Ebrach ciszterci kolostornak középkori kódexkatalógusa. Az apátságban – a 16–17. század súlyos pusztításai ellenére – 79 olyan kötetet tart számon a kutatás, amelynek a kötése középkori volt.⁵⁵ Közülük 24-et (30%) semmiféle verettel vagy kapoccsal nem láttak el; figyelemre méltó, hogy ebbe a kategóriába nemcsak kisméretű kötetek estek, hanem sok 20–36 cm magas, a közepméretet képviselő kódex is. 17 kötetet (22%) csak kapcsokkal láttak el, itt is igaz az a megfigyelés, hogy nemcsak kisméretű kötések, hanem a 20–37 cm-es gerincmagasságú, közepes méretű könyvek is nem ritkán kénytelenek voltak beérni két-két kapoccsal, a könyvtáblát védő veretek nélkül. Csak a fennmaradó 38 kötésen (48%) voltak különféle

(gombos vagy lemezes) veretek, illetve a lenyomatuk igazolta, hogy egykor ilyeneket rögzítették a kötésre. Tanulságos, hogy több esetben kifejezetten kisméretű (14–15 cm magas) köteteket is gondosan elláttak veretekkel, többségük azonban a közepes méretű, 20–37 cm magas köteteket védte. Nyilván a nagyméretű kötésekhez is tartoztak veretek (amelyek éppen e mindenkor fekvő tárolt könyvek esetében voltak a leghasznosabbak), ilyenek azonban az ebrachi könyvtárban nem maradtak fenn.

Az ebrachi tanulságok után térjünk vissza a pilisi könyvveretekhez. Tudnunk kell, hogy a leégett épületeket az 1526-os pusztulás után világi célokra még évtizedekig használták (állattenyésztés és állatvágás, valamint fémművesség régészeti nyomai kerültek elő), ezért a szétszóródott fémanyag egy részét már a kora újkorban biztosan összegyűjtötték. Valószínű, hogy a megégett, szemétként szétszóródott veretek bizonyos része máig nem került elő a földből, miután az eddigi ásatások nem voltak teljes körűek. Másfelől talán a tűzvész ellenére is maradhettek épségben könyvek a monostor területén, amelyek utóbb máshova kerültek, de még a pusztulás előtt is menekíthettek könyveket az apátságból; biztosan tudjuk, hogy néhány

⁵⁵ Thurn 1970.

kötet Heiligenkreuzba jutott.⁵⁶ Az ásatások során megtalált mintegy 100 veret így csak egy részét (feltételezésünk szerint a kisebbik részét) képezi az egykori anyagnak. Az előkerült leletek Gerevich László szerint 25-30 könyvre utalnak;⁵⁷ ezt a számot Holl Imre utóbb mintegy 50-re növelte. A teljes anyag áttekintése után mi ez utóbbi értékhez közel álló számot határozhattunk meg, amennyiben a veretek legalább 43 kötetre utalnak. A leletekből kiolvasható valós szám ennél jóval nagyobb is lehet, hiszen a késő középkori, lemezes veretek esetén csak a sarokveretek alapján határoztuk meg a minimális kötetszámot, és nem tudhatjuk, hogy a számításban figyelmen kívül hagyott, stílusukban a sarokveretekhez kötődő középveretek és kapcsok a fent számszerűsített 43 könyv, vagy pedig további kötetek tartozékai lehetnek. A fent elmondottak alapján a késő középkorban a pilisi monostorban őrzött, veretekkel ellátott könyvek száma a fenti értéknek akár a két-háromszorosa is lehetett. Visszatekintve az ebrachi példára, ahol a vereteket nélkülöző kötetek a teljes állománynak mintegy a felét tették ki, a pilisi apátság teljes könyvállománya (az *armariumon* kívül a templomban lévő szerkönyvekkel, a káptalanteremben és az állandó felolvasás színhelyéül szolgáló ebédlőben lévő kötetekkel, továbbá a szerzetesek által olvasott munkákkal együtt) a 16. század elején a 200 kötetet is meghaladhatta.

Az így becsült adat nem kiemelkedően magas, ha arra gondolunk, hogy a legnagyobb ciszterci apátságok kódexállománya ezt a számot már a 13. században túllépte. A legjelentősebb középkori kolostorok könyvállományát számos adat segítségével becsülhetjük meg. A 12. század végén Clairvaux-ban (Champagne, Franciaország) mintegy 340 kódex volt,⁵⁸ Heiligenkreuzban kevéssel az alapítás után, 1133–1140 között az apátságban 69 könyvet tartottak számon, amelyeket vagy Morimondból (Champagne-Ardenne, Franciaország) hoztak, vagy az első években itt másoltak. Ebből az időszakból a kutatás három scriptor tevékenységét mutatta ki.⁵⁹ Cîteaux-ban a könyvek száma kb. 200 darab lehetett a 12. század végén.⁶⁰

A fenti adatok után a pilisi leletekre térve, az itt előkerült veretek – elsősorban a legkésőbbi, préselt lemezes darabok – az elpusztult kötetek méretéről és az egyes méretek gyakoriságáról is árulkodnak.

Megfigyeltük, hogy a pilisi lemezes veretek mérete nem esetleges, hanem jól elkülöníthető csoportokba rendezhető. Ilyen irányú számításaink során a legnagyobb számban ránk maradt, nürnbergi típusú sarokveretekre alapoztunk, e rombikus tárgyak legnagyobb mérhető mérete, a nagyatló értékeire támaszkodva. Táblázatunk a sarokveretek nagyatlójának növekvő sorrendjében feltünteti a veretek kevésbé pontosan mérhető oldalhosszát és az idesorolható veretek számát is (3. táblázat).

Az adatok azt tükrözik, hogy a veretek között a közepes méretek dominálnak (a nagyatló szerinti 4,8–5,2 cm-es kategóriát két olyan, eredetileg nagyobb darab is bővíti, melyet lemezollóval utólag vágtak erre a méretre), ugyanakkor kevés kisméretű vagy feltűnően nagy veret került elő az ásatások során. Ez nyilván a veretes könyvek méretbeli megoszlását is tükrözi, amennyiben ritkák voltak a kisméretű, sarokveretekkel ellátott kötetek (mint láthatuk, ezt a szakirodalom más könyvtárak esetében is egyértelműen alátámasztja), és a könyvállománynak értelemeszerűen csak kis hányadát tették ki a templomi használatra szolgáló, nagyméretű szerkönyvek.

A kötések és a rájuk applikált veretek mérete nyilvánvalóan összefügg, ez azonban nem követett szigorú szabályokat, kisebb könyveket is elláthattak nagyobb veretekkel, és fordítva, viszonylag nagy méretű kötésekre is erősíthettek kisebb példányokat, a könyvkötő és a megbízó ízlésének, vagy a rendelkezésre álló lemezeknek megfelelően. A szakirodalomban fellelhető, méretekkel együtt közzétett középkori kötések esetében, távolról sem átfogó gyűjtés nyomán, azt állapíthattuk meg, hogy a 4,6–5,2 cm-es nagyatlóval rendelkező sarokvereteket 22–27,4 cm magas kötésen, az 5,6–5,8 cm-es kategóriát 29–34,6 cm-es kötésmagasságnál dokumentálták, mindezt azonban viszonylagossá teszi, hogy a 6,3 cm körüli veretméret 22 cm-től 33 cm-es magasságig számos kötésen előfordul. A kiemelkedően nagy (10 cm átlójú vagy nagyobb) vere-

⁵⁶ Békefi 1891, 275–276.

⁵⁷ Gerevich 1984, 14.

⁵⁸ Walliser 1969, 9.

⁵⁹ Walliser 1969, 14–15.

⁶⁰ Załuska 1989, 16.

3. táblázat. A pilisi késő középkori, lemezes sarokveretek méretbeli megoszlása
Table 3. Distribution by size of the late medieval sheet-metal Pilis corner-fittings

Sarokveret nagytöltője (cm)	Sarokveret oldalhossza (cm)	Darabszám
3,3	1,6	1
4,0	2–2,1	1
4,6–5,2	2,8–3	7
5,6–5,8	3,2–3,5	9
6,3	3,5	2
7,2–7,4	4,2–4,3	5
10	5,9	1
12,1–12,7	6,9–7,2	2

tek használatára a 40 cm feletti tartományban találtunk példákat.

Összefoglalva az elmondottakat, formai megfontolásokon túlmenően anyagvizsgálatokkal is igazoltuk, hogy a tanulmány tárgyát képező veretek döntő többsége nem hazai készítmény, hanem közép-európai, zömmel német nyelvterületről érkező importtárgy volt. Ezek készítésére specializálódott, tömegtermelésre berendezkedett műhelyek méretei szerint is jól tipologizálható termékeiről van szó (az anyagvizsgálatok szerint az őket rögzítő szegekkel együtt!), amelyeket a könyvkötő műhelyek mint kereskedelmi árucikket felhasználtak. A könyvkötő alkotása a sajátosan, egyéni díszítőkészlettel kialakított, vaknyomásos bőrkötés volt, a rászegezett veretek azonban – a nemzetközi kereskedelem adottságai mentén – nagyobb európai régiókban is azonosak voltak. A nyomtatás feltalálása után tömegméretekben előállított könyvek kötése vékonyabb táblákat,

gyorsabban előállítható lemezes vereteket és bőrszalagok nélkül, közvetlenül a kötés peremére szerelt kapcsokat igényelt; mindez az 1470-es évek után a veretállomány jelentős változását eredményezte.

Ami a pilisi monostort illeti, az itteni könyvállomány méretbeli összetételére nézve is reálisnak tűnő következtetéseket vonhattunk le, az egyéni használatra szánt, kisméretű kötetektől a hatalmas, akár 60 cm magas, vastag fatáblával védett, díszes szerkönyvekig. Ez a változatos anyag valószínűvé teszi, hogy Pilisen nemcsak könyvmásolók és illuminátorok, hanem könyvkötők is dolgoztak, kiknek munkásságára a régészeti leletként előkerült eszközök (a veretek felszerzésére is alkalmas ötvöskalapács, tollfaragásra és vakarásra alkalmas kés, lyukasztók, festéktégely) is utalnak. Békés munkájuk 1526-ban – számos más kolostor virágzó életével együtt – végzetes törést szenvedett.

IRODALOM

- Adler 2010 Adler, Georg: *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag. Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart.* Wiesbaden 2010.
- Adler – Ansorge 2007 Adler, Georg – Ansorge, Jörg: Buchverschlüsse und Buchbeschläge vom Marienkirchhof in Pasewalk. Zeugen der ehemaligen Bibliothek des Pasewalker Dominikanerklosters. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch* 54 (2007) 151–176.
- Arnim 1992 Arnim, Manfred von: *Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten: Beispiele aus der Bibliothek Otto Schäfer.* Schweinfurt 1992.

- Außen-Ansichten* 2006 *Außen-Ansichten. Bucheinbände aus 1000 Jahren aus den Beständen der Bayerischen Staatsbibliothek München. Ausstellung und Katalogredaktion: Wagner, Bettina. Wiesbaden 2006.*
- Békefi 1891 Békefi Remig: *A pilisi apátság története* I. Pécs 1891.
- Benkő 2016a Benkő Elek: A pilisi monostor építéstörténete. In: *Pilisi gótika. II. András francia kapcsolatai. Kiállítási katalógus. Szerk.: Bárány Attila – Benkő Elek – Kárpáti Zoltán. Memoria Hungariae 3. Debrecen–Szentendre 2016, 99–111.*
- Benkő 2016b Benkő Elek: A pilisi ciszterci monostor könyvtárának régészeti maradványai. In: *Pilisi gótika. II. András francia kapcsolatai. Kiállítási katalógus. Szerk.: Bárány Attila – Benkő Elek – Kárpáti Zoltán. Memoria Hungariae 3. Debrecen–Szentendre 2016, 133–139.*
- Buchkultur im Mittelalter* 2005 *Buchkultur im Mittelalter. Hrsg.: Stolz, Michael – Mettauer, Adrian. Berlin–New York 2005.*
- Cahn 1984 Cahn, Walter: The Rule and the Book. Cistercian book illumination in Burgundy and Champagne. In: *Monasticism and the Arts*. Eds: Verdon, Timothy Gregory – Dally, John. Syracuse 1984, 139–172.
- Dürrfeld 1996 Dürrfeld, Eike Barbara: A tentative approach at reconstructing the chronology of different types of metal fastening mechanisms on German bindings on the late 15th, 16th, and 17th centuries. *Gutenberg-Jahrbuch* 71 (1996) 271–277.
- Dürrfeld 2002 Dürrfeld, Eike Barbara: *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge. Eine wissenschaftsgeschichtliche Analyse seit 1877. Inaugural-Dissertation, Johannes Gutenberg-Universität. Mainz 2002.*
- Frioli 1990 Frioli, Donatella: *Lo scriptorium e la biblioteca del monasterio cisterciense di Aldersbach*. Spoleto 1990.
- Gabriel 1991 Gabriel, Ingo: Mittelalterliche Buchschließen vom Weinberg in Hitzacker. In: *Beiträge zur Archäologie und Geschichte Nordostniedersachsens. Berndt Wachter zum 70. Geburtstag*. Hrsg.: Jürries, Wolfgang. Lüchow 1991, 63–76.
- Gerevich 1977 Gerevich, László: Pilis Abbey a cultural center. *ActaArchHung* 29 (1977) 155–198.
- Gerevich 1983 Gerevich, László: Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Analecta Cisterciensia* 39 (1983) 281–310.
- Gerevich 1984 Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság* (Die Zisterzienser Abtei von Pilis). Szentendre 1984.
- Gerevich 1985a Gerevich, László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. *ActaArchHung* 37 (1985) 111–152.
- Gerevich 1985b Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság (Die Zisterzienserabtei in Pilis). *StComit* 17 (1985) 541–549.
- Gergelyffy 1959 Gergelyffy, András: L'église abbatiale cistercienne de Bélapátfalva. Avec un extrait du mémoire de Ernő Szakál sur les travaux de restauration de Bélapátfalva. *ActaHAHung* 6:3–4 (1959) 245–276.
- Golob 1996 Golob, Nataša: *Twelfth-Century Cistercian Manuscripts. The Sitticum Collection*. Ljubljana–London 1996.
- Hackenberg 2002 Hackenberg, Karl F.: Nürnberger Musikinstrumente aus Messing. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg* 2002, 210–213.

- Helwig 1961 Helwig, Hellmuth: Deutsche Klosterbuchbindereien. Eine Übersicht. *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* 41 (1961) 829–858.
- History of Bookbinding* 1957 *The History of Bookbinding 525–1950 A.D.* An Exhibition Held at the Baltimore Museum of Art November 12, 1957 to January 12, 1958. Published by the Trustees of the Walters Art Gallery. Baltimore 1957.
- Holl 2000 Holl, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserklöster von Pilis*. VAH 11. Budapest 2000.
- Horváth – Tóth 1993 Horváth Pál – Tóth Zsuzsanna: *Csatok és veretek a könyvtáblákon: történeti áttekintés*. A könyv- és papírrestaurátor tanfolyam jegyzetei. Budapest 1993.
- Irás-Melis 1974 Irás-Melis, Katalin: Die Funde aus einer Buchbinderwerkstatt des 15. Jahrhunderts im königlichen Schloß zu Buda. *Gutenberg-Jahrbuch* 49 (1974) 303–310.
- Irás-Melis 1980 Irás-Melis, Katalin: Bronzene Buchbeschläge aus dem 14. und 15. Jahrhundert in Ungarn. *Gutenberg-Jahrbuch* 55 (1980) 274–283.
- Irásné Melis 1985 Irásné Melis Katalin: A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei (Archäologische Funde aus der Buchbinderwerkstätte des mittelalterlichen Königspalastes in Buda /Ofen/). *MűÉ* 34:1–2 (1985) 48–60.
- Jaritz 1976 Jaritz, Gerhard: Die Reiner Rechnungsbücher (1399–1477) als Quelle zur klösterlichen Sachkultur des Spätmittelalters. In: *Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung*. Hrsg.: Kühnel, Harry. Wien 1976, 145–249.
- Koch 2003 Koch, Robert: Romanische Buchschließen mit Tier- und Pflanzenmotiven. In: *Aspekte der Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit. Festschrift für Walter Sage*. Hrsg.: Ericsson, Ingolf – Losert, Hans. Bonn 2003, 242–246.
- Kohlhaussen 1968 Kohlhaussen, Heinrich: Nürnberger Buchbeschläge des 14.–16. Jahrhundert. In: Kohlhaussen, Heinrich: *Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit, 1240 bis 1540*. Berlin 1968, 104–117.
- Krüger 2002 Krüger, Kristina: *Archäologische Zeugnisse zum mittelalterlichen Buch- und Schriftwesen nordwärts der Mittelgebirge*. Bonn 2002.
- Kyriss 1954 Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet I*. Stuttgart 1954.
- Lehmann 1957 Lehmann, Edgar: *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter*. Berlin 1957.
- Lekai – Schneider 1958 Lekai, Louis Julius – Schneider, Ambrosius: *Geschichte und Wirken der Weissen Mönche. Der Orden des Cistercienser*. Köln 1958.
- Maywald-Pitellos 2005 Maywald-Pitellos, Claus: *Die Buchverschlüsse, Buchbeschläge und sonstigen Metallteile am Buch*. Königswinter 2005.
- Mazal 1978 Mazal, Otto: *Buchkunst der Romanik*. Graz 1978.
- Mazal 1990 Mazal, Otto: *Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit*. Graz 1990.

- Mowrey 1991 Mowrey, Franklin J.: Clasps, Schließen, Clausuren. A guide to the manufacture and the literature of clasps. *Guild of Bookworkers Journal* 39:2 (1991) 1–58.
- Nilgen 1994 Nilgen, Ursula: Historischer Schriftsinn und ironische Weltbetrachtung. Buchmalerei im frühen Cîteaux und der Stein des Anstoßes. In: *Bernhard von Clairvaux. Rezeption und Wirkung im Mittelalter und in der Neuzeit*. Hrsg.: Elm, Kaspar. Wiesbaden 1994, 67–140.
- Nixon – Foot 1992 Nixon, Howard M. – Foot, Mirjam M.: *The History of Decorated Bookbinding in England*. Oxford 1992.
- Schlechter 2008 Schlechter, Armin: *Augenweide und Schutz. Einbände des 15. bis 17. Jahrhunderts*. Schriften des Landesbibliothekszenentrums Rheinland-Pfalz 4. Koblenz 2008.
- Schmidt-Künsemüller 1980 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: *Corpus der gotischen Leder-schnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet*. Stuttgart 1980.
- Schmidt-Künsemüller 1985 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: *Die abendländischen romanischen Blindstempelinbände*. Stuttgart 1985.
- Shailor 2002 Shailor, Barbara A.: *The Medieval Book*. Toronto–Buffalo–London 2002.
- Szirmai 1999 Szirmai, J[ános] A[lexander]: *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney 1999.
- Thurn 1970 Thurn, Hans: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Würzburg I. Die Ebracher Handschriften*. Wiesbaden 1970.
- Trost 1991 Trost, Vera: *Skriptorium. Die Buchherstellung im Mittelalter*. Stuttgart 1991.
- Ujhelyi 2015 Ujhelyi Nóra: Könyvveretek csoportosítási és keltezési lehetőségei. Késő középkori nürnbergi típusú példák a Magyar Nemzeti Múzeum „kaposvári gyűjteményéből” (Grouping and dating book fittings. Late medieval Nuremberger type book fittings from the Collection of Kaposvár of the Hungarian National Museum). In: *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián. A Szent István Király Múzeum Közleményei A.51. Székesfehérvár 2015, 181–189.
- Valter 1981 Valter, Ilona: Die archäologische Erschliessung des Zisterzienser-klosters von Bélapátfalva. *ActaArchHung* 33 (1981) 179–200.
- Valter 1985 Valter Ilona: Ciszterci monostorok kutatása (Forschung von Zisterzienserklöstern). *StComit* 17 (1985) 563–594.
- Walliser 1969 Walliser, Franz: *Cistercienser Buchkunst. Heiligenkreuzer Skriptorium in seinem ersten Jahrhundert, 1133–1230*. Heiligenkreuz–Wien 1969.
- Zaluska 1989 Zaluska, Yolanta: *L'enluminure et le scriptorium de Cîteaux au XIIe siècle*. Cîteaux 1989.

THE ARCHAEOLOGY OF BOOKS. MEDIEVAL BOOK CLASPS AND OTHER BOOK FITTINGS FROM PILIS CISTERCIAN MONASTERY

Elek Benkő – Péter Barkóczy

During the Middle Ages, bookbindings – larger ones in particular – were usually supplied with decorative metal clasps and other metal fittings. In this way, covers were protected from damage while the parchment pages were kept flat and free from moisture. Use of bookbindings with clasps and other fittings continued in the late medieval period, into the era of printed books even. Archaeological research regarding them has been handicapped by the circumstance that on individual sites such artefacts only rarely come to light in quantities that make a separate investigation possible. In Hungary, one site where they have done so is Pilis Abbey, a Cistercian house at which exceptional numbers of book fittings have been unearthed by researchers.

Pilis Abbey was founded in 1184, by King Béla III of Hungary. Its mother house was Ancy Abbey, in Burgundy. During the Middle Ages, Pilis Abbey counted as the most significant Cistercian monastery in Hungary, as well as the most influential. It received material support from Hungary's rulers on a regular basis. The life of the abbey came to an end in 1526, when Ottoman forces advancing northwards after the Battle of Mohács destroyed it. Many remains were uncovered during excavations conducted at the site by László Gerevich in the period 1967–1982. During the course of these, more than 100 book clasps and other book fittings were found.

When these artefacts were being studied and evaluated, alongside typological and art historical approaches scientific methodologies, too, were used, in order to establish the chemical composition of individual pieces.

According to opinions up to now, along with the cast-metal cornerpieces each with a half palmette at its two extremities the rosette-shaped centrepieces with lobular edges are the earliest of the fittings recovered. Once mounted on books with large-sized covers, they were dated by Imre Holl to the years from the late 12th century to the end of the 13th century. He hypothesised that they belonged to books brought over from France that formed part of the monastery's earliest contents. But no Romanesque-era analogies of these finds have been discovered in the specialised literature. Parallels of the centrepieces have been seen on 14th–15th-century bindings. As regards the distinctively shaped cornerpieces, examples may be quoted that are even later, from the 16th century in fact. Examples of the last mentioned fittings are to be found first and foremost on books in libraries in Slovenia, Italy, and Austria. The finds whose ages are uncertain are all made of a distinctive copper alloy which generally contains tin and zinc in identical proportions. This shows that the alloy itself was definitely not of Hungarian origin: zinc-bearing ores were scarcely to be found in Medieval Hungary. Nor were they – as far as we know – imported for use in metal production.

Dateable to the period from the late 14th century to the mid-15th century are those cast-metal clasps shaped like animal heads that were attached to strips of leather that fitted onto pegs fixed to the thick covers with which the books were supplied. Animal-headed clasps fell out of use following the invention and spread of book printing. The Pilis Abbey examples are made from brass containing little tin. Accordingly, these finds were imports, in all likelihood from German-populated territories.

As well as the smaller examples cast from brass, larger-sized, cap-shaped fittings (bosses) cast from bronze and afterwards filed were also recovered. By dint of their fabric, these may have been produced in Hungary; they were fitted onto bookbindings of larger size in the 15th century.

In the period around 1470 when book printing was catching on, supplying large numbers of books with individually made fittings filed and engraved for each book was no longer a possibility. Instead, there was a transition to mass production. Books made in this new way were not crafted by bookbinders, but by urban workshops equipped for industrial-scale production. As regards the types of parts addressed in our study, the two systems – the old and the new – coexisted up to the end of the Middle Ages. In company with embossed leather bindings, both were used in territories where German was spoken and in areas linked to these territories.

At Pilis Abbey, a solution that was less common used fittings cut from thick sheet copper. Featuring edges bevelled by means of filing, they exhibit scant engraved decoration. The bottommost parts of clasps for use with straps broaden out into forks or lobed structures, enabling a strap to be suitably attached using a thinner plate rivetted through the cover to the bottommost side of the fitting. In some cases, these distinctively shaped clasps were used without other fittings; in others, they occur along with small disk-shaped fittings in the middle and in the corners of bindings.

Numerically much larger, another group of finds from Pilis Abbey consists of rectangles cut from sheet brass and supplied with decoration in relief, of the openwork kind in some cases (cornerpieces, centrepieces, and clasps). These pieces were made at the same time as the artefacts in the first-mentioned group, namely during the final quarter of the 15th century or the early 16th century. Using methodologies relating to form and typology, three larger subgroups could be discerned among them: a) flat, pressed clasps and other fittings decorated with minuscule (as opposed to majuscule) lettering; b) sheeting decorated with rosettes, small bouquets of leaves, and motifs reminiscent of majuscule lettering; and c) three-pronged fittings decorated with acanthus leaves, with openwork on the inner parts of the cornerpieces. In addition to the three larger subgroups, a smaller one, too, emerged, of fittings featuring a four-petal floral motif with openwork around the edges.

Among the above pieces, the grouping bearing inscriptions in minuscule appears to be the earliest. The middle parts of the rhombus-shaped cornerpieces are occupied by embossed protective bulges, around which parts of the name *maria*, in minuscule, may be read. These fittings may have been made in South German territories in the period 1468–1485. Some examples of fittings of this type feature in the specialised literature as having been made in Nuremberg.

A second grouping consists of pieces decorated with leaf-and-trailer motifs. These artefacts are surely from Nuremberg; the Holy Roman Empire's spread eagle seen on one of the Pilis Abbey cornerpieces was the heraldic animal of Nuremberg, too. Similar pieces are to be found on bookbindings from the final quarter of the 15th century.

The cornerpieces in the most recent grouping – consisting of sheet-metal artefacts with openwork decoration – are adorned with triple acanthus leaves stretching from the protective boss to the extremities of the fittings. Research has dated them to the period 1475–1530.

On the basis of the chemical composition analyses, the sheet-metal fittings could be divided into two large groups. The presence of lead, demonstrable in each and every case, facilitated the creation of these groups: artefacts with a low lead content and artefacts with a high one (all percentages refer to mass). The artefacts low in lead (less than 2% lead) were similar in terms of composition: tin and antimony were at even lower levels (less than 1%), while copper content varied between 76% and 82% and zinc content between 16% and 23%. It may be hypothesised that the sheet copper used for them was all produced by the same workshop, or by different workshops in a group that followed the same norms. By contrast, the data for the artefacts with a high lead content reveal wider spreads: the larger amounts of lead were accompanied by larger amounts of tin and antimony while concentrations of copper were lower and more varied (72–81%); zinc content, too, showed a greater range (12–24%). This all indicates different workshop practices and techniques. The signs are that these minor differences did not affect the quality of the fittings.

The clasps and other fittings recovered on the site of Pilis Abbey were enough for at least 43 volumes, although the actual number thus decorated may have been two or three times higher. It is evident from investigations hitherto (e.g. in the case of Ebrach Abbey) that volumes with fittings comprised only one half of a library's holdings in the Middle Ages. Hence, Pilis Abbey's total stock of books may well have exceeded 200 by the early 16th century.

KÉSŐ KÖZÉPKORI FABURKOLATÚ SZOBA A GYULAI VÁRBAN

Feld István

A gyulai vár (1. ábra) 2005-ben befejeződött – immár második – műemléki helyreállítása során javaslatot tettem az épületrégészeti kutatások eredményei szerint az emelet délkeleti sarokterében egykor létezett faburkolat „viszaidézésére”, egyfajta re-konstrukciójára, azaz megépítésére. A megvalósult munka tervezője Héjjas Pál belsőépítész (1946–2008) volt, az itt felállított cserépkályha-másolat Sabján Tibor

néprajzos-építész (1952–2009) tervei alapján készült el. Mivel e két jeles szakembernek már nem adatott meg, hogy munkájukat szakközleményekben mutassák be, jelen dolgozatban az ő emléküknék is adózva foglalom össze mindazt, ami ezzel kapcsolatban a késő középkori asztalos- és/vagy ácsmesterek, kisebb részben a fazekasok-kályhások munkájáról tanúskodik.

TÖRTÉNETI ADATOK¹

A gyulai uradalmat 1403-ban kapta meg Zsigmond királytól Maróti János macsói bán, kinek itteni várnagyait már 1405-ben említik.² A vár a többi, főként délvidéki erősség, elsősorban Valpó és Marót mellett valószínűleg csak 1420 körül vált új tulajdonosa számára lakóhelyként is jelentőssé, amikor közelében ferences kolostort alapított.³ Halála (1435) után fia, László (†1447) már biztosan (egyik) rezidenciájának tekintette, az általa építtetett várkapolnát 1445-ben szentelték fel.⁴ Anyja, özvegye, valamint két fia, Maróti Lajos és Máté később is rendszeresen lakhattak itt.⁵

Az apjához és nagypapjához hasonlóan a bárók körébe sorolható utolsó Maróti, a Mátyusnak is nevezett Máté 1476-ban halt meg.⁶ A kezére háramlott uradalmat a várral Mátyás király 1482-ben fiának, Corvin Jánosnak adományozta. Bár a hercegnek apja halála után Gyula nem volt kifejezett székhelye, tudjuk, hogy 1492-ben itt voltak elhelyezve családi kincsei. 1494–1495-ben több alkalommal is szólnak források Corvin János itteni tartózkodásáról, 1498-tól ő töltötte be a békési főispán tisztségét és még 1500-ban is járt Gyulán.⁷ 1504-ben bekövetkezett halála után özvegye, Frangepán Beatrix – miután visszaváltotta a királyi kegynek köszönhetően adományul kapott várat

enyingi Török Imre várnagytól – 1507-ben leányával, Corvin Erzsébettel együtt rezidenciául is választotta Gyulát.⁸ 1509-ben azután a várban fogadta férjéül Brandenburgi György őrgrófot, de 1510-ben már őt is leánya mellé temették a ferencesek itteni templomában.⁹

Az őrgróf ezt követően szintén megkapta II. Ulászlótól a várat összes tartozékaival együtt, beiktatását követően azonban csupán egyszer, 1520-ban járt itt.¹⁰ Az erősséget 1530-ban Szapolyai János párthíve, Czibak Imre váradi püspök foglalta el, tőle unokaöccsei, Patócsi Miklós és Ferenc birtokába került. Az utóbbi adta át 1552-ben Ferdinánd királynak. Hírhedt kapitánya, Kerecsényi László 1566-ban két hónapos török

¹ A vár középkori történetének bővebb összefoglalása: Feld 2000, 260–264; újabban: Havassy 2013.

² Engel 1996, I. 324, további irodalommal, és különösen: Scherer 1938, 42. skk.

³ Engel 1996, I. 365, 454; a kolostorra: F. Romhányi 2000, 28.

⁴ Veress 1938, 14, 22. sz.

⁵ Scherer 1938, 56.

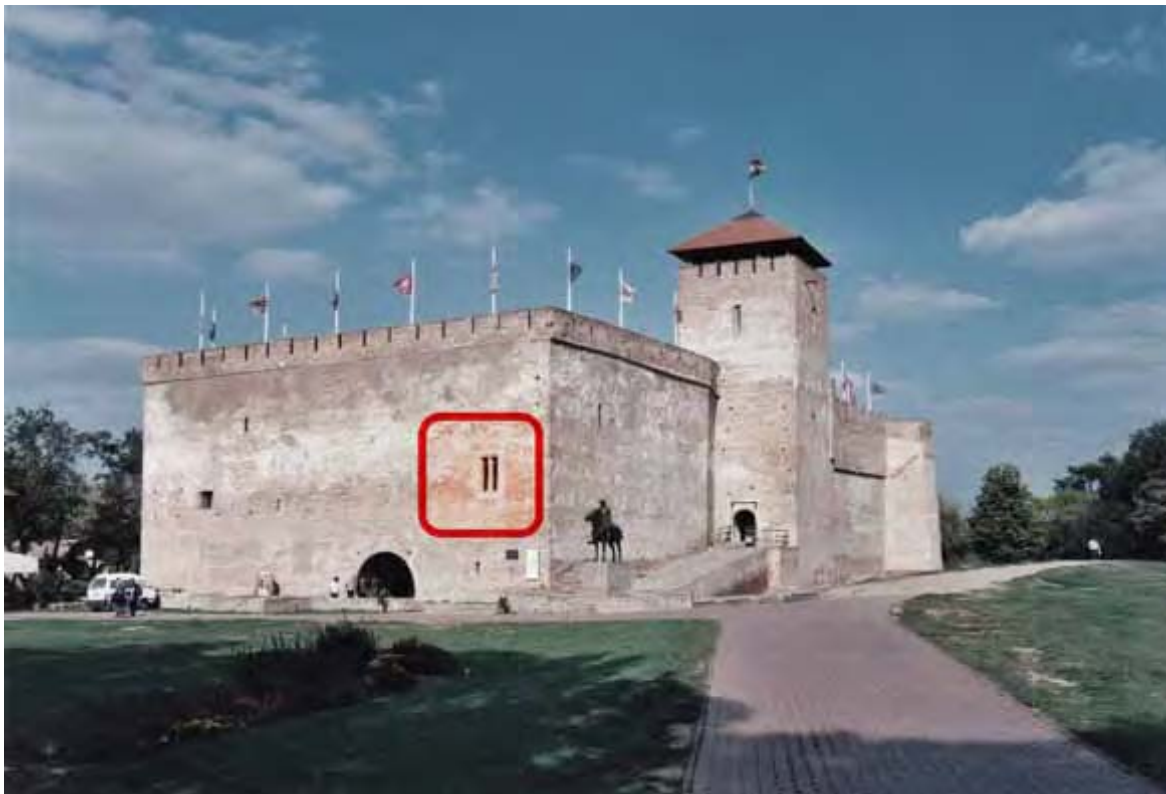
⁶ Scherer 1938, 57–59.

⁷ Scherer 1938, 62–65. Lásd továbbá Kubinyi 1991, 438–439.

⁸ Scherer 1938, 66. skk.; Kubinyi 1991, 439.

⁹ Scherer 1938, 67–70.

¹⁰ Blazovich 2007, 45.

1. ábra. A gyulai vár dél felől a faburkolatú szoba kőkeretes ablakával. Fotó: Feld István
 Fig. 1. Gyula Castle from the south with the stone-framed window of the wood-panelled room.
 Photograph: István Feld

ostrom után a vár feladására kényszerült. Az oszmánok csak 1695-ben vonultak ki az erősből. A katonai jelentőségét elvesztítő várépület 1720-tól a Harruckern család birtokaként előbb még megyei közigazgatási és gazdasági

feladatokat is ellátott, de a 19. század elején a Wenckheim család kezére jutva később már csak a birtokosok új kastélya körül kiépülő angol tájképi park egyik fontos látványeleme – mintegy „természetes múrom” – lett.¹¹

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A GYULAI VÁRBAN

A romos várépület helyreállításához már korán hozzáfogott az 1950-es években kiépülő új műemlékvédelmi szervezet, s ennek során 1956 és 1961 között Parádi Nándor vezetésével kiterjedt – bár az építőipari kivitelezésnek a legtöbb esetben alárendelt – ásatásokra és az álló falakat is érintő megfigyelésekre kerülhetett sor. A feltárásról csupán egyetlen, bár igen részletes és rendkívül gondosan dokumentált építéstörténeti összefoglalás látott napvilágot.¹²

Az épület műszaki állapota miatt már az 1980-as években újra napirendre került a helyreállítás kérdése. Ennek előkészítésére egy kisebb feltárás zajlott 1989-ben, majd 1992-ben a várépület egészére kiterjedő tájékoztató régészeti kutatást – ásatást és falkutatást – végezhetünk. Ennek eredményeit egy rövid jelentés formájában még 1993-ben közzétettem.¹³ A munka 1994-ben folytatódott az udvari homlokzatok

¹¹ Scherer 1938, 276–300; Havassy 2013.

¹² Parádi 1961–1962. Az ásatás során előkerült kerámialeletek újabb, mintaszerű feldolgozása: Szalai 2014.

¹³ Feld 1993. Az 1992. évi kutatási dokumentáció az Országos műemléki tervtárban: Gerelyes Ibolya – Feld István: A gyulai vár régészeti kutatása, 1992.

ajtó- és ablaknyílásai falkutatásával,¹⁴ 1995-ben ehhez kapcsolódó ásatással, 1997-ben pedig az északnyugati külső homlokzat falkutatásával. 1999-ben összefoglaló dokumentáció készült az elméleti rekonstrukció kérdéseiről, és 2000-ben napvilágot látott a vár középkori építéstörténetének összefoglalása is.¹⁵ Az ásatások lezárása-

ként 2001-ben az erősség összes belső terét fel-tárhattuk,¹⁶ majd a 2003 és 2005 között elvégzett második helyreállítás kapcsán kutatási műve-zetés formájában folytathattunk további falku-tatásokat, melyek keretében az északnyugati külső zárterkélyek kibontására is sor került.¹⁷

A VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI VÁZLATA

Jelenlegi ismereteink szerint a Körösök mocsai-rai által övezett szigeten viszonylag hosszabb idő alatt, számos tervváltás eredményeképp épült meg Maróti János nyújtott trapéz alaprajzú vára. Ez már a 15. század első harmadában is szolgálhatott a birtokos család lakóhe-lyeként,¹⁸ kifejezett főúri rezidenciává azonban csak Maróti László alatt vált, amikor megépült az 1445-ben felszentelt várkápolna s az ahhoz délről csatlakozó, ma is álló, U alakú épület-rész.¹⁹ A harmadik középkori építési periódust – mely nem csupán reprezentációs és kényelmi

okokkal magyarázható, ugyanis részben sta-tikai okai voltak, részben pedig a talajvízszint jelentős megemelkedésével hozható kapcsolatba – a várudvar addig szabadon álló észak-keleti részének beépítése és az udvaron körbe-futó, tömör pillérek hordozta emeleti folyosó megépítése jelentette.²⁰ Ennek pontos korhoz kötése nem lehetséges. A későbbi, az 1566. évi ostrom előtti, a török hódoltság alatti, vagy a 18–19. századi építkezések nagyságrendje jóval kisebb volt, pontos időrendjük nem volt meg-határozható (2. ábra).²¹

A VÁR EMELETI 4. HELYSÉGÉNEK KUTATÁSI EREDMÉNYEI

A tanulmányom témáját képező, csupán 5,3 × 2,9 m-es kiterjedésű, dongaboltozattal fedett helyiséget egyértelműen a második épí-tési periódusban, tehát az 1440-es években ala-kították ki (3. ábra). A kápolnával egybeépített, mind a földszinten, mind az emeleten három-három térre tagolódó délkeleti épületszárny jellegzetes téglanya jól elkülöníthető volt a

külső (vár)fal korai fázisának építőanyagától – míg az utóbbi viszonylag kisméretű (25–29 × 13–14 × 6–7,5 cm-es) téglákból épült, Maróti László birtoklása idején már nagyobb (32–33 × 15,5–17 × 6–7 cm-es) építőelemeket használ-tak a kőművesek a várban. Míg a földszinti helyiségek az udvar felől is megközelíthetőek

¹⁴ Ebben az évben feldolgoztuk a várból ismert 302 darab kőfaragványt is: A gyulai vár tetőterében elhelyezett kőfaragványok dokumentációja, 1994. Országos műemléki tervtár.

¹⁵ Feld 2000, az addigi kutatások, többek között az Országos műemléki tervtárban őrzött dokumentációi-nak felsorolásával. Az 1999. évi dokumentáció: Feld István – Szekér György – Simon Zoltán: A gyulai vár belső udvara. A régészeti kutatás befejező szakasza és a homlokzatok elméleti rekonstrukciója, 1999. Országos műemléki tervtár.

¹⁶ Feld István – Gerelyes Ibolya: A gyulai vár régészeti kutatása, 2001. Kutatási dokumentáció. Országos műemléki tervtár.

¹⁷ A helyreállításról: Feld 2005.

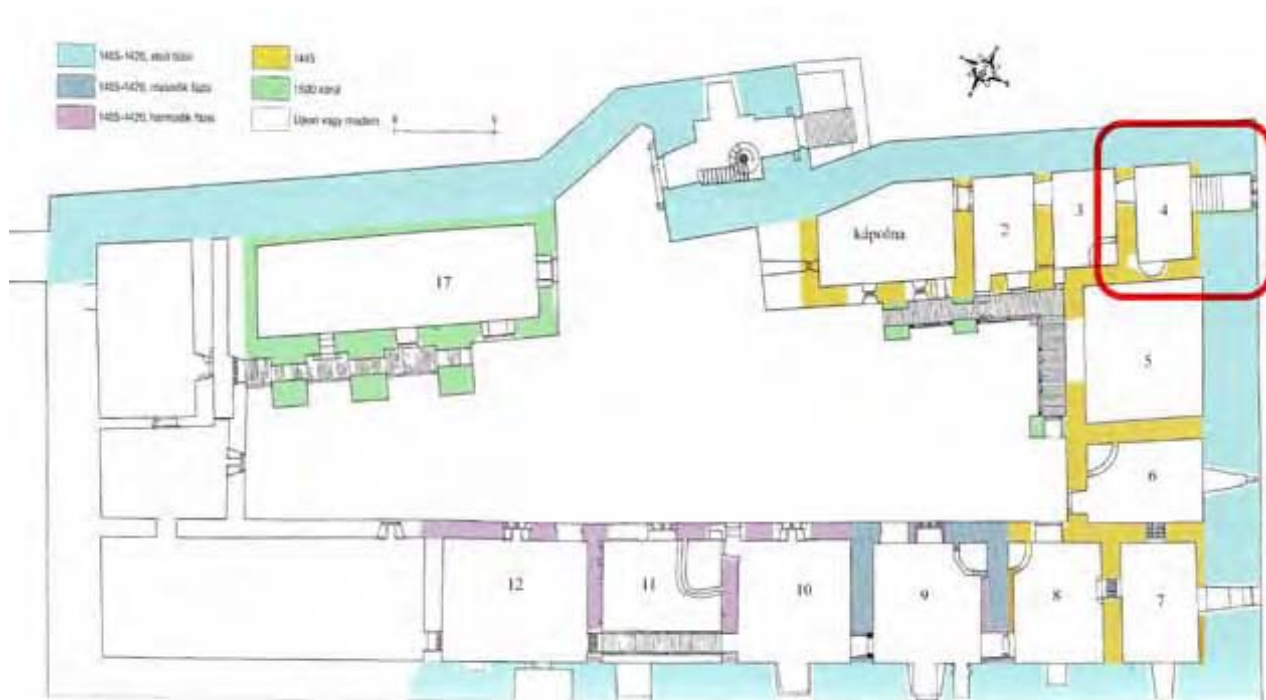
¹⁸ Az első építési periódus egyes fázisairól részletesen: Feld 2000, 264–274. Bár a vár (udvarra néző) ablaka-it csak a 3. fázisból ismerjük, az a tény, hogy már az

1. fázisban két zárterkélyt építettek meg az északnyu-gati külső falban, egy szűken vett katonai vagy bir-tokközpont-funkció ellen szól. Alaptalan ugyanakkor az az újabban megfogalmazott feltevés, miszerint az erősség „kialakulásának, biztos működésének kezdő dátuma az 1439 körüli időszak” lenne, mivel ezt meg-előzően nem említik az oklevelek rendszeresen a vár tisztségviselőit: Havassy 2013, 56. Az építéstörténet relatív kronológiája – mely kapcsán az utóbb említett munka nem vesz tudomást az újabb eredményekről, csak Parádi 1961–1962 értékelését ismétli meg – kizár-ja, hogy Maróti János birtoklása idején ne épült volna fel az erősség!

¹⁹ Feld 2000, 274–276.

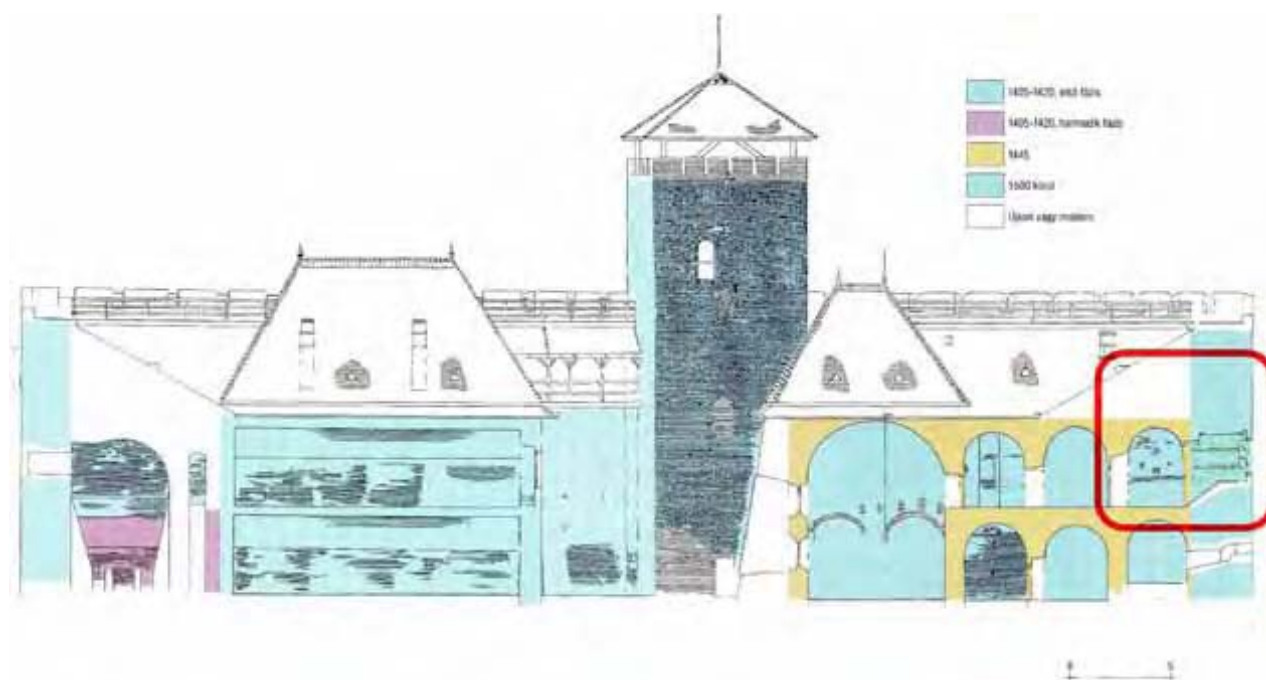
²⁰ Feld 2000, 276–278.

²¹ A 3. periódust általában Corvin János birtoklásával hozták kapcsolatba: Parádi 1961–1962, 161.

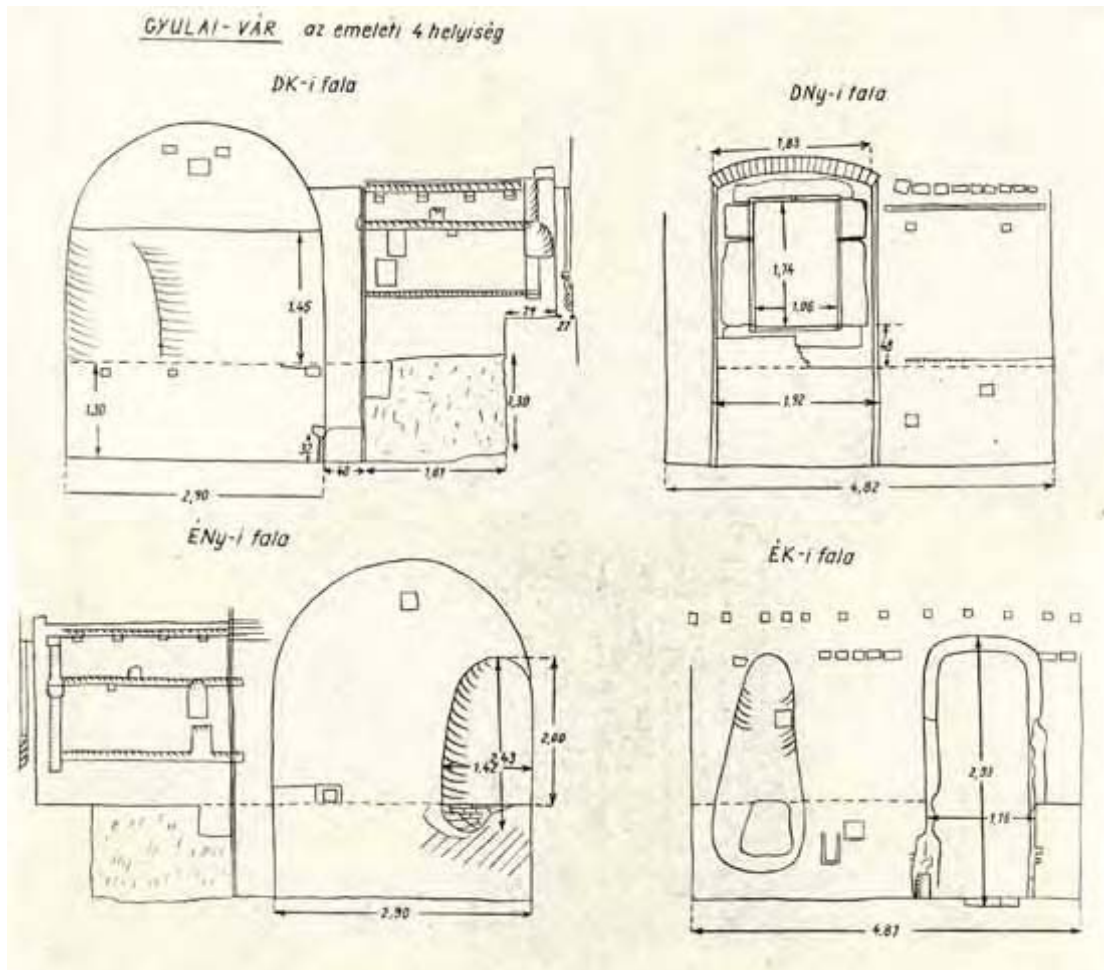
2. ábra. Gyula. A vár emeleti alaprajza az építéstörténeti korszakok jelzésével (4. Faburkolatú szoba). Feld 2000 nyomán

Fig. 2. Gyula. Ground plan of the upper storey of the castle showing the different periods in its architectural history (4. Wood-panelled room). After Feld 2000

3. ábra. Gyula. A vár északkeleti szárnyainak hosszmetsete az építéstörténeti korszakok és a faburkolatú szoba jelzésével. Feld 2000 nyomán

Fig. 3. Gyula. Longitudinal section of the castle's northeast wing showing the different periods in its architectural history and the wood-panelled room. After Feld 2000

4. ábra. Gyula, vár. Parádi Nándor 1958-ban készített vázlatai az emeleti 4. helyiség oldalfalairól. Országos műemléki tervtár, ltsz. 25027

Fig. 4. Gyula, castle. Nándor Parádi's 1958 drawings of the walls in Room 4 on the upper storey. National Archive for Plans of Historic Monuments, inv. no. 25027

voltak, az emeleti terek közül a kápolna melletti kis szobába – minden bizonnyal egy előtérbe – nyílt csupán ajtó az udvari szárnyak előtt körbefutó (kezdetben csak konzolos tartószerkezettel rendelkező) folyosóról. E térből észak felé a kápolna feltételezhető karzatára vezetett egy élszedett tagozatú, csúcsíves kökeretelésű bejárat, míg dél felé a középső, kandallóval és egy keskeny nyugati ablakkal ellátott szobába lehetett jutni. Innen vezetett egy újabb ajtónyílás az egykor faburkolatú saroktérbe.²²

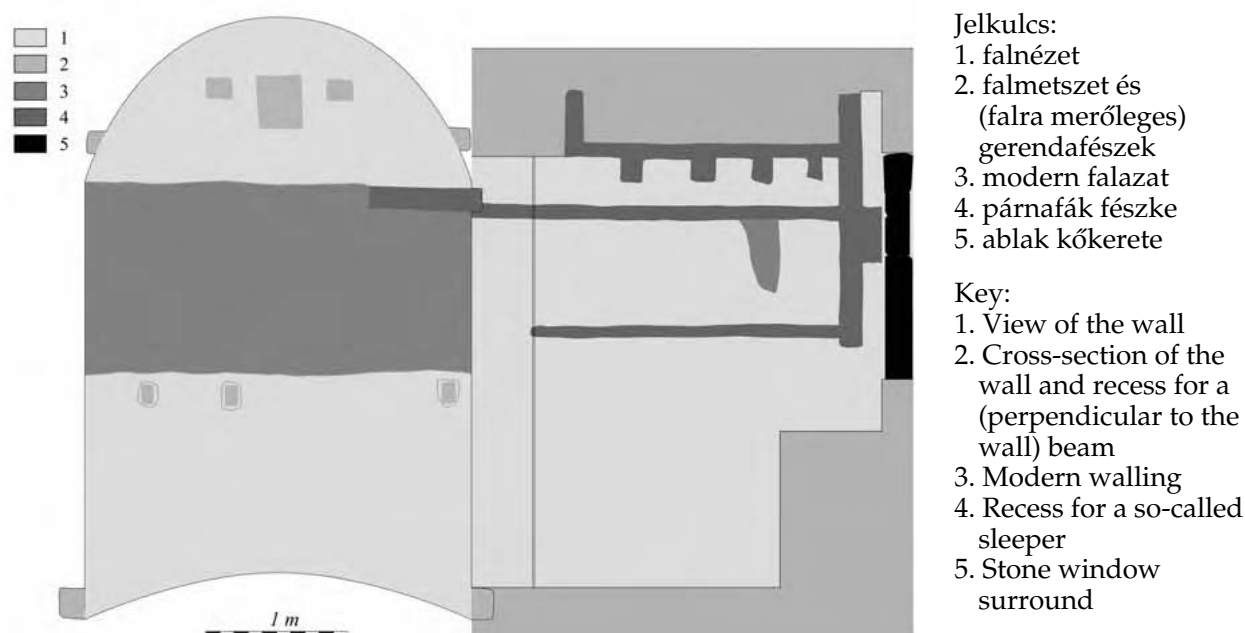
A szoba északkeleti fala a várfallal azonos, míg a hosszabb északnyugati és a rövid délnyugati fal mellett a délkeleti fal belső, 40 cm vastag rétege is a második középkori periódusból származik – utóbbira támaszkodott az ekkor megépült boltozat válla. Az ugyanakkor csupán egy logikus feltételezés, hogy a több mint 3 m vastag várfal áttörésével már ekkor megnyitották a

délkeletre nyíló ablakot, ugyanis különben nem kapott volna természetes fényt a helyiség.

A talán még az 1900-as évek elejéig is lakott szoba ablakfülkéjében már Parádi Nándor megfigyelte és méretekkel ellátott vázlaton (4. ábra) rögzítette is azokat a több sorban látható, részben elfalazott, vízszintes és függőleges befalazásokat, gerendafészkeket, melyeket alapvetően egy, az ablak belső elzárását lehetővé tevő faszerkezettel hozott kapcsolatba.²³ Az ablaktól nyugatra különböző befalazásokat és egy

²² Parádi 1961–1962, 162, 27. jegyzetében ugyan az olvasható, hogy e helyiségnek eredetileg nem volt bejárata, s az csak felülről, a boltozaton keresztül volt megközelíthető, ez azonban nem volt igazolható – ellentétben az itt ugyancsak megemlített délnyugati emeleti sarokszobával, melynek földszinti földéme is újkori.

²³ Parádi 1958, 23–25.

5. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség délkeleti fala és az ablakfülke délkeleti kávéja kutatási felmérése.

Felmérés: Héjjas Pál és Feld István, számítógépes grafika: Réti Zsolt

Fig. 5. Gyula, castle. Research survey of the southeast wall in Room 4 and of the southeastern side of the window bay there. Survey: Pál Héjjas and István Feld, computer drawing: Zsolt Réti

6. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség délkeleti fala.

Fotó: Feld István

Fig. 6. Gyula, castle. Southeast wall of Room 4.
 Photograph: István Feld

8. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség északi sarka. ►

Fotó: Feld István

Fig. 8. Gyula, castle. North corner of Room 4.
 Photograph: István Feld

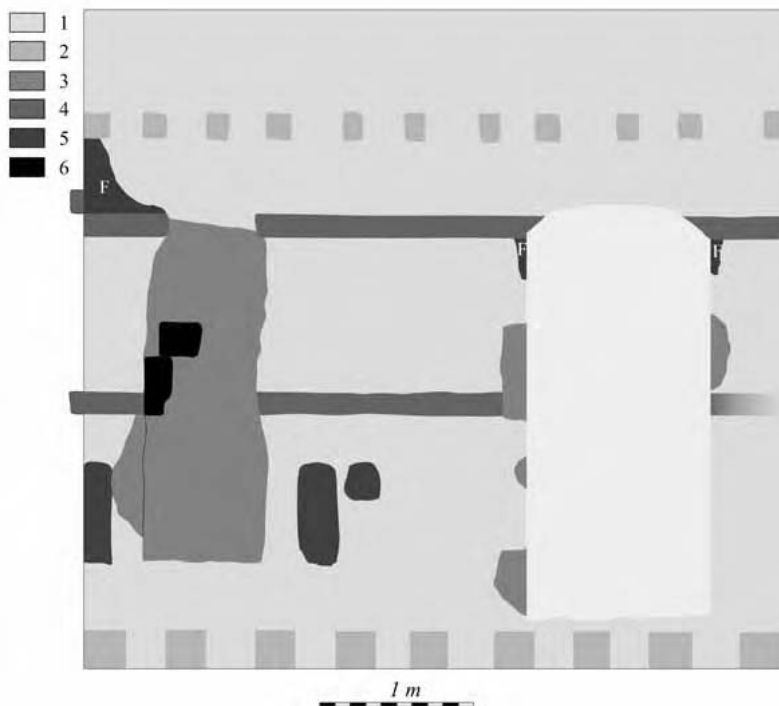
9. ábra. Gyula, vár. Ajtó a 4. helyiség ►

északkeleti falában. Fotó: Feld István

Fig. 9. Gyula, castle. Doorway in the northeast wall of Room 4. Photograph: István Feld

- Jelkulcs:
1. falnézet
 2. (falra merőleges) gerendafészek
 3. modern falazat
 4. párnafák fészke
 5. újabb befaragások
 - 5F. falazat hófehér habarccsal
 6. tüzelőnyílás kőkerete

- Key:
1. View of the wall
 2. Recess for a (perpendicular to the wall) beam
 3. Modern walling
 4. Recess for a so-called sleeper
 5. Recent incisions
 - 5F. Walling with snowwhite mortar
 6. Stone stoke-hole surround

7. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség északkeleti fala kutatási felmérése. Felmérés: Héjjas Pál és Feld István, számítógépes grafika: Réti Zsolt

Fig. 7. Gyula, castle. Research survey of the northeast wall of Room 4. Survey: Pál Héjjas and István Feld, computer drawing: Zsolt Réti

vízszintes gerendamaradványt is meghatározott a délkeleti térfalon. Ezeket a kutatási naplóban későbbi síkmennyezetek nyomaiként értékelte,²⁴ idézett építéstörténeti tanulmányában azonban nem foglalkozott értelmezésükkel.

A vár 1964-ben befejezett első helyreállítása során újravakolták e sarokteret is – csupán az ablakfülke fészkeit nem falazták vissza, tehát tudatában voltak jelentőségének –, azt azonban nem tudjuk, vertek-e le ekkor korábbi vakolatrétegeket. Mindenesetre, amikor az 1990-es években lehetőség nyílt a várépület módszeres falkutatására, már csak jelentéktelen s így értékelhetetlen foltokat tudtunk megfigyelni. Az újabb kivitelezési munkák során végig le is tisztították a falfelületeket – sajnos, e munkák során semmisült meg az említett gerendamaradvány is, bár annak állapota már aligha tett volna lehetővé egy dendrokronológiai vizsgálatot.

Az oldalfalak alapos vizsgálatával ugyanakkor – számos későbbi átépítés nyomainak felismerése mellett – egy olyan egységes lenyomat és befaragásrendszert deríthettünk fel, amelyet igen nagy valószínűséggel egy egykori faburkolat maradványaként értékelhetünk.

Sorra véve a szoba egyes falfelületeit, a legkevesebb információt a délkeleti fal (5–6. *ábra*) őrizte meg számunkra. Középső, közel 1,5 m magas részén ugyanis teljes egészében az első helyreállítás falazata jelentkezett – Parádi vázlata itt egy utólagos fülkét tüntetett fel –, bár ebbe felül belebontva a déli részen egy 15 cm magas és mintegy 10 cm mély, vízszintes párnafaszek részletét is meghatározhattuk. Felül, a boltozat tengelyében egy, a (vár)falba utólag belevágott 35 × 35 cm-es (mester)gerenda fészke, mellette kétoldalt egy-egy 20 × 20 cm-es további fészkek, s végül az új falazat alatt néhány további utólagos befaragás mutatkozott (5. *ábra*).

Az északkeleti hosszfalat ugyancsak több késői módosítás érte, itt azonban végig megfigyelhettük és dokumentálhattuk az egykor két, egymással párhuzamos sorban a falba eresztett (s abba bizonyára habarccsal rögzített) vízszintes párnafagerendák helyét (7. *ábra*). Az alsó 180 cm-re helyezkedett el a földszint dongaboltozatának válla felett, szélessége itt is 15–16 cm körül volt, majd további 110 cm-rel magasabban húzódott a felső, hasonló szélességű és 3–12 cm mélységű fészkek. Ezeket később, a bennük

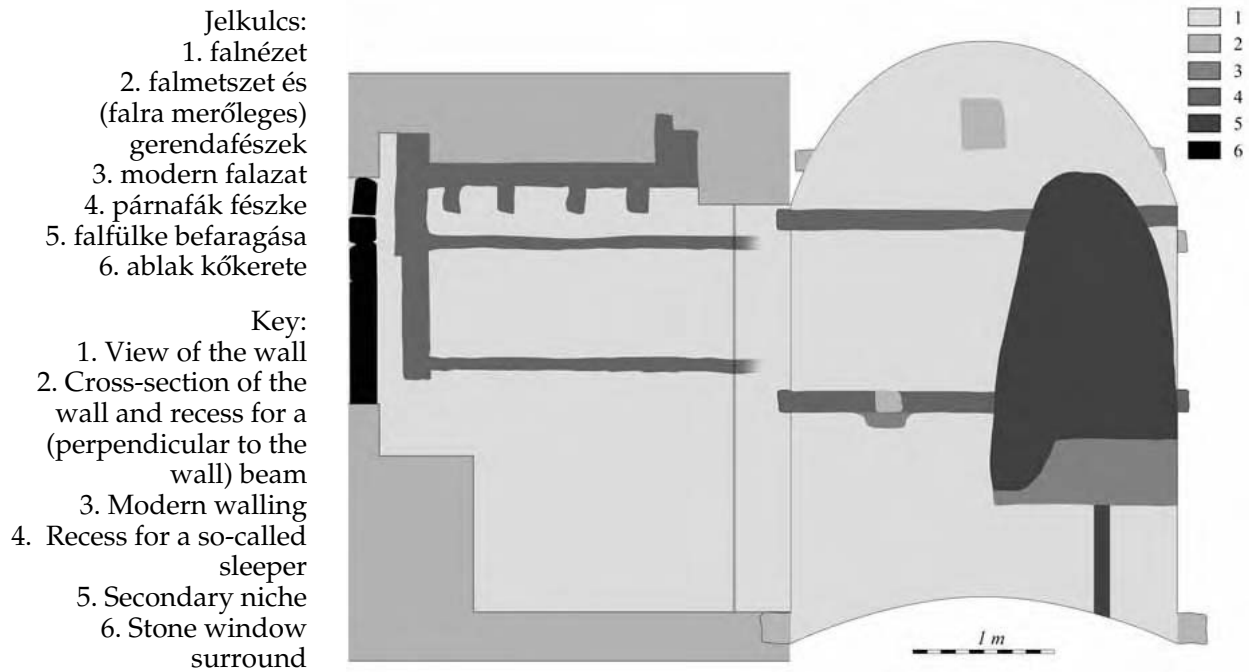
elhelyezett faszerkezet pusztulása után – itt gyakran égett felületet is találtunk – habarccsal-téglával töltötték ki. A legkorábbinak egy kifejezetten hófehér, azaz magas mésztartalmú habarcs bizonyult, mellyel sokszor egész téglákat helyeztek el egymás mellett a fészkekben. Az utóbbiak közül a felsőt egyértelműen szakítja a szomszédos 3. téréből idevezető, erősen átformált mai ajtó (9. *ábra*). Ez nem rendelkezik épített áthidalással, ugyanakkor kávain felül itt is az utóbb említett fehér habarcs volt megfigyelhető. Mivel azonban a kávakon alul az újabb javítások mellett korábbi vakolatfoltokat is felfedezhettünk, igen valószínű, hogy szélessége nagyrészt eredeti, ugyanakkor eredetileg bizonyára egy alacsonyabb áthidalóval épülhetett meg.

Érthetően nem fut végig a gerendafészkek a fal nyugati részén található tüzelőnyílásnál – arra azonban, hogy itt már a fal építésekor is egy (minden bizonnyal a szomszédos 3. helyiség kandallójából rakott) cserépkályha állhatott, csupán egy rézsús falsík részlete utalhat a felső párnafaszek magasságában. Magát a tüzelőnyílást ugyanis – mint ez a hasonló berendezések esetében általános – többször is átépítették, a mintegy 120–130 cm széles javított-elfalazott, s kutatásaink során teljesen ki sem bontott sáv nyugati részén ránk maradt két homokkő hasáb elhelyező habarcsa is jellegzetes hófehér színű. A néhol égésnyomokat mutató falsíkba az alsó, nyugati részen ismeretlen funkciójú, 6–15 cm mély, függőleges befaragások mélyültek. A felső párnafaszek felett további 50 cm-re, már a dongaboltozat vállába 11 darab, átlag 20 × 20 cm-es méretű gerendafészket is mélyítették, melyek szintje az északkeleti fal említett egykori nagy gerendájának felel meg – ezeket azonban nem fehér, hanem szürke, homokos habarcs töltötte ki (8–9. *ábra*).

Az északnyugati végfal északi részét egy félköríves lezárású, alul többször módosított, ugyancsak hófehér habarccsréteggel borított fülke roncsolta, alatta egy sekély, függőleges befaragást figyelhettünk meg. Délen azonban már végig kibontakozott két vízszintes, egymással párhuzamos gerendahely. Távolságuk viszont itt 120 cm-nek bizonyult, azaz a felső párnafát egykor közvetlenül az északnyugati megfelelője felett helyezték el. A boltozat alatt itt is megtaláltuk a 40 × 35 cm-es mestergerenda-fészket (10. *ábra*).

Végül délnyugaton ugyancsak a már ismert rendszer bontakozott ki a függőleges falsíkon

²⁴ Parádi 1958, 23–25.

10. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség északnyugati fala és az ablakfülke északnyugati kávéja kutatási felmérése. Felmérés: Héjjas Pál és Feld István, számítógépes grafika: Réti Zsolt

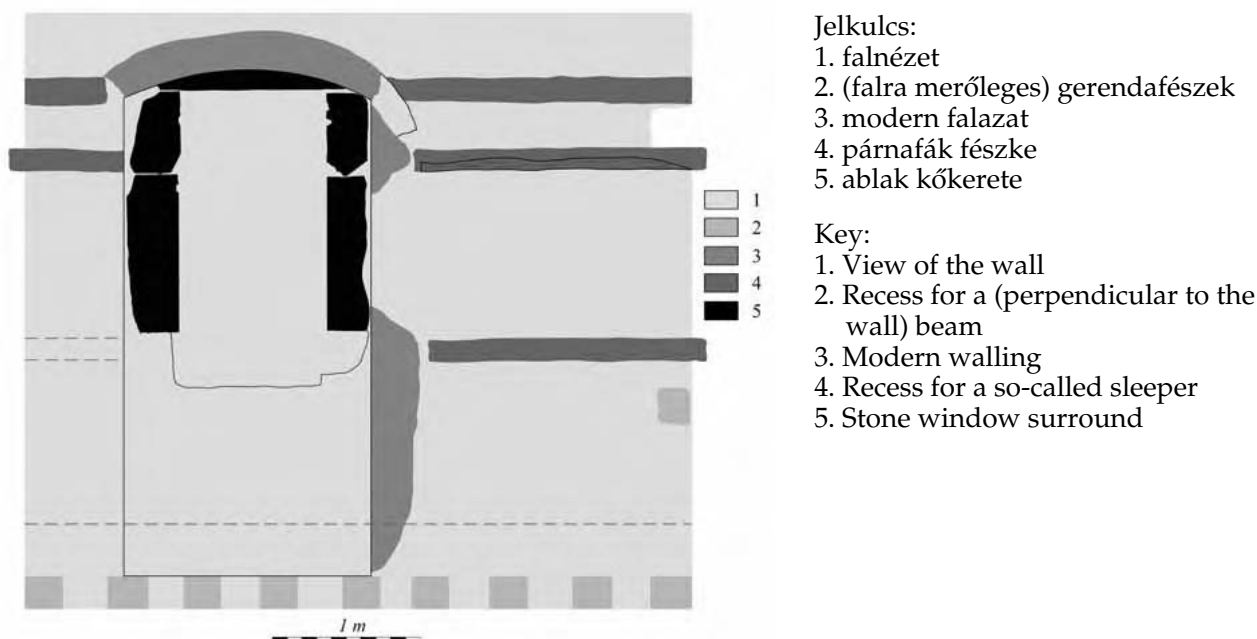
Fig. 10. Gyula, castle. Research survey of the northwest wall in Room 4 and of the northwest side of the window bay there. Survey: Pál Héjjas and István Feld, computer drawing: Zsolt Réti

(11. ábra; 12. ábra 1). Nyugaton a vízszintes fészek – közülük a felsőben találtuk meg a már 1960 körül is dokumentált famaradványt (12. ábra 2) – valószínűleg nem futottak ki az ablakkávéig, bár annak környékét (hasonlóan az áthidaló újabb lapos ívéhez) később többször is javították. Keleten csak bizonytalan nyomok utaltak az alsó párnafafészkekre. Felül, a boltvállban ugyanakkor – pontosan szemben a másik hosszfalnál leírt gerendafészekkel – egy másik, átlagosan 15 cm széles, vízszintes, 5-10 cm mély befaragás volt megfigyelhető az ablak áthidalásának mindkét oldalán. A jellegzetes fehér habarcs itt sem mutatkozott.

Kifejezetten hangsúlyoznom kell, hogy a leírt – mind a falsíkokkal párhuzamos, mind az azokra merőleges – gerenda- és párnafafészkeket kivétel nélkül utólag vésték be a téglafalazatokba. Ez az északkeleti fal esetében nem is képzelhető el másképp, hisz a várépület legkorábbi külső faláról van szó, míg a többi esetben arra utal, hogy nagy valószínűséggel nem tartoztak a második építési periódus (legalábbis első) koncepciójához. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a szoba utolsó padlózata és az alatta húzódó, leleteket sajnos nem tartalmazó törmelék eltávolítása után a hosszfalak alján, közvetlenül a földszinti dongaboltozat

válla felett, egymással szemben kilenc-kilenc, 27-30 × 23-26 cm-es, egyértelműen a falazattal egyidős gerendalyuk mutatkozott, belsejük, környezetük égett, kormos volt (7-8. ábra; 11. ábra). Mindez azért meglepő – s egyelőre nem is magyarázható meg –, mivel a földszinti terek falkutatási eredményei alapján a dongaboltozatot is a második építési periódusból eredeztettük.

Az ugyanakkor természetes, hogy az ablakfülke széles kávéinak befaragásai utólagosak a falszövethez képest, miközben azt nem sikerült mindenütt egyértelműen megállapítanunk, hogy ezek minden esetben érintették-e az említett belső, 40 cm-es falvastagítást. Az itt is két sorban, de egymástól csupán 80 cm-re elhelyezkedő, alig 10 cm széles és hasonló mélységű fészek közvetlenül becsatlakoztak az ablak kőkerete előtt egy-egy 180-190 cm hosszú, átlag 20 cm széles, függőleges befaragásba. Felettük – már részben az ablakfülke áthidalásában – egy további, azaz harmadik, szélesebb vízszintes befaragás zárta le ezt a rendszert, négy-négy, egymással szemben elhelyezkedő kisebb „konzolfészekkel” mintegy alátámasztva (5. ábra; 10. ábra; 12. ábra 3-4). Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az 1957-1964 közötti helyreállítás során néhol módosíthatták ezeket a

11. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség délnyugati falának kutatási felmérése.
 Felmérés: Héjjas Pál és Feld István, számítógépes grafika: Réti Zsolt
 Fig. 11. Gyula, castle. Research survey of the southwest wall in Room 4.
 Survey: Pál Héjjas and István Feld, computer drawing: Zsolt Réti

befaragásokat, az mindenesetre jellemző, hogy az ekkor készült vakolat alatt már nem találtuk meg a belső falak kapcsán említett jellegzetes, hófehér habarcsot.

Minden kétséget kizáróan megállapíthattuk viszont, hogy az ablakfülke külső síkjában elhelyezett – s rossz állapota miatt az utolsó helyreállítás során egy kiegészített másolattal pótolta – jellegzetes, a szemöldökön átmetsződő körte-tagos, csavart lábazatú, eredetileg csupán egy függőleges középosztós²⁵ késő gótikus ablakkeretet (13. ábra a-c) sem az utóbbi, azaz fehér habarccsal rögzítették. Sajnos, az ehhez használt falazóanyag vizsgálata nem nyújtott segítséget az időrendi kérdések eldöntéséhez (s itt nem

könyöklőjének az archív ábrázolások tanúsága szerint későbbi módosítására gondolok), mivel mind a második, mind a harmadik építési periódus mesterei egymáshoz közelálló méretű téglát és hasonló sötét színű habarcsot használtak. Így az sem volt tisztázható, hogy a kőkeret már az ablakfülke kialakításakor vagy pedig egy következő építkezés során került beépítésre.

Végül utalnom kell arra is, hogy nem csupán ebben a helyiségben voltak megfigyelhetők párnafafészkek. Az ún. kapualj másik, nyugati oldalán, az emelet 6. szobájában is dokumentált már Parádi Nándor is hasonló jelenségeket. Ezek azonban saját kutatásaink során sem adtak már ki egy egységes rendszert.

KORHATÁROZÁS

Az írott adatok és az áttekintett kutatási eredmények alapján biztos megállapításokat ugyan nem tehattünk az emeleti 4. szoba feltételezett faburkolata megépítésének idejéről, de néhány

igen valószínűnek tartható lehetőséget mindenképp felvázolhatunk. A párnafák fészkeit valószínűleg nem a második periódusú falak megépítése idején alakították ki, s így logikusnak tűnik, hogy ezt a munkát a késő gótikus ablakkeret elhelyezéséhez kössük. Ez az ablaktípus, illetve tagozata különböző változatokban ugyan széles körben elterjedt volt a középkori Magyar

²⁵ 2000-ben megjelent tanulmányomban Szekér György téves, keresztosztós rekonstrukcióját tettem közzé. Feld 2000, 277, 16. kép 4.

12. ábra. Gyula, vár, 4. helyiség. 1. A délnyugati fal nyugati része; 2. a délnyugati fal nyugati része a középkori párnafamaradvánnyal; 3. az ablakfülke délkeleti kávéja;

4. az ablakfülke északnyugati kávéja. Fotó: Feld István

Fig. 12. Gyula, castle, Room 4. 1. Western part of the southwest wall; 2. Western part of the southwest wall with remains of medieval so-called sleeper; 3. Southeast side of the window bay; 4. Northwest side of the window bay. Photographs: István Feld

13. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség késő gótikus ablaka. a. Évszám nélküli nézeti rajz, Országos műemléki tervtár, ltsz. 2287; b. évszám nélküli fényképfelvétel. Országos műemléki fotótár, ltsz. nélkül; c. felmérés, 2005, készítette Feld István (1. ép; 2. roncsolt felület)
 Fig. 13. Gyula, castle. Late Gothic window in Room 4. a. Undated drawing. National Archive for Plans of Historic Monuments, inv. no. 2287; b. Undated photograph. National Archive for Photographs of Historic Monuments, no inv. number; c. Survey, 2005, by István Feld (1. Intact; 2. Damaged surface)

Királyság területén, azonban mai ismereteink szerint inkább csak a 15. század utolsó évtizedeitől kedvelték. Kronológiai kereteit talán a legjobban Papp Szilárd e korszakkal foglalkozó monográfiájának címe jelzi: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*.²⁶ Konkrét példákat említve, a győri püspökvár hasonló nyíláskerekeit Nagylucsei Dóczi Orbán 1481 és 1486 közötti működéséhez köti a kutatás,²⁷ s a Gyulától délre emelkedő Solymos (Șoimoș, Románia) vára építéstörténetét feldolgozó Lupescu Radu az összeállításában szerepeltetett párhuzamok többségét is az 1480-as évek végére helyezi.²⁸ Néhány további párhuzam azonban az 1490-es évekre, sőt még a 16. század elejére is keltezhető.²⁹

Solymos birtoklástörténete 1487/1488-tól 1514-ig megegyezett az általunk tárgyalt váréval, azaz Corvin János, majd özvegye, Frangepán

Beatrix, s végül Brandenburgi György tulajdonában volt, nem meglepő tehát, hogy a két erősség egyező profilú nyíláskereiteinek homokkő anyaga is azonos.³⁰ Az azonban korántsem egyértelmű, hogy mindkét várban Corvin Jánoshoz kellene kötnünk a hasonló profilú ablakokat, pontosabban azoknak az épületrészeknek kivagy átalakítását, ahová ezek tartozhattak. Itt kell kitérnünk arra, hogy a gyulai várból néhány további, hasonló tagozatú kőfaragvány is ismert, melyekből még két, részben keresztosztós ablak volt rekonstruálható. Ezeket 2004-ben a harmadik építési periódushoz kötött északkeleti épület emeleti ablaknyílásaiba építették be – kiindulva abból a jelen keretek között nem részletezhető³¹ logikus hipotézisrendszerből, amely a kutatási eredményekre építve kapcsolatot keresett az egyes nyílások és a ránk maradt kőkeretelemek között. Úgy tűnik tehát, hogy Gyulán nem csupán egy ablakkeretet cseréltek ki, hanem annak elhelyezése egy nagyobb építkezés részét képezte – ha ennek léptéke nem is vethető össze a Solymoson megépült északi palotaszárnyal. Mivel azonban Lupescu Radu azt is meggyőzően kimutatta, hogy az utóbbi erősség nem szolgált urai lakóhelyeként, de ugyanakkor várnagyai az 1490-es években mint zálogbirtokosok rendelkeztek felette, így azt sem zárhatjuk ki, hogy az utóbbiak építkeztek itt – természetesen nem

²⁶ Papp 2005.

²⁷ László 2000, 101–102, 125.

²⁸ Lupescu 2010, 861–866.

²⁹ Így a diósgyőri ablak, melynek kronológiai helyzete közelebről nem ismert, lásd erre Nováki – Sárközy – Feld 2007, 78, valamint a csővári nyílás, további példakkal: Feld – László 1981, 82, 18. jegyzet.

³⁰ Lupescu 2010, 833–834, 861.

³¹ A 2005-ben befejezett helyreállításhoz kapcsolódó kőkeret-rekonstrukciók értékelése külön tanulmány feladata.

feltétlenül a maguk nevében. A „várnagyi reprezentáció” képviselőjeként Gyulán enyingi Török Imre játszhatott hasonló szerepet 1507 előtt, mint Solymoson Haraszi Ferenc és Derencsényi Péter egy évtizeddel korábban.³² Természetesen ugyanekkora a valószínűsége annak is, hogy Gyulán mind az új palotaszárny (és az udvar pilléres folyosórendszere) megépítése, mind a délkeleti, késő gótikus ablakkal megvilágított faburkolatú szoba kiépítése Frangepán Beatrix 1507 és 1510 között adatolható gyulai tartózkodása idején történt meg.³³

Végül szólnunk kell a faburkolat pusztulásának lehetséges idejéről. Írott adatok ugyan nem tudósítanak bennünket az 1566. évi török ostrom előtti időszakból egy, a vár belső tereit érintő tűzről, de ez ugyanakkor nem is zárható

ki. Kézenfekvőnek természetesen az látszik, hogy a hódoltság korához kössük az érzékeny asztalos-, illetve ácsmunka pusztulását, de ez sem bizonyítható közvetlenül. Csak azt tudjuk, hogy azt követően valamikor helyreállították a szobát, a párnafák fészkeit visszafalazták, egy új (?) tüzelőnyílást hoztak létre az északnyugati falban, valamint a délnyugati falba egy fülkét törtek. Az ehhez használt mészből gazdag habarcsot két helyen lehetett megfigyelni még a várépületben, egyrészt a déli „kapualj” udvarra nyíló áthidalója feletti falazat javításaként, másrészt az északnyugati fal északi zárterkélye elfalazásában. Az, hogy ez utóbbira mikor került sor, pontosan sajnos nem határozható meg, de legkésőbb a 18. század első harmadában biztosan megtörténhetett.

A FABURKOLAT REKONSTRUKCIÓJA

A szoba faburkolatának 2005-ben elkészült visszaépítése kapcsán mindenekelőtt néhány alapvető megállapítást kell tennünk. Egyrészt jeleznünk kell, hogy nem igazolható, de nem is cáfolható, hogy az összes gerenda- és párnafafészkek, tehát valamennyi, a tér oldalfalain, a boltozatán, továbbá az ablakfülkében megfigyelt, s az előzőekben bemutatott maradvány egykorú lenne. Úgy véljük, a középkori eredet sokkal valószínűbb azokban az esetekben, ahol a fehér habarcsos elfalazás felfedezhető volt. Hasonló a helyzet a cserépkályha esetében – közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy már a faburkolat létezése idején állt volna a nyugati sarokban egy ilyen fűtőberendezés, de könnyen elképzelhető.³⁴ Végül azt sem hallgathatjuk el, hogy nem ismeretes számunkra Héjjas Pál kiviteli tervrajza sem – csupán pár darab fényképünk (14. ábra 1–2) őrizte meg az építés néhány részletét –, ez azonban dolgozatunk témája szempontjából nem bír elsődleges jelentőséggel.

Az emelet 4. terében megvalósult rekonstrukció ugyanis alapvetően csupán egy – bár kétségtelenül látványos – jelzésrendszer, amely bevallottan (bár sajnos a helyszínen ma nem olvasható módon) igen távoli, tiroli párhuzamokon alapul. Az innsbrucki Tirolier Volkskunstmuseumba 1928-ban beépített 14 teljes, 15–17. századi *Stube* – melyek mintegy fele várakból, kastélyokból, udvarházakból szár-

mazik, s a többi sem kifejezett parasztházakban állt – azonban csupán kiindulópontként szolgált a belsőépítész számára, amikor az azoknál egyébként jóval kisebb méretű gyulai szoba részleteit megtervezte. Nyilvánvalóan az egyszerűbb, továbbá korban közel álló, azaz 1500 körül készített megoldásokból indult ki – erre itt példaként a Burgeisből (15. ábra), illetve Oberrasenből (16. ábra) származó faburkolatokat mutatjuk be. Ugyanakkor ezek részletesebb elemzését indokolatlannak tartjuk, ugyanis még a látszatát is el kívánjuk kerülni annak, mintha bármilyen kapcsolatot tételeznénk fel Tirol jellegzetes térburkolatai és a középkori Magyarország hasonló megoldásai között.³⁵

³² Lupescu 2010, 833–834; Scherer 1938, 65–66.

³³ Csábító lenne e munkával összefüggésbe hozni Koppáni András puskaműves 1507-ből adatolt szolgálatvállalásait, amelyek között még a famunkák is szerepelnek – a mester járatos kellett, hogy legyen *in preparatione et dispositione seu infusione pixidarum, bombardarum et pulverum earundem necnon fenestrarum vitrearum, mensarum et in quocunq; alio artificio ligneo seu metallico ad domos et castra sue* – ez azonban semmiképp sem tekinthető megalapozottnak. A vonatkozó oklevél: DF 267785 (Veress 1938, 69. sz.).

³⁴ A kandallóból fűthető cserépkályhák a 16. századi kastélyok esetében biztosan igazolhatóak. Nováki – Sárközy – Feld 2007, 53–54, 86–88.

³⁵ A múzeum kiállítására: Gschnitzer – Menhardi 1986.

14. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség faburkolatának építése.

1. Bejárat; 2. a déli sarok az ablakfülkével. Fotó: Feld István

Fig. 14. Gyula, castle. Installing the wood panelling in Room 4.

1. The entrance; 2. The south corner with the window bay. Photographs: István Feld

Természetesen tudunk további faburkolatokról is a Kárpát-medencéből, de ezek rendszeres feldolgozására még nem került sor. A legkorábbi, már talán a 13. századi várakban feltűnő megoldás tulajdonképpen még nem is tekinthető faburkolatnak. Itt inkább egy, általában egy földszinti kő alépítményen vízszintes gerendákból megépített boronaépítményről (*Blockwerkammer*) beszélhetünk, melyet ezt követően kívülről körbefalaztak. Legszébb – sajnos közöletlen – 14. századi példáit a soproni polgárházakban fedezte fel a kutatás, ahol ugyanakkor egy másik

megoldás (*Bohlenkonstruktion*) is előfordult, ahol a burkolatot alkotó széles, vízszintesen elhelyezett pallókat a terek sarkaiban álló függőleges gerendákba csapolták bele. Ez utóbbiak a kőfal építésével egy időben kerültek elhelyezésre.³⁶ A függőlegesen elhelyezett pallók és deszkák rögzítését lehetővé tevő vízszintes – akár a falak építésével egykorú, akár azokban utólag belevésztett – párnafákra azonban máshonnan még nem ismerünk példát. Épp ezért tartottuk különösen fontosnak e rekonstrukció (17. ábra 1–2) elkészítését, hiszen nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ennek az eddigiekben felvázolt tudományos háttere mennyivel szilárdabb, mint a napjainkban divatos kiépítéseké – gondoljunk itt csak a visegrádi palota és a diósgyőri vár teljes térsoraira.³⁷

³⁶ Lásd erre Dávid Ferenc kutatásai alapján: Feld 2013a, 188–192, továbbá itt kell megemlíteni egy fontos korai feldolgozást: Menclová 1963.

³⁷ Feld 2013b.

15. ábra. Stube faburkolata Burgeisből, Tiroler Volkskunstmuseum, Innsbruck. Fotó: Feld István
Fig. 15. Stube wood panelling from Burgeis, Tiroler Volkskunstmuseum, Innsbruck.
Photograph: István Feld

16. ábra. Stube faburkolata Oberrasenből, Tiroler Volkskunstmuseum, Innsbruck. Fotó: Feld István
Fig. 16. Stube wood panelling from Oberrasen, Tiroler Volkskunstmuseum, Innsbruck.
Photograph: István Feld

17. ábra. Gyula, vár. A 4. helyiség a megépített faburkolattal. 1. A déli sarok az ablakfülkével; 2. az északi rész a gerlai kályharekonstrukcióval. Fotó: Liska András

Fig. 17. Gyula, castle. Room 4 after installation of the wood panelling. 1. The south corner with the bay; 2. The northerly part with a reconstruction of the stove found at Gerla. Photographs: András Liska

A GERLAI CSERÉPKÁLYHA REKONSTRUKCIÓJA

Az említett tiroli *Stubék* nélkülözhetetlen eleme volt a kívül fűtős – tehát egy szomszédos térből táplált, s így az adott szoba füstmentességét biztosító – cserépkályha.³⁸ Mint láttuk, ennek megléte a gyulai vár tárgyaló lakótere esetében sem zárható ki, így logikusan adódott a lehetőség, hogy korabeli kályhamásolat kerüljön ide. Mivel az ásatások során csupán igen kis mennyiségben kerültek elő csempetöredékek a

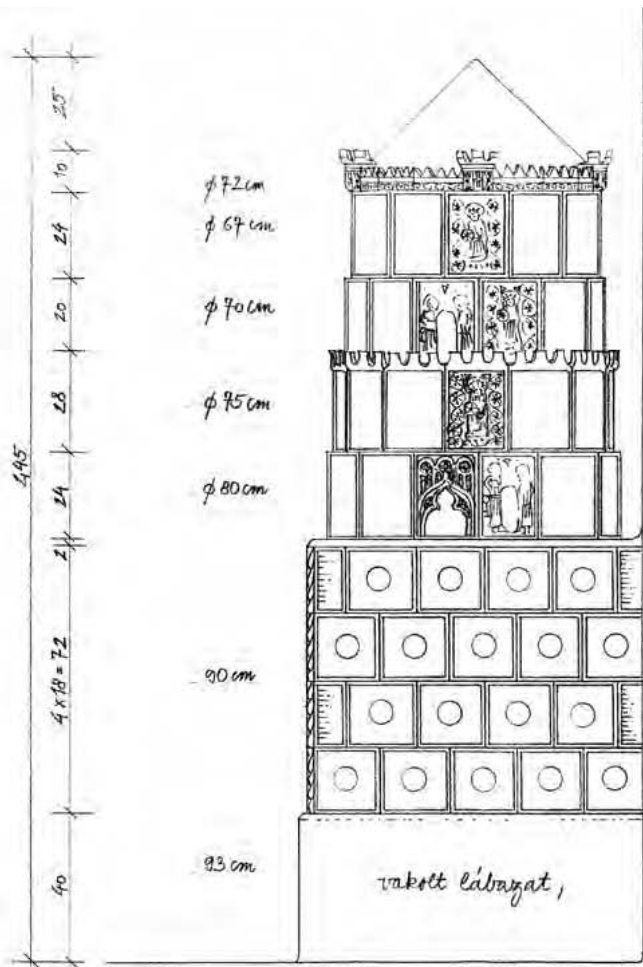
várból,³⁹ a téma talán legjelentősebb szakembere, Sabján Tibor a közeli Gerláról még az 1900-as évek elején a Nemzeti Múzeumba jutott, s a 16. század első felére keltezett leletegyüttes alapján történő rekonstrukció (17. ábra 2; 18. ábra) mellett döntött. A gerlai leleteket még Méri István tette közzé 1957-ben megjelent, az ún. népies kályhacsempéket tárgyaló dolgozatában, anélkül, hogy az anyag beható elemzésére vállalkozott volna. Véleménye szerint a csempék az

³⁸ Gschnitzer – Menhardi 1986.

³⁹ Ezek legújabb feldolgozása ugyanebben a kötetben: Szalai [jelen kötet]. A kályharekonstrukció készítése idején ezek meglétéről nem volt tudomása Sabján Tibornak.

18. ábra. Sabján Tibor tervrajzai a gerlai kályharekonstrukcióhoz

Fig. 18. Drawings by Tibor Sabján showing a reconstruction of the stove found at Gerla, Hungary

Csúcskalyha rekonstrukció,
sikarost
gerlosi lobotok
alapján.
Főkh. 52. 1202. 1-
52. 1229. 1 csop.

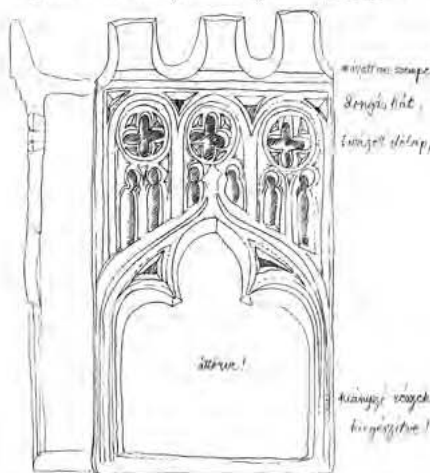
mázas csempék,
vörös fugózsák

Oldalnézet, $M = 1:10$

Gyulai vár
Várúrnői lakoszt. (em. 04.)
Salján J. 2004.

Gerlosi lobot, minőségi csompe kiegészítők
birtokosok nélküli változatban is készült!

Főkh. 52. 1202. 1-
52. 1229. 1 csop.

életrajz, Nézet, $M = 1:1$
Lapján J. 2004

Gerlosi lobot, újratöltés csompe kiegészítők
birtokosok nélküli változatban is készült!

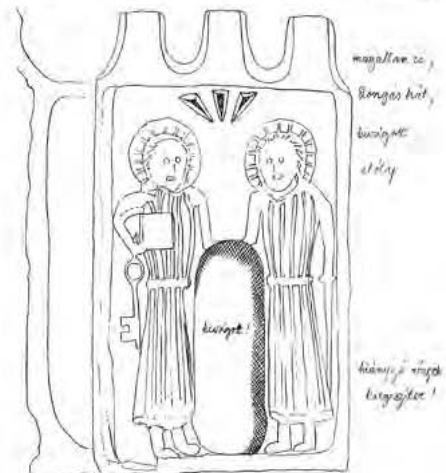
Főkh. 52. 1202. 1-
52. 1229. 1 csop.

életrajz, Nézet, $M = 1:1$
Lapján J. 2004

Gerlosi lobot, újratöltés csompe kiegészítők
birtokosok nélküli változatban is készült!

Főkh. 52. 1202. 1-
52. 1229. 1 csop.

életrajz, Nézet, $M = 1:1$
Lapján J. 2004

19. ábra. Gyula, vár. A 17. helyiség a békéscsabai kályharekonstrukcióval. Fotó: Feld István
 Fig. 19. Gyula, castle. Room 17 with a reconstruction of a stove from Békéscsaba.
 Photograph: István Feld

Ábránfy család gerlai kastélyából származhatnak.⁴⁰ Sabján a kályhát vakolt lábazattal, négy sor tál alakú, illetve felezett dongás, a sarkokon kötődéses kályhaszemekből álló, négyzetes alaprajzú alsó résszel, azaz tűztérrel képzelte el, amelyre ugyancsak négy sor csempéből rakott és tapasztott kupolával lezárt, kerek vagy sokszögű torony alakú felső rész támaszkodott. Az utóbbi kályharészt Sabján alapvetően három, álló téglalap formátumú, dongás hátú, általa kiegészített kályhacsempetípusból rekonstruálta; ezek pártázatos és pártázat nélküli megoldása is ismert. Az egyiket részben áttört mérművek díszítették, a másik zárt előlapján Szent Katalin rozetták-kerekkel övezett ábrázolása látható, míg a harmadik esetében csak az biztos, hogy a kivágott középső rész egyik oldalán egy kulcsos alak állt – minden bizonnyal Szent Péterre (és a másik oldalán Pálra) kell gondolnunk. Egy további, kisméretű pártalapot és íves, áttört „bástyadísz” a kályha felső lezárása részének vélte a jeles néprajzos-építész. A rekonstrukcióhoz felhasznált kályhaelemek kivétel nélkül mázatlanok voltak, festett díszükről sem tudunk. Sajnos nem ismerünk írásos anyagot a csempeanyag feldolgozásáról, de a ránk maradt tervrajzok – köztük a csempék 1:1 léptékű kiviteli tervei – bizonyára jó kiindulópontként szolgálnak majd a további kutatásokhoz (18. ábra).⁴¹

Végül röviden megemlékezünk a faburkolat megépítésével egykorúnak vélt északkeleti szárny emeleti terében – ott viszont már minden kétséget kizáróan egy, a fallal egy-

korú, az udvari folyosóról nyíló fűtőnyílás előtt – felállított másik, ugyancsak Sabján Tibor által tervezett kályharekonstrukcióról is, mely Szatmári Imre békéscsabai ásatásának hasonló korú leletei alapján⁴² készült (19. ábra). Itt mind az alsó, mind a felső kályharészt alapvetően kerek, illetve tál alakú kályhaszemekből állították össze, csak a torony egy-egy csempesorát alkotja két dízesebb, részben fehér festéssel ellátott csempetípus, egy áttört mérműves-pártázatos, dongás hátú kályhaelem, illetve egy rozettadíszrel ellátott háromszögű kályhaszem.

ÖSSZEGRZÉS

A gyulai vár legutóbbi műemléki helyreállítása kétségkívül számos vitatható megoldást eredményezett. Ezek közül talán az udvari folyosó

bemutatása a legkevésbé szerencsés, hiszen a nyáron itt működő színház igényei miatt nem volt lehetséges az egykor itt állt tömör pillérek

⁴⁰ Méri 1957, 194, 201, XLV. tábla, továbbá újabban: *Gerencserek* 2002, 104–106. Szatmári Imre katalógus-tételei.

⁴¹ Sabján Tibor rekonstrukciós tervei a gyulai múzeum gyűjteményében találhatóak.

⁴² Szatmári 1994.

visszaépítése. Talán idegen a jelentős 15. századi részletekkel ránk maradt épület egészétől a külső zárterkélyek „rekonstrukciója” is – azok eredeti formája ugyanis már nem, csupán egykori meglétük volt felderíthető, így egy „historizáló” bemutatás legfeljebb párhuzamok alapján lett volna lehetséges, ha ilyeneket egyáltalában ismertünk volna. Erős rekonstrukciónak tekinthető az udvari homlokzatok gótikus (sőt, részben reneszánsz!) nyílásrendszerének mai megjelenése is – ennek háttérében azonban, mint erre már utaltunk, egy, a falkutatás és a ránk maradt kőanyag elemzésének eredményeire támaszkodó tudományos hipotézis áll. Ennek közzététele a kutatás fontos feladata,

ahogy erre feltétlenül szükség van a most zajló és tervezett más várkiépítések esetében.⁴³ Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy míg Gyulán a kőkeretek döntő többségét meglévő középkori falakban, azok ránk maradt nyílásai figyelembevételével helyezték el, másutt szinte teljes mértékben új falazatok biztosították a kiépítők számára korlátlan lehetőségeket. A dolgozatunk tárgyát képező helyiség esetében ugyanerre kell felhívnom a figyelmet: itt új falazat nem készült, hanem a ránk maradt részletek alapján készült egy bevallottan didaktikus rekonstrukció, mely – amennyiben nem állja ki az idők próbáját – bármikor eltávolítható.

IRODALOM

- Blazovich 2007 Blazovich László: A gyulai vár alkalmazottai számára 1520. május 11-én kiadott rendtartás. In: Blazovich László: *Város és uradalom. Tanulmányok és források Gyula XV–XVI. századi történetéből*. Gyulai Füzetek 16. Gyula 2007, 41–51.
- Engel 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II*. Budapest 1996.
- Feld 1993 Feld István: Újabb régészeti kutatás a gyulai várban. *Műemlékvédelem* 37 (1993) 146–156.
- Feld 2000 Feld István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Dél-Alföldi Évszázadok 13. Szeged 2000, 257–280.
- Feld 2005 Feld István: Az (újra) helyreállított gyulai vár. *Műemlékvédelem* 49 (2005) 189–196.
- Feld 2013a Feld István: Buda és Sopron – a magyar középkori városi lakóházak kutatásának mérföldkövei (Buda /Ofen/ und Sopron /Ödenburg/ – Meilensteine der ungarischen städtischen Hausforschung). In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid I–II*. Szerk.: Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna. Budapest 2013, I. 177–196.
- Feld 2013b Feld István: A tudományos épületkutatás lehetőségei a magyarországi késő középkori rezidenciák példáján. *Építés-Építészettudomány* 41:3–4 (2013) 205–225.
- Feld – László 1981 Feld István – László Csaba: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csóvári és a solymári várból. *MűÉ* 30 (1981) 81–93.

⁴³ Így Diósgyőr és Füzer esetében. Az utóbbira lásd Kelemen – Simon 2014, ahol azonban a szerzők az egyes nyíláskeretek értékelésére nem vállalkoztak.

- Gerencserek 2002 *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudális kori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről / Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete.* Szerk.: Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 11. Gyula 2002.
- Gschnitzer – Menhardi 1986 Gschnitzer, Hans – Menhardi, Herlinde: *Stuben, Öfen, Hausmodelle.* Katalog 2. Tiroler Volkskunstmuseum. Innsbruck 1986.
- Havassy 2013 Havassy Péter: *A gyulai vár és uradalma.* Budapest 2013.
- Kelemen – Simon 2014 Kelemen Bálint – Simon Zoltán: Füzér vára: a felsővár északnyugati és déli palotaszárnyának elméleti rekonstrukciós kutatása. *Castrum* 17 (2014:1–2) 41–57.
- Kubinyi 1991 Kubinyi, András: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa.* Hrsg.: Patze, Hans – Paravicini, Werner. Sigmaringen 1991, 421–462.
- László 2000 László Csaba: A győri püspökvár építéstörténeti vázlata (Győrer Bischofsburg). *Arrabona* 38:1–2 (2000) 97–130.
- Lupescu 2010 Lupescu Radu: Solymos vára a középkorban. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon.* Szerk.: Kollár Tibor. Budapest 2010, 829–877.
- Menclová 1963 Menclová, Dobroslava: Blockwerkkammern in Burgpalästen und Bürgerhäusern. *ActaHAHung* 9 (1963) 245–267.
- Méri 1957 Méri István: A nadabi kályhacsempék (Die Ofenkacheln von Nadab). *ArchÉrt* 84 (1957) 187–206, XLIV–XLVII. tábla.
- Nováki – Sárközy – Feld 2007 Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: *Borsod-Abauj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig.* Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest–Miskolc 2007.
- Papp 2005 Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515* (Die Bautätigkeiten des königlichen Hofes in Ungarn 1480–1515). Budapest 2005.
- Parádi 1958 Parádi Nándor: *Gyula, várásatás, 1958. Ásatási napló.* Kézirat. Országos műemléki tervtár, 25027.
- Parádi 1961–1962 Parádi Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. *MMűvéd* 3 (1961–1962) 135–165.
- F. Romhányi 2000 F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Budapest 2000.
- Scherer 1938 Scherer Ferenc: *Gyula város története I.* Gyula 1938.
- Szalai 2014 Szalai Emese: *A 15–17. századi fazekasság emlékei a gyulai várból.* MA szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2014.
- Szalai [jelen kötet] Szalai Emese: 15–17. századi kályhaelemek a gyulai várból (Stove tiles /15th–17th centuries/ from Gyula Castle) (lásd jelen kötetben).

- Szatmári 1994 Szatmári Imre: Késő középkori házrészletek és kályhacsempék Békéscsabán (Spätmittelalterliche Hausdetails und Ofenkacheln in Békéscsaba). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 495–517.
- Veress 1938 Veress Endre: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest 1938.

A LATE MEDIEVAL WOOD-PANELLED ROOM IN GYULA CASTLE

István Feld

The most recent restoration of Gyula Castle, which dates from the 15th century, was completed in 2005. During this work, evidence of the wood panelling that once existed in the southeast corner room on the upper storey was found. Only various mostly horizontal recessed sections for wooden elements (so-called sleepers) which had been made in the wall at a later point indicated the earlier existence there of this kind of wall covering. Used widely in European architecture during the Middle Ages, wood panelling served display purposes and acted as insulation against the cold. The recessed parts were observed between 1956 and 1961, during the first archaeological investigations conducted at the stronghold, but their evaluation was facilitated only by investigations performed by us between 1989 and 2005. In the course of these, it was possible to establish that the panelling – destroyed during the Ottoman occupation of the castle which began in 1566 – may have been installed in the decades around 1500, when the Late Gothic frame of the room's south-facing window was built.

Surrounded by the marshes along the River Körös, the aristocratic residence was at this time in the possession of Prince John Corvinus (d. 1504), Beatrice de Frangepan his widow (d. 1510), and George, Margrave of Brandenburg-Ansbach, Beatrix's second husband. It is very likely that the room in question belonged to an apartment consisting of three rooms – all of whose apertures and ceilings survive – situated to the south of the castle chapel. The recessed sections, grooves, and holes for beams indicate that the panelling for the walls (including the inside parts of the window bay) was, in general, fixed to the walls at two levels and that there must have been an arching or polygonal false ceiling below the room's earlier barrel-vaulted ceiling. A many-times-rebuilt stoke-hole in the northwest corner of the room indicates the presence there of a tiled stove stoked from the neighbouring room to the north.

Archaeological research has been able to record merely the facts that the wood panelling and the tiled stove existed; it has not been able to yield worthwhile findings regarding details concerning them. Accordingly, the panelling seen in the room today is based on parallels from the time now in the collection of the Tiroler Volkskunstmuseum in Innsbruck, Austria, tailored to the dimensions of the Gyula room. It was planned by the interior designer Pál Héjjas (d. 2008). Since the stove-tile finds from the castle were at that time not yet processed, the heating device currently in place was made on the basis of finds from the mansion at Gerla nearby that were dated to the first half of the 16th century; it is the work of Tibor Sabján (d. 2009).

A FÉMMEGMUNKÁLÁS LELETEI A SZEKSZÁRD-PALÁNKI TÖRÖK KISERŐD (JENI PALANKA) FELTÁRÁSÁBÓL

Gaál Attila

Az 1975 és 1986 között feltárt török palánkvár és környékének gazdag emlékanyagából eddig a rézedényeket, a török pipaanyagot, a mázas asztali kerámiatárgyakat, talpas tálakat és kiöntőcsöves korsókat, valamint a víztároló edényeket (különös tekintettel a redukált égetésű edényanyagra) adtam közre. Legutóbb pedig a tüzelőhelyekhez és tűzhelyekhez kapcsolható tárgyi emlékanyag ismertetése történt meg.¹ Jelen dolgozat keretében a fémmegmunkálással kapcsolatos leletek egy meghatározott csoportjának közlésére vállalkoztam. Az igen nagy számú fém leletanyagból azokat a tárgyakat igyekeztem kiválasztani, melyeket nagy valószínűséggel maguk a várkatonák, vagy a várban nekik dolgozó mesterek készítettek, javítottak, illetve ezen munkáknál használtak.

Kis túlzással természetesen az összes fémből készült tárgyat idesorolhattuk volna. Ugyanis a korábban közölt rézedényeken látható javítások, foltozások nagy része ugyanúgy helyben készülhetett, mint ahogy helyben folyhatott a mezőgaz-

dasági eszközök (ásók, kapák, vermelők, kaszák, sarlók, balták stb.) javítása, élezése, vagy a fegyverek (kardpengék, szekercék, fokosok, keréklakatos szerkezetek, harci bárdok) karbantartása. Ugyanez mondható el a házak felszereléséhez tartozó vasalások, lakatok, a kis- és nagyméretű szegek, az apró szerszámok, vagy a mindennapokhoz kötődő sok más fémtárgy készítéséről, javításáról is. Mindezek feldolgozása azonban az ozorai vár késő középkori és kora újkori fémanyagát közreadó kötethez hasonló terjedelmet igényelt volna.² Az adott lehetőségekhez igazodva, s ezt a kört jelentősen beszűkítve most csupán a fémfeldolgozás néhány jellegzetes eszközét, az ólomgolyók készítésének eszköz- és termékanyagát, valamint a vár területén feltárt fémmegmunkáló műhely kőből készített öntőnegatívait ismertetem.³ A műhelyből származó többi vas- és réztárgyat, fegyver- és lószerszám-tartozékot és egyéb tárgyi anyagot itt csak felsorolásszerűen közlöm, részletes ismertetésükre a későbbiekben kerül sor.

A VÁRRÓL, ANNAK NEVÉRŐL ÉS HELYŐRSÉGÉRŐL

Jeni Palanka, azaz Újpalánk vára Evlia cselebi 1663-ban készített útleírása szerint „oszmánli építkezés”, s azt Mohammed khán (III. Mehmet szultán) emeltette 1596-ban, a Sárvíz fölé épült húszívű fahíd védelmére.⁴

Az átkelőhely védelmét az tette szükségessé, hogy a veszélyes, mocsaras folyószakaszon lévő híd egyben vámhely is volt, egy váron kívüli kisebb őrhellyel. A várban Evlia cselebi leírása szerint (1663) „tíz ház, egy dsámi és tíz

¹ Gaál 1983; Gaál 1991; Gaál 2004; Gaál 2005; Gaál 2010; Gaál 2011; Gaál 2012; Gaál 2013; Gaál 2015. Ez utóbbiban az itt közreadott leletek egy része is közlésre került.

² A Gere László által ismertetett fémtárgyak (és általában az Ozorán feltárt hódoltság kori leletek) igen nagy hasonlóságot mutatnak az újpalánki leletekkel. Gere 2003, 11. Mindkét vár ugyanabba a dél-dunántúli körbe tartozik, ahol a kevés „igazi” török katona mellett meghatározó volt a délszláv népelemek jelen-

léte. E hasonlóságokra utalnak többek között az itt is, ott is meglévő egyszerű lakóházak, a többszörösen megújított szabadtéri tüzelőhelyek, kemencék, tárolóvermek, valamint a mindennapok használati tárgyai, köztük a balkáni jellegű kerámiatárgyak nagy száma is. Gaál 2013, passim.

³ A leletek a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum (WMMM) gyűjteményében találhatóak.

⁴ *Evlia* 1904, 206.

1. ábra. Ottendorff színes rajza Jeni Palánk váráról és környékéről, 1663

Fig. 1. Colour drawing by Ottendorff of the fort at Yeni Palanka and its setting, 1663

sahi ágyú” volt. A váron kívül néhány házról, boltról és halfogóhálóról tesz említést, a váron belül pedig százfőnyi katonaságról, akik a szekszárdi vár katonaságával együtt kapták fizetésüket. A várról az ugyanebben az időben, sőt visszaútján Temesvártól már a törökök „vendégeként” itt átutazó Heinrich Ottendorff leírása és vázlatrajza is ismert (1. ábra).⁵

A palánkvár nevét illetően a különböző források információi egymástól eltérőek. Evlia

⁵ Ottendorff 1662–1667, 24. A napló színes mellékleteinek diaanyagáért Dr. Falko Daim professzor úrnak (Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien) tartozom köszönettel.

⁶ Az Óvár névalak semmilyen más forrásban nem fordul elő.

⁷ Ottendorff 1943, 48.

⁸ Hegyi 2007, II. 1162.

2. ábra. Ottendorff összesítő térképének Tolna megyei részlete, 1663

Fig. 2. The Tolna county part of a map made by Ottendorff, 1663

cselebi útleírásában a Jeni, azaz Új jelzővel feltehetően arra utalt, hogy Délkelet-Dunántúl és a Duna-vonal védelmére megerősített vagy épített kiserődök sorában környékünkön ez a palánk készült el utolsóként. Lényegében ennek *Újpalánka* írásváltozatát találjuk az 1686. évi őszi hadjárat idején keletkezett naplóban és ezt vette át a török kiűzése utáni megyei közigazgatás is, amikor például a harmincadhivatal, vagy a rácok kapcsán következetesen az Újpalánk, ritkábban Nova Palánk helységnevet használták.

Nem ismerjük viszont annak a magyarázatát, hogy jelentésében Ottendorff miért nevezi a palánkvárat három helyen is (Tolnánál, Újpalánknál és Szekszárdnál) *Óvár*nak, s így jelölte azt az útvjáról készített összesítő térképen is (2. ábra).⁶ Az útleírást először magyarra fordító és azt közreadó Hermann Egyed a vár leírását és rajzát Újpalánk cím alatt közölte, s csupán a jegyzetből derül ki, hogy ezt Evliára hivatkozva tette és nem az eredeti naplószóveg alapján. Ő egyébként az Óvár nevet az Újvár torzított formájának tekintette, ami már csak a betűtöbblet miatt is elég nehezen hihető félreolvasás lenne.⁷

A névváltozatok kapcsán Hegyi Klára felhívta a figyelmet arra, hogy a budai vilájet adattárában található pénztári naplók és zsoldjegyzékek az 1605–1630 közötti időszakban következetesen a „Szerdahely palánkjá” megnevezést használták.⁸ Ennek oka abban rejlik,

hogy Sárvíz hídjának közelében volt egy Szerdahely nevű település, pontosabban két falu, Szentmiklós és Szerdahely, ezek a török közigazgatás bevezetését követően a szekszárdi náhijéhez tartoztak. A hídhöz közelebb fekvő Szerdahely utoljára 1591-ben szerepel a török összeírásban, de az öt évvel később megépült várat és helyőrségét a hivatalnokok praktikusán az akkorra már felhagyott falu nevével vették jegyzékbe.⁹ Mint láttuk azonban, a hétköznapi névhasználat a jegyzékektől független volt, így Evlia cselebi minden bizonnyal azt a nevet jegyezte le, amelyet a környezet és a vár lakói maguk is használhattak.

Az említett 1605 és 1630 közötti török jegyzékekből egyértelműen kiderül, hogy a kezdeti, háborús időszakban a vár méretéhez képest jelentős létszámú helyőrséget helyeztek el a szerdahelyi vár, azaz Újpalánk falai között: 1605–1606-ban az egy, illetve két fő híján 160 főnyi védő zömét a két leginkább használható csapatnem katonái, a gyalogos műsztafizok (61) és a lovasok (61, illetve 62) jelentették. A háborút követő években csökkentették előbb a műsztafizok, majd a lovasok létszámát is, pontosabban 1613-ra valamennyit kivonták Újpalánkból. A megmaradt őrség létszáma később az Evlia cselebi által is említett 100 fő körül állapodhatott meg, meglepően nagyszámú keresztény katonával. A mintegy 93 fő katona közül 62-en voltak balkáni keresztények, akik a várfalakon belül is lakhattak, míg a magyar származásúakat csak a külső településen tűrték meg.¹⁰

A balkáni katonák és családjaik újpalánki jelenléte a hódoltság teljes időszakában állandósult, sőt még az azt követő néhány évtizedben is meghatározó volt, ami a leletanyagban is jól nyomon követhető. E tekintetben különösen fontosak a vár utolsó éveinek történései.

1686. szeptember 13-án a dél felé menekülő nagyvezírt üldöző egyesült keresztény sereg

hírvivői jelentették, hogy a tatárok Újpalánkot is felégették.¹¹ Helyőrsége a törökkel együtt elmenekült, s úgy tűnik, hogy a rommá vált palánk területén több mint három évre megsűnt az élet. Ezt követően azonban – bár a romok emberi lakás számára alkalmatlanok voltak – a kamarai igazgatás merev intézkedése révén a kamarai tisztartóságokat ott kellett megszervezni, ahol az a török alatt is működött. Így a két Tolna megyei hivatal közül az egyiket Földváron, a másikat Újpalánkon hozták létre, és – noha eredetileg Szekszárdra tervezték –, 1690 elején a harmincadházat is az egykori török párkány területén építették fel és 1709-ben történt megszüntetéséig ott is működtették. A harmincados, Gregorits Ferenc többször is tiltakozott „a törökkel elfutott, majd visszazárlingózó rácok” befogadása ellen, akik mentességükre hivatkozva megtagadták a nem katonai jellegű szolgáltatásokat, így semmiben sem lehettek a harmincados hasznára. A kamarai jószágkormányozóság azonban elrendelte, hogy a rácoknak „joguk van” visszatérni eredeti lakhelyükre és számukra mentességet biztosított. Újpalánkon a 17. század végén már hét lovas és 41 gyalogos rácot írtak össze.¹² A bécsi udvar által támogatott rácok újpalánki jelenléte hivatalosan 1709-ig, az ottani harmincadosi hivatal megszüntetéséig feltételezhető, így a kiserőd használatának idejét a korábban feltételezett, a hódoltság idejére eső 90 évvel szemben¹³ mintegy 113 évre kell kibővítenünk. Ez természetesen bonyolultabbá teszi a leletanyag értékelését is, hiszen így már nem „tisztán török kézen lévő” objektumról van szó, ugyanakkor az is tény, hogy a bizonyíthatatlan „felvidéki” telepeseiktől eltekintve, dokumentáltan ugyanannak az etnikumnak – az esetek többségében – ugyanazon elemei tértek vissza Újpalánkra, akik korábban is ott katonáskodtak.

A FÉMFELDOLGOZÁS HELYSZÍNEI A VÁRBAN

A várban fémmegmunkálással kapcsolatba hozható fűtő- és tüzelőhelyek közül kevés értékelhető került elő. Téglás tüzelőfelszín,

sütőfelület több esetben is jelentkezett, és ezek közelében gyakran többfunkciós szabad tüzek maradványait lehetett megfigyelni (3. ábra).

⁹ Máiig bizonytalan, hogy a vár közelében, a terepen jól azonosítható középkori település a két falu közül melyik volt.

¹⁰ Hegyi 2007, II. 1163; Holub 1974, 25.

¹¹ Gaál 1984, 140–141.

¹² Holub 1974, 25, 27.

¹³ Gaál 1985, 186.

1

2

3

3. ábra. Szekszárd-Palánk. Kályhaalap (1), téglázott tüzelőhely (2) és szabadtéri tűzhely (3) maradványai a várból. Fotó: Gaál Attila

Fig. 3. Szekszárd-Palánk. Remains from the fort of a stove base (1), a brick fireplace (2), and an open-air cooking stove (3). Photographs: Attila Gaál

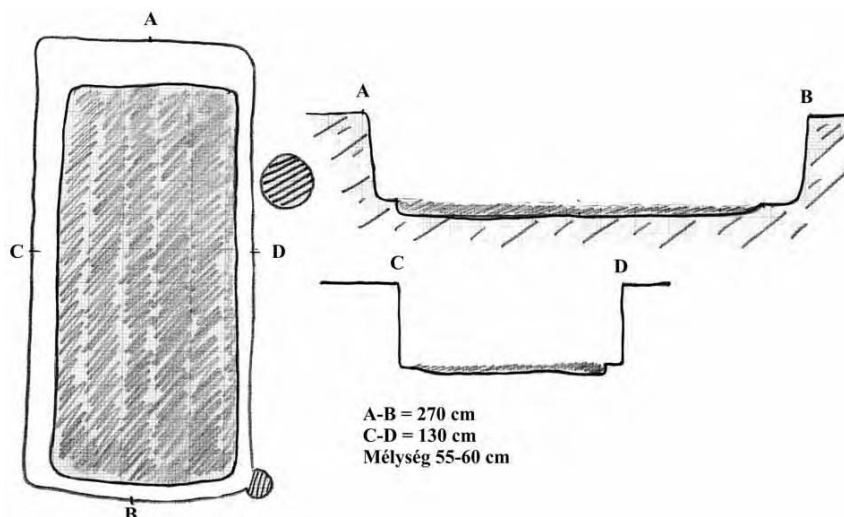
1

2

4. ábra. Szekszárd-Palánk. Kisméretű kétkürtős (1), illetve tapasztott falú (2) tűzhely maradványai. Fotó: Gaál Attila

Fig. 4. Szekszárd-Palánk. Remains of a cooking stove with two small vents to let out the smoke (1) and mud-coated walls (2). Photographs: Attila Gaál

5. ábra. Szekszárd-Palánk. Fémmegmunkáló műhely gödrének (60/A objektum) helyszínrajza.
Rajz: Gaál Attila

Fig. 5. Szekszárd-Palánk. On-site drawing of a pit (Feature 60/A) belonging to the metalworking workshop. Drawings: Attila Gaál

Előfordult, hogy egy kisméretű, kerek gödör aljában működött ideiglenes főzőhelyet. Az ehhez sokban hasonló gödör (VIII/A objektum) égett agyagos, paticsos feltöltéséből azonban fémmegmunkálásra utaló leletek is előkerültek. A korom- és faszénrétegekből állatsontok mellett két átégett rézlemez, egy agyagból formázott golyóöntő negatív és két darab, öntési csapot viselő ólom puszkagolyó származik.¹⁴

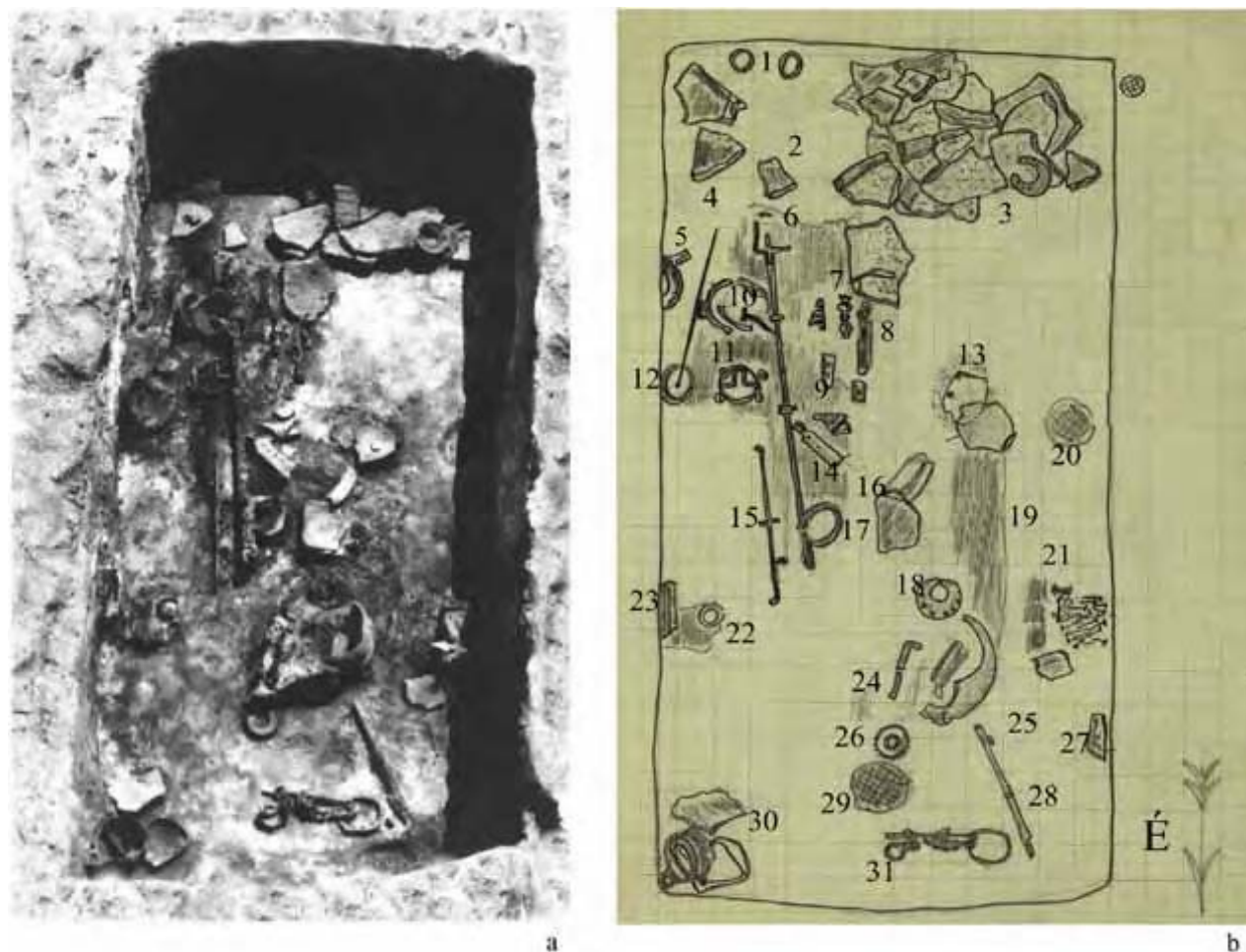
Bár vastartalmú salakanyagot több helyen is találtunk, egyértelműen kovácműhelyre utaló objektum nem került napvilágra. Mindezek ellenére – nem utolsósorban a számos félkész termék és kovácsolásra előkészített vasdarabok, kisebb vasbuca stb. alapján – számolhatunk egy kovácműhely jelenlétével, ahol a vár területén előkerült szerszámok használatban voltak, ahol a nap mint nap szükséges kovácmunkákat, s a – főleg kezdetben jelentős létszámú – lovasság felszerelésével kapcsolatos teendőket is ellátták (4. ábra).

FÉMMEGMUNKÁLÓ MŰHELY GÖDRE

Számos fémfeldolgozó és javító munkákra utaló leletet tartalmazott a 60/A jelű objektum. A 270 × 130 cm nagyságú, 55-60 cm mélységű, lekerekített téglalap felülnézetű gödör égett, paticsos betöltésének már a felső részéből három darab, palakóból készített öntőnegatív került elő. Fél méter mélységben a gödör északi végében else-

nesedett deszkamaradványok mutatkoztak, valamint a hátsó faltól 55 cm távolságban és a nyugati oldalfal mellett pedig egy-egy 30 cm átmérőjű oszlop elszenesedett csonkja, melyek azonban nem mélyültek a gödörfenék szintje alá. Déli végében, a gödör alján egy nagyméretű sütőharang töredékein egy lemezpatkó, a keleti falhoz tapadva pedig egy újabb öntőnegatív feküdt. Elszenesedett deszkamaradványok között négy újabb kő öntőnegatívot találtunk, valamint annak közvetlen közelében egy keréklakatos lőfegyver szerkezetét, egy tulipánkelyhes gyertyatartó felső részét, egy eredetileg védőtokkal együtt odakerült páncélszűrő kardot, keleti feszítőzablát, egy talpas tál darabjait, vaspálcát, egy vas mérlegkart, egy edényfalból kikalapált rézlemez és egy közepes nagyságú kőszendarabot. A gödör déli felében további réz- és vaskarikák, egy újabb lemezpatkó, valamint olvadt ólomrögök és egy nagy csomóban vaszögek kerültek elő. Ugyanitt találtunk egy félkész, vágóéles vasdarabot, kézi korongolt főzőfazék töredékeit, vas pisztolycsövet, egy lyukas, tányér alakú mérlegsúlyt (dirhem), egy kéz- és lábbilincset, valamint a gödör északkeleti sarkához tapadva két különböző típusú, de láthatóan párban használt vaskengyelt (5-6. ábra).

¹⁴ Jelentés a feltárásról. Szekszárd-Palánk 1978, 4; Ásatási munkanapló. Szekszárd-Palánk 1976, 18. WMMM Régészeti Adattára.

6. ábra. Szekszárd-Palánk. Fémműves műhely gödre (60/A objektum) és a leletek helyszínrajza.
Fotó, rajz: Gaál Attila.

A műhelyből előkerült leletek egy része a felülnézeti helyszínrajz számozása szerint: 1. Vaskarikák; 2. sütőharang; 3. lemezpatkó; 4. vaspálca, talán mérleg része; 5. kő öntőnegatív; 6. páncélszűrő tör; 7. bronz gyertyatartó felső része; 8. kovás fegyver zárszerkezete; 9. kő öntőnegatívok (3 darab); 10. talpas tál darabjai; 11. török feszítőzabla; 12. vaskarika; 13. rézlemez; 14. vas ajtópánt; 15. kétkarú mérleg; 16. kézi korongolt fazék töredékei; 17. nyitott vaskarika; 18. lemezpatkó; 19. elszenesedett deszka; 20. faoszlop; 21. olvadt ólomrögök és vasszegek; 22. rézlemez tárgy töredéke; 23. félkész vastárgy; 24. töredékes vastárgy (?); 25. kézi korongolt főzőfazék-töredékek; 26. bronz mérleg súly (dirhem); 27. félkész vasdarab, élezett; 28. pisztolycső; 29. elszenesedett oszlop maradványa; 30. főzőfazékdarabok és két darab vaskengyel; 31. kéz- és lábbilincs

Fig. 6. Szekszárd-Palánk. Depictions showing the pit (Feature 60/A) belonging to a metalworking workshop, and the finds. Photograph and drawing: Attila Gaál.

The places of recovery of some of the finds are shown on the plan by numbers, as follows:

1. Iron rings; 2. Baking cover; 3. Horseshoe; 4. Iron rod, perhaps part of a balance;
5. Stone mould; 6. (Armour-piercing?) dagger; 7. Upper part of a bronze candleholder;
8. Lock mechanism for a flintlock firearm; 9. Stone moulds (3); 10. Pieces of a footed dish;
11. Ottoman curb bit; 12. Iron ring; 13. Piece of sheet copper; 14. Iron door-brace;
15. Two-pan balance; 16. Fragments of a hand-turned pot; 17. Iron ring (opened);
18. Horseshoe; 19. Carbonised plank; 20. Timber upright; 21. Lead droplets and iron nails;
22. Fragment of a sheet-copper artefact; 23. Semi-finished iron artefact;
24. Fragmented iron artefact (?); 25. Hand-turned cooking pot fragments;
26. Bronze weight (dirhem); 27. Piece of semi-finished blade, sharpened;
28. Pistol barrel; 29. Carbonised piece of a timber upright;
30. Cooking pot pieces and two stirrups; 31. Wrist/ankle shackles

Fennálló épületre utaló jelenségek, oszlopgödrök – ha voltak is ilyenek – a terület lepusztulása miatt sajnos nem maradtak fenn. A 60/A objektumból származó leletek azonban azt valószínűsítik, hogy a keskeny gödör egy műhelyhez tartozhatott, esetleg annak földbe mélyülő része lehetett. Belsejében – a helyiséget romba döntő tűz nyomán kívül – tűzhelyre utaló nyomot nem találtunk. A tőle nyugatra

lévő ívelt aljú sekély gödört (60/B) hatalmas, átégett paticsdarabok töltötték ki, melyek még izzó állapotban kerülhettek a gödörbe, mert vastag sávban vörösre, szürkére égették át annak a falát. Ezek – a műhelygödör felső rétegében lévő nagy mennyiségű égett paticsal együtt – származhatnak akár fémmegmunkálásra is alkalmas tüzelőhelyből, vagy leégett épületből, esetleg mindkettőből is.

A FÉMMEGMUNKÁLÁS TÁRGYI ANYAGA

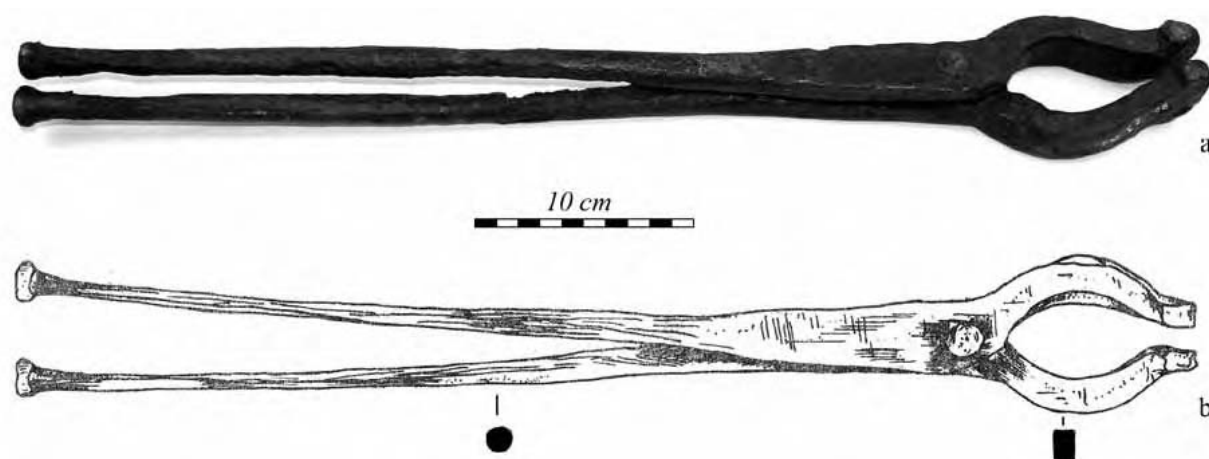
A FÉMMEGMUNKÁLÁS SZERSZÁMAI ÉS ESZKÖZEI

Tűzifogó (7. ábra)¹⁵

A kovácsszerszámokat általában minden kovács maga készítette és hosszú időn át használta azokat. Tulajdonosuk számára jelentős értéket képviseltek, ezért veszély esetén igyekeztek menekíteni őket, ha pedig elkoptak vagy eltörték, anyagukat újra felhasználták. Ha tehették, még a romok közül is kiszedték a vastárgyakat.¹⁶ Éppen ezért a feltárások ritka leleteinek számítanak, főleg az olyan nagyméretű kovácsszerszám, mint az újpalánki tűzifogó, amely a XIII/A gödörből tovább mélyülő kisebb

gödör felszínén került elő, vaskéssel, lópatkóval és ólomlepennyel együtt. Pofarészében egy összecsavart rézlemez volt.

Az egy-egy munkafolyamat alatt többször is tűzben tartott tűzifogók jó minőségű acélból készültek, hogy kellően rugalmasak és erősek legyenek, száruk hosszú, hogy ne melegedjen át gyorsan, pofarészük erős. Tárgyi emlékenyünk kevés tűzifogója közül a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű lapos tűzifogója a leginkább ismert. Az újpalánki példány egyesíti a ma is használatos kétféle célszerszám, a lapos tűzifogók és az alakos tűzifogók tulajdonságait. Az erőteljes pofa felső része kiszélesedő, így a vége a vékony és lapos tárgyak, például lemezpatkó fogására volt alkalmas. A pofatest viszont

7. ábra. Szekszárd-Palánk. Tűzifogó. Fotó, rajz: Gaál Attila
Fig. 7. Szekszárd-Palánk. Pliers. Photograph and drawing: Attila Gaál

¹⁵ Ltsz. 80.623.240, hossza: 60,5 cm.

¹⁶ Erre utal egy 1636-ban írott, Szabó György által idézett oktatóvers részlete is: *Az nagy fa-Házak ha földig*

le éghnek, / Ne örülly annak bár az cserépnék, / De ha Vas szegek az hamu közt lesznek, / Szedd fel, továbbá néked hasznót téznek. Szabó 1954, 125.

8. ábra. Szekszárd-Palánk. 1. Harapófogó; 2. vasfogó. Fotó: Gaál Attila
Fig. 8. Szekszárd-Palánk. 1. Pincers; 2. Pliers. Photographs: Attila Gaál

ívelt, ami lehetővé tette a kör vagy ellipszis átmetszetű vasdarabok biztonságos megfogását és tartását. Kör átmetszetű hosszú szárának végén kiszélesedő gombos rész van, amely megakadályozta a kéz lecsúszását. A feszítőgyűrűnek vagy fogókapocsnak is nevezett kengyel fogónkról hiányzik.¹⁷ A kovácsok által ma használt tűzfogókról is ugyanezeket mondhatjuk el, talán csak az anyag minőségében van változás.

Egyéb vasfogók (8. ábra 1–2)¹⁸

Az egyszerű vas harapófogó (patkószegfogó, 8. ábra 1) tenyér felőli szára valamivel hosszabb a másiknál, a szárvégek nagyon enyhén kifele nyílnak. A pofa kör alakú, nem lapított, mint a hasonló korú ozorai és bajcsavári harapófogóké.¹⁹ Közeli párhuzama egy kurityáni, leletmentésből származó fogó és egy 17. századi kovácsműhely ábrázoláson a nagy üllőtöke oldalába fűzött „patkoló fogó”.²⁰ A kovácsok az elgörbült vagy patkóvesztés után bent maradt szeg eltávolítását és a visszahajlított patkószeg kihúzását végezték vele, de mint általános szöghúzó, szögvágó szerszámot is használhatták.

Egy másik, kisebb méretű vasfogó (8. ábra 2) hiányos állapotban került elő. Törött szára egyenes, a másik szárvég befelé ívelt. A megmaradt fél pofarész egyenes, majd csaknem derékszögben megtörik, bár ez lehet a roncsolódás eredménye is.

Kalapácsok (9. ábra 1–4; 10. ábra)²¹

Az ásatás során három fanyelű és egy vasnyelű kalapácsot találtunk, egy további fanyelű kalapácsot terepbejárás során gyűjtöttünk a vár környezetében.

A fanyelű példányok közül háromnak az alja homorú, felső része pedig különböző mértékben domború (9. ábra 1–3). Közülük kettőnek az ütőfelülettel ellentétes oldala élezett, villás bevágású szöghúzó, a harmadikon ellaposodó, téglalap alakú. Ütőtagjuk hengeres, a nyél felől kúposan kiszélesedő, kettőnél a fejet itt enyhén nyolcszögletűre kovácsolták (9. ábra 1–2). A negyedik kalapács sokban különbözik ezektől. Alját és oldalait egyenes síkok határolják. Ütőfelülete ugyancsak sima, négyzet alakú. Felső felülete mély bordákkal tagolt, ellentétes vége élben végződik (9. ábra 4). A nyelek formájára csak következtethetünk. A nyélluk minden kalapácsunkon téglalap átmetszetű, ami a mára már általánossá vált ellipszis alakú nyéllukhoz hasonlóan megakadályozta a kalapácsfej elfordulását a nyélen. A nyél felső vége tehát ugyanilyen alakú volt, de maga a fogórész a párhuzamok alapján inkább hengeres lehetett. A debreceni lakatos-fergőverkovács céh behívótábláján (1745), a Magyar Nemzeti Múzeum 17. századi, céhjelvénnyel használt díszpatkolókalapácsán, valamint Jost Amman 17. századi metszetén a kalapács nyele láthatóan kör átmetszetű, lefelé folyamatosan vastagodó, a vége pedig kúpos kiképzésű.²² Ellenpéldaként

¹⁷ Szabó 1954, 132, 20. ábra, valamint XXXII. tábla 1.

¹⁸ 1: ltsz. 80.623.235, hossza: 15,3 cm; 2: ltsz. P.83.6.18, hossza: 12,6 cm.

¹⁹ Gere 2003, 45, 26. tábla 2. kép; Vándor – Kovács 2002, 59, és Kat. 2, 4.

²⁰ Szabó 1954, 142, 20. ábra, XXXI. tábla 6.

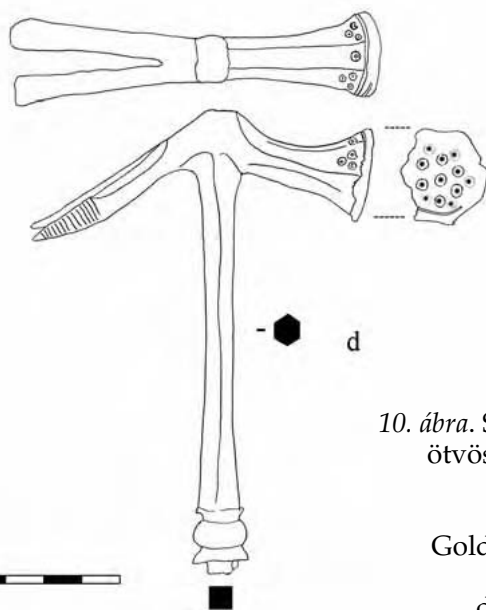
²¹ 9. ábra: 1: ltsz. 80.623.216, hossza: 11 cm. XXVI/F objektum. Súly: 138 gr; 2: ltsz. 66.14.20, hossza: 10 cm.

Felszíni gyűjtésből. Súly: 98 gr; 3: ltsz. 80.623.215, hossza: 9,5 cm. Súly: 112 gr; 4: ltsz. 80.623.226, hossza: 9,5 cm. XXII/G objektum. Súly: 134 gr; 10. ábra: ltsz. P.93.11.1. Teljes hossza: 12,5 cm.

²² Szalay 1977, 213, 8. kép; Szabó 1954, 142, 20. ábra, XXXII. tábla 2.

9. ábra. Szekszárd-Palánk. Fanyelű kalapácsok. Fotó: Gaál Attila
 Fig. 9. Szekszárd-Palánk. Hammerheads for attachment to wooden handles.
 Photographs: Attila Gaál

10. ábra. Szekszárd-Palánk. Díszített felületű
 ötvös (?) kalapács. Fotó: Gaál Attila,
 rajz: Bucsnányi Kálmán
 Fig. 10. Szekszárd-Palánk.
 Goldsmith's (?) decorated hammer.
 Photographs: Attila Gaál,
 drawings: Kálmán Bucsnányi

a bajcsavári vasnyelű kalapács téglalap átmetszetű nyelét említhetjük.²³

Az ötödik kalapácsfejet (10. ábra) a többitől eltérően egy hatszög átmetszetű fémszárral kovácsolták egybe, amely azonban a nyélnek csak a felső része. A tulajdonképpeni fogórész hiányzik. A fémszár körbefutó bordával díszített alsó végén egy négyzetes metszetű csonk van, ami egy fanyélbe mélyedő nyéltövis maradványa lehet. A kalapácsfej lapos fele éles végződésű, mélyen hasított szöghúzóval. A szöghúzó villa egyik oldalán sűrű rovátkolás van, a másik oldal erősebben korrodált, azon vagy nem is volt, vagy a roncsolódás miatt nem látszik ilyen díszítmény. A villás rész 60°-os szöveget zár be a szárral. A kúposan szélesedő ütőtag alsó része kevésbé, felső része erősebben ívelt, átmetszete szabálytalan nyolcszög. A felület sík lapjainak végét apró pontkörökkel díszítették, melyek főként felül vehetők ki jól. A kissé sérült, de így is láthatóan nyolcszögletű ütőfelület középső mezőjében 12-13 darab apró, fél sörét alakú bemélyedés van.

A három ívelt aljú, domború tetejű kalapácsfej lényegében azonos típust képvisel. Közülük kettőn van szöghúzó, aminek alapján ez a típus lehet akár patkolókalapács is, de más célt is szolgálhatott. Jó példa erre a debreceni lakatos-fegyverkovács céh behívótábláján ábrázolt, korábban említett, ugyancsak szöghúzó kalapács is.²⁴ Úgy vélem, a szöghúzó szerepét nem kell túlértékelni. Bármelyik lehet kovácsszerszám, de akár lakatos-, fegyverkovács- vagy rézművesmester szerszáma is, amiket más, kisebb-nagyobb javításokra is használhattak.

Az egyik újpalánki példány egy 17. század végi, 18. század eleji hulladékgyűjtésből került elő, habán kerámiatöredékek, apró szemű bronzlánc, egy széles bronz övcsat, vas ruhakapocs és több kés társaságában.²⁵

A negyedik, a sík oldallal és aljrésszel készített, felül bordákkal tagolt kalapács négyzetes, sima ütőfelületével simító verő lehetett, melyet kovács, lakatos és rézműves egyaránt használhatott.

A fémnyelű kalapács mives kivitelével kiemelkedik az újpalánki, de az ismert más, hasonló korú kalapácsleletek közül is. Noha ez is szöghúzó, de kecses formája és díszítettsége miatt nehezen hihető, hogy patkolószerszám lett volna. Az ütőfelület félkörös bemélyedései sem tűnnek használati sérülésnek, inkább célszerszám jellegére utalnak. Mindezek alapján – bár hasonlóságot mutat a fúróvá képzett nyelű füzéri²⁶ és a Gere László által ismertetett ozorai fémkalapácsokkal – ezt a kalapácsot finomabb fémmunkákkal, rézművességgel, ötvösmunkákkal foglalkozó mester munkaeszközének tarthatjuk. Közvetve egy ilyen mester személyére utal egyébként a várban volt fémműves műhely és annak leletanyaga is.

Fémöntő kőnegatívok (11–18. ábra)²⁷

A 60/A jelű műhelygödör feltárása során a betöltés felső rétegétől kezdődően a gödör aljáiáig kerültek elő vésett öntőnegatívok, valamint alapanyagként használt kődarabok és hulladékok. Egy öntőnegatívot (?) egy műhelyhez közeli, planírozás során feltöltött gödörben találtunk, az itt elsőként közreadott példányt pedig még az 1960-as években gyűjtöttük be a későbbi várfeltárás területén.

1. Zöldesszürke palakőből készített, kissé trapezoid felülnézetű, kétoldalas öntőminta (11. ábra). Egyik oldalára (a) három tárgy, egy 1 cm átmérőjű, bordás felületű, félgömb alakú hurokfüles gomb, egy 1,7 cm átmérőjű középudoros, díszítetlen felületű gomb (vagy ruhadísz) és egy 1,8 cm átmérőjű, elég elnagyoltan kivéssett, középudora körül körbefutó pontsorral díszített lapos gomb vagy ruhadísz negatívját vésték. Utóbbi széléhez egy 3 mm-es mélyedést fúrtak, ami lehet véletlen hiba, de lehet egy öntés után átlyukasztásra kerülő függesztő is.

Másik oldalára (b) egymás mellé egy 1,5 és egy 1,2 cm átmérőjű középudoros gomb vagy pityke negatívja került. A nagyobbik sugárirányú rovátkolással és pontokkal, a kisebb csak rovátkolással díszített. Mellettük egy-egy

²³ Vándor – Kovács 2002, 59; Vándor 2002, 177. kép.

²⁴ Szalay 1977, 213, 8. kép.

²⁵ Jelentés a szekszárd-palánki hódoltság kori török palánkvár feltárásáról 1979, 11. WMMM Régészeti Adattára.

²⁶ Cabello – Feld 1980, 122, 12. kép 1. – A szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből ismerünk egy lelőhely megjelölés nélküli patkoló fogót, melynek egyik szárvégét képezték ki cigányfúrónak. A másik szárvéget 1,5 cm hosszan derékszögben, álkulcsszerűen kihajlították. (A WMMM állandó kiállítás, hódoltság kori tárló.)

²⁷ 11. ábra: ltsz. P.84.237.1. Méret: 5,8 × 2,9–2,6 × 0,8 cm; 12. ábra: ltsz. P.84.51.6. Méret: 8,8 × 2,4–2,7 × 1,1 cm; 13. ábra: ltsz. P.84.51.2. Méret: 9,3 × 1,7–2,6 × 0,7–1,2 cm; 14. ábra: ltsz. P.84.51.8. Méret: 5 × 2,6 × 1,1 cm; 15. ábra: ltsz. P.84.51.1. Méret: 4,8 × 3,1 × 1,8 cm; 16. ábra: ltsz. P.85.20.1. Méret: 4,4 × 3,7 × 0,2–2,2 cm; 17. ábra: ltsz. P.84.51.5. Méret: 6,2 × 2 × 1,4 cm; 18. ábra: ltsz. P.84.51.4. Méret: 5,7 × 2,9 × 1,2 cm.

11. ábra. Szekszárd-Palánk. Kétoldalas, kő gomböntő forma. Fotó: Gaál Attila
 Fig. 11. Szekszárd-Palánk. Two-sided stone mould for casting buttons.
 Photographs: Attila Gaál

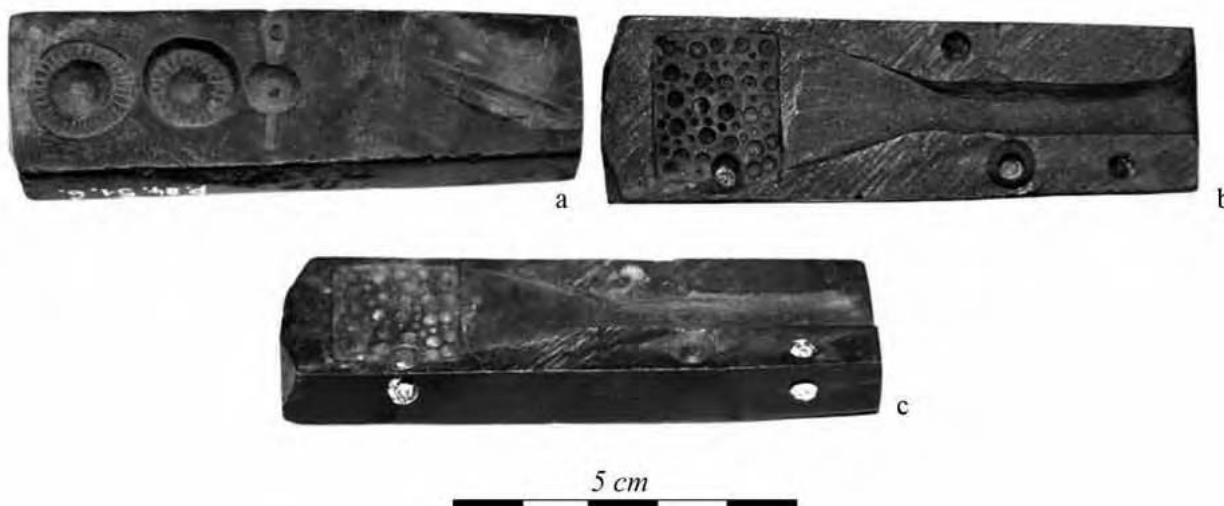

0,8 cm-es, gömbszelet alakú füles gomb készítésére való bemélyedés, a minta másik végén pedig egy 1 cm átmérőjű, 2,2 cm hosszú, gömbszelet formájú, bordás felületű, hurokfüles csüngő vésete található.

A vízszintes helyzetben tartott negatívformák feltöltésével egyoldalas gombokat és csüngőket önthettek, melyek mintával ellentétes oldala dísztelen és sík, vagy homorú volt. A hátoldal közepén lévő gombfülek úgy

készültek, hogy a külön formában előre megöntött, vagy a külön formába öntött ólomhuzalból hajlított hurokfületeket a még folyékony öntvény hátoldalába illesztették.

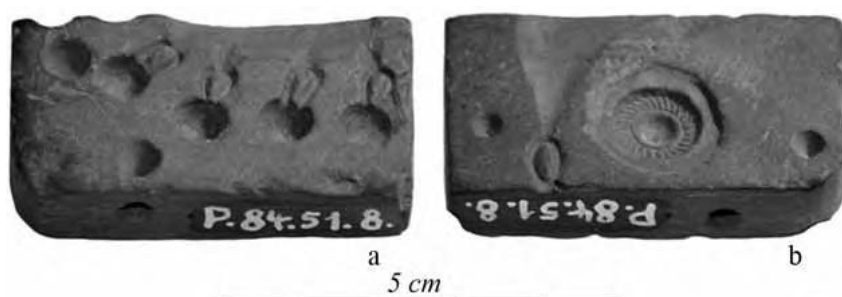
2. A műhelygödörből származó leletek közül elsőként egy fekete színű, tömör anyagú kőből kifaragott, enyhén trapéz felülnézetű, téglatest alakú öntőmintát említünk (12. ábra). Felső lapja és két hosszanti oldala fényesre polírozott, alsó lapján fűrész vagy reszelő haránt irányú csíkjai

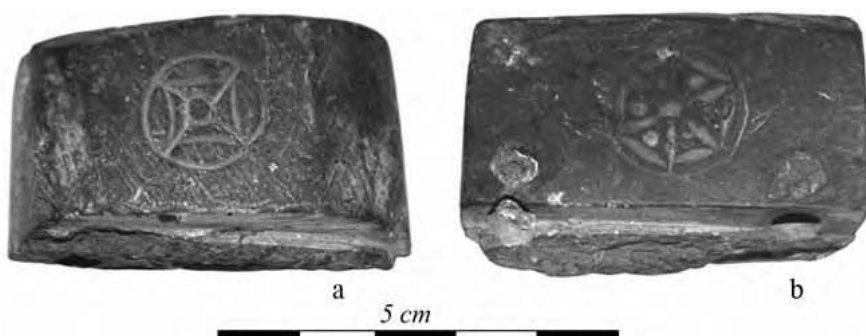
12. ábra. Szekszárd-Palánk. Kétoldalas, gomb- és ékszer öntésére szolgáló kőforma. Fotó: Gaál Attila
 Fig. 12. Szekszárd-Palánk. Two-sided stone mould for casting buttons and jewellery elements.
 Photographs: Attila Gaál

13. ábra. Szekszárd-Palánk. Rozetta formájú ékszer kő öntőformája. Fotó: Gaál Attila
Fig. 13. Szekszárd-Palánk. Stone mould for casting rosette-shaped jewellery elements.
Photographs: Attila Gaál

14. ábra. Szekszárd-Palánk. Kétoldalas, kő gomböntő forma. Fotó: Gaál Attila
Fig. 14. Szekszárd-Palánk. Two-sided stone mould for casting buttons.
Photographs: Attila Gaál

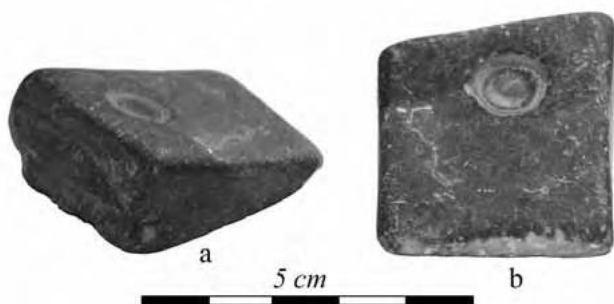

15. ábra. Szekszárd-Palánk. Kétoldalas kő öntőforma. Fotó: Gaál Attila
Fig. 15. Szekszárd-Palánk. Two-sided stone mould.
Photographs: Attila Gaál

látszanak, két rövidebb végénél lefűrészelt. Előlapjának (a) felső harmadát egymás közvetlen közelében egy 1,5 és egy 1,3 cm átmérőjű gomb negatívja tölti ki. Mindkettő közepén gömbszelet formájú mélyedés, körülötte sugár alakban rovátkolt díszítés látható. A felsőnek a középrésze mély, de a pereme nagyon vékony, a kisebbik ezzel szemben 0,4 cm vastagságú. Alattuk egy, az előző kőnél leírt csüngőhöz hasonló, de bordázat nélküli ékszer vésete foglal helyet. Ennek hossza 2,2 cm. A lap másik végén egy 2,7 × 0,4 cm-es, árokszerű becsiszolás található. Hátoldalára (b) egy 2,3 × 1,9 cm nagyságú, téglalap alakú lemezékszer (talán csüngő) negatívja került. Ennek plasztikus díszítménye kisebb

és nagyobb, félgömb alakú mélyedésekből áll. Az öntésnél itt ellendarabot is alkalmaztak, melynek rögzítőfuratai a kő végétől a negatívig vezető öntőcsatorna két oldalán és az egyik hosszanti oldalról a hátoldal felé átfúrva látszanak. Utóbbiakban oxidálódott ólommaradvány van.

3. Egy fenőkő alakú, ívesre csiszolt oldalú öntőkővet egy nagyobb, zöldesszürke árnyalatú palakőből körbefűrészeléssel és töréssel választottak le (13. ábra). Előlapján egyetlen 1,3 cm átmérőjű ékszer negatív minta van, amely alig mélyül a felszín alá. Kimunkálása nagyon gondos, aprólékos: a minta közepe egy gömbszelet alakú dudor, szélén pedig egy sűrű

16. ábra. Szekszárd-Palánk. Gomböntő kőforma.
Fotó: Gaál Attila

Fig. 16. Szekszárd-Palánk. Stone mould for casting buttons. Photographs: Attila Gaál

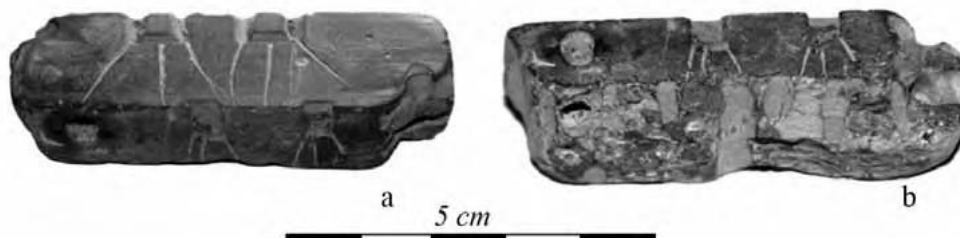
pontokból álló sor fut körbe. A kettő között fél távolságra egy ugyanúgy pontokból álló kisebb kör van. Utóbbit a középrésszel ferde, rozettaszirmokra emlékeztető vonalákból álló kör, a külső pontsorról pedig zezzug vonalkör köti össze. Felszínén három 0,3 cm-es furat van, közülük egy a jobb, egy pedig a bal hosszanti oldalra is átnyílik. A bennük lévő ólom oxidálódott és a követ lemezesen megrepszettette.

4. Egy további, téglatest alakú, szürke kőből készült negatívot egy nagyobb tábla sarkából, fűrészeléssel vágtak le, egyik sarkát lekerekítették (14. ábra). Egyik lapján (a) a közös öntőcsatornából egy ellendarab segítségével négy félgömb alakú füles gombot önthettek egyidejűleg. Az ellendarabbal való összekapcsolásra egy, a lapot és a hosszanti oldalt összekötő furat utal. Egy ötödik gomb félgömb alakú mélyedését is kifúrták, de ez messze került a beöntőnyílástól, így a hurokfül csatornáját már nem vésték ki. A másik oldal (b) egy két részből álló gomb öntésére szolgált. A hurokfület ellendarabbal, beöntőnyíláson keresztül öntötték meg, a középudoros, ferde vonalákból álló körrel díszített gombot pedig feltöltéssel, vagy az ellenoldalon kifaragott beöntő segítségével készítették el.

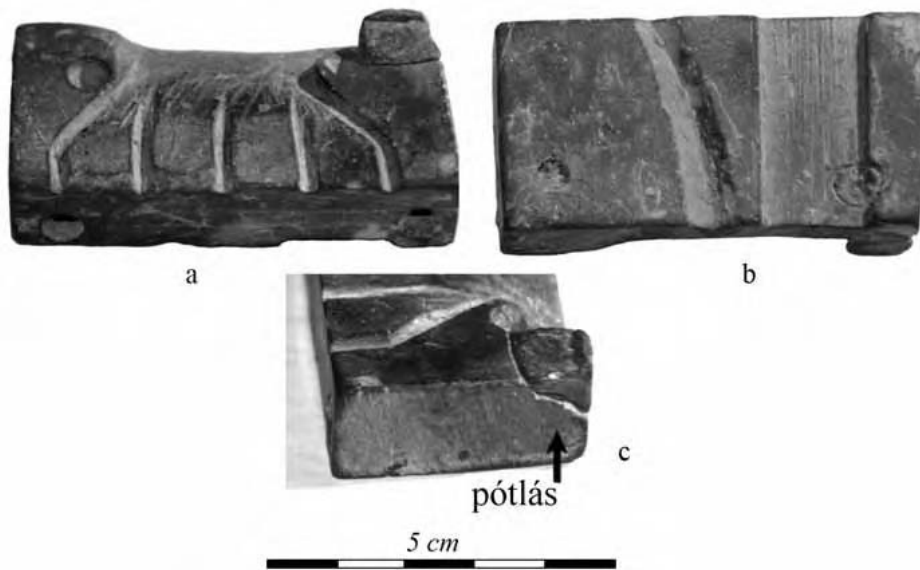
5. Egy hosszabb, D keresztmetszetű, minden oldalán simára reszelt és csiszolt szürke palakóból körbevágás után letöréssel nyert kő öntő-

minta mindkét oldalát bevéssett mintázat borítja (15. ábra). A felső felületre (a) egy 1,5 cm átmérőjű kört, annak belsejébe egy, a sarkaival a kör vonalát érintő homorú oldalú négyzetet, annak belsejébe egy kisebb kört vésték. A belső és külső kört a négyzet csúcsain is áthaladó átlók kötik össze. A mintázat mélysége alig 0,5 mm. Alsó, sima felületén (b) egy nagyon halványan bekarcolt, 1,7 cm átmérőjű kört, abba pedig metszett vonalakkal háromszögekből álló, hatszögletű rozettát mélyítették. A rozetta közepét egy 3 mm-es kör alakú mélyedés, a háromszögek belsejét egy-egy kisebb, pontszerű furat tölti ki. Mindkét minta annyira sekély, hogy kiöntésük nem lenne lehetséges, sőt az alsó mintázatnál a minta szerkezete is ellentmond ennek. Lehetséges, hogy puha réz- vagy ólomlemez rásimításával és belekalapálásával plasztikus mintázatot készítettek velük. Ennek ugyan ellentmondani látszik az, hogy az alsó felület szélén lévő két – a befűrészelt oldalhoz vezető – ólommaradványos rögzítőfurat van, de az is igaz, hogy egyidejű használatuk sem bizonyítható. Lehet félkész állapotban lévő véset is.

6. Egy nagyobb méretű, sötétszürke színű, tömör szerkezetű, megmunkált kődarabból befűrészelés után letöréssel nyert, csónakvég alakú kődarab (16. ábra), felső síkjába egy 1,2 cm átmérőjű, keskeny peremű, közepén gömbszeletszerűen kidomborodó gomb nega-

17. ábra. Szekszárd-Palánk. Többször átalakított kő öntőforma. Fotó: Gaál Attila
Fig. 17. Szekszárd-Palánk. Many-times-altered stone mould. Photographs: Attila Gaál

18. ábra. Szekszárd-Palánk. Ólommal kiegészített sarkú, kő öntőforma. Fotó: Gaál Attila

Fig. 18. Szekszárd-Palánk. Stone mould for casting with corner repair in lead. Photographs: Attila Gaál

19. ábra. Szekszárd-Palánk. Kő öntőnegatívok töredékei. Fotó: Gaál Attila

Fig. 19. Szekszárd-Palánk. Fragments of stone moulds. Photographs: Attila Gaál

tívját vésték. Oldalán egy 0,4 cm-es, sekély befúrás van, hátoldalán pedig reszelőtől származó, keresztirányú koptatás látszik. Ugyanilyen gomb öntésére készült palakő negatívot az ozorai vár anyagából ismerünk.²⁸

7. Márványszerűen tömör és nehéz, fényesre polírozott felületű fekete kőtábláról többszörös átfúrással és repesztéssel választottak le egy kőmintát (17. ábra), amelyen két ólommaradványos, rögzítő átfúrás is található. Valószínű, hogy ezek egy korábbi változat maradványai. Előlapjának (a) szélére két – egyik hosszanti oldalán nyitott – téglalap alakú (0,8 × 0,6 cm), keret formájú tárgy negatívját, hosszanti oldalának szélére pedig ugyancsak két darab, egyenként 0,5 × 0,4 × 0,1 cm nagyságú apró lemez negatívját vésték. Az ismeretlen funkciójú apró tárgyak öntésénél feltehetően a felülethez szorosan illeszkedő ellendarabot is használtak, mert minden vésett negatív alakzat aljától három-három (egyiknél négy) vékony levegőkieresztő csatorna vezet a minta ellenkező széléig.

8. Egy sötétszürke színű, réteges palakóból kifűrésztelt, téglatest alakú öntőnegatív segítségével talán a gombok és ékszerek füléhez szükséges fémhuzalt önthettek (18. ábra), erre utal a széles beöntőnyílásból kiágazó öt, villaszerűen szétágazó csatorna (a). Hátoldalán egy félig kimunkált, V metszetű, 0,5-0,7 cm széles, ívelt csatorna és egy 1,3 cm széles, 1 mm mély, párhuzamos falú mélyedés fut keresztbe (b).

Utóbbiban egy – az előlapról átfúrt lyukban – ólomcsapolás van. Az ezzel ellentétes rövidebb oldalra egy ólommaradványos furat nyílik át. Az alsó hosszanti oldalon két illesztőfurat található. A minta egyik lepattant sarkát csapolásos rögzítéssel, ólommal pótolták, a hátoldali csapolás ennek a része (c).

Megmunkált kődarabok

A feltáráson olyan megmunkált kődarabok is előkerültek, melyek lehetek használatban lévő fenőkövek, vagy azok letörött részei, illetve öntőnegatív vésésére előkészített darabok is. Utóbbiak között szürke palakő darabokat, zöldes színű, csillámos kőtöredékeket és őskori kőeszközökből lefűrésztelt darabokat egyaránt találtunk (19. ábra).²⁹ Úgy tűnik, hogy megfelelő alapanyag hiányában a helyben dolgozó mester nemcsak a régi sérült, törött öntőköveket hasznosította újra, hanem minden egyéb használható követ igénybevett a negatívok készítéséhez.

A fenti vagy azokhoz hasonló negatívokban öntött, így a 17. századra datálható ólomgombok közül mindössze két darab került elő (20. ábra). Ennek oka az lehet, hogy vékony anyaguk miatt ezek könnyebben elporladtak, mint például a nagy számban talált puskagolyók.

20. ábra. Szekszárd-Palánk. Ólomból öntött gombok. Fotó, rajz: Gaál Attila
Fig. 20. Szekszárd-Palánk. Buttons cast from lead. Photographs and drawings: Attila Gaál

²⁸ Gere 2003, 46, 27. tábla 2.

²⁹ 1: ltsz. P.39.24.1; 2: ltsz. P.84.51.7; 3: ltsz. P.93.26.1; 4: ltsz. P.93.26.2; 5: ltsz. P.93.25.1; 6: ltsz. P.93.27.2; 7: ltsz. P.84.51.3; 8: ltsz. P.85.21.1.

21. ábra. Szekszárd-Palánk.
Kerámia (1, 3) és kő (2) golyóöntő formák.
Fotó: Gaál Attila
Fig. 21. Szekszárd-Palánk. Bullet-casting
moulds of ceramic (1, 3) and stone (2).
Photographs: Attila Gaál

Az egyik egy rozetta alakú lapos gomb (20. ábra 1), mely terepbejárás során került elő, a másik egy gömbszelet testű füles gomb, amelyet fémkereső műszerrel találtunk meg. Ugyanígy gyűjtöttünk két, kissé lapított golyó alakú ólomgombot is; ezeket két gömbszeletből állították össze, belül üregesek. Vékony vasdrótból készült hurokfülüknek csak eloxidálódott csonkja maradt meg. Nem zárható ki, hogy utóbbiak a 17. század végénél később készültek.

Ónból vagy ólomból készített füles gombok és egyoldalú öntésű ólom ékszer ismert a dombvár-békatói 16–17. századi temető sírjaiból, félgömb alakú pitykegombok a zomborbácsmonostorszegi temető anyagából,³⁰ újabban pedig hasonlókat tett közzé Wicker Erika alföldi kora újkori temetőkből. Valamennyi a dél-magyarországi, balkáni eredetű népességhez köthető.³¹

PUSKA- ÉS PISZTOLYGOLYÓK ÉS ÖNTŐESZKÖZÖK

A várból felszíni leletként, gödrök feltöltéséből és a váron kívüli területekről is számos vas

ágyúgolyó származik. Átmérőjük 5 és 8 cm között változik, súlyuk 310 gr-tól 1640 gr-ig terjed. Bár kovácssalak a vár több gödréből is előkerült, ágyúgolyók öntését végző műhelyre utaló leletünk nincs.³²

A puska- és pisztolygolyók készítése nem műhelyhez kötődő feladat volt. Erre utal az, hogy mind az agyag- és kőnegatívak, mind pedig a vas öntőfogók és bronznegatívak a vár teljes területéről szétszóródva, különböző hulladékgödrökből és tereprendezési rétegekből kerültek elő. Használatuk különösebb szak tudást nem igényelt. Bármely tűzhely vagy szabad tűz alkalmas volt az alacsony olvadáspontú alapanyag megolvasztásához és formába öntéséhez. A katonák pihenőidejükben vagy esténként ezekkel az eszközökkel maguk készíthették el a szükséges lövedékeket. A tűznyomok közelében lévő, kifolyt és megdermedt ólommaradványok, és a vágóeszközök nyomát magukon viselő ólomtablák, lepény alakú nyersanyagdarabok is ezt valószínűsítik.

Agyagból és kőből készült golyóöntő negatívak (21. ábra 1–3)³³

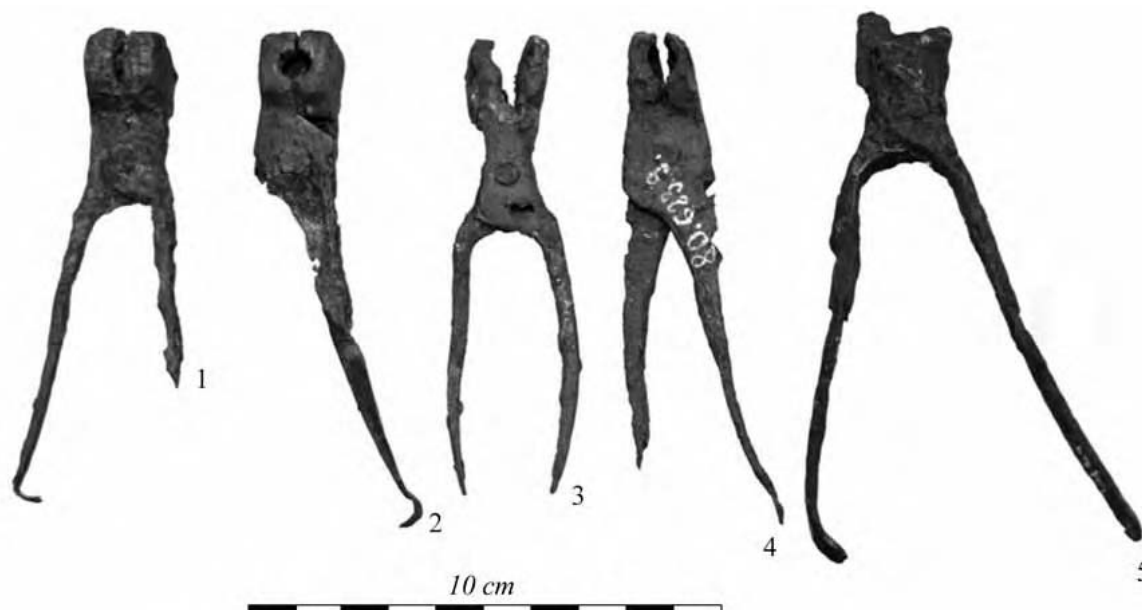
Két agyagból égetett és egy homokkőből faragott golyóöntő negatív került elő. Előbbiek készítése egyszerűbb volt, mivel a lágy agyagba nyomott ólomgolyó lenyomatát csak kiigazították, majd a két féldarab rögzítésére szolgáló furatok elkészítése után a negatívot már csak szárítani és kiegészíteni kellett (21. ábra 1, 3). A könnyen faragható homokkőből fűrész és fúró segítségével készült a negatív (21. ábra 2).

³⁰ Gaál 1979–1980, 167, 201, 22. kép, I–IX. és XI. tábla.

³¹ Wicker 2008, 123, VIII–IX. tábla.

³² Részletező feldolgozásukra majd a fegyveranyag közlése során térek vissza.

³³ 1: ltsz. 80.623.243.2. Méret: 4,3 × 3,6 × 1,8 cm; 2: ltsz. 80.623.343. Méret: 4,3 × 4,1 × 1,6 cm; 3: ltsz. P.85.28.1. Méret: 4,3 × 3,3 × 1,9 cm.

22. ábra. Szekszárd-Palánk. Kovácsoltvas golyóöntő fogók. Fotó: Gaál Attila
Fig. 22. Szekszárd-Palánk. Wrought-iron hinged bullet moulds. Photographs: Attila Gaál

Az egyik agyagnegatívval (21. ábra 1) csupán egy darab 1,2 cm átmérőjű golyót lehetett előállítani, két, 0,6 cm-es illesztőfurata egy vonalban helyezkedik el. Oldalait csiszolással simították, az egyik rövidebb oldalon két, az összeillesztést segítő bekarcolás van. A vár VIII/A gödréből, korom, faszén- és fémsalakrögök közül került elő. Kísérőleletei között olvadt ólomrögök, rézlemez, öntési csapos ólomgolyók (2 darab) voltak. A másik agyag öntőmintával (21. ábra 3) egyszerre három darab, különböző átmérőjű (1,4 cm, 1,1 cm és 0,6 cm) ólomgolyót készítettek. Két 3-3 mm-es illesztőfurata átlósan a sarkokon helyezkedik el.

A homokkő minta (21. ábra 2) egy darab 1,3 cm átmérőjű golyó öntésére szolgált. A 48/A jelű házobjektumhoz tartozó verem feltöltéséből került elő.

Ugyanilyen kidolgozású – hasonlóképpen egy-egy ólomgolyó öntésére alkalmas – negatívok ismertek Ozoráról és Pécsről is.³⁴ Utóbbi szintén világos homokkőből készült, az ozorai példány anyaga pedig „szürke, palás kőzet”.³⁵ Ezt közreadója az újpalánki párhuzamok alapján datálta a 17. századra. További golyóöntők szerepeltek még a *Pécs mindennapjai a török félhold alatt* című 2013. évi időszakos kiállítás katalógusában: egy törött példány a korábbi márévári³⁶ feltárások, egy sörétszerű apró gömböcskék és puszkagolyók öntésére egyaránt alkalmas tábla

formájú negatív pedig a pécsváradi vár anyagából származik.³⁷

Vasból kovácsolt golyóöntő fogók (22. ábra 1–5)³⁸

A fogó formájú golyóöntő negatívok rézből és vasból készült változatai közül Újpalánkon csak az utóbbi – valószínűleg olcsóbban beszerezhető – változatnak került elő öt példánya.³⁹ Mind az öt a vasfogók egyszerűbb változatát képviseli, vagyis az öntőforma a szárral egybe kovácsolt és nincs külön bronzbetéte, mint a bajcsai várásatás három öntőfogója közül kettőnek is.⁴⁰

Valamennyi fogó a korrózió miatt erősen hiányos, így a mért adatok nem tükrözik az

³⁴ A pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében. Ltsz. JPM K.79.10.26.

³⁵ Gere 2003, 46, 27. tábla 1.

³⁶ Hancz – Varga 2013, 70. Márévár, 1964. évi ásatás, G. szelvény. Ltsz. JPM K.78.82.2.

³⁷ Hancz – Varga 2013, 70. Pécsvárad-Vár. Ltsz. JPM K.88.1.60.

³⁸ 1: ltsz. P.84.32.1; 2: ltsz. P.84.20.1, hossza: 11,1 cm; 3: ltsz. P.83.8.3; 4: ltsz. 80.623.9; 5: ltsz. P.84.20.2, hossza: 12,6 cm.

³⁹ Az ozorai várból Gere László közölt egy szép, rézből készített fél öntőformát, ami felülcsuklós szerkezetével nem is igazán sorolható a fogó formájú negatívok közé. Lelehelyleírása alapján hódoltság előttinek látszik. Gere 2003, 45, 26. tábla 5.

⁴⁰ Vándor – Kovács 2002, 59, 180–181. kép.

23. ábra. Szekszárd-Palánk. Bronz golyóöntő formák. Fotó: Gaál Attila
 Fig. 23. Szekszárd-Palánk. Bullet moulds of bronze. Photographs: Attila Gaál

eredeti méreteket. Amennyire megállapítható, a nyelvek laposak, téglalap átmetszetűek voltak. Az öntőformák is laposak, egynél kör alakú, egy másiknál négyzetes oldalú, a többinél inkább ovális. A lemezesedés miatt az öntőformák oldalai annyira elvékonyodtak, hogy háromnál (22. ábra 2–4) az oldalfal át is lyukadt. Nagyon hasonló vas öntőfogókat Kalmár János közölt a füleki (Fil'akovo, Szlovákia) vár leletei között. Közülük három kisebb példány 1,3 cm átmérőjű lövedékek, egy nagyobb változat pedig szakállas puskákhoz való, nagyobb golyók öntésére volt alkalmas. Utóbbiak egyike

egy 1583-as Rudolf-denárral együtt került elő.⁴¹ Egy-egy darab Bajcsáról, a visegrádi várból és Ozoráról is ismert.⁴²

Bronz golyóöntők (23. ábra 1–6)⁴³
 Újpalánkon hat darab fél bronz öntőnegatív is előkerült, köztük összeillő párt is találtunk (a pár darabjai az 1962-ben terepbejárás során, majd közel két évtizednyi eltéréssel az ásatás során kerültek elő). Van köztük egy oktaéder alakú forma, továbbá három kocka és három pajzs alakú féldarab. Mindegyiknek a hátoldalán egy, a formával egybeöntött, kiemelkedő, vízszintesen átlukasztott szögletes fül található, amely egyben a használati módra is utal. Kettőben ugyanis (23. ábra 1–2) átfűzött lágyvas drót darabja maradt, amellyel a két felet minden öntés előtt összeszorították (24. ábra). Tehát nem a bajcsaihoz hasonló vasszerű fogók betétjei voltak, hanem külön öntőpárok részei. Erre utal az is, hogy a drótmadványon kívül egyetlen esetben sem találtam a hátoldalon vas-

⁴¹ Kalmár 1959, 11. A leírásban összesen három fogót említ a szerző, de a XIV. táblán egy nagyobb (XIV.1.) és három kisebb fogó látszik.

⁴² Vándor – Kovács 2002, 182. kép; Kovács – N. Kocsis 2010; Gere 2003, 46, 26. tábla 4.

⁴³ 1: Itsz. 63.337.1; 2: Itsz. P.84.52.1; 3: Itsz. P.83.8.24. (az 55/B jelű objektumból került elő); 4: Itsz. –; 5: Itsz. P.86.55.1; 6: Itsz. P.83.8.23.

24. ábra. A páros bronz golyóöntő formák használati módja. Fotó: Gaál Attila
Fig. 24. Using two-part bullet moulds made from bronze. Photograph: Attila Gaál

25. ábra. Szekszárd-Palánk. Kerámia öntőtégely. Fotó, rajz: Gaál Attila
Fig. 25. Szekszárd-Palánk. Ceramic casting pot. Photograph and drawing: Attila Gaál

26. ábra. Szekszárd-Palánk. 1. Ólom pisztoly- és puszkagolyók; 2. öntés után hengeresre faragott ólomgolyók. Fotó: Gaál Attila
Fig. 26. Szekszárd-Palánk. 1. Lead bullets for pistols and shoulder-guns; 2. Lead bullets made cylindrical after casting. Photographs: Attila Gaál

oxid maradványokat, valamint a hátoldalak gondos megformázásának sem lenne értelme, ha azt a kovácsoltvas pofa beborítaná. Az egyik szekszárdi példányhoz (23. ábra 5–6) nagyon hasonló féldarab ismert Dombóvár-Gólyavár lelőhelyről, melynek használati módja szintén ugyanez lehetett.⁴⁴

A negatívokban önthető golyók átmérője három esetben 1,4 cm (23. ábra 1–2, 5), kettőben 1,3 cm (23. ábra 3, 6), egy minta esetében pedig az önthető golyó átmérője 1,2 cm volt (23. ábra 4).

Öntőtégely (25. ábra)⁴⁵

Öntéssel függ össze egy kisméretű, kerámia öntőtégely, amely háromszögű szájnnyílással készült (magassága: 6 cm). Vörösesbarna anyaga erősen átégett. Nem a vár területén került elő,

hanem a várhoz tartozó település rétegéből a Sió-csatorna rendezési munkálatai során. Öntőtégelyek és poharak több formában is előfordulnak, hengeres és háromszögletű szájnnyílásút egyaránt használtak. Hasonló, háromszögletű szájnnyílású, de egyenes aljú változatai ismertek például Pozsonyból (Bratislava, Szlovákia), egy talpas, bronzöntésre használt példány pedig a bajcsai vár ásatása során került elő.⁴⁶ A füleki vár öntőtégelyeinek egy része szintén háromszögletű, ezek 4,5–7,5 cm-es magasságukkal nagyjá-

⁴⁴ Szabó – Csányi 2012, 183, 209, 6. kép 7.

⁴⁵ Ltsz. 80.623.345.

⁴⁶ Polla 1979, 161, obr. 85.1, 3; Vándor – Kovács 2002, 71, 178, 205. kép.

27. ábra. Szekszárd-Palánk. Ép, valamint becsapódásuk következtében deformálódott, öntőcsapos ólomgolyók. Fotó: Gaál Attila
 Fig. 27. Szekszárd-Palánk. Undamaged lead bullets with others misshapen through impact. Photographs: Attila Gaál

28. ábra. Szekszárd-Palánk. 1. Ólomtáblák és olvadékok; 2. hengeres ólomrudakból levágott darabok. Fotó: Gaál Attila
 Fig. 28. Szekszárd-Palánk. 1. Lead ingots and lead droplets; 2. Pieces cut from lead bars. Photographs: Attila Gaál

ból az újpalánki lelettel azonos mennyiségű fém olvasztására lehettek alkalmasak.⁴⁷

Ólomgolyók (26. ábra 1–2; 27. ábra)

A vár területéről, hulladékgödreiből és a vár környékének több száz méteres körzetéből egyaránt kerültek elő ólomból öntött pisztoly- és puskagolyók (26. ábra 1). Átmérőjük 1,1 cm és 1,8 cm között váltakozó, de többségét az 1,1–

1,5 cm közöttiek jelentik. A 110 darab lövedék többsége gömb alakú, de nyolc darabot öntés után hengeresre alakítottak. Ennek okát nem ismerjük, talán az lehet a magyarázat, hogy a nagyobb átmérőjű golyót a kisebb kaliberű fegyverhez igazították (26. ábra 2).

A megöntött golyók nagy részéről nem távolították el az öntési csapot (27. ábra), hanem csappal hátrafelé helyezték be a fegyver csövébe, így az a kilövés után mintegy stabilizátor-ként hátul maradván segítette a pontosabb lövést. Az ilyen lövedékek esetében, ha a becsapódás

⁴⁷ Kalmár 1959, 14.

során ellapultak is, az öntési csap többnyire a középpontjukban maradt. Itt kell megjegyezni, hogy nagyon nagy szórásban találtunk ép ólomgolyókat a vár környezetében. Ez nem azt jelenti, hogy ezeket nem lőtték ki, hanem azt, hogy nem találtak célt, így nem deformálódtak. Ólomból öntött puska- és pisztolygolyók szinte minden olyan 16–17. századi lelőhelyről ismeretek, ahol hadi események folytak. Egy szép, magas öntőcsapos, 1,4 cm átmérőjű példány került elő például a Pécs belvárosában feltárt ötvösműhely leletmentésénél.⁴⁸

Öntési alapanyag leletek (28. ábra 1–2)

A golyók és egyéb tárgyak öntésére szolgáló ólom jelentős értéknek számított, s mert főleg az

előbbi fogyóeszköz volt, folyamatosan pótolni kellett a készleteket. Talán a vár fennállása alatti gyakori romeltakarításoknak, területrendezéseknek köszönhető, hogy ennek ellenére elég nagy mennyiségű szétfolyt ólomolvadék és -lepény, illetve tábla alakú ólomtömb került elő. Utóbbiakon több esetben is megfigyelhető, hogy az olvasztáshoz balta- vagy szekerceszzerű eszközzel vágta le belőlük darabokat. Olyan, 1,1-1,3 cm hosszú ólomdarabokat is találtunk, melyeket 0,8-1,1 cm vastag, hengeres rudakról vágta le (28. ábra 2). Ezek lehetnek valamely tárgy, talán ólomgolyóöntéshez előkészített, méretre vágott darabok, de az is lehet, hogy szükség esetén lőszerként használták őket.

ÖSSZEGZÉS

Jeni Palanka, azaz Újpalánk területén kovácsműhellyel azonosítható konkrét objektum nem került elő, de a leletek arra utalnak, hogy a várban működött ilyen műhely. Közülük a tűzifogó egyértelműen kovácsszerszám volt, a többi eszköz (kalapács, harapófogó) azonban többféle funkciót is betölthetett.

A 60/A jelű objektumból származó fémanyag sokfélesége azt bizonyítja, hogy a tárgyak olyan fémmegmunkáló műhelyhez tartoztak, ahol fegyvereket, lőszerszámokat, mérleget stb. javítottak, esetleg készítettek is. E tevékenységre a félkész, valamint újrahasznosításra előkészített fémtárgyak jelenléte utal. Kevés kivételtől eltekintve innen származnak a könnyen kezelhető ólom alapanyagból önthető gombok és ékszerek kő öntőnegatívjai is, melyeket többnyire palakőből vagy más, arra alkalmas kőanyagból is elkészítettek. Ezek részben egyoldalas negatívok voltak, de több ellendarabos, vagy éppen egyes változatot is azonosítottunk közöttük.

A vár teljes területén találtunk ólom puska- és pisztolygolyók öntésére alkalmas eszközöket, valamint igen nagy számban ép és becsapódáskor eltorzult ólomgolyókat. Az ezekkel

kapcsolatos tevékenység nem köthető az iménti fémmegmunkáló műhelyhez, hanem a várkatonaság mindennapi életének volt része.

Az öntőnegatívok között öt darab kovácsoltvasból készült fogó, két agyag- és egy homokkő negatív, valamint hat darab bronz félnegatív van. A más lelőhelyeken talált réz vagy vas-bronz kombinációjú, igényesebb kivitelű golyóöntőkhöz képest ezek egyszerűbb kivitelezésűek, a bronznegatívok két féldarabját minden öntésnél vasdróttal fogták egybe.

A fenti tevékenységekhez kötődik a váron kívül talált háromszögletes szájnylású kerámia öntőtégely és egy hasonlóan a töredéke, ám szórvány jellegük miatt közelebbi nem állapítható meg róluk.

Az ismertett fémmegmunkáló eszközök és termékek több más, hódoltság kori lelőhelyről is ismertek. Legközelebbi párhuzamaikat főként a füleki, az ozorai, a barcsi⁴⁹ várfeltárások és részben a bajcsavári stájer vár leletei, valamint a pécsi hódoltság kori leletek között találjuk meg. Az újpalánki leletek ezektől elsősorban az ötvöstevékenységre utaló kőnegatívok szokatlanul nagy számában különböznek.

⁴⁸ Hancz – Varga 2013, 71. A *Pécs mindennapjai a török félhold alatt* című kiállítás kiadványa szerint bronzból öntötték, ez azonban nem valószínű. Lelelőhelye: Pécs, Széchenyi téri gázároknál talált ötvösműhely lelet-

mentése. A pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében. Ltsz. JPM K.77.8.59.

⁴⁹ A barcsi fémanyag hasonló leletei még közöletlenek. A várban működő kovácsműhelyre utaló leletek pl. Kovács – Rózsás 1996, 16. kép 1–4.

IRODALOM

- Cabello – Feld 1980 Cabello, Juan – Feld István: Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról (Bericht über die Erforschung der Burg von Füzér im Jahre 1977). *ArchÉrt* 107 (1980) 214–225.
- Evlia* 1904 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Ford.: Karácson Imre. Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók III. Budapest 1904.
- Gaál 1979–1980 Gaál Attila: A dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető (The 16th–17th century cemetery of Dombóvár-Békató). *BÁMÉ* 10–11 (1979–1980) 133–223.
- Gaál 1983 Gaál Attila: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei (Copper vessels of the Szekszárd Museum from the Turkish occupation period). *CommArchHung* 1983, 163–186.
- Gaál 1984 Gaál Attila: Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. *BÁMÉ* 12 (1984) 123–155.
- Gaál 1985 Gaál Attila: Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. StAgr 5. Eger 1985, 185–197.
- Gaál 1991 Gaál Attila: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei II. (Copper vessels of the Szekszárd Museum from the Turkish occupation period II.). *CommArchHung* 1991, 191–207.
- Gaál 2004 Gaál Attila: Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében (Irdene Pfeifen aus der Zeit der Türkenherrschaft in der Sammlung des Wosinsky Mór Museums). *WMMÉ* 26 (2004) 259–295, I–IV. tábla.
- Gaál 2005 Gaál Attila: Kínai porcelánok és utánzataik, valamint üvegkarpercekek a Jeni-palánki török palánkvárból (Chinesische Porzellanen und ihre Nachahmungen, sowie Glasarmreife aus der türkischen Plankenburg Jeni-Palánk). *WMMÉ* 27 (2005) 205–258, 1–4. tábla.
- Gaál 2010 Gaál Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) területéről és feltárásából. Mázas asztali edények (Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni Palanka/). *WMMÉ* 32 (2010) 401–452.
- Gaál 2011 Gaál Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából II. Talpastálak, kiöntőcsöves korsók (Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni Palanka/ II. Fußgefäße, Tüllenkrüge). *WMMÉ* 33 (2011) 231–286.
- Gaál 2012 Gaál Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából III. Cserépkorsók, kanták (Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni Palanka/ III. Scherbenkrüge, Pokale). *WMMÉ* 34 (2012) 255–317.

- Gaál 2013 Gaál Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából IV. Fazekak, fedők, sütőharangok (Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni Palanka/ IV. Töpfe, Deckel, Backglocken). *WMMÉ* 35 (2013) 219–304.
- Gaál 2015 Gaál Attila: Tűzhelyek és kályhák maradványai a Szekszárd-palánki (Jeni Palánk) török várban és településen (Reststücke von Herdstellen und Ofen in der Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni Palánk/ und in der Ortschaft). *WMMÉ* 37 (2015) 145–215.
- Gere 2003 Gere László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból* [mit deutscher Zusammenfassung]. *Opuscula Hung* 4. Budapest 2003.
- Hancz – Varga 2013 Hancz Erika – Varga Szabolcs: *Pécs mindennapjai a török félhold alatt*. Kiállítási katalógus. Pécs 2013.
- Hegyi 2007 Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9. Budapest 2007.
- Holub 1974 Holub József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 5 (1974) 5–124.
- Kalmár 1959 Kalmár János: *A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei* (Die Denkmäler der Burg Filakovo aus dem XV.–XVII. Jahrh.). *RégFüz* Ser. II. 4. Budapest 1959.
- Kovács – Rózsás 1996 Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török palánkvár (The Turkish hoarding castle of Barcs). *SMK* 12 (1996) 163–181.
- Kovács – N. Kocsis 2010 Kovács István – N. Kocsis Edit: *„Vár a Duna partján, rettenetes szikla tetején...”. Visegrád az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt a XVI–XVII. században*. Kiállításvezető. Visegrád 2010.
- Ottendorff 1662–1667 *Ottendorff, Heinrich: Der weeg von Ofen auff Griegisch Weissenburg, oder Die beschreibung der alda gelegenen Palanken und derselben gantzen gegendt* (1662–1667). Kézirat. Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, K VII k 2–15.
- Ottendorff 1943 *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása*. Szövegét kiadta, magyarra ford. és bevezetéssel ellátta: Hermann Egyed. Pécs 1943.
- Polla 1979 Polla, Belo: *Bratislava – západné suburbium* (Bratislava – westliches Suburbium). Bratislava 1979.
- Szabó 1954 Szabó György: A falusi kovács a XV–XVI. században. *FolArch* 6 (1954) 123–145.
- Szabó – Csányi 2012 Szabó Géza – Csányi Viktor: Werbőczy két Tolna megyei vára: Dombó és Döbrököz az újabb régészeti megfigyelések tükrében (Zwei Burgen von Werbőczy im Komitat Tolnau. Dombó und Döbrököz im Überblick der neueren archäologischen Beobachtungen). *WMMÉ* 34 (2012) 179–212.
- Szalay 1977 Szalay Emőke: Debreceni céhbehívótablák (Einberufungstafeln der Zünfte von Debrecen). *DMÉ* 1977, 203–227.

- Vándor 2002 Vándor László: A bajcsai vár fém-, fa- és csonttárgyai. In: *Weitschawar – Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002, 73–82.
- Vándor – Kovács 2002 Vándor László – Kovács Gyöngyi: Bajcsavár régészeti kutatása. In: *Weitschawar – Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002, 47–62.
- Wicker 2008 Wicker Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában (Rác and Vlach People in the Northern-Bácska Region during the Turkish Rule)*. Kecskemét 2008.

EVIDENCE OF METALWORKING FROM YENI PALANKA, THE OTTOMAN PALISADED FORT AT SZEKSZÁRD-PALÁNK

Attila Gaál

Of the finds recovered from Yeni Palanka ('New Palanka'), a small Ottoman palisaded fort excavated between 1975 and 1986 near Szekszárd in southern Hungary, various assemblages of ceramic artefacts (tobacco pipes, porcelain items, footed bowls, tableware, and earthenware storage vessels) have already been published. In this paper, however, a particular group of finds connected with metalworking is presented. Of the very numerous metal finds recovered, artefacts were selected which were in all probability made, repaired, or used in the course of metalworking activity by soldiers stationed there, or by masters working for them in the fort.

With slight exaggeration of course, every metal artefact recovered at the fort could have been discussed in the paper. Namely, the repairs to – and the patches on – the copper vessels, which were published earlier on, may have been made in the same place in which the repair and sharpening of agricultural implements (spades, hoes, scythes, sickles, axes, etc.) took place, and in which the maintenance of weaponry (sword blades, hatchets, light axes, metal items for wheelwrights, battle axes) was performed. The same may be said of the ironwork and locksmith's work used in the buildings at the fort, the making of smaller and larger nails, tools and implements, and the many other metal artefacts associated with everyday life, and especially the repairing of these. For reasons of space, though, the scope has been narrowed significantly. Here the only artefacts presented are a few characteristic metalworking tools, devices and raw materials for the making of lead bullets, and stone moulds that belonged to a metalworking workshop, its pit (Feature 60/A) uncovered on the site occupied by the fort. Other finds from the workshop – iron and copper artefacts, weapon and horse-gear parts, and other items – are given in list form only. They will be presented in detail at a later date.

In the course of the excavations, a few hearths were unearthed that might have belonged to the metalworking workshop (figs. 3–4). Although iron-bearing dross was found in a number of places, no object came to light that indicated unequivocally the presence of a forge. Despite this, the existence of such a facility may be inferred, on the basis of the many semi-finished products; pieces of iron ready for forging; smaller amounts of iron salamander and so on; and the existence of a place where tools and implements found in the fort were in use and where the necessary day-to-day blacksmithing tasks were performed, including those connected with the soldiers' horses.

The weapons and weapon remains found in Feature 60/A, but mainly the casting moulds brought to light there, show that a master engaged in the making and repair of metal artefacts was active in the fort (figs. 5–6). Outstanding among the tools used for metalworking are a large pair of

pliers (*fig. 7*) and the finest of the hammerheads uncovered (*fig. 9*): a goldsmith's hammer (possibly) the head of which is decorated (*fig. 10*).

The majority of the stone (mostly slate) moulds used for casting jewellery came to light in the above-mentioned workshop. Some of these were reused after breaking or developing cracks; they were used to make new moulds. Some moulds contained castings which were incomplete or pieces of metal waiting to be worked (*figs. 11–19*). A few metal buttons made by such means also came to light.

Another major group of metalworking finds is the one represented by tools used for the casting of bullets. These could have been used in conjunction with hearths in the open air as well as with those in enclosed spaces.

The fort was equipped with small-bore cannons, a number of cannonballs for which came to light, although no moulds for casting cannonballs occur among the finds (at other fortifications, such moulds have been discovered). However, a number of versions of devices used to cast bullets for pistols and shoulder-guns were unearthed. Their use required no special knowledge: bullets were probably made by soldiers themselves as and when required. Two such moulds were made from fired clay and one from stone that was easily worked. All originally had two sides (i.e. each had a pair), but in each case only one side has come down to us (*fig. 21*). Hinged bullet moulds made of iron are common among finds from this time; at the fort, five were unearthed, all of which were in fairly poor condition. No scissors-type bullet mould with bronze jaws – a kind known from Bajcsavár, for example – was recovered. Cube-shaped bronze negatives in several versions were also used; the two halves of these were bound together with iron wire when bullets were cast.

Connected to the above work were a ceramic casting pot with a triangular lip and a fragment of a similar vessel. Both the pot and the fragment were recovered outside the fort, as stray finds. A variant with a triangular lip but with a flat base is known from Pozsony (Bratislava, Slovakia) for example, and a footed example that was used for casting bronze is known from Bajcsavár. Some of the casting pots from Fülek (Fil'akovo, Slovakia) Castle likewise feature a triangular lip. These are mostly 4.5–7 cm in height and would have been suitable for casting the same amount of metal as the casting pot from Újpalánk (*fig. 25*).

The majority of the 110 projectiles (cannonballs, bullets) from the site are spherical, but eight were made cylindrical after casting. The reasons for this are unknown. The explanation may be that bullets of larger calibre were trimmed to that they would fit smaller-calibre weapons (*fig. 26: 2*). On a great number of the bullets cast, the small projections resulting from the casting process had not been removed: these bullets were placed in the barrel of a weapon with the projection facing backwards. Lead bullets or pieces of lead showing signs of cutting that were connected with bullet production were recovered from almost every point in the fort (*figs. 26–28*).

The kinds of metalworking tools and products presented are known from many Ottoman-era excavation sites. Their closest parallels are to be found principally among finds from excavations conducted at the forts of Fülek, Ozora, and Barcs, partly among finds from the Styrian fort of Bajcsavár, and also among finds from Ottoman-era Pécs. The distinctiveness of the Újpalánk finds is manifest first and foremost in the unusually large number of jewellery moulds made of stone, indicating goldsmith's work.

AZ ANYAGVIZSGÁLATOK JELENTŐSÉGE A 16–17. SZÁZADI BALKÁNI ÖTVÖSMŰHELYEK MEGHATÁROZÁSÁBAN

Gerelyes Ibolya

Az elmúlt években egy, az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) által támogatott kutatás keretén belül lehetőségünk nyílt arra, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Régészeti Tára hódoltság kori gyűjteményének egyes ötvöstárgyain, nevezetesen a balkáni műhelyekhez köthető ezüsttárgyak egy részén anyagösszetétel-vizsgálatot végeztessünk el.¹ Nagyszámú mintavételre nem volt módunk, a

kapott eredmények azonban, mint alább látni fogjuk, biztatóak a tekintetben, hogy a megkezdett munkát érdemes folytatni.²

A gyűjteményből 12 darab ezüst ivócsészét, három törökös balkáni ékszert és három gyűrűt vontunk be a vizsgálatba. Összehasonlító anyagként három szultáni tugrával hitelesített, isztambuli műhelyben készült tárgyat, valamint egy ezüst pecsétnyomot használtunk fel.

BALKÁNI EREDETŰ EZÜST IVÓCSÉSZÉK³

Az edényeken alkalmazott díszítőmotívumok alapján az alábbi csoportokat lehetett felállítani:

I. CSOPORT:

A BABA NAKKAS-STÍLUS EMLÉKEI

1. Ltsz. 1891.56.7. A tálka teljes felületét poncolt háttérből kiemelkedő, finoman kidolgozott lótuuszvirágos, indás-leveles díszítés borítja. A csésze díszítőmotívumai az 1470 körül, az isztambuli szultáni szerájban kidolgozott, a kor vezető művésze után Baba Nakkasnak nevezett stílus elemeit tartalmazzák. E tény arra utal, hogy a tárgy oszmán előkép után készült (1. ábra).

2. Ltsz. App.Jank.178. A csésze aranyozott belső felületét, öblét és oldalát egyaránt, finoman poncolt háttérből kiemelkedő, folyamatos vésett díszítmény borítja: leveles ágakkal összekapcsolt stilizált lótuuszvirágok és apró, ötszirmú rozetták. Peremén két helyen ezüst próbajegy. Pereme alatt kívül, utólagosan bevéssett cirill betűs ószláv felirat fut. Fehér Géza feloldása szerint: „a csészét javította...” (a név olvashatatlan).⁴ A csésze mintázata a fentihez hasonlóan a Baba Nakkas-stílusra emlékeztet. A leltárkönyvi adatok szerint a tárgy az App.Jank. 179. leltári számú darabbal együtt Raguzából (Dubrovnik) került Bécsbe, majd innen vásárlás útján Jankovich Miklós tulajdonába.⁵

¹ OTKA K 49052.

² A vizsgálatokat az MTA debreceni Atommagkutató Intézetében röntgen fluoreszcencia módszerrel végezték. A munkát Dr. Kis-Varga Miklós vezette.

³ A gyűjtemény a szakirodalomból jól ismert. Vö. Fehér 1963; Fehér 1965.

⁴ Fehér 1965, 172.

⁵ *E cimeliis Generalis Vukasevich Ragusa allatis et Viennae distractis a florenis triginta duobus obtentum.* [Apparatus Varii profani et sacri usus, e Collectione Spectabilis Domini Nicolai Jankovich Museo Nationali Hungarico resignati, MNM Adattár]. Hasonló díszítés látható

az App.Jank.179. leltári számú darabon is. A tárgy leírása: A csésze oldalát finoman poncolt háttérből kiemelkedő, vésett díszítményrendszer borítja: leveles indákkal összekapcsolt stilizált lótuuszvirágok és ötszirmú apró rozetták. A csésze pártadisszel keretelt öblében klasszikus arabeszkre emlékeztető, folyamatos hálómintát alkotó, elhegyesedő végű levelek. A csésze peremén utólagosan bevéssett latin nyelvű, hamis felirat: „György baráté vagyok. 1537”, a horvátországi születésű Martinuzzi (családi nevén: Utiesenić) Fráter György (1482–1551) érsekre, János Zsigmond (1541–1571) erdélyi fejedelem helytartójára utal.

1. *ábra.* Ezüst ivócsésze, 16. század első fele, MNM, ltsz. 1891.56.7. Fotó: Kardos Judit
 Fig. 1. Silver drinking bowl, first half of the 16th century, HNMF, inv. no. 1891.56.7.
 Photograph: Judit Kardos

2. *ábra.* Ezüst ivócsésze, 16. század első fele-közepe, MNM, ltsz. 1874.267. Fotó: Kardos Judit
 Fig. 2. Silver drinking bowl, early to mid-16th century, HNMF, inv. no. 1874.267.
 Photograph: Judit Kardos

3. *ábra.* Ezüst ivócsésze, 16. század első fele-közepe, MNM, ltsz. 1949.301. Fotó: Kardos Judit
 Fig. 3. Silver drinking bowl, early to mid-16th century, HNMF, inv. no. 1949.301.
 Photograph: Judit Kardos

4. *ábra.* Ezüst ivócsésze, 16. század második fele, MNM, ltsz. 1913.13. Fotó: Kardos Judit
 Fig. 4. Silver drinking bowl, second half of the 16th century, HNMF, inv. no. 1913.13.
 Photograph: Judit Kardos

II. CSOPORT:

A BABA NAKKAS-STÍLUSRA EMLÉKEZTETŐ,
LEEGYSZERŰSÍTETT MOTÍVUMOKKAL
DÍSZÍTETT DARABOK

1. Ltsz. 1874.267. A lapított félgömb alakú tál oldalát váltakozva sima és nagyon erősen leegyszerűsített, poncolt háttérből kiemelkedő lótuszvirág-motívumokkal töltött, forgórózsaszerűen elrendezett kartusok díszítik. A tál öblét gyöngysorkeretesben ugyancsak lótuszvirágok, illetve elnyújtott formájú, cakkos szélű levelek – az iráni eredetű *szaz* motívum leegyszerűsített változatai – díszítik. A perem alatt kívül, keskeny sávban, poncolt alapon egymást keresztező pálcák. Lelőhelye: Kubin (Kovin, Szerbia) (2. ábra).

2. Ltsz. 1891.56.6. A tálka oldalát váltakozva sima és díszített kartusok borítják. Az utóbbiak méretükben és formájukban is eltérnek a díszítetlen változattól; belső felületüket poncolt háttérből kiemelkedő stilizált, vésett lótuszvirágok töltik ki. A tálka öblében poncolt háttérből kiemelkedő, vésett, leveles indás díszítés, amely stílusában jelentősen eltér az edényke többi részén alkalmazott motívumoktól.

3. Ltsz. 1887.36.1. A tálka oldalát gyöngysorkeretesben váltakozva sima és díszített kartusok borítják. Az utóbbiak díszítménye: poncolt háttérből kiemelkedő lótuszvirágok. Ugyanez a díszítés fedi az edény öblét is. Középen szegeccsel felerősítve forgatható fejű szarvasszobrocska.

4. Ltsz. 1949.301. A lapított félgömb alakú tál oldalát gyöngysorkeretesben váltakozva sima, illetve nagyon erősen leegyszerűsített lótuszvirág-motívumokkal töltött, forgórózsaszerűen elrendezett kartusok díszítik. Köldökén egyszerű, geometrikus mintázat látható, közepén lyukkal. Ez utóbbi arra utal, hogy a csésze közepén eredetileg szegeccsel felerősített öntött figura, talán szarvasalak lehetett. Lelőhely: Kolozsvár környéke (Cluj-Napoca, Románia) (3. ábra).

A csoport mind a négy tálkájára jellemző, forgórózsaszerűen elrendezett kartusokat kitöltő díszítőmotívum-rendszer a fent említett Baba Nakkas-stílus egy kissé leegyszerűsített, elnagyolt változatának tekinthető.

⁶ Az MNM gyűjteményében még egy, ebbe a csoportba sorolható, de jelen vizsgálatban nem szereplő csészét őrzünk (ltsz. 1929.36). A tálka belső oldalán hat számárhátíves mezőt alakítottak ki, melynek mind-

5. ábra. Ezüst ivócsésze, 16. század második fele, MNM, ltsz. 1920.16. Fotó: Kardos Judit
Fig. 5. Silver drinking bowl, second half of the 16th century, HNM, inv. no. 1920.16.
Photograph: Judit Kardos

III. CSOPORT:

SZAMÁRHÁTÍVES MEZŐBEN
ÁLLATFIGURÁKKAL, MADARAKKAL
DÍSZÍTETT DARABOK

1. Ltsz. 1913.13. A tálka oldalát nyolc számárhátíves mezőre tagolt díszítés borítja, melyek mindegyikében, poncolt háttér előtt, stilizált madár áll. A tál öblében nagyon egyszerű, bekarcolt, geometrikus díszítés látható, melynek közepébe utólagosan, ezüstből öntött, forgatható fejű kosszobrocskát illesztettek (4. ábra).

2. Ltsz. 1920.16. A tálka oldalát 12 számárhátíves mezőre tagolt díszítés borítja, melyek mindegyikében egy-egy domborított állatalak – szarvas, kutya, páva – áll. A tál öblében ugyancsak domborított állatfigura, talán sárkány látható. A szájperem alatt, kívül kezdetleges kivitelű, vésett, ószláv nyelvű felirat olvasható: „(Na: 1820) Ezt a csészét Knežević Jovan pap részére vásárolták.” A szájpereme alá, kívül kis függesztőkarikát forrasztottak (5. ábra).⁶

egyikében egy-egy figura látható: azonosíthatatlan, stilizált madarak, griff, szirén. A tálka öblében vésett, geometrikus mintázat, amelyet cirill betűs, ószláv nyelvű felirat keretel: „Isten, az ige, testben megjelent

IV. CSOPORT:
A FENTI CSOPORTOKBA NEM ILLESZTHETŐ,
EGYEDI DARABOK

1. Ltsz. 1889.4.1. A lapított félgömb alakú tálka oldalát váltakozva sima és díszített panelek fedik. Ez utóbbiak díszítménye: poncolt háttérből kiemelkedő vésett, stilizált lóuszok. Ugyanez a mintázat borítja a tálka öblét is, amelynek közepén utólagosan felerősített, aranyszínezett ezüstlemez látható. A panelsort a tálka

öblében kör alakú sáv zárja: poncolt háttérből kiemelkedő leveles inda.

2. Ltsz. 55.447.C. A tálka oldalát gyöngyso-
rokkal elválasztott öt vízszintes sáv díszíti: egy
sima, majd három hullámvonallal töltött, ame-
lyekben a sima, illetve a poncolt felületek vál-
takoznak. A belső sávban rombusz alakú sima
panelek sora fut körbe. A tál öblében kettős
gyöngysoorkeretben poncolt alapon hatszirmú
rozetta. Az egyes szirmok belsejét pontsor
tölti ki.

1. táblázat. A Magyar Nemzeti Múzeum balkáni eredetű ezüst ivócsészéin végzett
anyagvizsgálatok eredménye
Table 1. Results of the tests conducted on Balkan-origin silver drinking bowls kept
at the Hungarian National Museum

Ezüstcsészék MNM	koncentráció (súly- %)							
	Fe	Cu	Ag	Au	Hg	Pb	Bi	As
I. csoport								
1. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1891.56.7.	0,69	4,06	94,3	0,06	–	0,78	–	–
2. Ezüst ivócsésze Ltsz. App.Jank.178.	0,37	5,19	93	0,16	0,36	0,04	0,51	–
II. csoport								
1. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1874.267.	0,07	4,31	95,3	–	–	0,04	0,26	–
2. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1891.56.6.	0,39	5,9	93,2	0,1	–	0,12	0,26	–
3. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1887.36.1.	0,7	7,8	91,2	–	–	0,24	–	–
4. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1949.301.	1	2,35	96	–	–	0,28	0,27	–
III. csoport								
1. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1913.13.	0,75	30,2	64,3	0,98	1,52	0,25	–	1,9
2. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1920.16.	0,55	9,85	88,3	0,3	–	0,73	–	0,16
IV. csoport								
1. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1889.4.1.	0,65	3,38	95,7	0,07	–	0,15	–	–
2. Ezüst ivócsésze Ltsz. 55.447.C	0,5	5,53	93,7	–	–	0,2	–	–
3. Ezüst ivócsésze Ltsz. 55.446.C	0,63	3,42	94,3	1,12	–	0,23	0,24	–
4. Ezüst ivócsésze Ltsz. 1887.36.2.	0,62	6,5	92,3	0,26	–	0,22	–	–

az emberi nemnek. Ámen.” A szájperem alatt, kívül
másik felirat fut körbe: „Ezt a csészét Ilijanci ötvös

7082 (1574) évben, Szelim cár idejében készítette. Ir-
galmazz nekem legfelségesebb Isten.” Fehér 1965, 184.

6. ábra. Ezüst ivócsésze, 16. század második fele, MNM, ltsz. 55.446.C. Fotó: Kardos Judit
Fig. 6. Silver drinking bowl, second half of the 16th century, HNM, inv. no. 55.446.C.
Photograph: Judit Kardos

3. Ltsz. 55.446.C. A lapított félgömb alakú tálka oldalát váltakozva, forgórózsaszerűen elrendezett sima ezüst- és aranyozott sávok díszítik. Ez utóbbiak felületét poncolt alapon vésett, leveles, virágos indák töltik ki. Közvetlenül a perem alatt, belül, ugyancsak aranyozott, vízszintes sáv fut, benne finoman vésett félkörívek alkotta mintázat. A tárgy köldöke, és az azt övező sáv szintén aranyozott. A köldökön leveles-indás ágakkal körülvevett vésett madáralak látható, a keretező sávban egymást keresztező pálcikák alkotta díszítés. A perem alatti sávban erősen kopott mesterjegy; olvasata: *amel-i Musztafa*, jelentése: „készítette Musztafa” (6. ábra).

4. Ltsz. 1887.36.2. Félgömb alakú sima ezüsttálka, köldöke befelé domborított.

A csészek értékeléséhez összehasonlító anyagként felhasznált tárgyak leírása:

1. Ezüst ivócsésze. Ezüst, részben aranyozott. Oldalát két sorban rombusz, illetve félköríves sima panelek díszítik. Pereme alatt, kívül-belül, poncolt alapon növényi és állati ornamentikával kitöltött félköríves kartusok sora fut. Öblében ugyancsak poncolt háttérből kiemel-

7. ábra. Ezüst pecsétnyomó, 17. század (?), MNM, ltsz. 1890.16. Fotó: Kardos Judit
Fig. 7. Silver seal, 17th century (?), HNM, inv. no. 1890.16. Photographs: Judit Kardos

kedő arabeszkdíszítés. Oldalán II. Bajezid (1481–1512) bepecsételt tigris, talpán ötvös próbajegy látható.⁷

2. Írókészlet. Ltsz. 1926.32. Ezüst, részben aranyozott. A tárgy két részből áll: a tinta tárolására szolgáló kis tégelyből, és a tollak tartására alkalmas téglalakú tokból. A tintatartó alján, illetve a tolltartón beütött szultáni tigris olvasható: I. Mahmud (1730–1754).⁸

3. Pecsétnyomó. Ltsz. 1890.16. Ezüst, mandorla alakú lap. Fogóján gomb és fül. Fel-

⁷ Petsopoulos 1982, 44, fig. 21; Kürkman 1996, 122. A tárgy a Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington D.C. tulajdona. Az anyagvizsgálat eredményére vonatkozóan: Petsopoulos 1982, 217.

⁸ Fehér 1996–2002, 105.

irata: „Uram. Veli Muhammad segítségével. A szolga Ahmed Ali” (7. ábra).⁹

4. Turbándísz. Ltsz. 1931.24.2. A tárgy alapját szív alakú ezüstlemez alkotja, melynek közepére ugyancsak ezüsből készült, préselt, nyolcszirmú rozettát forrasztottak, közepén piros üveggövel. A szív alakú lemezen beütött – feloldhatatlan – tugra látható. A lemezhez felül három darab, tollat utánzó, vékony ezüstlemez illeszkedik, alul pedig a turbánba való illesztésre szolgáló, elhegyesedő végű tű látható. A középső részről kétoldalt, egy-egy ezüstitánccsoka csüng le. A tárgy mind az öt részébe, hátul hullámvonal alakú, ezüst próbajegyvet karcoltak (8. ábra).

Az ismert történeti adatok, párhuzamok és az ószláv nyelvű feliratok alapján a fenti csészéket a kutatás egyértelműen balkáni műhelyekhez köti.¹⁰ Ezt erősíti meg, hogy nem szerepel rajtuk szultáni tugra, azaz az ötvöstárgyak hitelesítésére szolgáló beütött jegy.¹¹ Az ötvöstárgyak szultáni kézjeggyel történt hitelesítését ugyanis az isztambuli pénzverdében végezték,¹² a tugra nélküli ezüstcsészék esetében az isztambuli hitelesítés nem történt meg. Az anyagösszetétel-vizsgálat alapján azonban megállapítható volt, hogy azon darabok esetében, amelyekben a díszítmény egyértelműen oszmán előképet követ,¹³ az összetétel megegyezik az isztambuli műhelyekben készült darabokéval.

A megvizsgált 12 csésze közül a legmagasabb ezüsttartalmú (96%) ötvözetet egy Kolozsvár környékéről bekerült darab mutatta (II. csoport 4). Egy kubini (II. csoport 1), valamint egy ismeretlen lelőhelyű tárgy esetében pedig

⁹ Fehér Géza olvasata. Fehér 1959, 189.

¹⁰ A témának szerteágazó, jelentős szakirodalma van. Az MNM gyűjteményének értékeléséhez nagyon jó párhuzamokat szolgáltatnak Bojana Radojković tárgyleírásai. Vö. *Masterpieces* 1981, 40–42. Legutóbb Mila Gajić adott közre kiváló összefoglalást, megrajzolva a balkáni ivócsészék készítésének történeti és gazdasági hátterét. Gajić 2010, 45–65.

¹¹ Ismerünk beütött szultáni tigrával jelzett ezüstcsészéket is. Ez utóbbiak vélhetően isztambuli műhelyben készültek. Kürkman 1996, 122–128. Az MNM gyűjteményében nincs ilyen csésze.

¹² Kürkman 1996, 31–32.

¹³ A balkáni ezüstcsészék díszítőmotívumainak oszmán előképéről lásd Gerelyes 2004, 176–178.

¹⁴ Petsopoulos 1982, 44, 217.

¹⁵ A tárgy anyagösszetétel-vizsgálatát Költő László végezte.

8. ábra. Turbándísz ezüsből, 17. század, MNM, ltsz. 1931.24.2. Fotó: Kardos Judit
Fig. 8. Silver turban ornament, 17th century, HNM, inv. no. 1931.24.2. Photograph: Judit Kardos

nagyon közeli értékeket lehetett rögzíteni (IV. csoport 1). Ez utóbbi darab összetételében szinte teljesen megegyezik a II. Bayezid (1481–1512) tigrájával bepecsételt tálka összetételével.¹⁴ Az átlagossal azonos értékeket mutat a gyűjtemény egyetlen oszmán mesterjeggyel ellátott darabja (IV. csoport 3). A jó minőségű ezüstcsészék ötvözetének arányai megegyeznek az I. Mahmud (1730–1754) beütött tigrájával keltezett írószerkészlet ezüstitötvözetének összetételével (2. táblázat 2/a-b). Csaknem ugyanezt az arányt mutatta egy, Simontornyáról bekerült, nagy valószínűséggel a vár oszmán periódusához (1545–1686) köthető pecsétnyomó is (2. táblázat 3).¹⁵

Az MNM gyűjteményében őrzött ismeretlen származású, szultáni tigrával hitelesített ezüst turbándísz összetétele (2. táblázat 4/a-b) azt mutatja, hogy a gyűjtemény ezüstcsészéi az ezüst-réz összetétel arányának szempontjából – egy kivételével – magasabb kategóriába tartoztak.

2. táblázat. Az összehasonlító anyagként felhasznált tárgyak anyagösszetétele
Table 2. Material composition of artefacts used for purposes of comparison

Tárgyak	koncentráció (súly- %)							
	Fe	Cu	Ag	Au	Hg	Pb	Bi	As
1. Ezüst ivócsésze Ltsz. SIF	–	3,7	95,7	0,6	–	0,1	–	–
2/a. Írókészet Ltsz. 1926.32. (tintatartó)	0,39	4,21	94,2	0,22	–	0,93	–	–
2/b. Írókészet Ltsz. 1926.32. (tolltok)	0,28	4,88	93,5	0,24	–	1,08	–	–
3. Pecsétnyomó Ltsz. 1890.16.	0,68	5,95	92,38	–	–	0,6	–	–
4/a. Turbándísz Ltsz. 1931.24.2. (tollak)	0,43	7,4	91,3	–	–	0,57	0,31	–
4/b. Turbándísz Ltsz. 1931.24.2. (lemez)	0,52	7,18	91,3	–	–	0,51	0,43	–

3. táblázat. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő törökös balkáni ezüst ékszerek és gyűrűk anyagösszetétele

Table 3. Material composition of Ottoman-Balkan silver jewellery and rings in the Hungarian National Museum's collection

Tárgyak	koncentráció (súly- %)							
	Fe	Cu	Ag	Au	Hg	Pb	Bi	As
1/a. Fejdísz: lánc Ltsz. 1864.111. (Ö/1. 94.5.)	0,49	8,98	88,5	1,39	–	0,51	–	0,09
1/b. Fejdísz: gömbös fejű tű Ltsz. 1864.111. (Ö/1. 94.5.)	0,59	13,9	84,1	0,26	–	0,51	–	0,55
2/a. Ruhadísz Ltsz. 1887.36.3.	0,62	5,36	93,3	0,25	–	0,25	0,18	–
2/b. Ruhadísz: csüngő Ltsz. 1887.36.3.	1,15	7,74	90,7	0,07	–	0,28	0,04	–
3/a. Fejdísz részlete: csüngő Ltsz. 1897.1–2.	0,41	40,6	58	0,25	–	0,22	0,12	0,32
3/b. Fejdísz részlete: lap Ltsz. 1897.1–2.	0,52	43,8	54	0,12	–	0,75	–	0,66
4. Gyűrű Ltsz. 1888.116.4.	0,99	8,88	88,7	0,38	–	0,75	0,31	–
5. Gyűrű Ltsz. Ann.Jank.183.	0,44	40,6	56,7	0,26	–	0,21	–	1,77
6. Gyűrű Ltsz. Cím.Sec.II.X.11.	1,13	8,35	89,2	0,78	–	0,54	–	–

Kiugróan eltérő eredményt két ezüstcsésze esetében tapasztaltunk (III. csoport 1–2). Az átlagoshoz képest mindkét esetben magasabb réz- és alacsonyabb ezüstartalmú ötvözetről beszélhetünk. A műhelyek körének, illetve az érc lelőhelyének későbbi meghatározása-

kor lényeges szempont lehet, hogy a vizsgált anyagban csak e két tárgy, valamint az alább tárgyalandó, ugyancsak magas réztartalmú ötvözetből készült, törökös balkáni ezüst ékszerek, és egy gyűrű összetételében lehetett arzént kimutatni (3. táblázat 1/a-b, 3/a-b, 5).

Díszítőmotívumait tekintve a két tárgy, továbbá a jelen vizsgálatba be nem vont harmadik darab¹⁶ azonos csoportba tartozik, és alapvetően eltér a fentiekben említett, oszmán előképre visszavezethető, stilizált növényi motívumokkal díszített daraboktól. A képzeletbeli lényekkel, állatfigurákkal, madarakkal

díszített csészék a balkáni ezüst ivócsészék körén belül jól elkülöníthető csoportot alkotnak; számos darabon a készítés idejére évszám utal, ezek alapján e csészék korát egyértelműen a 16. század harmadik harmadára, végére tehetjük.¹⁷ A kutatás ikonográfiai alapon is így keltezi ezt a csoportot.¹⁸

TÖRÖKÖS BALKÁNI EZÜST ÉKSZEREK ÉS -GYŰRŰK

1. 1/a. Fejdísz: lánc. 1/b. Fejdísz: gömbös fejű tű. Ltsz. 1864.111. (újra leltározva: Ö/1.94.5). A két részből álló lelet egyik darabját két, gömbös fejű tű alkotja, melyeket vékony ezüstdarabok köti össze. A láncról rombusz alakú, hármas tagolású csüngők függenek. Ugyanilyen lánc köti össze az együttes másik részét alkotó két, korong alakú, félhold formában kivágott, filigrándíszes lemezt is. A lemezekhez öt ponton a láncokéhoz hasonló csüngőket kapcsoltak.¹⁹

2. 2/a. Ruhadísz. Ltsz. 1887.36.3. 2/b. Ruhadísz: csüngő. Ltsz. 1887.36.3. Az ékszer alapját alkotó lemez nyolcágú csillagot formáz. Felületét finom sodronyok alkotta, kör alakú elemekből összetett hálóminta borítja. Középen magasan kiemelkedő, négyszögletes kőfoglatat látható, melyből a kő ma már hiányzik. A csillag alakú lemezhez eredetileg három sorban összesen 20 csepp alakú csüngő tartozott, ezekből ma már csak 12 van meg. A csillag szárait kereszt, illetve átlós alakban vékony ezüstcsövek keretelik, melyeknek végét ezüstgömböcskék zárják le. E keretről is apró, csepp alakú csüngők függték. Hátul nagyméretű, utólagosan felforrasztott tű látható. Lelőhelye ismeretlen, az eladó személye alapján talán Dombóvár környéke lehet (9. ábra).

3. 3/a–3/b. Fejdísz részlete: csüngő és lap. Ltsz. 1897.1–2.²⁰ A két, összekapcsolt, préselt ezüstlemez elülső oldalának közepét nyolcszirmú elnagyolt rozetta díszíti, középső része kidomborodik. Körülötte ugyancsak

kidomborodó pontok, pontsorok és pálcikák alkotta díszítés. A lemezek alsó részén eredetileg négy-négy csepp alakú csüngődísz volt. A csüngődíszeket hármaskarikák, illetve félkorong kapcsolta a lemezhez. A csepp alakú

9. ábra. Ruhadísz ezüsből, 17. század, MNM, ltsz. 1887.36.3. Fotó: Kardos Judit
Fig. 9. Silver clothing accessory, 17th century, HNM, inv. no. 1887.36.3.
Photograph: Judit Kardos

¹⁶ Lásd a 6. lábjegyzetet.

¹⁷ Az MNM előbbiekben leírt 1574-es évszámú darabja mellett megemlíthetjük a Fehér Géza által közölt, az 1566–1571 közötti évekre keltezhető szófiai csészét. Fehér 1965, 186. A csoporton belül több évszám nélküli tálka is van. Így például az MNM 1574-es évszámú csészéjének a dečani kolostor (Szerbia) gyűjteményében található közvetlen párhuzama. Šakota 1984, 190, 226, 3. kép. Egy másik analóg darab a fojnicai kolostor (Bosznia-Hercegovina) gyűjteményéből

ismert (Karamehmedović 1980, 30–31), valamint számos újabban közreadott lelet is idesorolható (Gajić 2010, 118, 120, 124, 126).

¹⁸ Gajić 2010, 56.

¹⁹ Gerelyes 1994, 23/a-b. kép.

²⁰ A tárgyat jelen tanulmány szerzője korábban, szerb párhuzam alapján öv részleteként határozta meg, azonban további megfontolások alapján revideálja nézetét. Gerelyes 1994, 69.

10. ábra. Fejdísz ezüsből, 17. század, MNM, ltsz. 1897.1–2. Fotó: Kardos Judit
Fig. 10. Silver headgear ornament, fragment, 17th century, HNM, inv. no. 1897.1–2. Photograph: Judit Kardos

csüngőkön több sorban apró lyukak láthatóak. Lelőhelye: Glogon (Torontál vármegye, Szerbia) (10. ábra).

4. Gyűrű. Ltsz. 1888.116.4. Tömör, öntött ezüstgyűrű. Csepp alakú fejének pecsételőlapján arab számokat utánzó primitív bevésés. Karikájának felső szakaszán egyszerű, szintén vésett, geometrikus díszítés. A karika fejjel szemközti oldalán kör alakú megvastagítás.

5. Gyűrű. Ltsz. Ann.Jank.183. A nyolcszögletű karneolkövet fogazott ívsorokkal tagolt, aranyozott ezüst foglalatban helyezték el. A foglalat külső oldalán cikcakk alakban elhelyezett arany-szál inkrusztáció fut körbe, hátoldalán sugaras vésett díszítés látható. A kő felirata: „Musztafa, Isten szolgája.”²¹ Lelőhelye: Buda (11. ábra).

6. Gyűrű. Ltsz. Cím.Sec.II.X.11. Az ovális karneolkövet ezüsfoglalatban helyezték el. A foglalat hátoldalát vésett, sugaras díszítés borítja. Az így kialakított cikkelyeket aprólékosan kidolgozott niellós mintázat tölti ki. A foglalat oldalán, közvetlenül a kő körül fogazott ívsorok. A gyűrű karikáján, a fejjel szemközti oldalon, kívül, kicsiny, kör alakú megvastagítás. A kő felirata: „[Isten] vezesd eredményre szerény munkámat, Juszuf, aki elnyeri a [paradicsomot]. 73 (1073 = 1662.08.16–1663.08.4).²² A név az alatta lévő

²¹ Fehér Géza olvasata. Fehér 1959, 191–192.

11. ábra. Karneolköves ezüstgyűrű, 17. század második fele, MNM, ltsz. Ann.Jank.183. Fotó: Kardos Judit

Fig. 11. Silver ring set with a carnelian, second half of the 17th century, HNM, inv. no. Ann.Jank.183. Photograph: Judit Kardos

12. ábra. Karneolköves ezüstgyűrű, 17. század második fele, MNM, ltsz. Cím.Sec.II.X.11. Fotó: Kardos Judit

Fig. 12. Silver ring set with a carnelian, second half of the 17th century, HNM, inv. no. Cím.Sec.II.X.11. Photograph: Judit Kardos

díszítővonallal *zülfiqart* mintáz. Lelőhelye: Buda, a királyi palota kertje (12. ábra).

Az ezüstcsészékhez viszonyítva az ékszereknek ez a csoportja gyengébb minőségű, alacsonyabb ezüst- és magasabb réztartalmú ötvözet. Körukat – egy tárgy kivételével (3. táblázat 2/a-b) – az ismert analógiák alapján biztosan a

²² Fehér Géza olvasata. Fehér 1959, 191.

17. század második felére határozhatjuk meg.²³ Különösen gyenge minőségű a glogoni lelőhelyű (Galagonyás, Torontál vármegye, Szerbia) fejdíszrészlet (3. táblázat 3/a-b). Ugyanilyen silány ötvözetet, és az ékszerekhez hasonlóan arzéntartalmat mutatott egy budai lelőhelyű karneolköves gyűrű (3. táblázat 5). Ennél valamivel jobb minőségű, de szintén arzéntartalmú a másik ékszertörredék is (3. táblázat 1/a-b). Az ezüst-réz arányt tekintve ez utóbbi darabhoz áll közel, bár arzént nem tartalmaz a másik két gyűrű (3. táblázat 4, 6).

A karneolköves budai gyűrűk stiláris elemzése alapján egy jellegzetes, a 17. század második felére keltezhető oszmán gyűrűtípus különíthető el.²⁴ A vizsgálatba bevont két karneolköves budai lelőhelyű gyűrű eltérő anyagösszetétele (3. táblázat 5–6) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a stílusbeli azonosságok nem feltétlenül utalnak azonos műhelyre.

E két csoport darabjainál magasabb színvonalú egy szintén balkáni eredetű ruhadísz (3. táblázat 2/a-b), amely az 1. táblázat IV. csoport 4. számú, azonos lelőhelyű ezüstcsészéjével mutat összetételében rokonságot.

ÖSSZEGZÉS

A kisszámú mintavétel alapján messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, az alábbi megfigyelések azonban megfontolásra érdemesek.

A közvetlen oszmán előkép után, ún. Baba Nakkas-stílusban készült ezüstcsészék (1. táblázat I. csoport) technikai kivitelükben és az ezüst-réz összetételarányt tekintve is magasabb színvonalat képviselnek. Korukat a 16. század elejére–első felére helyezhetjük, nemcsak a 15. század hetvenes éveire visszavezethető isztambuli szerájbeli stílushoz való közelségük, hanem régészeti adatok alapján is.²⁵ A szerb kutatás a közvetlen oszmán hatást mutató tárgyakat a raguzai műhelyek, illetve az Adriai-tenger partvidékén élő mesterek alkotásának tekinti.²⁶ A nem közvet-

len oszmán előkép után készült, de annak hatásait tükröző, általunk a fentiekben II. csoportba sorolt ezüstcsészék anyagösszetétele nem különbözik lényegesen az elsőtől. Mindkettő megfelel az isztambuli szabványoknak, az ezüst aránya 90% fölött van. E csoport tárgyainak keltezését illetően a kutatás álláspontja nem egységes, korukat a 16. század közepénél korábbra azonban nem helyezi.²⁷ A készítés helyeként a Novo Brdo-i és peći műhelyek (Szerbia) merülhetnek fel, melyek felvirágzását nagyban befolyásolta, hogy a Peći Patriarchátus 1559. évi újjászervezése után jelentősen megnövekedett az igény a liturgikus ötvöstárgyak iránt. Az oszmán hatások továbbélését Raguzából származó ötvösök tevékenysége magyarázza, akiknek Novo Brdo-i

²³ Az 1864.111. (Ö/1. 94.5.) leltári számú fejdísz ismert párhuzama az 1684 után földbe került battonyai lelet. Gerelyes 1994, 44. Az 1897.1–2. leltári számú fejdísz egy, a 17. század második felében elrejtett szerbiai érem- és ékszerlelet keltezi. Birtašević 1957, 53. A karneolköves gyűrűk keltezésére vonatkozóan lásd a 24. jegyzetet.

²⁴ Az azonos stiláris jegyek az alábbiakban foglalhatóak össze: az ovális, vagy nyolcszögletű követ tartó foglalat peremén ívsoros mintázat fut körbe, a foglalat hátoldalán, a felületet cikkelyekre osztó, vésett, sugaras díszítés látható, amelyet gyakran niellos mintázat tölt ki. A gyűrű karikájának külső oldalát is díszíthetik, mégpedig durvább, geometrikus, vagy finomabban kidolgozott niellos mintázattal. A foglalatok hasonlósága mellett egyes esetekben a kövön látható vésés stílusának azonossága is kimutatható. A keltezésért egyértelművé teszi, hogy az e típusba tartozó darabokon több esetben évszám is szerepel, mégpedig az 1662–1698 közötti időintervallumból. Nemcsak az MNM gyűjteményében megőrződött (ltsz. Cím.Sec.II.X.11–12; Ann.Jank.183–184) tárgyak, hanem a II. világháború idején elkallódott, ma már csak

a szakirodalomból ismert, szintén Budán talált karneolköves ezüstgyűrűk is ugyanebbe a típusba tartoztak. Bárányné Oberschall 1944, 367, LXXXVI. tábla 1–2, 4–7.

²⁵ A jelen tanulmány 1. táblázat I. csoportjába tartozó darabokkal megegyező csésze került elő Novo Brdóban, a Saška-templom sekrestyéjében, egy kerámiaedényben, 125 darab 1510-ben vert oszmán akcséval együtt. Karamehmedović 1980, 38–39.

²⁶ *Masterpieces* 1981, 40; Gajić 2010, 58. Azonos véleményen van jelen tanulmány szerzője is. Gerelyes 2004, 178.

²⁷ Atasoy – Raby 1989, 257, 541. kép; Gajić 2010, 58–59. Korábban a szerb kutatás a 17. századi keltezését is elképzelhetőnek tartotta. *Masterpieces* 1981, 42. 1552-es elrejtést feltételezve a 16. század közepénél korábbra keltezte a Keresztúri-pusztáról származó, e csoportba sorolható darabokat is tartalmazó leletet Fehér Géza. Fehér 1963, 100. A keresztúri lelet pávapárt ábrázoló csészéje (ltsz. 1887.17.4) azonban a legújabb kutatások szerint a 16. század végére keltezhető, így az együttes egyéb darabjainak kora is más megítélés alá esik. Atasoy – Raby 1989, 256–258.

jelenléte a 16. század második felében még egyértelműen kimutatható.²⁸

Az ikonográfiailag teljesen eltérő, növényi ornamentika helyett képzeletbeli és valós állatalakokkal díszített, a 16. század második felére–végére keltezhető csészéket (III. csoport) szintén a peć–Novo Brdo-i műhelyekhez tudjuk csak kapcsolni, anyagösszetételük azonban jelentősen eltér a fenti két csoporttól; gyakorlatilag megegyezik a 17. századra keltezett népies, törökös balkáni ékszerekével. Egy olyan korszak termékeivel mutat azonosságot, amikor az ezüstművelés visszaszorult és az általános hanyatlás volt jellemző.²⁹

Ez a tény, valamint az a megfigyelés, hogy a 16. századra keltezhető, jó minőségű ezüstcsészék ötvözetének arányai megegyeznek a 18. század első felében készült írókészlet ezüstművetének összetételével, arra utal, hogy az ezüst–réz arány nem feltétlenül korhatározó. A műhelyek meghatározásában azonban segíthet, ha a tárgy anyagában az átlagostól eltérő komponens, például arzén vagy bizmut is kimutatható.

A további kutatás feladata lesz majd, hogy az anyagvizsgálatok folytatásával megpróbálja a tárgyakat az ismert műhelyekhez kötni, és a fentiekben jelzett ellentmondásokat feloldani.

IRODALOM

- Atasoy – Raby 1989 Atasoy, Nurhan – Raby, Julian: *Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey*. London 1989.
- Bárányné Oberschall 1944 Bárányné Oberschall Magda: Iparművesség. In: Fekete Lajos: *Budapest a törökkorban. Budapest története* III. Budapest 1944, 354–381.
- Birtašević 1957 Birtašević, Marija: Srebrna ostrava nakita u novca iz sela Ritopeka. *Godišnjak Grada Beograda* 4 (1957) 53–58.
- Fehér 1959 Fehér, Géza: Les cachets et anneaux sigillaires à inscription turque du Musée National Hongrois. *FolArch* 11 (1959) 187–196, XXIV–XXVI. tábla.
- Fehér 1963 Fehér Géza: A Magyar Nemzeti Múzeum lelőhellyel jelölt hódoltságkori ezüstcsészéi (Les bols d’argent de l’époque turque, à lieu de découverte connue, conservés au Musée National de Hongrie). *FolArch* 15 (1963) 87–105, X–XIX. tábla.
- Fehér 1965 Fehér Géza: A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltságkori ezüstcsészéi (Les coupes d’argent des temps de la domination ottomane conservées au Musée National Hongrois). *FolArch* 17 (1965) 169–199.
- Fehér 1996–2002 Fehér Géza: Balkáni és oszmán ötvösség: a Magyar Nemzeti Múzeum írókészlete. *Keletkutatás* 1996. ősz–2002. tavasz, 103–127.
- Gajić 2010 Gajić, Mila: *Silver Bowls from the Late Middle Ages in Serbia*. Belgrade 2010.
- Gerelyes 1994 Gerelyes Ibolya: *Török ékszerek. Évezredek, évszázadok kincsei* 7. Budapest 1994.

²⁸ Gajić 2010, 48.

²⁹ Radojković 1969, 323.

- Gerelyes 2004 Gerelyes Ibolya: Újabb szempontok a balkáni eredetű ezüstcsészék értékeléséhez (Silver bowls of Balkan origins in the collection of the Hungarian National Museum). In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 173–180.
- Karamehmedović 1980 Karamehmedović, Muhamed A.: *Umjetnička obrada metala*. Sarajevo 1980.
- Kürkman 1996 Kürkman, Garo: *Ottoman Silver Marks*. Istanbul 1996.
- Masterpieces* 1981 *Masterpieces of Serbian Goldsmiths' Work, 13th–18th Century*. Exhibition catalogue – Victoria and Albert Museum. London 1981.
- Petsopoulos 1982 *Tulips, Arabesques and Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire*. Ed.: Petsopoulos, Yanni. London 1982.
- Radojković 1969 Radojković, Bojana: *Nakit kod Srba od XII do kraja XVIII veka*. Beograd 1969.
- Šakota 1984 Šakota, Mirjana: *Dečanska rižnica*. Beograd 1984.

THE SIGNIFICANCE OF MATERIALS ANALYSIS IN IDENTIFYING 16TH–17TH-CENTURY GOLDSMITH'S WORKSHOPS IN THE BALKANS

Ibolya Gerelyes

As part of a project supported by Hungary's National Cultural Fund, investigations were conducted regarding the chemical composition of certain items of goldsmith's work in the Ottoman-era collection at the Hungarian National Museum's Archaeology Department. The artefacts investigated were made of silver and could all be linked to workshops in the Balkan Peninsula.

The investigations were performed under the direction of Dr. Miklós Kis-Varga at the Hungarian Academy of Sciences' Atomic Research Institute in Debrecen and used the X-ray fluorescence method.

Twelve silver drinking bowls (cups), three items of Ottoman-style jewellery of Balkan origin, and three rings were investigated. For purposes of comparison, three artefacts all supplied with a sultanic *tughra* (cipher) were used, along with a silver seal.

Made in the so-called Baba Nakkas style directly on the basis of Ottoman exemplars and datable to the early 16th century, the silver drinking bowls (*table 1*, group I; *fig. 1*) represent a good standard not only technically, but also with regard to their purity: each exhibits a high proportion of silver and a correspondingly low one of copper. Researchers regard Balkan artefacts displaying direct Ottoman influences as the products of Ragusa workshops or of masters living along the Adriatic littoral. Assigned to group II in *table 1*, the silver bowls not made after direct Ottoman prototypes but exhibiting influences stemming from them do not differ essentially from the above-mentioned bowls with regard to their fabric. Both groups meet Istanbul standards: the proportion of silver in their fabric is more than nine parts in ten. They cannot be dated to earlier than the mid-16th century. They may have been made in workshops in Novo Brdo or Peć (Serbia). The living on of Ottoman influences there is explained by the output of goldsmiths from Ragusa whose presence in Novo Brdo in the second half of the 16th century can be proved beyond all doubt.

Decorated with imagined and real animal figures, the bowls datable to the second half or end of the 16th century may likewise be connected to the workshops of Peć and Novo Brdo. However, with regard to the composition of their fabric they differ significantly from the bowls in the two

groups above. To all intents and purposes, their fabric resembles that of 17th-century Ottoman-style Balkan folk jewellery (*table 3: 1, 3; fig. 10*). One bowl shows resemblance to the products of a later period characterised by diminishing mine activity and by general decline. This fact and the observation that the composition of alloy used to make good-quality silver bowls (cups) datable to the 16th century corresponds to the composition of silver alloy used for a writing set made in the first half of the 18th century indicates that the proportion of silver to copper was not specific to any one time.

On the basis of stylistic analysis, the carnelian rings from Buda represent a distinctive type of Ottoman ring. Differences in fabric composition (*table 3: 5, 6; figs. 11–12*) prove that sameness in style does not necessarily indicate that artefacts were made in the same workshop. Help in identifying workshops is afforded when materials that are other than the average can be identified in the fabric of an artefact. Examples of such non-average materials are arsenic and bismuth. Linking artefacts to known workshops by continuing the fabric investigations will be a task for future research.

PERGŐFÚRÓK LENDKEREKEI AZ EGYHÁZASFALU MELLETTI KORA KÖZÉPKORI VASOLVASZTÓ TELEP HELYÉN (GYŐR-MOSON-SOPRON MEGYE)

Gömöri János

Az *Iparrégészeti Lelőhelykataszter*¹ összeállítói – más korszakok emlékei mellett – eddig is számos középkori városi és falusi kézművesműhely helyét regisztrálták. Az alábbiakban olyan Sopron környéki terepbejárású „szórványleleteket” ismertetek, amelyek típusuk sze-

rint akár középkoriak is lehetnének, de – mint alaposan feltételezhető – inkább a középkori Sopron kézművesei által is használt kombinált szerszámok távoli, talán kora középkori „előzményeinek” tekinthetők. Bár a soproni ásatásokon sem került még elő hasonló lelet.

A LELOHELY

2011. március 21-én Egyházásfalú települési rendezési tervéhez, régészeti örökségvédelmi hatástanulmányához végeztünk terepbejárásokat a falu északkeleti határrészén, a Körtilésdűlőnek nevezett szántóföldön (1. ábra). Kisebb vassalak (folyósalak)-darabok (2. ábra) és belül vesszőlenyomatos paticsrögök mellett szórványosan vaskori, késő népvándorlás kori, kora Árpád-kori (3. ábra), továbbá középkori (13–14. századi) cserepek találhatók a felszínen. Főleg a patak mellett és a kissé kiemelkedő dombosabb központi részen sűrűsödnek a felszíni leletek. A Metőc-patak keleti oldalán, a Keleti kertaljadűlő magasabb dombján (1. ábra) nagy számban fordítja ki az eke a La Tène kori cserepeket, egy jelentősebb kelta település helyén. A dombon egy nagyobb vassalak kovácsolásra, a domb lábánál, a patak mellett viszont több kisebb folyósalakdarab vaskohászatra utal.

A patak mindkét oldalán található – feltehetően összefüggő és egykorú (?) – vassalakos leelőhelyek a felszíni leletanyag nyomán jelöl-

hetnének kelta kohóhelyeket (a közeli burgenlandi La Tène kori kohókat tekintve), de avar kori vagy Árpád-kori vastermelők műhelymaradványait² is rejthetik. Olyan agyag fúvókatöredéket, amelynek alapján megbecsülhetnénk a kohászat idejét, egyelőre nem találtunk.

A vassalakleelőhely újabb ellenőrzésekor, 2013. május 23-án Varga Gábor, helyi leletbejelentő átadott a Soproni Múzeumnak néhány általa talált leletet, amelyeket egy áradás félig kimosott a Metőc-patak medrének partoldalából (4. ábra 1–2). Közvetlenül egymás mellett, egy rétegben hevert egy nagy folyósalakdarab, egy átlukasztott római kori tetőfedő cserép, egy darabokra törött agyagnehezék, egy hullámkötegsávval díszített fazék válltöredéke. A patak partján egykor műhelyhulladékok lerakóhelye lehetett. A későbbiekben egy újabb átlukasztott római falazótégla darabját fordította ki az eke ugyanezen a szántón, 15–20 m-nyire a patak melletti leletektől. Ezt a téglatöredéket is Varga Gábor hozta be a Soproni Múzeumba.

¹ A 2761. számú OTKA pályázat keretében, a szerző irányításával több mint 1500 iparrégészeti leelőhelyet térképeztünk fel Magyarország területén. *Magyar-*

ország Iparrégészeti Lelőhelykataszterének (MILK) honlapja: <http://archeoindustrysites.com>.

² Gömöri 2000, 219–256.

1. ábra. Egyházasfalu légi felvételen, a vassalakos (Vs) lelőhelyen (Körtiles-dűlő) talált lendkerekekkel (nyíllal jelölve), továbbá a közeli kelta telep (Keleti kertalja-dűlő) és a római kori villa helye a Nemeskéri-dűlőben

Fig. 1. Egyházasfalu in an aerial photograph, with the flywheels (locations marked with an arrow) discovered along with iron slag on the site (marked Vs) (Körtiles-dűlő). The nearby Celtic settlement (Keleti kertalja-dűlő) and the site of the Roman-era villa on Nemeskéri-dűlő are also shown

2. ábra. Egyházasfalu, Körtiles-dűlő, vassalakdarabok. Fotó: Gömöri János
Fig. 2. Egyházasfalu, Körtiles-dűlő, pieces of iron slag. Photographs: János Gömöri

3. ábra. Egyházasfalu, Körtiles-dűlő. Fazéktöredék az első és második lendkerék mellől, a Metőc-patak partoldalából. Fotó: Gömöri János
Fig. 3. Egyházasfalu, Körtiles-dűlő. Pot fragment found next to the first and second flywheels, from the bank of the Metőc brook. Photograph: János Gömöri

4. ábra. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. Az első és második lendkerék, valamint a nagy folyósalakdarabok lelőhelye (nyíllal jelölve) a Metőc-patak medrének oldalában; a harmadik lendkeréktöredék a szántás felszínén (X). A lelőhely az 1857. évi térképen (1), Soproni Levéltár, és a hídról fotózva (2).

Fotó: Gömöri János

Fig. 4. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. Location of the first and second flywheels and of the large pieces of slag (marked with an arrow) in the side of the bed of the Metőc brook; and the location of the fragment of the third flywheel (marked with an X) discovered on the surface of the field. The site on a map from 1857 (1), Sopron Archives, and as seen from the bridge (2). Photograph: János Gömöri

A PERGŐFÚRÓK LENDKEREKEI

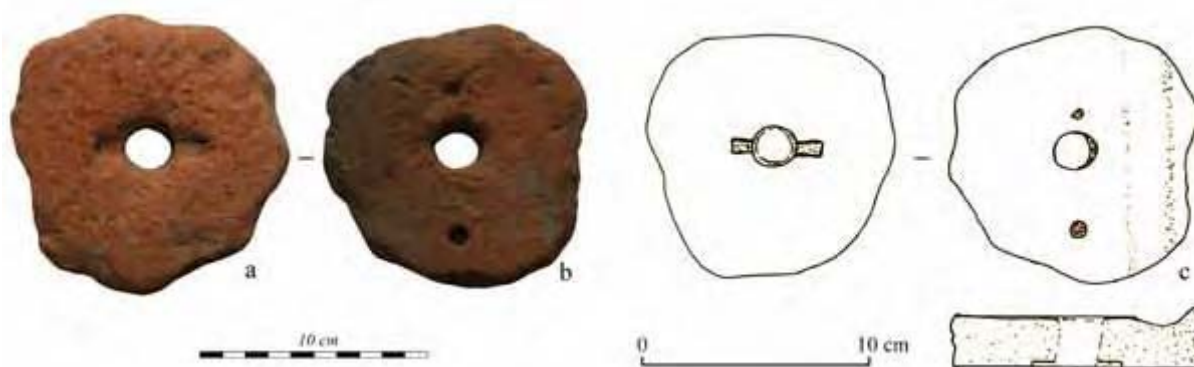
A fenti leleteket még Egyházásfaluban alaposabban megvizsgáltam és a partoldalból kimosott, kerékformára faragott római téglatöredékről kiderült, hogy az nagy valószínűséggel lendkerék volt. Erről a tengelyen való elforgást akadályozó bevágások tanúskodnak.

Mielőtt a leleteket alaposabban leírnám, előre kell bocsátanom, hogy – bár több korszak felszíni emlékeit megfigyelhettük a szántás felszínén – feltételezhetjük, hogy a korábban mederkotrással is megnyesett partoldalon, azonos rétegben, közvetlenül egymás mellett előkerült, fent említett leletek (tehát a hullámkötegsávós fazéktöredék, a kohászati salakok és két lendkerék) egykorúak.

AZ ELSŐ LENDKERÉK

A vöröses színűre égetett agyagkorongot egy 2,5 cm vastag, peremes római tetőfedő téglából tördeléssel, pattintással, faragással másodlagosan alakították ki. Az átmérő 10,5 és 11,5 cm között váltakozik.

A korong közepén, a szélétől 4,5-5 cm távolságra szabályos lyukat fúrtak, amely eredetileg 1,5 cm átmérőjű volt, de a tengelyen való elmozdulások miatt a lyuk alsó és felső peremén 1-1,5 mm-nyi kopásnyom látszik. A korong alsó részén egy 4 cm hosszú és 0,5 cm széles vágat pontosan tengelyében metszi a középre fúrt lyukat (5. ábra a). Ez a vágat az átfúrt fatengelyen keresztül átvezetett pecek felfekvési, rögzítési helye, és rendeltetése a – nagy visszacsapódó erőnek kitett – korong tengelyen való elfordulásának a megakadályozása volt (5. ábra c). Nem tudni, hogy a rögzítő pecek fából vagy vasból készült-e, mindenesetre a tengely körüli kopások ebben a vágatban is megfigyelhetők, tehát az idővel lötyögősre kopott lendkereket azért cserélték le, mert a fúró tartása instabillá vált. A lendkerék pereme 2,8 cm vastag. Az eredeti peremmel közel párhuzamosan, a korong felső részén – a középső átfúrással egy tengely mentén – helyezkedik el két kisebb lyuk, amelyek közül a mélyebbik 0,5 cm átmérőjű és 3,5 cm-re található a középső nagy lyuk felé eső peremétől (5. ábra b-c).

5. ábra. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. A római kori tetőcserépből faragott első lendkerék. a. Alsó oldal, a függőleges tengelyen való elfordulást akadályozó rögzítőcsap bevésést helyével; b. felső oldal; c. a lendkerék rajza. Fotó és rajz: Gömöri János

Fig. 5. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. The first flywheel, which had been carved from a Roman-era imbrex (roof tile). a. Lower side with a notch for a peg to prevent it slipping on the shaft; b. The upper side; c. Sketch of the flywheel. Photographs and drawings: János Gömöri

A két kis lyuk funkciója egyelőre tisztázatlan, talán szintén a fatengelyhez való rögzítés, vagy egyensúlyozás lehetett a szerepük, képzelletbeli összekötő vonaluk pontosan merőleges a lendkerék alján bemélyített tengelyrögzítő pecek árkára. A lendkerék súlya 400 gr.

A MÁSODIK LENDKERÉK

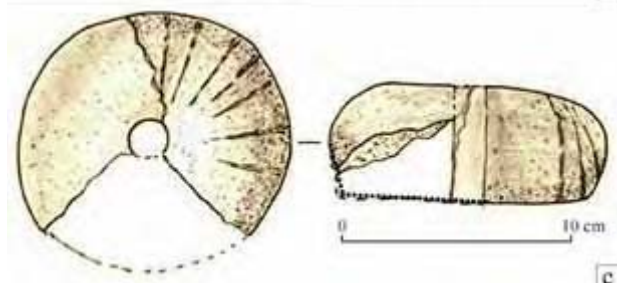
Az első lendkerék mellett három darabra törve került elő a második (először hálónehezéknek vagy szövőszéknehezéknek tűnő) agyagkorong (6. ábra). A 12 cm átmérőjű, 5 cm magas, kézzel formált, kerek agyagkorong alul lapos, felül domborodó. Közepén 1,5 cm átmérőjű lyuk látható. Sárgás színűre égették ki. Égetés előtt enyhén bemélyített barázdákat vágtak a felületébe, talán nemcsak díszítésként, hanem – feltehetően fonalakkal vagy szíjakkal való – rögzítés céljából (6. ábra b).

Hogyha a második leletet – formája, méretei és súlya alapján – az első lendkerékhez hasonlóan pergőfúró tartozékának tekintjük, feltételezhetjük, hogy az agyagnehezék a lendítőerő folyamatos behatása révén törött darabokra (6. ábra c). A hiányos példány eredeti súlya csak hozzávetőlegesen határozható meg (kb. 380-420? gr). A keréknek ugyanis csak a fele maradt meg teljes (5 cm) vastagságban, harmadik negyed részének az alsó fele hiányzik, negyedik negyede pedig elveszett.

A HARMADIK LENDKERÉKTÖREDÉK

A szántón egy harmadik lendkerék töredéke is előkerült a felszíni vassalakok és cserепek keresése közben. A római falazótégla töredékén egy szintén 1,5 cm átmérőjű, szabályos lyuk íve látható. A vastosabb téglából, pattintásokkal kialakított korong átmérője a másik két lendítőkerék átmérőjéhez hasonló lehetett (7. ábra a), a megmaradt töredék vastagságából következtetve (7. ábra b) viszont eredetileg feltehetően nehezebb volt azoknál. Ezt a töredéket is a lendkerekek közé soroljuk, mert más célra feltehetően nem fúrtak volna szabályos lyukat a téglába, ráadásul pontosan az előzőekkel megegyező átmérőjű tengely számára.

Feltételezhetjük tehát, hogy Egyházásfalu határában olyan vasipari „üzem” működött, amelyben pergőfúrókat is használtak, tehát a vasolvasztó kohók melletti kovácsműhelyekben speciális fémművesek is dolgozhattak. Az itteni vaskohászatra a tipikus – magas hőmérsékleten, hígán megfolyt – salakok a bizonyítékok, az elállított vas helyi feldolgozását pedig a szerzőszámletek alapján feltételezhetjük. Azt, hogy a La Tène (kelta) kor és a középkor évszázadai között időszakonként lakott település melyik periódusához köthető a pergőfúrókat is használó üzem működése, a régészeti ásatás eredményei után válaszolhatnánk meg pontosabban. A római téglák újrahasznosítása alapján a késő népvándorlás korra, az avarokra, a kora középkorra, vagy a 10–11. századra gondolhat-

6. ábra. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. A második lendkerék töredéke. Fotó és rajz: Gömöri János
 Fig. 6. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. Fragment of the second flywheel. Photographs and drawings: János Gömöri

nánk. Ezekben az időszakokban gyakori volt a római kori romok között talált téglák másodlagos felhasználása. Lendkerekeink természetesen nem lehetnek római kor előttiak (kelták) és feltehetően nem római császárkoriak, a rómaiak – mai tudásunk szerint – a pergőfűrotól eltérő működésű íjas fűrot³ részesítették előnyben, amelyet például mesteremberek sírkövein is

7. ábra. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. A római tegulából faragott harmadik lendkerék töredéke.
 a. Felülnézet; b. metszet. Fotó: Varga Gábor, szerkesztés: ifj. Gömöri János

Fig. 7. Egyházásfalu, Körtilés-dűlő. Fragment of the third flywheel, which had been carved from a Roman tegula. a. As seen from above; b. Cross-section. Photographs: Gábor Varga, editing: János Gömöri Jr.

ábrázoltak. Ezeket az íjas fűrókat leginkább az asztalosok és a csontfaragók használhatták a római korban is, a kovácsok sírkövein fogók és kalapácsok ábrázolásait⁴ láthatjuk.

Mai tudásunk szerint Pannonia ezen térségében a római korban nem folyt olyan vaskohászati tevékenység, amely az itt megfigyelt felszíni salaknyomokat (kohászatra utaló folyósalakokat) hátrahagyhatta volna.⁵ Előzetesen feltételezhetjük tehát, hogy a bemutatandó len-

³ Ulrich [online].

⁴ Gabler 2009, 49, 11–13. kép.

⁵ Gömöri 2000, 220. Groh 2009, 182–183 a répcemicskei (Strebersdorf, Burgenland, Ausztria) római *vicus* és katonai menettáborok melletti – geofizikai mérések-

dítőkerek valamelyik római kor utáni periódusból, a késő népvándorlás kor és a középkor közötti időszakból származnak. A középkori kerámiatöredékek miatt azt is figyelembe kell

vennünk, hogy Keresztény és Egyházásfalu a 13. század második felétől a Jeruzsálemi Szent János Lovagrend, a johanniták soproni rendházának a birtokában volt.⁶

HASONLÓ LENDKEREKES FÚRÓK A NÉPVÁNDORLÁS KORÁTÓL AZ ÚJKORIG

Eltételezve a Csalog József által publikált őskori lendkerékletektől, illetve a lendkerékes tűzfúrók néprajzi analógiáitól,⁷ a viszonylag kevés régészeti bizonyíték mellett középkori ábrázolások is rendelkezésünkre állnak az egyházásfalui pergőfúró rekonstrukciójához.

A régészeti leletek között jó párhuzamoként említhetők a vasból kovácsolt pergőfúrók, amelyek népvándorlás kori germán sírokban kerültek elő. Mezőbánd (Band, Románia) gepida temetőjének X. sírjában tártak fel egy vasból kovácsolt lendkerékes pergőfúrót (8. ábra 6, 6a), amelyet részletesebben Kovács István ismertett.⁸ Bóna István is közölte a vasszerszámokat, felvázolva a gepida kovács- és ötvösmesterek társadalmi helyzetét.⁹

A mezőbándi lendkerék „egy alsó és egy felső bronzlemez korongból állt, úgy hogy a korongok széle lefelé, illetve felfelé hajlik, és közöttük 2 czm. vastag ólommassza tölti ki. Így a fúró maga is jókora súllyal nehezedett a kifúrandó tárgyra, ha t. i. függőleges helyzetben alkalmazták a fúrót” – írja Kovács István, aki azt sem tartotta kizártnak, hogy a fúroszerkezet „megfelelő ágyakba helyezve” vízszintesen is működőképes volt, vagyis üreges tárgyak oldalról való fúrására, esztergaként is használhatták. A leírás szerint a „fúroszerkezet [...]

hengeres vastengelye felső végén hiányos, eltört s éppen ezért felső záródásáról semmit sem tudhatunk meg”. Kovács István szerint a fúró „forgásba hozatala mindenesetre hurkolt nyitnyitással segítésével történt”.¹⁰ Vagyis íjas fúróként rekonstruálta a mezőbándi leletet.

Egy hasonló korú, 6. századi – szintén vastengelyű és vaskarú – lendkerékes fúró (9. ábra 9) felső vége is szerencsésen megmaradt egy norvégiai kovács temetkezési mellékleteként. Vestly népvándorlás kori temetőjének egyik sírjában üllő, kalapácsok, fogók és más kovács- és ötvösszerszámok között talált pergőfúró tengelyének végén kis karika volt kialakítva, a lendítőkar két végére erősítendő fonál vagy vékony szij átfűzéséhez.¹¹ Kérdés, hogy hasonló, karos pergőfúróként használták-e a mezőbándi fúrót is, ott ugyanis nem maradt meg az a tengelyre merőleges, működés közben vízszintes helyzetben mozgatott húzókar, amelynek két végére a felső részen átfűzött zsinórt vagy szíjat kötötték.

A szerszámaikkal együtt eltemetett mesteremberek magas társadalmi státusát¹² mutatják a sírokban talált fegyverek és importtárgyak. Itt csak a fúrók működését, technikai rekonstrukciójuk kérdését vizsgáljuk. A vestlyi fúroszerkezet használatának módját pontosan illusztrálja két, alább idézendő 13–14. századi ábrázolás, amelyek csontfaragók és ötvösök munkáit mutatják be (10–11. ábra).

A német kézműves-ábrázolások jó támpontok lehetnek a középkori soproni műhelyekben végzett munka rekonstrukciójához. Sopron kézművesipari kultúrája ugyanis – a jövevény iparosok folyamatos betelepődése és polgárjogszerzése révén is – szoros szálakkal kötődött a nyugati, főleg német területek műhelyhagyományaihoz. Az első soproni telekkönyv adatai szerint 1379-ben 2000–2200 lakosa volt a városnak. Házi Jenő kimutatta, hogy ebben az időszakban hozzávetőlegesen 70 soproni ember üzött valamilyen ipart.¹³ A 14. század utolsó negyedében 30 féle kézműves-tevékenységet folytattak a városban.

kel és felszíni szórványsalakkal kimutatott – nagy vassalakkelhelyet római korinak feltételezi. A körzetben eddig csak kelta, kora középkori, Árpád-kori kohómaradványokat tártak fel.

⁶ Csatai 1956, 488–489; Mollay 1991; Reissig 1925; Patek 1926.

⁷ Csalog 1963.

⁸ Kovács 1913, 293, 16. kép/6-6a, a sírban.

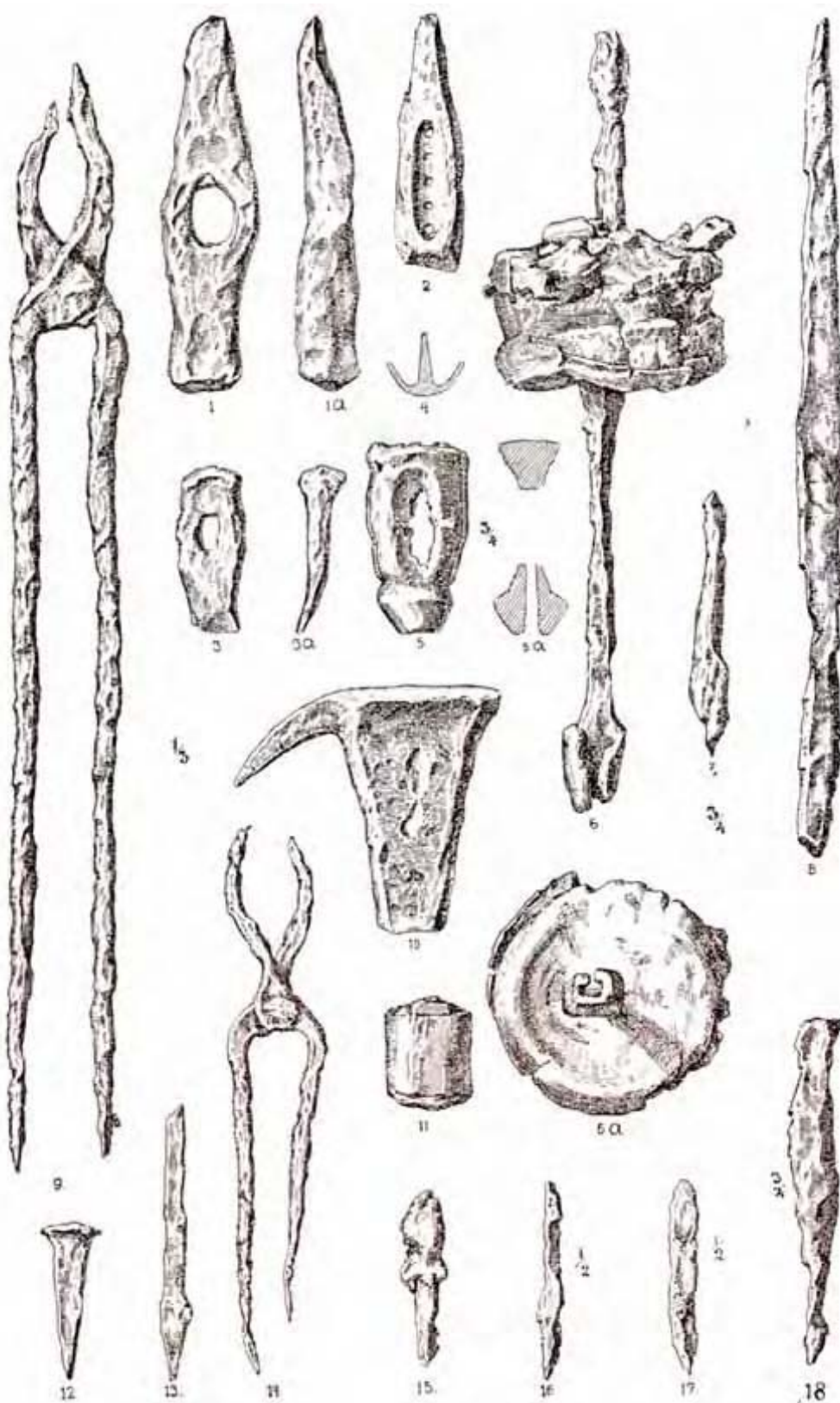
⁹ Bóna 1974, 41–45, 9. kép; Bóna 1976, 45, Abb. 9.

¹⁰ Kovács 1913, 293.

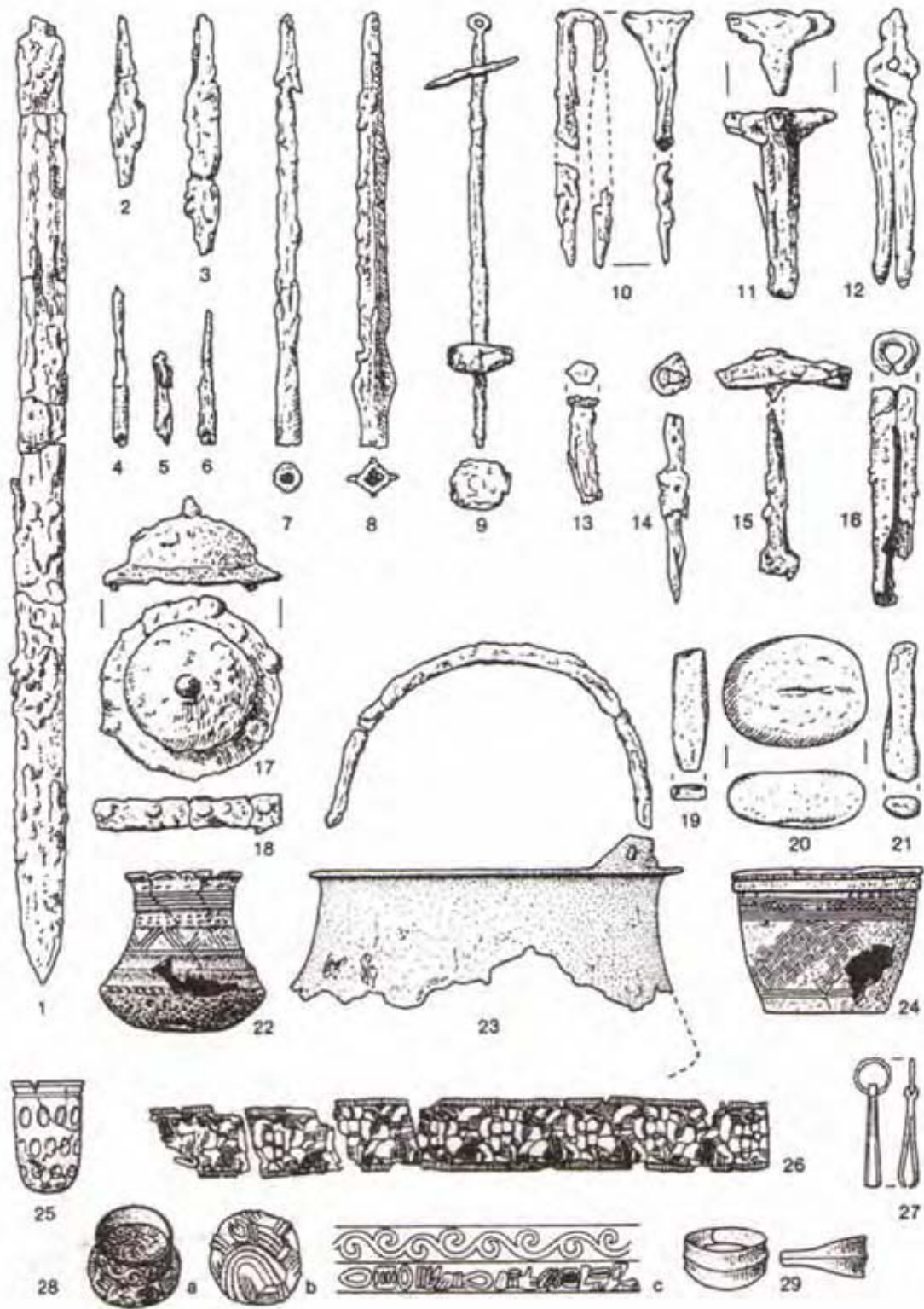
¹¹ Myhre 2007, 15, fig. 11/9; Müller-Wille 1977, Abb. 21.

¹² A vestlyi rangos személy sírjában eltemetett kovács- és ötvösszerszámokkal Kristoffersen is foglalkozott a nagy finomságú arany- és ezüstfibulák műhelykérdéseinek vizsgálatokor. Kristoffersen 2012.

¹³ Házi 1958, 109–110.

8. ábra. Mezőbánd (Band, Románia) gepida kovács sírjának szerszámleletei pergőfúróval (6, 6a).
 Kovács 1913, 16. kép nyomán
 Fig. 8. Tool finds including a pump drill (6, 6a) from a Gepid blacksmith's burial at Mezőbánd
 (Band, Romania). After Kovács 1913, fig. 16

9. ábra. Kovácssír leletei pergőfúróval (9), Vestly (Norvégia). Myhre 2007, fig. 11: 9; Müller-Wille 1977, Abb. 21 nyomán

Fig. 9. Finds from a blacksmith's burial with a pump drill (9), Vestly (Norway). After Myhre 2007, fig. 11: 9; Müller-Wille 1977, Abb. 21

10. ábra. Játékkocka-készítés, pergőfúró, 1283. Forrás: „El libro de los juegos de Alfonso X el Sabio...” Folio 65, részlet. <http://thomasguild.blogspot.hu/2012/06/woodworking-tools-in-libro-de-los.html> (letöltés ideje: 2017. 02. 02.)

Fig. 10. Dice production, pump drill, 1283. Source: ‘El libro de los juegos de Alfonso X el Sabio...’ Folio 65, detail. <http://thomasguild.blogspot.hu/2012/06/woodworking-tools-in-libro-de-los.html> (02.02.2017)

A Sopronban ispotályt, kápolnát és rendházat építtető, ugyanakkor Keresztényben (*villa cruciferorum*)¹⁴ és Egyházásfaluban is birtokos Jeruzsálemi Szent János Lovagrend, az ispotályos lovagok kapcsolatait is figyelembe kell vennünk a kézműveskultúra terjesztésében. Hogy közelebbről miben merült ki a centrum (soproni rendház) és a periféria,¹⁵ a falu kapcsolata kézművesipari vonatkozásban, azt az egyházásfalui feltárásokig csak találgatni lehetne.

A középkori Sopron néhány kézművescsoportjának házeit (esetenként bérleményeit és feltételezhető műhelyeit) Holl Imre a Soproni Levéltár 15. századi adójegyzékei alapján vázolta fel a város térképére.¹⁶ A soproni kézműipari termelés kérdéseit a piac, a helyi és távolsági kereskedelem összefüggéseiben is vizsgálva, a késesek, íjgyártók, ónöntők, ötvösök készítményeit részben saját ásatásainak leletei alapján mutatta be. A gazdag Soproni Levéltár számos adatot szolgáltat a helyi kézművesek tevékenységéről, például a késő középkori bőriparról és csontfaragókról,¹⁷ faiparról, fazekasokról, kovácsokról, vagy éppen a mészégetőkről.¹⁸ Bár előkerültek műhelyek,¹⁹ illetve kézművesszerszámok is a soproni ásatásokon, esetenként csak a régészeti tárgyakon megmaradt szerszámnyomok alapján következtethetünk az itt használt munkaeszközökre. Például a számszeríjkészítők (*pogner*)²⁰ a csontborítások

11. ábra. Gyűszűkészítés, pergőfúró, 1390 körül. Forrás: Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, Band 1. Nürnberg 1426–1549. Stadtbibliothek Nürnberg. <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-5-v/data> (letöltés ideje: 2017. 02. 02.)

Fig. 11. Thimble production, pump drill, ca. 1390. Source: Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, Band 1. Nürnberg 1426–1549. Stadtbibliothek Nürnberg. <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-5-v/data> (02.02.2017)

faragásánál vésőket, fúrókat, illetve a számszeríjdió (*Armbrust Nuss*) kialakításához esztergagépet is használtak. A középkori számszeríjknél Európa-szerte alkalmazott csontborítások²¹ rögzítéséhez legcélszerűbben a bemutatott pergőfúróval lehetett a szükséges lyukakat kifúrni. Ezeket a speciális fúrókat főleg a kisebb átmérőjű lyukak sorozatát bemélyítő csontfaragók használták, de az állatcsontokat és agancsokat

¹⁴ Keresztény falu első említése 1264-ből ismert (*Kyresztin villa cruciferorum*), ma Egyházásfalu része. Csatkai 1956, 488; Mollay 1991, 9–10.

¹⁵ A központok és vonzáskörzetek középkori kézművességének vizsgálatára: Theune 2008.

¹⁶ Holl 1989.

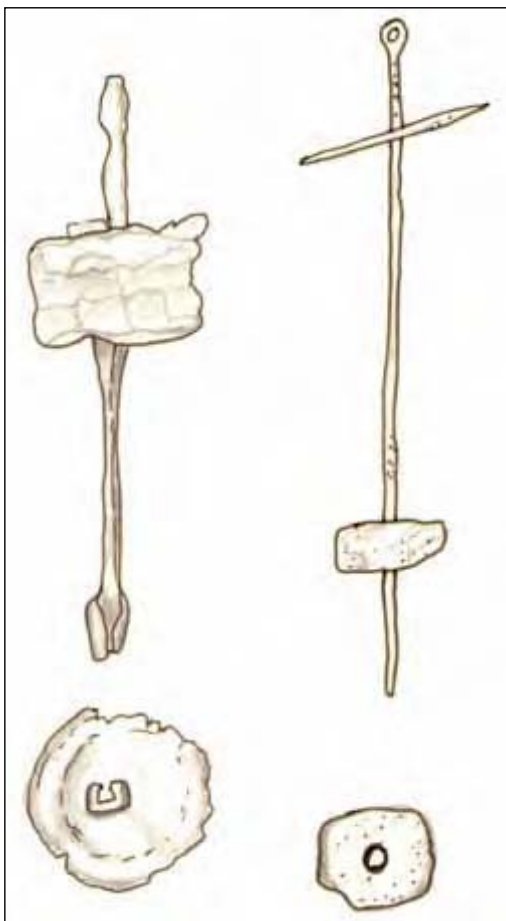
¹⁷ Gömöri 2010, 208.

¹⁸ Gömöri 1984.

¹⁹ Gömöri 2010.

²⁰ Gömöri 1977; Mollay 1994.

²¹ Rabovyanov 2013.

12. ábra. 6. századi pergőfúrók: Mezőbánd (Kovács 1913 nyomán) és Vestly (Myhre 2007 nyomán)

Fig. 12. 6th-century pump drills: Mezőbánd (after Kovács 1913) and Vestly (after Myhre 2007)

13. ábra. Az egyházásfalui pergőfúró rekonstrukciója a Soproni Múzeumban. Készítette: Gömöri János, 2014

Fig. 13. Reconstruction of the Egyházásfalui pump drill in the Museum of Sopron. Made by János Gömöri, 2014

feldolgozó kézművesek mellett a pergőfúró az ötvösök szerszámkészletének is fontos tartozéka volt. Vékonyabb falemezek és kemény bőrök kilyukasztásához is alkalmas volt ez a szerszám, így a késesek, pajzsgyártók és egyéb mesterek, a mecsérektől a csatárokig haszonnal pergethették a lendkerekes fúró.

A két fentebb már említett középkori színes rajzon szemléletesen ábrázolták a pergőfúró

használatát. A X. Alfonz kasztíliai király számára készült *Játékok könyvében* (1283),²² a játékkocka-készítő (10. ábra) csontfaragók kezében ábrázoltak pergőfúró. A Bodeni-tó partján fekvő Konstanz – kora újkorig működő – középkori csontfaragó műhelyeinek helyén (*Fischmarkt*) sok ezer csontfaragvány-töredéket, többek között játékkockák százait tárták fel.²³

A nürnbergi kézműves-egyesület könyve, a *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung* gyűszűkészítő mesterének 1390 körüli ábrázolásán (11. ábra) is felfedezhetjük a pergőfúró.²⁴ De láthatjuk ezt a kombinált szerszámot a firenzei céhek szentélyében, az Orsanmichele templomban álló „Négy koronás szent” márványszobra talapzatának 15. század elején faragott domborművén is (kőművesek, kőfaragók, ácsok és kovácsok céhe).²⁵

²² *El libro de los juegos* 1987, Folio 65v.

²³ A pergőfúróhoz különböző kiképzésű fúrófejeket használtak a középkori ponttal ellátott körök (*Würfel- augen*) bemélyítéséhez. Erath 1996, Band 1, 77, 86.

²⁴ Bock 1935; *Hausbuch* 1426–1549, Amb. 317b.2° Folio 76v.

²⁵ Készítette: Nanni di Banco (1370–1421). (<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e0/FirenzeOrsanmichele03.jpg>; letöltés ideje: 2014. 06. 01.).

A szórványos felszíni leletek alapján nem keltezhetjük pontosan az egyházásfalui lendítőkerekeket. A rekonstruált lendkerekes fúrónak ez a típusa egyelőre nem ismert a római kori famegmunkáló eszközök, vagy a kovács- és ötvösszerszámok között. Nem a leletek mellett talált hullámkötegsávós kerámiatöredékre alapozott preconcepció lenne tehát, ha a pergőfúró-maradványokat az avar kor²⁶ és az Árpád-kor közé kelteznénk. A vassalaklelőhely jellege, a nagyobb folyósalakok előfordulása miatt gondolhatnánk arra, hogy itt is olyan vaskohásztelep volt, amely mellett kovácsműhely²⁷ is működött, ahol felszereléseket is készíthettek, és ezekhez a munkákhoz használhatták a pergőfúrókat. A fogaskerék díszítésű és körbefuttatott egyenes vonalakkal mintázott középkori

cserепek felszíni előfordulása azt a feltételezést is megengedné, hogy Árpád-kori vasipari telepen használták a pergőfúrókat, bár ebből a periódusból eddig nem ismerünk kohók melletti kovácsműhelyeket. Nem kizárt, hogy a soproni Babóti kaput őrző Jeruzsálemi Szent János lovagok rendházához tartozó 13–14. századi egyházásfalui és keresztényi birtokon dolgoztak a pergőfúrókat használó kézművesek. A leletek pontosabb keltezését régészeti ásatással dönthetnénk el.

A fentebb bemutatott régészeti leletek (12. ábra) és a középkori ábrázolások figyelembevételével a Soproni Múzeum farestaurátor műhelyében²⁸ e sorok írója elkészítette az egyházásfalui pergőfúró egyik lehetséges rekonstrukcióját (13. ábra).

IRODALOM

- Bock 1935 Bock, Friedrich: *Deutsches Handwerk im Spätmittelalter. Bilder aus dem Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung in Nürnberg*. Leipzig 1935.
- Bóna 1974 Bóna István: *A középkor hajnala: a gepidák és a langobárdok a Kárpát-medencében*. Budapest 1974.
- Bóna 1976 Bóna, István: *Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. Budapest 1976.
- Csalog 1963 Csalog József: Tűzfúró és fúró az őskorban (Feuerbohrer und Bohrer in der Urzeit). *MFME* 1963, 3–19.
- Csatkai 1956 Csatkai Endre: *Sopron és környéke műemlékei*. Magyarország Műemléki Topográfiája II. Győr-Sopron megye műemlékei 1. Budapest 1956. (2. javított, bővített kiadás.)
- El libro de los juegos* 1987 *El libro de los juegos de Alfonso X el Sabio. Libros del ajedrez, dados y tablas*. Ed.: Arana, Luis. Madrid 1987. [fakszimile kiadás] (<http://games.rengeekcentral.com/F65V.html>; <http://thomasguild.blogspot.hu/2012/06/woodworking-tools-in-libro-de-los.html>; letöltés ideje: 2014. 06. 01.).
- Erath 1996 Erath, Marianne: *Studien zum mittelalterlichen Knochenschnitzerhandwerk. Die Entwicklung eines spezialisierten Handwerks in Konstanz*. Dissertation. Freiburg 1996. (<http://www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/526/>; letöltés ideje: 2014. 05. 31.).

²⁶ Rác Zsófia kutatásai szerint pergőfúrót még nem ismerünk az avar kori emléanyagból. Rác 2009, 33.

²⁷ Gömöri 2000, 125, 76. kép.

²⁸ Itt köszönöm meg Oláh Rezső farestaurátornak, hogy a műhelyét rendelkezésemre bocsátotta. Köszönöm

Varga Gábornak, hogy a leleteket, valamint a helyszíni fotóit és a 4. ábra térképének (1) másolatát átadta a Soproni Múzeumnak. A harmadik lendkerék rekonstrukciós ábrázolásait ifj. Gömöri János készítette. Az 1. ábra légi felvételét az egyházásfalui dr. Döry István adta át a Soproni Múzeumnak.

- Gabler 2009 Gabler Dénes: Ferrariae et ars ferraria. A vas kitermelése és feldolgozása a római korban (Ferrariae et ars ferraria. The exploitation and processing of iron in the Roman period). In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Zoltán – Szulovszky János. Szombathely 2009, 41–53.
- Gömöri 1977 Gömöri János: Számszeríjhoz tartozó csontfaragványok. Adatok a számszeríj történetéhez a XV. századi Sopronban. *SSz* 31:2 (1977) 39–47.
- Gömöri 1984 Gömöri János: Középkori mészégető kemence Sopronban (A medieval lime kiln in Sopron). In: *Iparrégészet II*. Szerk.: Gömöri János. Veszprém 1984, 249–262.
- Gömöri 2000 Gömöri János: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország Iparrégészeti Lelőhelykatasztere I. Vasművesség* (The Archaeometallurgical Sites in Pannonia from the Avar and Early Árpád[ian] Period. Register of Industrial Archaeological Sites in Hungary I. Ironworking). Sopron 2000.
- Gömöri 2010 Gömöri János: Két késő középkori soproni tímárműhely régészeti maradványai (Archaeological remains of two late medieval tanneries from Sopron). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza / Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals*. Szerk.: Gömöri János – Kőrösi Andrea. Budapest 2010, 205–213.
- Groh 2009 Groh, Stefan: Neue Forschungen an der Bernsteinstraße in Nordwestpannonien. Die römischen Militärlager und der Vicus von Strebersdorf und Frankenau/Frakanava (Mittelburgenland, Österreich). In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Hrsg.: Bíró, Szilvia. Győr 2009, 175–188.
- Hausbuch* 1426–1549 *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung*, Band 1. Nürnberg 1426–1549. ([http://www.nuernberger-hausbuecher.de/Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung Band 1](http://www.nuernberger-hausbuecher.de/Hausbuch%20der%20Mendelschen%20Zwölfbrüderstiftung%20Band%201;); letöltés ideje: 2014. 05. 31.).
- Házi 1958 Házi Jenő: Az 1379. évi soproni telekkönyv. *SSz* 12:2 (1958) 105–118.
- Holl 1989 Holl Imre: Középkori városi élet – városi építészet (Städtisches Leben im Mittelalter – Städtische Architektur). *ArchÉrt* 114 (1989) 52–76.
- Kovács 1913 Kovács István: A mezőbándi ásatások (Les fouillages de Mezőbánd). *Dolg* 4 (1913) 265–429.
- Kristoffersen 2012 Kristoffersen, Siv: Brooches, bracteates and a goldsmith's grave. In: *Goldsmith Mysteries. Archaeological, Pictorial and Documentary Evidence from the First Millennium AD in Northern Europe*. Papers presented at a workshop organized by the Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA), Schleswig, October 20th and 21st, 2011. Hrsg.: Pesch, Alexandra – Blankenfeldt, Ruth. Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe Band 8. Neumünster 2012, 169–177.
- Mollay 1991 Mollay Károly: A Szélmalom utcai vám 1217–1564. *SSz* 45:2 (1991) 1–21.

- Mollay 1994 Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája (Várkerület 3–37. számú telkek) (1379–1536). *SSz* 48:3 (1994) 31–58.
- Müller-Wille 1977 Müller-Wille, Michael: Der frühmittelalterliche Schmied im Spiegel skandinavischer Grabfunde. *Frühmittelalterliche Studien* 11 (1977) 127–201.
- Myhre 2007 Myhre, Bjørn: Lye i Time på Jæren i Sørvest-Norge – et glemt sentralsted fra eldre jernalder (Lye in time at Jæren in southwest Norway – a forgotten central place from the Roman and Migration periods). In: *Festskrift til Jenny-Rita Naess*. Eds: Lillehammer, Grete – Selsing, Lotte. Stavanger 2007, 1–34. (<http://www.jenny-rita.org/BMmanus-ferdig2.pdf>; letöltés ideje: 2017. 02. 07.).
- Patek 1926 Patek Ferenc: Reissig Ede: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I. rész. Budapest 1925. [Recenzió]. *Századok* 6:1–3 (1926) 511–516.
- Rabovyanov 2013 Rabovyanov, Deyan: Kostena plastina ot arbalet ot srednovekovna Trapezitsa vyv Veliko Tyrnovo (Bone plaque of a crossbow from medieval Trapezitsa in Veliko Tyrnovo). *Arheologija* 54:1 (2013) 114–119.
- Rácz 2009 Rácz Zsófia: Avar kori ötvös- és kovácsszerszámok (Smith and goldsmith tools from the Avar period). In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Zoltán – Szulovszky János. Szombathely 2009, 67–96.
- Reissig 1925 Reissig Ede: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon I.* Budapest 1925.
- Theune 2008 Theune, Claudia: Zentrum und Peripherie – Aussagemöglichkeiten zum mittelalterlichen Handwerk aufgrund archäologischer Quellen. In: *Archäologie und mittelalterliches Handwerk – eine Standortbestimmung. Beiträge des 10. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks*. Hrsg.: Merzel, Valter. Soest 2008, 13–26.
- Ulrich [online] Ulrich, Roger B.: *Roman woodworking tools*. (http://www.dartmouth.edu/~rogerulrich/tools_woodworking.htm; letöltés ideje: 2014. 06. 01.).

FLYWHEELS FOR PUMP DRILLS ON THE SITE OF AN EARLY MEDIEVAL
IRON-SMELTING SETTLEMENT NEAR EGYHÁZASFALU
(GYŐR-MOSON-SOPRON COUNTY)

János Gömöri

On the outskirts of Egyházásfalu (in Győr-Moson-Sopron County), at a site featuring fragments of iron slag dateable to the late Avar era or to the Arpadian age, flywheels along with larger pieces of iron slag and fragments of a mug with undulating band decoration were washed out from a bank of the Metőc brook by the flow of the water. The first flywheel (*fig. 5*) had been carved from a Roman-era bordered roof tile. Its diameter varied between 10.5 cm and 11.5 cm. In the middle of the disk was a hole with worn edges that was 1.5 cm in diameter by means of which it was fitted onto a shaft. The weight of the flywheel was 400 grams.

The second flywheel (*fig. 6*) was a hand-fashioned clay disk fired to hardness that had broken into three pieces. In the middle of it was a hole 1.5 cm in diameter; the diameter of the disk was 12 cm.

The third flywheel – a fragment (*fig. 7*) – came to light on the surface of a field and was 15–20 m away from the first two. Around it were pieces of iron slag, pieces of burnt clay daub with the imprint of wattle upon them, and pottery fragments from prehistoric and medieval times. This third flywheel had been carved from a Roman-era brick used for walling. Through the middle a hole 1.5 cm across had been bored, enabling it to be mounted on a spindle. In diameter, this flywheel was similar to the two flywheels mentioned above.

Without excavation work, the age of the flywheels can be established only approximately. Related archaeological finds later than the Roman period are known from 6th-century Germanic burials (*fig. 12*) at Mezőbánd (Band, Romania) and Vestly (Norway). Only archaeological excavations will be able to determine when it was that a workshop operated here in which pump drills were used. Traces of blacksmith's workshops have come to light in the vicinity of early medieval bloomery sites, e.g. at nearby Nemeskér (8th–9th century). Other issues are whether the pump drills were used only for finer blacksmith's and goldsmith's work and whether, in the medieval period for example, different craftsmen made pieces of equipment here for the Knights of St John. Did the fashioning of bone artefacts, for instance, take place in the workshops near Egyházásfalu, since 14th–15th centuries drawings depict pump drill in the hands of craftsmen who worked with bone? Craftsmen who supposedly made the above-mentioned equipment may even have worked with metal, bone, wood, and leather in a single facility.

On the basis of the broken and fragmentary flywheels, intensive handicraft activity was carried on in a particular period during the life of the – multiperiod – settlement here along the road leading across the bridge over the Metőc brook. Fitted with its flywheel, the pump drill on display at the Museum of Sopron is shown in the study; the reconstruction (*fig. 13*) is the author's.

KÖZÉPKORI KONYHÁK, KEMENCÉK A MARGIT-SZIGETI KIRÁLYI UDVARHÁZBAN ÉS A DOMONKOS APÁCAKOLOSTORBAN

Írásné Melis Katalin

A középkori magyar konyhákról meglehetősen keveset tudunk. A hazai szakirodalomban alig esett szó ezekről a korántsem reprezentatív, de nélkülözhetetlen helyiségekről, nem kutatták a konyhatechnikát, a konyhák berendezési és felszerelési tárgyait. Csupán az edények, mint ipari termékek gazdag formavilágát, a tipológiát ismerjük jobban, amely igen gyakran az egyetlen segédeszköz az időrendi kérdések meghatározásában. Annak ellenére, hogy a régészeti kutatások során összeszámolhatatlanul sok falusi tűzhelyet, kemencét tártak fel, a falusi konyhák kialakulásáról nem készült összefoglaló tanulmány.

A Buda és Pest körüli középkori falvakat a középmagyar háztípus jellemezte, és ugyanilyen alaprajzi elrendezést követett a kisebb, pesti városi házak földszintje is.¹ Az utcára merőleges tengelyű házaknak az első, utcára néző helyisége a szoba, a mellette lévő második helyiség a konyha volt. A konyha egyik sarkában, a konyha és a szoba közötti válaszfal mellett helyezkedett el a tűzhely, vagy annak fűtőpadkává alakult formája. Innen fűtötték a szoba cserépkályháját, továbbá – ha épült ilyen – a konyhafalhoz tapasztott, külső kemencét is. A fűtőpadka egyben a konyha nyílt lángú szabad tűzhelye volt, a füst a tűzhely fölötti nyíláson, vagy a szabad kéményen keresztül távozott a házból.²

A közelmúltban Orosz Krisztina elkezdte e rendkívül szerteágazó kérdéseket tartalmazó téma kutatását. Bemutatta az ismert és feltárt vári, kolostori konyhákat, és meghatározta a visegrádi és a budai királyi palota konyháinak a helyét. Konkrét régészeti adatok hiányában azonban csak keveset írt a konyhai tűzhelyekről. A Margit-szigeti apáca kolostor konyhájával is foglalkozott, röviden összefoglalta a korábbi kutatók feltételezéseit, és felsorolta az 1990-es évek ásatásai során előkerült újabb konyhákat.³

A Margit-szigeten, a kolostor alapítását megelőző 12. századi falut is beszámítva, több mint 400 év tüzelő- és fűtőberendezéseit ismerjük meg. Az 1243 utáni épületekben, a tűzhelymaradványok alapján azonosíthattuk a konyhákat, és előkerültek szabadon álló kemencék, sütőházak maradványai is. Külön konyhája volt a királyi udvarháznak, az apáca kolostornak, a beginaháznak és a kórháznak.

Különösen értékes adatokat nyertünk az udvarház három konyhájának a feltárása során, mert ezekben rekonstruálható állapotban megmaradtak a többször átépített tűzhelyek. Ezek alapján feltételezhető, hogy ugyanilyeneket építettek az apácák a kórház és a beginaház konyháiban. A 13–14. századi kórház közelében elhelyezkedő konyha területén egy 14–15. századi, szabadon álló kemence (sütőház) maradványai is felszínre kerültek. Sajnálatos módon az apácák és a beginák konyhájában csak egy-egy kutatóárkot áshattunk, de így is számos olyan adat felszínre került, amely alapjaiban megváltoztatta a konyhakkal kapcsolatos korábbi megállapításokat (1. ábra).⁴

¹ Írásné Melis 2004a, 239–242.

² A konyha: MNL III. 261–263. (Filep A.), a középmagyar háztípus: MNL III. 320–326. (Filep A.), a tüzelőpadka: MNL V. 386–387. (Filep A.). Fűtőpadkás, külső kemencés konyhák voltak a dél-budai határban elhelyezkedő Csút falu 1480–1541 között épített házaiban. Gerevich László (1943), Gerő Győző (1953–1955), Méri István (1957) ásatása. Írásné Melis 2004b, 200–216.

³ Orosz 2010, 579–580.

⁴ Írásné Melis 2010, 429, 432, 2. ábra. Az élelmiszerek előállításának fontos építményei voltak a sütőkemencék, sütőházak. Orosz 2010, 577–578.

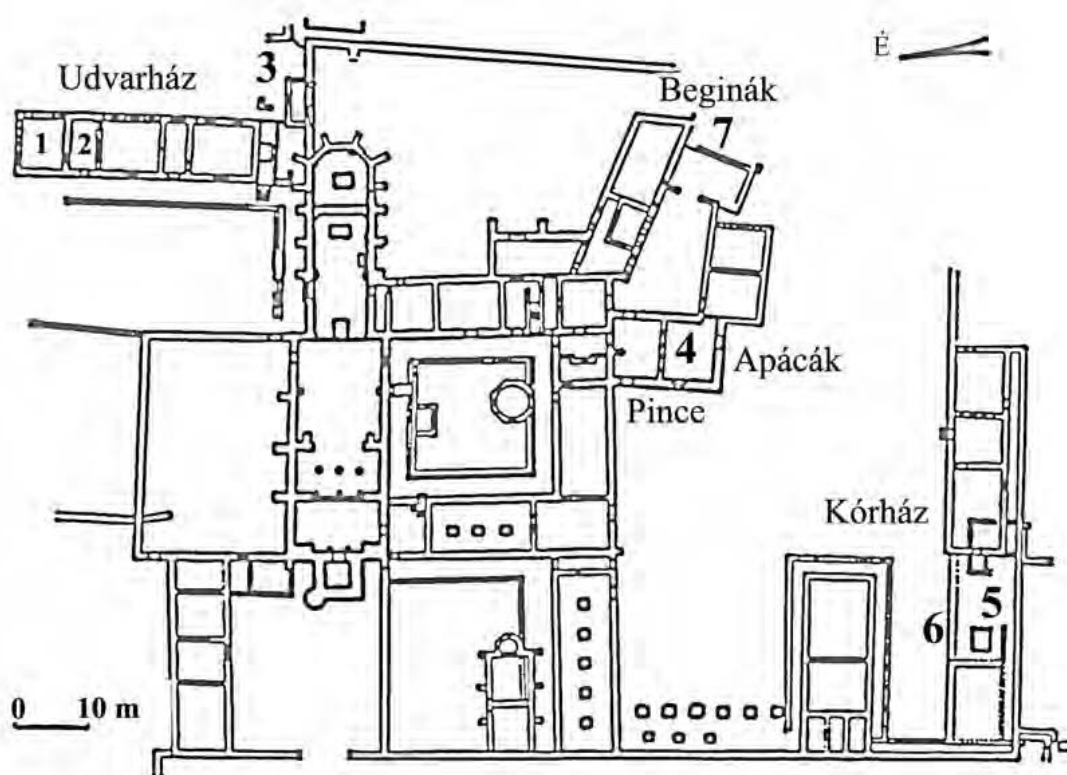
FALUSI KEMENCÉK, 12–13. SZÁZAD FORDULÓJA

A történeti hagyomány szerint Imre király (1195–1204) uralkodása idejéig, a 12–13. század fordulójáig nyúlik vissza a Margit-szigeti királyi udvartartás kezdete, és a kutatók feltételezték, hogy a 13. század folyamán felépült a Margit-sziget legmagasabb fekvésű részén az első udvarház is.⁵

A 20. század végén előkerültek a tatárjárás (1241) előtti királyi udvarház falai, és ugyanakkor az is kiderült, hogy az első, 13. századi kőépületeket egy korábbi település romjaira

alapozták. Ebből az Árpád-kori faluból hat ház, több külső kemence és gödör maradványai láttak napvilágot (2. ábra), amelyek nagyrészt ugyanolyanok voltak, mint amilyeneket szép számmal ismerünk a faluásatásokból is.⁶ A falusi épületeket a 12–13. század fordulója körül, a nagy királyi építkezések előtt lerombolták, és a helyüket feltöltötték.⁷

Az egyik kemence maradványai a Dunaparti udvarház keleti folyosójában helyezkedtek el, a maradványokba beleépítették az udvar-

1. ábra. Budapest, Margit-sziget. A királyi udvarház és a domonkos apáca kolostor, ásatási alaprajz.

A konyhák (1–7) elhelyezkedése. Királyi udvarház: 1. 13. század; 2. 14–16. század; 3. 16. század; apáca kolostor: 4. 13–16. század; kórház: 5. 13–14. század; szabadon álló kemence: 6. 14–15. század;

beginaház: 7. középkor. Felmérés: Dr. Vándor Andrásné, rajz: Kuczogi Zsuzsanna

Fig. 1. Budapest, Margaret Island. The royal court site and the Dominican nunnery, excavation ground plan. The locations of the kitchens (1–7). Manor house: 1. 13th century; 2. 14th–16th centuries;

3. 16th century; Nunnery: 4. 13th–16th centuries; Hospital: 5. 13th–14th centuries;

Freestanding oven: 6. 14th–15th centuries; Beguinage: 7. Middle Ages.

Survey: Mrs. András Vándor, drawing: Zsuzsanna Kuczogi

⁵ Rupp Jakab szerint IV. Béla az apáca kolostor szomszédságában díszes királyi palotát épített, amelyben gyakran időzött. 1270-ben ebben az épületben halt meg. Rupp 1868, 86; Györfly 1972, 264–266, 307; Irásné Melis 1999.

⁶ A Feuerné Tóth Rózsa, Kovács Eszter és a szerző ásatásain előkerült falurészlet feldolgozása folyamatban van.

⁷ Lásd a 6. jegyzetet.

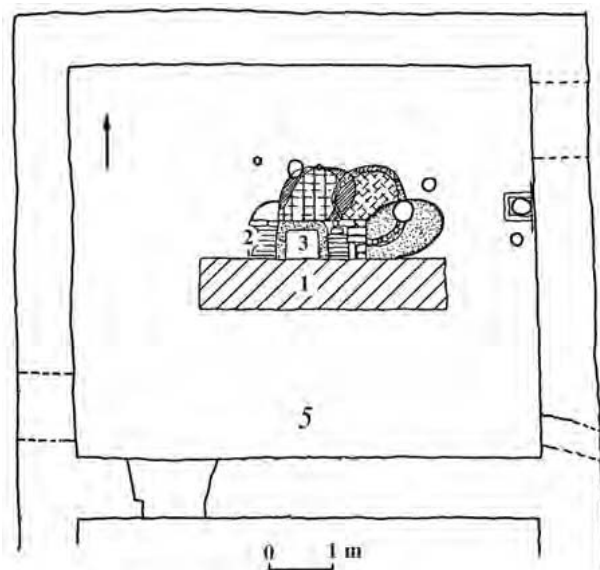

2. ábra. Budapest, Margit-sziget. Kemencerészletek a Duna-parti királyi udvarház falai alatt. 1200. Járószint; a. kemence fala; b. kemencepadló, 12. század vége.
Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence
Fig. 2. Budapest, Margaret Island. Oven parts beneath the walls of the royal manor house next to the River Danube. 1200. Floor level; a. Oven wall; b. Oven floor, late 12th century.
Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

3. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, a nyugati épület alatt. 1. Szabadon álló kemencék maradványai, 13. század első fele; 2. téglatűzhely alapozása, 13. század vége; 3. lakóhelyiség középoszlop-lábazata, 14. század.
Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence
Fig. 3. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, beneath the west building. 1. Remains of freestanding ovens, first half of the 13th century; 2. Foundations of a brick fireplace, late 13th century; 3. Base part of a residential room's middle pillar, 14th century.
Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

ház alapfalát. A kemence rekonstruált átmérője 150 cm volt. A bolygatatlan sárga agyag tetején helyezkedett el, ez azt mutatta, hogy a kemence teteje valamennyire a járószint fölé magasodott.

4. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, nyugati épület alatt. 5. helyiség. Szabadon álló kemencék maradványai, 13. század első fele. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna
Fig. 4. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, beneath the west building. Room 5. Remains of freestanding ovens, first half of the 13th century. Drawing: Zsuzsanna Kuczogi

A kör alakú előtérben vékony, kemény, faszene, hamus földréteg volt.

A 13. század közepén épült királyi udvarház nyugati épülete alatt egy kemenceegyüttes került elő (3. ábra). A kolostortemplom szentélyének északi oldalán álló királynői udvarház 5. helyiségének a közepén, az első habarcspadló rétegében, illetve nagyobb részt a padló alatt, négy kemence romjai bontakoztak ki (4. ábra), amelyeknek a déli része az udvarház 13. századi konyhai tűzhelyének az építéskor megsemmisült.⁸ Az 1. kemence alján a vörös sütőfelület és az oldalfal indulása között egy mélyedés húzódott, amelyben vékony növényi részek égéséből származó finom faszén réteg volt. A kemencébe dugott és ott elégetett növényi maradványok élelmiszerek füstölésére vagy a különféle magvak őrlés előtti pörkölésére szolgáltak.⁹ A 2. ovális kemencealj majdnem teljes épségben került elő (100 × 80 cm), sárga agyagból épített oldalfala alul 12-16 cm vastag volt, szája a délnyugati oldalon nyílt.

⁸ Irásné Melis 2007, 292–293.

⁹ Méri 1963, 274–279.

A kemencék köztes feltöltés nélkül, szorosan egymásra épültek. Ez azt mutatja, hogy az őket befogadó objektum igen fontos és folyamatosan használt építmény volt. Az egymást követő kemencék elhelyezkedésében ugyanaz a zsúfoltság mutatkozik, amit a középkori Pesten, a Váci utca–Régiposta utca sarkán feltárt kemencéknél tapasztaltunk,¹⁰ tehát a megújított kemencéket is a kijelölt határok, kerítések között kellett felépíteni. Mind a két helyen jól látszott, hogy az újabb kemencék építése előtt a korábbiak boltozatát elbontották és elszállították, és az új kemence-aljakat közvetlenül a korábbiakra tapasztották. A Margit-szigeti, egymás fölötti négy kemence hosszanti tengelye kisebb eltérésekkel egy irány-

ba esett, mutatva, hogy a kemencéket ugyanarról az oldalról fűtötték. A kemencék körüli 10-12 cm átmérőjű lyukakban a kerítés karói, a 18 cm átmérőjű lyukakban a tetőszerkezet gerendái helyezkedtek el. Ez az építmény a késő középkori sütőházak első formájának tekinthető, amelyekben egy közösség számára folyamatosan élelmiszereket állítottak elő.

A 13. század közepén, a kolostorral egyszerre épülő udvarház helyének előkészítése közben a kemencéket elbontották, meghagyott aljuk fölé helyenként 30 cm vastag, szürkessárga agyagréteget terítettek, és erre ráöntötték az udvarház első téglapadló-alapozását jelentő, világosszürke habarcsréteget.¹¹

A KIRÁLYI (NYUGATI) UDVARHÁZ KONYHÁI

1. KONYHA, 13. SZÁZAD

1248-ban Mária királyné a Nyulak szigetére látogatott és a templom szentélyének az északi oldalán felépült, új udvarházában szállt meg.¹² Az épület észak–déli irányban 35 m hosszú, kelet–nyugati irányban 9 m széles volt, nyugati oldalára 3 m széles folyosót építettek (1. ábra). Az épület déli végén, az 1. helyiség reprezentatív célokra szolgáló fogadóterem volt, a széles, profilált keretben álló ajtó a nyugati folyosóra nyílt. Mellette a 2. helyiség egy keskeny átjáró volt. A 3. helyiség egy padlófűtéses nagy terem volt (12,8 × 7,2 m), a délnyugati saroknál nyíló bejárattal. A fűtőberendezés füstjét az északkeleti sarokban, a keleti falban és az északi fal közepén, a felmenő falban épített kémények vezették el. Ezeknek a kéményeknek később, a 14–16. századi konyhák létesítésében meghatározó szerepük lett.

A 13. század közepén az akkor még földszintes udvarház északi, 4. helyiségében (a későbbi 5. számú helyiség területén) (7,3 × 6,2 m) alakították ki a konyhát (5–6. ábra). A délnyugati sarokban széles átadóablakot nyitottak (7. ábra). A folyosóban a kiadóablak mellett

helyezkedett el a 3. helyiség (a nagy terem) bejárata. A konyha északi falában három ablak helye látszott. Az északkeleti sarokban egy befalazott ajtónyílás volt, amely a Duna-partra nyílt. Ez volt a konyha első, belül 140 cm, kívül 200 cm széles bejárata. A keleti fal közepe táján egy középosztós ablak párkánya került elő, többretegű, világos színű, festett vakolatfoltok voltak rajta. Az egész helyiségben téglapadló lenyomatát lehetett megfigyelni. A téglák a IV. Béla építkezéseire jellemző világosszürke habarcsban feküdtek.

1. A szabadkéményes-tűzhely, 13. század közepe

A konyha déli fala előtt helyezkedett el. A négyzet alaprajzú, 380 × 380 cm kiterjedésű tűzhely északi falának csak az alapozása maradt meg (5–6. ábra).¹³ A 80 cm széles, 380 cm hosszú, 140 cm mély alapfal a 13. századi udvarház sávalapjával azonos, tömör kőfal volt, a magasságát nem ismerjük. Két végével szemben, a konyha déli falából 50 cm széles és 65 cm hosszú falpillek emelkedtek ki, amelyek szintén a sávalap részei voltak és a tűzhely füstelvezető berendezésének, a kürtőnek a gerendáit tartották. Az első tűzhelyekből megmaradt átégett fenék-részletek, sárga agyagfoltok, 110 cm széles sávban, közvetlenül a széles, északi tűzhelyfal déli oldalához csatlakoztak. A különálló átégett foltok átmérője 100 cm körül volt. A kőfal előtti égett foltok mellett egy 140 cm széles sáv üres volt, majd a konyha déli fala közelében ismét

¹⁰ Irásné Melis 1984, 67, 83–84; Irásné Melis 1994–1995, 63–65, 73.

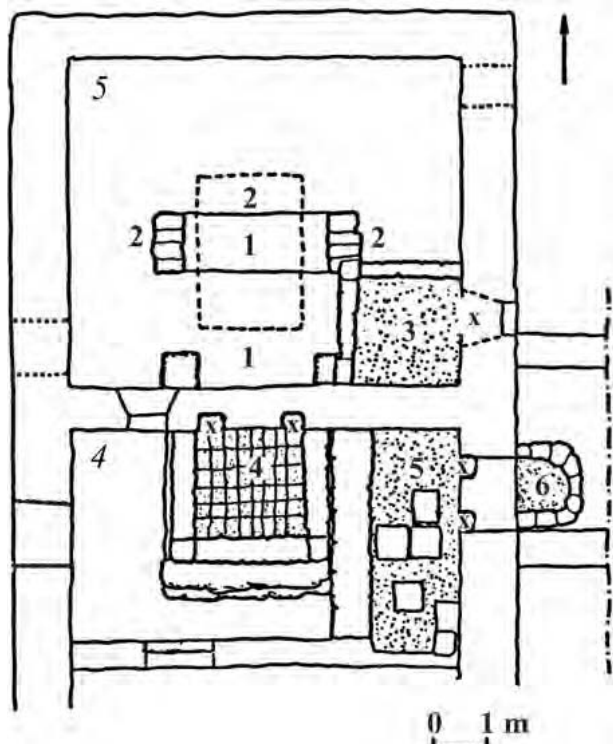
¹¹ Irásné Melis 1999, 309; Irásné Melis 2007, 250.

¹² ÁMF IV. 644.

¹³ Irásné Melis 2007, 270–271.

megjelentek a tüzelés nyomai. A tűzhely keleti és a nyugati oldala nyitott volt.

Az udvarház és a kolostor nagy technikai tudással bíró tervezői és építői nem szá-

5. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, nyugati épület. 4-5. helyiség. Konyhák. 1. Szabadkéményes-tűzhely, 13. század közepe; 2. téglátűzhelyek, 13. század második fele; 3. szabad tűzhely, 13-14. század fordulója; 4. szabad tűzhely, 14-15. század; 5. szabad tűzhely, 15-16. század; 6. fűtőpadka, 1510 körül. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna

Fig. 5. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, west building. Rooms 4-5. Kitchens. 1. Freestanding fireplace with chimney, mid-13th century; 2. Brick fireplaces, second half of the 13th century; 3. Freestanding fireplace, turn of the 14th century; 4. Freestanding fireplace, 14th-15th centuries; 5. Freestanding fireplace, 15th-16th centuries; 6. Hearth, ca. 1510. Drawing: Zsuzsanna Kuczogi

7. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, nyugati épület. Az 1. konyha, a kiadóablak párkánya, 13. század. Fotó: Bakos Margit

Fig. 7. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, west building. Kitchen 1, the sill of the serving hatch, 13th century. Photograph: Margit Bakos

moltak a rendszeres dunai árvizekkel. 1267-ben egy különösen nagy áradás vonult le a Dunán, amelynek részleteit Szent Margit csodáinak 1276. évi jegyzőkönyve örökítette

6. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, nyugati épület. Az 1. konyha. 1. Szabadkéményes-tűzhely, 13. század közepe; 2. téglátűzhelyek, 13. század második fele; 3. hypocaustumhoz vezető lépcső, 13. század második fele; 4. szabad tűzhely, 13-14. század fordulója; 5. kéménylyuk, 13-16. század; 6. középoszlop alapozása, 14. század eleje; 7. ajtó, 14. század; 8. hypocaustum fűtőkamrája, 14. század. Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence

Fig. 6. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, west building. Kitchen 1. 1. Fireplace with a freestanding chimney, mid-13th century; 2. Brick fireplaces, second half of the 13th century; 3. Steps leading down to the hypocaust, second half of the 13th century; 4. Freestanding fireplace, turn of the 14th century; 5. Chimney aperture, 13th-16th centuries; 6. Foundations of a central pillar, early 14th century; 7. Doorway, 14th century; 8. Stoke hole of the hypocaust, 14th century. Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

meg.¹⁴ Már a kisebb áradások is előntötték a járószint alatti helyiségeket. A nyugati udvarház 3. helyiségének a fűtőberendezésébe a sávalapban lévő, Duna-parti bejáraton keresztül szabadon beáramolhatott a víz (9. ábra 2), és a keleti falban lévő ajtón keresztül a konyha is azonnal víz alá került. A nagyobb károk a fűtőberendezésben keletkeztek, mert a járószint alatti helyiségekből nem folyt ki a víz, és az átázott falak lassan száradtak. A közvetlenül beáramló víz ellen a sávalapban lévő fűtőbejárat és a konyha keleti ajtajának a befalazásával védekeztek. A konyha Duna-parti bejáratának a befalazása után a 3. (nagy) terem és a konyha közötti válaszfalban ajtót nyitottak, ezután egyszerűben lehetett áthordani az ételeket a 3. terembe. A 3. helyiségben átépítették a padló alatti fűtőberendezést, és a konyhában, a korábbi tűzhely területén alakították ki a hozzá vezető lépcsőt. Ezért a tűzhelyet és annak kürtőjét is át kellett alakítani.¹⁵

2. A téglapadló, 13. század második fele

Lebontották a 80 cm széles északi tűzhelyfalat. A bontott falvégekre kváder alapozású, téglalap keresztmetszetű oszlopokat építettek, amelyek továbbra is az újabb kürtő szerkezeti elemeit tartották. A korábbi északi kőfal maradványain és a kőfal mindkét oldalán előkerültek a téglafallal körülvett, 160 × 200 cm nagyságú téglapadlóra épített tűzhelyek maradványai: az alsó kősorok és a felmenő falakból származó, téglatörmelék paticshalmok. Az utolsó paticslapon megmaradt két, 40 cm átmérőjű mélyedés, ahol az edények állhattak. A lebontott kő tűzhelyfal két oldalán nyolc egymásra épített téglatűzhely fenéklap maradványait figyeltük meg. A tűzhelyek északkeleti sarka mellett a kőfalhoz tapasztva megmaradt a parázstartó gödör.

3. A nyílt lángú szabad tűzhely, 13. század vége

A 13–14. század fordulója körül megszüntették a 3. terem padló alatti fűtőberendezését, és a konyhából levezető lépcsőt feltöltötték. A tervezett 14. századi padlószintig lebontották a helyi-

ség közepén álló, téglapadló tűzhelyet. A konyha délkeleti sarkában új típusú, nyílt lángú, 35 cm magas szabad tűzhelyet építettek.¹⁶ Ennek a mérete 200 × 230 cm volt. Keretét szabályos, pontosan illeszkedő, hosszában lerakott téglasorok alkották, ezen belül a téglákat a kerettéglákra merőlegesen fektették. A füst elvezetésére a keleti falban egy vízszintes, tégladarabokkal kifalazott lyukat vágtak, amely a 14. században a tűzhely helyére épített padló alatti fűtőkamra kéménylyuka, majd a 15–16. században a fűtőkamra betöltésére épített cserépkályhák tüzelőnyílása lett. A délkeleti sarokba áthelyezett tűzhely körül, illetve az egész helyiségben új téglapadlót építettek, a habarcsréteg tetején megmaradtak a téglák lenyomatai. Az alacsony, padka formájú nyílt tűzhelyet a 14. század elején megszüntették, amikor a konyhát lakóhelyiséggé alakították.

2. KONYHA, 14–16. SZÁZAD

A 14. század elején a 13. századi 3. nagy terem északi végét leválasztották, és az így kialakított 14–16. századi 4. helyiség (7,2 × 4 m) lett az udvarház 14–16. századi konyhája (5. ábra). Az új válaszfalba ajtót építettek a 3. helyiség felé.

4. A nyílt lángú szabad tűzhely, 14–15. század közepe

A késő középkori konyha északi falánál a 13. századi hypocaustum kéményei előtt új, nyílt lángú konyhai tűzhelyet létesítettek (8. ábra).¹⁷ A kőkeretes tűzhely kelet-nyugati irányban 275 cm, észak-déli irányban 215 cm széles volt. A keleti oldal alsó része a 13. századi fűtőberendezés téglafala volt, amelyre cc. 32 × 26 × 26 cm-es kvádereket raktak. A déli oldalon a tűzhely 80 cm széles, 45–55 cm mély, hasított kövekből épített alapfalát beleépítették a 13. századi fűtőkamrába. Az 50 cm széles nyugati falat a 13. századi fűtőberendezés téglafala mellé építették, a felmenő fal külső szélén elnagyolt kváderek helyezkedtek el. A tűzhely felmenő falait sárga agyagba rakott kövekből építették, külső oldalát agyaggal tapasztották és bevakolták. A 15. században a tűzhelyet a felmenő fal alsó kősoráig lebontották és az átégett téglapadlóra cserépkályhát építettek.

¹⁴ MREV I. 280–281; *Árpád-házi Szent Margit* 1999, 194–195.

¹⁵ Irásné Melis 2007, 279–280.

¹⁶ Irásné Melis 2007, 279–280.

¹⁷ Irásné Melis 2007, 291–292.

8. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, nyugati épület. A 2. konyha. 1. Szabad tűzhely falai, 14. század; 2. cserépkályha alapja, 15–16. század; 3. kémények, 13–15. század; 4. hypocaustum falai, 13. század.

Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence

Fig. 8. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, west building. Kitchen 2. 1. Walls of a freestanding fireplace, 14th century; 2. Base of a tiled stove, 15th–16th centuries; 3. Chimneys, 13th–15th centuries; 4. Walls of the hypocaust, 13th century. Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

5. A nyílt lángú szabad tűzhely, 15. század második fele

A 15. század elején megszüntették az 5. helyiség padló alatti fűtését és az udvarház konyháját ismét átépítették. A 4. helyiség északkeleti sarkában betemették az 5. helyiség padló alatti fűtőberendezésének az előterét, és elbontották a csigalépcsőt. A 4. helyiség keleti falához hozzáépítettek egy 40 cm magas, 300 × 200 cm méretű, új tűzhelyet. A korábbi padlóteglaikat felszedték, és a habarcsalapozásra 15. századi régészeti leletekkel kevert, épülettörmelékes földet terítettek. A tűzhely peremét élükre rakott falazóteglaikkal körberakták. A vízszintes sütő-főző felületre, lapjukra fektetett téglákat és a téglák közé kb. 40 × 50 cm-es, négyszögletes kőlapokat tapasztottak. A déli oldala felett részben befalazták a korábbi kürtőt, és a délkeleti sarokban egy négyzet keresztmetszetű (22 × 22 cm) téglakéményt alakítottak ki. A kürtő déli falát egy sor, törtkövekből álló, vastagon tapasztott köpenyfal borította. Magát a tűzhelyet is vastagon tapasztották kályhásagyaggal.

9. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, nyugati épület. A 2. konyha, keleti, külső oldal. 1. Kéménylyuk, középkor; 2. hypocaustum bejárata, 13. század közepe; 3. tüzelőpadka, 16. század. Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence

Fig. 9. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, west building. Kitchen 2, east, outside. 1. Chimney aperture, Middle Ages; 2. Entrance to the hypocaust, mid-13th century; 3. Hearth, 16th century. Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

6. A fűtőpadkás tűzhely, 16. század eleje

A 15–16. század fordulója körül a 4. helyiség tűzhelyét ismét átalakították (5. ábra; 9. ábra).¹⁸ A déli oldalon befalazták a kürtőt, és a 4. helyiséghez a konyha külső oldalán egy 400 cm széles, fedett helyiséget építettek. A külső helyiség padlója a 16. századi járószinttől számítva 40 cm mélyen húzódott. Faragatlan kövekkel keretelt fűtőpadkát építettek (175–180 × 100 cm), amely 15 cm vastag volt. Kibontották az épület falában lévő, korábban befalazott, 13. századi hypocaustumhoz vezető bejárat felső részét. A padka körül nem találtunk épített oldalfalakat vagy azok nyomait. Feltehetően a falban lévő nyíláson keresztül rakták be a tüzelőanyagot, és ezen a nyíláson át húzták ki a hamut. A tűzhely fölött, az épület keleti falának a külső oldalán egy kéménylyukat találtunk, de a közelemben lévő falak alacsonyabban maradtak meg, ezért nem sikerült megállapítani, hogy melyik kéményhez tartozott (9. ábra 1).

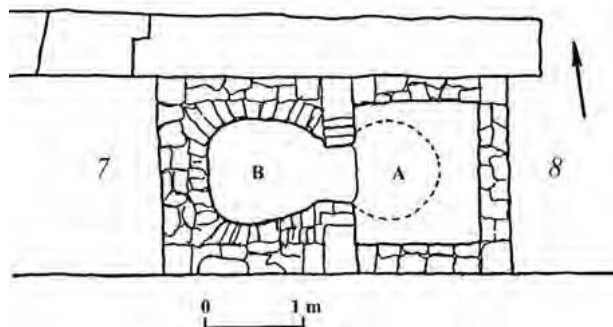
¹⁸ Irásné Melis 2008, 319–320.

3. KONYHA, 16. SZÁZAD

7. A szabad tűzhely és a hozzáépített kemence, 16. század eleje

A középkor végén az udvarház sorrendben harmadik, kemencés konyhája a régészeti feltárás szerinti 7–8. helyiségben helyezkedett el, amelyeket a 15. századi, Dunához vezető árkados folyosó elbontása után alakítottak ki (1. ábra; 10. ábra).¹⁹ A 8. helyiséget a keleti oldalán, feltehetően fából készült ajtóval zárták. A nyugati felében egy 25-30 cm magas, 200 × 150 cm-es tűzhelyet találtunk, amely egyben a hozzáépített kemence tüzelőpadkjája volt. Három oldalról egy sorban, nagyjából egyforma kváderek keretezték. A tűzhely alját két sor téglából építették. Az alsó sorban a téglák a hosszú élükön álltak, a felső sorban vízszintesen feküdtek. A téglasorok vastagsága 16-17 cm volt, tehát a kváderek 8-9 cm felmagasodó széle 20-22 cm széles keretbe foglalta a tűzhelyet (tüzelőpadkát). A 7. és a 8. helyiség között kő- és tégladarabokból 25 cm széles, tapasztott válaszfal építettek. A kemence maradványa a válaszfal nyugati oldalán, a 7. helyiség keleti felét töltötte be. Szabályos mészkőkváderekkel keretezett, lapos kövekből álló 150 × 130 cm-es kemence-alapozás került elő. A tüzelőtér körüli kváderek tetején megmaradtak a falazótéglák, a kerekded tüzelőtér fenéke kormos téglából állt. A 40 cm széles fűtőnyílás a 8. helyiségbe nyílt. A 7. helyiségbe a keleti udvarról lehetett belépni.

A füstmentes 7. helyiségben feltehetően a sütés-főzésen kívüli konyhai munkákat (pl. elő-

10. ábra. Budapest, Margit-sziget. Királyi udvarház, nyugati épület. A 3. konyha alaprajza, 15–16. század. 7–8. A feltárt helyiségek sorszáma; A. tűzhely; B. kemence. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna Fig. 10. Budapest, Margaret Island. Royal manor house, west building. Ground plan of Kitchen 3, 15th–16th centuries. 7–8. Numbering of rooms excavated; A. Fireplace; B. Oven.

Drawing: Zsuzsanna Kuczogi

készítést, tisztítást, az ételek főzés előtti összeállítását és talán a tálalást) végezték. A 8. helyiségben lévő tűzhelyen és a tűzhelyről nyíló kemencében főzték és sütötték az ételeket.

Az udvarhely 13–16. századi konyhái és a tűzhelyek, a padló alatti fűtőberendezésekhez – hypocaustumokhoz – hasonlóan, a korszak építkezéseinek a legmagasabb technikai színvonalát képviselték. Az apácakolostorban és a többi épületegyüttesben ugyanilyen konyhák voltak, de ezekben egyelőre csak egy-egy kutatóárok kiásására volt lehetőségünk.

AZ APÁCÁK KONYHÁI

1. KONYHA, 13. SZÁZAD

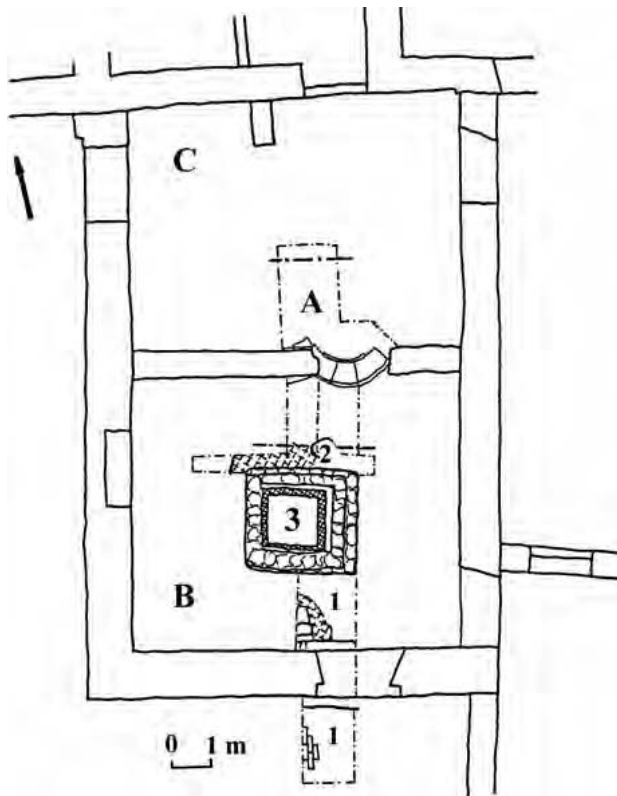
A Margit királylány szentté avatásával kapcsolatos 1276-os vizsgálat tanúvallomásaiból arra következtethetünk, hogy az apácák a 13. században két konyhát tartottak. Az egyik az apácák konyhája volt, amely a refektórium közelében, az épület délkeleti sarkánál, a déli oldalon helyezkedett el. A másik, amelyről alább még szó lesz, a kórház melletti konyha volt.

¹⁹ Irásné Melis 2008, 340–342.

²⁰ Feuerné Tóth 1971, 262–263.

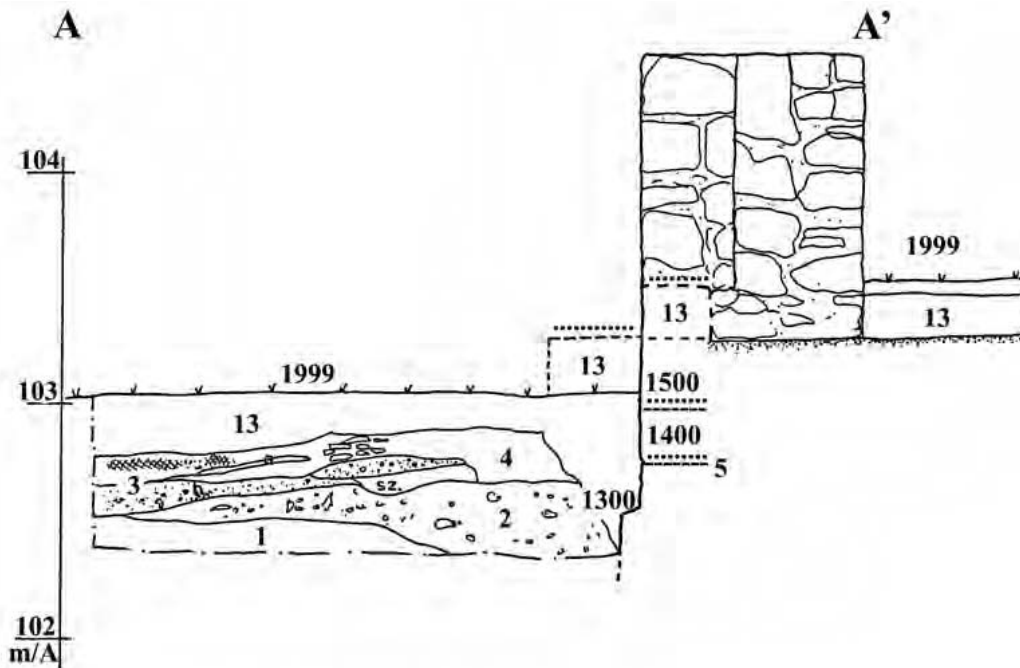
²¹ Feuerné Tóth 1963, 440, 443.

Az apácák 13. századi konyháját Feuerné Tóth Rózsa a *clausura* keleti épületszárnyának az utolsó helyiségével azonosította. Ezen a környéken helyezkedett el a *calefactorium* is, a kolostornak az a helyisége, amelyet a téli időszakban, mindenszentektől húsvétig fűtöttek.²⁰ Lux Kálmán szintén ide helyezte a konyhát, mert a délkeleti sarokban átluggatott kőlap-töredékeket talált, amelyek szerinte az épített tűzhely tetejét alkották. Később kiderült, hogy a kőlapok egy másik helyiség, talán a közeli *refectorium* padló alatti tüzelőberendezésének (hypocaustum) fűtőkamrájához tartoztak.²¹ A Margit-szigeti kolostorban is volt melegedő-

11. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apácakolostor. A konyha alaprajza, a későbbi átépítésekkel, 13–16. század. 1. Konyha maradványai, 13. század; 2. tűzhely maradványai, 14. század; 3. tűzhely maradványai, 15–16. század; A. pince, 13. század; B. konyha; C. tálaló, 15–16. század.
Rajz: Kuczogi Zsuzsanna

Fig. 11. Budapest, Margaret Island. Nunnery. Ground plan of the kitchen, with the rebuildings, 13th–16th centuries. 1. Remains of the kitchen, 13th century; 2. Remains of a fireplace, 14th century; 3. Remains of a fireplace, 15th–16th centuries; A. Cellar, 13th century; B. Kitchen; C. Serving place, 15th–16th centuries.
Drawing: Zsuzsanna Kuczogi

12. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apácakolostor. A konyha déli fala, 1300. 1. Bolygatatlan talaj; 2. paticsos épülettörmelék; 3. tűzhelymaradványok; 4. agyagréteg, 13. század; 5. küszöb, középkor; 6. feltöltés, középkor; 13. felfalazás, 20. század. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna
Fig. 12. Budapest, Margaret Island. Nunnery. The south wall of the kitchen, 1300. 1. Undisturbed soil; 2. Rubble containing wattle and daub; 3. Fireplace remains; 4. Clay layer, 13th century; 5. Threshold, medieval period; 6. Layer filling, medieval period; 13. Augmented wall, 20th century.
Drawing: Zsuzsanna Kuczogi

helyiség, hiszen 1276-ban, Somogyi Márk lánya, Katalin nővér elmondta, hogy a „nagy hidegben, amikor más apácák inkább melegedtek, Margit kitartott imáiban”.²² Lehetséges, hogy ez a téli melegedőhely az épület délkeleti sarkában helyezkedett el. Erre mutat a helyiség egyik sarkában előkerült kandalló. Ugyanilyen kandalló maradványait még két másik helyiségben is megtaláltuk.²³

A feltáratlan *clausura* 1938-ban rekonstruált késő középkori konyhájában a későbbi feltárás előkészítésére kiástunk egy észak–déli kutatóárkot (1. ábra; 11. ábra). Ezzel átvágtuk a lebontott első, a 13. század közepén épült konyha, a 13. század végén betemetett pince és a 14–16. században sűrűn átalakított konyha maradványait. A késő középkori konyhaépület összeépült a *clausura* 13. századi, délkeleti sarkával (12. ábra). A késő középkori konyha 130 cm széles déli falánál tiszta rétegsor került elő. A falon a 13. század végi járósíntet mutató, egyetlen falkiugrás volt. A fallal elvágták a korábbi égett, sárga agyagpadlót, amelyen megmaradtak egy szétszedett kemence vagy tűzhely paticstörmelékei. A kőfal külső, déli oldalán a kutatóárkokban folytatódott az égett sárga agyagpadló, közvetlenül a 13. század végi fal előtt, téglalenyomatok voltak benne. Az első konyha maradványait eltakaró feltöltésben 13–14. század fordulójára jellemző edénytöredékek voltak. Az apácák első, még feltárássra váró konyhája, amelyben Margit is süttetőfőzött, a *clausurától* délre, körülbelül 10 m-re helyezkedett el.

2. KONYHA, 14–15. SZÁZAD

A kolostornégyszög délnyugati sarkán a Feuerné által „új konyhának” nevezett, jelenleg két helyiségből álló konyhaépület a 13–14. század fordulóján épült (1. ábra). Régészeti kutatás nem volt ezen a környéken, a mai járósínt felett az 1930-as években készült felfalazás látható. Az 1999-ben kiásott kutatóárkot átvezettük a konyha déli falán. A keleti és a nyugati

13. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apáca kolostor.

A 2–3. konyha tűzhelyei. 1. A pince betöltésén húzódo égésréteg, 1300; 2–3. tűzhelyek, 14. század; 4–5. tűzhelyek, 15–16. század; 6. felfalazás, 20. század; 7. padlórétegek, 14–16. század. Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence
Fig. 13. Budapest, Margaret Island. Nunnery. Fireplaces of Kitchens 2–3. 1. Layer of burnt material in the cellar filling, 1300; 2–3. Fireplaces, 14th century; 4–5. Fireplaces, 15th–16th centuries; 6. Augmented wall, 20th century; 7. Layers of flooring, 14th–16th centuries. Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

fal is ugyanilyen széles volt, feltételezhető, hogy ez a belül 14 m hosszú és 8 m széles helyiség lett az apácák 14–15. századi konyhája. Az első tűzhely maradványai a helyiség közepén kerültek elő (11. ábra; 13. ábra 2). Megmaradt a tűzhely alatti kőlap 60 × 83 cm-es darabja, amelyre tetőcserép-töredékek voltak rátapasztva. A cserépdarabok felett 20 cm vastag égett agyagréteg volt. A tűzhely alja a konyha déli falán látható, a járósíntet mutató falkiugrással volt egy szinten. A tűzhelyek igen gyakori építésének a nyomait a tűzhely körüli padlórétegek sűrűsége mutatta. A későbbi, 15–16. századi tűzhelyeket beleépítették a 14–15. századi padlórétegekbe (13. ábra 7).

3. KONYHA, 15–16. SZÁZAD

A késő középkorban a konyhát átépítették. Terét egy válaszfallal kettéválasztották, és az így kialakított déli helyiség közepére új tűzhelyet építettek (13. ábra). Az északi helyiség még feltáratlan. A korábbi konyhát felosztó válaszfalban 175 cm széles ajtó volt. Az ajtónyílásba

²² Az 1276-os vizsgálat 33. tanúja, Katalin úrnő, néhai Somogyi Márk úr leánya vallomása: MREV I. 268; *Árpád-házi Szent Margit* 1999, 180.

²³ A *calefactorium* kandallóját Feuerné Tóth Rózsa 1961-ben tárta fel. Feuerné Tóth 1963, 440.

14. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apácakolostor.

A 3. konyha válaszfala.

1. A pincebetöltés rétegei, 13. század vége–16. század eleje; 2. az ajtó alatt kút alapkövei, 14–15. század;
3. a válaszfal maradványai;
4. tűzhely a konyhában, 16. század; 5. 20. századi felfalazás. Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence

Fig. 14. Budapest, Margaret Island. Nunnery. Kitchen 3, partition wall. 1. Layers of the cellar filling, late 13th century–early 16th century; 2. Base stones of the well under the doorway, 14th–15th centuries; 3. Remains of the partition wall; 4. Fireplace in the kitchen, 16th century; 5. Augmented wall, 20th century. Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

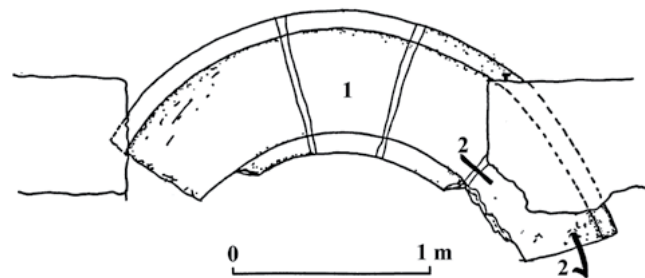
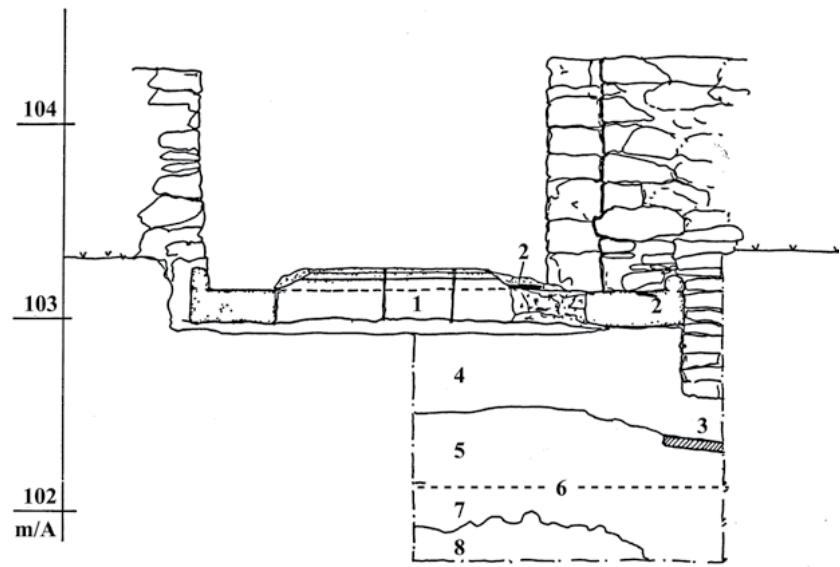
15. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apácakolostor. A 3. konyha válaszfala és a kút alapkövei az ajtó alatt, 15–16. század.

1. Kút alapkövei;
2. a kút köveit összetartó vaspántok; 3. kőlap; 4. feltöltés, 14–16. század; 6. égésréteg; 5., 7–8. feltöltés, 1300.

Rajz: Kuczogi Zsuzsanna

Fig. 15. Budapest, Margaret Island. Nunnery. Partition wall of Kitchen 3 and, beneath the doorway, base stones from a well, 15th–16th centuries.

1. Base stones of the well;
2. Iron banding holding masonry together inside the well; 3. Flat stone; 4. Filling, 14th–16th centuries; 6. Layer with burnt material; 5., 7–8. Filling, 1300. Drawings: Zsuzsanna Kuczogi

a küszöb alá beépítették egy lebontott kút kör alakú alsó lapjának vaspántokkal összefogott köveit (14–15. ábra). A feltárás idején a kőlapokat vastag sárga agyagréteg borította, amely a

késő középkori küszöb alapozása volt. A kút köveinek a külső oldala az „új konyhába” esett, a belső oldal az új tálalóhelyiségbe került.²⁴

²⁴ A vaspántokkal összefogott kőfaragványok átmérője 3,2 m volt. Egy, a 15. században lebontott, kör alap-

rajzú kúthoz tartoztak. A kolostor kútjai, vízellátása és a csatornák maradványai nagyrészt feltáratlanok.

A 16. század elején épített tűzhelyek

A déli helyiség közepére az 1930-as években egy 280 × 250 cm-es tűzhely kőkeretét rekonstruálták. Az 1999-es kutatóárokban a tűzhelyrekonstrukció alatt több tűzhely nyomai látszottak, de mivel a szétégett, tönkrement tűzhelyek romjait a középkorban teljesen szétszedték, csak a két utolsó tűzhelyből maradtak meg falrészletek (11. ábra; 13. ábra).

1. tűzhely. Feltehetően, padkás, nyílt lángú szabad tűzhely lehetett. A négyszögletes kő-

keret 55 cm széles, rekonstruált alaprajza 260 × 240 cm. Az alsó köveket ráépítették a 15. századi sárga, döngölt agyagpadlóra. A tűzhelyfalak közötti gödörben a 15–16. század fordulójára jellemző leletekkel kevert feltöltés volt.

2. tűzhely. Falait belemélyítették az 1. tűzhely körüli, korábbi sárga agyagpadlóba. Alaprajza 300 × 270 cm. A 28 cm mély alapfalon megmaradt a felmenő fal első kvádersora, amelyen vastag vakolat volt. A tűzhely középkori magasságát nem ismerjük.

A 13. SZÁZADI KÓRHÁZ MELLETTI KONYHA

Az 1276-os tanúvallomásokból nem lehet mindig szétválasztani, hogy a felidézett események – főzés, mosogatás, takarítás, sepregetés – melyik konyhában zajlottak. Valószínű, hogy mindegyik konyhában egész nap dolgoztak, mert a mindennapi étel elkészítése meglehetősen sok munkával járt. A szakácsok és szolgák mellett, a beosztás szerint dolgozó apácák munkájára is szükség volt. 1276-ban 70 apáca, néhány domonkos szerzetes, laikus nővérek (beginák), számtalan szolga, száznál is több ember tartózkodott a különböző épületekben. A 70 apáca és a domonkos szerzetesek, ha naponta kétszer étkeztek, 150-160 szelet vagy darab kenyeret, körülbelül 40 liter levest vagy híg kásaszerű ételt, 8-10 kg halat vagy ennek megfelelő mennyiségű sajtot, rákot, kagylót, tojást stb. fogyasztottak el. A betegek számára külön főztek, a lábadozók tápláló ételeket, különféle húsokat is kaptak. Az étrendet a kolostorban termelt zöldségfélékkel és gyümölcsökkel egészítették ki. A szegények számára készített alamizsna is ennivalóból állt.

Az 1276-os vizsgálat tanúi elmondták, hogy Margit a betegeknek is rendszeresen készített ételeket, húst süttött, vizet hordott és kivitte a szennyvizet, más fáradságos munkák mellett.

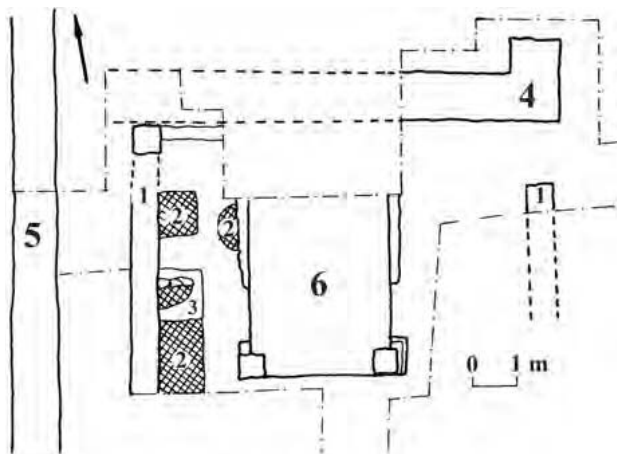
1-2. KONYHA,

13. SZÁZAD KÖZEPE-14. SZÁZAD ELEJE

1999-ben a déli udvar nyugati felében csak az egyes épületek alaprajzát és szerencsés esetben a későbbi átalakítások egy-egy részletét lehetett feltárni. Az első építkezés idejének a meghatá-

rozását itt is a IV. Béla idejében készült, jellegzetes rétegsor – a szürkésárga agyag szigetelőréteg, rajta a téglapadló alatti világosszürke habarcsréteg – segítette. A feltárt épületek, a betegház (*infirmarium*), és a közelében elhelyezkedő domonkos szerzetesek háza egymástól távolabb álló, különálló épületek voltak (1. ábra). A két épület között 12,5 m volt a távolság, és a két épület közötti területen helyezkedett el az a 13. századi konyha, amelyben főként a betegek számára főztek (16. ábra). Itt ugyanúgy beosztás szerint dolgoztak az apácák, mint a *clausurához* tartozó konyhában. A konyha bejárata feltehetően a keleti oldalon, vagy az északkeleti sarok közelében lehetett, hiszen innen vezetett a legközelebbi út a betegházba és a kolostorszárnyba. A szerzetesek házának a keleti oldalán először egy 14–15. századi sütőház romjait találtuk meg. A sütőházat magában foglaló nagy gödör körül megmaradtak a korábbi, 13–14. századi konyha belső terét kitöltő régészeti rétegek.

A déli és az északi fal között 650 cm volt a távolság. Az egész konyhában leterítették a szigetelő agyagréteget. Az első tűzhelyek az északi oldalon épültek, később a déli fal előtti téglapadló helyére is tűzhelyek kerültek. A konyha délnyugati sarkában egy négyszögletes tűzhely 12 cm vastag, többrétegű paticsfeneke került elő (17–18. ábra). Lehetséges, hogy egy olyan nyílt lángú szabad tűzhely állt a konyhának ebben a sarkában, mint amilyenek az udvarház 13–14. századi 1-2. konyhájában álltak. A 14–15. századi sütőház északnyugati sarka körül csak agyag padlórétegek kerültek elő, mert a konyhának ezen a részén már nem építettek tűzhelyeket (17. ábra).

16. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apácakolostor.
A kórház melletti konyha, 13–16. század.

1. A konyha falai; 2. tűzhelyek, 13–14. század;
3. tűzhely, 15–16. század; 4. szerzetesek háza, 13–15. század; 5. déli kerítés, 14–16. század;
6. kemence, 14–15. század.

Rajz: Kuczogi Zsuzsanna

Fig. 16. Budapest, Margaret Island. Nunnery.
Kitchen near the hospital, 13th–16th centuries.

1. Walls of the kitchen; 2. Fireplaces, 13th–14th centuries; 3. Fireplace, 15th–16th centuries;
4. Monks' building, 13th–15th centuries;
5. Southern boundary wall, 14th–16th centuries;
6. Oven, 14th–15th centuries.

Drawing: Zsuzsanna Kuczogi

Szabadon álló kemence, 14–15. század

A 13–14. század fordulóján körül az egész déli udvart átalakították. Felépítették a mai napig látható, déli, várfalszerű kerítést, ezzel a konyha és a kórház déli oldalán 130 cm széles folyosó keletkezett (1. ábra). A folyosó nyugati végére emeletes kaputornyot építettek. A 14. század folyamán újabb átépítésekre került sor. A kolostorszárny délnyugati sarkánál új kórházat építettek, és a déli udvaron álló, 13. századi kórházat megszüntették, az épületet a késő középkorban átépítették, és a kolostorba költözött világi nők lakóhelye lett. A 13. századi szerzetesek háza akadályozta a déli kapu körüli forgalmat, ezért lebontották és a szerzetesek részére új házat építettek a templom északi oldalán. Az udvar délnyugati sarkának a teljes 14–16. századi beépítettségét csak további feltárásokkal lehet megismerni.

Feltételezhető, hogy a késő középkori konyha továbbra is az udvar délnyugati negyedében, a 14–16. századi kórház déli oldalán helyezkedett el (18–19. ábra).²⁵ A 14. század első felében a korábbi konyha közepére egy

17. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apácakolostor.

A kórház melletti konyha feltárás közben, 13–16. század. 1. A konyha déli fala, 13. század; 2. négyzetes tűzhely; 3. tűzhely, 13. század; 4. sütőkemence, 14–15. század; 5. agyagba rakott kőfal, 16. század; 8. vízvezetékárok, 20. század.

Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence

Fig. 17. Budapest, Margaret Island. Nunnery.

Kitchen near the hospital during excavation, 13th–16th centuries. 1. South wall of the kitchen, 13th century; 2. Square fireplace; 3. Fireplace, 13th century; 4. Baking oven, 14th–15th centuries; 5. Masonry wall built on clay, 16th century; 8. Ditch for a water pipe, 20th century.

Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

szabadon álló kemencét, sütőházat építettek. 40 cm-rel megemelték a járósíntet.²⁶ Az új kemence alapterülete 310 × 320 cm volt, alapozását nagyméretű kváderek alkották. Nyugati oldala egy 300 cm hosszú, 125 cm széles, 67 cm mély, tömör kőfal volt, ezen alakították ki a kemence száját. A kemence keleti oldalán, mindkét sarkon 50 × 30 cm-es pillérszerű kiugrás volt. A sarokpilléretet és a kemence nyugati kőfalát nagyméretű kváderekből álló kősor kötötte össze (18–19. ábra).

A falsíkból kiemelkedő pillérek feltehetően a kemence súlyos boltozatát vagy falazott füstfogóját tartották. A két lábázat tagozatai alapján az egykori oszlop átmérője 27 cm, a pillér mérete

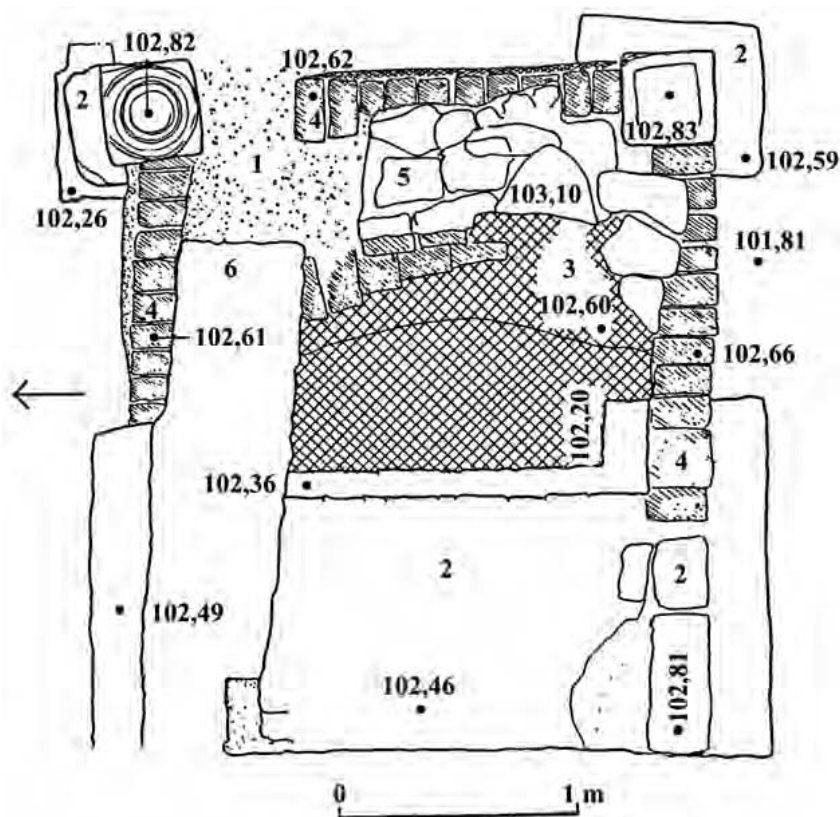
²⁵ Az apácakolostor és a körülötte álló épületek történetének feldolgozása folyamatban van.

²⁶ A szintemelés az udvar egész délnyugati negyedére kiterjedt, és ebben a feltöltési rétegben nagy mennyiségben kerültek elő a kolostorban használt edények töredékei. A restaurálás folyamán kiegészített fazekak egy részén utólagosan bekarcolt, bevéselt jeleket találtunk. Irásné Melis 2003.

18. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apáca-kolostor. A kórház melletti konyhánál feltárt kemence maradványai, 14–15. század. 1. Konyha déli fala, 13–14. század; 2. négyszögletes tűzhely, 13. század; 4. sütőkemence, 14–15. század; 5. agyagba rakott kőfal, 16. század; 6. konyha délnyugati sarka, 13–14. század; 7. tűzhely, 16–18. század; 8. vízvezetékárok, 20. század. Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence
Fig. 18. Budapest, Margaret Island.

Nunnery. Kitchen near the hospital, excavated remains of oven, 14th–15th centuries. 1. South wall of the kitchen, 13th–14th centuries; 2. Square fireplace, 13th century; 4. Baking oven, 14th–15th centuries; 5. Masonry wall built on clay, 16th century; 6. Southwest corner of the kitchen, 13th–14th centuries; 7. Fireplace, 16th–18th centuries; 8. Ditch for a water pipe, 20th century. Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

19. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apáca-kolostor. A kórház melletti konyhánál feltárt kemence maradványai, 14–15. század. 1. Bolygatatlan talaj; 2. a keleti és a nyugati oldal kőfalai; 3. paticsrétegek; 4. téglafalak; 5. bedobált kövek; 6. vízvezetékárok, 20. század. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna
Fig. 19. Budapest, Margaret Island. Nunnery. Kitchen near the hospital, excavated remains of oven, 14th–15th centuries. 1. Undisturbed soil; 2. Masonry walls on the east and west sides; 3. Wattle-and-daub layers; 4. Brick walls; 5. Stones thrown in; 6. Ditch for a water pipe, 20th century. Drawing: Zsuzsanna Kuczogi

32 × 34 cm volt. A kemence alapozását képező négyzetes kváderfalazaton egy sor hosszában lerakott téglából (26 × 12 × 5 cm) építették fel a kemence falát. A keleti oldalon sikerült megfigyelni a kemence felépítményének a részleteit. A külső kő- és téglafal alapján, amelyet a nyugati oldalt kivéve, mind a három oldalon megtaláltunk, úgy látszott, hogy a kemence kívülről négyszögletes alaprajzú volt (19. ábra). Az első kemencepadlót 10 cm vastag kályhásagyagréteg alkotta, amelyet körben rátapasztottak a kő alapfalakon kialakított falkiugrásokra. Az első, 10 cm vastag, egyenletesen élénkvrörsre égett sütőfelület mérete észak–déli irányban

160 cm, kelet–nyugati irányban 210 cm lehetett. Felette további négy, elváló paticsréteget figyeltünk meg. A kemencét, a 15. század második felében lebontották, és a romokra a 15. század közepére jellemző régészeti leletekkel kevert, homokos földet terítettek. A kemence gödre fölött áthaladó padlóréteg roncsai a déli falnál jelezték az utolsó, 16. század eleji járósíntet. A helyiség feltehetően újra konyha lett. A déli fal mentén megmaradt egy 45 cm széles és 45 cm hosszú, sárga kályhásagyagba épített kőfaltöredék, amely egy tűzhely pereméből származhatott (18. ábra 5).

DÉLKELETI ÉPÜLETSZÁRNY, A BEGINAHÁZ KONYHÁJA

1999-ben a *clausura* délkeleti sarkánál álló, késő középkori épület déli fala mellett, a 13. századi járósínteknek megfelelő nívón több, erőteljes tüzelésre mutató, egymásra épített, kormos, hamus paticspadló részlete és kisebb faltöredékek kerültek elő (1. ábra). Úgy láttuk, hogy az égett padló részletek egy kelet–nyugati irányban mintegy 4 m széles helyiségben kerültek elő, de a feltételezett konyha és a tőle keletre talált kemencék alaprajza és építéstörténete egyelőre ismeretlen. A kemencés, égett padlójú helyiség keleti oldala hozzáépült az egyik 1241 előtti épület déli falához, amely talán az 1241 előtti udvarhely déli kaputornya lehetett (20. ábra).

A 13. századi épületmaradványok között, a későbbi évszázadokban fokozatosan kialakult az apácakolostorhoz tartozó beginaház.²⁷ Ezt az épületszárnyat korábban „gazdasági épületeknek” nevezték, annak ellenére, hogy 1961-ben, a legnagyobb déli épületben előkerült egy késő középkori cserépkályha alapozása, amelyen *in situ* maradtak az alsó sor tál alakú kályha-

szemei.²⁸ A terület teljes feltárására van szükség ahhoz, hogy megismerjük a már ismert helyiségek és a körülöttük előbukkant, újabb falrészletek közötti összefüggéseket.

20. ábra. Budapest, Margit-sziget. Apácakolostor.

A beginaház konyhája feltárás közben, 13–16. század. Fotó: Bakos Margit, Tihanyi Bence

Fig. 20. Budapest, Margaret Island. Nunnery.

Kitchen of beguinage during excavation, 13th–16th centuries. Photograph: Margit Bakos, Bence Tihanyi

²⁷ Irásné Melis 2007, 254.

²⁸ Feuerné Tóth 1971, 264–266.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Margit-szigeti konyhák és a konyhai tűzhelyek feltárása során kiderült, hogy mindegyik konyha egyszerre épült azokkal az épületekkel, amelyekben az itt élő közösség különböző csoportjai éltek, másrészt, a királyi udvarház és a kolostor átépítéseivel együtt járt az új konyhák építése, vagy a régiéek átalakítása. A konyhákban különböző tűzhelyek voltak, amelyek annak ellenére, hogy téglából és kövekből épültek, az intenzív használat miatt rövid időn belül elhasználódtak, és új tűzhelyek építésére volt szükség. Az apácák 14–16. századi konyhájában látszott, hogy az új tűzhelyek építése előtt a korábbiak romjait gondosan elhordták.

A konyhakkal kapcsolatban problémát jelentett a füst elvezetése. A legegyszerűbb esetben a konyha falához építették a tűzhelyet, és a füstöt a konyhafalban lévő nyíláson, vagy a falba épített kéményeken keresztül vezették ki a szabadba. Abban az esetben viszont, amikor a tűzhely a falaktól távolabb állt, a tűzhely fölött feltehetően füstfogó és szabad kémény volt. A nyugati udvarház kéményeit, kéménylyukait ismerve, feltételezhető, hogy a többi épületben is hasonló módon vezették el a füstöt.

Az apácakolostor és a többi épületszárny konyhái és tűzhelyei ugyanolyanok lehettek,

mint amelyeneket az udvarház helyiségeiben építettek, de ez utóbbi épületek konyháit sokkal nagyobb mértékben használták, és a tűzhelyek viszonylag rövid idő alatt tönkrementek. Az apácák konyhájában például, ahol még csak egyetlen kutatóárkot áshattunk, becsülni sem tudjuk, hogy hányszor kellett új tűzhelyet építeni, és egy-egy tűzhely áthelyezésével hogyan alakították át a konyha belső terét. Az apácák konyhájához hasonló, igen gyakran felújított konyhája lehetett az emeletes, két épületszárnyat árkados folyosóval összekötő kórháznak, vagy az ugyancsak emeletes világi nők házának. Ez utóbbi késő középkori konyhák helyét egyelőre nem ismerjük.

Az 1999-es régészeti feltárás során kiderült, hogy az udvarház és az apácakolostor körül különféle középkori udvarok helyezkednek el. Egyelőre csak a központi épületek kerítésfalától induló, újabb kerítésfalak kisebb szakaszait tártuk fel, ezért a külső udvaroknak, kerteknek sem a kiterjedését, sem a rendeltetését nem ismerjük. Ez azt jelenti, hogy az udvarházhoz és az apácakolostorhoz tartozó terület teljes alaprajza is még ismeretlen.

IRODALOM

- ÁMF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest 1963–1998.
- Árpád-házi Szent Margit 1999 Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Ford.: Bellus Ibolya – Szabó Zsuzsanna. Budapest 1999.
- Feuerné Tóth 1963 Feuerné Tóth Rózsa: Középkori hypokaustum a Margitszigeten (Mittelalterliches Hypokaustum auf der Margareteninsel). *BudRég* 20 (1963) 427–448.
- Feuerné Tóth 1971 Feuerné Tóth Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor (Das Dominikanerkloster auf der Margareteninsel). *BudRég* 22 (1971) 245–268.
- Györffy 1972 Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig.* Főszerk.: Gerevich László. Budapest 1972, 217–349.
- Írásné Melis 1984 Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén (Budapest V., Belváros) (Archäologische Forschungen auf dem Gebiet der Vorstädte von Pest zur Árpádenzeit /Budapest, V. Bez., Innenstadt/). *BudRég* 26 (1984) 63–85.

- Írásné Melis 1994–1995 Írásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén (Archäologische Forschungen auf dem Gebiet der mittelalterlichen Burg von Pest). *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 57–78.
- Írásné Melis 1999 Írásné Melis Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához (Archäologische Angaben zur Forschung der königlichen Residenz). *BudRég* 33 (1999) 291–312.
- Írásné Melis 2003 Írásné Melis Katalin: Karcolással jelölt középkori cserepek a margitszigeti domonkos apácakolostor területéről (Medieval pottery fragments signed with scratches from the Dominican nunnery on Margaret Island). *BudRég* 37 (2003) 79–90.
- Írásné Melis 2004a Írásné Melis, Katalin: Archaeological traces of the last medieval town planning in Pest. In: „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 235–243.
- Írásné Melis 2004b Írásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csőt falu területén II. (Archäologische Forschungen im mittelalterlichen Dorf Csőt in Budapest II.). *CommArchHung* 2004, 173–222.
- Írásné Melis 2007 Írásné Melis Katalin: A Budapest Margit-szigeti középkori királyi udvarhely régészeti kutatása I. (Die archäologische Erforschung des mittelalterlichen königlichen Hofes auf der Margarateninsel von Budapest I.). *CommArchHung* 2007, 247–304.
- Írásné Melis 2008 Írásné Melis Katalin: A Budapest Margit-szigeti középkori királyi udvarhely régészeti kutatása II. (Die archäologische Erforschung des mittelalterlichen königlichen Hofes auf der Margarateninsel von Budapest II.). *CommArchHung* 2008, 295–358.
- Írásné Melis 2010 Írásné Melis Katalin: A budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok (Research into the medieval royal court site and Dominican nunnery on Budapest's Margaret Island. Archaeological and historical data). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, I. 421–437.
- Méri 1963 Méri István: Árpád-kori szabadban lévő kemencék (Freistehende Backöfen aus der Regierungszeit des Hauses Árpád, 10.–13. Jh.). *ArchÉrt* 90 (1963) 273–281.
- MNL *Magyar Néprajzi Lexikon* I–V. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest 1977–1982.
- MREV *A veszprémi püspökség római oklevéltára / Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* I–IV. Eds: Fraknoi Vilmos – Lukcsics József. Budapest 1896–1907.
- Orosz 2010 Orosz Krisztina: Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon (Kitchens of castles and monasteries in medieval Hungary). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 561–596.
- Rupp 1868 Rupp Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest 1868.

MEDIEVAL KITCHENS AND OVENS IN THE ROYAL MANOR HOUSE AND DOMINICAN NUNNERY ON BUDAPEST'S MARGARET ISLAND

Katalin Irás Melis

In the course of excavations conducted on Budapest's Margaret Island – including those in a 12th-century village predating the foundation of the Dominican nunnery – cooking and heating apparatus from a period of more than 400 years came to light. In the buildings of the post-1243 royal manor house and in those of the nunnery, a number of kitchens were discovered with remains of fireplaces; traces of ovens, too, were unearthed.

In the study, the royal manor house's freestanding ovens (pre-1241), the kitchens and fireplaces (13th–16th centuries) of its west building (the 'west manor house'), and the nunnery's kitchens (13th–16th centuries) are presented. So, too, are the medieval kitchen next to the 13th-century hospital and the kitchen of the southeast wing (the beguinage, i.e. the building for beguines), along with freestanding, fragmentary, and difficult-to-interpret medieval cooking or heating structures elsewhere on the sites.

In the north room of the royal manor house, beneath the brick floor, the ruins of four ovens built on top of one another were discovered. They were from the period before 1241. At the time they were in use, these ovens stood in a place that was enclosed and covered over. They may be regarded as first forms of late medieval freestanding ovens and, subsequently, of baking houses. A number of kitchens were excavated in the west building of the royal manor house (namely, in the 'west manor house'); these dated from the 13th–16th centuries. The first oven was in the north room (7.3 × 6.2 m) of the single-storey manor house. The first freestanding fireplace with a chimney was located in front of the south wall; it was dated to the mid-13th century. There was a serving hatch in the southwest corner, while the entrance, which was in the northeast corner, opened onto the Danube embankment.

Later, in the second half of the 13th century, the kitchen door onto the Danube embankment was walled up, on account of frequent floods caused when the river overflowed, and a doorway was made in the partition wall between the kitchen and the large room (Room 3) next to it. At the very same time, the hypocaust serving Room 3 was rebuilt, as was the fireplace in the kitchen. Around the turn of the 14th century, the underfloor heating system in Room 3 was shut down, the brick fireplace in the middle of the kitchen was demolished, and a new fireplace was constructed in the southeast corner of the room. This new fireplace was on a rectangular brick platform (200 × 230 cm) that was 35 cm high.

In the early 14th century, the kitchen was turned into a residential room and the fireplace was removed. Simultaneously, Room 3, which was large, was divided, with the northern end becoming Room 4. This new space served as the manor house's kitchen in the period from the 14th century to the 16th century.

In the 15th century, the fireplace was demolished down to the bottom row of stones, and a tiled stove was built on the fire-scorched brick base part.

The nuns' first kitchen (13th century) featured frequently in the witness statements taken in 1276 during the inquiries made in connection with the possible canonisation of Princess Margaret. The nuns related that Margaret regularly cooked dishes of various kinds for the nuns and the patients, and also that she washed up and made order. The nuns' first kitchen in the 13th century was situated approximately 10 m to the south of the *clausura* (cloister). It was rebuilt a number of times in the period from the 14th century to the 16th century. Before new fireplaces were constructed, the remains of earlier ones were carefully taken away.

Cooking performed in the kitchen in the western half of the south courtyard, between the 13th-century hospital and the building of the Dominican nuns, was for the patients mainly. On the place of a square, freestanding fireplace created in the southwest corner of the kitchen, an oven on almost square foundations measuring 310 × 320 cm was built in the 14th century. The oven's foundations were built from stone and its walls and vaulting from brick.

We now come to the kitchen of the southeast wing, the beguinage. Next to the south wall of a late medieval building standing in the south east corner of the *clausura*, at a level corresponding to the level of the floor in the 13th century, a number of sooty, ash-impregnated wattle-and-daub floor pieces and small fragments of wall were brought to light. All this material was from an as-yet unexcavated space approximately 4 m wide stretching in an east–west direction.

Rather little is known about kitchens in medieval Hungary: the technologies, the fittings, and the equipment that featured in kitchens during this period are not much researched. Excavation of the kitchens and kitchen fireplaces on Margaret Island was an important landmark in the investigation of these subject areas. It became clear that from the very beginning there were kitchens for the different buildings in which the various groups in the community lived, and that the creation of new kitchens, or the alteration of old ones, accompanied the various reconstructions of the royal manor house and of the cloister.

A key problem in connection with kitchens was how to convey the smoke out of them. In the simplest case, the fireplace was built next to a wall in the kitchen and the smoke was conducted into the open air either through an aperture in the wall or by way of a chimney built into or onto the wall. On the other hand, when a fireplace stood at a distance from the walls of a kitchen there was, presumably, a freestanding chimney above the fireplace in question, meaning that in such cases letting out the smoke was more complicated. The storeyed hospital linking the two wings by means of an arcaded passageway must have had a very frequently renewed kitchen similar to the nuns' kitchen; and the same may be said for the likewise storeyed building for the high-born secular women (beguines) living in the nunnery. The location of late medieval kitchens belonging to this building (the beguinage) is still unknown.

Up to 2004, only one freestanding 14th–15th-centuries baking oven and bakehouse had come to light.

KÜLÖNLEGES KERÁMIÁK ÉS EMBERFEJES EDÉNYEK A KÖZÉPKORI VISEGRÁDRÓL

Kocsis Edit

Az ásatásokon nagy számban előkerülő középkori kerámiatöredékek a régészek számára nagyon fontosak – elsősorban e tárgyak kiváló keltező szerepének köszönhetően. Egyes különleges cseréptárgyak azonban önmagukban is érdekesek lehetnek, távoli eredetük, egyedi készítmódjuk vagy sajátos funkciójuk miatt. Ebben a cikkben ez utóbbi szempontok mentén szeretnék válogatni Visegrád középkori kerámialeletei között. A hangsúly ezúttal nem a királyi palota amúgy is jobban ismert leletanyagán van, hanem olyan középkori tárgyakon, amelyek a város területén, illetve a ferences kolostor, valamint az Alsóvárhoz kapcsolódó parti torony ásatása során kerültek elő. Ezek a darabok vagy szórványleletek, vagy a hozzájuk

kapcsolódó leletanyag szisztematikus feldolgozására a közeljövőben nem kerül sor, így még sokáig ismeretlenek maradnának.¹ Olyan edényeket, használati, illetve kultikus tárgyakat válogattam, gyűjtöttem egy csoportba, amelyek Magyarországon egyediek, vagy ritkán bukkannak elő. Sokszor töredékességük is nehezíti értelmezhetőségüket – de ezek a darabok mindenképpen figyelemre méltóak. Az itt lakó emberek mindennapi vagy különleges tárgyait képviselik, rávilágítanak a hazai középkori kerámiaművesség kevésbé ismert fogásaira, fortélyaira és magas szintű szakmai tudására, más esetekben pedig távoli kereskedelmi kapcsolatokat bizonyítanak ritka importdarabokon keresztül.

MADONNA-SZOBOR TÖREDÉKE

A tárgy, amit bemutatni szeretnék, sajnos már elveszett. Szerencsére azonban nem sokkal a megtalálása után publikálták, s az akkori cikkben megjelent fénykép ma már az egyetlen bizonyíték egykori létére (1. ábra). Höllrigl Józsefnek ez az 1938-ban, a *Történetírásban* megjelent írása² ma már alig ismert, érdemes újra felhívni rá a figyelmet. A cikk arról számol be, hogy 1935-ben a Salamon-toronytól kb. 500 m-nyire délre, kertásás közben egy kisméretű cserépszobor feje került elő egy Károly Róbert által vezetett ezüstdenár társaságában. A vörösre égetett anyagú, tömör cserépszobor felületén „meszes nyomokat” észleltek, vélhetően az engobe-ozás maradványait, a szobrocska tehát eredetileg fehér színű lehetett. A töredéken az arcot szabadon hagyó, fátolszerűen redőzött fejedőt és ötágú koronát viselő női fej ismerhető fel. Az eredeti publikációban – kissé bizonytalan adatként – 2 cm archosszúnak közölt töredék teljes magassága kb. 5-5,5 cm lehetett. A szobrocska

hosszú nyaka és erősen csapott válla nyújtott testformára enged következtetni, – Höllrigl József becslésével is megegyezően – a tárgy magassága 18-22 cm körül lehetett.

A töredék egy női szent-, vagy inkább egy Madonna-szobrocska letört feje lehetett. Ezt valószínűsíti az enyhén jobbra billentett fejtartás is, amellyel Szűz Mária a karján tartott kis Jézus felé szokott hajolni. A cserépszobrocska tartása Höllrigl Józsefet a szlatvini (Slatvina, Szlovákia) Madonna-szoborra emlékeztette. Más 14. századi felvidéki faragott Madonna-szobrok fejtartása, fátol- és koronaviselése is ezt a benyomást erősíti.³

¹ Itt szeretném megköszönni Szőke Mátyásnak és Buzás Gergelynek, hogy ásatási leleteik publikálásának lehetőségét számomra átengedték.

² Höllrigl 1938.

³ Lásd *Magyarországi művészet* 1987, II. 64–65, 200–209. kép.

Terrakotta Madonna- és szentszobrocskák szép számban kerültek elő az ország különböző területein. Késő középkori cserépszobrocska-töredékek ismertek a pozsonyi (Bratislava)

1. ábra. Visegrád, Salamon-torony környéke. Kerámia szoborfejtöredék, 14. század első fele. Höllrigl 1938 nyomán

Fig. 1. Visegrád, near Solomon Tower. Head part of a ceramic sculpture, first half of the 14th century. After Höllrigl 1938

Halpiacról és Garamszentkeresztről (Ziar nad Hronom, Szlovákia),⁴ továbbá a 15. század végéről–16. század elejéről a budai várból és Kesztyölc-Klastrompusztáról is publikáltak egy-egy szép darabot.⁵ De nem csak Madonnák és szentek készülhettek kerámiából: a budai Szent Zsigmond-templom körüli ásatások során 15. századból származó, terrakotta anyagú, engobe-bal bevont, és valószínűleg aranyozott felületű angyalszobor-töredékek kerültek napvilágra.⁶ A kegytárgyak készítéséhez – akárcsak a cserépbabákhoz – préselő formákat használtak. Budán egy Szent János-szobrocska negatív formájának a töredéke is előkerült.⁷

A délnémet területek felől terjedve váltak népszerűvé, könnyen megszerezhetővé ezek a kisméretű kerámia kegytárgyak a késő középkorban. A visegrádi szobrocska egyszerű, nem túl jellegzetes kialakítása nem teszi lehetővé, hogy eldönthessük, hol készülhetett. 14. századi stílusa, és a mellette talált I. Károly korabeli pénz tanúsága szerint azonban a kis kerámia kegytárgy a század első feléből származhatott, s így talán a legkorábbi darab az országban előkerült terrakotta szentszobrocskák közül.

CSOBOLYÓ

A csobolyók folyadék szállítására alkalmas, lapított hordó testű, szűk szájnylással rendelkező, felfüggeszthető edények voltak, amelyekben szekérre vagy ló oldalához kötve lehetett italt szállítani. Ezek a kulacshoz hasonló funkciójú, de annál nagyobb méretű tárgyak általában bőrből vagy fából, ritkábban fémből

készültek. Az edénytípus egészen a legutóbbi időig élt a paraszti emlékanyagban, illetve a pásztorok használati tárgyai között. A középkorban használatuk gyakoribb lehetett. A csobolyó leghíresebb említését és ábrázolását a *Képes Krónikában* találjuk. 1305-ben a magyar trónra igényt formáló bajorországi Ottó herceg Csehországból útban Székesfehérvár felé egy esztergályozott csobolyóba rejtette a magyar koronát, így próbálva titokban szállítani. A csobolyó azonban éjjel észrevétlenül leoldódott és elveszett az úton, de másnap sikerült elvesztése helyén szerencsésen meglelni. A *Képes Krónika* miniatúrája egy kerek, lapított testű, alul talppal, felül kiöntőcsővel ellátott, inkább kulacs-szerű, szíjjal felköthető fémtárgyat ábrázol.⁸

⁴ Polla 1979, 165–170, obr. 87.6, 88.1; Slivka 1991, Abb. 3.6, 13, Taf. II. 4; Glatz 1999, 150, Kat. 281.

⁵ Holl 2005, 24, Abb. 20.3; *Paloták, kolostorok* 2011, 49–50, Kat. I. 6. 7. (Kovács E.); Kovalovszki 1992, 189, 5. kép.

⁶ Buzás – Feld 1996, 15–16, Kat. III. 15–18. (Buzás G.).

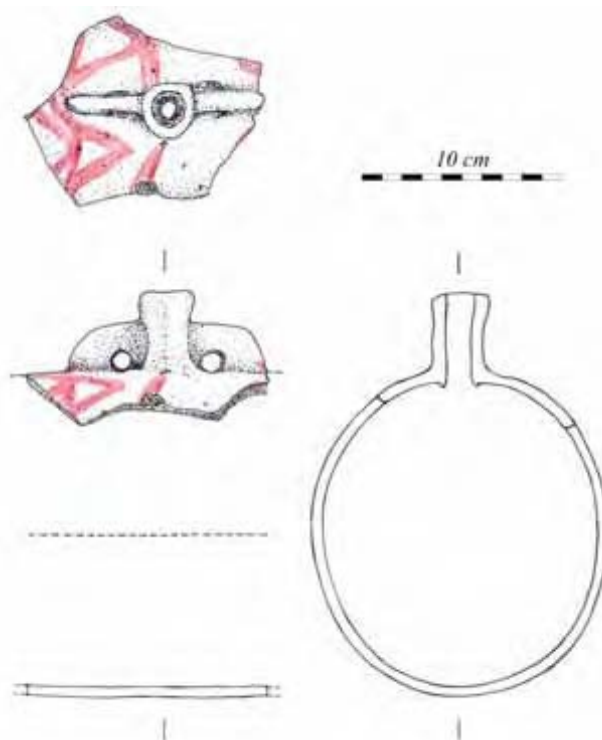
⁷ *Paloták, kolostorok* 2011, 49–50, Kat. I. 6. 10. (Kovács E.).

⁸ Veszprémy – Wehli – Hapák 2009, 181. Itt az eredeti miniatúra kissé felnagyítva tanulmányozható.

Visegrád városában, a Fő utca 38. számú telken, Szőke Mátyás ásatásán⁹ 1982-ben, egy késő középkori ház feltárása során, 14–15. századi leletekkel együtt került elő egy kerámia-csobolyó töredéke.¹⁰ A homokkal és apró, fehér kavicsokkal soványított, rózsaszínűre kiegészített cseréptárgy gyorskorongon felhúzza készült, mégpedig úgy, hogy egy hosszú, nagyjából hengeres testű, de alul és felül egyformán keskenyedő edényt korongoltak, amelynek a tetejét is lezárták. A nyújtott hordó alakú edényt oldalára fektették, és derék részének közepén rövid kiöntőcsővel látták el, amelyhez kívülről lyukat fúrtak az edénytestbe. A kiöntőcső (csutora) két oldalához – a csobolyó testére merőlegesen – egy-egy negyedköríves agyaglapot illesztettek, és ezeket az edénytest vonalában, 1–1,2 cm átmérőjű lyukakkal átfúrták. Ez a két lyuk tette lehetővé a tárgy felfüggesztését. A csobolyó külsejét fehér földfestékkel vonták be, ezt pedig vörös festett csíkokkal tették tetszetősebbé. A díszítőmintát a függesztő fülek tapadásának torzító hatása és a festett vonalak emiatti elbizonytalanodása folytán nehéz rekonstruálni, de valószínű, hogy a csobolyó középrészét keresztben sávokra osztották, és a sávokat cikcakk vonalú festéssel töltötték ki (2. ábra).

A tárgynak sajnos csupán a derék rész maradt meg a kiöntőcsővel és a felfüggesztő lyukakkal. A töredék alapján a csobolyó legnagyobb átmérője 16 cm lehetett, a csutora 2,7 cm átmérőjű és 3,7 cm hosszú, a függesztő fülek teljes hossza pedig 10 cm. Hasonló csutora- és függesztő fül megoldás egy Esztergomban, a királyi város területén, a mai Széchenyi téren folytatott ásatáson talált kulacson látható, amelynek egyik oldala lapított, a másik domború kialakítású. Az esztergomihoz hasonló cserépkulacsot leltek Zalavár-Récéskúton is.¹¹ Parádi Nándor a kulacsokat a 14. századra keltezte. Ugyancsak ő vélte úgy, hogy ezek a törekeny anyagú cserépkulacsok csupán fából, fémből készült társaik asztali használatra szánt változatai lehettek. Emellett szól az is, hogy a kulacsoknak két-két lábuk van a letámasztáshoz, az asztalra való állításhoz, ugyanakkor függesztő füleiken nincsenek kopásnyomok.

A visegrádi, oldalára fektetett hordó alakú csobolyó alja nem maradt meg, így nem tudhatjuk, volt-e lába. A füleken azonban nem látható kopás, pedig az engobe-ot valamennyire le kellett volna dörzsölnie a szíjnak, ha felfüggesztve használták volna az edényt. Valószínűbbnek tűnik, hogy ez is asztali folyadék tartó edény lehetett,

2. ábra. Visegrád, Fő utca 38. Kerámiakulacs (csobolyó), 14. század. Oldal- és felülnézet, metszet. Rajz: Molnár Éva

Fig. 2. Visegrád-Fő utca 38. Top view, side view, and cross-section of a ceramic canteen (suggestive of a *csobolyó*, a wooden, drum-like vessel similar to a barrel in structure), 14th century. Drawings: Éva Molnár

amelyet az anyag törekenysége és hosszabb útra való alkalmatlansága mellett alátámaszt a fehér engobe-os bevonat és a vörös festett díszítés is, amely a hazai fazekasok által asztali használatra készített kancsókra, korsókra, ecetes palackokra volt jellemző ebben a korban. Az asztali csobolyó egy újabb példája lehet a 14. századra már magas színvonalra fejlődött magyar kerámiaművességnek, amely a korban divatos, és az ekkor még elsősorban importból származó aquamanilék (ember- és állatalakos víztartó edények) és állatfejes kiöntős kannák mellett már ilyen különleges formájú edényekkel is gazdagítani tudta a hazai asztali kultúra edénykészletét.

⁹ *RégFüz* Ser. I. No. 36 (1983) 131–132. (Szőke M.); Mészáros 2009, 203–204.

¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma (MNM MKM), ltsz. 2011.2.1.1.

¹¹ Parádi 1973, 238–239, 8. kép 6–7; Mordovin 2007, 69, 3. kép d.

KIRÁLYFEJES AQUAMANILE-TÖREDÉK

Ennek a különleges folyadéktartó edénynek a darabjai egymástól távoli időpontokban kerültek napvilágra: néhány töredéket Héjj Miklós és Szőke Mátyás már 1982-ben megtalált a mai Fő utca 39. számú telken folytatott ásatáson,¹² a királyi palotától délre, a ferences kolostor káptalantermének apszisától keletre, a kolostornégyszög és a hegyoldal között. 26 évvel később, 2008-ban, a kolostor északi udvarának 3. rétegéből, újkori feltöltésből,¹³ a palota déli zárófalanak közelében került elő néhány – az előzőekhez illeszkedő – újabb darab.¹⁴

Az igen finoman iszapolt, hófehérre égő kerámiából készült, gömbölyded töredék egy királyfejet formáz, amely egy aquamanile zárt tetejét képezte; a fejen felül legfeljebb csak egy kisebb lyuk lehetett, hogy a levegő szabadon

áramlásával segítse a folyadék kiöntőcsövön való ki-be folytatását (3. ábra). A korongolt edény üreges felső gombjára külön felvitt és megformázott agyaggal, bemetszésekkel és bevágásokkal egy szép metszésű, nemes vonásokkal rendelkező szakállas arcot mintáztak. A fej hátoldalához egy vastag falú agyagcsövet tapasztottak úgy, hogy nem törték át az edény falát, így a folyadék innen nem folyhatott a csőbe. A cső csupán szilárdításként szolgált a fej és az edény felfelé álló kiöntőcsöve között. Az átkötőcső felhelyezése után tapasztották a fejre a kunkorodó agyagszál csomókból álló, vállig érő haját, amelynek megfelelő esését alul agyag alátámasztásokkal is elősegítették. Az agyagszálakat a mai krumplinyomóhoz hasonló eszközön átréselve készítették. Ezután illesztették a fejre

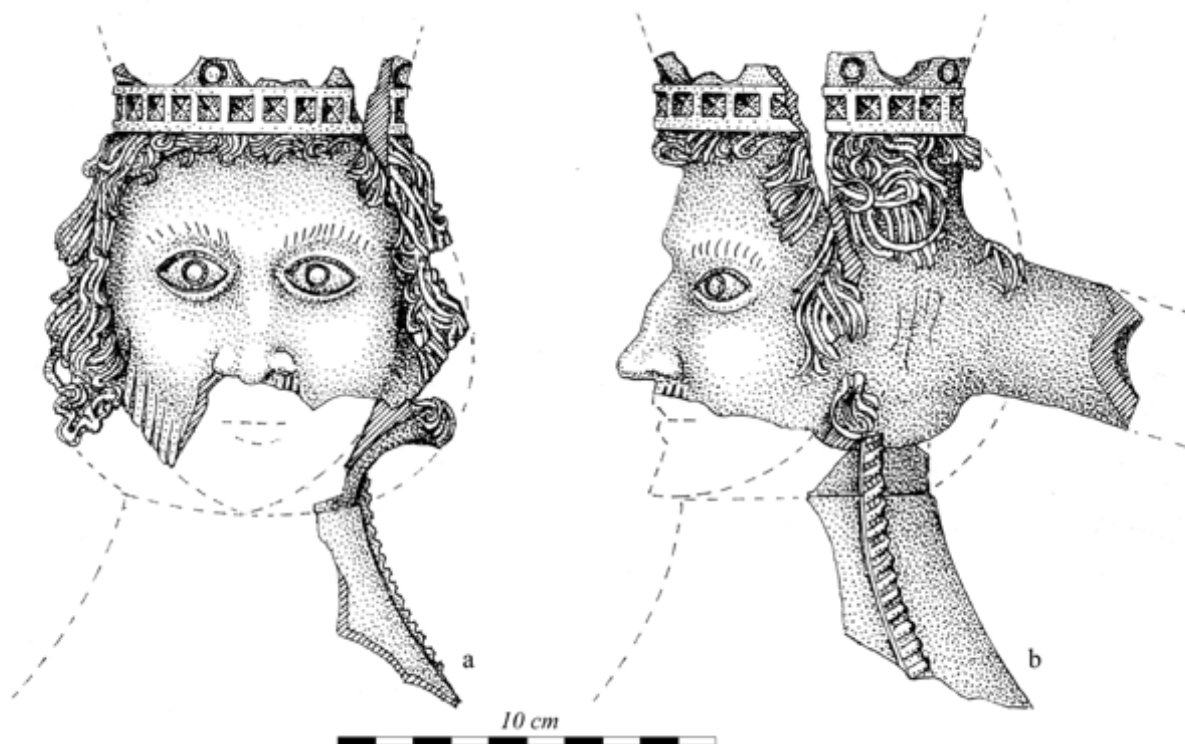
3. ábra. Visegrád, ferences kolostor. Királyfejes aquamanile-töredék, 16. század eleje–első fele. Fotó: Kocsis Edit

Fig. 3. Visegrád, Franciscan cloister. Fragments of an aquamanile resembling a king's head, early to first half of the 16th century. Photographs: Edit Kocsis

¹² *RégFüz* Ser. I. No. 36 (1983) 131. (Héjj M.).

¹³ MNM MKM Adattár, ltsz. 2008.4.

¹⁴ MNM MKM, ltsz. 2011.3.1.1.

4. ábra. A visegrádi aquamanile szembe- és oldalnézete. Rajz: Boldizsár Péter
Fig. 4. Front and side view of the Visegrád aquamanile. Drawings: Péter Boldizsár

az agyaglapból kivágott és bepecsételésekkel díszített koronát, amelynek eredetileg liliomos ágai lehettek a törésvonalakban összefolyt mázmaradványok szerint, de sajnos minden végződése letört. A királyfej alatti nyaktöredéken rádliszerű eszközzel díszített, rátett borda fut a bal fültől lefelé – szimmetrikus elrendezés esetén a túloldalon is hasonló lehetett (4. ábra). A különleges edényt többféle máz gondos felvitelével színezték polikrómmá. Az edény belsőjét – a kiöntőcsövön keresztül – zöld mázzal öntötték ki. Kívül az edénytest alapszíne sárga lett, míg a rátétdísz és a támasztócsövet zöldre mázalták. A király arca és koronája is sárga mázat kapott, a göndör fürtöket, valamint a bajuszt és a szakállat sötétbarnára színezték.

A középkori mesterek szívesen készítettek emberalakos kerámia aquamaniléket, amelyek az értékes fémedények olcsóbban megszerezhető utánpótlásaként kerültek a kevésbé tehető polgárok asztalaira. Tőlünk nyugatra, német nyelvterületen ezek az edények nagyon népszerűek voltak. Királyfejjel díszített példányok is maradtak fenn. Bécsből, a 14. század első feléből ismerünk egy töredéket, amelyen egy diadémós férfifej és felsőtest látható¹⁵ – teljes alakját sajnos

nem ismerjük. Konstanzból (Németország) egy zöld mázas, hasasabb edény királyfejjé alakított teteje maradt meg a 13–14. századból.¹⁶

A visegrádi aquamanile-töredékhez hasonló edények Magyarországon eddig csak gyengébb tudású mesterek egyszerűbb kivitelű darabjai között fordultak elő. Beckó (Beckov, Szlovákia) várából,¹⁷ Pozsonyból¹⁸ és Pécs környékéről¹⁹ ismerünk késő középkori emberfejes vagy lovagalakos töredékeket, de ezek nem hasonlítanak a ferences kolostorban talált darabra. A leghíresebb, teljes egészében ránk maradt, a 15. század végére vagy a 16. század első harmadára keltezhető aquamanile az ozorai várkastélyból került napvilágra.²⁰ Ez a mázatlan, ügyetlen arcmegeformálású edény formai kialakításában azonban nagyon is hasonlít visegrádi darabunkra. A haj és a szakáll szőrzete ugyan-

¹⁵ *Keramische Bodenfunde* 1982, Kat. Nr. 146, Abb. 9.

¹⁶ Konrad 1993, Kat. Nr. 7.17.c.

¹⁷ Slivka 1991, 331, Abb. 1, Taf. IV. 1a.

¹⁸ Slivka 1991, 332, Abb. 5, Taf. III. 3b-c; Glatz 1999, 151, Kat. 285.

¹⁹ Höllrigl 1938, 80, 3. ábra.

²⁰ Feld et al. 1989, 189, 16. kép 1a-b.

olyan technikával készült. A kiöntőcsövet a fejhez kötő támaszték ugyanúgy a fej hátoldalának aljához ízesül, és a kiöntőcső felé enyhén lejt. Bár a visegrádi aquamanile színvonalasabb kivitelű, és arányaiban is nyújtottabb, magasabb edény lehetett, alakját mégis az ozorai darab alapján képzelhetjük el leginkább.

A visegrádi aquamanilet készítő fazekas azonban nagyobb tudású, képzetesebb, a figurális és a plasztikai díszítések készítésében és a többszínű máz alkalmazásában is gyakorlott mester volt. Anyagban, mázazásban, díszítéstechnikában a 15. század legvégén, a 16. században és a 17. század első felében, közepén készült, ún. „metélt mázas” asztali kerámiák állnak legközelebb királyfejes darabunkhoz. Ezeknek a hazai készítésű asztali edényeknek egy része – a legdíszesebb darabok – ugyanolyan hófehér cserépből készültek, belsejükben egyszínű, kívül sokszínű mázzal, s jellemző rájuk a sokféle dekorálási mód egyidejű használata: a bekarcolt vonalakhoz igazodó máz alkalmazása, a rátétdíszítések, a bepecsételt, fogazott eszközzel benyomott mintasorok gazdag együttese.²¹ Ezek a fogások jól megfigyelhetőek a királyfejes edény vállán futó rátétdísz rádlival benyomott recéinél, a korona pántjának tetraéder alakú, sűrűn vonalkázott pecsételővel benyomott mintasorában,²² a koronaágak tövénél benyomott köröcskében.

A 16. századból ránk maradt számos „metélt mázas” kerámiakorsó és -kancsó formai elemei alapján megkísérelhetjük a visegrádi aquamanile alakjának felvázolását is. A királyfej átmérője 8-9,2 cm, a fej és nyaktörredék együttes magassága 16 cm, a nyak legszűkebb átmérője 5 cm. A nyaktörredék vonalvezetése a magas, széles szájú, csapott vállú hasas kancsók alakjának felel meg leginkább.²³ Az edény hasa valószínűleg öblös volt, hogy ellensúlyozza azt az oldalra húzó erőt, amit a vastag falú, nehéz átkötőcső, és a valószínűleg rövid, ferdén felfelé álló kiöntőcső súlya jelentett. Az edény hangsúlyos, gyűrűs talpkiképzést, vagy akár különleges, áttört talpat is kaphatott, ahogy ez az igé-

5. ábra. A visegrádi aquamanile elméleti rekonstrukciója. Rajz: Molnár Éva
Fig. 5. Possible reconstruction of the Visegrád aquamanile. Drawing: Éva Molnár

nyesebb kialakítású kancsóknál, korsóknál gyakori volt. (A budai színes mázas díszedények között külön csoportot alkotnak azok az áttört, kúpos talpú, gömbtestű edények, amelyeknek a felső részét nem ismerjük. Nem tartom kizártnak, hogy a visegrádi aquamanile hiányzó alja éppen ilyen lehetett.²⁴) A víztartó edény már csak súlya és kényes egyensúlya miatt sem lehetett túl kicsi. Arányos magassága – véleményem szerint – legalább 45 cm lehetett (5. ábra).

A királyfejes aquamanile a polikróm hazai asztali kerámiák egy újabb edénytípusát képviselheti, s a 16. század elején–első felében készülhetett. A palota közelében előkerült, inkább látványos, mint hasznos edény könnyen

²¹ Irásné Melis 1984, 205.

²² Hasonlóan vonalkázott, de háromszögletű pecsételőket már a 15. század végén is gyakran használtak hazai díszkerámiákat készítő fazekasaink poharak dekorálására, lásd Holl 1963, 355–357, 54. ábra; Parádi 1965, 160, 53. ábra 7–8, 54. ábra 2.

²³ Irásné Melis 1984, I. típus, 205–209.

²⁴ Irásné Melis 1984, IV. típus, 212–215, 12. kép 1–3.

lehet, hogy inkább a palota asztali készletéhez tartozhatott, mintsem egy obszerváns ferences kolostor felszereléséhez. A királyfejes motívum is ezt sugallja. Legvalószínűbben kézmosáshoz használhatták az edényt, mivel a kiöntőcsövön keresztül csak vékony sugárban csorgathatták belőle a vizet. A megtalálás körülményei azt sejtetik, hogy a töredékek csak másodlagosan kerülhettek lelőhelyükre. Az edény legkésőbb a palota és a kolostor fennállásának utolsó, zavaros éveiben, vagy az épületek pusztulása, leégése idején (1530–1540-es évek) törhetett össze.

A 15. század második felétől a budai fazekasság is képessé vált tetszetős, egyedileg díszített, mázas díszkerámiák, asztali edények készítésére.²⁵ A 16. századtól már nagy tömegben, több műhelyben gyártottak színes mázas fazekasárut, és ezek a kancsók, korsók, bokályok és tálak a várakban, városi háztartásokban megszokott asztali felszereléssé váltak. Egyedi, alakos folyadéktartó edények is készültek, ennek jó példája a visegrádi aquamanile is. Kisebb tudású vidéki mesterek is megpróbálkozhattak ilyen darabok készítésével. Így terjedhetett el az a jellegzetes mesterfogás is, hogy valamilyen kerek lyukú szűrőn átpréselt agyagszalakat használtak fel egyes plasztikus darabok dekorálására. Nemcsak a visegrádi és az ozorai folyadéktartó edény példa erre, hanem Budán, a Vízivárosban is előkerült egy állatalakú aquamanile igen hasonló, de még vékonyabb szálakból kialakított szőrzettel.²⁶

A budai lelet belül üreges, korongolt állatfigurájának feje és farka letört, a négy tömör láb szintén. Az állat hátára, szügyére, nyakára tapasztott göndör agyagszál csomók azt érzékeltetik, hogy a tárgy kos, esetleg bárány alak-

6. ábra. Állatalakos aquamanile Budáról, a Vízivárosból, 16. század első fele.

Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 6. Animal-shaped aquamanile from Buda's Water Town district, first half of the 16th century. Photograph: Bence Tihanyi

ját utánozta (6. ábra). A 10 cm hosszú, 7,4 cm magas töredék anyaga sárga, homokos soványítású cserép. Az állatalak felső részét, hátát zöld mázzal öntötték le, míg hasa és lábai mázatlanul maradtak. Az állat szügyének alját három vízszintes, vörös engobe-csíkkal is díszítették, és a hátsó lábak felett is festésnyomok vannak. Funkciója szerint a cserépállatka asztali díszedény, esetleg gyerekjáték lehetett. A hódoltság kori gödörből, 16–17. századi leletekkel együtt előbukkant tárgy jellegzetes készítése technika alapján – véleményem szerint – még a 16. század első feléből származhat.

BIZÁNCI-BALKÁNI EDÉNY

1937-ben, Schulek János ásataán, az Alsóvár-hoz tartozó parti torony belsejének teljes kitisztítása, kiásása során vegyes összetételű, a 13. század második felétől a 17. század végéig keltezhető edénytöredékekkel együtt egy kisebb, töredékes cserépfazék is napvilágra került.²⁷

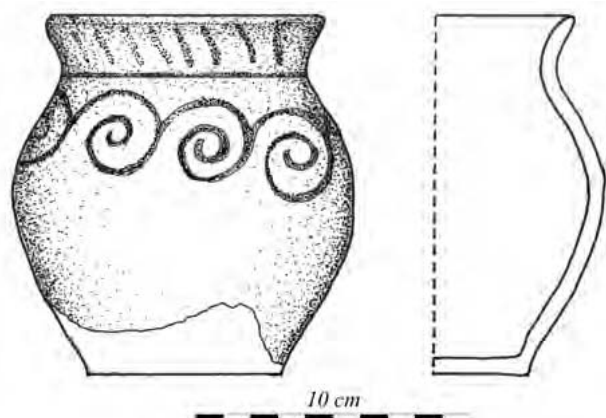
A lelőköörülményeket és a betöltés rétegződését ma már sajnos lehetetlen rekonstruálni. A parti torony kiépítésére a tatárjárás után, a 13. század közepén, valószínűleg az Alsóvár felépülése kapcsán került sor. A lelőhelyről, viszonylag

²⁵ Holl 1963, 355.

²⁶ Végh Andrásnak köszönöm, hogy felhívta figyelmemet erre a darabra, és megengedte a tárgy közlését is. A tárgy lelőhelye: Budapest, II. Medve utca 9–13.,

C/4, 17. gödör, -160 cm, Budapesti Történeti Múzeum (BTM), ltsz. 94.197.

²⁷ MNM MKM, ltsz. 50.358.

7. ábra. Visegrád, Alsóvár. Balkáni edény, 13. század második fele és 15. század vége között. Nézet és metszet. Rajz: Molnár Éva
Fig. 7. Visegrád, Lower Castle. View and cross-section of a Balkan vessel, from the period 1250–1500. Drawings: Éva Molnár

mélyről előkerült legkorábbi pénz egy Károly Róbert korára keltezhető prágai ezüstgaras.

A szóban forgó kisméretű fazék mind alakjában, mind készítés- és díszítésmódjában eltér a korabeli magyar vagy ausztriai importedényektől. A fazék anyaga homokkal és kavicszemcsékkel soványított, redukált égetéssel szürkére égetett cserép. Az edény korongon felhúzva készült, az edényfal sima, egyenletes vastagságú. A gömbtestű edény feneké viszonylag szűk, alján a dróttal való levágás csíkjai látszanak. A nyaknál erőteljesen összehúzó szűkülő fazék szája magas, enyhén szélesedő, lekerekített peremű. A klasszikusan arányos, szépen formált edényt különleges díszítés borítja, amelyet a földfesték sötétszürkén rajzol ki a világosabb szürke felületen: a vállon egy 3 cm széles sávban az óramutató járásával megegyezően forgó spirálok kapcsolódnak egymásba, a szájperem külső oldalát pedig párhuzamosan lefolytatott csíkok díszítik (7. ábra). Az eredetileg vörös agyagból készült edényre még sötétebb vörös színű, talán vas-oxidos agyagmázzal, engobe-bal vihették fel a dekorációt, majd a tárgy a lefojtott, redukált égetés során nyerte el szürke színét. A díszítés még sötétebb szürke lett, mivel a vas-oxid több színt tudott

²⁸ Véninger Péter keramikus szíves közlése.

²⁹ Boldizsár 1987, 37–41.

³⁰ Morgan 1942, 95–98.

8. ábra. Prilepi kiöntőcsöves korsó spirális motívummal, 14. század. Bajalović–Hadži-Pešić 1975 nyomán
Fig. 8. Spouted pitcher from Prilep decorated with spiral motifs, 14th century. After Bajalović–Hadži-Pešić 1975

megkötni.²⁸ Az edény tagadhatatlanul fazék formájú, de főzőfazéknak elég kicsi (magassága 13,2 cm). A külsején látható sötét színű foltokról nehezen dönthető el, hogy nyílt lángtól származnak-e. Ha főztek is benne, nem túl hosszú ideig használhatták az edényt ilyen módon.

A fenti fazékhoz hasonló darabok készítése a középkori Magyarországtól délre, az egykori Bizánci Birodalom területén, a Balkánon volt általános. Bár a fazék lelőhelyének leletanyaggal való betöltődése egészen a török kor végéig folyamatos volt, az edényke egyáltalán nem hasonlít a török korban Magyarországra kerülő balkáni eredetű edényekhez. Anyaga, készítésének módja, díszítése a középkori Balkánon készült kerámiákhoz köti, ezek közül azonban csak elvétve jutott el néhány a Kárpát-medence területére, s mivel ritka az ilyen lelet, nagyon keveset publikáltak közülük.

Boldizsár Péter közölte²⁹ néhány – a szakirodalomban ún. *slip painted ware* típusúnak nevezett³⁰ – edény töredékét a középkori Magyarországról. Ezeknek az edényeknek a jellegzetes díszítésmintái között is vannak a visegrádi fazékhoz hasonló, egymásba kapcsolódó spirálmotívumok. Készítésmódjuk azonban annyi-

ban eltér, hogy a *slip painted ware* darabokon a cserép felületére földfestékekkel megrajzolt díszítés felett máz is borítja őket, amely alól a minta rajzolata világosabb színével tűnik ki.

Az egymásba kapcsolódó spirálisokból álló motívum bizánci hatásra a 12–14. században vált népszerűvé a balkáni fazekasárukon, és sokféle fajtája kialakult.³¹ A visegrádi edény motívumához egy prilepi (Macedónia) 14. századi kiöntőcsöves korsó vállának ugyancsak írókával rajzolt mintája áll a legközelebb (8. ábra).³² A visegrádi hasas, kihajló peremű edény alakjának 14–15. századi analógiái is megtalálhatók a középkori Szerbia területén.³³

A Visegrádon előkerült edény valószínűleg a 13. század második fele és a 15. század vége

között készülhetett a Balkánon, talán Prilep környékén. A tárgy a Vardar és a Morava folyók völgyén keresztül a Dunán felfelé haladó kereskedelmi útvonalat követve juthatott ilyen messze északra, megtalálása helyére, a visegrádi Alsóvár parti tornyába, amely a középkori folyami kikötő mellett található. Lehetséges, hogy az edényke nem is kereskedelmi cikként, csupán egy utazó használati tárgyaként vetődött ilyen messzire. Visegrádra kerülése mégis azt példázza – hogy ha szórványosan is – a Balkán-félszigetről vagy Bizánctól származó áruk, tárgyak, akár kerámiaedények is bárhol felbukkanhatnak, s ezek sokban gazdagíthatják ismereteinket a középkor kereskedelmi kapcsolatairól, távolsági útvonalairól is.

PARÁZSTARTÓ BURA TÖREDÉKE AUSZTRIÁBÓL

A parázstartók a parázs szállítására, éjszakai megőrzésére, esetleg a kezét rátéve kézmelengetésre szolgáló, két részből álló tárgyak voltak. Az izzó anyagot alul, egy tálszerű részben helyezhették el, a kúpos kerámiabura pedig megvédte a széltől vagy a huzattól, nem engedve, hogy a parázsat szétfújja a szél, és a kiröppenő szikra tüzet okozzon; ugyanakkor a bura falába fúrt lyukak biztosították az oxigénellátást is, vagyis azt, hogy a parázs ne aludjon ki.

Egy ilyen kerámiatárgy töredéke került elő 1955 novemberében, Héjj Miklós ásatásán, Visegrád városának területén, a Fő utca 73. számú telken álló 14. századi templom kutatása közben, a templomtól kissé távolabb elhelyezkedő 14. számú kutatóárokából.³⁴ A parázstartó darabjait is tartalmazó rétegből egy 15. századi jellegű, koromfoltos, hornyolt falú, fehér fazék, valamint egy dreihauseni hengeres falú, bepecsételt mintás kőcseréppohár (átmérője 7 cm) töredékei kerültek még elő – ezek alapján a tárgy talán a 15. század első felében vagy közepén kerülhetett földre.

A parázstartó bura (ném. *Gluthaube*) homokkal és apró kavicsokkal soványított agyagból, redukált égetéssel készült. Korongoláskor kis alapterületű részből kiindulva húzták fel a tárgy egyenletesen szélesedő palástját, a végét valószínűleg lemetszve – ez a rész sajnos nem maradt meg. Ezután a formát a talpára állították, és a tetejére illesztették a félköríves átmetszetű kengyelfület. A fülnek a tetőrészre simításával eltűnt

a csonka kúp alakú test eredeti, lapos teteje, és a tárgy kúpszerűvé vált. A fül két oldalán egy-egy hosszanti bemetszést találunk. A parázstartó palástjába egymás alatt több sorban, de szabálytalanul – kívülről befelé – 0,5-0,7 cm átmérőjű lyukakat fúrtak. A felső lyuk sor magasságában két ferde irányú, párhuzamos, mély bemetszés is látható – ezeket talán díszítő céllal ejthették (9. ábra). Égetéskor a tárgy sötétszürke, néhol fényesen csillogó felületű lett, míg a cserép belseje világosszürke színűvé vált. A kúppalást belsejében megfigyelhető koromlerakódások azt bizonyítják, hogy a tárgyat használták is. A parázstartó-töredék legnagyobb mérhető átmérője 15 cm, mérhető magassága 14,5 cm, a 3,7 cm széles fül 3,5 cm magas. A tárgy teljes kiterjedését sajnos nem ismerjük pontosan, mivel az ismert analógiák is töredékesek.

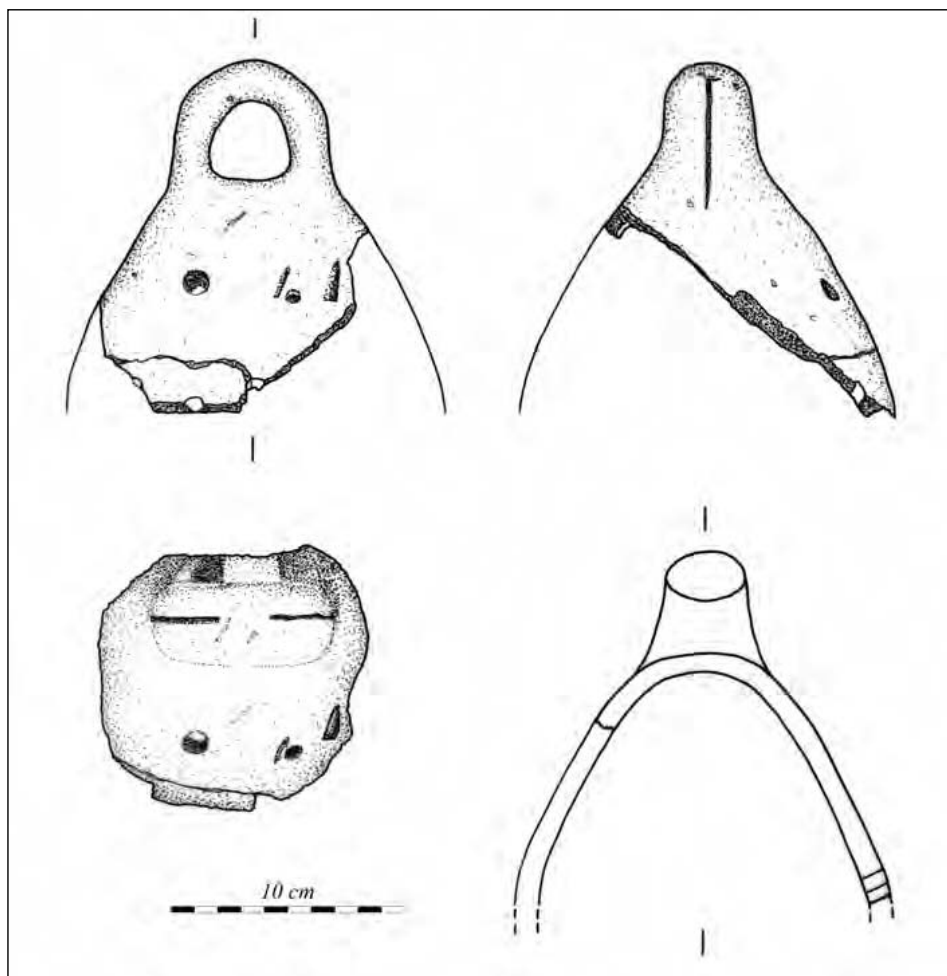
A tárgyat anyaga, részletformái (pl. a kicsi kengyelfül) és díszítésmódja (a fülön ejtett hosszanti bevágások) az ausztriai importkerámiához kapcsolja. Hasonló funkciójú tárgyra is itt bukkanhatunk: Bécs központjában egy feltárás során kerültek napvilágra hasonló rendelte-

³¹ Birtašević 1970, Kat. 17, sl. 41. kép; Bajalović–Hadži-Pešić 1975, Tav. XXXIII.b, XXV.a.

³² Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 63, sl. 55.

³³ Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 41–47.

³⁴ MNM MKM Adattár, 1955.9. és 1955.94, ltsz. 2011.4.1.1; Buzás – Mészáros 2008, 92–97; Mészáros 2009, 205–206.

9. ábra. Visegrád, Fő utca 73. Parázstartó bura töredéke, a 14. század második vagy a 15. század első fele. Rajz: Molnár Éva

Fig. 9. Visegrád, Fő utca 73. Piece of a ceramic curfew, second half of the 14th century or first half of the 15th century. Drawings: Éva Molnár

tésű tárgyak.³⁵ Ezek éppúgy töredékesek, mint a visegrádi darab, a parázstartó fedelének felső részéhez tartoztak. A bécsi darabok nagyobb méretűek lehettek, a csonka kúp átmérője a kengyelfül alatti részen 15-16 cm, míg a visegrádi töredéknél ez csupán 7-8 cm.

A parázstartó bura egy másik, épebben ránk maradt analógiáját a svábföldi Staufen várából, a Hohenstauf császárok régi, családi rezidenciájából tették közzé.³⁶ A 13-14. századra keltezett tárgy alakja kissé eltér a visegrádi és a bécsi darabokétól. A szürke cserépbura alsó része inkább hengeres, csak felső része szűkül

össze kúpszerűen. A parázstartó burát nemcsak lyukak, hanem háromszögletű és téglalap alakú kimetszések is áttörik, és felső részét virág alakú rátétdíszek is dekorálják.

A középkori Magyarországon eddig egyedülálló visegrádi parázstartó fedél töredék a 14. század második vagy a 15. század első feléből származik, és – készítménye alapján – bécsi vagy alsó-ausztriai eredetű lehet. A parázstartók – mint használati tárgyak – inkább német nyelvterületen terjedtek el. Jellemző, hogy német nyelven a tárgy típus külön megnevezést kapott, míg magyarul nem alakult ki erre pontos kifejezés. A parázstartó nem annyira minősége és ára, mint inkább speciális rendeltetése miatt olyan ritka a hazai középkori leletanyagban – lehet, hogy ebben az esetben is csak véletlenszerűen, egyedi darabként került Visegrádra.

³⁵ *Keramische Bodenfunde* 1982, 81, Kat. Nr. 100-101.

³⁶ <http://www.google.hu/imgres?imgurl=http://img.fotocommunity.com/photo> (letöltés ideje: 2011. 11. 22.).

ARCOS POHÁR COPPENGRAVÉBÓL

1981-ben a visegrádi római katolikus templom előtt, a Fő utcai csatornaásáshoz kapcsolódó kutatás közben találta meg Szőke Mátyas a szóban forgó, különleges poharat,³⁷ amelynek szinte minden töredéke előkerült. A 11 cm magas, 10,3 cm átmérőjű, igen finom, vékony falú, hófehér agyagból formált pohárkát kívülről zöld máz borítja, néhol barnás színű megfolyásokkal. Készítéskor a pohárka két lépcsővel tagolt talpkarimát és rövid szárát kapott, függőleges szájperemét pedig egy pálcika segítségével behúzva ötkaréjosra formálták, amely felülről ötszirmú virágra hasonlít. A legkülönlegesebb azonban a pohártest díszítése, amelyen egymással átellenben – Janus-arcszerűen – két férfiarcot mintáztak meg. Az edényoldalra applikált agyagból formázták meg az orrot, haját, szemöldököt, szakállat, a szemeket pedig mandula alakú bekarcolásokkal és kerek szembogarakkal érzékeltették. A szörzetet párhuzamos bevágásokkal tették láthatóvá. A két arc nem egyforma: az egyik férfi körszakállas, haja félkörívben keretezi a homlokát, a másik arcán hangsúlyos a két szemöldök íve, és szakállát öt ágba fésülték (10–11. ábra). Különlegeseek a két arcot egymástól elválasztó fülek is: a perem alatt egy-egy agyaghurkából gyúrt fület tapasztottak fel, de még a fülek felillesztése előtt egy-egy tömör agyagkarikát húztak át rajtuk. Ezek a karikák szabadon forognak, mozognak, a pohár mozdításakor az edényfalhoz ütődve csörgő hangot hallatnak.

A pohárka egyedi lelet a hazai régészeti anyagban, ritka importáru. Az ilyen típusú arcos poharak készítése helye a német kutatás megállapítása szerint a szászországi Hildesheim közelében fekvő Coppengravében volt. Itt fehér anyagú, zöld mázas, illetve redukált égetésű, szürke, mázatlan poharakat egyaránt gyártottak, amelyeket átellenes oldalukon két arc – általában egy férfi és egy női ábrázolás – díszített. A poharak másik jellegzetessége a karika alakú fülek, amelyeken további agyagkarika fityeghetett. A talpas poharak négy- vagy ötkaréjosra alakított szájperemmel készültek, s egyes daraboknál kéz vagy fonott szakáll alakúra formált, áttört fül ívelt fel a talptól a pohár közepéhez is. A poharak elsősorban Németország középső területein terjedtek el, de Dániában és Dél-Svédországban is találtak ilyen darabokat. A dán és svéd leletek a 14. század második felére kel-

10. ábra. Visegrád, Fő utca. Arcos pohár, 1400 körül. Fotó: Kocsis Edit
Fig. 10. Visegrád, Fő utca. Beaker featuring human faces, c. 1400. Photograph: Edit Kocsis

tezhetőek.³⁸ Magyarországhoz legközelebb a morvaországi Brünnből került elő még 1899-ben egy szürke, redukált égetésű talpas pohár, magas szárral, egy férfi és egy női arccal, négykaréjos peremmel (12. ábra).³⁹ Alfred Walcher von Molthein a poharat 1400 körülre keltezte. A brünni poharat a cseh kutatás – valószínűleg a férfi és női arc miatt – menyegzői pohárnak vélte.⁴⁰ A visegrádi pohárhoz mind arányaiban, mind részletformáiban (arcok megformálása, ötkaréjos perem, talpkiképzés) mégis inkább egy augsburgi szürke, mázatlan példány⁴¹ áll a legközelebb (13. ábra), ezt a kutatás szintén a műhely egy késői termékének tartja, és 1400 tájára keltezi.

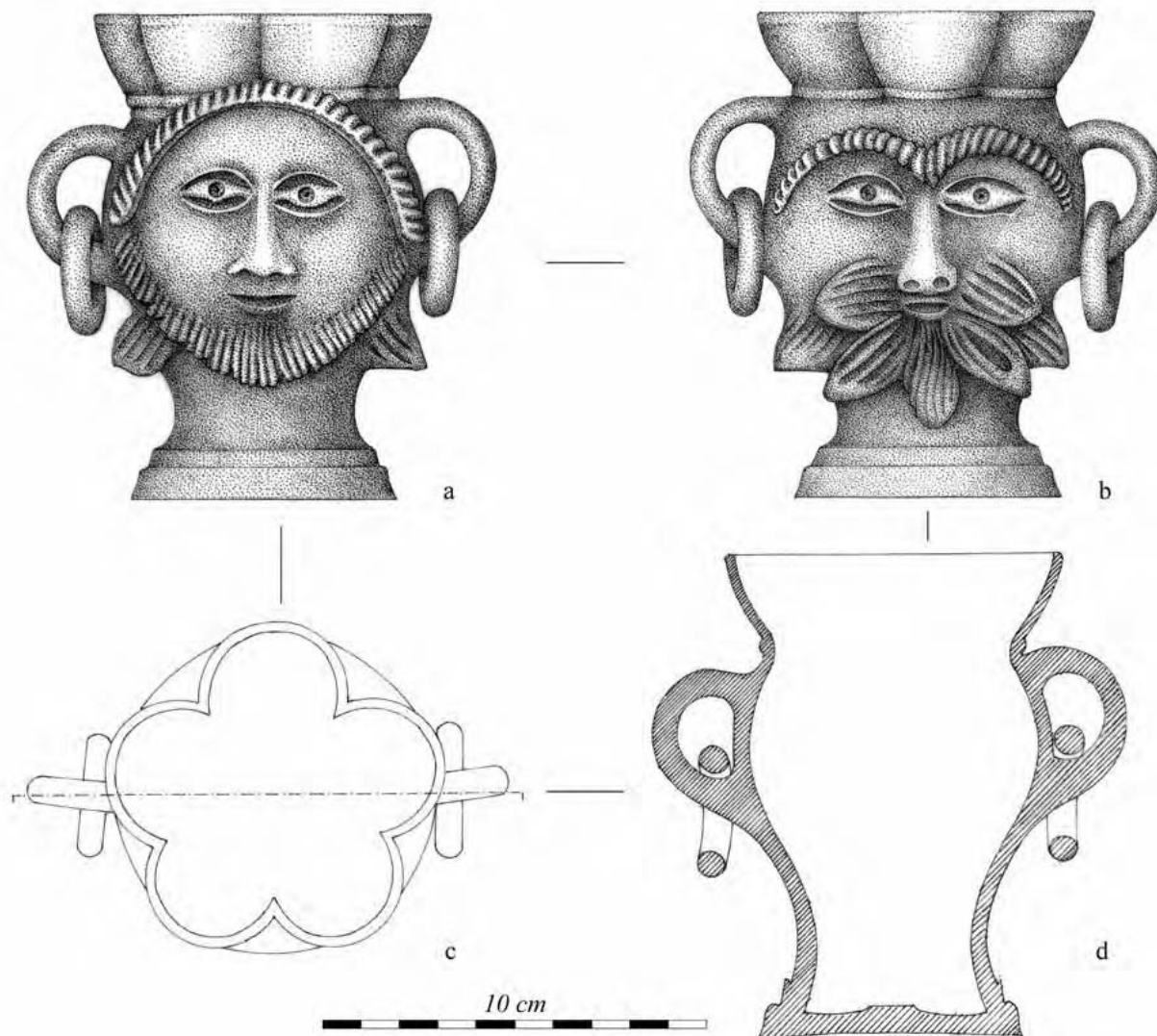
³⁷ MNM MKM, ltsz. 95.46.1.

³⁸ Stephan 1992. Itt szeretnék utólag is köszönetet mondani Holl Imrének, aki ezt a nehezen megszerezhető cikket a rendelkezésemre bocsátotta.

³⁹ Walcher von Molthein 1910, 86, Abb. 14–15.

⁴⁰ Nekuda – Reichertová 1968, 157–158, LXVIII. 1, LXIX.

⁴¹ Koch 1979, 58, Abb. 14–15.

11. ábra. A visegrádi arcos pohár oldalnézetei és metszete. Rajz: Boldizsár Péter
 Fig. 11. Side views and cross-sections of the Visegrád beaker featuring human faces.
 Drawings: Péter Boldizsár

A visegrádi pohárka azonban még ennél a darabnál is művesebb, színvonalasabb kialakítású, mind az arcok megformálásában, mind mázas kivitelében. Ugyanakkor – jelenlegi ismereteink szerint – ez a pohár lenne a szászországi műhely kései korszakának talán legtávolabbra és legkeletebbre elvetődött portékája, akár kereskedelmi árucikként, akár egy személy használati tárgyaként jutott is el Visegrádra.

A fent ismertetett kerámiatárgyak egyedi különlegességek a magyar középkor gazdag és sok-

színű világából. Az egyes darabok megfigyelése számos érdekes információt szolgáltatott készítésük módjáról, technikájáról, a hazai és egyes külföldi fazekasműhelyek mesterfogásairól. Az edények, használati tárgyak készítésének kora és helye is a legtöbb esetben meghatározható volt. Ugyanakkor – éppen e tárgyak ritkasága és a kevés analógia miatt – számos kérdés megválaszolatlan maradt. Sok esetben nem tudjuk, kereskedelmi árucikként vagy véletlenül kerültek-e Visegrádra, és kik használhatták őket. Ismertetésük azonban remélem, hogy mégis közelebb visz ahhoz, hogy jobban kirajzolódjon a középkori fazekasság és asztali kultúra néhány újabb részlete.

12. ábra. Arcos pohár Brünnből, 1400 körül. Walcher von Molthein 1910 nyomán
Fig. 12. Beaker featuring human faces, Brno, c. 1400. After Walcher von Molthein 1910

13. ábra. Arcos pohár Augsburgból, 1400 körül. Koch 1979 nyomán
Fig. 13. Beaker featuring human faces, Augsburg, c. 1400. After Koch 1979

IRODALOM

- Bajalović–Hadži-Pešić 1975 Bajalović–Hadži-Pešić, Marija: Influence de Byzance sur la ceramique en Serbie medievale. *Faenza* 61 (1975) 75–79.
- Bajalović–Hadži-Pešić 1981 Bajalović–Hadži-Pešić, Marija: *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji* (Les céramiques en Serbie au moyen âge). Beograd 1981.
- Birtašević 1970 Birtašević, Marija: *Srednovjekovna keramika* (Medieval Ceramics). Beograd 1970.
- Boldizsár 1987 Boldizsár Péter: Bizánci és dél-itáliai kerámiák egyes magyarországi középkori lelőhelyekről (Byzantine and south Italian pottery in certain mediaeval sites of Hungary / Ceramiche bizantine e sud-italiane nei giacimenti medievali ungheresi). *MFMÉ* 1987:1, 37–48.
- Buzás – Feld 1996 *A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Buzás Gergely – Feld István. Budapest 1996.
- Buzás – Mészáros 2008 Buzás Gergely – Mészáros Orsolya: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* (Új folyam) 2 (2008) 71–103.
- Feld et al. 1989 Feld István–Gerelyes Ibolya–Gere László–Gyürky Katalin–Tamási Judit: Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból (A newly found 15–16th century find-unit from the castle of Ozora). *CommArchHung* 1989, 177–207.
- Glatz 1999 Glatz, Anton C.: Figúrka Madony s Ježiškom; Bradatá mužská hlava z aquamanile. In: *Gotické umenie z bratislavských zbierok*. Katalog – Mestské múzeum v Bratislave; Slovenská národná galéria v Bratislave. Red.: Glatz, Anton C. Bratislava 1999, 150–151, Kat. 281, Kat. 285.
- Holl 1963 Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából, XIII–XV. század (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda, 13.–15. Jahrhundert). *BudRég* 20 (1963) 335–382.
- Holl 2005 Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. VAH 17. Budapest 2005.
- Höllrigl 1938 Höllrigl József: Visegrádi kis cserépszobor fej. *Történetírás* 1938, 77–83.
- Irásné Melis 1984 Irásné Melis Katalin: XV–XVI. századi díszedények a budai királyi palotából (Ornamental vessels of the XVth–XVIth century from the royal palace of Buda). *CommArchHung* 1984, 205–224.
- Keramische Bodenfunde* 1982 *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit*. Katalog. Hrsg.: Harl, Ortoľ. Wien 1982.
- Koch 1979 Koch, Robert: Mittelalterliche Trinkbecher aus Keramik von der Burg Weibertreu bei Weinsberg, Kr. Heilbronn. *Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg* 6 (1979) 58–59.
- Konrad 1993 Konrad, Bernd: *Die Kunstwerke des Mittelalters*. Rosgartenmuseum Konstanz. Katalog. Konstanz 1993.

- Kovalovszki 1992 Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. Méri István ásatása Klastrompusztán (Das Kloster zum Heiligen Kreuz der Pauliner Einsiedler. Ausgrabung von István Méri in Klastrompuszta). *CommArchHung* 1992, 173–207.
- Magyarországi művészet 1987 *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest 1987.
- Mészáros 2009 Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza* (The History and Topography of the Late Medieval City of Visegrád). Visegrád 2009.
- Mordovin 2007 Mordovin Maxim: Késő-középkori udvarház Zalavár-Récéskúton. *Castrum* 5 (2007:1) 65–76.
- Morgan 1942 Morgan, Charles H.: *Corinth. The Byzantine Pottery*. Cambridge (Mass.) 1942.
- Nekuda – Reichertová 1968 Nekuda, Vladimír – Reichertová, Květa: *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Brno 1968.
- Paloták, kolostorok 2011 *Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai – Palaces, Monasteries, Villages. Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997)*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapest 2011.
- Parádi 1965 Parádi Nándor: Későközépkori feliratos díszű cserépedények (Spätmittelalterliche Tongefässe mit Inschrift). *FolArch* 17 (1965) 155–167.
- Parádi 1973 Parádi Nándor: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás (Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz). *ArchÉrt* 100 (1973) 232–249.
- Polla 1979 Polla, Belo: *Bratislava – západné suburbium* (Bratislava – westliches Suburbium). Bratislava 1979.
- Slivka 1991 Slivka, Michal: Mittelalterliche Figurale Keramik in der Slowakei. *SIA* 39:1–2 (1991) 331–364.
- Stephan 1992 Stephan, Hans-Georg: Spätmittelalterliche Gesichtsgefäße aus Mitteleuropa. In: *Everyday and Exotic Pottery from Europe*. Eds: Gaimster, David – Redknap, Mark. Oxford 1992, 127–156.
- Veszprémy – Wehli – Hapák 2009 Veszprémy László – Wehli Tünde – Hapák József: *A Képes Krónika könyve*. Budapest 2009.
- Walcher von Moltheim 1910 Walcher von Moltheim, Alfred: Beiträge zur Geschichte mittelalterlicher Gefäßkeramik I. *Kunst und Kunsthandwerk* 13 (1910) 73–96, 385–420.

UNUSUAL CERAMICS AND VESSELS REMINISCENT OF HUMAN HEADS FROM MEDIEVAL VISEGRÁD

Edit Kocsis

For the present study, a small number of unusual ceramic artefacts and fragments from among the medieval finds uncovered in the town of Visegrád were selected and brought together. Comprising cultic artefacts as well as artefacts for use, they were pieces which are either unique or else rarely found and therefore little known. These artefacts are in any case worthy of attention, although their fragmentariness sometimes makes them difficult to identify. Taken together, they represent artefacts belonging to people who lived in the settlement; and they cast light on less familiar skills employed by potters in medieval Hungary as well as on the high level of specialist knowledge these potters possessed. In certain cases, though, they evidence links to distant locations, by way of rare imported pieces.

One of the artefacts is a head from a terracotta sculpture, probably the head of a Madonna statuette coated in white engobe (*fig. 1*). A coin from the time of King Charles I (Charles Robert) of Hungary was found next to it, suggesting that the fragment may date from the first half of the 14th century, making it part of the earliest such devotional artefact from Hungary known to us. Following its unearthing in 1935, the fragment was, alas, lost, although a photograph of it and an account of the circumstances of its discovery survive in a paper published by József Höllrigl in 1938.

Another interesting vessel fragment is a piece of a 14th–15th-century barrel-shaped, canteen-like ceramic vessel featuring a distinctive spout and loops for the attachment of a strap (*fig. 2*). Vessels identical to this Visegrád find could not be found, but analogies of its spout exist on canteens discovered in Esztergom and Zalavár. It is likely that the Visegrád piece was used as tableware. This is suggested not only by the vessel's fragility and unsuitability for use as a canteen on longer journeys, but also by its white coating with painted decoration in red: such decoration was characteristic of pitchers, drinking vessels, and vinegar flasks made for use at table by Hungarian potters during the 14th–15th centuries. This tableware canteen may be another example of Hungarian ceramic art, which by the 14th century had already reached a high standard.

From the point of view of its technical standard, the fragment, coated with a coloured glaze, of an aquamanile in the form of a king's head very much stands out among Hungarian pottery wares; it can be dated to the first half of the 16th century (*figs. 3–5*). At this time, such artefacts were made in large number. Covered with glazes of different colours (so-called 'noodle' glazing) and provided with deep *sgraffito* incisions, they represented a new type of ceramic tableware. Although only the head and neck of our vessel have survived (along with tubing that was connected to the spout), its shape and structure can – on the basis of an aquamanile known from Ozora Castle – be reconstructed relatively well. The rare type of decoration visible on the king's head – namely, strands of clay pressed through circular holes to depict strands of hair – required the use of specialist skills which seem to have developed in this period. Besides the Ozora aquamanile, a good example of an artefact thus decorated is a ram-shaped water vessel from the Water Town district of Buda (*fig. 6*).

Light is cast on particular foreign ties by a medieval pot from the Balkans which features interlinking spiral motifs on its body (*fig. 7*). It draws attention to the circumstance that the influence of wares from the south can be detected among the medieval ceramic finds, although this influence occurs much more seldom and haphazardly than does that of wares from Western Europe.

An interesting artefact that performed an unusual function (the piece is hitherto without parallel in Hungary) is a conical ceramic curfew (*fig. 9*), the role of which was to cover burning embers and thus to warm hands. This artefact may have been made in Vienna or Lower Austria in the second half of the 14th century or in the first half of the 15th. Analogies of it are known, from German-speaking territories first and foremost.

One of the most impressive ceramic finds at the King Matthias Museum is a small footed beaker coated in a green glaze and featuring a brim with five lobes; embellished with the two male faces, it has round, hollow handles containing material which rattles when the cup is shaken (*figs. 10–11*).

This well-crafted piece was made around 1400 in Saxony's Coppingrave, near Hildesheim. It seems that the vessel was one of the workshop's finest products, and one of those found furthest to the east.

The ceramic artefacts presented above are unique curios from the rich and multifaceted world of the Middle Ages in Hungary. In many cases, it is not known whether the artefacts reached Visegrád through third-party traders or whether they were acquired personally by those who used them. Also, we do not know how much their occurrence was connected with the presence of the royal court there.

A KORA ÚJKORI REDUKÁLT ÉGETÉSŰ KORSÓK EREDETÉRŐL ÉS TÍPUSAIRÓL

Kolláth Ágnes

A címben szereplő kora újkori edénytípus a magyarországi régészeti és néprajzi kerámia-kutatásban fontos helyet foglal el, bár eddig inkább az előállítás, valamint a gazdagon díszített, látványos példányok vizsgálata került

előtérbe, főleg alföldi és az egykori hódoltság területéről származó darabok kapcsán. E tanulmányban elsősorban székesfehérvári, budai és pápai korsókon végzett új megfigyeléseket és a felvetődő problémákat mutatom be.¹

GYÁRTÁSTECHNIKA

A redukált égetésű korsók készítmódjáról mindeközéig Duma György adta a legrészletesebb beszámolót, aki a nádudvari és mohácsi korsósmestereknél tett helyszíni megfigyeléseit természettudományos vizsgálatokkal ellenőrizte és egészítette ki.² A régészeti leletanyag alapján Duma számos megállapítása igazolható, ami azt bizonyítja, hogy a kora újkorban az újkoriakkal nagyban azonos módszereket alkalmaztak.

Az ilyen edények készítésekor a legfontosabb megoldandó probléma a szürke vagy fekete szín elérése, melyet az agyagba beépülő szén hoz létre. A folyamat összetett kémiai reakciók eredménye, melyeket a fazekas több ponton is befolyásolhatott. Már az alapanyag megválasztása is fontos szerepet játszott, a vastartalmú agyagok égetése során képződő cementit ugyanis az edény felülete és a kemencében keringő gázok reakcióiban katalizátorként hat a szén-monoxid szénre és szén-dioxiddá alakulására ($2\text{CO} \rightarrow \text{C} + \text{CO}_2$), ami a szükséges szénatomok gyorsabb és bőségesebb képződését eredményezi.³ Bár egyelőre csak nagyon kevés anyagvizsgálatot végeztek kora újkori kerámiákon, a fentieket alátámasztja, hogy a szürke korsókkal egyező formakincsű, ám oxidált égetésű edények színe általában élénkvoros, ami szintén magas vastartalomra utal.⁴

Az égetés során az időzítésnek nagy jelentősége volt, a redukációs eljárást ugyanis annak utolsó szakaszában kellett végrehajtani,

addig ugyanúgy folyt a munka, mint általában. Amikor a fazekas megfelelőnek ítélte a hőmérsékletet, fokozatosan nagy mennyiségű, gyorsan égő tüzelőanyagot adagolt a tűztérbe (tipikusan szalmát vagy fenyőféléket, de ezeknek nem kellett nedvesnek lenniük).⁵ Ezután lezárták a tüzelőnyílást, így a kemence oxigénellátása elégtelenné vált, amit a keletkező erős füst mutatott. A szalma vagy fa eközben úgynevezett száraz desztilláción ment keresztül, úgyszintén olyan anyagokat (pl. kátrányt) bocsátva

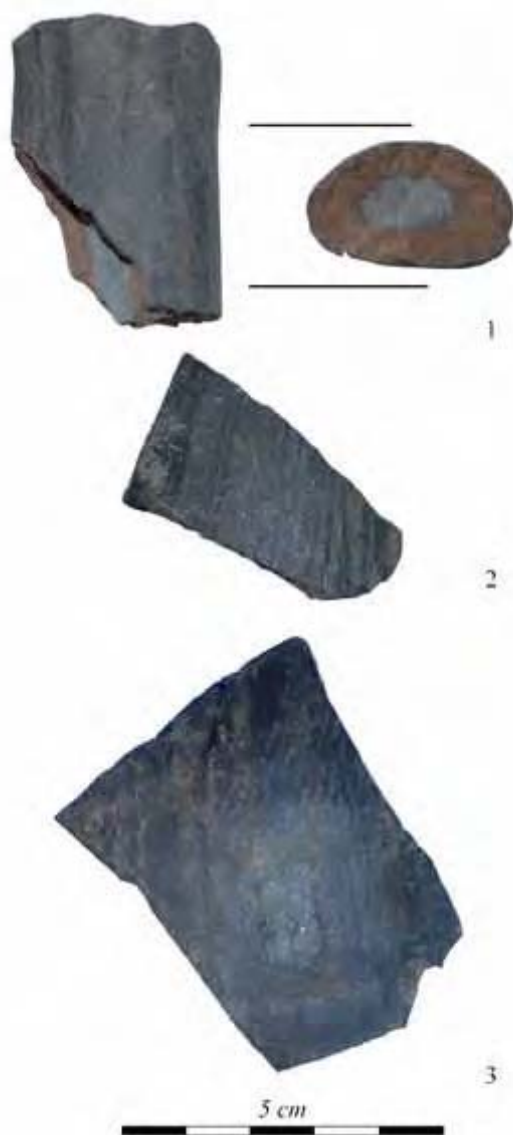
¹ A tanulmányban szereplő lelőhelyek: Székesfehérvár-Királyi bazilika, Anjou-sírkápolna, a B–C–D, valamint az E–F pillérek közötti török gödrök (a feltárásról lásd Biczó 2011); Buda-Szent György tér, 1988–1998 között feltárt török gödrök (a feltárássokról összefoglalóan Magyar 2003, 101–107, az innen közölt leletgyűjtéseket lásd Kolláth 2012); Pápa-Fő tér (ásatás ideje: 2011. 10. 10. – 2011. 12. 13., ásatásvezetők: Mordovin Maxim, Kolláth Ágnes, a feltárássokról lásd Mordovin 2016, a leletanyag eddig feldolgozott részéhez lásd Kolláth 2010–2013). A székesfehérvári és a budai anyagok feldolgozásra való átengedését Biczó Piroskának, Feld Istvánnak, Kovács Eszternek és Magyar Károlynak köszönöm.

² Duma 1963.

³ Duma 1963, 369–371.

⁴ Kresz 1960, 329. A korsóknál ez különösen jól megfigyelhető volt a pápai leletanyagban: Kolláth 2010–2013, 165, 7. kép 6. Ilyen továbbá pl. Budapesti Történelmi Múzeum (BTM), ltsz. 2002.9.3, 2002.9.26 (Kolláth 2012, 193, 9.002.004 típus); Szent István Király Múzeum (SZIKM), ltsz. 2009.102.2646.

⁵ Duma 1963, 394–395.

1. ábra. Pápa-Fő tér. Redukált égetésű korsók töredékei. 1. Rosszul átégett korsófül; 2. polírozott felületű, redukált égetésű korsó oldaltöredéke; 3. polírozott felületű, redukált égetésű korsó oldaltöredéke textilnyomokkal.

Fotó: Kolláth Ágnes

Fig. 1. Pápa-Fő tér. Fragments of reduction-fired jugs. 1. Poorly fired jug handle; 2. Fragment of the wall of a reduction-fired, polished jug; 3. Fragment of the wall of a reduction-fired, polished jug, with traces of textile.

Photographs: Ágnes Kolláth

az égetőtérbe, melyek kedvezően befolyásolták a végeredményt. A kemence belső terében erős gázáramlás jött létre, ami ugyancsak elősegítette a beépülési reakciókat. Ezt Nádudvaron a kemence felső szelelőnyílásának átmérőcsökkentésével is fokozták, enyhe túlnyomást hozva létre.⁶ Ez az áramlás mégsem zajlott mindig egyenletesen, ami a kemence kialakításával és bepakolásának módjával volt összefüggésben, így az edényeken gyakran világosabb szürke foltok keletkeztek, ahol kevesebb szénatom tudott beépülni.⁷ Ezt a jelenséget nemcsak az archaikus módszerrel készülő mohácsi népi kerámián, hanem 16–17. századi szürke korsókon is megfigyelhetjük. Székesfehérváron és Budán egyaránt előfordulnak ilyen töredékek a feldolgozott leletanyagban. Egy székesfehérvári korsón például az árnyalatok olyan szabályosan változnak, hogy kivehető, hol értek hozzá a szomszédos edények.⁸ A 18. századi és későbbi korsóknál egyre ritkább ez a típusú foltosság.⁹

Lényeges volt továbbá az égetési hőfok, a szénatomok felszabadulásához ugyanis 500–550 °C az optimális hőmérséklet.¹⁰ Ugyanakkor ez használati kerámia készítésekor nem elegendő, így általában magasabb hőmérsékletre (Mohácson a 20. században 770 °C körülire) fűtötték fel a kemencét, hogy az edény keményebbre égjen, és kevésbé eressze át a vizet. Ebben az esetben a szén csak az agyagban jelenlévő vassal hozhatott létre kötéseket, az edények színe így nem lett olyan egyenletesen mélyfekete, mint például a néprajzi korú, nádudvari kerámiánál, hanem fémes, grafitszürke szín jött létre, ami a régészeti leletanyagban is gyakran megfigyelhető.¹¹ A megfelelő hőfokot a fazekas úgy állapította meg, hogy meggyújtotta a kemence szelelőjén vagy kéményén távozó gázokat. Ha azok erős, sárga lánggal égtek, akkor a hőmérséklet 620–640 °C közötti volt. Mikor a mester megfelelőnek ítélte a hőfokot, a felső nyílást lezárták, majd hagyták kihűlni a kemencét. Úgy tűnik, a szükséges égetési hőmérséklet és idő kitapasztalásához is generációk hosszú sorára volt szükség. Különösen jól megfigyelhető ez a 17–18. századi pápai leletanyagban, ahol a jellegzetesen vastag fül-

⁶ Duma 1963, 395–397.

⁷ Duma 1963, 401–402.

⁸ Duma 1963, 402. Példák a régészeti leletanyagból: BTM, ltsz. 2011.18.111; SZIKM, ltsz. 2009.102.0465.

⁹ Duma 1963, 402. Egyenletes színű székesfehérvári

példányok a 18–19. századból: Siklósi 2002, 89. ábra, 81.845; 90. ábra, 82.34; 91. ábra, 82.32.

¹⁰ Duma 1963, 371.

¹¹ Duma 1963, 403–404. Pl. BTM, ltsz. 2011.18.111; SZIKM, ltsz. 2009.102.0473.

töredékek gyakran rosszul égtek át (1. ábra 1).¹² Amint azt ezen a példán is megfigyelhetjük, a kerámia ilyenkor könnyen hasad, vélhetően ez az egyik oka annak, hogy az itt talált korsófülek többségét hosszában átlukasztották.¹³ Ez a Székesfehérváron és Budán nagyobb számban megtalálható, vékonyabb szalagfülekre nem jellemző, egy-egy masszívabb példányon azonban előfordul.¹⁴

Az égetés befejezése után a fazekas legnagyobb gondja az volt, hogy a hosszúra nyúló hűlési folyamat során meg tudja tartani az elért, sötét színt, az edényekből ugyanis bizonyos hőfok fölött még kiéghetett a beépült szén, ha levegő érte őket. A kemence nyílásainak minél teljesebb lezárására tehát ezért került sor.¹⁵ Tomka Gábor említette az ónodi leletekkel kapcsolatban, hogy egyes cserepek másodlagosan megégve sárgára színeződtek, illetve több budai lelőhelyről ismertek „balkáni” típusú korsótöredékek, melyek, bár nem mutatkoznak rajtuk az égetés utáni nagyobb hőhatás nyomai, mégsem szürke, hanem halványsárga vagy vörös színűek.¹⁶ Ezek még csak kis számban kerültek elő, ezért egyelőre nem tudjuk, hogy szándékos, vagy véletlen jelenséggel állunk-e szemben.

Ami a díszítési technikákat illeti, az így készült tárgyakon nem szoktak mázat alkal-

mazni.¹⁷ A legfontosabb dekoráció a polírozás, vagy másképpen sikálás, besimítás, fényezés. Ennek során a már kissé megszáradt, azaz bőrkemény, kiégetetlen edényt növényi olajjal kenték be, majd ezt ronggyal átdörzsölték. Ha tompább, „zsíros” fényű felületet akartak elérni, ennyiben is hagyták, az erőteljesebb, fémes csillogáshoz, vagy fényes csíkok létrehozásához utólag még kerekded kavicsal, esetleg csontdarabbal, disznóagyarral „sikálták” az edényt.¹⁸ A pápai főtéren feltárt Esterházy-uradalmi pince betöltéséből több, 18. századra keltezhető töredék is előkerült, melyek alátámasztják ezeknek az eddig csak néprajzi feljegyzésekből ismert fogásoknak a használatát. A város fazekasai ugyanis, úgy tűnik, nemigen ügyeltek a hibátlan eldolgozásra. Több példányon látszik, hogy nem várták meg a polírozással a kellő kiszáradást, így a használt eszköz mély barázdákat szántott az edényfalra, vagy szinte végiggyalulta azt (1. ábra 2).¹⁹ Egy esetben, bár a fényezés jobban sikerült, az áttörléshez használt textil lenyomata jól kivehetően megmaradt a töredék felületén (1. ábra 3).²⁰ Ezenkívül a bekarcolt és pecsételt díszeket alkalmazták még, ezek népszerűsége és módja azonban a redukált égetésű korsók egyes típusainál más és más.

A TECHNIKA EREDETE ÉS KUTATÁSTÖRTÉNETE

A 16–17. században a szürke korsók égetési és felületkezelési technikája már többé-kevésbé kiforrott volt, az ilyen eljárással készült korsók a 18. századra egyértelműen tömegáruvá váltak. Az alkalmazott módszerek eredete ugyanakkor nehezebben követhető. Az az elmélet, miszerint a redukált égetési mód a középkorban nem volt szokásban Magyarországon, már jó ideje megdőlt, a kutatás mégis sokáig csak a kora újkori és az újkori anyaggal foglalkozott.²¹

A kora újkorból elsőként a hódoltság területére eső, oszmán helyőrséggel rendelkező települések egyik jellegzetes leletcsoportja kapott nagyobb figyelmet. Ezekre a folyadék-tároló edényekre jellemző a kevés vagy közepes mennyiségű, nagyon apró szemű, csillámos homokkal soványított, finoman iszapolt anyag, az egyenletesen fényes, csiszolt hatást keltő szürke vagy feketés felület, a gazdag, karcolt és pecsételt díszítés, a tojásdad vagy lapí-

¹² A pápai leletanyag még leltározatlan, így azonosítóként a stratigráfiai egység száma/csomagolási szám kombinációt adom meg: S2033/1778–1.

¹³ Pápai lyukasztott korsófül: Kolláth 2010–2013, 166, 8. kép 8.

¹⁴ Pl. Siklósi 1999, 8. ábra, 92.236.

¹⁵ Duma 1963, 402; Csupor – Csuporné Angyal 1998, 12.

¹⁶ Tomka 2002, 303. BTM, ltsz. 2012.287.646, 2012.287.671, 2012.287.672.

¹⁷ Csupor – Csuporné Angyal 1998, 8.

¹⁸ Duma 1963, 379; Parádi 1963, 225.

¹⁹ Korsók oldaltöredékei: S2033/1778–2; S2503/3988. Redukált égetésű tányér (!): S2038–S2062/3358. S2391/4118.

²¹ Összefoglalóan: Szabadfalvi 1986, 9–10. Ezt a megállapítást ma már számos lelet cáfolja különböző típusú lelőhelyekről. Szentkirály faluban például már a 15. századtól igazolható redukált égetésű korsók használata. Pálóczi Horváth 1996, 21.

tott gömb alakú test, a hengeres, zömökebb, széles vagy pedig hosszú, karcsú, többszörösen tagolt nyak, a viszonylag lapos, ellipszis vagy lekerekített sarkú téglalap átmetszetű, közepesen gyakran hornyolt, szinte derékszögben megtört fül. A korszok sokszor kiöntőcsővel ellátott, amit a nyakkal legtöbbször kereszttag köt össze. A szájrész igen változatos megoldásokkal készült, gyakori volt a szűrőlemez alkalmazása.²²

Garády Sándor 1944-es összefoglalásában a legszebb budai darabokról értekezett, égetésmódjukat „bizáncinak”, formakincsüket „töröknek” határozva meg, s kiemelte, hogy formáikkal, díszítésükkel, „oxidált bronzot idéző” színükkel egyaránt a fémedényeket utánozták.²³ Fehér Géza 1959-es, a pécsi leletekkel foglalkozó cikkében ugyancsak ezt a látványos csoportot vette górcső alá, osztotta a fentebbi, fémedényekkel kapcsolatos megállapítást, a párhuzamok alapján immár egyértelműen kimondta, hogy a Balkán-félszigetről eredeztethetők, ahol valóban bizánci hatásra kezdhették meg készítésüket.²⁴ A típus folytatása megtalálható a 18–20. századi mohácsi fekete kerámiában, készítőik, az erre specializálódott mesterek többnyire sokác nemzetiségűek voltak, és jórészt az Oszmán Birodalom felé irányuló dunai exportra termeltek, amit az is alátámaszt, hogy az egyik forma elnevezése egyszerűen „török korszok” volt.²⁵

Ezen adatok birtokában az etnográfusok sokáig megoldottnak tekintették az eredet kérdését, bár felfigyeltek az alföldi fekete kerámiát készítő központok (Nádudvar, Mezőtúr, Szentes) eltérő hagyományaira, melyek mind a forma-, mind pedig a motívumkincs tekintetében megmutatkoztak. Az 1980-as évektől megélnékülő kora újkori kerámiával kapcsolatos kutatások rámutattak, hogy az alföldi fekete

kerámiának is megvannak a 16–17. századi előzményei. Ez utóbbi időszakon belül néhány éremkincset is elrejtettek ilyen edényekben.²⁶ A törökszentmiklósi és törökkoppányi leletek alapján Kovács Gyöngyi felhívta a figyelmet a töredékek anyagának különbözőségére, ami a néprajzi kerámiáknál is kimutatható. A déldunántúli – „törökös” jellegű – példányok világosszürkek, jól iszapoltak, vékony falúak, míg az alföldiek sötétszürke vagy fekete színűek.²⁷ Tomka Gábor a redukált égetésű korszok jelenlétét Ónodon és Szendrőn, két, mindvégig királyi kézben lévő várban is igazolta. A töredékek két darabtól eltekintve mind az „alföldi” típusba tartoznak.²⁸

Ez utóbbinak kora újkori változata tojásdad, fölfelé szélesedő testű, hangsúlyos vállú, arányaiban szélesebb, hengeres nyakú. A száj lehet ritkán szűrőkupakos (a „kalapos korszok” korai változatai), vagy orsós, gyakrabban egyszerű, kerek, illetve karéjos, legtöbbször szűrőlemezzel ellátott.²⁹ A fül sokszor egyben kiöntőcső, vagy az ivást megkönnyítő „csöcsös” formájú, máskor közepesen hornyolt, illetve egyszerű szalagfűl.³⁰ A korszok fő díszét besimított, geometrikus minták adták, a később népszerűvé vált, ornamentikus motívumok igen ritkák a leletanyagban, csakúgy, mint a pecsételt díszítés. A karcolt és befésült dekoráció többször előfordul, de nem alkalmaztak túl összetett motívumokat.³¹ Bár az oszmán helyőrséggel és lakossággal nem rendelkező településeken a „balkáni” típusú korszok előkerülése egyáltalán nem jellemző, az „alföldi” típusú edények eredetét szintén a félszigetről származónak határozták meg, ugyanis fő gyártóközterei közelében, a Tiszántúlon, már a 15. századtól kimutathatóak „rác” települések, melyek lakói a török terjeszkedés elől menekültek.³²

²² A típus változatosságára jó példákat láthatunk Budáról (Gerelyes 1991, 8–9. ábra; Papp 2010, 187; Kovács E. 2010, 188) és Pécsről (Fehér 1959, XXVIII–XXXI. ábra).

²³ Garády 1944, 387–388.

²⁴ Fehér 1959, 122.

²⁵ Sarosác 1972, 32–33; Kresz 1991b, 32.

²⁶ Parádi 1963, 225.

²⁷ Kovács 1990–1991, 174.

²⁸ Tomka 2002, 306.

²⁹ A karéjos szájkiképzést lóhere alakúnak is nevezik. Azt jelenti, hogy a perem felé szélesedő szájrész két oldalról benyomva kiöntőcsőrt képeztek ki rajta.

³⁰ Tomka 2002, 305–306.

³¹ Tomka 2002, 306.

³² Tomka 2002, 303.

REDUKÁLT ÉGETÉSŰ KORSÓK A DUNÁNTÚLRÓL

A következőkben ismertetett dunántúli leletanyagok újabb megoldandó problémákat vetettek fel a kerámia és a technológia eredetével kapcsolatban.

A SZÉKESFEHÉRVÁRI TÍPUSOK

A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom 1998–2002 között feltárt Anjou-sírkápolnájának területén ásott, illetve a kitermelt falak helyén keletkezett hódoltság kori gödörkomplexum és egy, tőle néhány méter távolságban lévő kis személgödör betöltéséből 6300 darab cseréptöredék került elő, melyek a történeti adatok és tipológiai párhuzamok alapján a 17. század első harmada és az 1710-es évek eleje között kerülhettek földbe, nagyjából a város 1688-as visszafoglalását követő területrendezés során.³³ Ezek a leletegyüttesek 370 darab redukált égetésű korsótöredéket tartalmaztak.

1. („alföldi”) típus: Két, a gödrök felső, bolygatott rétegéből előkerült cserepet lehetett az „alföldi” típushoz kapcsolni, egy nagyobb méretű, kopott, sötétszürke, tojásdad testű, hangsúlyos vállú, hengeres nyakú edény töredékét a szalagfül alsó indításával, melyet vállán befésült hullámvonalköteg, teljes területén pedig vízszintesen körbefutó, keskeny, polírozott sávok díszítenek, valamint egy fekete színű oldaltöredéket, melynek külső oldalán fentről lefelé irányuló, egymást átfedő vagy ferdén keresztező, besimított csíkok láthatók. Mindkét darab közepes mennyiségű, nagyon apró szemű csillámos homokkal soványított, finoman iszapolt anyagú; falvastagságuk 3-4 mm (2. ábra 1–2).³⁴ Az előbbi töredékhez hasonló, fésűszerű eszközzel húzott hullámvonalakkal és besimított, illetve matt felületek váltakozásával díszített darabokat Hódmezővásárhelyről közöltek, ugyancsak 17. századi kontextusból.³⁵ A leletanyag összetételét tekintve egyébként nem meglepő, hogy ennyire kevés darabot lehetett ebbe a csoportba sorolni, hiszen több, inkább az Alföldre vagy annak bizonyos területeire jellemző edényfajta szintén rendkívül kis számú töredékekkel képviseltette magát ezekben az együttesekben.³⁶

2. (finom, „balkáni”) típus: Összesen 164 darab kerámiatöredék tartozik ebbe a csoportba.

Ezek anyaga a fentebb ismertetett, jellegzetes vonásokat mutatja, kevés, nagyon apró szemű csillámos homokkal soványított, finoman iszapolt, a külső oldalon sötétebbre, grafitszürkére, a belső oldalon világosabbra égett, a rosszabb minőségű daraboknál rétegesen elhasadó. Falvastagságuk 3-5 mm. Külső felületük, a gyakran fényezetlenül hagyott füleket kivéve, többé-kevésbé egyenletesen polírozott, díszítéseik befésült hullámvonalkötegekből, pecsétlővel kialakított vagy bekarcolt rovátkasorokból és vízszintesen körbefutó hornyolatokból állnak, különböző kombinációkban. A formák gazdagságát a kevés, ebből a szempontból értékelhető töredék is sejtetni engedi; feltűnő, hogy a városból eddig közölt egyetlen ilyen korsóra egyáltalán nem hasonlítanak.³⁷ A három nyak- és szájtöredék teljesen különböző, az egyik az orsós szájkiképzés egy változata figyelhető meg, a másik lapos karimával záródik, míg a harmadik, pici korsó szája kehelyszerűen kiöblösödik, alatta gömbös tag indítása látható. A két, nagyobb méretű töredék nyaka hengeres, a lapos lezárásúé enyhén hullámos, mindkettőt karima tagolja, melyből a lapos szalagfül indul. Mindhárom példányon pecsétlővel húzott minták láthatók (2. ábra 3–5).³⁸ A fültöredékek mind szalagfülekhez tartoztak, laposak vagy közepesen bemélyednek, „csöcsös” fül nem fordul elő. Felhelyezésük előtt az edény falát gyakran átfúrták, ennek célja nem ismert, talán a jobb illeszkedést vagy a fülek lyukasztásához hasonlóan az egyenletesebb átégést szolgálta.³⁹ Mindössze két kiöntőcső-töredék került elő, mindkettő igen kicsi, egyenes, az egyik, melyet hengeres, tömör tag kapcsolt a korsó nyakához, fölfelé szűkül.⁴⁰ Egy gazdagon díszített váll-

³³ Kolláth 2010, 11, 101–102.

³⁴ SZIKM, ltsz. 2009.102.2295, 2009.100.0479.

³⁵ Lajkó 2015, 115–116, 19. kép.

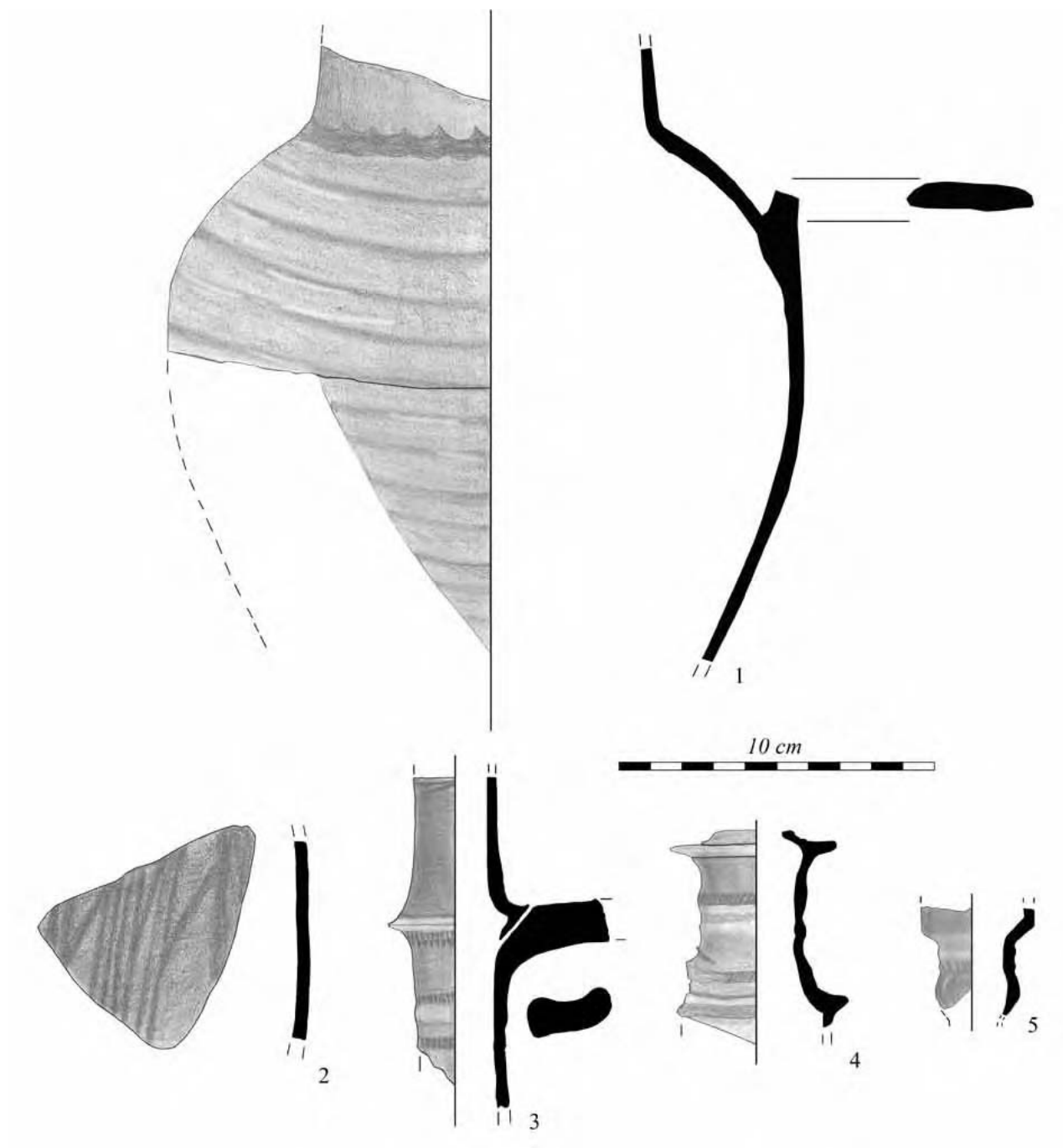
³⁶ Kolláth 2010, 25–26, 76.

³⁷ Kovács 2010, fig. 2.

³⁸ SZIKM, ltsz. 2009.101.2357, 2009.102.0474, 2009.102.0475.

³⁹ Pl. SZIKM, ltsz. 2009.101.0991, 2009.102.0480, 2009.102.0521.

⁴⁰ SZIKM, ltsz. 2009.102.0545, 2009.106.3889.

2. ábra. Székesfehérvár. Redukált égetésű korsók töredékei. 1. („alföldi”) típus: 1–2;
2. („balkáni”) típus: 3–5. Rajz: Kolláth Ágnes

Fig. 2. Székesfehérvár. Fragments of reduction-fired jugs. 1. (‘Great Hungarian Plain’) type: 1–2;
2. (‘Balkan’) type: 3–5. Drawings: Ágnes Kolláth

töredék gömbös testű korsóra utal (3. ábra 1).⁴¹
A néhány fenéktöredék nem árul el túl sokat, az

oldal és az alj csaknem derékszögben találkozik, ami a nyújtottabb, tojásdad testű edényeknél gyakori.⁴²

A nagy formai változatosság és a viszonylag kevés ép vagy kiegészíthető edény miatt még nem történt eredményes kísérlet hazánkban a „balkáni” típusú redukált égetésű korsók

⁴¹ SZIKM, ltsz. 2009.102.0473.

⁴² Pl. SZIKM, ltsz. 2009.102.3787, 2009.102.3824.

részletes tipológiájának felállítására.⁴³ A székesfehérvári leletekről azonban megállapítható, hogy illik rájuk mindaz, amit eddig erről az anyagcsoportról tudunk, kivitelezésük és dekorációjuk színvonala jó, de nem kiemelkedő a hódoltság fontosabb központjainak (Buda, Pécs, Eger, Szolnok) ismert anyagát tekintve.⁴⁴ A már közölt és megismert leletanyagok alapján ez az edénycsoport a közizagzatási központokban és a főbb kereskedelmi útvonalakhoz szervesen kapcsolódó, helyőrséggel és/vagy betelepült délszláv lakossággal rendelkező településeken fordul elő nagyobb számban, míg a kisebb erősségekben, például Baracson, Bátaszéken vagy Ozorán inkább egyszerűbb formájú, szerényebb kivitelű redukált égetésű korsókkal találkozhatunk, melyek egyébként a székesfehérvári leletgyűjtésekkel sem hiányoznak.⁴⁵

3. (durvább, „balkáni”) típus: Az előzőekben leírthoz hasonló, ám valamivel durvább szemű, nagyobb mennyiségű homokkal soványított, a külső oldalon sötétszürke, szinte fekete, belül világosabb árnyalatú, polírozatlan felületű, hasadva törő, 4-6 mm falvastagságú cserépből 55 darab került elő. Többségük jellegtelen oldaltöredék, egy példány viszont az előző csoportban már látott, csonka kúp alakú, orsós szájkiképzést mutatja töredékesen, a száját és a hengeres nyakat elválasztó karimával, melyből az ellipszis átmetszetű, középen hornyolt fül indul, ami a vállhoz futott be (3. ábra 2).⁴⁶ Ide lehet sorolni továbbá egy több darabból összeragasztott, karcsú, nyújtott arányú, tojásdad testű korsót sejtető fenéktöredéket és egy ritkább, széles szájú kancsótípushoz tartozó peremtöredéket.⁴⁷ Akadt még a csoportban tíz

darab díszített oldaltöredék is, ezek közül ötre egyszerű, rovátkákból vagy rombuszokból álló sorokat pecsételtek, illetve karcoltak szabad kézzel, háromnál vízszintesen körbefutó hornyolatokat, kettőnél pedig keskeny bordát lehetett megfigyelni a váll és a nyak találkozásánál.⁴⁸ Ezek a példányok a rekonstruálható formák, főként viszont az anyag és a díszítmények hasonlósága miatt inkább a 2. típus egyszerűbb, kevésbé gondosan kivitelezett változatainak tekinthetők.⁴⁹

4. típus: Ebbe a csoportba 149 darab cserép tartozott. Legfontosabb közös jellemzőjük a közepes mennyiségű, nagyobb szemcseméretű csillámos homokkal soványított, emiatt érdes felületű, egyes esetekben hasadva törő anyag. Falvastagságuk 4-6 mm, színük változó, a sárgás világosszürkétől a sötét grafitiszürkéig terjed, mely árnyalatok gyakran ugyanazon a töredéken fordulnak elő, mutatván, hogy a redukációs égetés nem sikerült tökéletesen egyenletesre. Idetartozik az a már említett edény is, melynek vállán a világosabb és a sötétszürke árnyalat élesen, íves szélű foltokban válik el egymástól, ahol a mellé és/vagy fölé helyezett edények hozzáérttek (4. ábra 1).⁵⁰

Ennek a korsónak egyébként elég jól meghatározható volt a formája, mivel testét majdnem teljesen össze lehetett állítani töredékeiből. Alakja tojásdad, nem túlságosan nyújtott, a legnagyobb átmérőjű, hangsúlyos rész azonban nem a vállra, hanem lejjebb, a has felső harmadára esik, innentől egyenletesen szűkül a fenékrészig. Az oldal és az alj tompaszögben találkozik, ezt két másik, anyaga alapján idetartozó fenéktöredéknél is meg lehetett figyelni.⁵¹

⁴³ Egyedül Soproni Olivér próbálkozott közöttük alcsoportok létrehozásával, azonban a tárgyak minősége alapján történő etnikumhatározási kísérlet zsákutcának bizonyult. Soproni 1981, 19–23. A besorolás nehézségeiről sokat elárul, hogy a gazdagnak és változatosnak számító, budai Szent György térről és a királyi palota környékéről származó, eddig feldolgozott leletanyagokban sincs együttesenként néhány darabnál több ebből a típusból, melyeknek teljes alakjára vagy akár részformáira következtetni lehet. (Az eddig innen közölt anyagokhoz: Gerelyes 1991, 8–9. ábra; Kolláth 2012, 178–179, 194). Az eredeti, balkáni gyártóközpontokban, például Belgrádban feltárt anyagok ehhez sokkal jobb lehetőséget biztosítanak. Az erre irányuló kutatások már megkezdődtek, és megfelelő kiindulópontot nyújthatnak majd a magyarországi hódoltságban fellelhető típusok meghatározásához is. Bikić 2003, 50–52, 148.

⁴⁴ Gerelyes 1991, 8–9. ábra; Papp 2010, 187; Kovács E. 2010, 188; Fehér 1959, XXVIII–XXXI. ábra; Fehér 1973, 198, X. tábla 1–2; Kovács 1984, 38–40, 24–25. tábla.

⁴⁵ Kovács 1998, 162, 7–8. kép; Pusztai 2002, 294; Gerelyes – Feld 1986, 173–175.

⁴⁶ SZIKM, ltsz. 2009.102.0466.

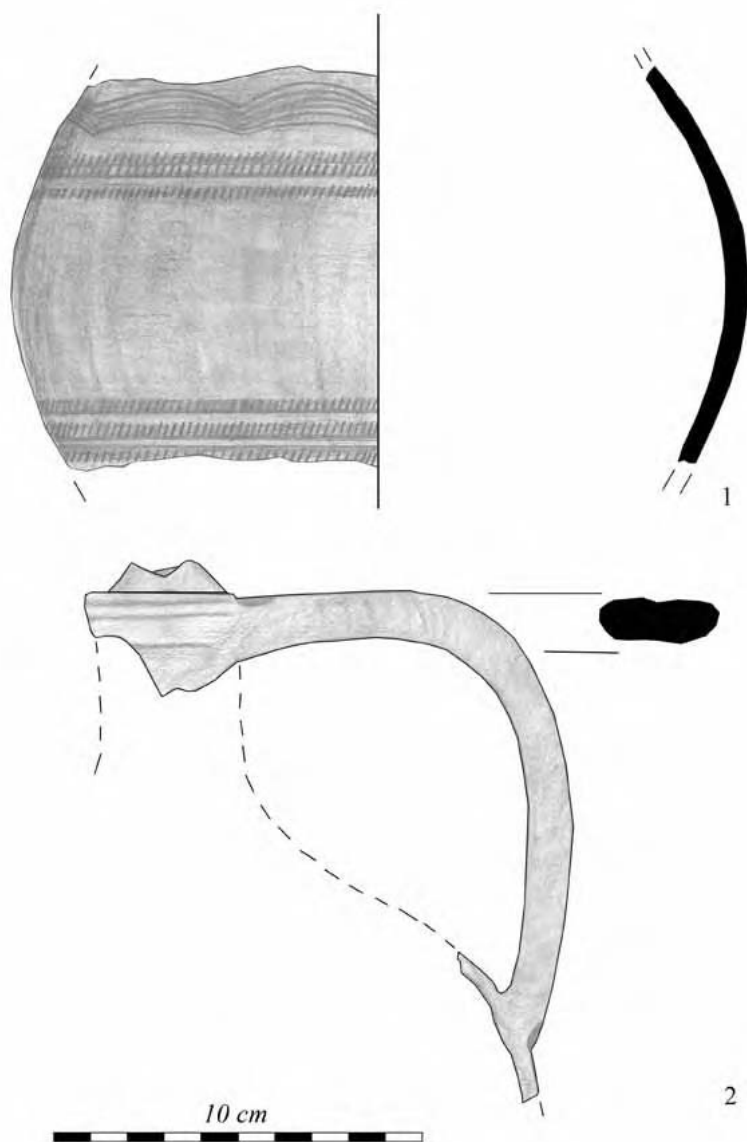
⁴⁷ SZIKM, ltsz. 2009.102.2297, 2009.101.1075.

⁴⁸ SZIKM, ltsz. 2009.101.0470–0472, 2009.101.0495, 2009.101.3872, 2009.102.3501, 2009.101.1958, 2009.102.0588, 2009.101.3640, 2009.101.1956.

⁴⁹ Egyelőre nem tudjuk, hogy ennek a típusnak magas minőségű változatait is készítették-e a hódoltságban, vagy azokat délszláv területekről importálták. Egy polírozott felületű, máskülönben díszítetlen szürke korsót viszont Fehér Géza közölt az 1926-ban előkerült esztergom-szenttamáshegyi fazekaskemence anyagából. Fehér 1959, 122, 1. kép 3.

⁵⁰ SZIKM, ltsz. 2009.102.0465.

⁵¹ SZIKM, ltsz. 2009.101.1210.

3. ábra. Székesfehérvár. Redukált égetésű korsók töredékei.

2. („balkáni”) típus: 1;

3. („balkáni”) típus: 2.

Rajz: Kolláth Ágnes

Fig. 3. Székesfehérvár. Fragments of reduction-fired jugs.

2. (‘Balkan’) type: 1;

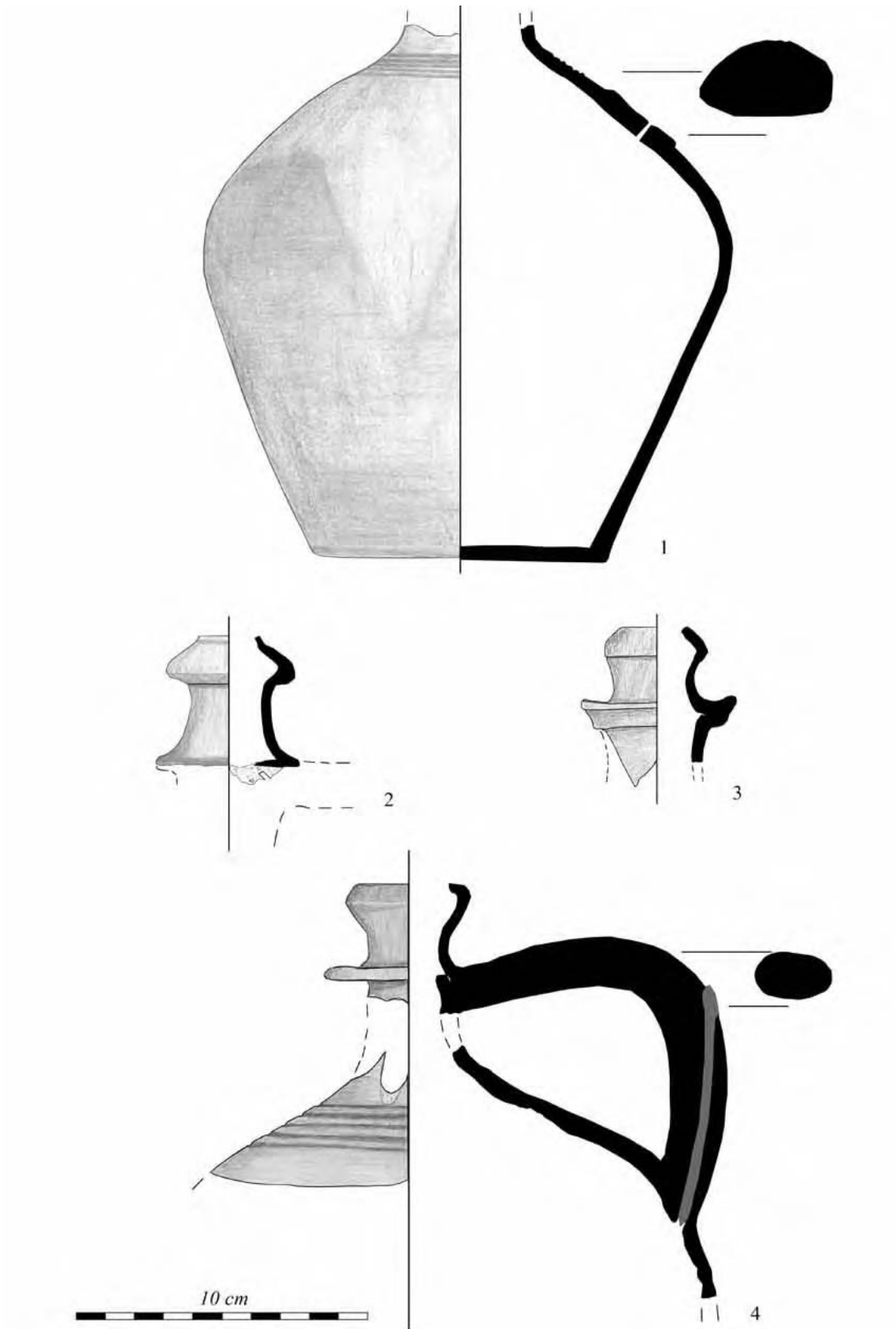
3. (‘Balkan’) type: 2.

Drawings: Ágnes Kolláth

Nyakának csak az indítása maradt meg, ez az edény arányaihoz viszonyítva szűk, hengeres volt. Az ellipszis átmetszetű, szokatlanul nagy méretű fül a vállhoz csatlakozott, felhelyezése előtt az edény falát átfúrták. A váll és a nyak találkozásánál a korsót körbefutó hornyolatokkal díszítették. Ugyanez a dekoráció egy másik töredéken is előfordul, ezeken kívül csupán egy, az edénynek szintén a vállához tartozó darabon lehetett egy vastagabb eszközzel bekarcolt, körbefutó egyenes vonal és fölötte hullámvonal kombinációt megfigyelni. Ez utóbbi minta, azonos megvalósítással egy ónodi töredéken is előfordul.⁵² A hiányzó részekre csak követ-

keztethetünk, a karcsú nyak valószínűleg nem volt túl hosszú, mivel hozzá csatlakozott a fül, aminek a vízzel telt, egyébként sem kifejezetten könnyű edényt el kellett bírnia. A szájrész formáját nem tudjuk meghatározni ennél a korsónál, vélhetően az orsós szájkiképzés valamely változatát alkalmazták, ahol a fül a szájrészt a nyaktól elválasztó karimából vagy enyhén domború alakú, az edényfal kiszélesítése által kialakított tagból indult. Két másik darabból éppen ez a rész maradt meg, az egyik enyhén domború, korongszerűen kiképzett, befelé hajló peremmel záródik, míg a másik pereme szögben megtörve szűkül össze. A nyakat a szájtól mindkettőn karima (melyet egyébként eltérő módon alakítottak ki) választja el. A fül indítása egyiknél sem maradt meg, az első esetben azon-

⁵² Tomka 2002, 4. ábra 1, 306.

4. ábra. Székesfehérvár. Redukált égetésű korsók töredékei, 4. típus. Rajz: Kolláth Ágnes
 Fig. 4. Székesfehérvár. Fragments of reduction-fired jugs, type 4. Drawings: Ágnes Kolláth

ban látható, hogy ezen a kiszélesedő részen volt a szűrőlemez, ami ebben a leletanyagban egyedi részletnek számít (4. ábra 2–3).⁵³

Anyagában idesorolható, formájában viszont egészen különböző, nyak nélküli, széles szájú kancsótípust képvisel egy perem- és fültöredék, melynek pereme kifelé tart, majd szögben megtörve függőlegesen folytatódik, s egyszerűen, belső oldalán kissé elkeskenyedve záródik. A lapos, de szalagfűlnek nem mondható, lekerekített sarkú téglalap átmetszetű fül a perem megtöréséből indul, és a has közepéig fut le, ahol az edény átmérője a legnagyobb.⁵⁴

Két vastkosabb, szintén viszonylag lapos, szabálytalan átmetszetű fűlnél az edény egykori formáját nem lehetett meghatározni, viszont mindkét töredéket átlós irányban bevagdosták.⁵⁵ Ilyen jellegű fülek nagyobb számban kerültek elő a kőszegi várásatások 15–16. századi rétegeiből.⁵⁶ A bevagdolás egyébként nemcsak díszként szolgált, hanem elősegítette a vastkosabb fülek egyenletes átégését is.⁵⁷

A 4. típusba tartozó, hengeres nyakú, szűk szájú, egyfűlű, tojásdad testű formák párhuzamát megtalálhatjuk a székesfehérvári leletgyűttesekben is, egy oxidált égetésű, vörös színű korsó száj-, fül- és válltöredéke képében.

E korsó anyaga az égetésmódot kivéve megegyezik az ennél a csoportnál leírtakkal, szájrésze tölcésesen szélesedő, majd szögben befelé megtörő, pereme behúzott. A száját a rövid, hengeres nyaktól hangsúlyos, lapos karima választja el, ebből indul a vastkos, ellipszis átmetszetű, derékszögben megtörve az erőteljes, széles vállhoz kapcsolódó fül, melyet valószínűleg ki akartak lyukasztani, ezért az égetés előtt egy hosszú vasszöveget ütöttek át rajta, majd ismeretlen okból benne hagyták az agyagban. Ettől a fül rétegesen elhasadt. Ennek ellenére a korsót nem kell feltétlenül rontott darabnak tekintenünk, a törés ugyanis friss volt a fűlön, eredetileg csak elrepedhetett, a szög pedig nem állt ki a lyukból. A váll és a nyak találkozásánál ezt a korsót is hornyolatok díszítik (4. ábra 4).⁵⁸ További 34 darab, vörös színű oldaltöredéknél lehetett a redukált korsók 4. típusához hasonló anyagot megfigyelni, azonban ezek nem mutattak értékelhető részformákat, csupán egy válltöredéken látható a fentebb említetthez közel álló, két egyenes vonal között futó hullámvonaldísz.⁵⁹ A korsók többi csoportjához hasonló anyagú vagy formájú, oxidált égetésű töredék nem került elő a székesfehérvári leletgyűttesekből.

A NYUGATI HATÁS KÉRDÉSE: RÉGÉSZETI ADATOK

A székesfehérvári 4. típusba tartozó edények nem illeszthetők be a redukált égetésű korsók eddig meghatározott csoportjaiba. Különböznek az „alföldi” és „balkáni” típusoktól anyagukban, formakincsükben, díszítésükben, és úgy tűnik, ugyanezek a formák készültek oxidált égetéssel is. Szemügyre véve azonban a hódoltságbeli lelőhelyek között kerámiáit, ez a durvább anyagú, viszonylag egyszerű korsótípus valamilyen formai változatban szinte mindenütt előfordul, akár mindkét égetésmóddal. Egy, a székesfehérváriaktól erősen különböző, szürkére égetett verziója jelen van a

nagyrészt balkáni jellegű típusokat tartalmazó barcsi leletanyagban, míg Budáról mindeddig két, redukált égetésű példány ismert.⁶⁰ Ugyanakkor a magyar lakosságú Ete mezővárosban, egy vélhetően a tizenöt éves háború idején elpusztult fazekasműhely lerakatában egymás mellett kerültek elő a vörös vagy szürke, azonban minden más szempontból teljesen azonos korsók, amint arra az ásatást végző Miklós Zsuzsa és Vizi Márta, valamint Holl Imre is felhívta a figyelmet.⁶¹

Osorán, ahol a kisebb-nagyobb hányadában bizonyíthatóan délszláv származású hely-

⁵³ SZIKM, ltsz. 2009.102.0682, 2009.101.0467.

⁵⁴ SZIKM, ltsz. 2009.106.3647.

⁵⁵ SZIKM, ltsz. 2009.101.1365, 2009.102.0468.

⁵⁶ Holl 1992, 47. kép 11, 50. kép 16, 52. kép 6 és 6/a, 72–73. kép 16–17, 73. kép 2.

⁵⁷ Tomka 2002, 306.

⁵⁸ SZIKM, ltsz. 2009.102.2646.

⁵⁹ SZIKM, ltsz. 2009.101.1884.

⁶⁰ Gerelyes 1991, 9. ábra, továbbá a Szent György téren, a 0–1A szelvény G jelű gödréből került elő egy ilyen töredék (BTM, ltsz. 2011.10.3).

⁶¹ Holl 2005, 98, Abb. 58/1–4; Miklós – Vizi 2006, 4–5. kép.

órség⁶² – Gerelyes Ibolya megállapítása szerint – edényeinek egy részét eleve a környező magyar lakosságú falvak műhelyeiből szerezte be, szintén feltűnik ez a forma, ezúttal több példányban, sárga és sárgászöld színben, 16. és 17. századi kontextusból egyaránt.⁶³

Különösen érdekes a helyzet Nagykanizsán, amely csak 1600-ban került a szultáni hadak kezére. Itt az alapforma különböző variánsai éppúgy megjelennek „balkáni típusú” folyadéktárolóknál (gyorskorongolt, redukált égetésű, illetve kézi korongon készült, ún. „bosnyák” korsóknál), mint ahogy felbukkannak a közép-európai típusú, részben talán helyi készítésű gyorskorongolt, egyszerű vörös színű, mázatlan vagy kívül mázas korsóknál is.⁶⁴ Sőt, ha továbbhaladunk délnyugat felé, Bajcsavár kerámiaanyagában szintén megtalálhatjuk ezeket a korsókat,⁶⁵ melyek csaknem azonos formájúak, és főként oxidált égetéssel készültek. Bajcsavárat Kanizsa török kézre kerülése után már nem használták, leletanyaga erőteljes nyugati elemeket mutat, mivel ellátását a stájer rendek oldották meg.

Ez utóbbi két lelőhely viszonylag közel található a mai szlovén határhoz, illetve végvárként szolgáltak, helyőrségükben számos, horvát származású katonával, így nem zárhatjuk ki, hogy erre a vidékre is délszláv közvetítéssel érkezett a redukált égetés szokása még a tizenöt éves háború előtt, ám szemügyre véve egyes nyugatabbi lelőhelyek anyagát, könnyen kétségeink támadhatnak. Bécsben ugyanis már a 14. században nagy mennyiségben gyártották a redukált égetésű folyadéktároló edények bizonyos típusait.⁶⁶ Ezek jelenléte már 13. századi, budai leletanyagokban is kimutatható, a 15. századból pedig számos forrással adatolható a város Magyarország felé irányuló edénykereskedelme.⁶⁷ Ekkor már bizonyosan gyártották az eddigiekben ismertett korsótípus egyik változatát is, melynek egyébként a 16. századi bajcsai és a 15–16. századi kőszegi darabok igen pontos párhuzamai, legalábbis ami a szájrész megformálását illeti.⁶⁸ A korabeli bécsi darabokat, illetve ábrázolásait (ami a típus széles körű elterjedtségét mutatja) közelebbről megvizsgálva még ugyanolyan égetési egyenetlenségeket is láthatunk, mint a székesfehérvári példányoknál.⁶⁹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden ilyen korsó nyugati importáru lenne. Minden bizonnyal akadnak a magyarországi leletanyagban egyenesen a Habsburg

Birodalomból érkezett darabok, azonban Bécs és térsége mint fontos ipari terület és kereskedelmi csomópont a Duna középső, főleg magyar fennhatóság alá eső szakasza mellett, közvetlenül és közvetetten is hatást gyakorolt a fazekasok munkájára, amint azt az ugyanebben a kötetben közölt, az óbudai Hajógyári-szigeten feltárt, 15. századi edényégető kemence selejtanyaga is bizonyítja. Több itt ismertett edény formájában egy késő középkori, 16. században is használt, széles szájú, ausztriai korsótípust követ, más darabok pedig az „osztrák fazekakat” idézik. Grafitot nem tartalmaznak, és készültek oxidált és redukált égetéssel egyaránt, ami kiválóan párhuzamba állítható az orsós szájú korsótípus felsorolt példáival.⁷⁰

Ugyanakkor az is jól megfigyelhető egyes, legkorábban ausztriai leletgyűtéseken feltűnő típusoknál, hogy később nemcsak a folyó mellett, majd a Dunántúl nagy részén terjedtek el, hanem balkáni lelőhelyeken is nagyobb számban felbukkantak.⁷¹ Ez megmagyarázná például a korsótípus egyes formái jegyeinek alkalmazását (fölfelé kissé szélesedő, behúzott peremű orsós száj, szűk, hengeres nyak) az idézett, Nagykanizsán előkerült kézi korongolt példányon, illetve a barcsi, gyorskorongolt, ám formájukban a „délszláv” és az itt ismertett korsók közötti átmenetet képviselő darabok keletkezését.⁷² A bizánci és anatóliai török hagyományok által befolyásolt balkáni népesség

⁶² Az írott forrásokban felsorolt nevek alapján az őrségnek legalább egynegyede folyamatosan a Balkán-félszigetről került az erősségbe. Ez az arány azonban a valóságban jóval magasabb lehetett, amint azt az egyetlen, származási helyet is feltüntető, 1558–1559-es zsoldlista is mutatja. Hegyi 2007, 1089–1098.

⁶³ Gerelyes – Feld 1986, 10. kép 4, 173, 175.

⁶⁴ Kovács 2003, 4. kép 4 (mázas), 5. kép 2, 4–5, 8. kép 3 (ún. „bosnyák” korsó).

⁶⁵ Kovács 2001, 202, fig. 10. Az egyik festett díszítésű, párhuzama Ljubljánából ismert.

⁶⁶ *Keramische Bodenfunde* 1982, 75.

⁶⁷ Tóth 2004, 9. kép 8; Feld 1987, 262–263.

⁶⁸ *Keramische Bodenfunde* 1982, 67, Abb. 4; Kovács 2001, 202, fig. 10; Holl 1992, 65. kép 6.

⁶⁹ *Keramische Bodenfunde* 1982, 32, Abb. 4, 16, Abb. 2.

⁷⁰ A kemence feltárásáról: Havas – Tóth 2010, 12. kép, 83. Az edényekre vonatkozó információt lásd Tóth [jelen kötet].

⁷¹ Vesna Bikić a belgrádi anyag kapcsán „közép-európai” kerámiacsoportokat határozott meg, melyek valóban igen hasonló formában bukkannak föl az egész területen. Bikić 2003, 181–182.

⁷² Kovács 2003, 8. kép 3; Kovács 1998, 7. kép 1.

kerámiaművessége és a főleg nyugati hatásokat magába fogadó kora újkori magyar fazekasság

kölcsönhatása egyébként éppen a folyadéktárolóknál követhető a legjobban nyomon.⁷³

ÍRÁSOS ÉS NÉPRAJZI FORRÁSOK

Visszatérve a magyarlakta területekhez, a 13. századtól erősödő osztrák hatást az Északnyugat- és Közép-Dunántúl kerámiaművességére már korábban is megfigyelték, a kora újkori használati kerámiára nézve azonban még nem történt ilyen jellegű vizsgálat.⁷⁴ E későbbi időszak tanulmányozásában könnyebbség, ám egyszerre veszélyes csapdákat rejtő lehetőség az írott források tanulmányozása, főleg, hogy azok az országnak ezen a részén csak viszonylag későn, a 17. század közepétől kezdenek szólni a fazekasmesterségről. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy az iratanyag csak nagyon töredékesen maradt fenn, másrészt a fazekascéhek országszerte viszonylag későn alakultak meg és termékeik olcsósága miatt nem képviseltek nagy súlyt a települések pénzügyi és társadalmi életében.⁷⁵ Az írott adatok nagy része tehát a visszafoglaló háborúk után keletkezett, és mivel nem biztos, hogy az akkori helyzet visszavetíthető korábbra, ilyen célra csak kritikával lehet őket felhasználni.

Szétnézve a céhalapító okiratok között, megfigyelhető egy településcsoport a Dunántúlon, amely a pozsonyi fazekasok 1569-ben keletkezett, bécsi mintát (1412–1431) követő céhlevelét vette át kisebb-nagyobb módosításokkal. A sort Győr kezdte 1633-ban, ahol már magyar nyelven használták az iratot, ezt másolták tovább Pápán 1661-ben, Székesfehérváron 1692-ben.⁷⁶ Itt az 1746-ban megjelent kézműves árszabás külön foglalkozott a „mázasmíves” és „uj keresztén” áruk mellett a „feketemívesek” termékeivel is.⁷⁷ Szereden és Szemtpén 1662-ben a pápai céhlevelet alkalmazták, csakúgy, mint 1718-ban Komáromban.⁷⁸ Ez utóbbi városban külön szervezetet alapítottak a „feketemívesek”

és a „mázasmívesek”, előbbieket okiratát kérték el 1722-ben a tatai fazekasok, akiknek fekete edényeiről és kemencéiről egy angol utazó leírása is fennmaradt. A településen a 19. század közepéig készítettek ezzel a technikával kerámiát.⁷⁹ A Fő téren folytatott feltárásoknak köszönhetően a pápai korszak 17–18. századi, azaz a régészet és a néprajz határterületére eső munkáit is megismerhetjük. Ezek alapvetően még mindig a késő középkori formát idézik, kivéve a szájrészt, amely már nem orsós, hanem lapított gömb alakú taggal záródik.⁸⁰ Székesfehérváron a Pelikán fogadó 19. századi leletegyütteséből származó fekete korszokról ugyanez mondható el, ezeknél a száj azonban inkább kicsit nyújtott, tojásdad alakú.⁸¹ Ezt a típust az etnográfiai szakirodalomban golyvás nyakú korszoknak nevezik, s úgy tűnik, az Anjou-sírkápolna területéről előkerült két, 17. század végi példány – melyeknek a korábbiakkal ellentétben nem egyszerűen hengeres vagy csonka kúp alakú a lezárása, hanem korong alakú vagy lekerekített – már efelé jelentenek átmenetet. Mindkét városban megfigyelhető volt, hogy az újkori példányoknál az anyag finomabb lett, a szín egyenletes, majdnem fekete, a külső felület gyakran polírozott, a dekoráció azonban továbbra is minimális maradt.

Több olyan nyugat-dunántúli faluból is rendelkezünk adatokkal redukált égetésű korszok készítésére, ahol nem alapítottak céhet. Ezekben a helyeken még a 19–20. században is archaikus formák éltek tovább, polírozást nem alkalmaztak, és a kemencék formája is viszonylag kezdetleges maradt.⁸² Ugyanakkor az egykori hódoltság belső területeire eső dunántúli, falusi fazekasközpontok néprajzi kerámiatípu-

⁷³ Csupor – Csuporné Angyal 1998, 124–125.

⁷⁴ Feld 1987, 262–263.

⁷⁵ Vida 2005, 340.

⁷⁶ Pápáról egy 1650-es adattal is rendelkezünk, melyben a földesúr adott privilégiumot a város fazekasainak. *Céhkataszter* 1975, 208. Székesfehérvárra vonatkozóan: *Céhkataszter* 1975, 88.

⁷⁷ Farkas 1971, 298–299. A székesfehérvári fazekasokról szóló adatok feldolgozását lásd Kolláth 2015.

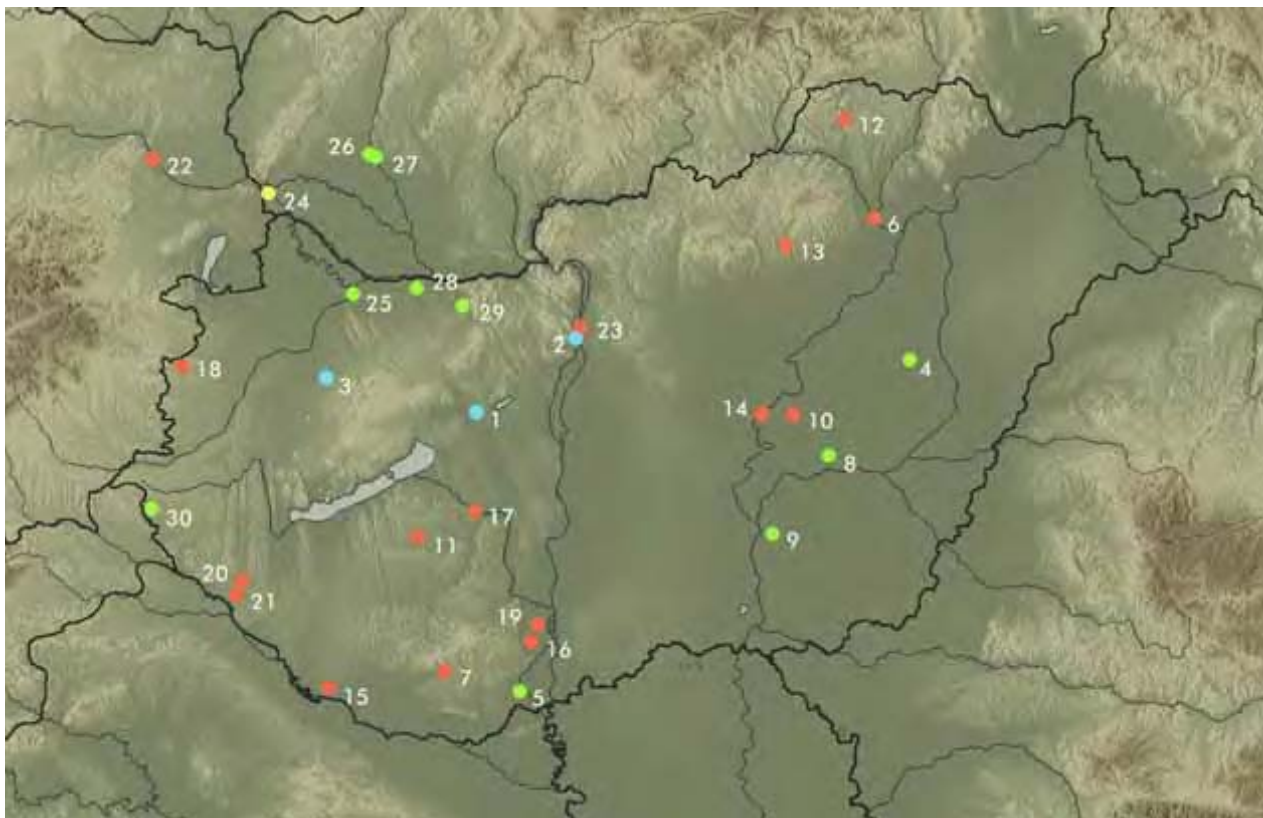
⁷⁸ Kresz 1991b, 22–23.

⁷⁹ A komáromi céhlevelek közlése: *Céhlevelek* 2003, 154–157, 184–187; Körmendi 1988, 9–10; Kemecsi 2006, 115.

⁸⁰ Részletesebben Kolláth 2010–2013, 165–167, 7–8. kép.

⁸¹ Siklósi 2002, 89. ábra, 81.845.

⁸² Kresz 1991b, 14–15.

5. ábra. A szövegben említett fontosabb települések és lelőhelyek. 1. Székesfehérvár (Fejér m.); 2. Buda (Budapest); 3. Pápa (Veszprém m.); 4. Nádudvar (Hajdú-Bihar m.); 5. Mohács (Baranya m.); 6. Ónod (Borsod-Abaúj-Zemplén m.); 7. Pécs (Baranya m.); 8. Mezőtúr (Jász-Nagykun-Szolnok m.); 9. Szentés (Csongrád m.); 10. Törökszentmiklós (Jász-Nagykun-Szolnok m.); 11. Törökkoppány (Somogy m.); 12. Szendrő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.); 13. Eger (Heves m.); 14. Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok m.); 15. Barcs (Somogy m.); 16. Bátaszék (Tolna m.); 17. Ozora (Tolna m.); 18. Kőszeg (Vas m.); 19. Decs-Ete (Tolna m.); 20. Nagykanizsa (Zala m.); 21. Nagykanizsa-Bajcsa (Zala m.); 22. Bécs (Wien, AU); 23. Óbuda-Hajógyári-sziget (Budapest); 24. Pozsony (Bratislava, SLO); 25. Győr (Győr-Moson-Sopron m.); 26. Szered (Sered, SLO); 27. Szempte (Šintava, SLO); 28. Komárom (Komárom-Esztergom m.); 29. Tata (Komárom-Esztergom m.); 30. Velemér (Vas m.).

Jelmagyarázat: ● középkori–kora újkori lelőhelyek; ● a jelen feldolgozásban szereplő lelőhelyek; ● néprajzi kutatások alapján ismert gyártóközpontok; ● írott forrásokból ismert fazekascéh.

Térkép: Kolláth Ágnes, Szinyei Viktor

Fig. 5. The more important settlements and archaeological sites mentioned in the text.

Legend: ● medieval–early modern age archaeological sites; ● archaeological sites featuring in the present treatment; ● production centres known on the basis of ethnographical researches; ● potters' guild known from written sources. Map: Ágnes Kolláth, Viktor Szinyei

sai között nem találhatjuk meg a szürke vagy fekete korsókat, ami egyrészt arra utalhat, hogy az adott település elpusztult, és az újonnan betelepített lakosság nem ismerte vagy nem igé-

nyelte ezeket a tárgyakat, másrészt viszont azt is jelentheti, hogy a technika eredendően sem képezte a helyi fazekas hagyományok részét.⁸³

⁸³ Kresz 1991a, 63. térkép. A szövegben említett településeket és lelőhelyeket lásd az 5. ábrán.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti adatok összességéből az a következtetés vonható le, hogy a redukált égetésű folyadékárólok készítésének szokása és vele együtt talán az orsós szájú, karimás fülindítású, ellipszis átmetszetű vagy lapos szalagfüllel rendelkező, hengeres nyakú, hangsúlyos vállú, tojásdad, többé-kevésbé nyújtott testű korsóforma Ausztria felől érte el a Dunántúlt, és ott legkésőbb a 16. század elejétől már széles körben készítették, mindkét égetési móddal. Előfordulnak hasonló mázas formák is, például Bajcsán és Budán, az ismert példányok túlnyomó többsége azonban mázatlan, és teljesen, vagy majdnem teljesen díszítetlen.⁸⁴ Ez egyben funkciójukra is utal, az eddigiek alapján ugyanis nyugodtan kimondhatjuk, hogy míg a redukált égetésű korsók egyik, „balkáni” típusát elsősorban asztali kerámiaként használták a 16–17. században, amit valóban a fémedények olcsóbb alternatívájaként vásároltak, ennél a késő középkori gyökerű, „nyugatnak” nevezhető csoportnál erről

szó sincs. Ezeket a mázatlan edényeket egyszerű vizeskorsónak vették, ugyanis az agyag porusain keresztül párologó folyadék folyamatosan hűtötte az edényt és tartalmát; ez a hagyományos funkció hozzájárult a régi formák megőrzéséhez, egészen a 20. századig.⁸⁵

Mivel a redukált égetés az edény színén kívül annak semmilyen, a használathoz kötődő tulajdonságát nem befolyásolja, alkalmazását esztétikai döntésnek, egyfajta divatnak tekinthetjük, amely szinte egy időben érte el az Alföldet a bizánci hagyományokkal rendelkező, Balkán-félszigetről betelepülő rác fazekasok közvetítésével, illetve a Dunántúlt a technikát eredetileg a grafittartalmú edényeknél alkalmazó ausztriai, esetleg stájer műhelyek felől, hogy azután még egy harmadik, az oszmán hódítással újonnan érkező délszláv lakossághoz köthető nagy csoporttal bővüljön az ilyen módon készített edények köre.⁸⁶

IRODALOM

- Biczó 2011 Biczó Piroska: A székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom déli oldalának régészeti feltárása. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár*. Szerk.: Smohay András. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Kiadványai 6. Székesfehérvár 2011, 139–170.
- Bikić 2003 Bikić, Vesna: *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)* (Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century). Beograd 2003.
- Céhkataszter 1975 Éri István – Nagy Lajos – Nagybákay Péter: *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere II.* (Register of Sources Relating to Crafts and Guilds in Hungary II.). Budapest 1975.
- Céhlevelek 2003 *Az Mester Emberek jó rendtartása. Magyar nyelvű céhlevelek (1683–1719)*. Szerk.: Vissi Zsuzsanna. Budapest 2003.
- Csupor – Csuporné Angyal 1998 Csupor István – Csuporné Angyal Zsuzsa: *Fazekaskönyv*. Jelenlévő Múlt. Budapest 1998.
- Duma 1963 Duma, György: Der Brand von unglasierten, schwarzen Tonwaren in Töpferbrennofen. *ActaEthnHung* 12 (1963) 367–405.
- Farkas 1971 Farkas Gábor: Fejér megyei kézműves árszabás 1746-ból (Handwerks – Preislimitation des Komitates Fejér 1746). *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 5 (1971) 265–302.

⁸⁴ Kovács 2001, fig. 11/8. (mázás); Bp., I., Szent György tér, 0–1/A szelvény, G gödör, BTM, ltsz. 2011.10.1.

⁸⁵ Kresz 1991b, 41.

⁸⁶ Hasonló következtetésre jutott Nádai Zsófia is a budai Vízivárosból származó, 17–18. századi leletanyag feldolgozása során. Nádai 2014, 45–46.

- Fehér 1959 Fehér Géza: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei (Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs). *JPMÉ* 1959, 103–150, XXVII–XXXVIII. tábla.
- Fehér 1973 Fehér Géza: Adatok Eger török agyagművességéhez (Turkish pottery at Eger). *EMÉ* 10 (1973) 191–214.
- Feld 1987 Feld István: Keramika. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest 1987, I. 261–281.
- Garády 1944 Garády Sándor: Agyagművesség. In: Fekete Lajos: *Budapest a törökkorban. Budapest története* III. Budapest 1944, 382–401.
- Gerelyes 1991 Gerelyes Ibolya: Török leletgyűttesek a budavári palotából, 1972–1981 (Türkische Fundkomplexe aud dem Burgpalast von Buda, 1972–1981). *TBM* 23 (1991) 21–75.
- Gerelyes – Feld 1986 Gerelyes Ibolya – Feld István: Hódoltság kori leletgyűttesek az ozorai várkastélyból (Fundkomplexe des Burgeschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft). *CommArchHung* 1986, 141–186.
- Havas – Tóth 2010 Havas Zoltán – Tóth Anikó: Feltárások az óbudai Hajógyári-szigeten 2009-ben (Excavations on Dockyard Island in Óbuda in 2009). *Aquincumi Füzetek* 16 (2010) 68–85.
- Hegyi 2007 Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága* I–III. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9. Budapest 2007.
- Holl 1992 Holl Imre: *Kőszeg vára a középkorban* (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter). *FontArchHung*. Budapest 1992.
- Holl 2005 Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. VAH 17. Budapest 2005.
- Kemecsi 2006 Kemecsi Lajos: A tatai fazekasok szervezeteinek története (History of potters' organization in Tata). In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Budapest–Veszprém 2006, 115–126.
- Keramische Bodenfunde* 1982 *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit*. Hrsg.: Harl, Ortoľ. Wien 1982.
- Kolláth 2010 Kolláth Ágnes: *Kora újkori kerámia leletgyűttesek Székesfehérvár területéről*. Szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2010.
- Kolláth 2010–2013 Kolláth Ágnes: 16–19. századi kerámiatípusok Pápán (Keramiktypen in Pápa aus dem 16.–19. Jahrhundert). *CommArchHung* 2010–2013, 151–183.
- Kolláth 2012 Kolláth Ágnes: Két kora újkori kerámia leletgyűttes a budai Szent György térről (The early modern pottery of two find complexes from Szent György Square in Buda). *BudRég* 45 (2012) 169–194.
- Kolláth 2015 Kolláth Ágnes: Székesfehérvár kora újkori fazekasságának forrásai (Sources of the medieval and early modern potter's trade in Székesfehérvár). In: *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián. A Szent István Király Múzeum Közleményei A.51. Székesfehérvár 2015, 129–141.

- Kovács E. 2010 Kovács, Eszter: Spouted jug. In: *Exhibition on Ottoman Art. 16–17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire*. Ed.: Tanman, M. Baha – Demirsar Arlı, V. Belgin – Adigüzel, Hatice – Saĝnak, Tufan. Istanbul 2010, 188.
- Kovács 1984 Kovács Gyöngyi: *Török kerámia Szolnokon* (Turkish Pottery from Szolnok). Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok 1984.
- Kovács 1990–1991 Kovács, Gyöngyi: 16th–18th century Hungarian pottery types. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 169–180, 351–361.
- Kovács 1998 Kovács Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei (The ceramic finds from the Turkish palisade fort at Barcs). *CommArchHung* 1998, 155–180.
- Kovács 2001 Kovács, Gyöngyi: Ceramic finds from the Bajcsa Fort (1578–1600). *ActaArchHung* 52 (2001) 195–221.
- Kovács 2003 Kovács Gyöngyi: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez (Remarks on the 16th–17th century ceramic finds from the Kanizsa Fort). *Zalai Múzeum* 12 (2003) 155–176.
- Kovács 2010 Kovács, Gyöngyi: Turkish, Balkan and Far Eastern ceramics in Ottoman Hungary. In: *Exhibition on Ottoman Art. 16–17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire*. Ed.: Tanman, M. Baha – Demirsar Arlı, V. Belgin – Adigüzel, Hatice – Saĝnak, Tufan. Istanbul 2010, 91–100.
- Körmendi 1988 Körmendi Géza: *A tatai fazekasság története*. Tatabánya 1988.
- Kresz 1960 Kresz Mária: Fazekas, korsós, tálás. Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához (Potter, jug-maker, dishmaker. Some contributions to the research and comparison of Hungarian pottery works). *Ethnographia* 71 (1960) 297–379.
- Kresz 1991a Kresz Mária: Agyagművesség. In: *Kézművesség. Magyar néprajz III. Anyagi kultúra* 2. Főszerk.: Domonkos Ottó. Budapest 1991, 524–600.
- Kresz 1991b Kresz Mária: *Magyar fazekasművészet*. Novi Sad 1991.
- Lajkó 2015 Lajkó Orsolya: „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...”. Adatok a kora újkori edényművesség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához. (‘I know it by the sherd what kind of pot it was...’. Data on the Research on Early Modern Pottery Manufacture and the Origins of Hungarian Folk Pottery). Szeged 2015.
- Magyar 2003 Magyar Károly: A budavári Szent György tér és környékének kiépülése. Történeti vázlat 1526-tól napjainkig (The formation of St. George Square and the changing face of it, 1526–2003). *TBM* 31 (2003) 43–126.
- Miklós – Vizi 2006 Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából (Choosing from the finds of a late-middle-age pottery workshop). In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Budapest–Veszprém 2006, 91–99.
- Mordovin 2016 Mordovin Maxim: Előzetes jelentés a Pápa, Fő téren végzett megelőző feltárások második és harmadik üteméről – Preliminary report on the third phase of the pre-development excavation at Pápa, Fő Square. *RégKut* 2011–2014 (2016) 244–269.

- Nádai 2014 Nádai Zsófia: Kora újkori kerámia a Vízivárosból. Redukált égetésű folyadéktároló edények (Early modern ceramics from Buda Water Town. Liquid container jars and jugs produced by reduced firing). In: *A múltnak kútja. Fiatal Középkoros Régészek V. Konferenciájának Tanulmánykötete / The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists*. Szerk.: Rácz Tibor Ákos. Szentendre 2014, 35–49, 366, 448.
- Pálóczi Horváth 1996 Pálóczi Horváth András: Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei (Life in a medieval village. Archaeological researches in Szentkirály). In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon / Life in a Medieval Village. 25 Years Archaeological Research in the 900 Years Old Szentkirály*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Szerk.: Pálóczi Horváth András. Budapest 1996, 7–28.
- Papp 2010 Papp, Adrienn: Jug. In: *Exhibition on Ottoman Art. 16–17th Century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire*. Ed.: Tanman, M. Baha – Demirsar Arlı, V. Belgin – Adıgüzel, Hatice – Saĝnak, Tufan. Istanbul 2010, 187.
- Parádi 1963 Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények, XI–XVII. század (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn, 11.–17. Jh.). *ArchÉrt* 90 (1963) 205–251.
- Pusztai 2002 Pusztai Tamás: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 289–298.
- Sarosácz 1972 Sarosácz György: *A mohácsi kerámia és története* (Mohácska keramika i njena historija). Dunántúli Dolgozatok 6. Pécs 1972.
- Siklósi 1999 Siklósi Gyula: *Székesfehérvár-Palotai kapu* (Születés kapu, Alsóvárosi kapu, Rác kapu). A Szent István Király Múzeum Közleményei A.36. Székesfehérvár 1999.
- Siklósi 2002 Siklósi Gyula: *Egy székesfehérvári fogadó 18–19. századi üveg- és kerámiaanyaga*. A Szent István Király Múzeum Közleményei A.37. Budapest 2002.
- Soproni 1981 Soproni Olivér: *A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiája* (Leadglazed Turkish and Hungarian Pottery from the Time of the Turkish Occupation in Hungary). Budapest [1981].
- Szabadfalvi 1986 Szabadfalvi József: *A magyar feketekerámia*. Budapest 1986.
- Tomka 2002 Tomka Gábor: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 299–308.
- Tóth 2004 Tóth Anikó: Árpád-kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén (Arpadenzeitliche Gruben im südwestlichen Teil des St. Georg-Platzes /Szent György tér/). *BudRég* 38 (2004) 187–199.
- Tóth [jelen kötet] Tóth Anikó: Középkori edényégető kemence és leletanyaga az óbudai Hajógyári-szigetről (A medieval kiln from Hajógyári-sziget /'Hajógyár Island' /, Budapest) (lásd jelen kötetben).
- Vida 2005 Vida Gabriella: Fazekasok, fazekasközpontok. In: *A magyar kézművesipar története*. Szerk.: Szulovszky János. Budapest 2005, 339–354.

THE ORIGINS OF EARLY MODERN AGE REDUCTION-FIRED JUGS AND THEIR VARIOUS TYPES

Ágnes Kolláth

With regard to reduction-fired jugs from the early modern period, archaeological and ethnographical ceramics research in Hungary has long been focused on questions concerning production and on examination of richly decorated, spectacular examples, mainly in connection with objects finds from the Great Hungarian Plain and other Ottoman-ruled parts of the country. In this study, new observations made during examination of artefacts brought to light in Székesfehérvár primarily but also in Buda and Pápa are presented, along with problems that emerged.

On the basis of archaeological finds from the early modern era, numerous data on the techniques used in the making of the jugs that were known earlier on from ethnographical research mainly can be verified. These data relate to such topics as uneven firing that stemmed from a low firing temperature (*fig. 1: 1*), patchiness stemming from uneven incorporation of charcoal (*fig. 4: 1*), and faults to do with polishing (*fig. 1: 3*). These finds indicate that reduction-fired, polished jugs were made in the 17th–18th centuries in a way very similar to that noted in the 20th.

Reduction-fired jug fragments from Ottoman-era pits dug on the site of the Angevin sepulchral chapel at the royal basilica in Székesfehérvár may be grouped into four types. The first of these is the 'Great Hungarian Plain' type (type 1), which is represented by a total of two fragments. Jugs of the 'Balkan' kind consist of two types: those featuring finer fabric and execution (type 2) and those of coarser fabric and execution (type 3); these two types were represented by a total of 219 fragments. Type 4 could be identified as local, on the basis of the stock of motifs used, firing characteristics, and parallels.

Knowledge relating to techniques and individual part-shapes may have reached the territory of Transdanubia from Austria in the late medieval period even. This hypothesis is supported by a group of master's certificates issued by early modern age potters' guilds which feature passages taken from the text of a master's certificate from 1412 issued by potters in Vienna, as well as by links between archaeological finds. Although the ethnographers have dealt with Transdanubian black-vessel production in a tangential way only, the writing up of the material excavated hitherto and the researching of pottery centres may bring additional findings, in relation to reduction-fired jugs from the early modern age as well as to those from the late medieval period.

A KORA ÚJKORI KERÁMIA VÁLTOZÁSAIHOZ. RÉGI ÉS ÚJ ELEMELK A SZÉKESFEHÉRVÁRI HIEMER-HÁZ LELETANYAGÁBAN

Kovács Gyöngyi

Székesfehérvár 1543-ban került oszmán-török fennhatóság alá, mely alól 1688-ban szabadult fel. A település koronázóvárosként a középkori Magyar Királyság egyik fontos központja volt, 1543 után szandzsákközpont lett, és *Isztolni Belgrád* néven – a török Buda védelmi gyűrűjének részeként – az oszmán időkben is jelentős szerepet töltött be.¹ A keresztény visszafoglalás után régi fényét ugyan nem nyerte vissza, de az új politikai érában, a Habsburg tartományok befolyásának hatására – Budához hasonlóan² – pár évtizeden belül rohamos fejlődésnek indult.³

Az oszmán uralom megszűnése után a 18. század elején a magyar, az itt maradt „török”, rác lakosság mellé német, osztrák kereskedők, iparosok érkeztek, akik révén Székesfehérvár politikai, gazdasági, kereskedelmi kapcsolatai is változtak. A Rákóczi-szabadságharc időszaka (1704–1710) után a magyar polgárok többségét

kitelepítették, a város etnikai képét ezután sokáig a német anyanyelvűek határozták meg, ami a *Stuhlweißenburg* elnevezésben is tükröződött. A város arculata átalakult, a török kor emléke lassan elenyészett. Az 1710-es évek második felétől a város magára talált, nagyobb építkezések kezdődtek, melyek eredményeként a század végére, a gazdaságilag egyre erősödő Székesfehérvár külső megjelenésében is a korábbi időkre és pusztulásokra alig emlékező barokk várossá vált. A munkálatok több esetben német–osztrák közreműködéssel, olykor kifejezetten Mária Terézia (1740–1780) támogatásával zajlottak. Ebben a periódusban emelték a különféle szerzetesrendek (ferencesek, jezsuiták, karmeliták) templomaikat és rendházaikat, de ennek a századnak az emléke számos barokk palota, polgárház,⁴ fogadó,⁵ és nem utolsósorban a püspöki palota is. Ekkor épült ki az a tömb, illetve lakóház is, melyről a következőkben lesz szó.

A HIEMER-HÁZ

Az ún. Hiemer–Font–Caraffa-épülettömb ma Székesfehérvár belvárosának egyik legfontosabb műemléke, mely a Városház tér nyugati részén, a Jókai utca, a Goldziher Ignác köz és az Oskola utca által körülzárt területen található (1. ábra). A tömb délnyugati részén áll a Hiemer-ház (Jókai utca 1.), délkeleten a Font-ház (Oskola utca 2.), északkeleti részén a Caraffa-ház (Oskola utca 4.), északnyugaton az az objektum, mely magában foglalja a kis

Caraffa-házat és a Hiemer-ház bővítményeit (Jókai utca 3.) is. A 18. században a tulajdonosok a város legelőkelőbb rétegéhez tartoztak, a névadó családok tagjai közül ismertebbek Hiemer Mihály városbíró, Ferdinand Carl Caraffa di Stigliano birodalmi gróf, valamint Pfund (Font) Máttyás kereskedő.⁶

A visszafoglalást követő 1688. évi népösszeírásokban történik először említés a tömb

¹ Hegyi 2007, II. 972–1013; Kolláth 2015a.

² Géra 2014, 9–13, passim.

³ Kovács P. 2009.

⁴ Kovács P. 2009, 60–62.

⁵ Siklósi 2002, 5–9.

⁶ Hiemer Mihály eredetileg hentes és mészáros volt, 1702-ben kapott nemességet, mint fehérvári bíró. Caraffa gróf nápolyi nemesi család sarja volt, míg a Pfund (Font) család kereskedelemmel foglalkozott.

akkori háziról és a telkekről.⁷ Korábbi írásos adat nem ismert róluk, bár a terület beépített volt: a középkori, a török korban részben még létező épületek maradványait az 1990–1995 közötti, Siklósi Gyula vezetésével folyt régészeti kutatások tárták fel.⁸ A régi házakat a hódoltság után ideköltöző lakók részben lebontották, helyükre emelték az új épületeket, melyek építés- és tulajdonostörténete bonyolult, és szorosan összefügg egymással.

⁷ Somkuti 1989, 57–59; Cservenka 2005, 2.1. A tömb építéstörténete.

⁸ Siklósi 2000, 162–163; Cservenka 2005, 2.1. A tömb építéstörténete; *Székesfehérvár* 2009, 169–173. (hivatkozásokkal Siklósi Gyula kutatásaira). Lásd még Róna 2011.

⁹ Cservenka 2005, 4.1. Jókai utca 1., Hiemer-ház. Tulajdonos- és építéstörténet; *Székesfehérvár* 2009, 169.

¹⁰ A középkori épület maradványai a Caraffa-ház telkén (Oskola utca 4.) találhatóak, az emésztőgödör helye ma a Hiemer-ház területére esik (a 43. számú kutatóárokban). Az ásatási dokumentáció az MTA BTK Régészeti Intézet Adattárában is megtalálható. Ltsz. DÖK 10/93. Vö. Siklósi 2000, 163; *Székesfehérvár* 2009, 170, alsó kép.

1. ábra. Székesfehérvár belvárosa a Hiemer-ház helyével. Rajz: Ósi Sándor

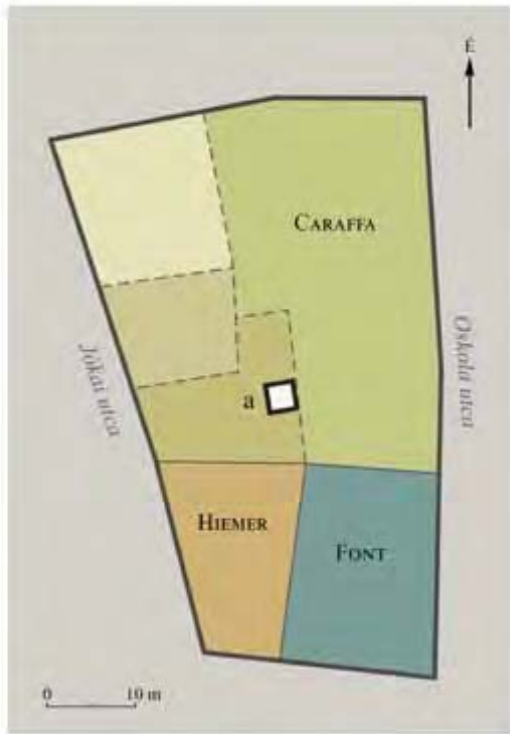
Fig. 1. Székesfehérvár's inner city (downtown) area showing the location of the Hiemer house. Drawing: Sándor Ósi

A Hiemer-ház telkének tulajdonosa 1698-ban Locherer Rudolf lakatos volt, az 1712-es telekösszeírás szerint ő építette – középkori falakra – a rajta álló új házat, melyet 1715-ben vásárolt meg Hiemer Mihály. A 18. században telekvásárlásokkal és építkezésekkel nyugati, majd északi irányban folyamatosan bővítették az ingatlant.⁹ 1828-ban a család eladta a városnak, az épület ezután városi plébániaként működött, majd később lakóház lett. 1828–1832 között felújították. A II. világháború után állami tulajdonba került, teljes körű rekonstrukcióját 2006–2008-ban végezték el. Az ezt megelőző, fent említett régészeti kutatások során, 1992-ben hozták napvilágra azt a leletegyüttest, amelyből az alábbiakban mutatunk be válogatást.

A vizsgált tárgyak egy több mint 4 m mély és 3,2 × 2,5 m belméretű emésztőgödörből származnak, melyet az ásató meghatározása szerint a török korban egy középkori házhoz illesztve alakítottak ki (vö. 2. ábra).¹⁰

2. ábra. Székesfehérvár. 1. Az ún. Hiemer–Font–Caraffa-épülettömb belső telekhatárai a 17. század végén, jelölve a Hiemer-telek területének növekedése és a török korban kialakított emésztő helye (a). Készült Cservenka 2005, 9. ábra felhasználásával, számítógépes grafika: Réti Zsolt; 2–3. Hiemer-ház, 43. kutatóárok. Fotó: Kádas Tibor, rajz: Paczona Márta.

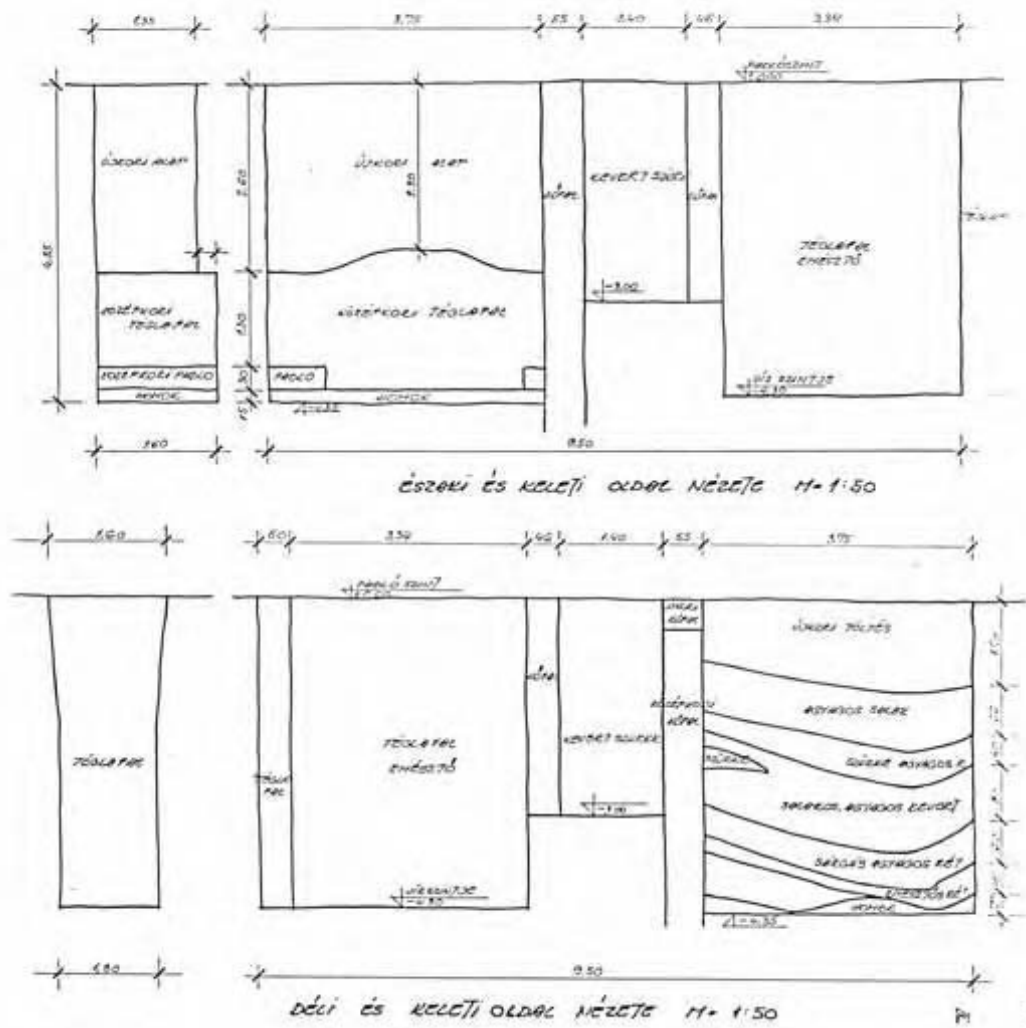
MTA BTK Régészeti Intézet Adattára
Fig. 2. Székesfehérvár. Internal boundaries of the plot hosting the so-called Hiemer–Font–Caraffa complex in the late 17th century, showing the increase in the area occupied by the Hiemer plot and the location of the cesspit created in the Ottoman period (a). Utilises Cservenka 2005, fig. 9, computer graphics: Zsolt Réti; 2–3. Hiemer house, excavation trench 43. Photograph: Tibor Kádas, drawings: Márta Paczona. Archive of the Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences (RCH HAS)

1

2

3

A LELETANYAG

Az együttes, amely mintegy 670 beletározott tárgyat (túlnyomórészt kerámialeleteket) tartalmaz, a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban található.¹¹ Több tárgyat csak fotóról, leírásból ismerünk, de a hozzánk eljuttott leletanyag is gazdag, és lehetőséget nyújtott arra, hogy más oldalról egészítsük ki azokat az ismereteket, amelyeket az épülettömb történetéről, tulajdonosairól tudunk.¹²

Az emlékanyag több évszázadot ölel fel (3. *ábra*). A leletek között kevés Árpád-kori és számos késő középkori (15–16. századi) cserép is található, de a többség kora újkori kerámia, amelynek kis része a késő oszmán kor (17. század második fele–utolsó harmada), nagyobb része a 17–18. század fordulójának, illetve a 18. századnak az emléke. Egy-két szebb darab a 19. századhoz köthető, ezek az emésztő betöltődésének késői periódusát jelzik. A leletanyag belső arányai¹³ alapján az emésztő feltöltődése nagyrészt a 18. század első felében–közepén ment végbe, ami összhangban van az épülettömbön belül történt 18. századi tulajdonosváltásokkal, építkezésekkel.

Tanulmányunkban válogatást közlünk. Elsősorban kora újkori asztali edényeket veszünk górcső alá, néhol utalunk a témához illeszkedő újkori leletekre is. A hódoltság késői periódusából csupán az oszmán-török kerámiákkal foglalkozunk, a 17–18. század fordulójának anyagából pedig a különféle lapos tálak, a habán korsók, valamint a mázatlan, gyakran engobe-festéssel díszített tejesköcsögök kerülnek fókuszba. A jelentős mennyiségű konyhai edény (fazekak, korsók,

lábások, szűrők, nagyobb tálak stb.) bemutatására itt nincs mód, de az összeállítás így is jól tükrözi annak a periódusnak a változásait, amelyben egy világbirodalom visszaszorítása nyomán eltűnnek, vagy éppen eltűnőben vannak a régi kor tárgyai (az oszmán-török tárgyak aránya a leletanyagon belül 10%), és megjelennek az újak, a városi arisztokrácia új típusú edényeinek formájában.

VÁLOGATÁS A KORA ÚJKORI LELETEKBŐL

Oszmán-török kerámia, 17. század második fele–utolsó harmada

Talpas tálak

Az együttesben csupán néhány talpas tál található, pontosabban ezeknek a töredékei, melyekből a forma alig-alig rekonstruálható. A darabok főként alacsony, csonka kúp alakú talpak töredékei (4. *ábra* 1–3),¹⁴ egy nagyobb töredék halványvörös anyagú, a tál öblében foltos máz. A hódoltságban a talpas tál – sokféle változatban – a hódítók leggyakoribb asztali edénye volt mindvégig és mindenhol, számos, főként lében gazdag ételfélét szolgáltak fel benne. Több városban helyben is készítették, ennek Székesfehérváron is vannak nyomai.¹⁵ A típus és a hozzá kapcsolódó étkezési forma az oszmán katonasággal és lakossággal együtt távozott Magyarország területéről. A leletek elenyésző száma (és töredékes jellege) ebben az együttesben azt mutatja, hogy a kora újkori háztömb kiépülésének idején a talpas tál már nem volt része a mindennapoknak.

Korsók

A tálakhoz viszonyítva a leletanyag több és reprezentatív kivitelű, török típusú folyadéktárolót tartalmaz, de számuk ezeknek sem magas.¹⁶ Sok tárgy csaknem épen került elő, vagy a töredékekből összeállítható, kiegészíthető volt.

A kiöntőcsöves mázas korsók (4. *ábra* 4–9; 5. *ábra* 1–2, 4–7)¹⁷ a jellegzetes hódoltság kori, ívelt kiöntőcsővel ellátott formát képviselik. Vala-

¹¹ Ltsz. 92.364–92.1032.

¹² Bár már nem érhettem meg a publikációt, utólag is köszönettel tartozom Siklósi Gyulának, hogy a leletanyagot rendelkezésemre bocsátotta.

¹³ A töredékeket, ragasztott darabokat és kiegészített tárgyakat egyaránt tartalmazó leltárból csak hozzávetőleges számadatokat nyerhetünk a valós arányokról.

¹⁴ 1: 92.998, 2: 92.608, 3: 92.606.

¹⁵ Kolláth 2015b, 129. (1544, Miklós fazekas háza), 132–133. (égető háromláb-töredékek, rontott talpas tál töredéke).

¹⁶ A leltárban hét tétel „talpas tál”, 22 tétel „mázás kiöntőcsöves korsó”, tíz tétel „redukált égetésű szürkésfekete korsó” szerepel.

¹⁷ 4. *ábra*: 4: 92.589, 5: 92.578, 6: 92.579, 7: 92.588, 8: 92.587, 9: 92.577; 5. *ábra*: 1: 92.582, 2: 92.581, 4: 92.583, 5: 92.592, 6: 92.591, 7: 92.590.

3. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Válogatás az emésztőgödör kerámialeleteiből, 13–19. század. Fotó: Fazekas Fanni, Hámori Péter, Kádas Tibor, Kovács Gyöngyi

Fig. 3. Székesfehérvár-Hiemer house. Selection of ceramic finds from the cesspit, 13th–19th centuries. Photographs: Fanni Fazekas, Péter Hámori, Tibor Kádas, Gyöngyi Kovács

mennyi lelet anyaga finom homokos soványítású. A cserép színe változó, a halványvöröstől a szürkésvörösig, a halványbarnától a szürkésbarnáig többféle árnyalat megfigyelhető. Az edényttest tojásdad vagy enyhén nyújtott gömb alakú, a kiegészített darabok magassága 16,5–25 cm közötti. A nyak vonaláig mért űrtartalom átlagosan 400–1300 ml (a szélső értékek 275 és 2250 ml). A többségnek a szájpereme kehely formájú,¹⁸ egy példánynál a nyak széles, közel hengeres, tagolatlan (5. ábra 1). A korsók felső részét a külső oldalon, a vállig zöld vagy barna máz fedi, a díszítést a máz alatti folyatott engobe-sávok alkotják, melyek olykor az edényttest alsó részére is lefolytak.¹⁹ A széles, hengeres nyakú edénynél a nyakon és a vállon sárgás alapra fröcskölt apró sötétzöld mázptytyöket láthatunk.

Az oszmán-török kultúrában ezek a korsók nem csak szörpök kínálására szolgáltak, lehetnek szobai, asztali, vagy kézmosó edények is. Az apró, mindkét oldalán lapított, teljes felületén zöld mázas edényke (mérhető magassága: 5 cm) mérete miatt kitűnik ezek közül, funkciója nem ismert (4. ábra 6).

A redukált égetésű szürkésfekete folyadék-tárolók (6. ábra 2–7)²⁰ a mázas korsókhoz képest kisebb számban fordulnak elő. A közölt darabok magassága 14–21 cm közötti, űrtartalmuk változó, a nyak vonaláig mért szélső értékek 400 és 1370 ml. Anyaguk finoman iszapolt. Igen jó minőségűek, gondosan kidolgozottak,

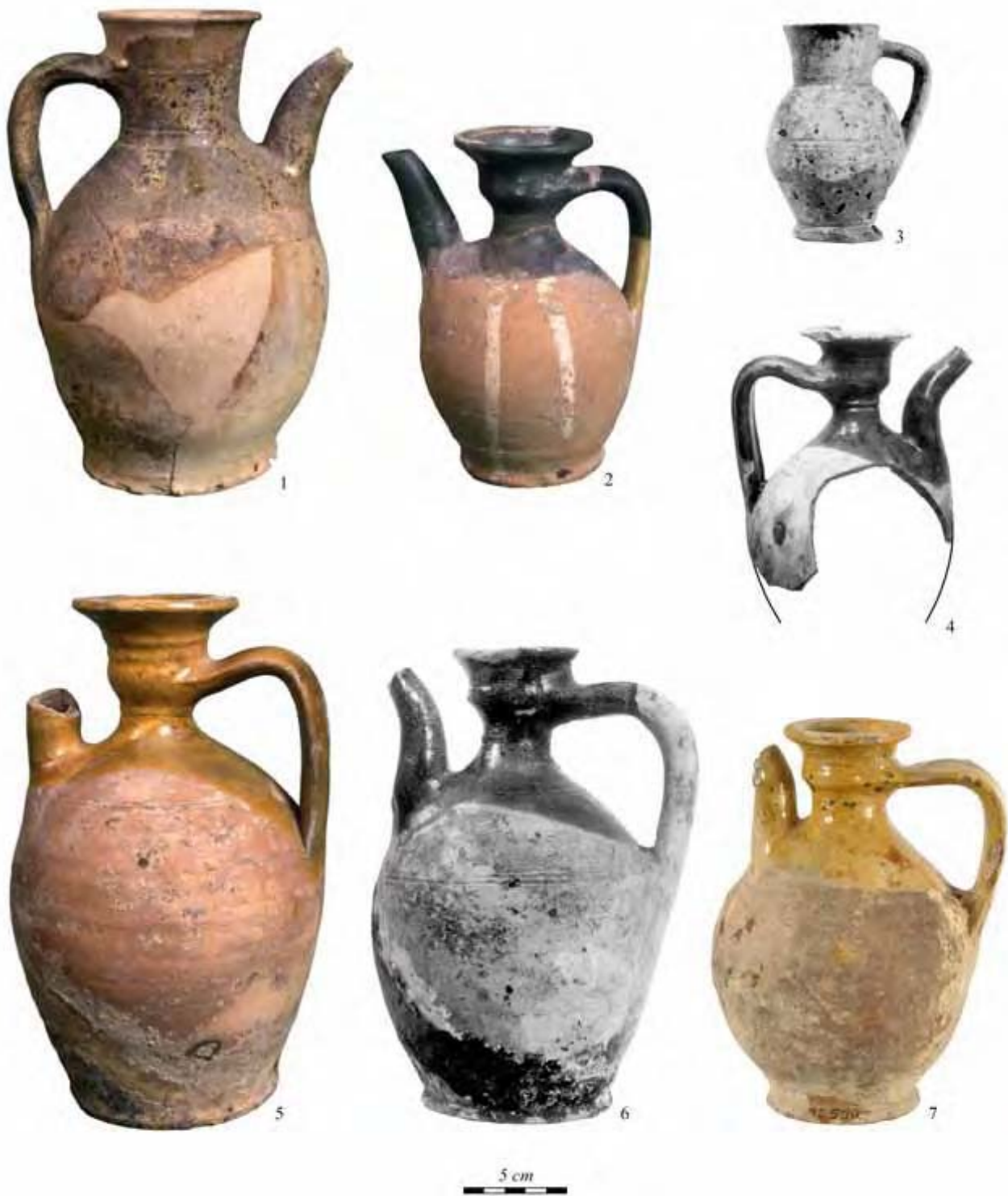
¹⁸ A nyak formai kialakításához a számos párhuzam között pécsi és szolnoki leletekre hivatkozunk. Fehér 1959, XXVII. tábla 5–6; Kovács 1984, 117, 21. tábla 3.

¹⁹ Az anyagban előfordul egy sárga anyagú, mázatlan kiöntőcsöves korsó nagyobb, töredékes darabja is (92.599.2).

²⁰ 2: 92.562, 3: 92.568, 4: 92.573, 5: 92.571, 6: 92.570, 7: 92.574.

4. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Oszmán-török mázas kerámia: talpas tálak (1–3) és korsók (4–9) töredékei, 17. század második fele. Fotó: Fazekas Fanni, Hámori Péter, Kádas Tibor, rajz: Ósi Sándor
 Fig. 4. Székesfehérvár-Hiemer house. Ottoman glazed ceramics: fragments of footed bowls (1–3) and jugs (4–9), second half of the 17th century. Photographs: Fanni Fazekas, Péter Hámori, Tibor Kádas, drawings: Sándor Ósi

5. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Oszmán-török mázas korsók, 17. század második fele.

Fotó: Fazekas Fanni, Kádas Tibor

Fig. 5. Székesfehérvár-Hiemer house. Ottoman glazed jugs, second half of the 17th century.

Photographs: Fanni Fazekas, Tibor Kádas

külsejük polírozott, amivel fémedény hatását keltik, de egy-kettőnél maga a forma is felismerhetően fémedényt utánoz. Közös formai jegy a különböző mértékben lapított gömbös test és a hosszított nyak, van köztük kiöntőcsöves és széles szájú, kiöntőcső nélküli példány egyaránt. A díszítést többnyire rádóval húzott sorok alkotják, egy szebb korszót a vállán, hasán, valamint a fülén is benyomkodott körökből álló minta díszít (6. ábra 6).

Három korszó mérete és formája szinte azonos, akár egy készlet darabjai is lehetnek (az egyik darab: 6. ábra 3). Mérhető magasságuk 11-12 cm, űrtartalmuk (a nyak vonaláig mérve) 400-500 ml. E típusnál a hangsúlyos vállra ül a hosszú, egyenes kiöntőcső, mely egyben a fül is. A kiöntőcsövet vízszintes tag kapcsolta a nyakhoz, illetve a kehely alakú, szűrővel ellátott szájrészhez. Két hasonló formájú, széles szájú, egykor ugyancsak szűrőbetétes korszó talán párt alkothatott (6. ábra 5, 7). A lapított gömb testű, a nyak alsó vonalánál belső szűrővel tagolt edény alacsony csonka kúp alakú talpával szembe-tűnően őrzi a talpas rézedényformát (6. ábra 4).²¹ Ilyen széles nyakú korszóhoz tartozhatott az azonos anyagú és kivitelű szürkésfekete kúpos fedő (6. ábra 1).²²

Valamennyi bemutatott mázas korszó és szürkésfekete folyadéktároló (és a fedő) párhuzamát a magyarországi lelőhelyeken túlmenően megtaláljuk a balkáni oszmán-török kerámiában, feldolgozottságuk miatt különösen a belgrádi leletek figyelemre méltóak.²³ A fémedényeket utánzó, polírozott felületű, szürkésfekete finomkerámiák sok magyarországi lelőhelyen felbukkannak, inkább városi helyszínekhez kötődnek, bár valójában szerte az országban, a kisebb oszmán várakban is előfordulnak.²⁴ Nagy valószínűséggel nem magyarországi hódoltsági területen készültek, feltehetően balkáni kereskedelmi árucikkek, bár ez nem bizonyított.²⁵

E keleties kinézetű edényeknek kiemelt helyük lehetett a háztartásokban.

A székesfehérvári korszók készítését a 17. század második felére, részben utolsó harmadára keltezhethetjük, a török folyadéktárolók a belváros 17. századi lakosainak edényhasználatáról, annak egy szegmenséről árulkodnak.

Perzsa fajanszcésze

A leletegyüttes egyik legszebb darabja egy kínai porcelánzcészet utánzó fajanszcésze (7. ábra),²⁶ készítése a 17. század második felére tehető. A lelőköri körülmények alapján felmerülhet a tárgy késői használata, hiszen Magyarországon a kávé fogyasztása a hódoltság után vált szélesebb körben szokássá.²⁷ Annak azonban csekély a valószínűsége, hogy ilyen csészet a 18. század elején nem-muszlim közegben használtak volna. Ugyanakkor keresztény használatra utal egy szendrői csésze, melynek töredékét egy, a 17-18. század fordulóján betöltődött gödörben találták.²⁸

A Hiemer-házi kiegészített csésze a kék-fehér kínai porcelánokat követi. Anyaga jobb minőségű fajansz, az edényfalon élénk ultramarinkék festés. Díszítése leveles-indás-virágos minta, ami a bonyolultabb mintájú kínai porcelánok hatását mutatja. A csésze öblében, kör alakú mezőben nagy virágos kompozíció (esetleg a szent gomba egy változata), míg az alján – egy kínai jegy utánzataként – elmosódott, négy-szögletes, festett jegy található.²⁹

Perzsiában a Szafavidák alatt (1502-1722), a 17. század közepétől – az ekkortájt lehanyatló kínai porcelánipar termékeinek kiváltására – kezdtek gyártani nyugati piacokra nagyobb mennyiségben a kínai stílusú kék-fehér kerámiákat. Perzsa fajanszcészések Isztambulban nem fordulnak elő, azokkal a provinciák igényeit elégítették ki.³⁰ Az újabb kutatások alapján

²¹ A székesfehérvári edény szűrős megoldása Belgrádban mázas edényeknél fordul elő. Bikić 2003, 74, Tip. VII/15-17.

²² Ltsz. 92.575.

²³ Bikić 2003, 54-55, Tip. III/20, sl. 24. (kiöntőcsöves korszók), és 50, 52-54, 57, Tip. III/6, Tip. III/12, Tip. III/18, Tip. III/26, sl. 32, és 187. (szürkésfekete korszók).

²⁴ Lásd pl. a barcsi oszmán-török palánkvár (Dráva Múzeum, ltsz. BR.2011.F55.243), vagy a Szekszárd melletti Újpalánk területén előkerült darabokat. Ez utóbbi lelőhely leletanyaga különösen változatos, egy-egy székesfehérvári darabbal olykor egészen egyező edényeket is találunk benne (pl. 6. ábra 2-3; vö. Gaál

2012, 284-285), ami azonos formák nagyobb területi szóródásáról tanúskodik.

²⁵ Az általunk ismert székesfehérvári leletek (vö. Kolláth [jelen kötet]) nem mutatnak hasonlóságot a Hiemer-házi korszókkal.

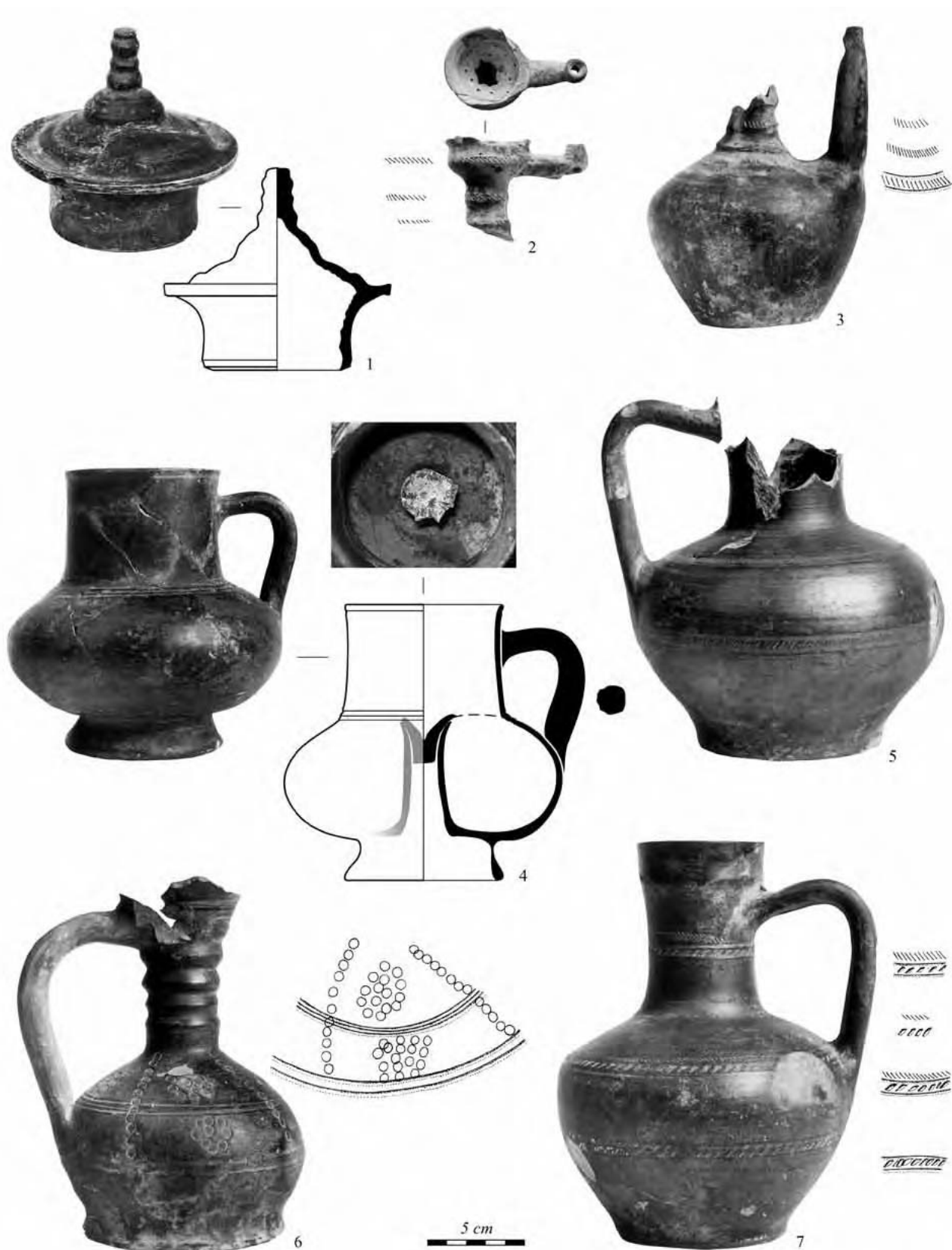
²⁶ Ltsz. 92.767. Magassága: 4,5-5 cm, fenékátmérője: 3,3-3,5 cm, peremátmérője: 7 cm.

²⁷ Kisbán 1997a, 16.

²⁸ Tomka 2002, 299-300. A csésze késői típus, közlője készítését 1707 elé helyezi.

²⁹ Holl 2005, 156, Abb. 107.

³⁰ Rogers 2002, 42.

6. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Oszmán-török redukált égetésű kerámia: fedő (1) és korsók (2–7), 17. század második fele. Fotó: Kádas Tibor, rajz: Ósi Sándor

Fig. 6. Székesfehérvár-Hiemer house. Ottoman reduction-fired ceramics: lid (1) and jugs (2–7), second half of the 17th century. Photographs: Tibor Kádas, drawings: Sándor Ósi

7. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Perzsa fajanszcésze, 17. század második fele. Fotó: Hámori Péter
 Fig. 7. Székesfehérvár-Hiemer house. Persian faience cup, second half of the 17th century.
 Photographs: Péter Hámori

kínai mintát utánzó kávéscsészéket Iznikben is készítettek,³¹ a műhely meghatározásához az archeometriai vizsgálatok nyújthatnak segítséget. A székesfehérvári csésze anyagösszetételét nem vizsgálták, így addig, amíg a kutatás más eredményre nem jut, Holl Imre meghatározását („perzsa csésze”) vesszük át.

Jelen ismereteink szerint a kínait utánzó kék-fehér perzsa csészéket Magyarországra a 17. század közepétől hozták be nagyobb számban,³² a kávéfogyasztás terjedésével összefüggésben. Holl Imre megfigyelései szerint a csészék használata Budán is főként a 17. századi időszakban követhető nyomon. A leletkör példányai (nagyreszt töredékek) változó mennyiségben viszonylag sok lelőhelyen feltűnnek, azonban a ritka tárgyak közé tartoznak, nyilván, mert távolról beszerezhető áruról volt szó.

A fenti török tárgytipusok (főként a folyadék-tárolók) előfordulása olyan általános érvényű kérdést is felvet, mint e tárgyak oszmán kor

utáni használata. Székesfehérváron például a használati idő kitolódását alátámaszthatja az a tény, hogy a visszafoglalás után készült összeírások szerint a városban kis számban, de maradtak régi lakosok, csak a belvárosban az 1688-as népszámlálás szerint hét házban is törökök laktak.³³ Itt maradó oszmán alattvalókat és balkáni kereskedőket³⁴ más városokban (pl. Budán, Egerben, Pécsen stb.) is regisztráltak, akik saját tárgyaikat őrizhették, használhatták. A 18. században „görög” kereskedők által behozott balkáni áruk³⁵ között lehetnek „török típusú” edények, bár arra vonatkozóan, hogy a görögök edényekkel is kereskedtek volna, nem ismerünk adatot.³⁶

Közép-európai és helyi kerámia, 17–18. század fordulója, 18. század első fele

Tálak

Az alábbiakban tárgyalandó lapos tálak (8–11. ábra) minden szempontból különböznek a török talpas tálaktól, számos példányuk kiegészített vagy kiegészíthető. Nagyméretűek, laposak, széles peremük van. Eltérés a tálak öblének és a peremszélek kialakításában, valamint a magasságukban figyelhető meg, de a fő különbség a mázazásban és a díszítésben jelentkezik. Ez utóbbi szempontok szerint két csoportot különböztethetünk meg.

Az egyik csoportba ólommázás darabok tartoznak, melyek egyik része díszítetlen, a másik díszített (8. ábra). A díszítetlen daraboknál a belső oldalt egyszínű sötétzöld ólommázal fedték, míg a külső oldal mázatlan. Gyakran kis átfűrt fület is találunk rajtuk.³⁷

³¹ Gerelyes 2008, 70. Lásd még Balla – Éder [jelen kötet].

³² A perzsa fajanszedényekről: Holl 2005, 116–160; Holl 2006a; Holl 2006b, 260–263, 16–21. kép. Lásd még Kovács 2006, 276–279; Gerelyes 2008, 69–70.

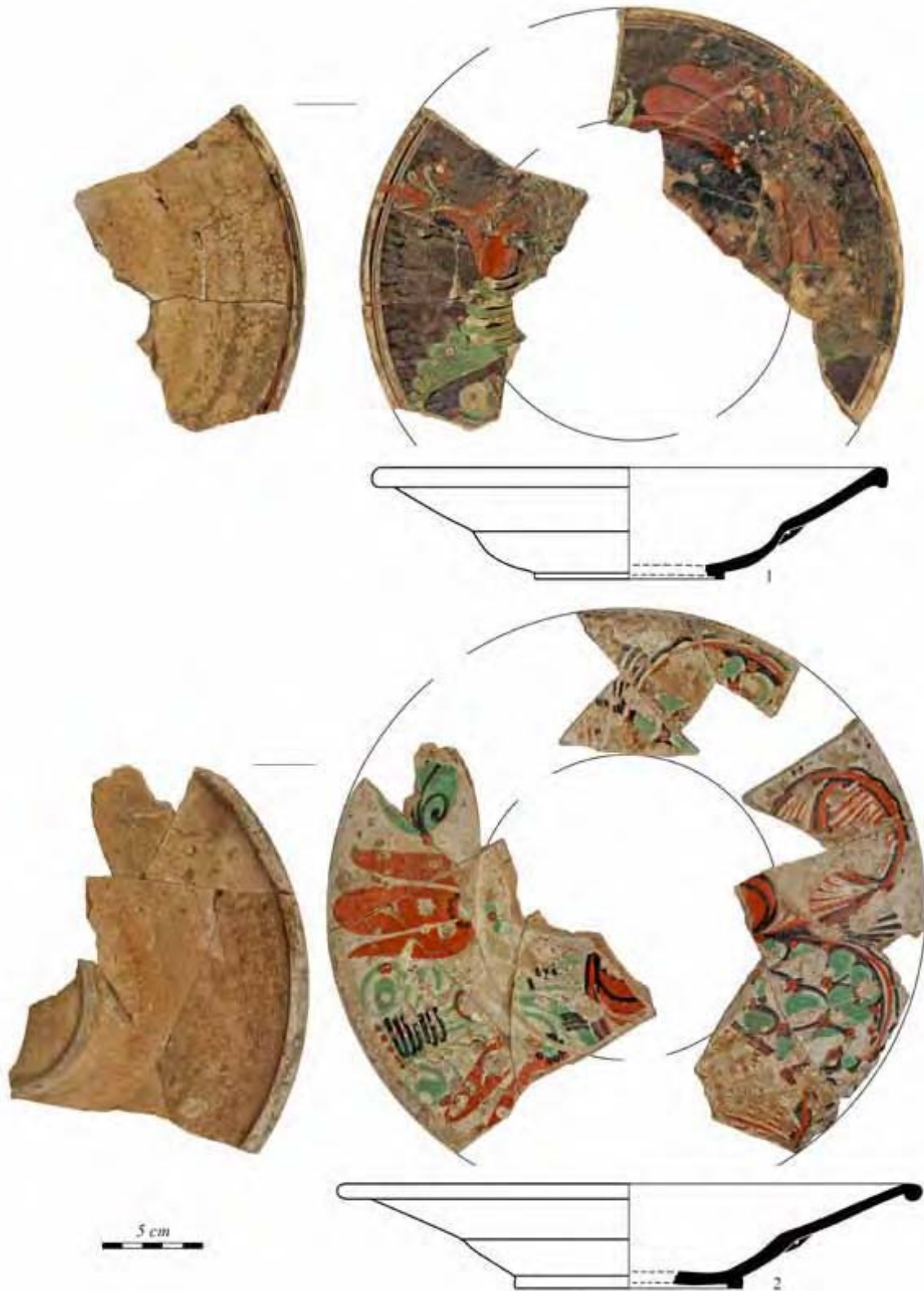
³³ Somkuti 1989, 58.

³⁴ Petri 1996, 93.

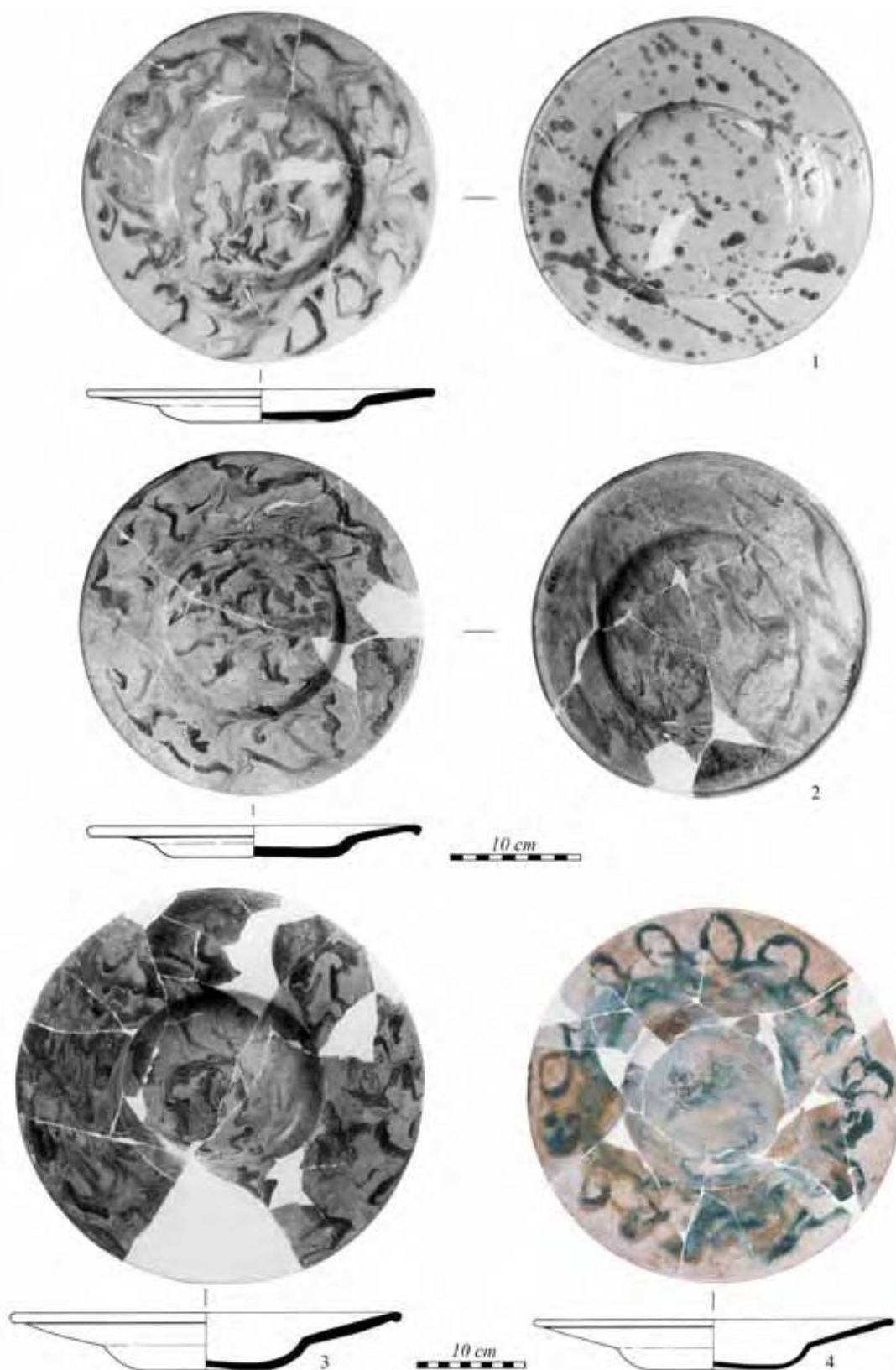
³⁵ Gecsényi 1998, 188. Belgrád hovatartozása a 18. század folyamán sokszor változott, hol osztrák, hol oszmán kézen volt. A 18. század első felében, az 1717–1739 közötti osztrák fennhatóság (Petri 1996, 87) a kereskedelmi tevékenységet jelentősen bővíthette.

³⁶ Török tárgyak használata az Oszmán Birodalom viszhuzódása után sem zárható ki. A cserépedényeket még nem vizsgálták ilyen szempontból, a balkáni török fémanyag értékelése azonban erre már rámutatott. Gerelyes 2010, 784.

³⁷ Vö. 92.760.1–2.

8. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Ausztriai növényi mintás festett tálak. 1. 17. század közepe;
 2. 17. század vége–18. század eleje. Fotó: Fazekas Fanni, Hámori Péter, rajz: Ósi Sándor
 Fig. 8. Székesfehérvár-Hiemer house. Austrian dishes with a painted plant pattern.
 1. Middle of the 17th century; 2. Late 17th century–early 18th century.
 Photographs: Fanni Fazekas, Péter Hámori, drawings: Sándor Ósi

9. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Ausztriai ónmázás (habán?) tálak, 17. század vége–18. század eleje. Fotó: Kádas Tibor, rajz: Ósi Sándor
 Fig. 9. Székesfehérvár-Hiemer house. Austrian tin-glazed (Habaner?) dishes, late 17th century–early 18th century. Photographs: Tibor Kádas, drawings: Sándor Ósi

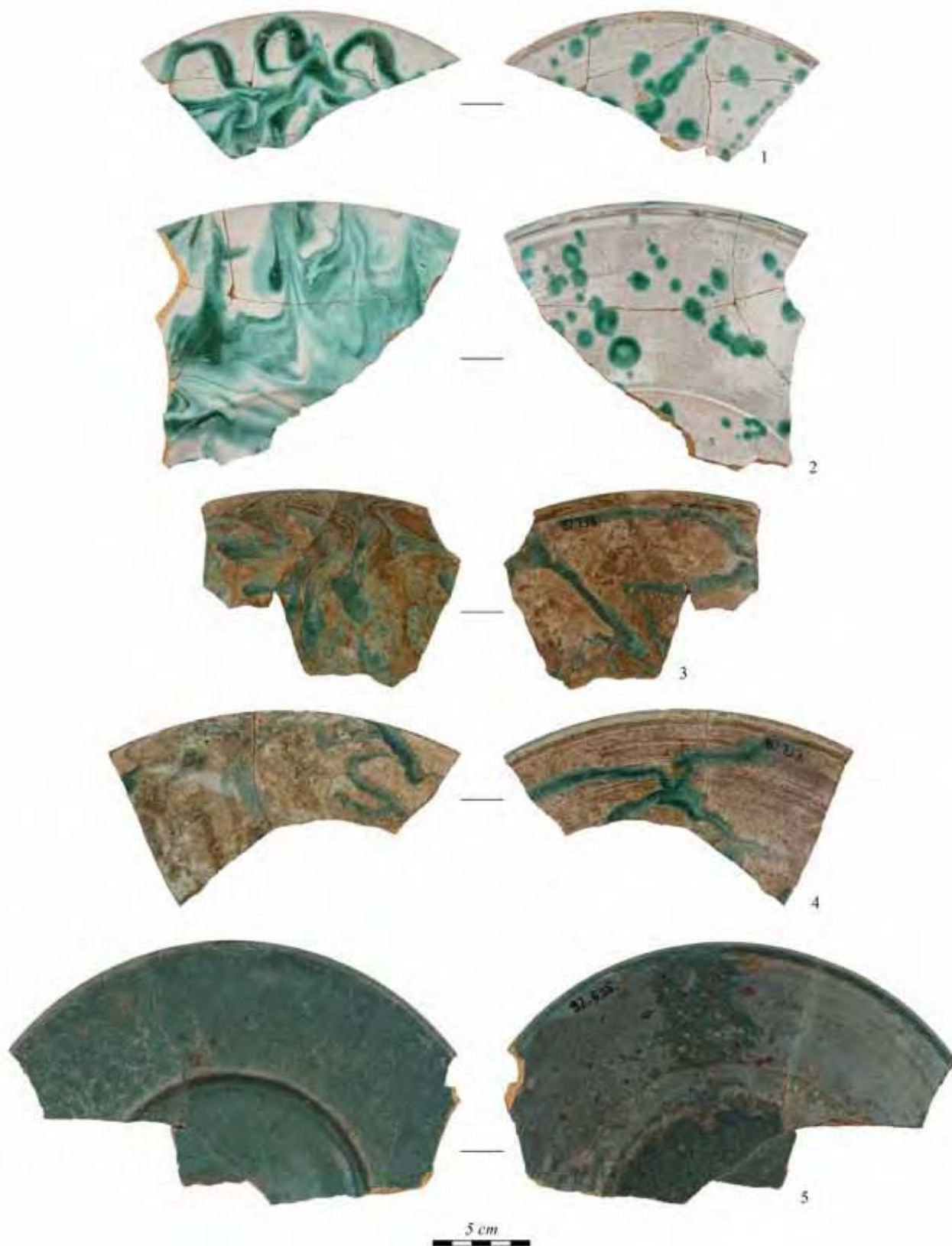
10. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Ausztriai ónmázaz (habán?) tálak,
17. század vége–18. század eleje. Fotó: Kádas Tibor
Fig. 10. Székesfehérvár-Hiemer house. Austrian tin-glazed (Habaner?) dishes,
late 17th century–early 18th century. Photographs: Tibor Kádas

A díszített példányok közül néhányat kiemeltek az anyagból (csak munkafotót láttunk róluk), de a nálunk maradt töredékekből is rekonstruálhattunk két szebb tálát.³⁸ Ezek anyaga halványbarna színű, peremátmérőjük 25 és 28 cm, magasságuk 5 cm. A peremszél legömbölyített, az aljat kis gyűrűs talp tagolja. Mindkét tál külseje mázatlan, öblük és a széles perem találkozásánál kis, vízszintesen átfúrt „füll” van, ezek méretük alapján nem függesztésre szolgáltak, inkább a rögzítést biztosíthatták.

Az egyik tál (8. ábra 1) belső oldalát sötétbarna alapon piros színű, hagyma alakú, illetve

többszirmú virág (az utóbbi közepén fehér pöttyözés), valamint zöld levelek és indák díszítik. A másikon (8. ábra 2) – ennek máza részben lepergett – fehér engobe-alapra festett háromszirmú piros tulipánok, barnásfekete „erezettel” festett zöld levél részlete, indák és kacsok láthatók, továbbá kontúrozott nagy szirmok, melyeket zöld és piros pöttyökkel festett pikkelymotívum és piros sraffozás tölt ki. E festett tálakhoz, ha nem is teljesen azonos, de formában,

³⁸ 1: 92.755, 2: 92.752.

11. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Ausztriai ónmázás (habán?) tálak töredékei, 17. század vége–18. század eleje. Fotó: Hámori Péter
 Fig. 11. Székesfehérvár-Hiemer house. Fragments of Austrian tin-glazed (Habener?) dishes, late 17th century–early 18th century. Photographs: Péter Hámori

stílusban hasonló, egyes motívumokat tekintve feltűnő egyezéseket mutató tálakat közölnek Felső-Ausztriából, részben a 17. század első felére–közepére, részben a 17–18. század fordulójára keltezve, a készítés idejét több példányon évszám is jelöli.³⁹ Ezek alapján a székesfehérvári sötét alapú festett tál a korábbi, még a 17. század közepe táján készülhetett (használatában azonban a század végén is feltételezhető), míg a másik, a fehér alapon festett darab a 17–18. század fordulójáról való. Bár 1688-ból hírünk van arról, hogy Székesfehérváron megjelent egy német fazekas, Mathias Büchler,⁴⁰ erősen kérdéses, hogy e tálak bármelyikét is ő készítette volna. Azok vagy kereskedelmi árucikkek lehettek, vagy személyes háztartás részei, melyeket a hódoltság után újonnan érkezett városvezetők hoztak magukkal. A századfordulón osztrák tálak kereskedelem révén a Duna mentén eljutottak például Eszékre (Osijek, Horvátország) is.⁴¹

A lapos tálak másik csoportja ónmázás (9–11. ábra).⁴² Anyaguk színe világosbarna, barnásfehér, öblük lapos, ívelt oldalú, peremük széles, lapos (az ún. „kardináliskalap” formát mutatják).⁴³ A kisebb tálak átmérője 25–27 cm, a nagyobbaké 32–33, de előfordul 38–39 cm-es átmérő is (a szélső értékek 17,5 és 39 cm), a kisebbek magassága 2–3 cm, a nagyobbaké 4,5–5,5 cm közötti. E tálak egy részét kívül-belül egyszínű zöld ónmáz fedi (10. ábra 1–3; 11. ábra 5), míg másokat a belső oldalon fehér alapon zöld márványhatású máz díszít, külsejüket vagy egyszínű, szürkésfehér ónmáz fedi, vagy a tejfehér alpmázra fröcskölt zöld pöttyök tarkítják (vö. 9. ábra 1; 10. ábra 4–6; 11. ábra 1–2). A vékonyabb falú, halványbarna anyagú példányokon az alapszín szürkésfehér, szürke, vagy barna, a belső oldal zöld márványmáz, míg a külső oldal vagy szintén márványos mázú, vagy ritkább kusza zöld sávokkal díszített (vö. 9. ábra 2; 11. ábra 3–4). Hasonló tálakat a magyarországi (publikált) régészeti leletanyagban jelenleg nem ismerünk.

Úgy véljük, hogy e zöld ónmázás, illetve zöld márványozású fajansztálak, melyek a korabeli itáliai–német–osztrák–habán tálak bizonyos jegyeit mutatják, a habán kerámiaművességhez tartoznak.⁴⁴ A növényi mintás, ólommázás osztrák tálak alapján feltehető, hogy ezek esetében is századfordulós osztrák, tágabban valamely osztrák örökös tartományból érkezett termékekről van szó. Ezt alátámaszthatják azok

az 1700 körülre keltezett, márványos díszítésű, habánnak tartott tálak, melyeket a kutatás többnyire a salzburgi Thomas Obermillner műhelyéhez kapcsolt, azonban dél-csehországi vagy nyugat-szlovákiai készítésük is feltételezhető.⁴⁵ E tálak párhuzamai a székesfehérváriaknak, még úgy is, hogy kék márványozásúak és publikációjuk szerint ólommáz fedi őket.⁴⁶ Katona Imre idézi a németújvári (Güssing) várról 1691. január 25-én felvett inventáriumot, amelyben hét darab *Uy keresztény zöld tarkás tál* szerepel.⁴⁷ E darabok korban megegyeznek a székesfehérváriakkal, leírásuk szerint azokhoz akár hasonló is lehetnek.

Míg a növényi mintás tányérok díszedények, dísztlak, addig az egyszínű és márványos díszű lapos fajansztálak étkezőedények voltak, egységes stílusuk és nagyobb számuk alapján készletet alkothattak.⁴⁸ A kora újkori étrendek, valamint korabeli étkezési szokásleírások szerint a kora újkorban nem volt leves sem a főurak, sem a középső társadalmi rétegek, sem a katonák, cselédek asztalán,⁴⁹ annak fogyasztása csak a 18. század folyamán vált rendszeressé. Talán ezzel is összefügg, hogy a Hiemer-házi – itt nem tárgyalt (stílusban egyébként különböző) – mély, leveses tányérok (pl. 3. ábra 4) a 18. század későbbi periódusához tartoznak.⁵⁰

³⁹ Kaltenberger 2009, II. Taf. 184–193. (1610/20–1650), 223–286. (17. század vége–18. század első fele), passim, de különösen: Taf. 187, Taf. 189, illetve Taf. 258, Taf. 260, Taf. 274, Taf. 277.

⁴⁰ Somkuti 1979, 22.

⁴¹ Horvat – Biondić 2007, Kat. 115.

⁴² 9. ábra: 1: 92.717, 2: 92.723+92.724, 3: 92.733, 4: 92.741+92.743; 10. ábra: 1: 92.685, 2: 92.680, 3: 92.684, 4: 92.715, 5: 92.716, 6: 92.714; 11. ábra: 1: 92.719, 2: 92.720, 3: 92.738, 4: 92.737, 5: 92.695.

⁴³ Radványi – Réti 2011, 28.

⁴⁴ Vö. Katona 1974, 71–72.

⁴⁵ Horvath – H. Krisztinkovich 2005, 260–262. Vö. Radványi – Réti 2011, 30.

⁴⁶ Katona Imre szerint a márványmázú edények az ólommázások kategóriájába tartoznak és nem a színes mázúakéba. Katona 1974, 72.

⁴⁷ Katona 1974, 72.

⁴⁸ A leltárban a 70 „ólmázás tál” tétel között 25 darab kiegészített tál.

⁴⁹ Kisbán 1997b, 428.

⁵⁰ A leveses tányérok késői keltezését erősíti, hogy azok az emésztő újkori részből kerültek elő más újkori tárgyakkal együtt. Lásd a 61. jegyzetet.

12. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Habán korsók töredékei, 17. század második fele/vége–18. század eleje. Fotó: Hámori Péter, Kovács Gyöngyi, rajz: Ósi Sándor
 Fig. 12. Székesfehérvár-Hiemer house. Fragments of Habaner jugs, second half of the 17th century / late 17th century–early 18th century. Photographs: Péter Hámori, Gyöngyi Kovács, drawings: Sándor Ósi

Korsók, kisebb tálkák

A leletegyüttesben a lapos tálak mellett a habán kerámiaművességnek egyéb emlékei is feltűnnek (12. ábra),⁵¹ így ónmázas korsók és kisebb tálkák, bár inkább ezek töredékei. E leletek viszonylag kis mennyiségben kerültek elő. Az edények a korabeli asztali szervizek darabjai voltak, a gömb hasú korsó és a bokályok a bor tárolására, kínálására szolgáltak.⁵²

A gömbös testű, rövid hengeres nyakú korsó (12. ábra 2) csaknem teljesen kiegészíthető.⁵³ Kívül-belül fehér (szürkésfehér) ónmáz fedí, a vállán körbefutó mangánbarna párhuzamos vonalak által határolt sávban, a hasán – a füllel átellenben – egy (gyökeres) töből kinövő, zöld levelű, sárga és mangánlila színű virágokkal díszített. Az egykori évszámból csak annak második számjegye (6) maradt meg. A gömbös testű korsó az egyik legjellegzetesebb habán edénytípus, formai változatait a 17. század első felétől idézhetjük, részben ónból készült kiegészítőkkal, sokszor virágtővel díszítve. A székesfehérvári korsó talán a század második felében készült,⁵⁴ kopott máza hosszabb használatot feltételez.

A töredékekből meghatározhattunk két egyforma bokályt (12. ábra 1, 3–4), az egyiknek csupán a nyaka és a pereme hiányzik.⁵⁵ Mindkettő sárgásfehér anyagú, a külső oldalon, fehér alapon kék színű, márványhatást keltő díszítéssel; az ilyen mintázatú bokályokat a szakirodalom a 17. század végére–18. század elejére keltezi. Ugyanerre az időszakra teszi azt a korsót vagy bokályt is (az edénynek csupán néhány töredéke maradt meg), melynek külsején barnás márványhatású máz, továbbá az 1700 körüli habán edények jellegzetes díszítőmotívumai, épület és madár látható (12. ábra 7c, e).⁵⁶ Az idézett bokályok – és talán a gömbös hasú korsó is – nyugat-szlovákiai (Ószombat/Sobotište?) műhelyben készülhettek, de az épülettel, madárral díszített darab eszéki párhuzamával kapcsolatban Sárospatakot is említik, mint a műhely lehetséges helyszínét.⁵⁷ A székesfehérváriakhoz hasonló kék-fehér márványos bokály Belgrádban (Beograd, Szerbia) is előfordul.⁵⁸

Az egykori asztali szervizek teljesebb megismerése okán megemlítünk még két kisebb füles tálkát,⁵⁹ ezeket csak munkafotókról és a leíró kartonjukról ismerjük. Az egyik öblében zöld, mangánlila és sárga színű virágtő, a másikon kék geometrikus minta látható. Az előző habán

edényekkel egykorúak és azokkal azonos műhelykörből származhatnak.⁶⁰

Székesfehérváron helyi habán fazekasságról ebből a korszakból (azaz a századforduló idejéből) nincs adat, az 1746. évi Fejér megyei kézműves árszabásban is csak *újkeresztény munkákról* esik szó, habán mesterről nincs említés.⁶¹ A 17. század második felében–végén, a 18. század első felében készült habán kerámiák országosan széles körű elterjedést mutatnak, töredékeik kisebb helyeken is felbukkannak (pl. Vál, Csókakő),⁶² ami erősíti kereskedelmi árucikk jellegüket, de arról is tanúskodnak, hogy ekkor már több helyen készítették őket, így akár Székesfehérváron is, de ennek kimutatása a további kutatás feladata.

Tejesköcsögök

A tejesköcsögök alapvetően konyhai edények, de el tudjuk fogadni asztali használatukat is. Az edénytípus hosszú ideig inkább a néprajzkutatók gyűjtőkörébe tartozott, akik a 18. századtól a jelen korig vizsgálták őket a tejtartással, tejaltatással és tejfeldolgozással összefüggésben.⁶³ Az ásatások kora újkori rétegeiből származó töre-

⁵¹ 1: 92.782, 2: 92.744, 3: 92.1017, 4: 92.1026, 5: 92.781, 6: 92.786, 7: 92.783.

⁵² Radványi – Réti 2011, 27.

⁵³ Magassága: 17 cm, peremátmérője: 8,5 cm, fenékátmérője: 9,5 cm.

⁵⁴ Katona 1974, 28, 38; Horvath – H. Krisztinkovich 2005, passim; Radványi – Réti 2011, Kat. 130–131, Kat. 176. Lásd még Balla G. 2015, fig. 5.

⁵⁵ Mérhető magassága: 20,5 cm, fenékátmérője: 8,6 cm.

⁵⁶ Pl. Radványi – Réti 2011, 30, Kat. 340–343, Kat. 352–353, Kat. 362–363.

⁵⁷ Horvat – Biondić 2007, Kat. 44–47.

⁵⁸ Bikić 2012, 215, fig. 7b.

⁵⁹ Ltsz. 92.769–770.

⁶⁰ Vö. Horvath – H. Krisztinkovich 2005, 125–126/B-D; Horvat – Biondić 2007, Kat. 59.

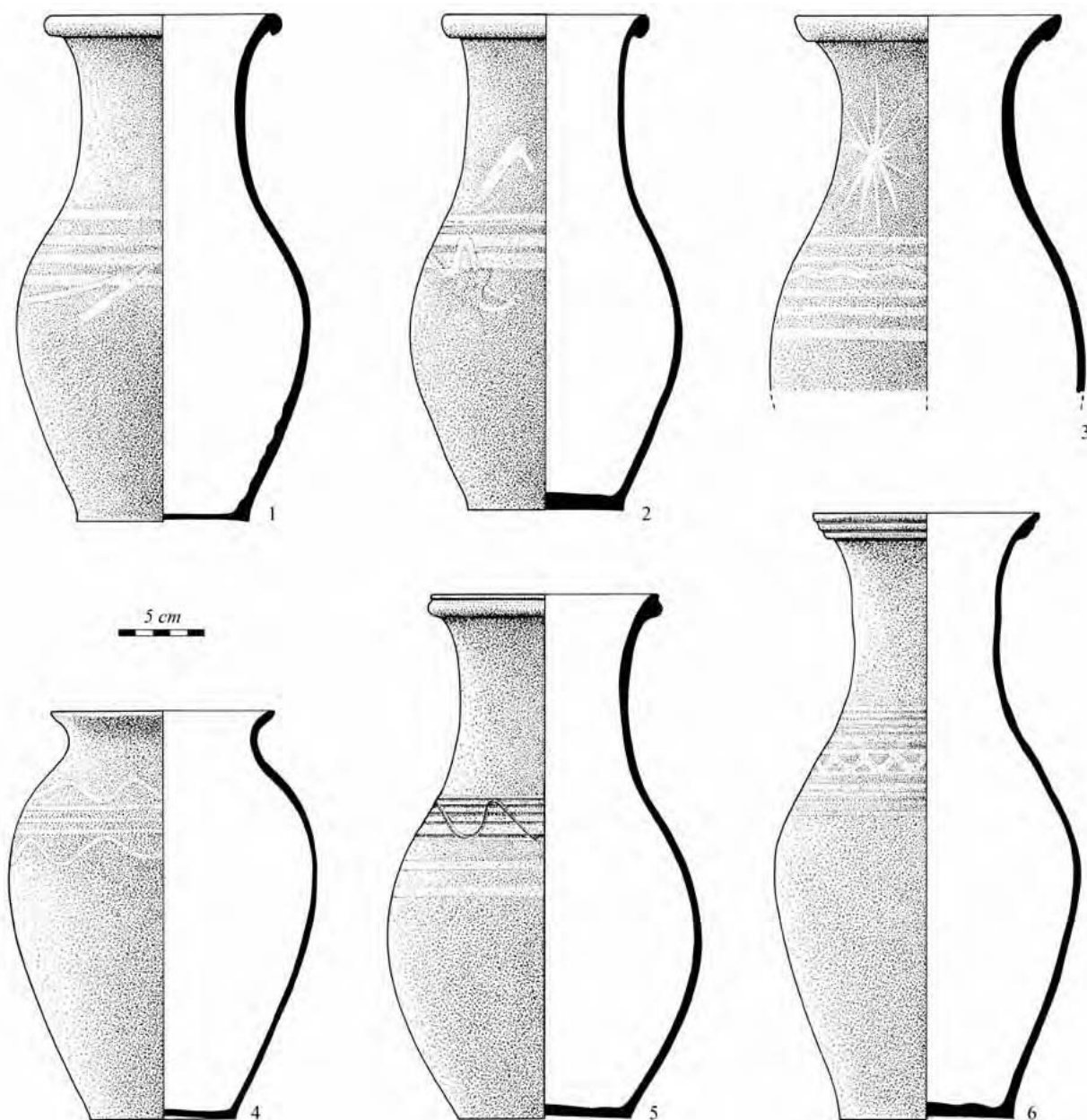
⁶¹ Farkas 1971, 298–299. A Hiemer-házi leletanyagban a fajansz- és porcelánárúk késői, a 18. század második felére–19. századra keltezhető horizontja is megjelenik. Ezek között egyaránt lehet helyi késő habán és közép-európai finomkerámia is, lásd a márkajegyes bécsi importdarabokat (pl. 3. ábra 2–3; vö. Kaltenberger 2008, 155, Kat. 32, 184, Kat. 116).

⁶² Vál: Hatházi – Kovács 1997, 218–219, fig. 15.4. Csókakőn 2017-ben az alsóvár ásatása során került elő egy évszámos habán töredék, a rajta lévő évszám [..]93 (1693) arra utal, hogy a tárgy a hódoltság utáni rövid használat idején került a várba. Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi, 2017. évi ásatási jelentés.

⁶³ Csupor – Csuporné Angyal 1998, 63.

13. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Tejesköcsögök és töredékeik, 17. század vége–18. század eleje/első fele. Fotó: Fazekas Fanni, Kádás Tibor
 Fig. 13. Székesfehérvár-Hiemer house. Milk jugs and fragments of milk jugs, late 17th century–early to first half of the 18th century. Photographs: Fanni Fazekas, Tibor Kádás

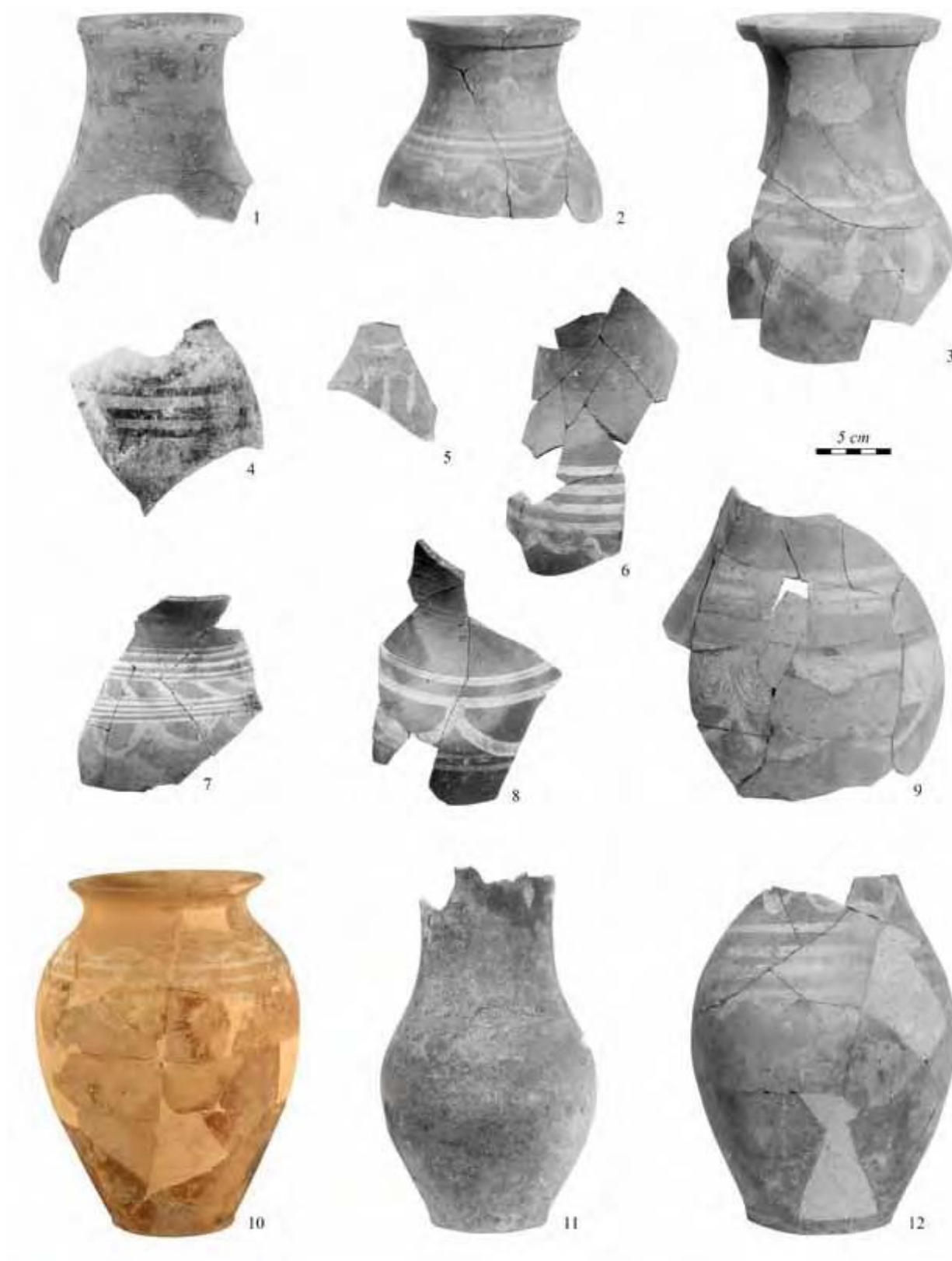
14. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Tejesköcsögök (1–3, 5–6) és tejesfazék (4),
17. század vége–18. század eleje/első fele. Rajz: Ósi Sándor
Fig. 14. Székesfehérvár-Hiemer house. Milk jugs (1–3, 5–6) and a milk pot (4),
late 17th century–early to first half of the 18th century. Drawings: Sándor Ósi

dékek alapján a tejesköcsög a hódoltság végén, a 18. század elején tűnt fel Magyarországon, ezt többek között az idézett Fejér megyei lelőhelyek leletei is bizonyítják. Válon egy 1693 és az 1720-as évek között betöltődött gödörben, Csókakőn a várnak főként az alsóvári részén kerültek elő tejesköcsög-töredékek, az 1680–1690-es évekre keltezhető rétegekből, habán töredékekkel együtt.⁶⁴ A sümegi vár ásatásán feltárt, a székes-

fehérváriakhoz hasonló, fehér engobe-os díszít-
ményekkel ellátott köcsögöket az ásató ugyan-
csak a 17. század utolsó évtizedeire keltezi.⁶⁵
Tejesköcsög-leleteket a pápai Fő tér ásatásán is

⁶⁴ Vál: Hatházi – Kovács 1997, 218, fig. 10.4, fig. 13.5, fig. 15.8, a keltezésről: 220–221; Csókakő: Hatházi – Kovács 2016, 129. (Vö. 62. jegyzet.)

⁶⁵ Kozák 1966, 84, 2. kép 4–5.

15. ábra. Székesfehérvár-Hiemer-ház. Tejesköcsögök (1–6, 9, 11–12) és tejesfazekak (7–8, 10) töredékei, 17. század vége–18. század eleje/első fele. Fotó: Fazekas Fanni, Kádas Tibor
 Fig. 15. Székesfehérvár-Hiemer house. Fragments of milk jugs (1–6, 9, 11–12) and milk pots (7–8, 10), late 17th century–early to first half of the 18th century. Photographs: Fanni Fazekas, Tibor Kádas

találtak,⁶⁶ azok azonban inkább mutatnak egyezést a székesfehérvári Pelikán fogadó 18–19. századi darabjaival.⁶⁷ E két utóbbi lelőhely leletei a Hiemer-házi daraboknál későbbiek.

A Hiemer-ház edényei (13–15. ábra)⁶⁸ finom homokos anyagúak, jól korongoltak és jól égettek, halványvörös-halványbarna színűek. Mázatlanok, díszítetlenek, vagy fehér engobefestéssel, ritkán bekarcolt vonalkötegekkel díszítettek. Tojásdad alakú test, hosszú, széles, kissé ívelt nyak, és kihajló, megvastagított, olykor bordázott perem jellemzi őket. Az itt közzétett, kiegészített székesfehérvári darabok magassága 29,5–35,5 cm között változik, a nyak közepéig mért űrtartalmuk szélső értékei 3200 és 4300 ml.⁶⁹ Az engobefestés többnyire a vállat díszíti, a díszítőmotívumok egyenes és hullámvonalsávok, spirálok, kacsok, a nyakon csillag.⁷⁰ Előfordul a világos alapon vörös festés is, de ritkán, mint ahogy a bekarcolt párhuzamosok és a függönyívek motívuma is szórványos. Egy töredéken a festett sávok másodlagos égésben feketére színeződtek (15. ábra 4). Egy-két edény valójában fazék, de anyaguk és díszítésük a köcsögökével egyező, így tejesfazekakat látunk bennük (14. ábra 4; 15. ábra 7–8, 10). Nagyjából egy periódusban készülhettek,⁷¹ tulajdonosaik egy-két évtizedes használat után váltak meg a törött, csorbult edényektől.

A Hiemer-házi tejesköcsögök minden bizonnyal helyben, Székesfehérváron készültek a 17. század vége és a 18. század közepe közötti időszakban. Székesfehérváron, a Palotai külvárosban (ahol az 1698-as telekkönyv szerint öt fazekas élt)⁷² régészeti adat – rontott tejesköcsög (selejtes áru) – is árulkodik a műhelyről.⁷³ Az 1746. évi Fejér megyei kézműves árszabásban a „fekete mives” fazekasok munkái között sorolják fel a tejesköcsögöt. Az árszabás szerint

a „tejes köcsögnek pint számra az ára 1 dénár, tejes fazék, mellyben hat része mégyen 4 dénár, 4 pintes 5 dénár, legnagyobb 6 dénár”.⁷⁴

Mint szó volt róla, az edényeket a tejfeldolgozásnál (tárolásnál, részben forralásnál stb.) hasznosították. A néprajzi megfigyelések szerint a tejet a magas cserépedényben hagyták megaludni, az aludttejet ételként használták fel, vagy feldolgozták. A köcsög/tejesfazék alkalmazása Kárpát-medencei sajátosság.⁷⁵ A 19. századi szegényebb paraszti háztartásokban számuk négy-öt, a gazdagabbak gyakran 20-nál is több köcsöggel rendelkeztek.⁷⁶

A joghurt, sajt stb. készítése és fogyasztása fontos része a török és a balkáni táplálkozáskultúrának,⁷⁷ de a tej és a tejtermékek (túró, vaj) a kora újkori Magyarországon is hangsúlyos szerepet kaptak, különösen böjti időszakban. A fogyasztás mértéke azonban alacsony volt.⁷⁸ A keresztény visszafoglalás utáni Budán a tej elsősorban feldolgozott formában, leginkább vajként került az asztalra, de „a német kultúrkörben az egyik legelterjedtebb fogásnak számított a tejsavóval készített leves, a tejben kifőzött tészta, tésztakása”. A tejet mint italt is fogyasztották.⁷⁹ A korszakban a táplálkozásban általános „ízlésváltás” következett be, az új ízlés a felsőbb társadalmi rétegektől indult, majd széles körben terjedt (ami hatással volt a tejet adó állatok fokozatos előtérbe kerülésére is a 17. századi, de még inkább a 18. századi állattenyésztésben).⁸⁰

Magyarországon az új edényforma megjelenése, majd elterjedése a tejkultúrában a 17. század végétől végbemenő változások következményeként értékelhető. Továbbgondolást igényel, hogy ebben milyen szerepe volt a hódoltság utáni etnikai átrendeződéseknek, a német-osztrák telepések kulturális hatásának.

⁶⁶ Kolláth 2010–2013, 163–165.

⁶⁷ Siklósi 2002, 26, 11/3. ábra, 88–90. ábra, 92/2. ábra.

⁶⁸ 13. ábra: 1: 92.366, 2: 92.381, 3: 92.367, 4: 92.469, 5: 92.389.3, 6: 92.388, 7: 92.364, 8: 92.377, 9: 92.374; 14. ábra: 1: 92.366, 2: 92.367, 3: 92.381, 4: 92.479, 5: 92.377, 6: 92.364; 15. ábra: 1: 92.476, 2: 92.385, 3: 92.384, 4: 92.474, 5: 92.473, 6: 92.465, 7: 92.466, 8: 92.391, 9: 92.387, 10: 92.479, 11: 92.380, 12: 92.386.

⁶⁹ A 16. század közepétől a 18. század végéig 1 pint = 1,6786–1,8314 liter. Bogdán 1991, 31, 273.

⁷⁰ A csillagnak feltehetően ugyanaz a szerepe, mint máshol a keresztnek: a tejmegrontást hivatott elhárítani. Csupor – Csuporné Angyal 1998, 63.

⁷¹ Az együttesben 115 beleltározott tétel alatt több kiegészített példány, több ragasztott, valamint számos további kisebb-nagyobb töredék van.

⁷² Somkuti 1989, 59. Egy későbbi, 1784-es összesítésben, mely a város mestereit sorolja fel név szerint, hét fazekast említenek, közöttük öt volt magyar. U. Varga 1967–1968, 265.

⁷³ Kolláth 2015b, 133.

⁷⁴ Farkas 1971, 298.

⁷⁵ Kisbán 1997b, 491.

⁷⁶ Balassa – Ortutay 1982, 264.

⁷⁷ Kisbán 1967, 84. Lásd még Bartha 2017, 184–185.

⁷⁸ Kisbán 1997b, 489–496: „Tejes ételek, tojásételek” című fejezet, különösen: 489, 493.

⁷⁹ Géra 2014, 212.

⁸⁰ Montanari 1996, 140–145: „Az ízlés változásai” című fejezet, különösen: 141–142.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Hiemer-házi emésztőgödör kerámialeletei a kora újkori Székesfehérvár belvárosának kiemelkedő együttesét alkotják. A kiegészíthető tárgyak viszonylag nagy száma közel ép edények kidobását feltételezi. Az edények minősége arra utal, hogy használoik – a belváros lakosságára jellemzően – módosabb polgárok voltak.⁸¹ Figyelemre méltó, hogy több kerámiatárgy egy időszakra, nevezetesen a 17–18. század fordulójára, az 1690-es és az 1700-as évek elejére mutat, a párhuzamok pedig Felső-Ausztria, illetve Nyugat-Szlovákia területét jelölik ki, mint készítésük lehetséges helyszínét.

A szóban forgó századfordulós edények lehetnek kereskedelmi áruk (habán korsók),⁸² de lehetnek hozott asztali készletek darabjai is (pl. a nagy tálak), melyek véleményünk szerint Caraffa gróf vagy Cheverelle báró háztartásához tartozhattak. Az említett személyek a visszafoglalást követő egy-két évtizedben a Hiemer-ház szomszédságában, a Caraffa-házban laktak, mely 1698-ban Ferdinand Carl Caraffa di Stigliano birodalmi gróf szálláshelye, 1712-ben Cheverelle Ferenc Károly báró katonai városparancsnok tulajdona, 1727-ben a ház már a városé volt. A Caraffa-ház telke a hódoltság után magában foglalta a Jókai utca 3., sőt a Jókai utca 1. számú (Hiemer-ház) telkek egy részét is (2. ábra 1).⁸³ A 16–17. században létesített emésztő⁸⁴ a szóban forgó periódusban még a Caraffa-ház telkéhez tartozott. A Caraffa- és Cheverelle-háztartás edényei (amennyiben valóban ezekről van szó) a századfordulótól folyamatosan, esetleg az 1727-es tulajdonosváltás vagy a Hiemer-telek, illetve -ház északi irányú telek- és épületbővítése, építkezései nyomán kerülhettek szemétkébe. (A Hiemer-házat

1737-ben bővítették északi irányban, az egykori Caraffa/Cheverelle-házig, 1775-ben pedig még tovább, annak délnyugati része felé.⁸⁵)

A tejesköcsögök szélesebb horizontot képviselnek. A 17. század végének, a 18. század elejének, első felének termékei lehetnek, egységes stílusuk alapján közel egy időben készülhettek Székesfehérváron. Nem kötődnek kifejezetten az úri asztali kultúrához, annál inkább kapcsolódnak az úri táplálkozás új irányzatához, a tejkultúra felfutásához. A 18. század első felében-közepén dobhatták ki őket, így részben ezek is lehetnek a Caraffa/Cheverelle-féle háztartás tárgyai.

A székesfehérvári leletegyüttes bemutatott edényei tükrözik a korszak politikai változásait, egyúttal illeszkednek abba a 17–18. század fordulójától (részben már a 17. századtól) nyomon követhető általános európai folyamatba,⁸⁶ amikor a táplálkozási szokások, az ételek mellett az edénykészletek is megújulnak. A magyar táplálkozáskultúrában 1690–1720 között olyan újítások indultak, melyek a 18. században teljesedtek ki. Az új élelmiszerek és ételek⁸⁷ mellett új étkezési rendek, formák jelentek meg, például a hármas étkezési rend, a főétkezéseket bevezető leves szokása, a közös tálból való étkezés szokásának elhagyása, ezzel összefüggően az egyéni tányér és villa használata stb.⁸⁸ Mindezek hatottak a tárgyi kultúrára is. A változások a 16–18. századi lakomaábrázolásokon is nyomon követhetők. A székesfehérvári együttes kora újkori leletei összetételük és párhuzamaik révén egy izgalmas, változásokkal teli időszak művelődéstörténeti kérdéseibe engedtek bepillantást.

⁸¹ A belvárosban az oszmán korban és a 18. században is a városvezetők és a tehetősebb iparosok, kereskedők laktak. Somkuti 1989, 59. A Hiemer-ház építője, mint szó volt róla, Locherer Rudolf lakatos, a Font-ház az 1712-es telekkönyv szerint Übermann András molnáré volt. Cservenka 2005, 4.3. Oskola utca 2., Font-ház. Tulajdonostörténet. Lásd még a 6. jegyzetet.

⁸² A 18. században a német vagy az osztrák örökös tartományokkal rendszeres kereskedelem folyt, amiben a német-osztrák telepések is szerepet játszottak, de görög kereskedők is hoztak árut Nyugat-Európából. Vö. Petri 1996, 93.

⁸³ Cservenka 2005, 4.4. Oskola utca 4., Caraffa-ház. Építézet- és tulajdonostörténet. *Székesfehérvár* 2009, 172.

⁸⁴ Siklósi 2000, 163; *Székesfehérvár* 2009, 170, alsó kép.

⁸⁵ Cservenka 2005, 4.1. Jókai utca 1., Hiemer-ház. Tulajdonos- és építéstörténet; *Székesfehérvár* 2009, 169.

⁸⁶ Braudel 1985, 185–268: „A felesleg és a legszükségesebb: ételek és italok” című fejezet; Montanari 1996, passim.

⁸⁷ A kora újkorban jelent meg például az itáliai eredetű kifőtt tészta, és a kedvelt ételek közé tartozott. Montanari 1996, 167–172: „Makarónievők” című fejezet.

⁸⁸ Kisbán 1997a; Kisbán 1997b, 425–432, 440–544: „A kora újkori táplálkozáskultúra, 1500–1690”, „Az újkori táplálkozáskultúra szerkezetének kialakulása az elit kultúrában, 1690–1780” és „Az ételválaszték történeti alakulása” című fejezetek.

IRODALOM

- Balassa – Ortutay 1982 Balassa Iván – Ortutay Gyula: *Magyar néprajz*. Budapest 1982. (3. kiadás.)
- Balla G. 2015 Balla, Gabriella: Brief collection history of the Haban ceramics in the Museum of Applied Arts in the light of Haban research. *ActaEthnHung* 60:2 (2015) 289–304.
- Balla – Éder [jelen kötet] Balla Márta – Éder Katalin: Budai lelőhelyekről előkerült török kori fajanszok anyagvizsgálata (Tests on Ottoman-era faience from sites in Buda) (lásd jelen kötetben).
- Bartha 2017 Bartha Júlia: Közös pontok a török–magyar táplálkozási kultúrában. In: *Török hagyatékek. Tanulmányok a magyar kultúra török kapcsolatairól*. Szerk.: Bartha Júlia – Hoppál Mihály. Budapest 2017, 171–197.
- Bikić 2003 Bikić, Vesna: *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)* (Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century). Beograd 2003.
- Bikić 2012 Bikić, Vesna: The Haban pottery from the Belgrade Fortress: archaeological contexts, chronology, decorative designs. *Starinar* 62 (2012) 205–227.
- Bogdán 1991 Bogdán István: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig [mit deutscher Zusammenfassung]*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 4. Levéltár- és történelmi forrástudományok 7. Budapest 1991.
- Braudel 1985 Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest 1985.
- Cservenka 2005 Cservenka Judit: A székesfehérvári Hiemer–Font–Caraffa-tömb vizsgálata. (http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/27/27cserven.html) [*Architectura Hungariae. A BME Építészettörténelmi és Műemléki Tanszék online folyóirata* 7:3 (2005. szeptember).]
- Csupor – Csuporné Angyal 1998 Csupor István – Csuporné Angyal Zsuzsa: *Fazekaskönyv. Jelenlévő Múlt*. Budapest 1998.
- Farkas 1971 Farkas Gábor: Fejér megyei kézműves árszabás 1746-ból (Handwerks – Preislimitation des Komitates Fejér 1746). *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 5 (1971) 265–302.
- Fehér 1959 Fehér Géza: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei (Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs). *JPMÉ* 1959, 103–150, XXVII–XXXVIII. tábla.
- Gaál 2012 Gaál Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából III. Cserépkorsók, kanták (Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni Palanka/ III. Scherbenkrüge, Pokale). *WMMÉ* 34 (2012) 255–317.
- Gecsényi 1998 Gecsényi Lajos: „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk.: Tusor Péter. Budapest 1998, 185–203.

- Géra 2014 Géra Eleonóra: *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején* [mit deutscher Zusammenfassung]. Budapest 2014.
- Gerelyes 2008 Gerelyes, Ibolya: Types of oriental pottery in archaeological finds from the 16th and 17th centuries in Hungary. *ActaOrHung* 61 (2008) 65–76.
- Gerelyes 2010 Gerelyes Ibolya: A Magyar Nemzeti Múzeum balkáni török fémanyagának jelentősége a régészeti kutatások tükrében. Egy gyűjtemény kialakulásának tanulságai (The significance of the Balkanic-Turkish metal artefacts in the Hungarian National Museum in the mirror of archaeological researches. Lessons from the evolution of a collection). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 783–798.
- Hatházi – Kovács 1997 Hatházi, Gábor – Kovács, Gyöngyi: A post-medieval assemblage from Vál. *ActaArchHung* 49 (1997) 195–225.
- Hatházi – Kovács 2016 Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: Újabb kutatások a csókakői várban. Az alsóvár régészeti kutatása (2014–2015). *Castrum* 19 (2016:1–2) 111–130.
- Hegyí 2007 Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 9. Budapest 2007.
- Holl 2005 Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. VAH 17. Budapest 2005.
- Holl 2006a Holl, Imre: Persische Fayencewaren im ungarischen Fundmaterial (15.–17. Jh.). *ActaArchHung* 57 (2006) 475–510.
- Holl 2006b Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon III. (14–17. század). I. Németországi kőcserép, II. Perzsa fajansz, III. Kínai porcelán (Ausländische Keramikfunde in Ungarn III. /14.–17. Jh./). I. Steinzeug aus Deutschland, II. Persien, III. China). *BudRég* 40 (2006) 253–294.
- Horvat – Biondić 2007 Horvat, Ida – Biondić, Radmila: *Keramika i staklo 17. i 18. stoljeća iz starog franjevačkog samostana* (17th and 18th Century Ceramics and Glass from the Old Franciscan Monastery). Osijek 2007.
- Horvath – H. Krisztinkovich 2005 Horvath, J. Eugene – H. Krisztinkovich, Maria: *A History of Haban Ceramics. A Private View*. A Canadian Collection of Hungarica IV. Vancouver BC Canada 2005.
- Kaltenberger 2008 Kaltenberger, Alice: Die neuzeitliche Keramik aus den Grabungen Wien 1, Michaelerplatz (1990/1991). *Fundort Wien. Berichte zur Archäologie* 11 (2008) 144–240.
- Kaltenberger 2009 Kaltenberger, Alice: *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich I–II*. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 23–24. Linz 2009.
- Katona 1974 Katona Imre: *A habán kerámia Magyarországon*. Budapest 1974.
- Kisbán 1967 Kisbán Eszter: A jogurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben (Place and role of the dairy-product 'yogurt' within the milk-processing systems of South-East-Europe). *Ethnographia* 78 (1967) 81–94.

- Kisbán 1997a Kisbán Eszter: Étkezések, ételek – új formák és intézmények az újkori magyar táplálkozáskultúrában. In: *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. Szerk.: Romsics Imre – Kisbán Eszter. Kalocsai Múzeumi Értekezések 2. Kalocsa 1997, 9–24.
- Kisbán 1997b Kisbán Eszter: A táplálkozáskultúra. In: *Életmód. Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3*. Főszerk.: Balassa Iván. Budapest 1997, 417–583.
- Kolláth 2010–2013 Kolláth Ágnes: 16–19. századi kerámiatípusok Pápán (Keramik-typen in Pápa aus dem 16.–19. Jahrhundert). *CommArchHung* 2010–2013, 151–183.
- Kolláth 2015a Kolláth Ágnes: Koronázóvárosból szandzsákközpont. Székesfehérvár a kora újkorban (From coronation town to sanjak centre. Székesfehérvár in the early modern age). In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” / Archaeological, Art Historical, and Historical Researches 'in the Middle of the Kingdom'*. Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015, 375–403.
- Kolláth 2015b Kolláth Ágnes: Székesfehérvár kora újkori fazekasságának forrásai (Sources of the medieval and early modern potter's trade in Székesfehérvár). In: *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián. A Szent István Király Múzeum Közleményei A.51. Székesfehérvár 2015, 129–141.
- Kolláth [jelen kötet] Kolláth Ágnes: A kora újkori redukált égetésű korsók eredetéről és típusairól (The origins of early modern age reduction-fired jugs and their various types) (lásd jelen kötetben).
- Kovács 1984 Kovács Gyöngyi: *Török kerámia Szolnokon* (Turkish Pottery from Szolnok). Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok 1984.
- Kovács 2006 Kovács Gyöngyi: Hódoltság kori leletegyüttes Baja belvárosából (An Ottoman period assemblage from Baja). *CommArchHung* 2006, 275–295.
- Kovács P. 2009 Kovács Péter: Székesfehérvár a 18. században. In: *Székesfehérvár. Magyarország műemlékei*. Szerk.: Entz Géza Antal. Budapest 2009, 59–63.
- Kozák 1966 Kozák Károly: A sümegi és a szigligeti vár XVII. századvégi kerámiája (Die Keramik vom Ende des 17-ten Jahrhunderts der Schlösser von Sümeg und Szigliget). *VMMK* 5 (1966) 81–89.
- Montanari 1996 Montanari, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Európa születése. Budapest 1996.
- Petri 1996 Petri Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon. *Századok* 130:1 (1996) 69–104.
- Radványi – Réti 2011 Radványi Diána – Réti László: *A habánok kerámiaművészete*. A Kárpát-medence kerámiaművészete IV. [Budapest 2011.]
- Rogers 2002 Rogers, J. Michael: Oszmán-török régészeti kutatások Kelet-Európában. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hung* 3. Budapest 2002, 37–42.
- Róna 2011 Róna Katalin: Az egymásra rétegzett idő. *Örökség* 15:12 (2011. december) 1–5.

- Siklósi 2000 Siklósi, Gyula: Häuser im mittelalterlichen Székesfehérvár. In: *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. Hrsg.: Font, Márta – Sándor, Mária. VAH 9. Budapest–Pécs 2000, 161–173.
- Siklósi 2002 Siklósi Gyula: *Egy székesfehérvári fogadó 18–19. századi üveg- és kerámiaanyaga*. A Szent István Király Múzeum Közleményei A.37. Budapest 2002.
- Somkuti 1979 Somkuti Éva: Székesfehérvár betelepítése a XVII. század fordulóján (1688–1703). In: *Székesfehérvár évszázadai* 4. Szerk.: Kralovánszky Alán. Az István Király Múzeum Közleményei A.16. Székesfehérvár 1979, 7–26.
- Somkuti 1989 Somkuti Éva: Újratelepedés Székesfehérvárra 1688 után. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 19 (1989) 57–61.
- Székesfehérvár 2009 *Székesfehérvár*. Magyarország műemlékei. Szerk.: Entz Géza Antal. Budapest 2009.
- Tomka 2002 Tomka Gábor: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 299–308.
- U. Varga 1967–1968 U. Varga Marianna: Mesteremberek Székesfehérvárott a XVIII. században. *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 263–267.

CHANGES IN EARLY MODERN AGE CERAMICS.

THE OLD AND THE NEW IN FINDS FROM SZÉKESFEHÉRVÁR'S HIEMER HOUSE

Gyöngyi Kovács

The so-called Hiemer–Font–Caraffa block of buildings is today one of Székesfehérvár's most important historic monuments. The Hiemer house (Hiemer-ház) forms the south-western part of it. The block was constructed in the 18th century; its owners at this time belonged to the leading stratum in the city.

During the course of archaeological researches conducted between 1990 and 1995 prior to full reconstruction of the block, remains of medieval buildings were uncovered; some of these structures had survived into the period of the Ottoman occupation. Presented here is a selection, focusing on ceramic tableware, from an assemblage recovered on the plot of Hiemer house in 1992. The artefacts looked at were all found in an Ottoman-era cesspit the filling in of which occurred mostly in the first half of the 18th century, in line with the ownership changes and building operations that were carried out in the block at that time.

Ottoman artefacts from the period of the Sultan's rule in Székesfehérvár (1543–1688) made up approximately ten per cent of the assemblage in question. Of these finds, only the ceramic tableware vessels were evaluated (figs. 4–7). Parallels of the footed bowls, and of the glazed jugs and the greyish-black reduction-fired jugs, can be found not just among vessels unearthed from archaeological sites in Hungary, but also among Ottoman-era ceramic finds recovered in the Balkans. In all likelihood, the burnished greyish-black jugs imitative of metal ones were not produced on the territory of Ottoman-controlled Hungary, but were brought in from the Balkans, although this is not provable. The Persian faience cup imitative of a Chinese porcelain one could be dated to the second half of the 17th century, as could the production of the other Ottoman-era vessels from the pit.

The large, flat dishes datable to the turn of the 18th century (*figs. 8–11*) are different in every respect from the Ottoman footed bowls. One group of these flat dishes consists of lead-glazed pieces. Some of these lack decoration and some are decorated with plant motifs (red flowers, green leaves and trailers). Although not exactly the same as the decorated examples, dishes from Upper Austria have been published that resemble them in style and in form, and that show in several instances striking concordance in the case of certain motifs. On the basis of these dishes from Upper Austria, the Székesfehérvár dish with decoration on a dark ground may have been made around the mid-17th century, while the piece with floral painting on a white ground may date from the turn of the 18th century.

Another group of flat dishes is characterised by the use of a tin glaze. Some of these dishes are coated with a uniform green tin glaze inside and out, while others are decorated with green marbled glaze on the inside and sometimes on the outside, too. It seems that the tin-glazed dishes, which show certain features of Italian, German, Austrian, and Habaner dishes of the time, belong to Habaner ware; on the basis of data known to us, they are products made at the turn of the 18th century that arrived from Austria, possibly from the Austrian hereditary provinces. Similar tin-glazed dishes are currently unknown in published archaeological material recovered in Hungary.

The Habaner jugs occurring in the assemblage represent known types (*fig. 12*). The marbled jugs are dated by the specialised literature to the late 17th century–early 18th century. The above products may have been made in workshops in what is now western Slovakia, but in connection with an analogy of a piece decorated with a building and a bird Sárospatak, too, is mentioned, as a possible location for the workshop that made it. There is no data from the turn of the 18th century on Habaner potteries in Székesfehérvár.

For a long time, milk jugs were the preserve of ethnographers: it was they who investigated them, over a period from the 18th century to the present time. By dint of fragments recovered from early modern age layers during excavations, vessels of this type made their appearance in Hungary in the late 17th century/early 18th century, as a result of changes in the use of milk. In this period milk was consumed in processed forms primarily, mostly as butter, but it also featured as drink. Most of the milk vessels from the Hiemer house (*figs. 13–15*) must have been made in the period from the late 17th century to the mid-18th century, very probably in Székesfehérvár itself.

It is noteworthy that the ages of many ceramic artefacts in our assemblage point to a single period, namely to the turn of the 18th century, while parallels suggest the territories of today's Upper Austria and western Slovakia (the Czech Republic possibly) as the places where these pieces were made. The vessels in question (those from around 1700) may have been acquired in the city from traders, but may – in some cases at least – be from sets of tableware brought in from outside by new leaders of the town. Such sets may – in the opinion of the present author – have belonged to the household of Ferdinand Carl Caraffa di Stigliano, count of the Holy Roman Empire, or that of Baron Cheverelle, military commander of the city. The above-mentioned magistrates were owners of the Caraffa house next to the Hiemer house in the decades following the final recapture of Székesfehérvár from the Ottomans by Christian forces. Moreover, in the above period the cesspit belonged to the plot on which the Caraffa house stood. Only in 1737 did it pass to the plot of the Hiemer house (for changes in the plot boundaries see *fig. 2: 1*). Milk jugs are not expressly linked to tableware used by the elite, but rather to a new trend in elite eating habits, namely to increased use of liquid milk. Some of these milk jugs may have belonged to the Caraffa and Cheverelle households.

The early modern age ceramic tableware from Székesfehérvár well reflects changes that took place during this period as old wares disappeared or began to disappear with the retreat of the Ottoman Empire and new ones emerged in the form of new-type vessels for the town aristocracy. At the same time, it accords with a general European process traceable from the turn of the 18th century (and in part from the 17th century) when, along with eating habits and foods, tableware and other foodware were renewed or underwent changes.

„VERES FAZÉK, PARASZT CSUPOR, TOKÁNOS TÁL”. AZ ÍROTT FORRÁSOK SZEREPE A KORA ÚJKORI KERÁMIA KUTATÁSÁBAN

Lajkó Orsolya

Az utóbbi másfél évtizedben megnőtt a városi régészeti feltárások száma, melyek eredményeként nagy mennyiségű újkori kerámiaanyag került napvilágra. Ezek feldolgozása részben a jövő feladata. A korszak kerámia kutatása összetett vizsgálatot követel. A régészeti, a történeti és a néprajzi forrásanyag csak együtt kínál esélyt a teljes igényű feldolgozáshoz. Önmagában egyik forráscsoport sem képes a maga teljességében szemléltetni a korabeli edénykultúrát.

Ezúttal az edényművességről szerezhető történeti és régészeti információk egybevetésének lehetőségeit és a feldolgozás tapasztalatait összegzem, két 17. századi, hódmezővásárhelyi leletegyüttes – Bocskai utca és Ótemplom –, illetve a területi megyei levéltár és a városi fióklevéltár forrásai (végrendeletek, hagyatéki leltárak, limitációk) alapján. A kutatást egyúttal kiegészítik a kor főúri étkezési szokásairól informáló udvari rendtartásoknak, önéletírásoknak és szakácskönyveknek a szakirodalomban közzétett és a vizsgálat szempontjából kiemelt forrásadatai,¹ valamint más régiókban elvégzett hasonló feldolgozások eredményei.²

A történeti és a régészeti forráscsoport összevetése több szempontból is problémás. Egyrészt időrendileg, másrészt társadalmilag érintenek eltérő síkokat, illetve a készítési céltól és a leletegyüttesek összetételétől függően több esetben különbözik a vizsgálható edénykészlet, és így a használatra, a formára és a díszítményre utaló információk köre. A fazekastermékekről, azok tipológiájáról és díszítványeiről elsősorban a régészeti edénytöredékek tájékoztatnak.

Az írott forrásokban fennmaradtak a korabeli edényelnevezések és a használatukra vonatkozó adatok. Ezek a feljegyzések azonban csak keveset árulnak el az egykori edényművességről, a konyhai és a díszedények összetételéről és jellegéről. A végrendeletekben és a hagyatéki leltárakban, mivel különösebb

értéket nem képviseltek, ritkán szerepelnek a közönséges cserépedények. A 17. században nagyrészt a várakban és a nemesi kúriákban készültek vagyoneleltárak, és még a 18. században is ritkák a szegényebb társadalmi rétegek köréből származó ilyen összeírások. A vagyoni helyzet befolyásolta a háztartásokban használt edények összetételét, meghatározta azok minőségét és mennyiségét. A feldolgozáskor erre külön figyelemmel kell lennünk. Hasonló szűrőn keresztül tekinthetők a 17–18. századi főúri étkezési szokásokról tájékoztató udvari rendtartások és önéletírások asztalról, terítékről és konyhai eszközökről szóló részletei, valamint a 18–19. századi fazekas céhlimitációk, melyek a vásárokon árult, adott szempontú készítési cél szerint felsorolt tömegtermékek árát határozták meg. Az írott források eredendő szempontjai így valamennyi forráscsoportnál behatárolják a segítségükkel elérhető, a régészeti feldolgozást kiegészítő ismereteket.

A régészeti kerámiafeldolgozások alapvető sarokköve a különböző edénytípusok meghatározása és azok elnevezése. És bár a 16–17. század már írott forrásokban bővelkedő korszak, mégis hiányosak az ismereteink a korabeli edényneveket illetően. Még ha név szerint említett is egy-egy típus, ezek régészeti megfeleltetése legtöbbször problémát okoz.

Mindazonáltal az írott emlékek alapvető forrásai a korabeli edénykultúra kutatásának, nélkülük nem rekonstruálható teljességében az egykori edényművesség, a belőlük nyert ismeretekkel pontosíthatók a régészeti adatok.

¹ A kutatási eredményeket doktori disszertációmban összegeztem. F. Lajkó 2007. Lásd még Lajkó 2015.

² Simon 2000; Vida 2003.

FŐURI ÉTKEZÉSEK, UDVARI RENDTARTÁSOK

Az étkezési kultúrában a kora újkor végére jelentős változások zajlottak le. Nemcsak az étkezések rendje és társadalmi funkciója, hanem az elfogyasztott ételek minősége és összetétele is átalakult. Az új igények és lehetőségek a korábbiaktól eltérő ételkészítési szokásokat (pl. kifőtt tészta), valamint változatosabb és jellegében újszerű edénykészletet eredményeztek. Ebből az időszakból maradt ránk az első hazai, főuri étkezésekről tájékoztató étrendek – például Nádasdy-étrend (1553) vagy a Thurzó-udvar januári étlapja (1603)³ – és a fűszerhasználat szélesebb körű elterjedésével is ekkortól számolhatunk.⁴

A 17–18. század edényhasználatára vonatkozóan a legtöbb információt az udvari rendtartások asztalok terítési rendjét szabályzó bejegyzéseiből meríthetjük. Eszerint az asztali és a konyhai edények ónból, rézből, vasból, agyagból és fából, ritkábban ezüstből és üvegből készültek.⁵ A cseréparu értéktelensége miatt csak elvétve bukkan fel részletes leírásokban. A források alapján az edényeket a konyhán, az ételkészítésnél, illetve az asztalnál, a terítésnél és a tálalásnál használták.⁶

Az előforduló edénymegnevezések alapján típusaik különbözők. A fazekak és lábasok szerepe főként a főzéshez-sütéshez kapcsolódott, míg a korsók, csuprok, kancsók, bokályok, tálak és tányérok a terítés és a tálalás kapcsán bukkannak fel nagyobb rendszerességgel. Főbb formai jellegzetességeikre inkább utalásszerű adatokat találunk: *kétfülű, szoros szájú, vagy hólyagos*.⁷ Formacsoporttól függetlenül méretük szerint lehetnek nagyok, közepesek és kicsik. A korszak tálasedényei jellemzően ónból és fából gyártot-

tak,⁸ lapos formájúak,⁹ csak a 18. században válik rendszeressé a mélytányér használata.¹⁰

Az edények elnevezéseiből olykor következtethetünk a használatra (*főzésre való, vajnak való, boros, vizes és olajos*), esetleg a bennük tállalt és készített ételek formáira (*tokános, leveses*) vagy éppen az alkalomra (*lakodalmas*).¹¹ A díszítésekről kevesebb információt kapunk. Az edények *máztalanok* vagy *mázások*, egyszínű *zöldek, kívül-belül mázazottak, szépen színezettek, cifrák és festettek*. Anyagukra vonatkozóan mindössze egyetlen hivatkozást találtam, Apor Péter 1736. évi *Metamorphosis*-ában: *két kézzel beadják vala az asztalhoz a nagy veres fazék bort [...] két kézzel fogván úgy hajtják vala fel*.¹² Kézenfekvőnek tűnik, hogy a *veres* megjelölést a régészeti kerámia fazekainál és folyadéktárolóinál jellemző homokos soványítású, vörös színű anyagtypussal azonosítsuk. A korabeli régészeti együttesek redukált égetésű fekete és a világos alaptónusú fehér vagy világosbarna színű edényeire vonatkozóan nem kapunk írott információt.

Többször olvashatunk a forrásokban olyan bejegyzéseket, melyek az edények hosszabb idejű használatára utalnak (*viseltes, kopott*), és nem egy esetben találkozunk *öreg* edényekkel, ami nem a termék korát, hanem annak méretét jelölte.¹³ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem utasításában az asztaltálalásra vonatkozó egyik rendelkezés szerint: *asztalnakink, [...] ad minus nyolc tál étket egyik öreg tálra valóval adni, ebéden vacsorán*.¹⁴ Míg Datz Márton számadáskönyvében több cserépből készült főzőedény vásárlásáról szóló adat alapján a fazekak különféle méretűek, többek között *öregek* és *aprók*.¹⁵

³ Belényesy 1958; Benda 1997; Benda 2004.

⁴ A fűszerhasználat formáiról és jellegéről több korabeli forrás is megemlékezik: I. Rákóczi György utasítása (1634), Koltai 2001, 189, vagy Batthyány II. Ádám konyhamesterének és pohárnokának címzett 1691–1692. évi utasítása említendő, melyekben használandó mennyiségük szabályozása mellett tételesen szerepel a bors, a sáfrány, a gyömbér, a szerecsendióvirág, a szegfű és a só, mint általános fűszer, Koltai 2001, 208.

⁵ Benda 2005, 495.

⁶ *Sok imide-amoda tálalás, csuporba, fazékba való kiosztás...: I. Rákóczi György utasítása* (1634), Koltai 2001, 189; *...ötven tál étke adasson a mi asztalunkra*: Csáky István utasítása (1643), Koltai 2001, 192.

⁷ Apor 1982, 595.

⁸ Apor 1982, 593; Radvánszky 1986, I. 186.

⁹ Simon 2000, 138. Jan Steel 1660 után festett *Asztali áldás* című képe: Imhof 1992, 91.

¹⁰ Tányér szavunk olasz eredetű, eredetileg a felvágandó hús deszkaalátétét jelentette. Kisbán 1997, 572.

¹¹ I. Rákóczi György utasítása (1634), Koltai 2001, 189; Csáky István utasítása (1643), Koltai 2001, 192; Nádasdy Ferenc utasítása (1648), Koltai 2001, 102. és 194; Bethlen Gábor erdélyi fejedelem utasítása (1622–1623), Koltai 2001, 73; Esterházy Miklós nádor udvari rendelete (1635–1640), Koltai 2001, 88; Apor 1982, 595; Tüdős 1998, 89.

¹² Apor 1982, 18.

¹³ Az *öreg* és a *nagy* kifejezések az életkor tekintetében is gyakorta szinonim kifejezések. Tóth 1994, 116.

¹⁴ Koltai 2001, 73.

¹⁵ Simon 2000, 134.

VÉGRENDELETEK, HAGYATÉKI LETTÁRAK

A kora újkori kerámiakutatás fontos történeti forráscsoportjai a végrendeletek és a hagyatéki leltárok. A végrendeletek általában az ingatlan vagyron örökléséről rendelkeztek és ritkábban az ingó vagyontárgyokról, közöttük is – érték-telenségük miatt – csak elvéve szerepelnek tételes felsorolásban a háztartási eszközök, így a konyhai edények. Különösen, ha nem fémből, hanem fából vagy agyagból készültek. Hasonló a helyzet az inventáriumoknál is, ahol a készítés jellege szerint, helyiségenként haladva vették számba a háztartások ingó vagyontárgyait. Ezek a lajstromok azonban nem teljes igényű leltárok. A konyhai berendezést kevesebb esetben írták össze, a helyiségből legtöbbször csak a bútort és a tüzelőberendezést említik, míg a használati eszközöket és edényeket rendszerint nem részletezik. Az összeíró személye is szubjektívvá tette a listákat. Sokszor még akkor sem jegyezték le mindent, amit találtak, ha egyébként a konyhai eszközök szerepelnek is az összeírásban. A bizonyosan főzésre szolgáló edények közül nagyrészt a fémből készültek kerültek a listára, ugyanakkor a cserépből égetett, kevésbé értékes darabok gyakran kimaradtak a tételes felsorolásokból.¹⁶ Amennyiben mégis név szerint inventálják azokat, úgy legtöbbször elnevezésüket, darabszámukat, esetleg állapotukat jelölik. Mindezek alapján a konyhaedény-készletek eredeti összetételére vonatkozóan leginkább csak részinformációkat szerezhetünk.

Az átnézett megyei és városi levéltári anyagban nem maradt fenn 18. századinál korábbi végrendelet és hagyatéki leltár, így csak az 1730 és 1795 közt keletkezett iratokat vizsgálhattam. Ezekben a felsorolt házi ingóságokat általában összesített megnevezéssel jelölték, és bár kézenfekvő, hogy az *apró-cseprő házi eszközeim*,¹⁷ *minden házi mobiliumok*,¹⁸ és a *minden néven nevezhető házi ingóságaim* között a főzésnél, tálalásnál és terítésnél használt edények is ott lehetnek, azoknak filléres értékük miatt nem tulajdonítottak jelentőséget az összeírók. Az átnézett anyagban mindössze 12 olyan végrendelet és inventárium található – ez a teljes átnézett anyag egyötöde –, amelyben cserépedények is szerepelnek.¹⁹

Három végrendeletben tűnik fel név szerint konyhai edény, ebből kettő rézből készült fazék és tepszi²⁰ örökléséről, míg egy a *cseréptányérok* és

három nagy leveses, nyolc más nagy tálak hagyatékozásáról szól.²¹

Az áttekintett inventáriumokban ennél nagyobb gyakorisággal szerepel tételes felsorolásban konyhai edény. Összesen 516 cserépből égetett terméket írtak össze edénynévvel, darabszámmal, anyaguk megjelölésével.

A végrendeletek és a leltárok elemzésénél alapvető kérdés, milyen vagyoni állapotú az a személy, akinek az ingóságait összeírták. A hagyatékozók társadalmi helyzetét, vallási és vagyoni állapotát azonban ritkán jelölték, így a ránk maradt kevés adat nem alkalmas az eltérő társadalmi és vagyoni rétegek konyhai eszközanyagának tételes összehasonlítására. Egy-egy leltár alapján megfigyelhetők ugyan bizonyos tendenciák, de általános társadalmi következtetések megfogalmazására ez a mennyiségű adat nem elegendő. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a lajstromba vett konyhai edények között inkább csak a rézedények háztartásonkénti számaránya jelez érzékelhető társadalmi különbségeket, a főzésnél használt hétköznapi cserépedények esetében ilyen eltéréseket nem állapíthattunk meg.

A hagyatékokban leggyakrabban említett és legnagyobb számban képviselt konyhai edény a főzőfazék, illetve a különböző méretű tál és tányér volt. Nem feledve a társadalmi következtetések hitelességére vonatkozó és a forrásanyag jellegéből adódó kritériumokat, megállapítható,

¹⁶ Pl. Panin György hagyatéki összeírása (1790), bár tételesen ismerteti a konyhai eszközöket, egyetlen cserépedényt sem említ, holott anélkül aligha működhetett egy korabeli háztartás. Csongrád Megyei Levéltár (CSML) Szeged város tanácsi iratai számozott irat 1790. 1015.

¹⁷ Hódy Ferencz végrendelete, 1785 (CSML IV.A. 1003.s. 109.sz.); Katona György végrendelete, 1750 (CSML IV.A. 1003.s. 131.sz.).

¹⁸ Kószó Ferencz végrendelete, 1751 (CSML IV.A. 1003.s. 153.sz.).

¹⁹ CSML IV.A. 1003.s. 1.d., valamint CSML v. tan. Iratok 1790. 1015; 1788; 1794 (idézi: Juhász 1985, 462–468) és Hódmezővásárhelyi Levéltár (HML) Testamentom könyv I. és becsűjegyzékek (idézi: Tárkány Szűcs 1961, 383–415).

²⁰ Makay Zsigmond (1755) végrendelete (CSML IV.A. 1003.s. 1.d. 173) és Böröcsök István (1773) végrendelete (CSML IV.A. 1003.s. 22.sz.).

²¹ Lavner Péter végrendelete, 1771 (CSML IV.A. 1003.s. 165.sz.).

hogy a 18. századi szegedi polgári háztartásokban a 15-20 fazékból és 2-3 lábasból álló konyhakészlet volt általános. Szélsőséges példaként említhetők az 50 és az 53 darabból álló fazék-készletek.²² A cseréptányérok átlagos száma 4-5 darab, ami kevésnek tűnhet, de figyelembe kell vennünk, hogy ekkor még számottevő volt a fatalak és fatányérok használata,²³ ami nem korlátozódott kizárólag a szegényebb társadalmi rétegekre; a hétköznapiakban a vagyonosabb polgárok is ilyen tányérból étkeztek. Általános gyakorlat volt, hogy a fa- és a cserépedényeket együtt írták össze. Például Kún Mihály özvegye, Szász Panna és Kún Mihály árvái között tett osztozásban (1742) 3 cseréptál, 11 fatányér és 1 fatál,²⁴ míg Kongó Mihály házbéli ingóságainak leltárában (1795) 5 cseréptányér, 2 kis tál és 4 fatányér szerepelt.²⁵ A cseréptányér használata a 19. századra válik általánossá, párhuzamosan szorítva ki a fából készülteteket. Fémányér használatára a megyei leltárakban nem találtam

adatot, jóllehet értékük miatt minden bizonnyal felvették volna őket a listára.

A fazekak, tálak és tányérok mellett a 18. századi hagyatékok név szerint sorjazzák még a cserépből égetett korsókat, lábasokat és egy esetben a *nyeles tepsit*,²⁶ míg a fedő, a kancsó, a pohár, a bokály, vagy a kanta egy leltárban sem szerepel, pedig más források szerint számolhatunk e termékek korabeli használatával.²⁷ Csongrád megyében elsőként egy 1802. évi leltár említi a cseréppoharat (1 darab), a *kantsót* (7 darab), a *kulatsot* (2 darab) és a cserépfedőt (15 darab) mint listázott terméket.²⁸

Az edények anyagán és mennyiségén túl nemigen találkozunk egyéb információkkal. Mindössze egy esetben fordult elő a funkcióra utaló *leveses*²⁹ megjelölés, míg a tárolási helyre vonatkozóan két bejegyzést – *a házban festett fogas két darab, azokon cserépedények*,³⁰ *a konyhában egy kis tányéros almárijom*³¹ – olvashattunk.

FAZEKAS CÉHLIMITÁCIÓK, ÁRSZABÁSOK

Vizsgálati témánk harmadik forráscsoportját a piaci árszabások képezik. Az árjegyzékek a vásári tömegtermékek árát rögzítették, mértékegység és pénzegység szerint. A limitációk a leginkább keresett és széles körben használt árukat sorolják fel, ennél fogva nemcsak annak van jelentősége, mely árutípus szerepel a listán, hanem annak is, hogy az egyes típusok milyen sorrendben találhatók. Az első helyen szereplés ténye egyben az adott produktum előállításának és forgalmazásának elsődlegességét is jelezte.

Mivel Csongrád megyében nem maradt fenn 17. századi limitáció, így a 18. századi és a 19. század első feléből származó fazekas-árszabá-

sokat tudtam áttekinteni. Ezek mindegyike vármegyei szintű határozat.³² A legkorábbi vizsgált fazekaslimitáció 1740-ben, a legkésőbbi 1819-ben keletkezett. A limitációk által szabályozott termékskála jól szemlélteti a népi edényhasználatban bekövetkező 19. századi változásokat: a termékskála-bővülést, az új edénytípusok megjelenését. A 19. századi árszabásokban tűnnek fel elsőként a *mosogató tálnak való, mázas vándlingok*, a *mázas éjtszaki edények*, a *Leistulban való fazekak*, a *mázas rántotta sütő lábasok* és a *kétfülű mázas csikmákszűrők, mácsikszedők*.³³ Szembetűnő a különböző méretű és funkciójú mázas tálasedények típus és méret szerinti gazdagodása is.

²² Balogh Mihály szenátor hagyatéka (1794) és Kolb Ferenc civis (1788) hagyatéka (CSML Szeged város tanácsi iratai számozott irat 1794. és 1788).

²³ Az északkelet-magyarországi korabeli háztartásokban számuk 10 és 30 között mozgott. Vida 2003, 79.

²⁴ HML Test. I. 14–15.p.

²⁵ HML Becsü 43–44.p.

²⁶ Zsíros János árvái jószágainak felbecsültetése, 1795 (HML Becsü 22–23.p.); Kún Mihály özvegye, Szász Panna és Kún Mihály árvái között tett osztozás, 1742 (HML Test. I. 14–15.p.); Kongó Mihály házbéli ingóságainak leltára, 1795 (HML Becsü 43–44.p.).

²⁷ Simon 2000, 134; Vida 2003, 80.

²⁸ Özvegy Kóti Istvánné vagyónának leltára, 1802 (HML Becsü 164–169.p.).

²⁹ CSML IV.A. 1003.s. 165.sz.

³⁰ Baranyi Mihályné végrendelete, 1782 (HML Test. I. 282–283).

³¹ Panin György inventárium, 1790 (CSML Szeged város tanácsi iratai számozott irat 1790. 1015).

³² CSML IV.A. 1003.v. 1.d. 1740, 1743, 1781, 1791, 1803, 1811. és 1819. évi fazekas céhlimitációk.

³³ *Csik* szavunk 1590-ben, a *mácsik* 1550-ben bukkan fel először az írott forrásokban, míg a *csikmák szűrő* csak 1832-ből adatolt. TESZ II. 525, 806.

A 18. századi megyei árszabásokban mindenhol a kályhástermékek, illetve a készítésükhöz kapcsolódó munkafolyamatok ára – mint a limitációk legnagyobb tétele – állt az első helyen, megelőzve a fazekasok által gyártott egyéb árukat.³⁴ A kályhástermékek készítési költségein túl a fő produktumok között szerepeltek megyénkben a *víznek való* és az *öntöző kanták*, a *tejes fazekak*, valamint a *tsökélyebb mélységű, legnagyobb / középszerű / kisebb, kívül mázas, kívül-beliül mázas, paraszt*, vagy *közönséges tálak* és *tányérok*.

A limitációkban a termékek elnevezései és pénzbeli díjszabásai mellett legtöbbször a méretadatok – *apróbb, kisebb, közepes, nagy* – olvashatók. Az edények díszítésére azok mázas és mázatlan voltán kívül, a mázak színére – *sárga, zöld, tarka zöld mázas* –,³⁵ vagy a díszítmény tényére – *cifra* – találunk információkat.³⁶ Mindezekén túl találkozunk még az edények formai sajátosságaira – *füles, kétfülű* – és a hasz-

nálati funkciójukra utaló – *borhordó, tejes, öntöző, víznek való, mosogató, rántotta sütő* – megnevezésekkel.³⁷ A 19. századi árszabások edényeinél gyakoriak a *paraszt* és a *közönséges* jelzők,³⁸ ami jelölhette a mázatlan edényfalat, de összefüggésbe hozható az edények tömegtermelésből adódó elértéktelenedésével is.

A 18. századi árszabásokból hiányoznak a fedők, a kancsók, a csuprok, a bögrék, a cseréplábasok és a serpenyők. Ezen utóbbi termékek a 19. század folyamán kerültek fel a listákra. Hasonló a helyzet a főzőfazekakkal is.³⁹

A limitációkban felsorolt termékek alapján a 18. század végén új korszak veszi kezdetét az edényhasználatban, bővül a termékszerkezet és új edénykollekció jelenik meg. A típuskála a 19. század végi árszabásokban a legváltozatosabb. A konyhai főzőedények, mázas termékek mellett egyre nagyobb teret hódítanak a gyári termékek, a fém-, üveg- és a keménycserép-edények.

RÉGÉSZETI EDÉNYANYAG

A 17. századi hódmezővásárhelyi együttesek főként használati edényekből állnak. A régészeti kerámia valamennyi edénytípusa név szerint említett a korabeli írott forrásokban. Bár esetenként nehézséget jelenthet a történeti forrásokban felbukkanó edénynevek pontos megfeleltetése, típushoz kötése a régészeti kerámiaanyagban. Az ásatások eredményeként felszínre hozott edénytöredékek által kínált, az edények tipológiájára, készítési technikájára és az alkalmazott díszítményekre vonatkozó ismeretek köre jóval gazdagabb, mint amit az írott emlékek alapján megrajzolhatunk.

FAZEKAK

A legnagyobb számban képviselt edénytípusba a fazekak tartoznak. Anyagszínük vörös, világosbarna és fehér, soványításuk jellemzően homokos, amit a világos edénycsoportnál gyakran egészít ki apró kavics. Lehetnek fületlenek vagy fülesek, ez utóbbi esetben mindig egyfülűek. Alakjuk nyújtott, tojásdad forma (1. ábra 1), ritkábban gömbölyűbb, széles hassal és hirtelen összeszűkülő aljjal (1. ábra 2). Nyakuk alacsony, peremük kihajló, álló, rendszerint tagolt. Főként

a sávosan festett vászonfazekak csoportjára jellemzőek az egyszerű kiképzésű, S profilú peremek (2. ábra 4), míg a fehér, vékony falú, finom kidolgozású fazekaknál és a kisebb méretű konyhai edényeknél a szélesen kihajló (2. ábra 2), galléros, a vörösbarna színű mázas edényeknél pedig a többszörösen tagolt vagy hullámosra alakított, csipkézett peremforma a gyakoribb (1. ábra 2). A fazekak között a nagyméretűek peremátmérője olykor még a 30 cm-t is meghaladja. Átlago-

³⁴ Más régióban is hasonló mindez. Vida 2003, 74.

³⁵ A néprajzi gyűjteményi anyagok alapján a szentesi és a vásárhelyi központokban készültek ún. mázvirágos, vízfolyásos díszű kanták, melyekhez hasonló lehetett a 18. századi limitációk itt említett díszítménye. Csupor 2011, 281–282, 377–380. kép.

³⁶ CSML IV.A. 1003.v. 1.d. 1740–1819. árszabások.

³⁷ CSML IV.A. 1003.v. 1.d. 1740–1819. árszabások.

³⁸ CSML IV.A. 1003.v. 1.d. 1740–1819. árszabások: *paraszt tál, közönséges tányér*.

³⁹ A kancsók az észak-magyarországi árszabásokból is hiányoznak, míg a csuprok a listák alapján közkedvelt termékek, melyeket nemcsak egyenként, hanem *elegyest* is lehetett vásárolni. Vida 2003, 63. Különbég van a két régióban a fedők listabeli helyét illetően is. Míg Csongrád megyében hiányoznak a 18. századi listákról, addig a felső-magyarországi limitációkban a 17. század utolsó harmadáig mindenhol a fedők állnak a harmadik helyen. H. Csukás 2001, 17.

1. ábra. 1. Visszakarcolt festett díszű fazék, Hódmezővásárhely-Ótemplom; 2. hornyolt díszű fazék, Hódmezővásárhely-Bocskai utca. Fotó: Ferke Norbert, rajz: Czabarka Zsuzsa
Fig. 1. 1. Cooking pot with scratched and painted decoration, Hódmezővásárhely-Ótemplom; 2. Pot with fluted decoration, Hódmezővásárhely-Bocskai utca. Photographs: Norbert Ferke, drawings: Zsuzsa Czabarka

kisebbség, peremátmérőjük többnyire 5 és 9 cm közötti. Az ásatási anyag egyetlen ilyen típusú edénye egyfűlű, világosbarna anyagú, belül zöld mázas, kívül a nyakán és a hasán sekélyen húzott hornyolattal, a peremén fogaskerékkel bepecsételt mintasorral díszített (2. ábra 1).

A fazék típusú edények többsége díszítetlen, a díszítettek többnyire karcoltak vagy festettek. A festés főként belső oldali mázzal és világos edényszínnel társul, míg mázatlan edényeken ritkább. A festett ornamentelek egységesek, a mintasorok egyszerűek, főként az edények felső harmadára, a peremre, a nyakra, a vállra és a fülre húzott egyszerű vonalas díszekből állnak, míg az edényfal egészét csaknem beborító koncentrikus vonalkötegek kivételések (2. ábra 4). Díszítéstechnikai szempontból önálló típust képviselnek a festett sávok, a sávokon visszakarcolt díszrel ellátott edények, melyek jellemzően világosbarna és fehér anyagúak, de egy csoportjuk világosvörösre égetett. A visszakarcolt festett mintát összetett szerkesztési elv szerint sávosan vitték fel, a vörös engobe-ba rendszerint egyenes, koncentrikusan körbefutó vonalkötegeket, bebökődött pontsorokat, rövid, félhold alakú benyomkodásokat, ún. pikkelymotívumokat karcoltak (1. ábra 1).

Ezektől eltér az anyagában durvább, vörös színű, belül mázatlan, kívül kevés, egyszerű ornamentalsel díszített, engobe-bal festett fazekak egy csoportja, melyeknél a szabálytalanul ferdén húzott ecsetvonások és a rácsminta jelenti a díszítményt. Nemcsak a fazekak, hanem a folyadéktároló edények között is szerepelnek hasonló típusok. Főként az Alföld keleti régiójában fordulnak elő nagyobb számban.⁴² Ezek a termékek kivitelezésük alapján valószínűleg nem túl távoli vidékről érkeztek. Az sem kizárt, hogy helyben készültek és szerepük a tároláshoz kapcsolódott. Az írott források alapján a 18. század végéig égettek olyan fazekakat Hódmezővásárhelyen, amelyek a helyi, nem tűzálló agyagból készültek,⁴³ majd használatuk,

sak a 22-24 cm szájbőségű, 3,5-4,5 literes típusok, míg a kisfazekak 12-16 cm-es peremátmérővel készültek, úrtartalmuk többnyire 2-3 liter.

Különleges az ótemplomi leletegyüttes egyik fazeka, melynek alját kilyukasztották (2. ábra 3). Szerepe kapcsolható a tejfeldolgozáshoz,⁴⁰ esetleg az írott forrásokból ismert, a kora újkorban meghonosodó új ételkészítési mód, a kifőtt tészta – metélt, mácsik, laska – leszűrésére használták. Bornemisza Anna szakácskönyvének bejegyzése szerint a nyers tésztát kilyukasztott fazék fenekén keresztül kell a forró vajba 'általereszteni'.⁴¹

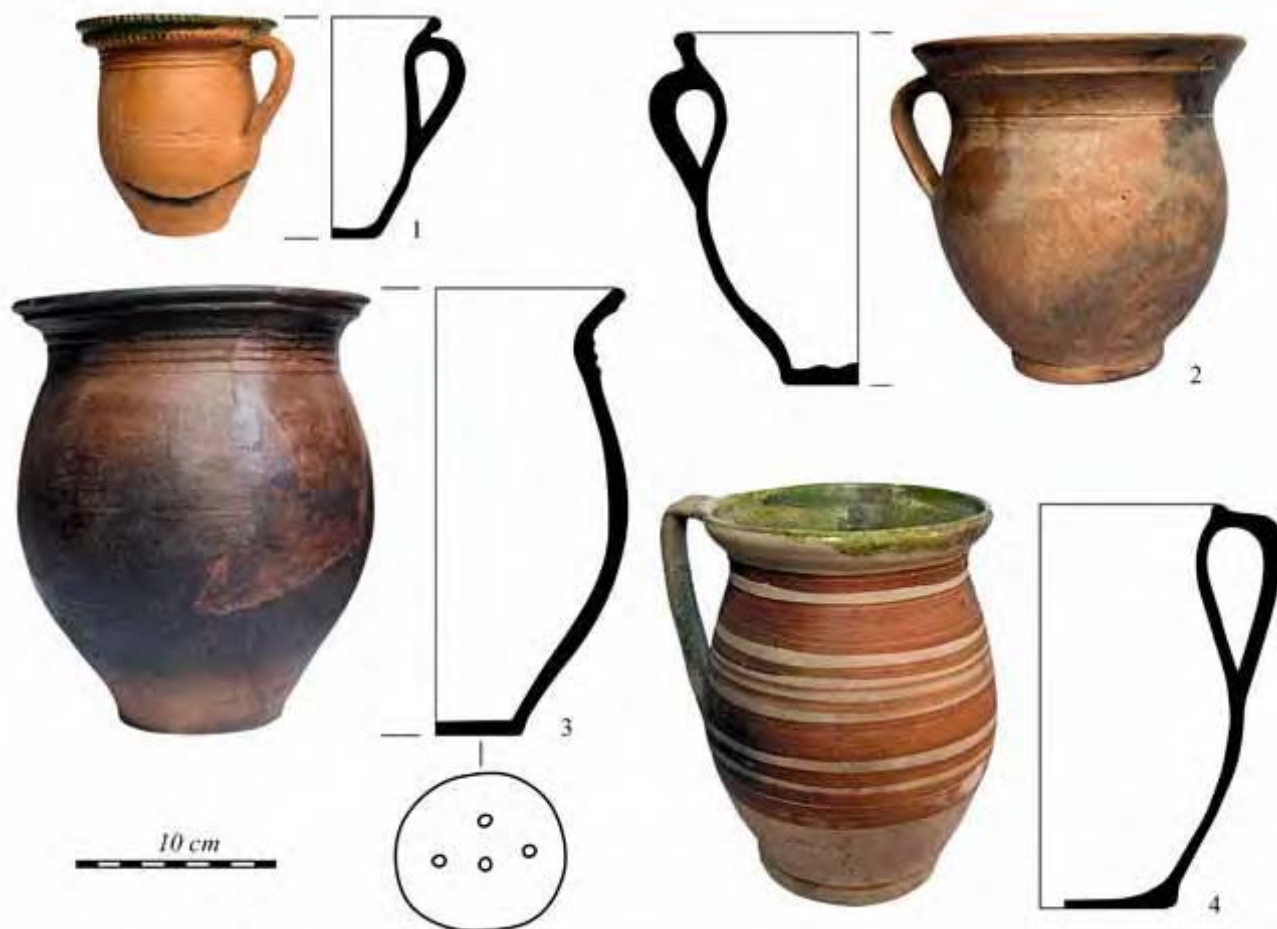
Külön csoportot képviselnek a bögrék. Formájukat tekintve fazékszerűek, de méretükben

⁴⁰ Hatházi – Kovács 1996, 48.

⁴¹ Lakó 1983, 223.

⁴² Rusu 2002, CV/a-b; Kovács 2001, 12. kép 3; D. Szabó 2010, 16. tábla 1–4. kép.

⁴³ Hódmezővásárhelyen három agyagbánya működött, melyekből nem tűzálló, minőségi besorolása szerint IV. fokozatú agyagot bányásztak. Kalecsinszky 1905, 177.

2. ábra. 1. Belül mázas bögre; 2. kisfazék; 3. fazék; 4. festett vászonfazék. 1, 3–4: Hódmezővásárhely-Ótemplom; 2: Hódmezővásárhely-Bocskai utca. Fotó: Ferke Norbert, rajz: Czabarka Zsuzsa
 Fig. 2. 1. Mug glazed inside; 2. Small cooking pot; 3. Cooking pot; 4. Painted tagine-like cooking pot. 1, 3–4: Hódmezővásárhely-Ótemplom; 2: Hódmezővásárhely-Bocskai utca.
 Photographs: Norbert Ferke, drawings: Zsuzsa Czabarka

a gömöri tömegtermékek elterjedésével párhuzamosan, a 19. századra teljesen visszaszorult.⁴⁴

Formai jegyei szerint fazék típusú edény a köcsög, melynek 17. század végi használatát a vásárhelyi anyag alapján nem sikerült megnyugtató módon igazolni, de nem zárható ki, hogy a fazékok vagy a kanták között akad nem egy olyan, amely eredetileg e típushoz tartozott.⁴⁵ A köcsög szó a 18. századi megyei árszabásokban nem fordul elő,⁴⁶ viszont a „tejes fazék” funkciójában és formája szerint alighanem azonos típusú edényt jelöl.

FEDŐK

Formailag önálló csoportot alkotnak, funkciójukat tekintve a főzéshez, tároláshoz és tálaláshoz egyaránt kapcsolhatók. Számarányuk, a fazékhé ként meghatározott edénytöredékekhez képest jóval kevesebb, ami a használati jellegük és szerepük alapján nem meglepő. Az írott forrásokban is hasonló ez az arány.⁴⁷

Valamennyi fedő kúpos kiképzésű, gombos (3. ábra), főként téglavörös, ritkábban fehér vagy világosbarna színű, két esetben redukált

⁴⁴ Kresz 1960, 328.

⁴⁵ Más korabeli együttesben kivételesen előfordulnak, lásd Hatházi – Kovács 1996, 48, 25. kép 1; Kozák 1966, 84, 2. kép, 86, 4. kép.

⁴⁶ Csongrád megyében a *tejes kötsög* kifejezés először az 1819. évi árszabásban bukkan fel. CSML IV. A. 1003.v. 1.d. 1819. évi árszabás.

⁴⁷ Simon 2000, 134; Vida 2003, 75.

3. ábra. Festett fedő, Hódmezővásárhely-
Ótemplom. Fotó: Ferke Norbert,
rajz: Czabarka Zsuzsa
Fig. 3. Painted lid, Hódmezővásárhely-
Ótemplom. Photograph: Norbert Ferke,
drawing: Zsuzsa Czabarka

égetésű, szürke. A peremek kiképzése a fazekakéval azonos, rendszerint belső oldalukon tartóbordával tagolt. A díszítések ritkák, általában mázatlanok, amennyiben mégis díszítettek, úgy legtöbbször a palást külső oldalára vörös engobe-ot festettek.⁴⁸ Kivételesek a redukált égetésű, fényezett, vagy vörös színű, karcolt

díszű, esetleg szintelen fedőmáz alatt sárgás-fehér engobe alapon színessel írókázott darabok.⁴⁹ Az anyagösszetételben és a díszítményben megfigyelt különbségeknek megfelelően a legnagyobb számban képviselt a díszítmény nélküli, sokszor kormos fedők szerepe a főzéshez, míg a mázas, színes festett fedők a tároláshoz, tálaláshoz köthető. Funkciójuk inkább díszítő, mintsem használati.

FOLYADÉKTÁROLÓ EDÉNYEK

A régészeti együttesek második legnépesebb csoportja a folyadéktároló edényeké. Az előkeült töredékek nagy formagazdagságot tükröznek. Jelen vannak köztük a labdás-, a becsípett, a tölcséresen kihajló, az összenyomott kiöntőjű, a kerek szájú, a szűrőlemez, a kiöntőcsöves és a csöcsös fülű korsók, kanták és kancsók különböző darabjai. Döntően mázatlanok, redukált égetésű, szürke, szürkésfekete (4. ábra 2), vagy téglavörös színűek. Különböző méretűek, formacsoporttól függetlenül legtöbbször 15-30 cm magas, a peremátmérők 7-9 cm között változnak. Hiányoznak a néprajzi anyag szűk szájú (1-2 cm) butykosai. A fülkarimás, gyakran becsípett szájkiképzésű korsók a 16-17. században általánosan elterjedtek, mázatlan és mázas kivitelben egyaránt készültek.⁵⁰ Korsó szavunk „öblös cserép-, illetve üvegedény” használatban 1395-től adatolt,⁵¹ a szűk szájnylású butykos először 1669-ben bukkan fel az írott forrásokban.⁵²

A csoport edényei általában fülesek, a téglavörös és fekete színű korsókon és kantákon a hosszanti bemélyítéssel tagolt fülek, a vörösöknél a tűzdelte szalagfülek az egyeduralgok. Formájuk alapján elkülöníthetőek a szűrőbetétes, becsípett szájú, téglavörös színű, mázatlan vizeskorsók (4. ábra 3). Ez az edénytípus átmenetet képvisel a népi kerámia szűk szájú korsói és tag szájnylású kantái között.

A kisebb méretű asztali edények, korsók és kancsók között több kívül-belül mázas, világos alapon színessel írókázott darab is előfordul, néhány metéltmázú. Az edényfal polírozása és mintába simítása a redukált égetésű korsók sajátja, míg a fésűsen karcolt, sűrű hullám- és ívkötegek és a bepecsételt mintasorok a téglavörös edények egy csoportjánál is feltűnik, de csak a feketéken kíséri a karcolt ornamenseket csiszolt minta. A vonalas, a rácsos, a szírommintás

⁴⁸ Számos más korabeli leletegyüttesből is ismerünk hasonlókat: Tomka 2005, 672-675. ábra; Fodor – Kozák 1970-1971, 153, 187, 34. kép; Dordević, J. – Dordević, V. 2005, 273, fig. 12/8-9.

⁴⁹ Az írókás mázas fedők előfordulása más korabeli leletegyüttesben is kivételes, megjelenésük a hasonló díszű asztali edények elterjedésével hozható kapcsolatba.

⁵⁰ *Keramische Bodenfunde* 1982, 164, 252; Lázár 1986, 51, 5. kép 1-4; Radić – Bojčić 2004, 187, Pl. 361.

⁵¹ Tész II. 583.

⁵² Tész II. 397.

4. ábra. 1. Lábas serpenyő; 2. fekete korsó;
3. szűrőbetétes vizeskorsó.

1–2: Hódmezővásárhely-Bocskai utca;

3: Hódmezővásárhely-Ótemplom.

Fotó: Ferke Norbert, rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig. 4. 1. Skillet with legs; 2. Black jug;

3. Water jug with a built-in strainer.

1–2: Hódmezővásárhely-Bocskai utca;

3: Hódmezővásárhely-Ótemplom.

Photographs: Norbert Ferke,

drawings: Zsuzsa Czabarka

és a visszakarcolt vörös engobe festésű folyadékátárolók döntően mázatlanok, halványvörös színűek, szemcsés anyagúak.

LÁBASOK

A fazekakban való főzéstől eltérően a lábasokban és a lábas serpenyőkben sütni, pirítani és pörkölni lehetett az ételt. A vásárhelyi anyagban egy kiegészített lábas serpenyő (4. ábra. 1) és még további nyolc, eredetileg legfeljebb négy különböző edényhez tartozó töredék található, melyek legjobb párhuzamait a 17–18. századi együttesekből ismerjük,⁵³ de a forma a néprajzi anyagban sem ismeretlen.⁵⁴ A csoporthoz sorolt kerámiatermékek világosbarna és fehér színűek, anyaguk és használatuk alapján – a leletgyüttesek azonos nyersanyagból készült főzőfazekaihoz hasonlóan – kereskedelmi áruként érkezhettek az Alföldre. Formai jellemzőjük az összeszűkülő nyak, a kiszélesedő has és a széles alj. Rendszerint nyelesek, háromlábúak, a lábak hosszúkásak, végükön elkeskenyedők. A nyelek hengeresek, a nyaktól egyenletesen szélesedők, belsejük üreges, végük bütyökben záródó. Az edények belseje mázas, zöld vagy barna színű, oldalfaluk hornyolt.

⁵³ Benda 2006, 299, 12–14. kép; Lázár 1986, 43; Hatházi – Kovács 1996, 48, 28. kép 14; Kovács 1991, 170, Pl. 4.1, Pl. 6.3; Fodor – Kozák 1970–1971, 187–188, 34–35. kép.

⁵⁴ Csupor – Csuporné Agyal 1998, 68, 121. ábra; Siklósi 2002, 109, 71. ábra.

5. ábra. Írókás festett tányér töredéke, Hódmezővásárhely-Ótemplom. Fotó: Ferke Norbert, rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig. 5. Fragment of a plate coloured using paste, Hódmezővásárhely-Ótemplom. Photograph: Norbert Ferke, drawing: Zsuzsa Czabarka

TÁLASANYAG

A tálasanyagot a gyorskorongolt, finom szemcséjű homokkal soványított, anyagukban vörösre, sárgásfehérre és világosbarnára égetett tál- és tányértöredékek jellemzik, elvéve akad néhány redukált égetésű, szürkésfekete színű darab. A tálak és tányérok döntően laposak, rajtuk több esetben felakasztást szolgáló függesztőfülekkel. A felfüggesztést kivétel nélkül akasztófülek kialakításával oldották meg. Hiányoznak a lyukasztott fenékszegű darabok. A fülkiképzések kétfélek. A tányéroknál gyakoribb a függőlegesen ragasztott agyaggombóc, míg a nagyobb méretű edényeknél inkább a téglalapformára vágott, két végén az edénytesthez vízszintesen applikált, függőleges lyukirányú agyagszalag a jellemző. A tálak pereme rendszerint hangsúlyozott, a tányéroké inkább egyenletesen sima és elvékonyított. Oldalfaluk sima vagy sinces kiképzésű. A fenéktükrök jellemzően egyenesek, időnként enyhe homorullal alakították ki ezt a részt.

Díszítésük változatos. Az írott források alapján és a régészeti együttesek szerint is a 17–18. század tányérjai és táljai mázasak. A vásárhelyi anyagban is csak néhány mázatlan, redukált

égetésű darab található. A tálak és tányérok általában zöld és sárgásbarna egyszínmázusak, de jelentős csoportjuk szintelen fedőmáz alatt, világos vagy sötét alapon írókával színes-festett geometrikus és növényi ornamensekkel díszített (5. ábra). A tálak és tányérok öblét, peremét fehérre vagy sötétre színezett híg engobe alpra festett színes motívumokkal díszítették. A fedőmázak rendszerint szintelenek. A fehér alapon a minták vörös és zöld színűek és sötétbarnával kereteltek, míg a sötét – barnásvörös és sötétbarna – alapú edényeken az ornamensek zöldek és fehérek, a kontúrozás pedig, ha van, fehérrel készült.

Az írókás mázas kerámiastílus Európaszerte közel azonos időben jelenik meg, az alkalmazott technika, a díszítés és a színvilág bizonyítja a stílusbeli hasonlóságot, de a felhasznált ornamensek tekintetében mutatkoznak területi különbségek.⁵⁵ Szembetűnő például, hogy a vásárhelyi anyagból hiányoznak a felső-magyarországi régió írókás táljain és tányérjain gyakori „szemes”, szőlőfürt- és tojásmotívumok, valamint a nyugat-európai kultúrkörben meghatározó emberalakos ábrázolások.⁵⁶ Ugyanakkor jellemzőek a háromszirmú, spirális kacsban végződő virágok, az egy száron ülő, megtört ívű, húsos borsólevélké és a peremeken végigfutó, hol szétnyíló, hol bimbószerűen félkörívre hajlított, vörös színű akantuszlevelek. Több darabon is találkozunk a karéjos, gömbös végű kacsminákkal, a motí-

⁵⁵ Stephan 1987, 68–69; Soproni 1981, 190.

⁵⁶ Vida 1999, 22; Stephan 1987, 89, Abb. 80, 90, Abb. 81, 92, Abb. 83.

vumok pöttyözéses keretelésével, és a növényi száraz vízszintes irányú, egymással párhuzamosan festett vonalas áthúzkodásával.

A régészeti adatok és az írott források egyöntetűen azt mutatják, hogy az írókás mázas edények megjelenésükkor még inkább tálalásra szolgáló díszedények, és bár megjelenésükkel egyfajta reprezentációt képviseltek, használati szerepük mindvégig meghatározó lehetett.⁵⁷

A 18. századi inventáriumok tányérjainál és táljainál használt gyakori lekicsinyítő jelzők, a lakásban elfoglalt helyük változása és a fatá-

nyérok használatának fokozatos kiszorítása általános elterjedésüket fémjelzi. Azokban a háztartásokban, ahol nem volt értékesebb ón- vagy kristályüveg edény, ott az írókás mázas termékek tölthették be a társadalmi reprezentáció szerepét, mely edények ugyanakkor használatban lehettek, ha nem is a mindennapok során, de különleges alkalmakkor, jeles eseményekkor ezekben tálalhattak, vagy ezekkel teríthettek. Még a 18. század végén is találkozunk nem egy olyan háztartással, melynek legértékesebb őrített vagyontárgya a mázas cserépedény volt.⁵⁸

ÖSSZEGZÉS

Összegzésképpen megállapítható, hogy bár a történeti források számos tanulsággal szolgálnak a korabeli edényhasználatról és a háztartások tárgyi ellátottságáról, ezek információs tartalma több szempontból is korlátozott. Az egykori edények típusairól és az alkalmazott díszítményekről viszonylag keveset árulnak el, a készítési technikára pedig lényegében semmilyen felvilágosítást nem szolgáltatnak. Jellemzően az elit, a tehetősebb társadalmi rétegek hétköznapijaiba engednek betekintést, és ritkán szólnak a kevésbé tehető lakosság életkörülményeiről. A cserépből készített termékek, viszonylagos olcsóságuk és értéktelenségük miatt, ritkán szerepelnek a számadáskönyvekben, végrendeletekben és hagyatéki leltárakban, és a korabeli emlékiratokból, udvari rendtartásokból is csak keveset tudhatunk meg ezek használatáról.

A régészeti adatok alapján úgy tűnik, hogy a korszak mázas, gazdagon festett asztali edényei

bizonyos szempontból a társadalmi reprezentáció kellékei,⁵⁹ de ebben a szerepükben is alapvetően használati kerámiaként funkcionálhattak, nem pusztán lakásdíszként szolgáltak. A mindennapok konyhai edényei széles körben elterjedtek és a használat alakította formák és díszítmények viszonylagos állandósága miatt regionális összehasonlításra és társadalmi következtetések levonására kevésbé alkalmasak.⁶⁰ A kora újkorban a piac ízlése még egységesebb, és ha a helyi igények módosítják is adott szinten a formát és a díszítményt, az agyagból készített használati edények terén nem érhető tetten az a társadalmi szekularizáció, ami az étkezési rend és az asztali etikett kapcsán tapasztalható.

Ahhoz, hogy a korszak edényművességét teljességében feltárhassuk és bemutathassuk, komplex kutatási módszer, a régészeti, történeti, képzőművészeti és néprajzi források együttes alkalmazása szükséges.⁶¹

⁵⁷ Hasonló következtetésre jutott Tomka Gábor is az ónodi és a szendrői anyagok vizsgálata kapcsán. Tomka 2005, 128.

⁵⁸ Vida 2003, 86.

⁵⁹ Weitschawar 2002, 65–66.

⁶⁰ Holl 2005, 187.

⁶¹ A fényképek elkészítéséért Ferke Norbertnek tartozom köszönettel.

IRODALOM

- Apor 1982 Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. In: *Magyar emlékirók, 16–18. század*. Szerk.: Bitskey István. Budapest 1982, 585–693.
- Belényesy 1958 Belényesy Márta: Egy 16. századi főúri étrend kultúrtörténeti és néprajzi tanulságai. A Nádasdyak 1550-ből származó számadásai alapján (Die kulturhistorisch- und ethnographische Bedeutung einer Speisenfolge auf dem Tische des Gutherren Nádasdy aus dem XVI. Jahrhundert. Auszug aus dem Rechnungsausweis für 1550 der Familie Nádasdy). *NÉrt* 40 (1958) 133–153.
- Benda 1997 Benda Borbála: Egy 17. század eleji étrend – egy kutatás kezdete és lehetőségei. In: *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. Szerk.: Romsics Imre – Kisbán Eszter. Kalocsai Múzeumi Értekezések 2. Kalocsa 1997, 25–31.
- Benda 2004 Benda Borbála: Nádasdy-alkalmazottak étrendje a 17. század közepéről. *Századok* 138:4 (2004) 931–955.
- Benda 2005 Benda Borbála: Étkezési szokások a 17. századi magyar főúri udvarokban. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest 2005, 491–510.
- Benda 2006 Benda Judit: Fazekasműhely a 18. századi Vízivárosban (Eine Töpferwerkstatt in der Budaer Wasserstadt des 18. Jahrhunderts). *BudRég* 40 (2006) 295–311.
- H. Csukás 2001 *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek árszabásai (1626–1820)*. Szerk.: H. Csukás Györgyi. Budapest 2001.
- Csupor 2011 Csupor István: *Az Alföld népi kerámiaművészete*. Budapest 2011.
- Csupor – Csuporné Angyal 1998 Csupor István – Csuporné Angyal Zsuzsa: *Fazekaskönyv*. Jelenlévő Múlt. Budapest 1998.
- Dordević, J. – Dordević, V. 2005 Dordević, Jelena – Dordević, Vojislav: Rezultati arheoloških istraživanja višeslojnog lokaliteta Staro Selo u Idvoru 2002–2004. Godine (The results of archaeological excavations of the multi-layered locality of Staro Selo in Idvor 2002–2004). *Journal of the Serbian Archaeological Society* 21 (2005) 251–280.
- Fodor – Kozák 1970–1971 Fodor László – Kozák Károly: Leletgyűttesek a románkori székesegyház környékéről (Ensembles de trouvailles des alentours de la cathédrale de l'époque romane). *EMÉ* 8–9 (1970–1971) 147–199.
- Hatházi – Kovács 1996 Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez* (The Gothic Church Tower in Vál. Data to the 14th–17th Century History of Vál). A Szent István Király Múzeum Közleményei B.45. Székesfehérvár 1996.
- Holl 2005 Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. VAH 17. Budapest 2005.
- Imhof 1992 Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Budapest 1992.

- Juhász 1985 Juhász Antal: A konyha berendezése és eszközanyaga. In: *Szeged története II.* Szerk.: Farkas József. Szeged 1985, 462–468.
- Kalecsinszky 1905 Kalecsinszky Sándor: *A magyar korona országainak megvizsgált agyagai.* Budapest 1905.
- Keramische Bodenfunde* 1982 *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit.* Hrsg.: Harl, Ortolf. Wien 1982.
- Kisbán 1997 Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In: *Életmód. Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3.* Főszerk.: Balassa Iván. Budapest 1997, 417–583.
- Koltai 2001 *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek, 1617–1708.* Szerk.: Koltai András. Budapest 2001.
- Kovács 1991 Kovács, Gyöngyi: 16th–18th century Hungarian pottery types. *Antaeus* 19–20 (1991) 169–180, 351–361.
- Kovács 2001 Kovács Gyöngyi: Törökszentmiklós a török korban. A szentmiklósi török palánk. In: *Fejezetek Törökszentmiklós múltjából.* Szerk.: Selmeczi László – Szabó Antal. Törökszentmiklós 2001, 169–221.
- Kozák 1966 Kozák Károly: A sümegi és szigligeti vár XVII. századvégi kerámiája (Die Keramik vom Ende des 17-ten Jahrhunderts der Schlösser von Sümeg und Szigliget). *VMMK* 5 (1966) 81–89.
- Kresz 1960 Kresz Mária: Fazekas, korsós, tálás. Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához (Potter, jug-maker, dishmaker. Some contributions to the research and comparison of Hungarian pottery works). *Ethnographia* 71 (1960) 297–379.
- F. Lajkó 2007 F. Lajkó Orsolya: *A Dél-Alföld edényművészete a kora újkorban. A 17. századi hódmezővásárhelyi kerámia néprajzi és régészeti összefüggései.* Doktori disszertáció, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2007.
- Lajkó 2015 Lajkó Orsolya: „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...”. Adatok a kora újkori edényművészet és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához (‘I know it by the sherd what kind of pot it was...’. Data on the Research on Early Modern Pottery Manufacture and the Origins of Hungarian Folk Pottery). Szeged 2015.
- Lakó 1983 Lakó Elemér: *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból.* Bukarest 1983.
- Lázár 1986 Lázár Sarolta: Az egri vár törökkori magyar cserépedényei (Ungarische Töpferwaren der Burg von Eger aus der Türkenzeit). *EME* 22 (1986) 35–63.
- Radić – Bojčić 2004 Radić, Mladen – Bojčić, Zvonko: *Srednjovjekovni Grad Ružica.* Osijek 2004.
- Radvánszky 1986 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III.* Budapest 1986. (Reprint.)
- Rusu 2002 Rusu, Adrian Andrei: *Cetatea Oradea. Monografie arheologică vol. I. Zona palatului episcopal* (Grosswardeiner Festung. Archäologische Monographie, Band I. Der Bereich des Bischöflichen Palastes). Oradea 2002.

- Siklósi 2002 Siklósi Gyula: Hadi események és erődítési munkálatok Székesfehérvárott a 16–17. században. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 83–90.
- Simon 2000 Simon Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században* (Die Burg Füzér im 16.–17. Jahrhundert). Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Miskolc 2000.
- Soproni 1981 Soproni Olivér: *A magyar művészeti kerámia születése. A török hódoltság kerámiája* (Leadglazed Turkish and Hungarian Pottery from the Time of the Turkish Occupation in Hungary). Budapest [1981].
- Stephan 1987 Stephan, Hans-Georg: *Die bemalte Irdenware der Renaissance in Mitteleuropa*. München 1987.
- D. Szabó 2010 D. Szabó László: Utcaház a Péterfiában (House with a street front on Péterfia). *DMÉ* 2010, 53–72.
- Tárkány Szűcs 1961 Tárkány Szűcs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest 1961.
- TESZ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest 1967–1976.
- Tomka 2005 Tomka Gábor: *Északkelet-Magyarország kora újkori kerámiája*. Doktori disszertáció, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2005.
- Tóth 1994 Tóth István György: Harangkongás és órakettyegés. A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században. In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk.: Zimányi Vera. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9. Budapest 1994, 115–132.
- Tüdős 1998 Tüdős S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a 17. század alkonyán* (Everyday Life of the Szekler Aristocracy in the Late Seventeenth Century). Kolozsvár 1998.
- Vida 1999 Vida Gabriella: *A miskolci fazekasság a 16–19. században* (The Pottery of Miskolc). Officina Musei 8. Miskolc 1999.
- Vida 2003 Vida Gabriella: Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-Magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján (Vessels for practical use and ornamentation in 17th–18th century North-Eastern Hungary, with special regard to Borsod County, based on the limitations, archaeological finds and inventories). *NÉrt* 85 (2003) 61–92.
- Weitschawar 2002 Weitschawar – Bajcsa-Vár. *Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002.

‘RED POT, SMALL RUSTIC MUG, DISH FOR MEAT STEW’.
THE ROLE OF WRITTEN SOURCES IN THE RESEARCHING OF
EARLY MODERN AGE POTTERY

Orsolya Lajkó

In a departure from the practice earlier on, the attention of archaeology is turning increasingly in a new direction, towards pottery products dating from the 17th and 18th centuries. The researching of ceramics from this period requires a multidisciplinary approach. In addition to archaeological source material, research findings in the fields of ethnography and history must also be used if the topic is to be studied comprehensively. One group of sources alone is unable to offer a complete picture of vessel culture in this period.

In the study, the possibilities for bringing together the available historical and archaeological data concerning vessel art are summarised, as are the observations made during the processing of this information. The material used was two 17th-century assemblages (Bocskai utca and Ótemplom) from Hódmezővásárhely, sources from the local county and town archives, and data to be found in memoirs and in the household records of noble families.

Correlation of historical and archaeological sources is difficult from a number of standpoints. The sources touch upon issues that differ in some measure, chronologically on the one hand and socially on the other. For their part, vessel sets often differ depending on their intended purpose and on the composition of assemblages of finds. Thus, the data regarding use, shape, and decoration differ.

By the end of the early modern age, significant changes had taken place in eating habits in Hungary. New demands and possibilities resulted in ways of preparing food that differed from those earlier on and, accordingly, in a more varied selection of vessels, one that was newish in character.

The functions of earthenware vessels were complex. The vessels’ role in connection with the preparing of food, as well as with serving and storing it, was crucial. Regarding their types, they must have included – using the terminology of the early modern age sources – cooking pots, jugs, mugs, pitchers, skillets with or without legs, small pots, dishes, plates, and lids. In size, they were generally large, middling, and small; as regards decoration, they were ‘unglazed, glazed inside and out, green and multi-coloured, finely coloured, painted, and highly ornamented’. The sources scarcely contain references to the principal characteristics concerning form, e.g. ‘two-handled’, ‘narrow-lipped’, ‘bulbous’, ‘spouted’, and ‘handled’. Identifications of function, too, are rare, e.g. vessel designations such as ‘for cooking’, ‘for butter’, ‘for wine’, ‘for water’, and ‘for oil’, and those that make reference to the kinds of food prepared – e.g. ‘for meat stew’, ‘for soup’, and, sometimes, that indicate the occasions at which they would be used, e.g. ‘for a wedding feast’. Use of vessels over longer periods is indicated in the written sources by the adjectives ‘worn’ and ‘shabby’; at the same time, large vessels are described as ‘old’.

Information on everyday pottery products, and on their typology and their different kinds of decoration, is yielded first and foremost by vessel fragments recovered by archaeologists. At the same time, vessel names from the time survive in the written sources, as do data referring to the use of vessels. If as full a picture as possible is to be drawn of vessels produced in this era, utilisation of the archaeological sources in company with the historical ones is essential.

FAZEKASSÁG EGY HAJDANI DÉL-DUNÁNTÚLI MEZŐVÁROSBAN. DECS-ETE, A 7. HÁZ RÉGÉSZETI LELETEI

Miklós Zsuzsa – Vizi Márta

A középkori Ete a Tolna megyei Sárközben található, Szekszárdtól délre, kb. 10 km-re, Decstől nyugatra, mintegy 3 km-re. A Sárköz nyugati szélén emelkedő dombsor közelében, egészen a Sárvízig húzódó, hosszan elnyúló, a közvetlen környék legmagasabb dombján épült fel a település, amely a középkor folyamán a Sárköz egyik legnagyobb és legjelentősebb mezővárosává fejlődött (1. ábra).

Az északkelet–délnyugati irányú dombot három oldalról tavasszal még ma is víz övezi. A település teljes hossza kb. 700 m, szélessége pedig mintegy 300 m. A földnyelv délnyugati vége a legalacsonyabb, innen kiindulva északkelet felé fokozatosan emelkedik. Az árterülethez mért relatív magassága a nyugati végén kb. 3 m, a keleti végén 5-6 m. Tengerszint feletti magassága 97 m. A lelőhelyet ma kettévágja a Szőlőhegyre vezető betonút.

A MEZŐVÁROS TÖRTÉNETE

A település birtokosára vonatkozó első adat 1398-ból származik, ekkor Decssel együtt a váci káptalan birtoka volt. A Szentlélek tiszteletére szentelt templomát a pápai tizedjegyzék említi először, 1398-ban.¹

Az Árpád-kori eredetű település virágkora a 15–16. századra tehető. Egy 1535-ből származó feljegyzés szerint Ete mezőváros volt.²

A törökök 1543-ban hódították meg a Sárközt, de a sárközi falvak nagy része Szigetvár elestéig (1566) a szigetvári várnak adózott és

dolgozott. 1566 után azonban teljesen török uralom alá jutott. A török adólajstromok szerint 1557-ben 155 háza volt, 1572-ben pedig 192. A lakók számát ennek alapján 800-1000 főre tehetjük.

A város Holub József kutatásai szerint 1620–1627 között pusztulhatott el, 1627-ben már puszta volt („jó város volt, most népében ami vagyon, Deczön lakik”).³ Molnár Antal szerint pusztulása a korábban feltételezettnél valamivel előbb, a török háborúk alatt következett be.⁴

A MEZŐVÁROS 16. SZÁZADI FAZEKASSÁGA A RÉGÉSZETI LELETEK TÜKRÉBEN

A mezőváros területén már az 1933-ban végzett ásások során előkerültek a helyi fazekasok létét bizonyító, 16. századi edényégető kementék (2. ábra 1, 3),⁵ bennük és körülöttük sok edénytöredékkel és kályhacsempe-negatívval.⁶

A feltárásokat vezető Csalogovits József rajzokkal kísért levélben számolt be az eredményekről Bátky Zsigmondnak, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának (3. ábra).⁷ Az egyik

¹ MonVat I/1. 287, 311; Holub 1958, 3.

² Pozsonyi kápt. lev. Capsa 63. fasc. 3. nr. 2; Holub 1958, 5.

³ Holub 1958, 12.

⁴ Molnár 2006, 66–67.

⁵ Csalogovits 1935; Csalogovits 1937.

⁶ Csalogovits 1937, 330, 12–13. ábra.

⁷ Csalogovits József levele Bátky Zsigmondhoz, a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) főigazgatójához.

1. ábra. Decs-Ete, légi fotó a lelőhelyről (2000) a házhelyek foltjaival, nyíllal megjelölve a 7. és 10. ház helye. Fotó: Miklós Zsuzsa

Fig. 1. Decs-Ete, aerial photograph (2000) of the site. Locations of one-time buildings are indicated by paler patches. The arrow denotes the sites of Building No. 7 and Building No. 10. Photograph: Zsuzsa Miklós

edényégető kemencéről fotót is mellékelte a levélhez (2. ábra 3).

Az *Uj Nemzedék* című helyi lap Csalogovits Józseffel a helyszínen interjú készített, amely az egyik kemence máshonnan nem ismert leírását is tartalmazza: „A vályogból készült vöröses tüzelő szekrény fölött a gömb alakú, öt méter átmérőjű kemence terebélyesedik. Egy betört résen keresztül jól látható a sok küllőjű égetőlap, amelyen az edényeket helyezték el és egyúttal a lángok szabályozására is szolgált” (4. ábra).⁸

Csalogovits ásatását a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Höllrigl József is meglátogatta 1933 júliusában. Beszámolója szerint „az egyik helyen egy félig ép, a másikban két csaknem teljes cserépegető kemencét talált, az utóbbiak telve voltak töredékekkel, ezek 1. banyakályha szemek, 2. reneszánsz diszes

mázatlan kályha fiókok és nagyobb számban azok negatívjai, 3. szűkszáju mázatlan korsók töredékei. Mindezen darabok meglehetősen kései korra, a XVI. század végére vallanak, ezek datálnák tehát a kemencék, illetve a község elpusztulását”.⁹

Csalogovits József későbbi publikációjából¹⁰ megtudjuk, hogy a korabeli szinttől 60 cm mélyen talált két kör alaprajzú, földbe mélyített, eltérő méretű égetőkemence közül az egyik előtere téglából készült, a másiké egy földbe vájt gödör volt. Az nem derült ki, hogy volt-e valamiféle védőtető vagy épület a kemencék felett. Azt sem tudjuk, hogy a kemence formája felül milyen lehetett. Néprajzi párhuzamok alapján feltételezhetjük, hogy a kemence tetejét mindig az edények berakása után zárták le.

A rendelkezésünkre álló információk alapján az 1933-ban feltárt tüzelőberendezések a fejlettebb,¹¹ függőleges típusú égetőkemencék csoportjába tartoztak. Belső területet küllős égetőrács osztotta az alsó tűzterre és a föllette kialakított rakodóterre. Csalogovits leírása szerint az égetőrács közepén egy agyagtömb állt, és erre, valamint a kemence belső oldalán kialakított peremre támaszkodó téglák képezték a rakodórácsot (5. ábra).

⁸ Vizi 2008a, 37. melléklet 537.

⁹ Höllrigl József levele az MNM helyettes főigazgatójának. MNM Adattára, 173.D.III; Wosinsky Mór Megyei Múzeum (WMMM) Régészeti Adattár, 360–90.

¹⁰ Csalogovits 1935; Csalogovits 1937.

¹¹ Holl Imre is a legáltalánosabb, kör alakú kemencék csoportjába sorolta az etei kemencéket, amelyekben „közönséges cseréparut” égettek. Voit – Holl 1956, 76–77, 4. kép felső része; Kresz 1991, 569–571.

2. ábra. 1. Az Etén 1933-ban feltárt edényégető kemencék. WMMM Régészeti Adattár.

Megjelent: Csalogovits 1937, 13. ábra; 1a. a kemencefotó hátoldala, feltehetőleg Csalogovits József kézírásával. WMMM Régészeti Adattár;

2. kürtős kemence;

2a-b. a 2. kép feliratai Csalogovits kézírásával;

3. edényégető kemencék malomkővel

Fig. 2. 1. The kilns unearthed in Ete in 1933. WMMM Archaeological Archive.

Published: Csalogovits 1937, fig. 13; 1a. The reverse side of a kiln photograph with a signature, probably that of József Csalogovits. WMMM Archaeological Archive;

2. Oven incorporating a chimney;

2a-b. Captions in Csalogovits's own hand for two of the photographs;

3. Pottery kilns with a millstone

Budapest, 1933. júl. 7.

Mellőzött! Üzen!

A kőszelvényről az én magam felől az én
 érdekeim miatt azaz az érdekeim érdekében a kő-
 szelvény, hogy Fővárosunkban az állami tulajdon-
 ról az állami tulajdonra kerüljön át az érde-
 kes kőszelvények felújítására legelőször
 az állami tulajdonra kerüljenek.

Először az érdekes kőszelvények
 felújítására kerüljenek; azután az érdekes kő-
 szelvények felújítása, hogy az érdekes kőszelvények
 felújítására kerüljenek.

A kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

Szemléltetés a kőszelvényről:

B = Buda
K = Kőszelvény

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

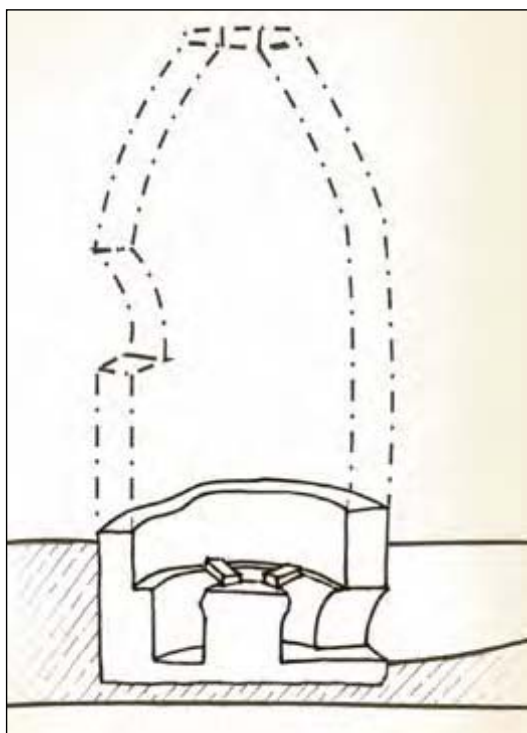
... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

... az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek
 az érdekes kőszelvények felújítására kerüljenek.

3. ábra. Csalogovits József levele Bátky Zsigmondnak az etei ásatásról, 1933
 Fig. 3. Letter from József Csalogovits to Zsigmond Bátky about the excavations at Ete, 1933

4. ábra. Az Uj Nemzedék című újság tudósítása az 1933. évi etei ásatásról
 Fig. 4. Report in the newspaper Uj Nemzedék on the 1933 excavations at Ete

5. ábra. Decs-Ete. Az edényégető kemence rajza.
 Csalogovits 1937, 330, 13. ábra nyomán rajzolta Sági Apollónia
 Fig. 5. Decs-Ete. Sketch of a kiln.
 Drawing: Apollónia Sági,
 after Csalogovits 1937, 330, fig. 13

A 7. HÁZ

Csalogovits József említett publikációi, az utóbbi évek intenzív terepbejárásai eredményei¹² és az előkerült kályhacsempeanyag térinformatikai elemzése kapcsán feltételezhetjük, hogy az 1933-ban feltárt fazekaskemencék környezetében tártuk fel 1998–1999-ben azt a 7. számú háznak nevezett objektumot, amely igen sok információval gazdagította a kora újkori etei fazekasságról alkotott ismereteinket, miután az épületet feltehetően edényraktárnak használták (6. ábra).

A feltárás során észlelt legfeltűnőbb jelenség egy északnyugat–délkeleti irányban húzódó, lefektetett edényekből álló sáv felbukkanása volt, az épület beásásának betöltése fölött (7. ábra). Mintegy 5 m hosszú sávban szabályos sorban, rendszerint három-három nagy edény (összesen mintegy 80-90 darab) feküdt egymás mellett, fenékkal, illetve szájjal egymás felé fordítva. A sávban helyenként két-három rétegben találtunk további edényeket, főként kancsókat és korsókat egymás alatt. A már kiegészített edények túlnyomórészt épségben megmaradtak, vagy csak megrepedtek, egyesek összeroppantak az idők folyamán. Különböző típusú kályhaszeme-

ket, fedőket, kisméretű, változó típusú korsókat, csuprokat, és egy cserépkulacsot is találtunk, a restaurálás során pedig egy kuglófsütőt is sikerült töredékeiből összeállítani.

A 7. ház teljes feltárása során kiderült, hogy a felső, szántott, szürkésbarna humusz alatt, általában 45-60 cm mélységben feküdtek a sorba rakott edények. Alattuk az épület erősen paticsos, faszenes betöltése jelentkezett, igen sok edénytöredékkal, növény- és ágleNyomatos tapasztásdarabok nagy tömbjeivel, és sok, másodlagosan átégett kályhaszemmellel (8. ábra 1). Előkerült egy nyers, szürke agyagtömb, vékony drótdarab, valamint egy, a fazekas által összenyomkodott, ujjenyomatos agyaggombóc is. A használatlan edények tömkelege mellett a leletek arról árulkodnak, hogy az épület a fazekas házához tartozhatott.

A betöltés teljes eltávolítása után egy 4,5 × 4,1 m alapterületű ház bontakozott ki, amelynek 170 cm széles lejárata az északkeleti sarokban találtuk meg.¹³ Rajta edények és különböző típusú kályhaszemek heverték (6. ábra; 8. ábra 2).¹⁴

A FELSŐ EDÉNYSÁVBÓL ÉS A HÁZ BETÖLTÉSÉBŐL ELŐKERÜLT EDÉNYTÍPUSOK

Az óriási mennyiségű leletanyagból típusonként csak néhány darabot mutatunk be. Ezenkívül a ritka, különleges tárgyakra is kitérünk. Az edénysáv alatti betöltésből konyhai használati kerámia, több tucat bögre, kisebb méretű korsó, fedő, fazék stb. került elő. A leletanyag egy másik része szemeskályhák különböző típusú alkotórésze volt: áttört előlapú, pohár és tál alakú, hagyma és tányérka alakú kályhaszemek, oromdíszek. Hálónéhezékeket, valamint épületkerámiát (tetőcserepet) is találtunk a ház betöltésében.¹⁵

AZ EDÉNYDEPÓ JELLEMZŐ LELETEI

A hosszú sávban lerakott edények zömmel korsók és kancsókat voltak. A nagyrészt épségben megtalált edényekből típusok szerinti válogatást állítottunk össze. A párhuzamok teljes körű áttekintésére jelen tanulmányban nincs lehetőség, a részletes elemzésekre az egyes típusok teljes körű vizsgálatának befejezésekor kerül sor.

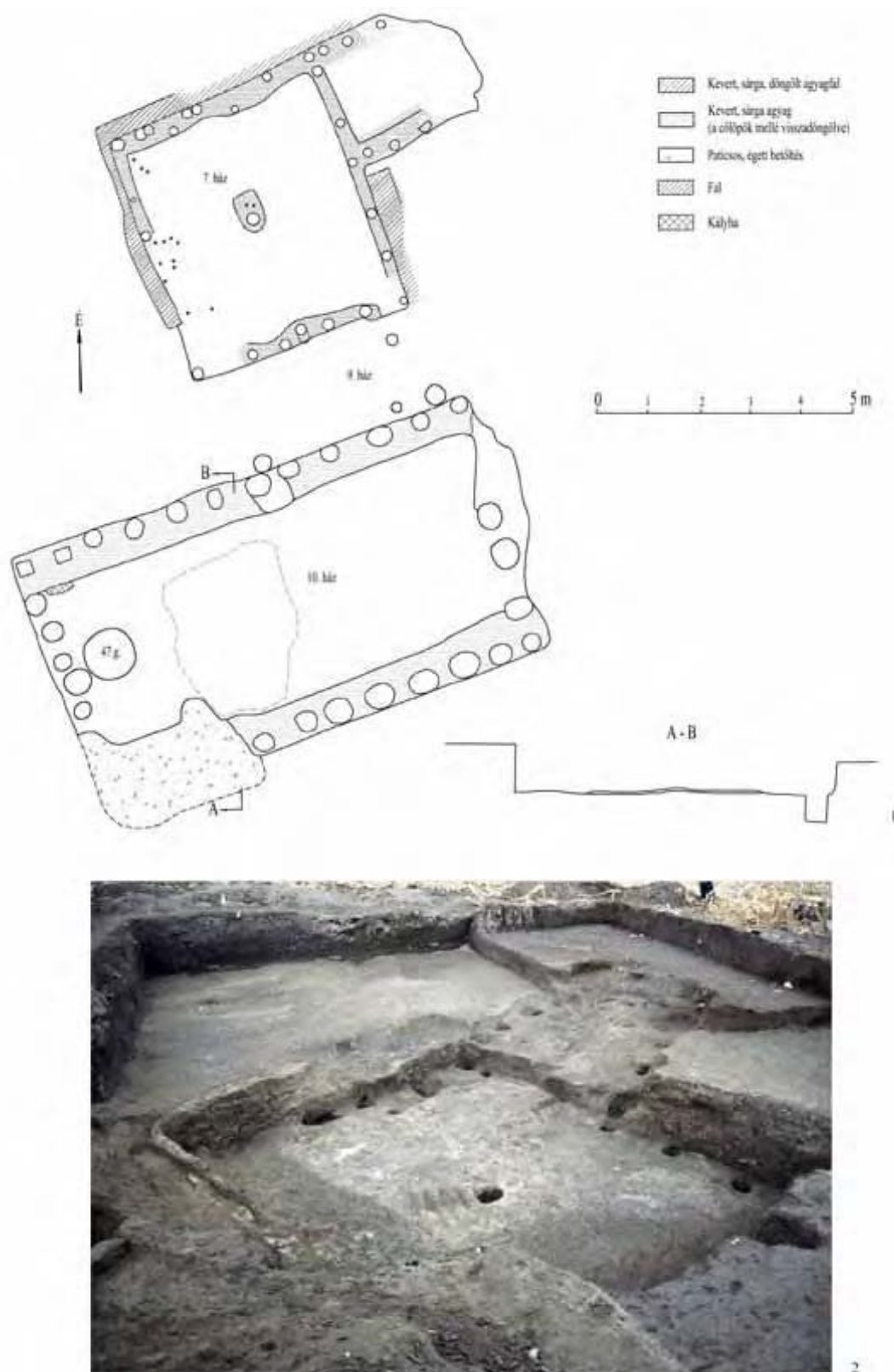
¹² Vizi 2011.

¹³ Miklós – Vizi 2001a, 51–52, 32. tábla; Miklós – Vizi 2001b, 272–274, 5. kép 3. felső részén a 7. ház alaprajza. Vö. Miklós – Vizi 2002a, 201–202, 5. ábra 3; Miklós – Vizi 2002c, 223, Abb. 13.3.

¹⁴ A leletanyag a WMMM-ben található, feldolgozása folyamatban van. Az összefoglalásokon (Miklós – Vizi 1999; Miklós – Vizi 2002b; Miklós – Vizi 2002c; Miklós – Vizi 2007) kívül egyes résztémák

feldolgozása már megtörtént. Így a grafitos kerámia (Vizi 2000; Miklós – Vizi 2002c, 225–250), egy késő középkori vasdepó (Miklós 2005), valamint a 16–17. századi kályhacsempek elemzése (Miklós – Vizi 2002a, 204–207; Vizi 2013) jelent meg. Legutóbb a „népi” kályhacsempekről készült rövid áttekintés: Vizi 2012.

¹⁵ A nagy mennyiségű kerámia feldolgozásának módszertanáról: Vizi 2006; Vizi 2010.

6. ábra. Decs-Ete. A 7. ház és környéke feltárás után. 1. Rajz: Egyed Endre, Miklós Zsuzsa, Ósi Sándor;
2. a ház délnyugat felől, 1998. Fotó: Vizi Márta

Fig. 6. Decs-Ete. Building No. 7 and its environs after excavation. 1. Drawings: Endre Egyed, Zsuzsa Miklós, and Sándor Ósi; 2. The building from the southwest, 1998. Photograph: Márta Vizi

7. ábra. Decs-Ete. Az edénysáv feltárása 1998-ban.
Fotó: Vizi Márta

Fig. 7. Decs-Ete. Excavation of the vessel layer
in 1998. Photograph: Márta Vizi

Orsós nyakú korsók

25 ép és restaurálható darabot tártunk fel, és további töredékek is előkerültek. Gyorskorongon készültek, vörös színűek (9. ábra 1–4), de szürke vagy fekete színű, redukált égetésű darabokat (9. ábra 5–6; 10. ábra 1–2) is találtunk.¹⁶ A korsók szája kerek, szűk átmetszetű, szűrő nincs bennük. Nyakuk vízszintesen fekvő koronghoz hasonlóan kiszélesedik, ehhez csatlakozik a vállra támaszkodó szalagfűl. A nyakon e kiszélesedő rész alatt még két kisebb, vízszin-

¹⁶ 9. ábra 1: E.2002.6.81, 2: E.2002.6.71, 3: E.2002.6.18, 4: E.2002.6.50, 5: E.2002.6.33, 6: E.2002.6.23; 10. ábra 1–2: E.2002.6.48–49.

¹⁷ Szabó 1938, 105, 475. kép.

¹⁸ Gerelyes – Feld 1986, 175, 10. kép 5.

¹⁹ 10. ábra 3: E.2002.6.74, 4: E.2002.6.17, 5: E.2002.6.46, 6: E.2002.6.12; 11. ábra 1: E.2002.6.55, 2: E.2002.6.43.

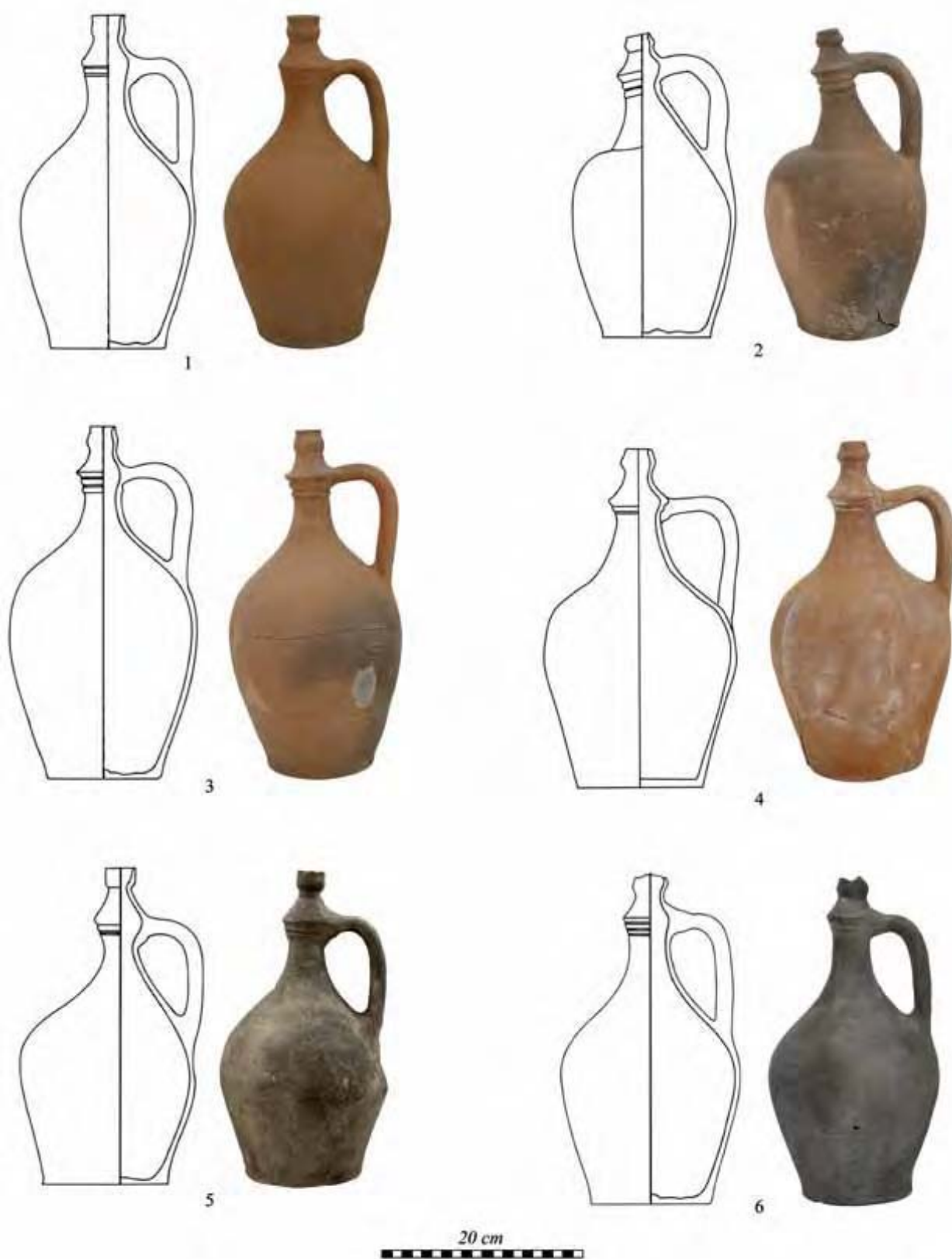
8. ábra. Decs-Ete. 1. Edények az omladékban; 2. a ház lejárataiban talált edények: persely, fedők, metszett előlapú kályhaszemek. Fotó: Vizi Márta
Fig. 8. Decs-Éte. 1. Vessels in rubble; 2. Vessels found on the way down into the building: piggy bank, lids, bowl-shaped stove insets engraved on their inner sides. Photographs: Márta Vizi

tes borda fut körbe. Az edények díszítetlenek. Selejtnek számító darabok is előfordultak, ami szintén a helyi gyártás bizonyítéka.

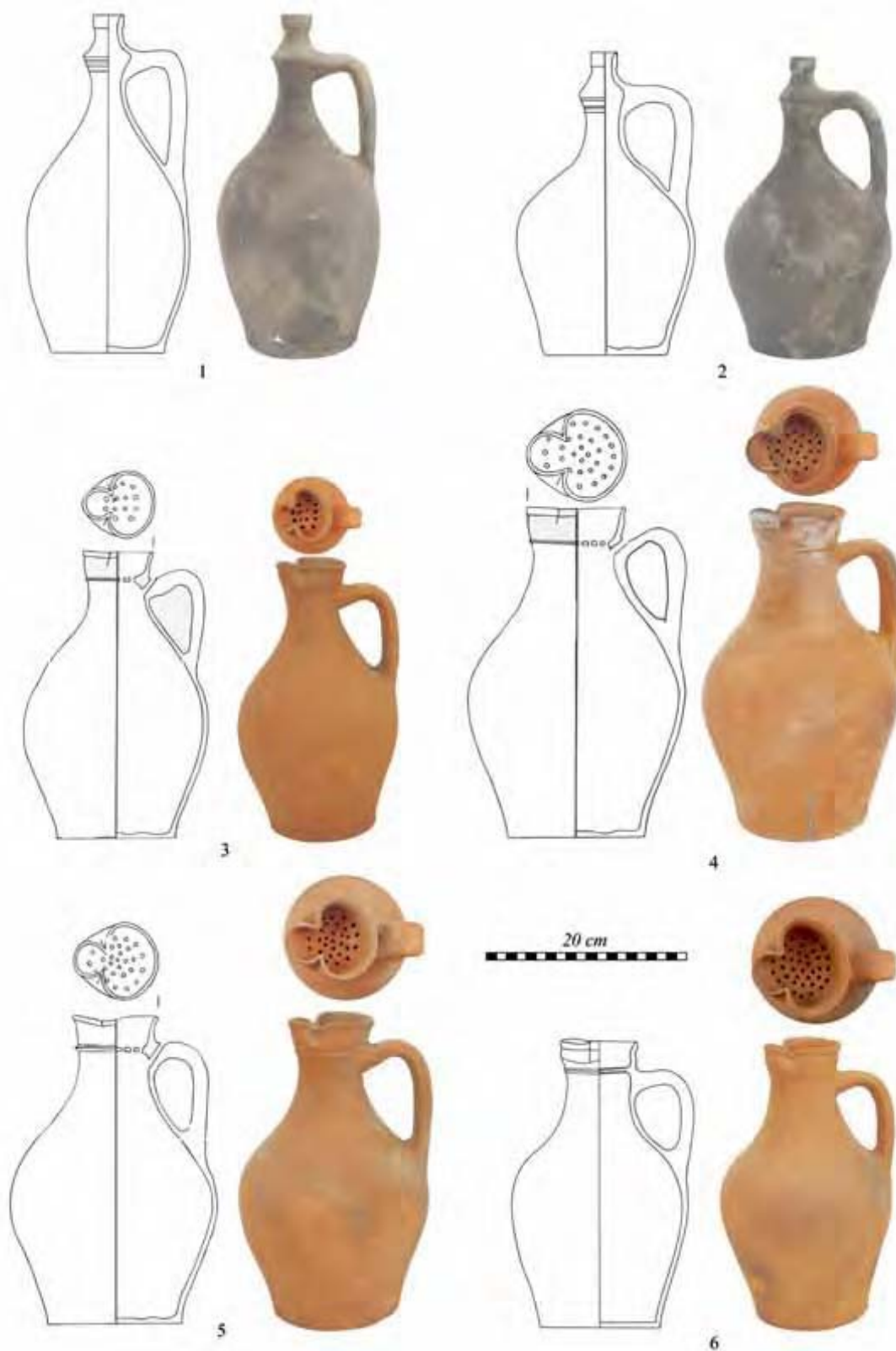
A Kecskemét környéki ásataások közül Baracson került elő hasonló, orsós nyakú, világosszürke korsó.¹⁷ Ez a korsó kissé magasabb az eteieknél, vállán vízszintes hornyok futnak körbe, a hasa is díszített. Az ozorai várkastély feltárása során a hódoltság kori leletegyüttesekben voltak golyvás/orsós nyakú korsók.¹⁸

Lóherés szájú (karéjos peremű?) kancsók

38 db ép vagy kiegészíthető edényt találtunk. Gyorskorongon készültek, nagy részük vörös színű volt (10. ábra 3–6), de szürke vagy fekete redukált égetésű darabok is előfordultak (11. ábra 1–2).¹⁹

9. ábra. Decs-Ete. Orsós nyakú korsók. Fotó, rajz: Gere László, számítógépes grafika: Sági Apollónia
Fig. 9. Decs-Ete. Jugs with spindle-shaped necks. Photographs, drawings: László Gere,
computer graphics: Apollónia Sági

10. ábra. Decs-Ete. 1–2. Orsós nyakú korsók; 3–6. lóherés szájú kancsók. Fotó: Gere László, rajz: 1–2. Gere László, 3–6. Csiszér Antal, számítógépes grafika: Sági Apollónia
 Fig. 10. Decs-Ete. 1–2. Jugs with spindle-shaped necks; 3–6. Pitchers with lobular lips.
 Photographs: László Gere, drawings: 1–2. László Gere, 3–6. Antal Csiszér, computer graphics: Apollónia Sági

11. ábra. Decs-Ete. 1–2. Lóherés szájú kancsók; 3–4. széles szájú kancsók; 5. kulacs; 6. sajtár.
 Fotó: Gere László, rajz: 1–4. Gere László, 5–6. Ősi Sándor, számítógépes grafika: Sági Apollónia
 Fig. 11. Decs-Ete. 1–2. Pitchers with lobural lips; 3–4. Broad-brimmed pitchers; 5. Water-bottle; 6. Milk
 pail. Photographs: László Gere, drawings: 1–4. László Gere, 5–6. Sándor Ősi,
 computer graphics: Apollónia Sági

A kancsók pereme felül legömbölyített, kívül borda tagolja. A mintegy 1,5 cm magaságú peremet körülbelül az átmérő harmadánál összenyomták, mintegy kiöntöt képezve az edényen. A kancsók szájában, a peremtől 1,5-2 cm mélységben szűrőrács található. A szűrő helyénél kívülről vízszintes borda fut körbe. Szalagfüle a vízszintes borda alól indul és a vállra támaszkodik.

A váli torony leletei között Kovács Gyöngyi egy, az ebbe a csoportba sorolható kancsó felső részének darabját közli.²⁰ A kancsótöredék formájában megegyezik a bemutatott típusunkkal, de a redukált égetésű edények csoportjába tartozik.

Szűrős fejű, „kalapos” korsó

Négy ép korsó volt a feltárt edények között, ezeken kívül még jónéhány ilyen típusú korsó töredéke is előkerült. Gyorskorongon készültek, szürke, szürkésfekete és vörös színű is található belőlük (12. ábra 1–2).²¹ Fenekükön a korongról való levágás hullámos nyomai látszanak.

A korsónak nincs nyitott szája, helyette domború, felül gombban végződő, átluggatással szűrőnek kialakított „kalapja” van. A vállára kerek átmetszetű, felül szintén átluggatott, csőszerű kiöntővel ellátott fül támaszkodik, amelyet enyhén ívelt szalagrész köt össze a „kalap” alatt vízszintesen körbefutó hármastámaszú bordasávval. Felülete díszítetlen.

Ilyen típusú, rózsaszín anyagú korsó felső harmada a budai várban, a XLVIII. gödörben került elő, jellegzetes hódoltság kori edénytípusokkal együtt.²² A korsók szűrős kiöntőcsövéhez hasonló darabokat ismerünk a szekszárd-újpalánki török kiserőd (1596–1686) feltárási anyagából. A töredékek szürkék, redukált égetésűek.²³

²⁰ Hatházi – Kovács 1996, 45, 34. tábla 1.

²¹ 1: 2002.6.4, 2: 2002.6.26.

²² Holl 2005, 29, 33. tábla 10.

²³ Gaál 2012, 287–288, 32. tétel. Az ásató szóbeli közlése szerint a palánk területe újjátelepült, tehát időben nem korlátozható a leletanyag a 17. századra.

²⁴ 11. ábra 3: E.2002.6.14, 4: E.2002.6.31.

²⁵ Holl 2005, 29, 33. tábla 9, 98–100, 57. ábra.

²⁶ 13. ábra 3: E.2004.9.1, 4: E.2004.9.3, 5: E.2005.25.1, 6: 2005.77.5; 14. ábra 1: E.2004.9.7, 2: E.2004.9.4, 3: E.2004.9.40, 4: E.2005.77.7.

²⁷ Gerelyes – Feld 1986, 173, 4. kép 3. Az Ozorán talált edény azonban szürke színű, és besimított vonalkákkal díszített.

²⁸ Kovács 2006, 279–280, 5. kép 6.

Széles szájú kancsó

A sávban lerakott edények között három példány volt belőle. Vörösre égetett, különböző méretű, de azonos típusú példányokat találunk köztük. A kiegészíthető edényeken kívül igen sok perem- és fültöredék sorolható ebbe a kancsótípusba.

Ez az edénytípus is gyorskorongon készült. Széles, az átmérőjüknél kicsit kisebb, nagy átmérőjű szájuk van (kb. 15 cm), a perem behúzott, kívül nagy, alatta kis vízszintes borda fut körbe. A füllel átellenes oldalon kiöntőcsücsköt alakítottak ki. A perem alól indul a hasra támaszkodó szalagfül. Az egyik példány díszítetlen (11. ábra 3), egy másikon a felső részen hullámvonalköteg dísz fut körbe (11. ábra 4).²⁴ Ennek a kancsónak a vállán enyhe vízszintes bekarcolt vonalköteg is látható.

A budai vár XLVIII. gödreből redukált égetésű példányát ismerjük.²⁵

Kisméretű korsók, kancsók

A 7. ház feletti edénysávban talált ép korsók mellett e folyadéktartó edények kisméretű variánsaiból is előkerült mintegy 40-50 ép vagy restaurálható példány.²⁶

A kiskorsók egy része a nagyméretű, golyvás nyakú korsók kisebb változata. Nagy részük vörösre vagy vörösesbarnára égett, de szürke példány is előfordul (13. ábra 3).

A kisméretű edények között egy majdnem teljesen ép, lóherés szájú kancsót említünk. A nagy kancsókhoz hasonlóan a nyaka vastagabb az orsós nyakúaknál, száját szűrővel látták el. Füle a nyakon körbefutó, erős vízszintes bordáról indul (13. ábra 4). Egy másik, szintén vörösre égetett példány szűrő nélkül készült. Füle a peremből indul és a vállra támaszkodik. A nagy kancsókhoz hasonlóan a perem alatt három vízszintes borda fut körbe, bár kevésbé határozottan, mint azokon. Készítése elnagyolt, anyaga is kevésbé soványított (13. ábra 5).

Egy jellegzetes török edénytípus csak a kisméretű vizesedények között fordul elő. Szabályos kerek szájú, felül legömbölyített, enyhén kihajló peremű, szűrős nyakú kancsóról van szó, amelynek fülként ferdén a vállára támaszkodó, szűrős kiöntőcsövet egy vízszintes szalag rögzíti a nyakhoz. Színe vörös (13. ábra 6). Hasonló darabot az ozorai várkastély ásatása során találtak.²⁷ Egy rokon formájú darab Baja belvárosából került elő, ez a példány is, hasonlóan az ozoraihoz, redukált égetésű, simított, polírozott díszítésű.²⁸

12. ábra. Decs-Ete. „Kalapos” korsók. 1. Szürke anyagú; 2. vörös színű. Fotó: Retkes Tamás
Fig. 12. Decs-Ete. Jugs with integral dome-shaped strainer. 1. Grey; 2. Red. Photographs: Tamás Retkes

A kisméretű példányok belső arányai és formai részletei esetenként eltérnek a nagyobb edényekétől (14. ábra 1–2).

A korsók között megjelenik egy kerek szájú, ívelt nyakrészsel és gömbtesttel készített példány is, amelynek a hasán kiöntőcső található. Anyaga finom homokkal soványított, korongolt és vörös színűre égetett (14. ábra 3). Ez a kiöntőcsöves forma hasonlóságot mutat a hódoltság kori török korsókkal.

A rézkancsókra hasonlító formát mutat egy lóherés szájú, de kúpos, nyújtott nyakú korsó (14. ábra 4). A nyakon egy gallérrész van, alatta vízszintes hornyok. A hasa nyomott gömbszerű. Ez az edénytípus egyedinek tekinthető az anyagban.

A kisméretű korsók, kancsók fenti példái azt mutatják, hogy a hódoltság korának elején még virágzó mezőváros fazekasainak mintakincse nem volt egysíkú, a többségi helyi elemek mellett megjelentek a jellegzetesen török formák is.²⁹

Kulacs

Az edénysáv északi szélén egy cserépkulacsot tártunk fel. Finom homokkal soványított, vörösre égetett agyagból készült, magassága 23 cm. Teste nyomott gömb formájú, elődala domború, hátoldala lapos, kissé homorú. Az előlapot koncentrikus vonalköteggörök díszítik. Csutorája kerek átmetszetű. A vállon két vízszintesen átfűrt, bütyökszerű akasztófül található. A csutora és az egyik bütyökfül

között, az edényttesten 0,4 mm átmérőjű, függőleges fűrt lyuk található. (Minden bizonynyal a levegőztetés számára.) Alsó részére négy lábacsokát ragasztottak (11. ábra 5).³⁰

Az esztergom-Széchenyi téri leletek között Parádi Nándor ismertetett egy cserépkulacsot, a párhuzamaival együtt, 14. századi keltezésel.³¹ Az Etén talált kulacs azonban inkább a párhuzamként idézett, a szolnoki vár területén talált kulacshoz³² hasonlít, amelynek korát (16. század második fele–17. század eleje) a hozzá hasonló, pénzzel keltezett kancsók határozzák meg.³³ A Dunántúlon Bajcsa várának feltárása során előkerült leletek a vár igen szűk időkeretek közötti fennállása (1578–1600) miatt fontosak. A bajcsai várban talált cserépkulacs formailag jelentős hasonlóságot mutat az etei példánnyal.³⁴

²⁹ Talpas tál viszont nem fordul elő a jelentős mennyiségű anyagban. Gerelyes 2005, 198–200.

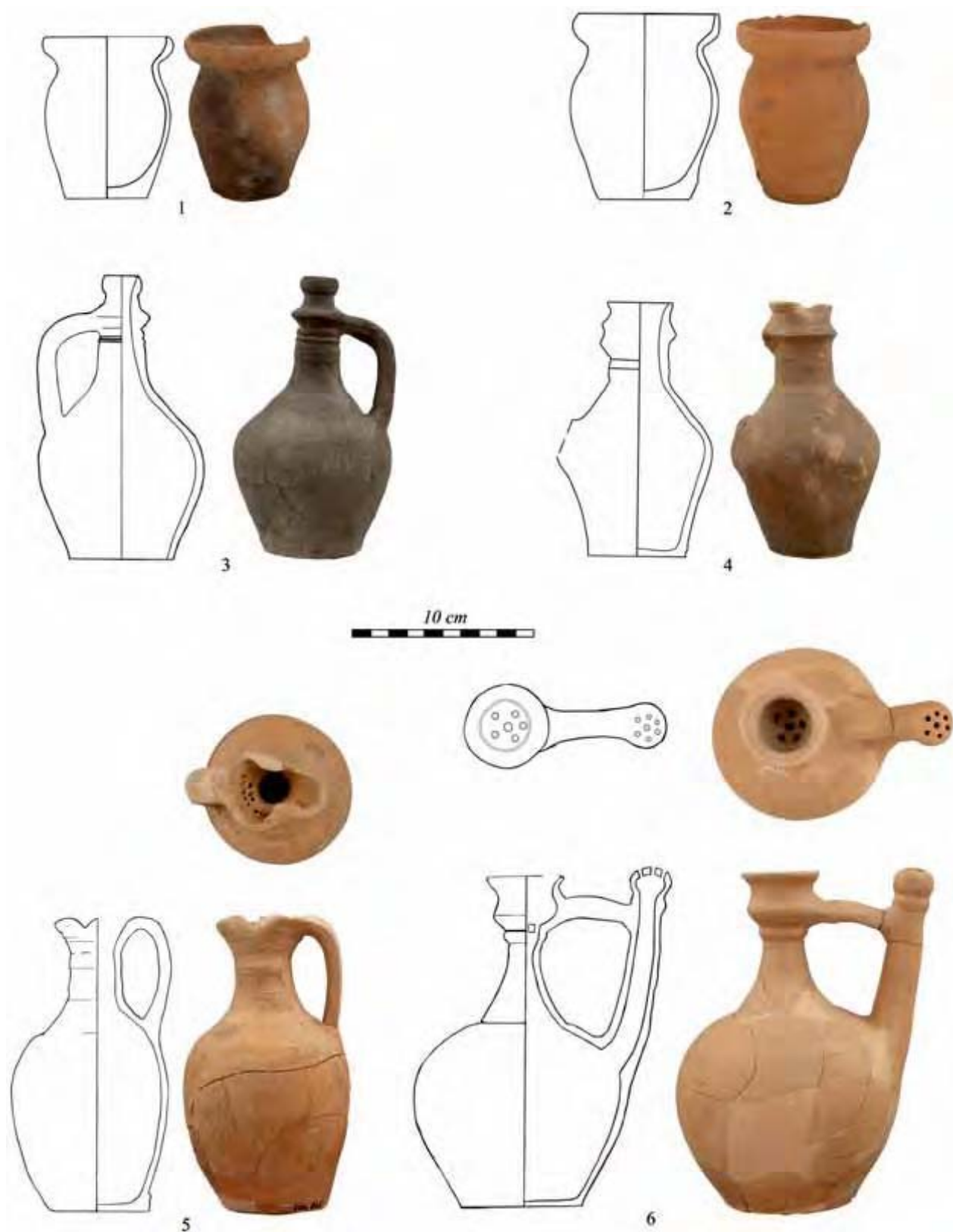
³⁰ E.2002.6.83.

³¹ Parádi 1973, 238–239, 8. kép; ugyanaz a kulacs: Feld 1987, II. 882. kép. Feld István is a ritka 14. századi tárgyak között említi a lábacsokkal együtt.

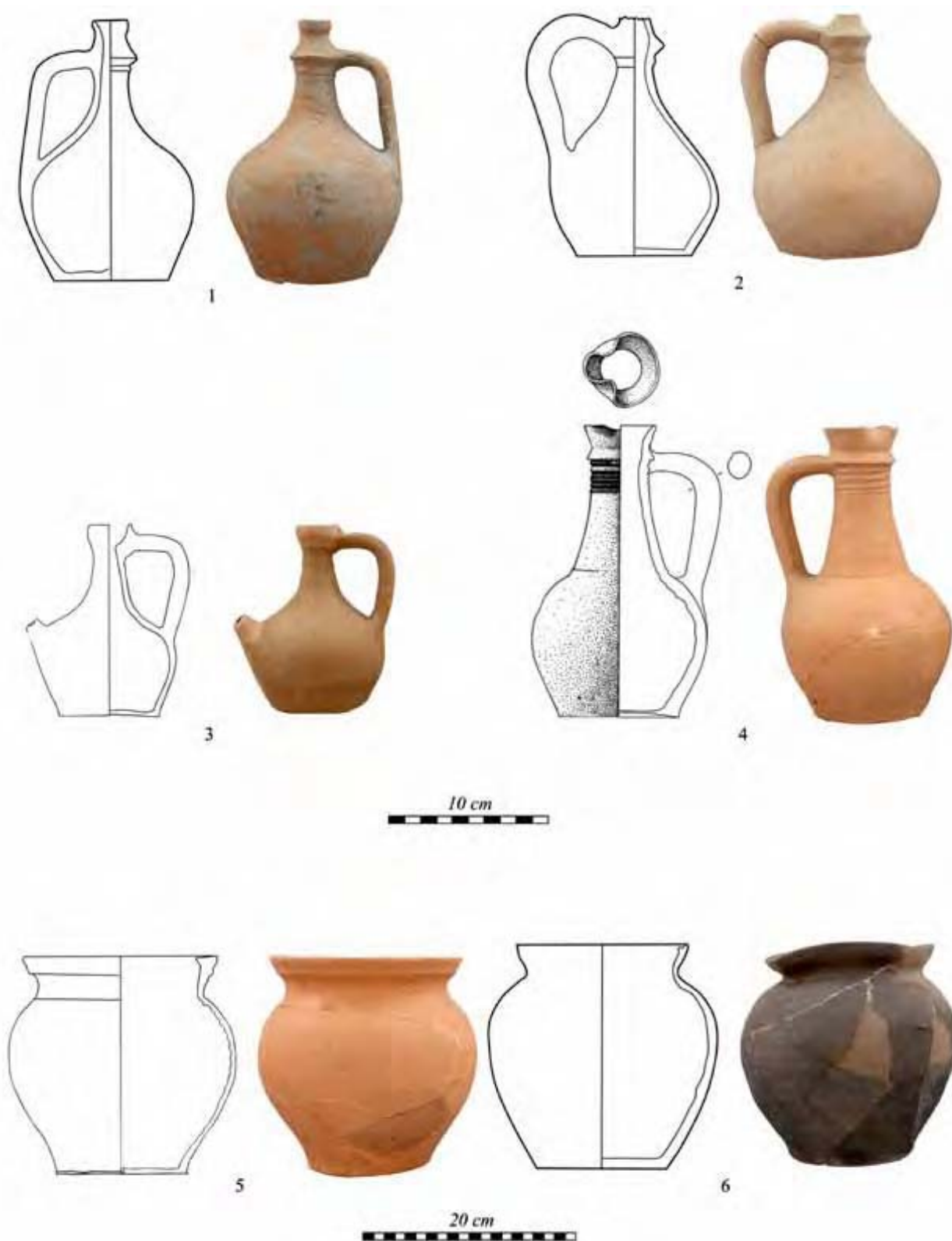
³² Parádi 1973, 243–244, 8. kép.

³³ Parádi 1973, 234.

³⁴ Kovács 2001, 202, fig. 8/3.

13. ábra. Decs-Ete. 1–2. Bögrék, szilkék; 3–6. kisméretű korsók. Fotó: Gere László, rajz: 1–2. Vizi Márta, 3–4. Kovács Zoltán, 5–6. Csizsér Antal, számítógépes grafika: Sági Apollónia
 Fig. 13. Decs-Ete. 1–2. Mugs, small bowls; 3–6. Small jugs. Photographs: László Gere, drawings: 1–2. Márta Vizi, 3–4. Zoltán Kovács, 5–6. Antal Csizsér, computer graphics: Apollónia Sági

14. ábra. Decs-Ete. 1–4. Kisméretű korsók; 5–6. fazekak. Fotó: 1–4. Gere László, 5–6. Retkes Tamás, rajz: 1. Vizi Márta, 2. Kovács Zoltán, 3–4. Ósi Sándor, 5–6. Csiszér Antal, számítógépes grafika: Sági Apollónia

Fig. 14. Decs-Ete. 1–4. Small jugs; 5–6. Cooking pots. Photographs: 1–4. László Gere, 5–6. Tamás Retkes, drawings: 1. Márta Vizi, 2. Zoltán Kovács, 3–4. Sándor Ósi, 5–6. Antal Csiszér, computer graphics: Apollónia Sági

AZ EDÉNYSÁV ALATT, A 7. HÁZBÓL ELŐKERÜLT LELETEK

A hosszanti sávban lerakott edények alatti, lejáróval rendelkező, négyszögletes épület barnásvörös törmelékes, helyenként faszenes feltöltésében igen nagy mennyiségben kerültek elő különböző típusú edények és töredékek, köztük sok ép tárgy is volt. Az alábbi válogatás a különféle típusok bemutatása mellett kitér a különleges, egyedi tárgyakra is.

EDÉNYEK

Sajtár

Alját lekerekített sarkú téglalap alakra formálták, hosszabbik oldala pereméhez négyszögletes agyaglap kapcsolódik, amely a fa előkép³⁵ átfúrt fülét idézi. Az edényt vörösesbarnára égették (11. ábra 6).³⁶

Kuglófsütő

Sárgásvörös színű, jól iszapolt agyagból készült. Pereme vízszintesen kihajló, kívül legömbölyített (15. ábra 1).³⁷ Belső, felső szélén vékony borda fut körbe, amelyet ferdén, zsinórutánczatként bevagdostak. Oldala függőlegesen, sávonként benyomkodott, ez adja a gerezdelt formát. A perem széle egy helyen felülről átlukasztott. Korongról levágott, ennek nyomai jól látszanak a fenék külső részén.

Tál

A töredékeiből összeállított tál anyaga részben vörösre égett. Gyorskorongon készült. Egyenes fenék, íves öböl, erősen kihajló, egyenes sinc jellemzi, pereme felül legömbölyített, belül és

kívül vízszintes horony és borda tagolja. Díszítetlen (15. ábra 2).³⁸

A hatalmas mennyiségű leletegyüttesben ez volt az egyetlen tál-tányér típusba sorolható edény, ami nyilván a korabeli étkezési szokásokra utal, de arra is, hogy elsősorban fából készülhettek a tányérok és a tálak.

A tál-tányér elterjedéséről Holl Imre a kőszegi vár feltárásán előkerült anyag kapcsán megállapította, hogy az asztali cseréptárgyak használata a fatárgyak mellett, azok helyett csak a 15. századtól kezdve vált gyakoribbá.³⁹ Kőszegen ezt az anyagot a 15. század első felére, közepére keltezi a szerző.⁴⁰ Az ozorai várkastély feltárásán előkerült anyagból az eddig vizsgált mázatlan tányér jellemzően a 17. századra keltezhető.⁴¹ Ete pusztulása az 1600-as évek legelejére tehető, lehetséges, hogy éppen a 16. század legvége, a 17. század a cserépből készült tányérok megjelenésének, nagyobb arányú használatba kerülésének ideje. A szigligeti vár jelenleg feldolgozás alatt lévő kerámiaanyaga is ezt sugallja.⁴² Szigligeten a 17. századra keltezhető anyagrészekben jelennek meg a vörös anyagú, belül simított felületű tányérok, valamint a díszítetlen, szürke anyagú tányérok és tálak is. Ezekkel együtt, talán kicsit később fehér alapon barna keretelésű mintával díszített mázas tányérokat, tálakat is használtak.

Lábas

A 7. ház és szoroson vett környezete feltárása során kilenc lábas vagy töredéke került elő.

Vörös színű, kerek aljú edények, lapos fenékkal, három, az edényfenék szélén arányosan elhelyezett lábbal. A lábak kúposak, az edényfenéktől kifelé állóak. A peremek formája enyhén kihajló, legömbölyített, a perem alatt vízszintes bordával. Hengeres fogantyújuk a peremhez illeszkedik, és csúcsos gombban végződik, a gomb alatt bordával. Oldaluk a füllel átellenes oldalon másodlagosan feketére égett (15. ábra 3–4; 16. ábra 1–2).⁴³

A leletanyag egészéhez képest a lábasok száma csekély. Mázas példány nem volt közöttük.

Holl Imrének a magyar kerámia kutatásáról írt tanulmánya alapján ez az edénytípus új formaként, ausztriai import példák nyomán a 15. század második felében tűnik fel a mező-

³⁵ Bátky 1941, 51: szőlőben, szüretkor használt edény, 54: vizesdézsa, 55: „sósvendel”.

³⁶ E.2004.6.1.

³⁷ E.2005.31.1.

³⁸ E.2005.9.10.

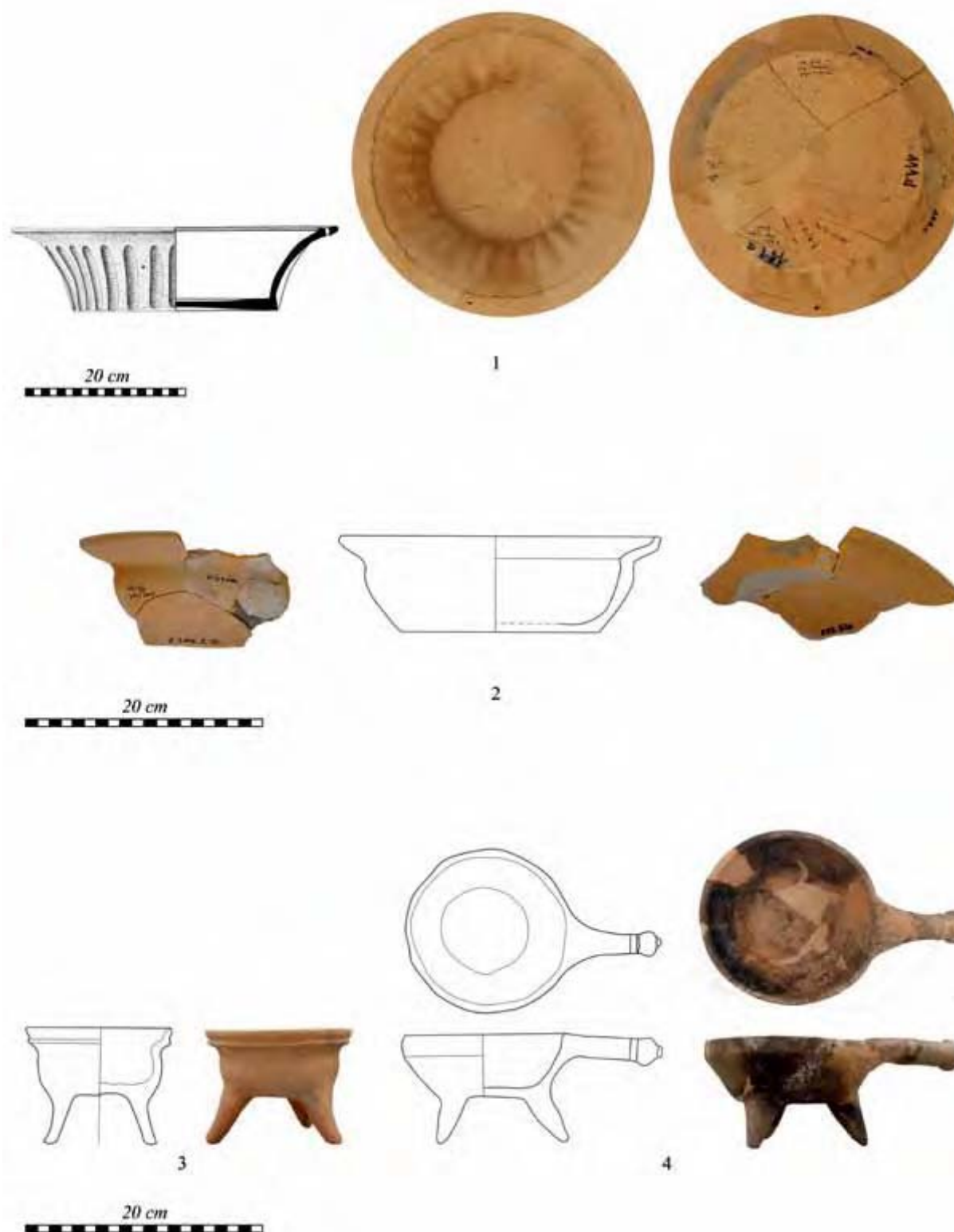
³⁹ Holl 1992, 27.

⁴⁰ Holl 1992, 28–29.

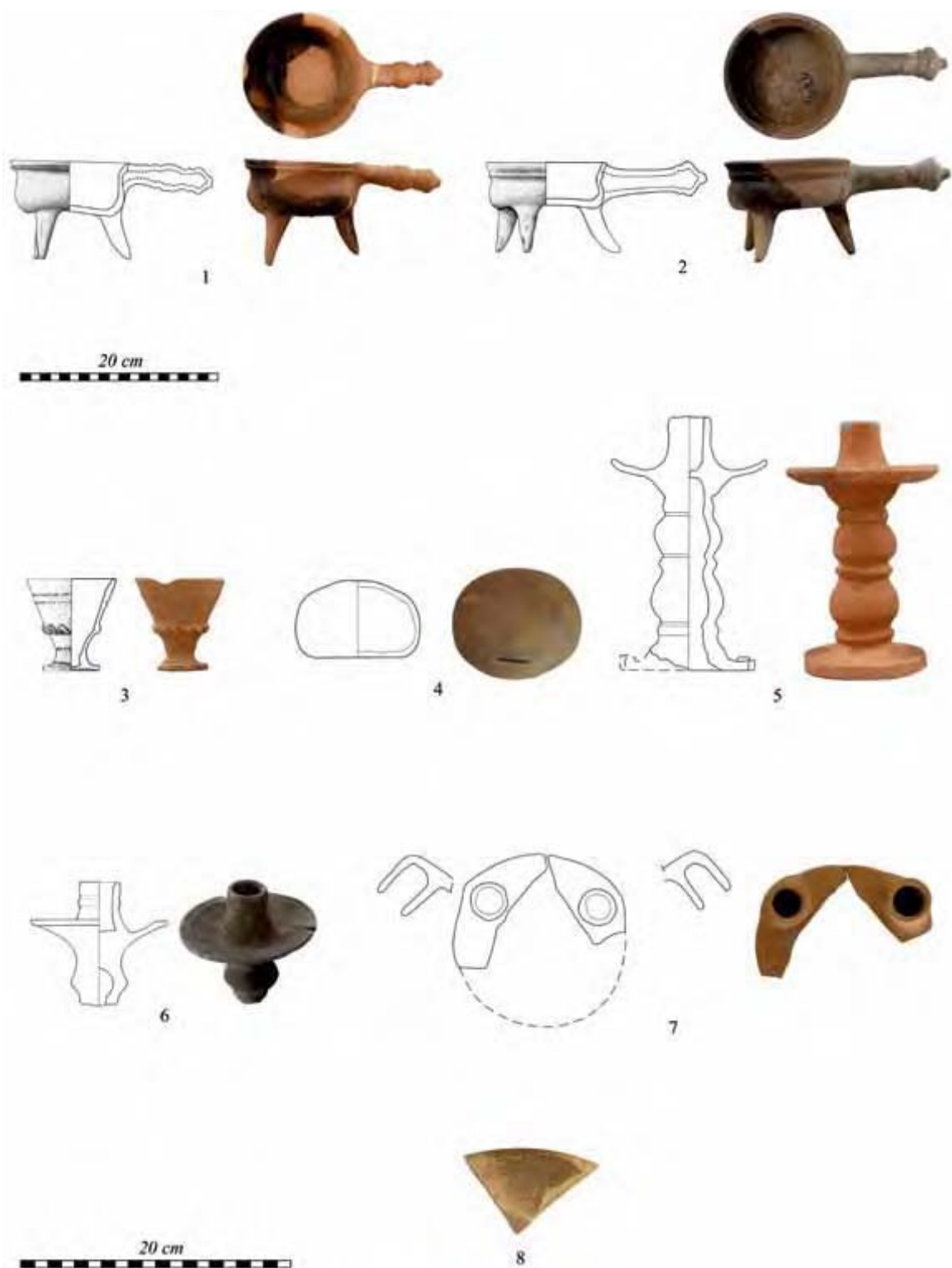
⁴¹ Vizi 2008b, 242.

⁴² Gere László feltárása. A kerámiaanyag feldolgozását Vizi Márta végzi.

⁴³ 15. ábra 3–4: E.2005.9.1–2; 16. ábra 1–2: E.2005.74.1–2.

15. ábra. Decs-Ete. 1. Kuglófsütő; 2. tál; 3–4. lábasok. Fotó: Gere László, rajz: 1. Ósi Sándor, 2, 4. Vizi Márta, 3. Gere László, számítógépes grafika: Sági Apollónia
 Fig. 15. Decs-Ete. 1. Cake mould; 2. Dish; 3–4. Cooking pots. Photographs: László Gere, drawings: 1. Sándor Ósi, 2, 4. Márta Vizi, 3. László Gere, computer graphics: Apollónia Sági

16. ábra. Decs-Ete. 1–2. Lábasok; 3. pohár; 4. persely; 5–8. gyertyatartók. Fotó: Gere László, rajz: 1–3. Ósi Sándor, 4, 7. Vizi Márta, 5. Ósi Sándor, Vizi Márta, 6. Gere László, számítógépes grafika: Sági Apollónia

Fig. 16. Decs-Ete. 1–2. Cooking pots; 3. Beaker; 4. Piggy bank; 5. Candleholders. Photographs: László Gere, drawings: 1–3. Sándor Ósi, 4, 7. Márta Vizi, 5. Sándor Ósi, Márta Vizi, 6. László Gere, computer graphics: Apollónia Sági

városi fazekasság gyártmányai között.⁴⁴ Kőszeg várában a 15. század második felére keltezhető lábast tárt fel Holl Imre.⁴⁵

A Dunántúlon, a bajcsai vár anyagában talált lábas az eteiekhez hasonló példány, bár belül zöld mázas.⁴⁶ A lenti vár kerámiaanyagából Závodi Szilvia közölt lábastöredékeket, ezeket a tárgyakat és a párhuzamokat a 17. század végére, a 18. századra keltezte.⁴⁷ Úgy tűnik, hogy a lábas pereme profiláltabb az eteieknél, a lábak pedig egyenletes vastagságúak, alsó harmadukban hajlítottak. Törökkoppányban hódolt-ság kori anyagban fordult elő lábastöredék.⁴⁸ A lábak formája kúpos, majdnem egyenes.

Lábasok igen nagy számban kerültek elő Ozoráról, a várkastély feltárásából. Köztük előfordul az eteihez hasonló korai típus is, és jelen vannak igen nagy számban kései, 19–20. századi darabok is. Fontos különbség, hogy a késői, „néprajzi korú” lábasok jóval nagyobbak, mint a koraiak, mind mázasak belülről, nyelük van, gyakran a fogóval ellentétes elhelyezéssel, a peremből induló füllel. Kiöntőcsücsök is kialakításra került a peremeken. A lábak nagy ívben kifelé hajlanak.⁴⁹

Pohár

Az egyetlen példány anyaga vörösre égett, csillámos, homokos soványítású agyagból gyorskorongon készült, kúpos, csúcsával korong alakú talphoz illeszkedő kehelyrésszel (16. ábra 3).⁵⁰ Pereme legömbölyített, oldalán két körbefutó párhuzamos sorban benyomkodott dísz. Az alsó harmadnál vastag vízszintes borda fut körbe, amelyen ferde benyomkodások vannak. A kehely alsó részén szintén benyomkodások láthatók körben, miként a talp és a kehely találkozásánál is. A szigligeti vár még közöletlen anyagában is találhatóak hasonló anyagú, benyomkodott díszítésű poharak.⁵¹

A bemutatott pohár inkább az üvegkelyhek formáját mutatja, és nem a fehér anyagú, finom homokkal soványított, többé-kevésbé tojás formájú talpas poharakét.⁵²

Holl Imre kutatási eredményeire utalva⁵³ ez a tárgytypus is a fazekasság differenciálódása következtében kialakuló mezővárosi fazekastermékek közé sorolható. Minden bizonnyal összefügg az étkezési kultúra megváltozásával, valamint azzal, hogy az asztali edényeket nemcsak fából, hanem cserépből és üvegből is készítették. Feld István is a 14. szá-

zadra teszi a cseréppoharak megjelenését az asztali edények között, ezek kezdetben fehér anyagú, hornyolt díszű darabok voltak. Említ vörös és szürke anyagból készült poharakat is az ország nyugati területéről. Jelentősebb elterjedésüket a 15. századra teszi.⁵⁴

Bögrék, szilkék

A ház betöltése nagy mennyiségben tartalmazott kisméretű, finomabb és durvább anyagú, fületlen edénykéket, melyekből mintegy 100 darab került elő (13. ábra 1–2; 17. ábra 1–6).⁵⁵ Az edények nagy része a ház nyugati falánál észlelt vörös omladékokban volt.

Gyorskorongon készültek, igen változatos nagyságban (kb. 5–17 cm-es magassággal) és eltérő formában, egyszerű peremkialakítással. Színük az élénk világosvöröstől a barnáig terjed, de szürke is előfordul közöttük, sok darabon az alapszíntől eltérő világosabb vagy sötétebb foltokkal.

Az enyhén aszimmetrikus, néha kissé esetlen edényeket gyorsan, nagy tömegben készíthette a fazekas. A kerámia anyaga is durvább, mint a finom homokkal soványított korsóké. Az edények igényesebb megformálására szemmel láthatóan nem fordítottak túlzott figyelmet, mivel használatra így is alkalmasak voltak.

Fazekak

A ház feltöltéséből fazekak is kerültek elő. Ép példány a nagyobb méretű edényekből nem volt, de jó néhányat lehetett restaurálni.⁵⁶

⁴⁴ Holl 1963, 69–70, 3. kép 3.

⁴⁵ Holl 1992, 127, 66–70. kép 5.

⁴⁶ Kovács 2001, 204, fig. 6; *Weitschawar* 2002, Kat. 258.

⁴⁷ Závodi 2003, 181–182, 7. kép, 2–4, 6.

⁴⁸ Kovács 1993, 26, IV. tábla 1, VI. tábla 3; Kovács 1990–1991, 170, 357, tab. VI/3.

⁴⁹ Pl. Vizi 2010, 825, 5. ábra 2–3.

⁵⁰ E.2005.9.4.

⁵¹ Gere László feltárása. Feldolgozásuk folyamatban.

⁵² Üvegkehely pl. *Weitschawar* 2002, Kat. 323. Ennek díszítése cseppes, de nyilván a két, különböző anyagú tárgy díszítése is más. 15. századi fehér poharak formái: Feld 1987, 268, 17–18. rajz.

⁵³ Holl 1963, 70–73.

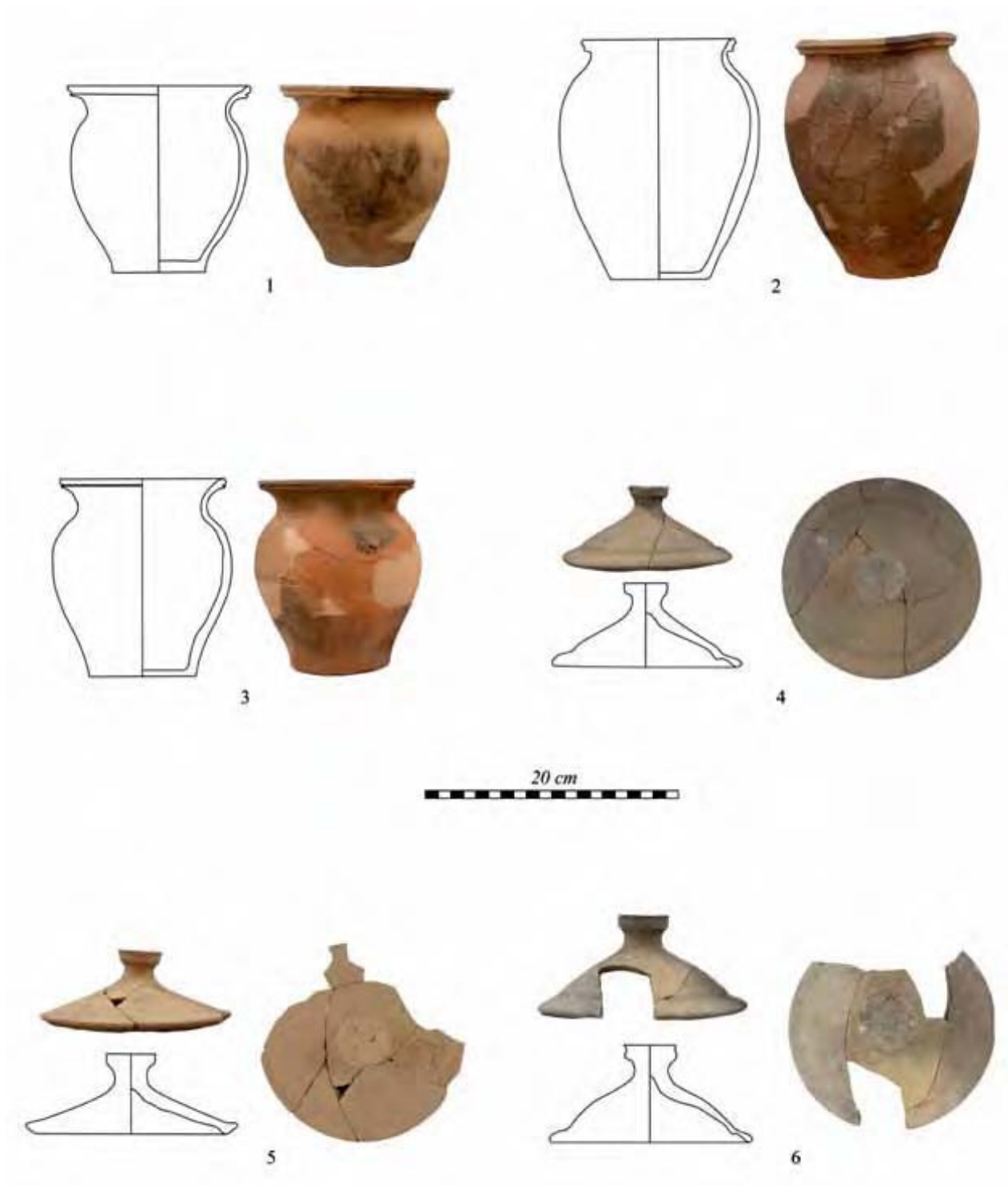
⁵⁴ Feld 1987, 270–271.

⁵⁵ 13. ábra 1–2: E.2004.3.19–20; 17. ábra 1: E.2004.3.2, 2: E.2004.3.5, 3–4: E.2004.3.11–12, 5: E.2004.3.14, 6: E.2004.3.17.

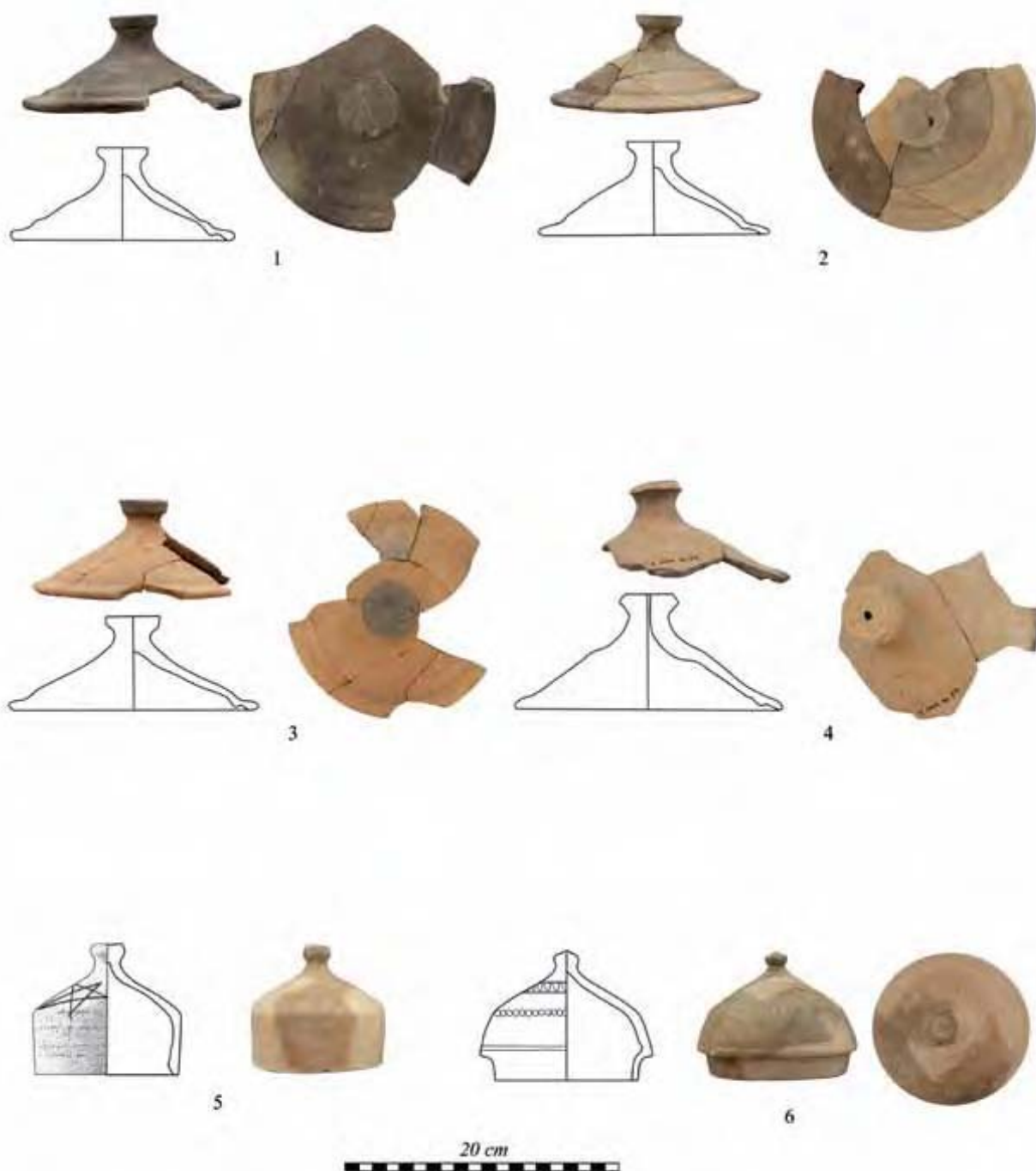
⁵⁶ 14. ábra 5–6: E.2005.82.1–2; 18. ábra 1–3: E.2005.82.3–5.

17. ábra. Decs-Ete. Bögrék, szilkék. Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta,
számítógépes grafika: Sági Apollónia
Fig. 17. Decs-Ete. Mugs, small bowls. Photographs: László Gere, drawings: Márta Vizi,
computer graphics: Apollónia Sági

18. ábra. Decs-Ete. 1–3. Fazekak; 4–6. fedők. Fotó: Retkes Tamás, rajz: 1–3. Csiszér Antal, 4–6. Kovács Zoltán, számítógépes grafika: Sági Apollónia
 Fig. 18. Decs-Ete. 1–3. Cooking pots; 4–6. Lids. Photographs: Tamás Retkes, drawings: 1–3. Antal Csiszér, 4–6. Zoltán Kovács, computer graphics: Apollónia Sági

19. ábra. Decs-Ete. Fedők. Fotó: Retkes Tamás, rajz: Kovács Zoltán, számítógépes grafika: Sági Apollónia

Fig. 19. Decs-Ete. Lids. Photographs: Tamás Retkes, drawings: Zoltán Kovács, computer graphics: Apollónia Sági

Előfordulnak közöttük igen finom, vékony anyagú, élénkvrös színű, gyorskorongon készült fazekak (14. ábra 5; 18. ábra 1) és szemcsésebb anyagból korongolt, barnára égetett edények is (14. ábra 6; 18. ábra 2). A peremek között a legömbölyített és a kihajló kettős bordás változat egyaránt megtalálható.

Fedők

A 7. házban barna, vörös és szürke színű, belül hornyos, legömbölyített peremű, kúp alakú, gombos fogójú fedők sokaságát találtuk, mintegy 300 darab kiegészített, illetve kiegészíthető darab került a múzeumba. Gyorskorongon készültek, homokkal soványítottak. A fedő-

gombok korong alakúak, szélük függőleges (18. ábra 4–6; 19. ábra 1–4).⁵⁷ Találtunk olyan darabot is, amelynek gombja kettős kúp alakú és függőlegesen átfúrt (19. ábra 4).

A fedők között két ritkábban előforduló típust is megfigyeltünk (19. ábra 5–6).⁵⁸

Mázás edények

A betöltésben jelentős számú mázas edénytöredék is előkerült. Ezek főként galléros peremű, füles fazekak, de különböző típusú korsó, kancsó is van köztük. Az edénysáv alatti rész is tartalmazott belül mázas fazéktöredéket.⁵⁹

Jellegzetes lelet a sárgásfehér anyagú, enyhén galléros peremű, füles fazék, amelynek belsejét és peremét barna máz borítja (20. ábra 4–5).

A kisebb méretű korsók között is voltak mázasak. Egy golyvás nyakú példány vörösre égő agyagból készült, kívül a válláig sárgás máz borítja (20. ábra 2). Egy szűrős kiöntőjű, zöld mázas, töredékes korsó egy másik típust képvisel. A kiöntőcsövet ovális átmetszetű nyúlvány köti a testhez (20. ábra 3).

Az alul kihasasodó, kiöntőcsöves korsók típusa is megjelenik az objektumban (20. ábra 1). Ez a vörös anyagú korsó is kívül mázas, nagyjából a válláig sárgászöld máz borítja. Hasonló darabot a visegrádi alsóvárból Geregyes Ibolya közöl,⁶⁰ aki ilyen típusú, egyértelműen a 16. századra keltezhető korsót nem ismer. A tárgytypus ugyanakkor Magyarországon a török lakta területeken elterjedtnek számít.⁶¹ Kiöntőcsöves, mázas korsók a Szekszárd melletti Jeni Palanka területéről is előkerültek, ezek szintén 17. századiak.⁶²

Tárgyainknak ez a mázas csoportja is még további részletes elemzést igényel. Korukat a 16. század végére, illetve a 17. század legelejére tehetjük.

Persely

A 7. ház lejárataiban találtunk egy ép, barna színű, enyhén foltos, homokkal soványított agyagból készült perselyt (16. ábra 4).⁶³ Lapított gömb formájú, alja lapos, kicsit homorú. Felül egy keskeny nyílást vágtak rajta a pénz bedobásához. Pénzt nem tartalmazott.⁶⁴

A 7. ház melletti gödörben került elő egy malacfejet ábrázoló tárgy töredéke (21. ábra).⁶⁵ A sűrű színű, korongolással készült, érzék-

tesen kialakított darabon egy malac orrát és két szemét figyelhetjük meg. Nem zárható ki, hogy ez is egy persely lehetett.⁶⁶ Sajnos többi darabját nem találtuk meg.

A néprajzi kutatásban jól ismert tárgytípus⁶⁷ régészeti előzményei közül a tabáni ásatások során előkerült leleteket Garády Sándor közölte.⁶⁸ Két, 15. századra keltezett perselyt írt le, de megemlítette, hogy Budán máshol is kerültek elő ilyen töredékek. A budai vár feltárásán is került elő persely. Lelőhelyét, a 40. gödröt a leletek szerint a 14. század elején már betömhették.⁶⁹

A magyarországi pénzleletes középkori cserépedények között is voltak perselyek. Parádi Nándor gyűjtésében egy, Ipolyságról származó, kézi korongon készült barnászörös, nyomott gömb formájú persely, a talpkiképzésétől eltekintve, hasonlít az etei példányra, mérete is közel áll hozzá. Zsigmond pénzeit tartalmazta.⁷⁰

A kőszegi vár feltárásán került elő egy sárga kerámiából készült, a 15. század második felére, az 1500-as évekre keltezett persely.⁷¹ További késő középkori darabokat Budáról⁷² és Vácról⁷³ tettek közzé. A budai domonkos kolostor feltárása során két török kori persely látott napvilágot,⁷⁴ az egyiken török felirat is volt: „Hasszané.”

⁵⁷ 18. ábra 4–6: E.2004.10.26–28; 19. ábra 1: E.2004.10.63, 2–3; E.2004.10.72–73, 4: E.2004.10.69.

⁵⁸ E.2005.80.1–2.

⁵⁹ 1: E.2010.19.17, 2: E.2010.19.1, 3–4: E.2010.19.15–16, 5: E.2010.19.6.

⁶⁰ Geregyes 1987, 171, 4. kép 6.

⁶¹ Geregyes 1987, 171.

⁶² Gaál 2011, 240–242, Kat. 278–281. A vár építése miatt ezeket a tárgyakat a 16. század utolsó éveire, a 17. századra keltezi ásatójuk.

⁶³ E.2005.33.1.

⁶⁴ Vizi 2012, 228, 16a. kép.

⁶⁵ E.2005.39.1. A tárgy méretei megállapíthatatlanok.

⁶⁶ A cikkből megtudjuk, hogy „dívnek az úgynevezett szerencsemalaczkok is”. B. S. 1906, 236. Minden bizonyonnal megjelentek a malac formájú perselyek is.

⁶⁷ B. S. 1906, 234–236.

⁶⁸ Garády 1945, 427, 434, 34. kép 2.

⁶⁹ Gerevich 1966, 110–111, 154a. kép 13.

⁷⁰ Parádi 1963, 210.

⁷¹ Holl 1992, 31, és 59. kép 16.

⁷² H. Gyürky 1982, 201, és 202, 18. tábla 5.

⁷³ Miklós 1991, 25, 38. tábla 2.1.

⁷⁴ H. Gyürky 1981, 17–18, 16. ábra; H. Gyürky 1982, 12. tábla 3.

20. ábra. Decs-Ete. Mázas edények. 1–3. Korsók; 4–6. fazekak. Fotó: Gere László, számítógépes szerkesztés: Sági Apollónia
 Fig. 20. Decs-Ete. Glazed pottery. 1–3. Jugs; 4–6. Pots. Photographs: László Gere, computer editing: Apollónia Sági

A perselyek a nemzetközi kutatás és a középkori kerámiát bemutató kiállítások kedvelt tárgyai, kiterjedt szakirodalmuk van.⁷⁵ Németországból, Wismarból 16. századra keltezhető perselyeket mutat be Rita

Buchholz. Ezek a fazekasmunkák korongoltak, felül gombban végződnek, alsó részükön korongolásnyomok láthatók. A keskeny nyílás a felső harmadukon található, függőleges.

Az összegyűjtött adatok alapján megállapítható, hogy az etei persely talpszegély nélküli „zsemle” formájával az általunk ismert leletek között egyedülálló darab.

⁷⁵ *Keramische Bodenfunde* 1982, 33, 105–107, Kat. Nr. 148–153; Gralow – Hoppe 1989, 34–35; Buchholz 1990, 60.

21. ábra. Decs-Ete. Malac cseréppersely töredéke: elől- és oldalnézet.

Fotó: Retkes Tamás

Fig. 21. Decs-Ete.

Earthenware piggy bank, fragment: front view and side view. Photographs: Tamás Retkes

Gyertyatartó

A 7. ház feltöltésben több gyertyatartó és -töredék is előkerült, amelyek legalább tíz példányhoz tartoztak.

A vörös színű, korongolt, talpas, bordákkal tagolt szárú gyertyatartó felül egy, a talpnál szélesebb cseppfogó tányérból, és a gyertyát tartó, enyhén kúpos gyertyatartórészből áll. Talpa lyukas, a szára üreges. Hasonló formai kialakítású, de szürkére égetett példányt is találtunk (16. ábra 5–6).⁷⁶

A típusunktól kissé távolabb álló, de szintén magas száron lévő cseppfogó tányéros gyertyatartó a budai várban, a XXVI. gödörben (pince) került elő, jellegzetes hódoltság kori leletanyaggal együtt.⁷⁷

Két, vörös színű töredékünk egy olyan gyertyatartóból származik, amelyen egy kör forma tányérka szélén elosztva helyezték el a gyertyák beillesztésére alkalmas, legömbölyített peremű, hengeres idomokat. Feltehetőleg három ilyen gyertyatartót helyeztek el a tányérkán, de esetleg középen is lehetett egy, akár magasabban fekvő hasonló elem (16. ábra 7).⁷⁸

Egy további, szürke anyagú, kör alakú tárgy-töredék gyertyatartó talpának bepecsételt díszítésű darabja lehet (16. ábra 8).⁷⁹ A kőszegi vár leletei között vannak hasonló, de más pecsétlővel készült darabok.⁸⁰

⁷⁶ E.2005.9.5–6.

⁷⁷ Holl 2005, Abb. 24/8.

⁷⁸ E.2005.9.8–9.

⁷⁹ E.2010.21.1. A mezőváros leletanyagából további hasonló darabokat ismerünk.

⁸⁰ Holl 1992, 132. kép.

Öntőtégely

A 7. ház feltárása során tíz öntőtégely és -töredék került elő. Kisméretűek, vörös színűek, korongoltak. Az oldaluk enyhén kifelé hajló, szájuk háromszög formára alakított. Szemlátomást nem használták még őket (22. ábra 1–3).⁸¹

Hálónéhezék

A 7. ház betöltéséből mintegy 50 darab kerámia hálónéhezék került elő. Vörös, vörösesbarna, barna, szürke színekben fordulnak elő. Nagyságuk átlagosan 7–9 cm (23. ábra 1–6).⁸²

Hasonló hálónéhezékeket a Kecskemét környéki késő középkori falvak hagyatékából mutat be Szabó Kálmán.⁸³

Kúpcserpek

A mezőváros területén több töredékes kúpcserép is előkerült. Egy gyorskorongon előállított agyaghenger bőrkemény állapotban történő kettévágásával állították elő őket, majd a vágásfelület éleit leszélezték. Vörösre vagy szürkére égették őket. A töredékek alapján a tetőcserpek mérete rekonstruálható volt, a darabok hossza 37–37,5 cm, keskenyebbik végük 13,5 cm, öblösebb végük 16–17,3 cm széles volt (24. ábra 1–3).⁸⁴

A 7. ház gödrében 99 ilyen tetőcserép-töredék került elő, méreteik a fenti darabokéval megegyeztek (24. ábra 4–5).⁸⁵ 2009-es ásatásunk során, a mezőváros más pontján sík tetőcseré-

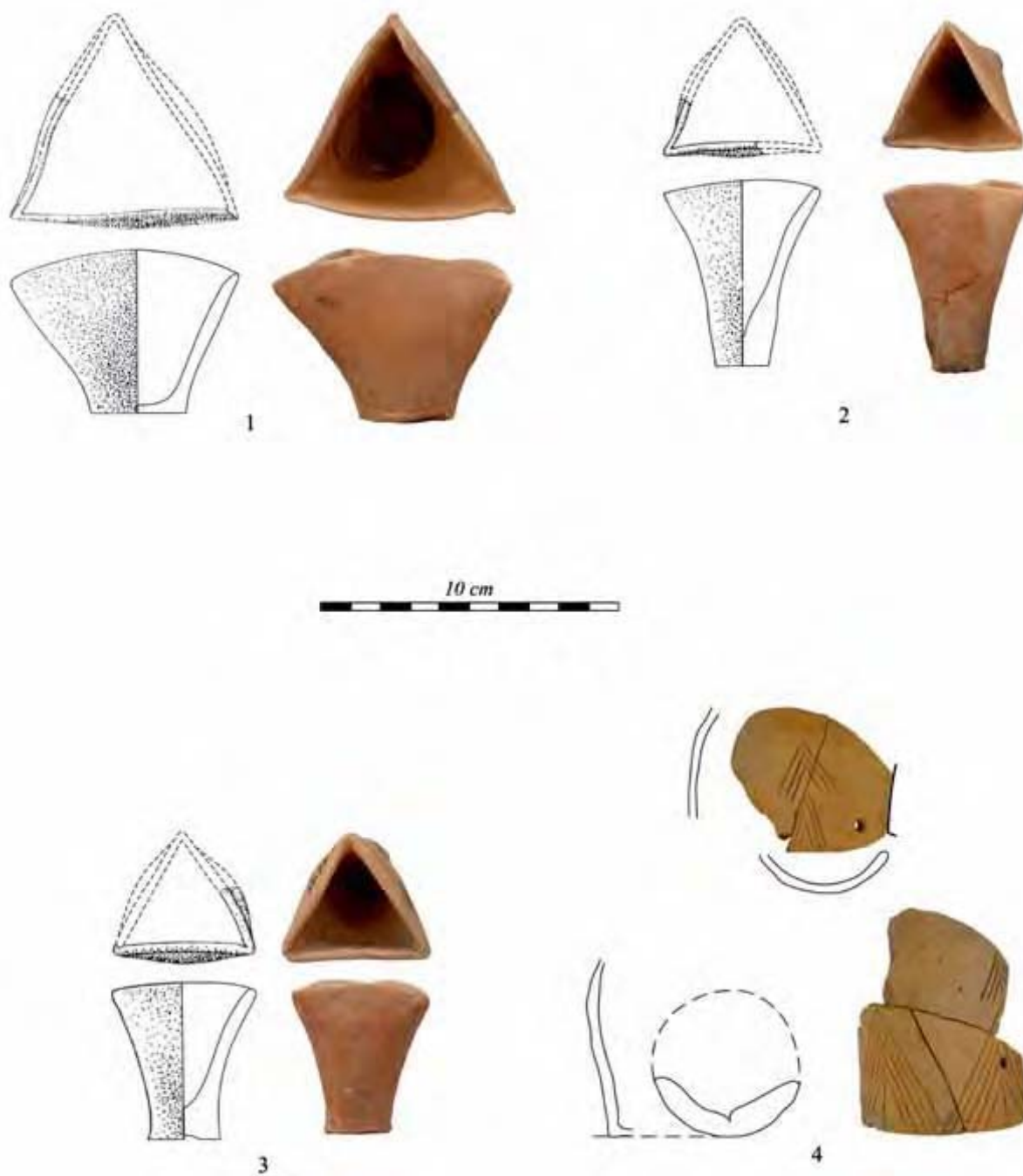
⁸¹ E.2005.81.1–3.

⁸² 1–3: E.2005.24.2–4, 4: E.2005.24.10, 5: E.2005.24.13, 6: E.2005.24.37.

⁸³ Szabó 1938, 127–128, 611–613.

⁸⁴ E.2004.11.1–3.

⁸⁵ E.2005.73.1–2.

22. ábra. Decs-Ete. 1–3. Öntőtégelyek; 4. bekarcolt díszű edény (E.2005.9.7). Fotó: Retkes Tamás, rajz: 1–3. Ósi Sándor, 4. Vizi Márta, számítógépes grafika: Sági Apollónia
 Fig. 22. Decs-Ete. 1–3. Pots for casting metal; 4. Vessel with incised decoration (E.2005.9.7).
 Photographs: Tamás Retkes, drawings: 1–3. Sándor Ósi, 4. Márta Vizi, computer graphics: Apollónia Sági

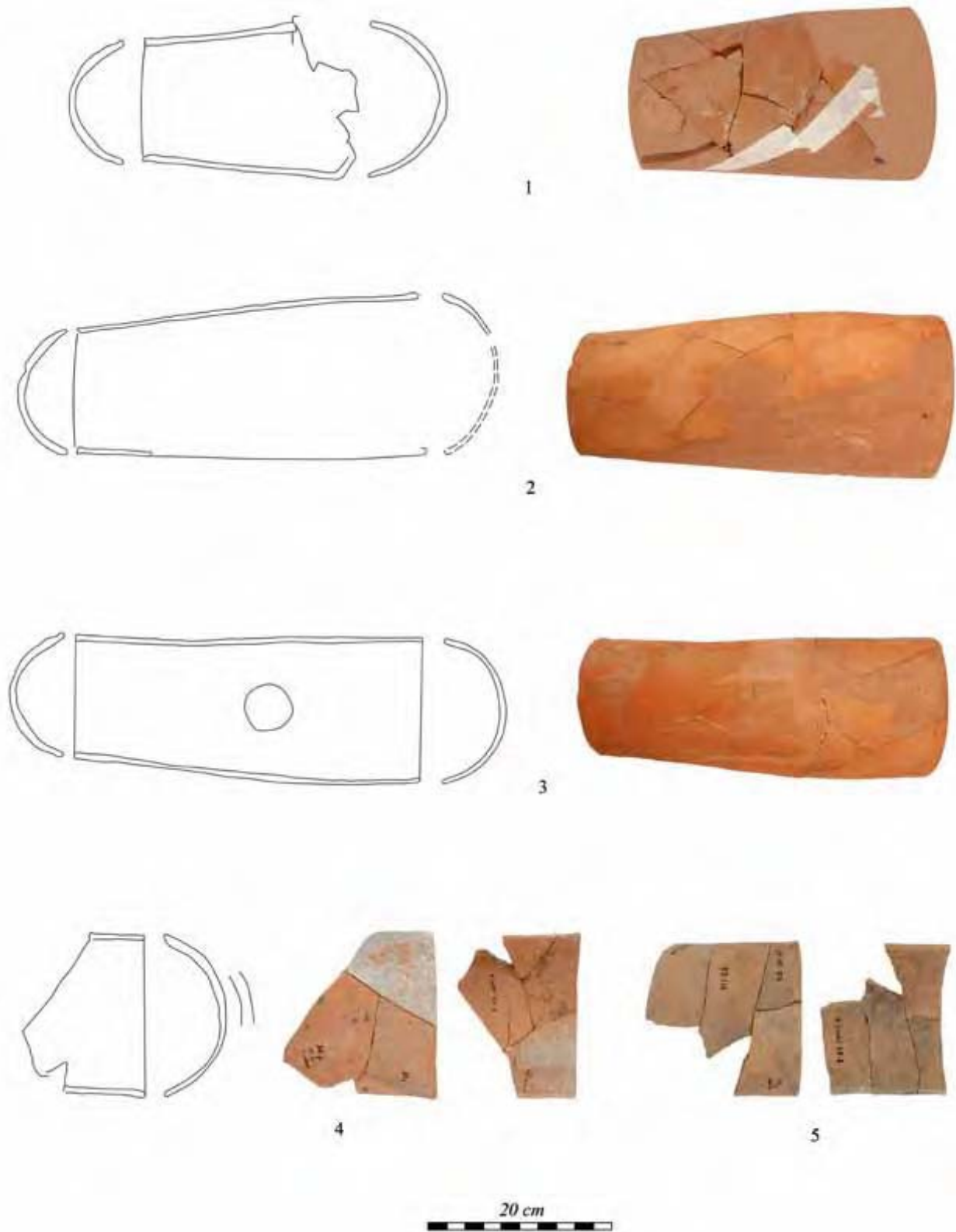
pek töredékei is előbukkantak.⁸⁶ A tetőcserepeken habarcs, agyag nyomát nem találtuk, elkép-

zelhető, hogy helyben készültek. Remélhetőleg lesz módunk természettudományos vizsgálatokkal bizonyítani állításunkat. Mindazonáltal nyilván módosabb házak tetején használták az ilyen típusú cserepeket.

⁸⁶ Előzetes jelentés a feltárásról: Vizi 2009.

23. ábra. Decs-Ete. Hálónéhezékek. Fotó: Retkes Tamás, rajz és számítógépes grafika: Sági Apollónia
Fig. 23. Decs-Ete. Weights for nets. Photographs: Tamás Retkes,
drawings and computer graphics: Apollónia Sági

24. ábra. Decs-Ete. Kúpcserепek. Fotó: Retkes Tamás, rajz: Vizi Márta,
számítógépes grafika: Sági Apollónia
Fig. 24. Decs-Ete. Ridge tiles. Photographs: Tamás Retkes, drawings: Márta Vizi,
computer graphics: Apollónia Sági

Kályhaszemek, kályhacsempék

Csalogovits József az 1933-ban feltárt nagyobb fazekaskemence szája előtt kályhacsempenegatívokat is talált.⁸⁷ A negatívok⁸⁸ mellett az azokkal készített kályhacsempék is jelentkeztek a kemence környékén, valamint a mezőváros területén.⁸⁹ Az eddigi kutatások⁹⁰ szerint főként a 16. század második felére keltezhető tapéta- és veretmintás csempék negatívjai, illetve azok előképei – és minden bizonnyal a 10. házból előkerült színes mázas kályhacsempék⁹¹ is – Ausztriából, Salzburgból, vagy környékéről kerülhettek Etere. Az etei kályhacsempéket korábbi tanulmányainkban már részletesen tárgyaltuk.⁹²

A leletek alapján a házak fűtőberendezéseinek két nagy alaptípusát különíthettük el, a „népi kályhaként” ismert szemeskályhát és a csempelapokból összeállított cserépkályhát. A leletek alapján bizonyítottan vehetjük, hogy a mezővárosban mind a két típusú kályha darabjait készítették. Sem régészeti, sem írásos adatunk nincs arra, hogy az agyagipar két ága ezen a helyen, ebben az időben egymástól elkülönült volna. Nem tudjuk azonban, hogy a helyben elkészült elemekből maguk a fazekasok építették fel a kályhákat, vagy, ahogy később is szokás volt, külön kályhás mesterek készítették ezeket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az eddigi eredményeinkkel, a most bemutatott tárgyakkal a figyelmet kívánjuk felhívni egy középkori mezőváros fazekasságára, fazekasműhelyének termékeire. Sok nyitott kérdés maradt még azonban, hiszen írásos anyag nélkül csak a régészet eredményeire támaszkodhatunk. A termékeiken keresztül kapunk keresztmetszetet a fazekas, fazekasok munkájáról, a tevékenységük ágairól. Az edények összetételének vizsgálata az étkezés, a napi életmód elemzésére is lehetőséget biztosít a továbbiakban.

Igen fontos, hogy az edényművesség mellett a fazekasok kályhástermékek készítésével is foglalkoztak. A kályhásságon belül doku-

mentálhattuk a mezővárosokra – tudásunk szerint – eddig is jellemző szemeskályha „alkatrészeinek” gyártását. Ezeknek a vizsgálata számos új megfigyelést eredményezett, többek között annak feltárását, hogy az etei mestereknek szoros kapcsolata lehetett a korszak fejlett, divatos kályhás műhelyeivel, Salzburgban és környékén.

Az igen gazdag leletanyag módot ad számunkra egy mezőváros mindennapi életének vizsgálatára. A megtalált tárgyak további elemzése, az egyes típusok egymáshoz való aránya, az azonos típusok jellemzőinek részletesebb összevetése még számos feladatot tartogat számunkra.

IRODALOM

B. S. 1906

Bátky 1941

B. S.: Cserépperselyek. *NÉrt* 7 (1906) 234–236.Bátky Zsigmond: Mesterkedés. Az agyagmunka. In: Bátky Zsigmond – Györfly István – Visky Károly: *A magyarság néprajza. Tárgyi néprajz* I. Budapest 1941, 260–324.⁸⁷ Csalogovits 1937, 331–332.⁸⁸ A késő középkori kályhacsempenegatívokat Parádi Nándor gyűjtötte össze. Parádi 1957.⁸⁹ A mezőváros topográfiai kutatásából előkerült tapétamintás kályhacsempé vizsgálati eredményeiről lásd Vizi 2011.⁹⁰ Franz 1981, Abb. 99–100, Abb. 630–631, Abb. 633, Abb. 636.⁹¹ A 10. házból előkerült tapétamintás csempékről: Vizi 2013.⁹² Sabján 2001, 305–308; Vizi 2011; Vizi 2012.

- Buchholz 1990 Buchholz, Rita: Mittelalterlich-frühneuzeitliche Spielzeugfunde aus Wismar. *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 1 (1990) 56–61.
- Csalogovits 1935 Csalogovits József: Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben (Reste volkstümlicher Bauarten in dem Sárköz von Kom. Tolna). *NÉrt* 27 (1935) 1–10, 135.
- Csalogovits 1937 Csalogovits József: Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén (Ausgrabungen des Museums Komitates Tolna an der Stelle des in der Türkenzeit verwüsteten Dorfes Ete). *NÉrt* 29 (1937) 321–333.
- Feld 1987 Feld István: Keramika. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest 1987, I. 261–281.
- Franz 1981 Franz, Rosemarie: *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz 1981.
- Gaál 2011 Gaál Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából II. Talpastálak, kiöntőcsöves korsók (Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni Palanka/ II. Fußgefäße, Tüllenkrüge). *WMMÉ* 33 (2011) 231–286.
- Gaál 2012 Gaál Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából III. Cserépkorsók, kanták (Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk /Jeni-Palanka/ III. Scherbenkrüge, Pokale). *WMMÉ* 34 (2012) 255–317.
- Garády 1945 Garády Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése, 1931–1941 (Bericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen auf dem Gebiet der Hauptstadt Budapest). *BudRég* 14 (1945) 397–448.
- Gerelyes 1987 Gerelyes Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárból (Turkish ceramics from Alsóvár in Visegrád). *CommArchHung* 1987, 167–179.
- Gerelyes 2005 Gerelyes Ibolya: Oszmán kézművesség. Agyagművesség. In: *A magyar kézművesipar története*. Szerk.: Szulovszky János. Budapest 2005, 198–200.
- Gerelyes – Feld 1986 Gerelyes Ibolya – Feld István: Hódoltságskori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból (Fundkomplexe des Burgschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft). *CommArchHung* 1986, 141–186.
- Gerevich 1966 Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- Gralow – Hoppe 1989 Gralow, Klaus-Dieter – Hoppe, Klaus Dieter: *Archäologische Funde aus dem Wismarer Stadtkern* I. Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburgs 4. Schwerin 1989.
- H. Gyürky 1981 H. Gyürky, Katalin: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. FontArchHung. Budapest 1981.
- H. Gyürky 1982 H. Gyürky, Katalin: Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda: ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkorbens. *ActaArchHung* 34 (1982) 177–211.

- Hatházi – Kovács 1996 Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez* (The Gothic Church Tower in Vál. Data to the 14th–17th Century History of Vál). A Szent István Király Múzeum Közleményei B.45. Székesfehérvár 1996.
- Holl 1963 Holl Imre: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái (Die Probleme der Forschung der ungarischen mittelalterlichen Keramik). *Műveltség és hagyomány – Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae* 5 (1963) 65–86.
- Holl 1992 Holl Imre: *Kőszeg vára a középkorban* (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter). FontArchHung. Budapest 1992.
- Holl 2005 Holl, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. VAH 17. Budapest 2005.
- Holub 1958 Holub József: Ete város története. Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez. *Történeti Statisztikai Közlemények* 2:3–4 (1958) 1–19.
- Keramische Bodenfunde* 1982 *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit*. Hrsg.: Harl, Ortof. Wien 1982.
- Kovács 1990–1991 Kovács, Gyöngyi: 16th–18th century Hungarian pottery types. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 169–180, 351–361.
- Kovács 1993 Kovács Gyöngyi: Kerámiatípusok a 16–18. századi magyarországi leletanyagból. *Gyökerek* 2:1 (1993) 24–39.
- Kovács 2001 Kovács, Gyöngyi: Ceramic finds from the Bajcsa Fort (1578–1600). *ActaArchHung* 52 (2001) 195–221.
- Kovács 2006 Kovács Gyöngyi: Hódoltságkori leletgyűttes Baja belvárosából (An Ottoman period assemblage from Baja). *CommArchHung* 2006, 275–295.
- Kresz 1991 Kresz Mária: Agyagművesség. In: *Kézművesség. Magyar néprajz* III. *Anyagi kultúra* 2. Főszerk.: Domonkos Ottó. Budapest 1991, 524–600.
- Miklós 1991 Miklós Zsuzsa: Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi utca 3–7.) (Rettungsgrabung im Gebiet der mittelalterlichen Vác /Széchenyi Strasse 3–7./). *Váci Könyvek* 5 (1991) 7–108.
- Miklós 2005 Miklós, Zsuzsa: Spätmittelalterliches Eisendepot aus dem mittelalterlichen Marktflecken Decs-Ete. *ActaArchHung* 56 (2005) 279–310.
- Miklós – Vizi 1999 Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im mittelalterlichen Marktflecken Ete). *WMMÉ* 21 (1999) 207–269.
- Miklós – Vizi 2001a Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Decs-Ete középkori mezőváros. In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából*. Szerk.: Gaál Attila. Szekszárd 2001, 49–52, 28–34. tábla.
- Miklós – Vizi 2001b Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz (Angaben zur Siedlungsstruktur und zu den Haustypen des spätmittelalterlichen Marktfleckens Ete). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok 2001, 261–280.

- Miklós – Vizi 2002a Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Adatok a középkori Ete mezőváros településtörténetéhez. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hung* 3. Budapest 2002, 195–208.
- Miklós – Vizi 2002b Miklós, Zsuzsa – Vizi, Márta: Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete. In: *The Rural House from the Migration Period to the Oldest Standing Buildings*. Ed.: Klápště, Jan. *Ruralia* 4. Prague 2002, 291–307.
- Miklós – Vizi 2002c Miklós, Zsuzsa – Vizi, Márta: Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete. *ActaArchHung* 53 (2002) 195–253.
- Miklós – Vizi 2007 Miklós, Zsuzsa – Vizi, Márta: Beiträge zur Handwerk zur mittelalterlichen Marktfleckens Ete. In: *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment*. Eds: Klápště, Jan – Sommer, Petr. *Ruralia* 6. Turnhout 2007, 119–134.
- Molnár 2006 Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Budapest 2006.
- MonVat *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* I/1–6. 1281–1491. Budapest 1887–1891.
- Parádi 1957 Parádi Nándor: Későközépkori kályhacsempe negatívok (Stovetile moulds of the late Middle Ages). *FolArch* 9 (1957) 179–186, XXX–XXXI. tábla.
- Parádi 1963 Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények, XI–XVII. század (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn, 11.–17. Jh.). *ArchÉrt* 90 (1963) 205–251.
- Parádi 1973 Parádi Nándor: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás (Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz). *ArchÉrt* 100 (1973) 232–249.
- Sabján 2001 Sabján Tibor: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai (Öfen des Volkes vom Spätmittelalter in den Großregionen). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Solnok 2001, 281–330.
- Szabó 1938 Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei – Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest 1938.
- Vizi 2000 Vizi Márta: Grafitos kerámia Decs-Etéről és Ozoráról (Graphittonkeramik von Decs-Ete und von Ozora). *WMMÉ* 22 (2000) 177–252.
- Vizi 2006 Vizi Márta: A kerámia feldolgozásának módszerei. Kísérlet az ozorai várkastély leletanyaga kapcsán. Adatbázisrendszer és kerámiaanalízis (Methods of ceramics processing. Experiment based on finds of Ozora fortified castle. Data-base system and analysis of ceramics). In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Budapest–Veszprém 2006, 73–90.
- Vizi 2008a Vizi Márta: Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum I. A kezdetek (Dr. József Csalogovits und das Komitatsmuseum Tolna I. Die Anfangszeit). *WMMÉ* 30 (2008) 473–550.

- Vizi 2008b Vizi Márta: Két kerámia tárgytypus az ozorai várkastélyból: sütőtálak és mázatlan tányérok (Zwei Gegenstände aus Keramik aus dem Burgkastell in Ozora. Backplatten und unglasierte Teller). *WMMÉ* 30 (2008) 233–263.
- Vizi 2009 Vizi Márta: A Decs-Ete területén 2009-ben végzett régészeti kutatások. Előzetes jelentés (Vorbericht über die Ausgrabung in Decs-Ete vom Jahre 2009). *WMMÉ* 31 (2009) 57–73.
- Vizi 2010 Vizi Márta: A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. Az ozorai várkastély leletanyagának adatbázisáról (Methods for the processing of early modern age ceramics. On the database for finds from Ozora Castle). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 818–838.
- Vizi 2011 Vizi Márta: Terepbejárások Decs-Ete mezőváros (Tolna megye) területén. In: *„Fél évszázad terepen”. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa. Budapest 2011, 87–100.
- Vizi 2012 Vizi Márta: Kályhásság egy egykori dél-dunántúli mezővárosban (Hafner /Kachelmeister/ in einem ehemaligen südtransdanubischen Marktflücken). *WMMÉ* 34 (2012) 215–254.
- Vizi 2013 Vizi Márta: Decs-Ete mezőváros régészeti kutatása – A 10. ház és kályhája (Archäologische Forschung im Marktflücken Decs-Ete – Das Haus Nr. 10. und sein Ofen). *WMMÉ* 35 (2013) 153–217.
- Voit – Holl 1956 Voit Pál – Holl Imre: Hunyadi János budavári majolikagyártó műhelye (L’officina di maioliche di Mattia Corvino nella fortezza di Buda). *BudRég* 17 (1956) 73–150.
- Weitschawar 2002 Weitschawar – Bajcsa-Vár. *Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002.
- Závodi 2003 Závodi Szilvia: A lenti vár kerámiaanyaga (Das Keramikmaterial aus der Burg von Lenti). *CommArchHung* 2003, 171–201.

POTTERY IN A MARKET TOWN OF OLD IN SOUTHERN TRANSDANUBIA.
DECS-ETE, ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM BUILDING NO. 7.

Zsuzsa Miklós – Márta Vizi

Identification of the shapes and typologies of any ceramic artefacts unearthed, investigation of their evolution shape-wise, and discovery of their functions all count as important tasks when the life of a particular settlement is being investigated. In the study, characteristic and distinctive pieces from an assemblage recovered at Ete (known today as the Decs-Ete archaeological site) are presented. The assemblage in question was uncovered in a pottery workshop and storage facility (Building No. 7) datable to the second half of the 16th century in the settlement, which was inhabited from the 11th century to the 16th century and which was destroyed around 1620 when it was already abandoned. The artefacts came to light near this pottery workshop in the market town, in a pit belonging to the workshop that had been filled with fire-damaged material from the building.

Part of the above material consists of kitchen vessels, mainly of a kind intended for everyday use. Another large group comprises bowl-like ceramic elements for incorporation in masonry stoves and tiles for tiled stoves that were made as component parts. In the third group, from the so-called architectural ceramics category, roof tiles are presented.

During our investigations into the pottery of Transdanubia, written documents would often come to light when the output of a particular master or a particular district was being researched. In the case of the potters of Ete, however, no written material of any kind has been found hitherto. For this reason, a picture of the pottery activity there could be obtained solely on the basis of products recovered during the excavations. Kilns used by the potters in the settlement are known from archaeological digs conducted in the 1930s. Also, artefacts such as semi-finished and spoiled vessels have been found that had been consigned to the earth near the workshops that had made them, namely at their respective places of production.

Nevertheless, many unanswered questions still remain, since without written sources only archaeological findings could be used. Through the potters' products, insight could be gained into the work of these craftsmen and into their various different fields of specialisation. Investigations regarding the typology of the vessels recovered will provide opportunities to analyse eating habits and aspects of everyday life.

Very important is the circumstance that the potters in question engaged in the making of stove elements as well as vessels. The production of bowl-like ceramic insets for the type of stove characteristic of market towns (according to our knowledge so far) could be observed. Investigation of these different stove parts brought many new insights in the field, e.g. further evidence was gained for the local production of tiles for tiled stoves. Examination of these tiles indicated close links with sophisticated and fashionable stove-making workshops of the period, namely with those in Salzburg and its vicinity.

Further analysis of the types of artefacts found, identification of the relative proportions of individual types, and even more detailed comparison of the characteristics of the particular types all provide researchers with numerous tasks.

The existence of stove-element production and the studying of stoves of various kinds led the authors to investigate other fields of architecture and ethnography. This involved studying the evolution of buildings and, along with this, different heating solutions employed.

ARANYOZOTT BŐRKÁRPITOK ÉS MÁS BŐRBŐL KÉSZÜLT LAKBERENDEZÉSI TÁRGYAK A 15–17. SZÁZADI MAGYAR OTTHONOKBAN

Orosz Krisztina

A bőr az egyik legsokoldalúbban felhasználható szerves nyersanyag. Számptalan tárgy készítették egykor és készítenek napjainkban is belőle. A tanulmányban a 15–17. századi magyar lakáskultúrában betöltött szerepéről lesz szó, csokorba szedve, hogy mely lakberendezési tárgyakhoz használták fel, és röviden kitérünk bőrfeldolgozási, készítéstechnikai kérdésekre is.

A tárgyalt korban a magyar tímárok a kisázsiai eredetű timsós-faggyús és a csersav tartalmú növényi anyagokkal való bőrkikészítést egyaránt alkalmazták. Az előbbi eljárást *magyar mód*nak is nevezték külföldön, habár nem csupán hazánkban volt ismert ez a módszer a középkorban. Gáborján Alice kiterjedt kutatásai alapján ma már jól körvonalazható a magyar módra való bőrkikészítés minden egyes lépése.¹ Röviden összefoglalva az eljárás lényege a következő volt. A mészárosoktól beszerzett bőrről először is a tímárok késsel eltávolították a szőrt. Az így „letisztított” bőrt timsós, konyhasós folyadékban áztatták, majd jól megtaposták, megdolgozták. A timsóval, konyhasóval alaposan átítatott bőroket megszáritották, majd parázs fölé tartották, hogy pórusaik jól kinyíljanak, s ezáltal a rájuk kent forró faggyú mélyen beléjük ivódjon. Tartós, jól kezelhető bőrök készültek ezzel a módszerrel, mintegy 2-4 hét alatt, szemben a növényi cserzéssel, ami sokkal hosszabb időt igényelt.

A növényi cserzéshez Magyarországon elsősorban a fenyő, a tölgy, a fűz, a vadgesztenye kérgét, továbbá a szömörécét vagy a gubacsot használták.² A cserzést cserzővályúban, -kádakban, vagy -gödrökben végezték. A rendkívül kellemetlen szaggal járó cserzési folyamatok miatt a tímárműhelyek általában a külvárosokban, a városok szélén helyezkedtek el.³ A bútorkárpitok, a bőr miseruhák, a nyeregborítások, a nemesfém edények bőrtokjainak és az

ásatásokon talált lábbeliknek a többsége növényi cserzésű bőrből készült.⁴ Az ilyen bőrök viszont sérülékenyebbek voltak, mert a szőrszalakat gyökerestül tépték ki belőlük, s ennek folytán sok apró lyuk keletkezett rajtuk.⁵ A fent említett magyar módra készült bőrök szakítószilárdsága – a barkájukban bennmaradt szőröknek köszönhetően – sokkal jobb volt.

A 16. században a francia tímárok különösen vágytak a *magyar mód*ra, a magyar technika elsajátítására. IV. Henrik francia uralkodó egy megbízottat is küldött hazánkba a magyar tímármesterség fortélyainak az elsajátítására.⁶ Bécsből is nagy volt az érdeklődés: a város tímárlegényei Kassára, illetve Budára jártak szakmát tanulni.⁷

Mindezek után talán nem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy a magyar bőripar igen fejlett színvonalon állt a középkorban.⁸ Ez köszönhető volt annak (is), hogy Magyarországon nagy mennyiségben állt a tímárok rendelkezésére első osztályú nyersanyag (ökör-, tinó-, juh-, disznóbőr), a kiterjedt állattenyésztésből adódóan.

A középkorban a nyersbőrt durván kidolgozó tímároktól megkülönböztették a bőrt finoman kikészítő tímárokat, az ún. irhatímárokat. A kikészített bőroket aztán a bőrfeldolgozás egy-egy területére specializálódott mesterek, a vargák, foltozó vargák, nyergesek, szíjgyártók,

¹ Bővebben lásd Gáborján 1962; Gáborján 1991, 282.

² Bővebben lásd Mocskonyi 1997, 352; Szende 2005, 159.

³ Magyarországon feltárt, középkori bőrfeldolgozó műhelyekre lásd pl. Irásné Melis 1996 (Pest); Gömöri 2010 (Sopron).

⁴ Mocskonyi 1997, 351–352.

⁵ Gáborján 1991, 283.

⁶ Pór 1900, 378.

⁷ Szűcs 1955, 77.

⁸ Szűcs 1955, 75–77.

1

2

1. ábra. 1. Itáliai, aranyozott bőrkárpittal borított hálószoba Gian Francesco de' Maineri festményén, 1501, Thornton 1991, fig. 89. felhasználásával; 2. aranyozott bőrrel díszített enteriőr Pieter de Hooch egyik festményén, 1663–1665 körül, New York, The Metropolitan Museum of Art, www.metmuseum.org nyomán

Fig. 1. 1. Bedroom in Italy with gilt leather wall covering in a painting by Gian Francesco de' Maineri, 1501, after Thornton 1991, fig. 89; 2. Interior decorated with gilt leather in a painting by Pieter de Hooch, ca. 1663–1665, New York, The Metropolitan Museum of Art, after www.metmuseum.org

erszénykészítők, tarsolyosok stb. formálták változatos árucikkékké.

A tárgyalt korszakban számos lakberendezési tárgyhoz használtak fel kidolgozott bőrt, így ládákhoz, ládikákhoz, íróládákhoz, dobo-

zokhoz, ágyakhoz, székekhez, paravánokhoz. Más termékek teljes egészükben bőrből készültek, utóbbiak közé sorolandók a bőrkárpitok, a bőrpárnák, a bőr asztalterítők, és a bőr ajtókárpitok, ágytakarók és baldachinfüggönyök.

BŐRKÁRPITOK

A középkori és a kora újkori magyar otthonokban a gyapjú-, selyem- és vászonkárpitokon kívül a bőrkárpitok is jelen voltak, bár ezekről viszonylag kevés információval rendelkezünk. Hazai készítésű bőrkárpitra az első ismert adat a 14. századból származik: V. Károly francia király 1380. évi leltárában olvashatunk négy magyar bőrkárpitról, melyek Franciaország címerével voltak díszítve (*quatre grans cuirs de Hongrie bleuz, brodez aux quatre cuignez et ou mylieu de fueillages enlevez, et on mylieu dudit*

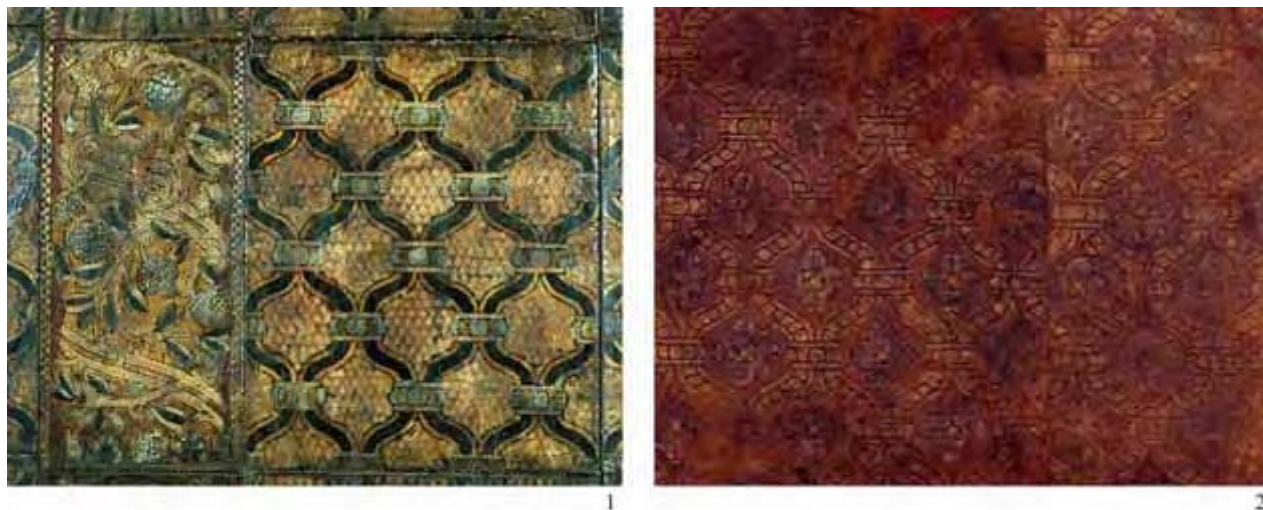
feuilleage les armes de France).⁹ Ugyanebben az inventáriumban aragóniai, vagyis spanyol bőrok is szerepelnek, egyértelműen megkülönböztetve a magyaroktól (*quinze cuirs d'Aragon, pour mectre par terre en esté*).¹⁰ Mindezek szerint a középkori Magyarországon már a 14. században olyan fejlett és színvonalas volt a bőrkárpitkészítés, hogy külföldi királyi megrendeléseket is tudtak a műhelyek teljesíteni.

Aranyozott bőrkárpitok készítésével Spanyolországban és azon belül is Córdobaiban a 8–9. századtól foglalkoztak a mór kultúra hozadékaként, majd később más spanyol városokban (Granada, Sevilla, Valencia) is készítették őket.¹¹ Itáliába is spanyol földről terjedtek el: itt a 15. században jelentek meg a luxusnak számító aranyozott bőrkárpitok az olasz előkelő otthonok falain (1. ábra 1), de igazán csak

⁹ Labarte 1879, 385. (3788. tétel). Idézi Voit 1993, 176 is, de kissé eltérő szöveggel: *Quatre grans cuirs d'Hongrie lenz, brodez aux quatre cuignez et on milieu de feuillage les armes de France*.

¹⁰ Labarte 1879, 385. (3785. tétel).

¹¹ Sz. Koroknay 1983, 398; *Grove Encyclopedia* 2008, 339.

2. ábra. Aranyozott bőrkárpitok. 1. Olasz, 16. század, részlet, Firenze, Museo Stefano Bardini, Fortini Brown 2006, fig. 3.12. nyomán; 2. spanyol, 16. század, Vic, Museu de l'Art de la Pell, www.museuartpellvic.cat nyomán

Fig. 2. Gilt leather wall hangings. 1. Italian, 16th century, detail, Florence, Museo Stefano Bardini, after Fortini Brown 2006, fig. 3.12; 2. Spanish, 16th century, Vic (Barcelona province), Museu de l'Art de la Pell, after www.museuartpellvic.cat

a 16. században jöttek divatba.¹² Általánosságban elmondható ezekről, hogy nagyon színesek és „vakítóak” voltak – ez utóbbit gazdag aranyozásuknak köszönheték. Lorenzo di Pierfrancesco de' Medici is Spanyolországból hozatott kárpitokat, melyek mintázata a drága brokátokat utánozta. 1498. évi leltára szerint 180 lírát értek, s be voltak keretezve, így kerültek fel a falakra.¹³ A kárpitok ára tetemes összegnek számított abban az időben, ugyanekkor Botticelli *Tavaszi* című festménye „csak” 100 lírát ért.¹⁴

Azt, hogy ekkor még az itáliai hercegi udvarokban is nagyon ritkának számítottak az aranyozott bőrkárpitok, jól bizonyítja az alábbi adat. 1500-ban Isabella d'Este első fia születése alkalmából, hogy méltán feldíszíthesse a szobáját, édesapjától, Ercole d'Estétől szerette volna kölcsönkérni igen értékes bőrkárpitkészletét, de a herceg csak egyetlen bőr ágytakarót küldetett el leányának Ferrarából a mantovai udvarba, kárpitjait nem adta oda.¹⁵ Isabella számára ezek a bőrkárpitok különös jelentőséggel bírhattak, mert 1501-ben, amikor újra gyermeke született, ismételten próbálkozott édesapjánál a kárpitok ügyében, akinek az udvarában – a fentiek alapján – ezek nem függtek állandó jelleggel a falon.

A 16. században már Itáliában is készítettek aranyozott bőrkárpitokat (2. ábra 1), a fő készítési központ Velence volt, mellette Róma, Bologna, Ferrara, Genova is gyártotta őket.¹⁶ Velencei dialektusban az aranyozott bőrkár-

pitot *cuoridorónak* hívták (*cuoi d'oro* helyett).¹⁷ A 16. században mintegy 70 *cuoridoro* műhely működött Velencében (viszont a 18. század második felében, amikor is az aranyozott bőrkárpitok lassan kimentek a divatból, már csak hét ilyen műhelyről van tudomásunk).¹⁸ Velence Itália-szerte terjesztette aranyozott bőrkárpitjait. Mindezek ellenére a spanyol bőrkárpitok behozatala sem szűnt meg a 16. században. 1546-ban Pesaróból „tisztá” bőroket küldtek Spanyolországba, a mintavázlattal együtt, valószínűleg azért, hogy ott lássák el őket díszítményekkel.¹⁹

A moriszkók spanyolországi kiűzetése (1610) után számos mester Németalföldön telepedett le, s a 17. században Európa ezen vidéke vált a bőrkárpitkészítés egyik legfontosabb

¹² Thornton 1991, 52.

¹³ *Trenta br. [= braccia] di cuoi facti in Spagna e lavorati con hopere d'orpelle alla brochata, e quali sono comissi in tellari di lignamo con cornice depincte, et sonno apicate per adornamenti di sopra alle spalliere d'intorno ale mura de ditta camara, che sonno stimati – tutti l. 180:* Shearman 1975, 25; lásd még Thornton 1991, 52.

¹⁴ Shearman 1975, 25; Thornton 1991, 52.

¹⁵ Capitanio 2014, 29–30.

¹⁶ Thornton 1991, 85. – 1530–1531-ben Isabella d'Este két alkalommal is Velencéből rendelt aranyozott bőrkárpitokat. Capitanio 2014, 35, 12. jegyzet.

¹⁷ Contadini 1989, 231.

¹⁸ Thornton 1991, 85; Contadini 2006, 319.

¹⁹ Thornton 1991, 85.

3. ábra. 1. Olasz (Velence) aranyozott bőrkárpit, 1600 körül, részlet, Párizs, Musée des Arts Décoratifs, Bonnot-Diconne – Fournet 2007, 9. felhasználásával; 2. németalföldi (Amszterdam) aranyozott bőrpánél, 1670 körül, London, Victoria and Albert Museum, Snodin – Styles 2004 nyomán
 Fig. 3. 1. Italian (Venice) gilt leather wall hanging, ca. 1600, detail, Paris, Musée des Arts Décoratifs, after Bonnot-Diconne – Fournet 2007, 9; 2. Netherlandish (Amsterdam) gilt leather panel, ca. 1670, London, Victoria and Albert Museum, after Snodin – Styles 2004

területévé (1. ábra 2; 3. ábra 2). Két fő központja volt: Mechelen és Amszterdam, ezeken kívül Antwerpen, Liège és Brüsszel gyártott még ilyen bőrárut.²⁰

A bőrkárpitok négyszögletes darabokból, ún. panelekből épültek fel (2. ábra 1; 3. ábra 1), melyeket olykor bordűrök is kereteztek. Az egyes paneleken ismétlődött a minta. Ezek összevarrásával vagy egymás mellé szegezésével (3. ábra 2) tulajdonképpen a mai tapétának megfelelő, díszes falburkolóanyagot hoztak létre. Mintázatuk – korántsem véletlenül – általában a korabeli brokátokéra hasonlít (2. ábra 1–2),²¹ de gyakoriak a különféle növényi mintákkal (3. ábra 2), vagy az olasz korsóval díszítettek is. Ez utóbbira a párizsi Musée des Arts Décoratifs egyik, 1600 körüli velencei bőrkárpitját hozzuk fel példaként: a 15 darabból álló, olasz korsó motívumú belső részt kétoldalt és felül díszes bordűr keretezi (3. ábra 1). Természetesen ezeken kívül voltak speciálisan egy adott térbe tervezett, nem ismétlődő mintájú

bőrkárpitok is, amelyeken változatos minták szerepeltek, például groteszk díszítmények vagy architektonikus elemek.²²

Tapézaszerőségükből adódóan az aranyozott bőrkárpitok sokszor nem csak magukban díszítették a falakat: festményeket (1. ábra 2) vagy olykor gyapjúkárpitokat is függesztettek föléjük. A bőrkárpitok – jöllehet a 16–17. században különösen kedvelték őket – egyáltalán nem szorították ki a képes gyapjúkárpitokat. E két, luxustárgynak számító kárpittípus egymás mellett élt; források bizonyítják, hogy Itáliában gyakran úgy használták őket, hogy a meleg gyapjúkárpitokkal télen, a „hűsítő hatást keltő” bőrkárpitokkal pedig nyáron dekorálták a paloták helyiségeit.²³

A bőrkárpitkészítés igen nagy felkészültséget, technikai tudást és művészi rátermettséget igényelt.²⁴ Az aranyozott bőrkárpitokat a hozzájuk szükséges anyagok és készítésük bonyolult munkafolyamata tette költségessé. Az eljárást nagy titok övezte a maga korában, de napjainkban már jól rekonstruálható a folyamat. A kárpit elkészítéséhez először is a fő alapanyagot, a többnyire növényi cserzésű, szépen kikészített bőrt (elsősorban juhbőrt, de a borjúbőr is nagyon megfelelő volt tartóssága miatt) kellett megvásárolni a tímártól, amelyet aztán egy éjszakán át nagy kádakban áztattak. Erre azért volt szük-

²⁰ Grove Encyclopedia 2008, 339.

²¹ 16. századi spanyol, olasz brokátokra lásd pl. Schulze 1917, 144–149.

²² Lásd pl. Thornton 1991, fig. 90.

²³ Capitanio 2014, 33–34.

²⁴ Sz. Koroknay 1983, 398.

ség, hogy a bőr felpuhuljon, s másnap könnyebb legyen a bőr kisimítása, a ráncok eltüntetése, amelyet nagyméretű asztalokon végeztek. Ezáltal egyenletes bőrfelületet kaptak, s megkezdődhetett a szigorúan egyforma, négyszögletes elemek kivágása a bőrből (csak azonos méretű panelekből készülhetett tapétaszerű kárpit). A darabokat az előírt méretnek megfelelően kellett kiszabni a bőrből; nagyságuk városenként változott.²⁵ Az állatbőr szélei sem mentek általában veszendőbe. Hibás felületek pótlására használták fel őket, vagy a nem egészen teljes méretű paneleket egészítették ki velük úgy, hogy a széleket elvékonyították és pergamenenyvvel egymáshoz ragasztották a darabokat.

Mindezek után indulhatott csak el a bőr „felöltöztetése”, díszítése, amelynek öt alapvető lépése volt.²⁶ Előjáróban fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy az aranyozás tulajdonképpen álaranyozás volt, ugyanis az „aranyos” hatást nem arannyal érték el, hanem az alábbi eljárás szerint.

Először is a bőrfelületeket egyenletesen, igen vékonyra kalapált ezüstlapokkal vonták be, pergamenenyvvel vagy tojásfehérjével ragasztva a fémfóliát a bőrhöz. Egyes „mesterek” olykor megpróbálkoztak az ezüst helyett az ónnal vagy az ólommal is, azonban tisztességes bőrkárpitkészítő mester csakis ezüstöt használt a munkafolyamathoz, amely nem feketedett meg az idő múltával, ellentétben az ónnal. De az ezüstöt is féltették a korróziótól, ezért miután jól felpolírozták, bekenték tojásfehérjével. Az „aranyozás” előtt a bőroket mintával látták el egy fa nyomódúc segítségével. Ezután vitték fel – egy vagy két rétegben – azt az elegyet, ami az aranyhatást keltette: a lakkot. Fő összetevője a lenolaj és a gyanta (pl. szandarak; kolofónium, azaz fenyőgyanta) volt, ehhez adagoltak még valamilyen színezőanyagot (pl. aloé, sáfrány, kokcsinella). Az oldatot addig főzték, míg – az összetevőktől függően – aransárga vagy barnássárga nem lett. Mivel a lakk előállítására nagy tűz fölött zajlott, a műveletet többnyire szabad ég alatt végezték, a tűzkárok elkerülése végett. Azokról a területekről, amelyeken az ezüstözést láttatni kívánták, eltávolították a lakkreteget. Végül különféle színű olajfestékekkel kifestették azokat a részeket, amelyeket színezéssel akartak még élénkebbé tenni, és további díszítésépp poncolással (pl. kör alakú vagy sraffozott mintával) látták el az egyes részeket, mely által a bőrkárpitok még szikrázóbbak lettek, ahogy megtört rajtuk a fény.

A fentiekben a bőrkárpitkészítést általánosságban mutattuk be, de területenként voltak eltérések, helyi sajátosságok, és az idők folyamán a készítéstechnika is változott. Itt most csak néhány helyi jellegzetességre hívjuk fel a figyelmet. A velencei bőrkárpitok egy fontos sajátossága, hogy díszítményeik simák és nem domborítottak. A domborított mintázat a 17. századi németalföldi bőrkárpitok – igen szembevető – jellegzetessége (3. ábra 2). Az ilyen mintát fából készített nyomódúccal alakították ki. Korábban is készültek domborított mintával kárpitok – Spanyolországban és Itáliában (Velencét kivéve) egyaránt –, de azoknál fémlapokat használtak, s kevésbé volt kidomborodó a segítségükkel létrehozott mintázat.²⁷

Habár mindvégig nagy titok övezte az aranyozott bőrkárpitok készítésének egyes lépéseit, a 16. században már készültek leírások e sajátos technikáról. Így a 16. század elejéről, 1515-ből Peder Månsson (Petrus Magni) svéd szerzetes tollából ismerünk egy leírást, aki itáliai utazása során egy – talán bolognai – recepteskönyvet másolt le. Giovan Ventura Rosetti az aranyozáshoz szükséges lakk receptjét ismertette 1548-ban.²⁸ Leonardo Fioravanti bolognai orvos 1572-ben, *Dello specchio di scientia universale* című művében egy fejezetet szentelt az aranyozott bőröknek.²⁹

Diderot 18. századi Enciklopédiája (*Encyclopédie*) igen szemléletesen ábrázolja a bőrkárpitkészítés egyes folyamatait, valamint a mesterek szerszámait. Az egyik ábra felső képén a kárpitkészítés első öt fázisa látható (4. ábra 1): a bőr áztatása egy nagy dézsában (Fig. 1), a bőr ütögetése, hogy puhává váljon (Fig. 2), majd a nyújtása, simítása (Fig. 3), illetve felvágása a kívánt méretre egy keret segítségével (Fig. 4), végül pedig a bőrdarabok szárítása (Fig. 5). Az alatta levő ábrán bakokra fektetett asztal-lapokra kiterítve láthatjuk a méretre vágott bőrpáneleket, amelyeket éppen díszítenek a fentiekben már leírt folyamatoknak megfelelően.

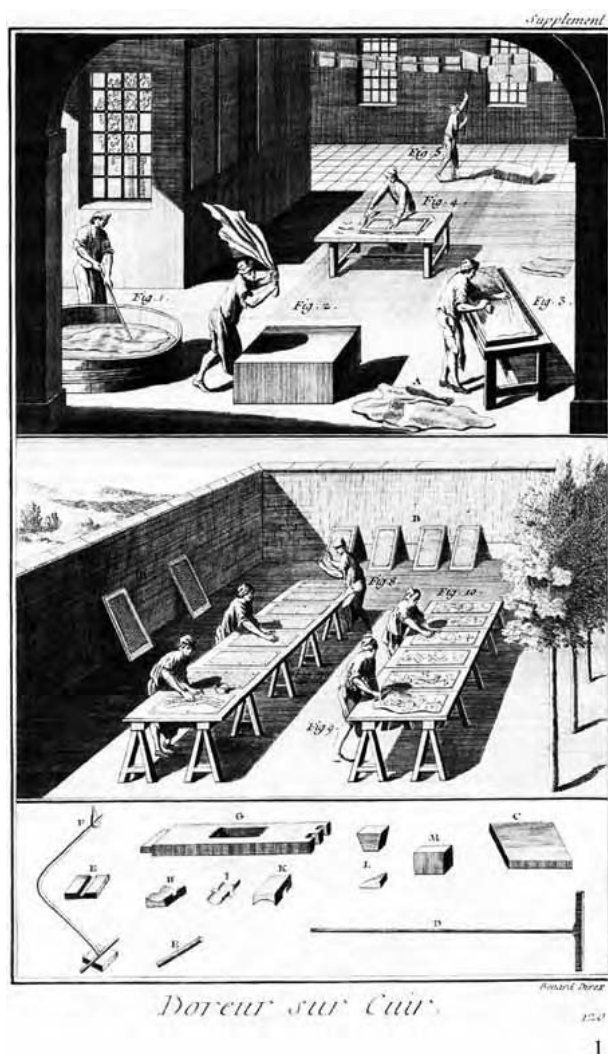
²⁵ Egy-egy panel szélessége 60-70 cm, magassága 70-80 cm körül mozgott. *Arti minori* 2000, 150.

²⁶ Sz. Koroknay 1983, 398; Thornton 1991, 85; Kissné Bendefy 2003, 51; Thomson 2006, 89; *Grove Encyclopedia* 2008, 338; Posthuma de Boer – Koldewej – Groves 2016, 23–30.

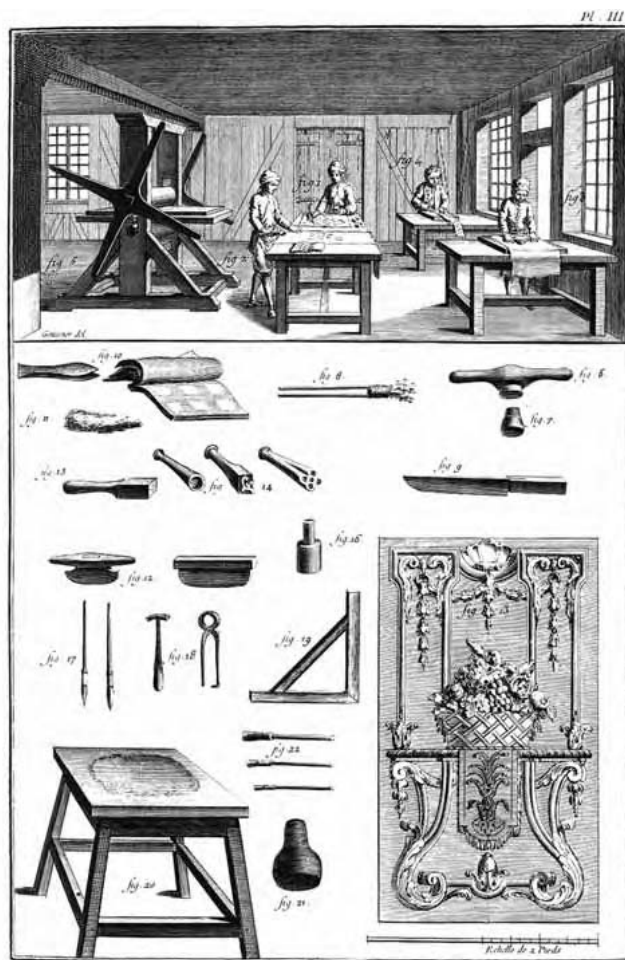
²⁷ *Grove Encyclopedia* 2008, 338.

²⁸ *Arti minori* 2000, 150.

²⁹ Cap. XLI. *Dell'arte de' corami d'oro e sua fattura*: Fioravanti 1572, 104–105.

1

Doreur sur Cuir.

2

4. ábra. Az aranyozott bőrkárpitok készítésének egyes folyamatai és szerszámai
Diderot 18. századi Enciklopédiájában
Fig. 4. Some of the processes and tools used in the making of gilt leather,
from Diderot's *Encyclopédie* from the 18th century

A másik 18. századi ábrázoláson elsősorban a szerszámok és egyéb kellékek sokasága ragadja meg a figyelmünket: a poncolók, az ecsetek, az ezüstműanyag lapok, a harapófogó, a derékszögű vonalzó stb. (4. ábra 2).

Magyarországról máig megmaradt bőrkárpitra csak a 17. századból ismerek példát, mégpedig Lőcséről. Henszlmann Imre 1878-ban közreadott, *Lőcsének régiségei* című köteté-

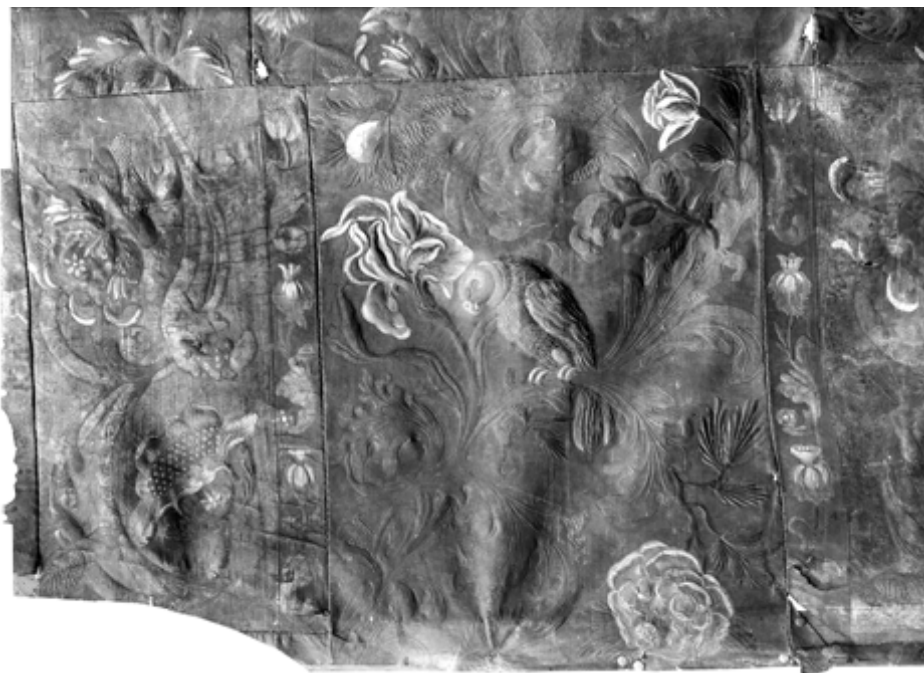
ben csupán leírás található arról a bőrkárpitról, amely a minorita templom tulajdonát képezte. Henszlmann így ír róla: „...van jelenleg a káptalanházban egy színes préselt bőrkárpit, melyet Still prépost csak imént a templom főoltára mögött felfödözött. Ezen kárpitnak két külön darabja áll több négyegből és keretből, melyen változó cifrázatok vannak alkalmazva. Nagy szerepet játszik itt a nemzeti tulipán, az ötszirmu piros rózsza, czopfos nagyhasu edények, melyekből a keretet díszítő növények kiszöknek, vannak kirívó színű papagályok, melyek szőlőfürtökön élőködnek, de vannak antikyszerű gyöngypálcák is. Az egész igen jó hatású, bár a színek élénksége az idő által sokat vesztett.”³⁰ A szövegből egyértelműen kiderül,

³⁰ Henszlmann 1878a, 149. – Ugyanebben az évben Henszlmann az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain is említést tett a bőrkárpitról: „A gimnazialis templom orgonája mögött préselt polychrom bőrkárpitot legujabban födezték fel, mely jelenleg ama templom melletti káptalanházban van eltéve, hol azt nem könnyen láthatni.” Henszlmann 1878b, 301.

5. ábra. Bőrkárpit a lőcsei minorita templomból, részlet, 17. század.

Fotó: Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. NLT 1297

Fig. 5. Leather wall hanging from the Church of the Minorites in Levoča (Slovakia), detail, 17th century. Photograph: Budapest, Museum of Applied Arts, inv. no. NLT 1297

hogy a két darabból álló kárpit olyan négyszögletes panelekből épül fel, melyekről fentebb már szót ejtettünk. A Förster-féle 1906-os műemlékjegyzék is feltünteti a bőrkárpitokat, említésre méltónak tartja őket.³¹ Közismert, hogy a 20. század elején Divald Kornél számos utazást tett a Felvidéken, hogy feltérképezze a még ott található régiségeket. Útjai során a szóban forgó lőcsei minorita templomot is felkereste, s a bőrkárpitokat még ott találva, az alábbi feljegyzést készítette róluk: „Két darab préselt bőrkárpit, madarakat, virágokat ábrázoló színes díszítéssel, egyiken Szent Péter alakjával. Igen rongált. Egy-egy 2 m széles s 150 cm magas.”³² Ebből a leírásból tehát még azt is megtudhatjuk, hogy az egyik kárpitot Szent Péter alakja is díszíti, s hogy a kárpitok nagyméretűek. 1943-ban az egyik kárpit részletének fekete-fehér fotóját Voit Pál közölte *Régi magyar otthonok* című művében (5. ábra). A kötet 1993-as bővített kiadásában viszont már nem szerepel a kárpit fényképe.³³ Voit „nagyvirágos stílusú”-nak nevezi a bőrkárpitot leírásában. A fényképen jól látszik, hogy az egyes, virágmintás darabokat varrással illesztették egymáshoz, melyek így alkottak egy nagyobb egységet. Mintázata a korabeli németalföldi aranyozott bőrkárpitokéhoz hasonlít.

Radvánszky Béla olyan barna bőrkárpitokat említ 19. század végén megjelent kötetében, amelyek a 16. században a szepesi vár falain függtek, majd később gróf Andrássy Manó múzeumába kerültek.³⁴ Ezeket szintén virágok

díszítették, aranyozott szegfűket és tulipánokat préseltek beléjük. Tulipánokkal és mákvirágokkal ékesítették azt a két, préselt, aranyozás nélküli kárpitot, amelyek egykor a zólyomradványi kastély gyűjteményét képezték.³⁵

Az írott forrásokat tekintve, főként a 17. századból ismerünk bőrkárpitokra vonatkozó adatokat. A 15. századot illetően csak feltételezéseink lehetnek arra vonatkozólag, hogy a Magyar Királyságba török bőrkárpitok is érkezhettek. 1488-ban ugyanis Mátyás király a törököknek szabad kereskedelmi jogot adott az országban, mely által „szabad út nyílt a török selymek, bársonyok, szőnyegek, bőrmunkák, rézedények behozatalára”.³⁶ Talán a bőrmunkák között kárpitok is voltak. Sajnos konkrét forrásaink nincsenek arra, hogy Mátyás udvarában lettek volna bárhonnan is származó bőrkárpitok, de mint fentebb említettük, az itáliai udvarokban is csak a 15. század legvégétől adatható az aranyozott bőrkárpitok használata.

A 17. században szerte az országban találunk bőrkárpitokra vonatkozó adatokat a feje-

³¹ Förster 1906, 815.

³² Divald 1999, 348.

³³ Voit 1943, 153–154; Voit 1993, 174. – A jelen tanulmányban közzétett fénykép az 1943. évihez képest a kárpittöredék egészét mutatja.

³⁴ Radvánszky 1986, I. 16.

³⁵ Voit 1943, 154.

³⁶ Balogh 1985, 446.

delmi és főúri várak, kastélyok, paloták berendezési tárgyai között. 1612-ben például Thurzó György nádor tulajdonában 25, többségében virágos díszű aranyozott bőrkárpit volt, zöld, kék, vagy vörös alappal, melyek közül nyolc ún. *uti bőr* volt, azaz utazások alkalmával ezeket vihette magával.³⁷ Kilenc vörös-arany kárpitot már réginek tituláltak az összeírásban, tehát lehetséges, hogy még a 16. századból származtak. A nádor kincstárában összesen 118 kárpitot vettek lajstromba, ezek több mint egyötöde volt bőrből, a legtöbb azonban posztóból készült, a nem kisszámú „maradék” pedig tafota- és gyapjúkárpit volt.

Bőrkárpitokra talán a legismertebb adatokat – és egyben a legnagyobb mennyiséget – a Bethlen Gábor halálakor, 1629-ben felvett leltár tartalmazza, melyben a fejedelem gyulafehérvári palotájának ingóságait lajstromozták. Összesen 84 darab bőrkárpit szerepel benne, illetve egy ládában még pár, közelebről meg nem határozott darab.³⁸ A bőrkárpitok túlnyomó többségét a kék, zöld, vagy fekete alapon arany mintázataúak adják. Említenek továbbá egy pávás bőrkárpitot is (*Pauas beor karpit*), valamint vörös alapú címeres-aranyast is. Az aranszínűek mellett ezüstös is találkozunk (*fehér ezüstös fekete tábláin bőrkárpit*).

Erdélynél maradva, 1637-ben Fogaras várban például a palota, azaz nagyterem fala volt

*keöreös keorwl [...] nyomtatott sikos viragos kilencz beor karpitokal be vont.*³⁹

A Dunántúlon többek között a Nádasdyak és a Batthyányak váraiban, kastélyaiban voltak aranyozott bőrkárpitokkal borított helyiségek. Így például 1630-ban a sárvári várban Nádasdy Pál feleségének, Révay Juditnak a szobáját hat aranyozott bőrkárpit díszítette, a többi díszes lakószobában viszont flandriai gyapjúkárpitok függtek a falakon.⁴⁰ A rohonci Batthyány-kastélyban 1650-ben épp fordítva volt. Az úr, Batthyány Ádám szobái voltak *aranios karpitokkal* borítva. Két helyiségben hat-hat bőrkárpit díszítette a falakat – ezek közül egy Batthyány hálószobája volt –, egy harmadikban pedig négy darab volt felhelyezve.⁴¹ Feleségének, Formentini Aurórának a szobájában vörös és sárga atlaszkárpitok függtek, összesen hét darab. A kastély egyik helyiségével kapcsolatban öt *ezüstös karpitot* is említ az épület ingóságairól készített 17. század közepi leltár.

Aranyozott bőrkárpitokkal (27 darab) volt felöltöztetve az óvári kastély számos helyisége is 1661-ben.⁴² Egyedül a kastély egyik legelőkelőbb részében, az *öreg palotában* volt kilenc szőtt kárpit felfüggesztve, amelyek valószínűleg gyapjúból szőtt, flandriai munkák lehettek. Régóta használatban lehetett már a tömördi kastély 13 aranyozott bőrkárpitja, mert az 1682-ben felvett leltárban viseltnek titulálják őket; ezek egy része *vörös festéssel fedett* volt.⁴³

Az ecsedi vár 1669-ben készített leltára tanúskodik arról, hogy Szatmár megyében is szívesen díszítették a falakat bőrkárpitokkal.⁴⁴ A vár termeit ez idő tájt 120 faliszőnyeg és kárpit tette színesebbé, ezek több mint egyharmada (44 darab) volt aranyozott bőrkárpit. A tételeket végignézve rögtön szembetűnik, hogy a leltározó kivétel nélkül mindegyiket réginek (sőt, jórészüket igen réginek) nevezte, egyesek már szakadozottak voltak. Mindez azt a benyomást kelti, hogy az egykor drága pénzen megvásárolt, divatos bőrárukat – kopottságuk, avítságuk ellenére is – még mindig becsben tartották, s leltározásra is érdemlegesnek tartották.

Ezek az adatok jól mutatják, hogy az aranyozott bőrkárpitok a Nyugat-Dunántúlon éppúgy megtalálhatók voltak az előkelő otthonokban, mint Szatmárban, a Felvidéken, vagy Erdélyben. Nappali tartózkodásra szolgáló helyiségekben, ünnepi terekben ugyanúgy előfordultak, mint hálószobákban.

³⁷ 8 drb uti bőr, zöld virágos aranyos kárpit; 8 drb bőr, kék virágos kárpit; 9 drb régi bőr, vörös aranyas kárpit: Radvánszky 1986, II. 183.

³⁸ Baranyai 1959–1960, 254.

³⁹ U et C 14:43.

⁴⁰ H. Takács 1957, 30; idézi: Dabóczy 1990, 108.

⁴¹ Koppány 2014, 294–295, 298.

⁴² öt darab búr aranyos kárpit [...] öt bőr aranyos kárpit [...] hat darab bőr aranyos kárpit [...] négy darab bőr zöld aranyos kárpit [...] hét darab bőr aranyos kárpit: Radvánszky 1986, II. 344–345.

⁴³ Item más bőr aranyas viselt kárpitok öregestül apróstul, kiknek egy része vörös festéssel fedett db No. 13: Radvánszky 1986, II. 371–372.

⁴⁴ A leányasszonyok házában: nyomtatott, régi, aranyos öreg [= nagy] bőrkárpit az falon négy, ötödik kiseded; az öreg asszony házában: régi, szakadozott, nyomtatott aranyos bőrkárpit az falon, öreg 2, középszerű 1, kiseded 3; a 6-ik házban: nyomtatott, aranyos régi bőrkárpit az falon, három; a 9-ik házban [= középső palota]: [falra való] nyomtatott aranyos bőrkárpit, igen régiek, szakadozottak 30: Thaly 1886, 135, 137.

BŐRPÁRNÁK

A bőrpárnáknak a tárgyalt korszakban változatos funkciója volt, ugyanis nemcsak az ágyak, ágyneműk tartozékai lehettek, hanem a székeket vagy az ablakfülkék kőüléseit teheték velük kényelmesebbé, miként a földön való ülést is. Egyházi használatban igen gyakori volt a bőrpárna: a misekönyvet helyezték rá az oltáron. A templomi kincstárak, sekrestyék oltalmának köszönhetően számos oltárpárna maradt fenn külföldi gyűjteményekben, Magyarországon inkább az írott források tanúskodnak 15–17. századi jelenlétükről, ahogy a világi bőrpárnákról is. Legkorábbi adatunk bőrpárnára félig latinul, félig magyarul maradt fenn 1462-ből: *vnum pulvinar Bewr*.⁴⁵ Középkori forrásainkban a magyar párna, kispárna, vánkos, fejalj szóra alapvetően kétféle latin kifejezés szerepel: a *pulvinar/pulvinarium* és a *cussinus*. A *pulvinarium* szó olykor derékaljat is jelentett.⁴⁶ Német ajkú városainkban a nagypárnát *Polsternek*, *Hauptpolsternek*, a kispárnát *Kussnak* nevezték.⁴⁷ A középkorban általában egy fejalj került egy ágyra, amely alakját illetően egy hosszú, hengeres párna volt. Erre egy vagy több négy-szögletes kispárnát helyezhettek még.

A 15. század végéről több adat is igazolja, hogy a bőrpárnák már ekkor kedvelt lakberendezési tárgyai voltak a magyar otthonoknak. Egerváron például egy ágy tartozékaént lajstromoztak egy bőr kispárnát 1490-ben.⁴⁸ Ugyanebben az esztendőben egy, Vinodol várában lévő ágyhoz négy kispárna tartozott: kettő bőrborítású volt, kettő pedig vászonhuzatú.⁴⁹ Velike várában 1491-ben egy fejalj és két derékalj volt bőrborítású.⁵⁰

Legérdekesebb adataink a bőrpárnákról 1487-ből, valamint 1490-ből maradtak fenn, Estei Hippolit esztergomi érsek számadásai-ban. Ezekben „két mór módra készített bőrpárnáról” és „két hosszú mór módi bőrpárnáról” olvashatunk az 1487. évi tételeket végigbongészve, 1490-ben pedig „nyolc bőrről, amelyek Hyppolit párnáinak a borítására” szolgáltak.⁵¹ A bőrpárnákat, illetve a hozzájuk való bőroket Itáliából hozhatta-hozathatta az érsek. Felmerül a kérdés, hogy vajon Itáliában készítették-e őket spanyol/mór vagy olasz mesterek, vagy Itáliába behozott importcikkekről lehet szó? Ismert, hogy Itáliában számos mór mester dolgozott már a 15. század végén is. A másik, egyáltalán nem lehetetlen elképzelés, hogy olasz meste-

6. ábra. 16. századi bőrpárna a firenzei Museo Stefano Bardini gyűjteményéből.

Museo Bardini 2011 nyomán

Fig. 6. 16th-century leather cushion from the collection of Florence's Museo Stefano Bardini.

After Museo Bardini 2011

rek készítették a córdobainak megfelelő bőrt és díszítették a mórok által használt mintákkal, ezért a *mór módra/módi* kifejezés. Legegyszerűbb megoldásként az import jöhet számításba.

A 15. század végi, 16. századi Itáliában a bőrpárna nem számított ritkaságnak. A firenzei Museo Stefano Bardini gyűjteménye számos 16. századi bőrpárnát őriz (6. ábra).⁵² Ezekre a téglalap forma jellemző, a sarkokon bőrből készült bojtokkal. Felületük igen gazdagon mintázott, a kompozíció a teljes teret kitölti. A minták között található olasz korszók, virágos-indás motívumok, arabeszkék, indák között kartusos dísz stb. Ami a színüket illeti, a barna bőr színén kívül a vörös és az arany fordul elő rajtuk általában.

A bőrpárnák hazánkban sem kizárólagosan barna színűek voltak, hanem festett változatban is léteztek. A külföldön oly kedvelt vörös szín például egy, Verőce várában lévő bőrpárnán is

⁴⁵ Szamota – Zolnai 1902–1906, 91.

⁴⁶ Erre bővebben lásd Orosz 2015, 115, 41. jegyzet.

⁴⁷ Soproni, pozsonyi és eperjesi hagyatéki leltárak, végrendeletek alapján, lásd Szende 2004, 172.

⁴⁸ *cussinus de cute*: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 26048.

⁴⁹ *duo kusini de cute et duo de tela*: DL 257091.

⁵⁰ *pulvinaria de cute ij, alia pulvinaria ij, feal de cute j, cusini iij*: DL 26051.

⁵¹ Sz. Koroknay 1983, 398.

⁵² Rossignoli 2009, 119–124; Museo Bardini 2011, 75, Kat. 183.

feltűnik 1507-ben.⁵³ Mivel a várról készült leltárban egyházi tárgyak társaságában található, minden bizonnyal nem egy ág felszereléséhez tartozott, hanem a misekönyvet tartották rajta a kápolnában. A zágrábi ciszterci kolostorban 1513-ban az oltárvánkosokon kívül egy nagyméretű párna és négy vánkos volt bőrből.⁵⁴ *Nyomtatott*, azaz mintás, bepecsételt motívumú

kis bőrvánkosai voltak Radéczy István egri püspöknek 1581-ben.⁵⁵ Bőrpárnák a polgári otthonokban is használatban voltak. Triebel Gergely lőcsei polgárnak a hagyatékában például egyet találunk 1591-ben.⁵⁶ Spillenberger Sámuel orvosnak 1665-ben az egyik bőrvánkososa hátul sárga posztóval volt bevonva, egy másik vánkososa hosszúkás alakú volt.⁵⁷

BŐR ASZTALTERÍTŐK

A kevés forrásadat miatt ma már nehéz megítélni, hogy vajon mennyire voltak elterjedtek a bőr asztalterítők hazánkban, mindenesetre néhány adat azt mutatja, hogy bizonyos fajtáik jelentős értéket képviseltek, művészien kidolgozottak lehettek, s a királyi, nemesi, sőt a vagyonosabb polgárok otthonainak asztalait egyaránt ékesíthették, a vászonból, posztóból készült abroszok, valamint a keleti szőnyegek mellett.

Habsburg Mária királyné kincseinek 1527. évi leltárában például „préselt török bőr asztalterítők” szerepelnek, egyértelműen mutatva származásukat.⁵⁸ A jegyzék szerint pár darab volt a királyné birtokában, melyek préssel készültek. Nagy értéket képviselhetek, ezért is kerülhettek be a leltárba a drága németalföldi kárpitok mellé. Minden bizonnyal valamilyen növényi ornamentikával, virágos mintázattal rendelkeztek ezek az abroszok.

A nyitrai püspöki várról 1587 augusztusában készített inventáriumban felbukkan egy olyan négyszögletes asztal, amely vörös bőrral volt befedve, egy másik, hosszú asztal pedig vörös posztóval.⁵⁹ Mindkét asztal ugyanabban

a helyiségben, egy festett, boltozatos szobában állt.

A 17. századi erdélyi nemesi udvarokban is megtaláljuk e rangosabb asztaltakarókat, amelyek valószínűleg a bőrkárpitok hatására terjedhettek el a fejedelemségben, és talán az alvinci újkeresztényeknek is szerepük volt a készítésükben.⁶⁰ A vörös szín általános lehetett: Búzásbocsárdon olyan vörös bőr asztalterítővel takarták le az egyik asztalt 1656-ban, melynek *nyomtatott* mintája volt, egy, Vajdahunyadon összeírt (1681), vörösön festett asztalterítőt pedig szarvasbőrből készítettek.⁶¹ 1697-ben a borbereki udvarházban a szarvasbőr mellett juhbőr asztalterítőket is használtak.

Ebben a században nemcsak a nemesség körében voltak népszerűek a bőrterítők, hanem a módosabb polgárok otthonaiban is. Lőcsén az asztalokat többnyire lenvászonból készült terítővel fedték le, Greff Lőrincnek azonban volt egy aranyozott bőr asztalterítője is.⁶² Ez valószínűleg igen hasonló lehetett a korabeli aranyozott bőrkárpitokhoz.

BŐRBORÍTÁSÚ LÁDÁK, LÁDIKÁK, DOBOZKÁK

Tárgyalt korszakunkban a ládák faszerkezetét gyakran borították bőrral. A bőr megvédte a faládákat a mechanikai sérülésektől, a nedvességtől, és egyben jó díszítési lehetőséget is kínált. Az útiládákat előszeretettel vonták be

bőrral, fedelüket ívesre képezték ki, hogy az esővíz könnyen lefolyjon róluk.

1429-ben Raguzai Frank elismervényt állított ki azokról a nándorfehérvári „kincstári szerelvényekről”, amelyeket Töttös László adott át

⁵³ *pulvinar de cutibus rubeis*: DL 36987.

⁵⁴ Rasztik 1998, 205.

⁵⁵ Komáromy 1892, 566.

⁵⁶ Demkó 1897, 452.

⁵⁷ Demkó 1897, 452.

⁵⁸ Siklóssy 2004, 79.

⁵⁹ *Mensa quadrata rubro corio obducta 1, Mensa longa rubro panno obducta 1*: U et C 77:17.

⁶⁰ B. Nagy 1970, 139.

⁶¹ B. Nagy 1970, 139.

⁶² Demkó 1897, 454.

neki. Konyhafelszerelési tárgyakon, sátrakon, asztali edényeken stb. kívül tíz darab bőrborítású láda szerepel a lajstromban, az egyikben kések és török voltak, egy másikban pedig zablák. 28 bőrládika vagy -doboz is bekerült az iratba, melyeket először ládáknak neveztek.⁶³ 1544-ben két kocsiláda és egy fegyvereket tartalmazó láda társaságában három bőrládát sorolnak fel a Nádasdyak birtokában lévő Velike várának leltárában.⁶⁴

16. századi írott forrásadatok tanúskodnak róla, hogy a ládákra gyakran került festett bőr. 1521-ben, Habsburg Mária koronázása előtt a II. Lajos által Máriának ajándékba szánt ékszereket a királyi tárnokház négy ládájából vették ki. A ládák egyike fekete bőrral volt borítva.⁶⁵ Radéczy István egri püspök ingóságainak egy részét vörös bőrládában tárolta 1581-ben, de ezen kívül más bőrládái is voltak,⁶⁶ továbbá bőrládikákkal is rendelkezett. Volt egy *kis rakott bőr ládája*, valamint egy *kicsin fekete rakott bőr ládája*,

utóbbiban a püspök pecsétnyomóját és *egyéb aprólékait* tartotta.⁶⁷ Ez utóbbi ládika könyvtárának berendezési tárgyai közé tartozott.

A bőrral bevont ládikák, kis dobozok, skatulyák nagyon kedveltek voltak a 15–17. században. A bőrt többnyire díszítették is: préseléssel, metszéssel, festéssel, vagy aranyozással. A ládikákban, kis dobozokban – legyenek azok bőrborításúak, ezüsből készültek, vagy festett díszítésűek – gyakran őriztek apró értékű tárgyakat, vagy éppen féltve őrzött kincseket, ahogy manapság is. Gyűrűk, nyakláncok, drágakövek, mellkeresztek, pecsétnyomók egyaránt helyet kaphattak bennük.

1489-ben három darab bőrral borított ládikát (*cassette*) vásároltak Estei Hippolit esztergomi érsek udvarába. A ládikák nem voltak olcsók, összesen 2 dukát 10 denárt kellett értük kifizetni.⁶⁸ Íróasztalként értelmezi Nyáry Albert azokat a bőrborítású ládikákat (*alcune cassette di coro da scrivere*), amelyeket 1487-ben hat duká-

7. ábra. Bőrborítású ládika a budavári Szent György téren feltárt egyik középkori kútból, 14. század, Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum. Fotó: Tihanyi Bence
Fig. 7. Leather-covered casket from one of the medieval wells excavated on Szent György tér in Buda's Castle District, 14th century, Budapest, Budapest History Museum. Photographs: Bence Tihanyi

⁶³ *Item in una ladula cutea sunt cutelli et biccelli [...] in una ladula cutea [...] Item dobones [kitörölve: seu ladule] cutee...XXVIII. Item ladule de cute facte sunt VIII: ZO VIII. 400.*

⁶⁴ *Ladule ad currum 2, Ladula in qua arma Magnifici domini de ferre solebant 1, Ladula corio cooperte 3: Nádasdiak 1959–1960, I. 9.*

⁶⁵ *ex alia ladula lignea cum corio nigro: DF 276719; Czövek 2005, 441.*

⁶⁶ *Harmadik bőr ládában [...] Egy vörös bőr láda: Komáromy 1892, 560, 566–567.*

⁶⁷ *Ismég egy kis rakott bőr láda [...] Ismég egy kicsin fekete rakott bőr láda, kiben uram ő nsaga az pecsétet tartja s egyéb aprólékokat: Komáromy 1892, 566–567.*

⁶⁸ *MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11, Ms. 4996 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténelmi Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.*

tért vettek az esztergomi érseki udvarba.⁶⁹ Ezek azonban inkább ferde lapú íróládikák lehettek.

Uralkodóink birtokában se szeri, se száma a kis dobozoknak, ládikáknak. Szapolyai János kincseinek és ruháinak összeírásában szerepel egy régi – valószínűleg nagyméretű – láda, amelyben különféle dobozok voltak elhelyezve, tele értékes tárgyakkal. Többek között volt benne egy kis, fekete bőrborítású doboz és egy kerek, fekete bőrdobozka, mely utóbbiban egy értékes gyémántkeresztet tartottak. Az egyik fekete, bőrborítású doboz részben aranyozott volt.⁷⁰

1564-ben a diósgyőri várban egy olyan kis láda került összeírásra, amely kívül-belül

bőrborítást kapott, ráadásul még meg is volt vasalva.⁷¹

A bőr és a fa konzerválódása szempontjából megfelelő körülmények között a középkori, bőrborítású ládikák sokáig megőrződhetnek, régészeti feltárások különleges leletei lehetnek. Ez történt 1999-ben, a budai Szent György téri ásatások során, ahol egy kút nedves, iszapos betöltéséből került elő egy vörösfenyőből készített, 14. századi ládika (7. ábra).⁷² Belsejét egykor selyemmel bélelték, kívülről bőrrel vonták be, majd pedig fémveretekkel látták el. A bőrborítást Anjou-liliomok díszítik.

BŐRBORÍTÁSÚ SZÉKEK

A 16. század előtt nem volt jellemző, hogy a székeket kárpitozták volna. Párnával, értékes (selyem, bársony) textiltakaróval tették a fa ülőfelületet kényelmesebbé, vagy háncsfonatosak voltak az ülőkék. Természetesen a főrangúaknál már a 15. században is találunk kárpitozott székeket; Itáliában – a korabeli freskók tanúsága szerint – az ilyen típusú ülőbútorok a pápai és a hercegi udvarokban egyértelműen jelen voltak. Mantovában, a Camera degli Sposi egyik freskóján például Ludovico Gonzagát a neves festő, Mantegna egy bársonyborítású karosszéken (*dantesca*) ábrázolta. Nemcsak az ülése és (valószínűleg) a háttámlája kárpitozott e karosszéknek, hanem a karfái, sőt a lábai is. Ez a széktípus az összecsukható ollós székből fejlődött tovább, mégpedig azért, hogy karfákat és háttámlát kapott. Ami a pápai udvart illeti, Melozzo da Forlì IV. Sixtus pápát egy

vörös bársony borítású karosszéken örökítette meg az 1470-es években. A freskón jól kivehető az is, hogy a kárpitot réz- vagy más, aranyozott fémszegecsekkel erősítették a favázhoz, s hasonló színű fémgömbökkel tették még dekoratívabbá a karfák és a háttámla kiálló végződéseit. Magyarországon is megtalálható volt az imént bemutatott széktípus: Bernhard Striegel II. Ulászlót és családját megjelenítő festményen (1511–1512) láthatunk például egy ilyet mint uralkodói trónust.

A fent bemutatott székek azonban nemcsak bársony-, hanem bőrborítással is készültek, s a 15–16. században igen kedveltek voltak.

A hazai 15–16. századi írott forrásokban fel-feltűnő bőrborítású székek esetében – pontosabb leírás nélkül – csak találgatni lehet, hogy az ismert, fennmaradt széktípusok közül vajon melyikre vonatkozik az adott tétel. Ha csupán annyi szerepel egy várleltárban, hogy *sedes de cute* vagy *sella corio tecta*,⁷³ az információ nagyon hasznos a középkori bútortörténetet tanulmányozó kutató számára, de a formai meghatározásban csöppet sem segítenek az adatok. Szintén nagyon gyakori a 16–17. századi leltárakban a *sellyeszék* (más formában: *sellye szék*, *sellyezek* stb.) kifejezés, melyre a legkorábbi adatot a 15. század végéről, 1489-ből ismerem: a leltározó két darabot is összeírt belőle.⁷⁴ A kifejezés a szlavóniai Sztenicsnyák várának a leltárában szerepel *Sellyezek* formában. A leltározó ezt az alakot vulgarterként használja, latinul a *sedile* (Tsz. *sedilia*) szót alkalmazza rá.

⁶⁹ Nyáry 1874, 15.

⁷⁰ *in una ladula antique est scatula una corrigio nigro cooperta [...] una parva scatula rotunda corrigio nigro cooperta [...] una scatula corrigio nigro cooperta et partim deaurata*: Kemény 1888, 566.

⁷¹ *Altera Cista minor intrinsecus et exterius Coreo ornata et ferro munita*: U et C 76:14b.

⁷² B. Nyékhelyi 2003, 39; *Kincsek* 2005, 164. (B. Nyékhelyi D.); *Közös úton* 2016, 170, Kat. 4.H.20. (B. Nyékhelyi D.). Ezúton is köszönöm B. Nyékhelyi Dorottyának, hogy a ládika fotóját rendelkezésemre bocsátotta.

⁷³ Egervár, 1490: DL 26048; Kesző, 1566: U et C 119:2.

⁷⁴ *duo sedilia ulgo Sellyezek*: DL 26235; az adatot közli: Horváth 2013, 302.

A napjainkra már kissé „rejtélyessé” váló *sellyeszék* kifejezés etimológiáját röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze. A szó előtagja, a *selye* tulajdonképpen megfeleltethető a mai zsöllye szavunknak, de eredete a latin *sella* szóra vezethető vissza, aminek a jelentése nem más mint: szék, ülőalkalmatosság, nyereg.⁷⁵ A századok folyamán a szabályszerű hangfejlődési folyamatoknak megfelelően vált a latin *sella* szó a magyar zsöllyévé. Tehát a *sellyeszék* kifejezés szó szerint „székszék” jelent, de az adott korszakban egyfajta (új) széktípust érthettek alatta. Értékesebb ülőbútor lehetett, mert a fent említett sztenicsnyáki várban alig leltároztak bútorokat 1489-ben, de ezt a két széket igen, melyek a leltár szövegkörnyezetéből adódóan véleményünk szerint a várnagy ülőbútorai lehettek. A fennmaradt adatok szerint léteztek pusztán fa zsöllyeszékek (*Sellyezeek de lignis*), illetve bőrral kárpitozottak is (*Wlgo Bewr Sellyezek*) már az 1520-as években.⁷⁶ A Nádasdyak 1547 márciusának végén 2 forint 80 denárt adtak ki egy zsöllyeszékért (*vöttönk [...] eg selle szeket*), de sajnos az nem derül ki a számadásbeli adatból, hogy bársonnyal vagy bőrral volt-e behúzza.⁷⁷ Mindenesetre a magas összeg azt mutatja, hogy kárpitozott példány lehetett. 1571-ben a szombathelyi vár egy igen régi *cathedráját* nevezik magyarul *Sellye zeknek*.⁷⁸

A 16–17. századi forrásokban se szeri, se száma a különféle sellyeszék-alakoknak, amelyhez még a mai formájában *Sesselként* írt szó is társul.⁷⁹ Véleményünk szerint a *sellyezek* és a *Setzel/Sessel* szó közel azonos ülőbútorípust takart, azaz egy kárpitozott, támlás, karfákkal ellátott széket. Korábban Radvánszky Béla, B. Nagy Margit és Jakó Zsigmond is hasonlóképpen vélekedett, egy típusnak tartva a két elnevezést.⁸⁰

Rákóczi György makovikai javai között *egi zeczel beöreös szekre* bukkanunk 1634-ből.⁸¹ A bethleni várban három darab bőrös egyes széket írtak össze 1696-ban, míg a mikesfalvi 1736. évi leltár kapcsán *varrott bőrös karos* [= háttámlás] és *könyöklős* [= karfás] *edgyes székről* halunk.⁸²

A 16–17. századból számos adat utal arra, hogy a kárpitozásra szánt bőrt esetenként vörösre festették, s ezzel az élénk színű bőrral húzták be a székeket. Radéczy István egri püspöknek 1581-ben egy olyan *bőr vörös széke* volt, amelyhez egy *vörös vont arany bársony vánkös* is tartozott.⁸³ Az erdélyi Szentdemeter kasté-

lyában három, bőrral borított szék közül kettő vörös színű bőrral volt kárpitozva 1629-ben: *egy újkeresztyénektől csenált, veres bőrral borított, töltött sesselszék* (az ebédlőházban), *egy újkeresztyénektől csenált, bőrral borított, töltött szék* (az belső kúria házban>), *egy újkeresztyénektől csenált sesselszék, veres bőrral borított* (az palotán belől való nagyobbik boltházban).⁸⁴ Mint láthatjuk, mindhárom széket más-más helyiségben írták össze, nem egy helyen voltak. A királyfalvi udvarházban egy *sesselszéknek* volt vörös bőrhuzata 1647-ben.⁸⁵ Igen színesek lehettek azok az oprakercisórai székek, amelyeket az *úr őkegyelme házában* leltároztak be 1683-ban: *Veres bőrral bélétt, ónas szegekkel megvert, zölden és veresen festett, karos egyesszékek nro. 2*.⁸⁶ A vörös szín nemcsak a bőrhuzatok esetén számított kedveltnek a korszakban, hanem a bársonykárpitozású székeknel is.⁸⁷

A székek bőrhuzatát többnyire nagy fejú, ónozott vas vagy éppen rézszegekkel rögzítették a favázhoz, mint például Uzdiszentpéteren 1679-ben: *Szattyánbőrral borított, fejér cernatűzéssel s olmos szegekkel cifrázott, rámás, egyes karszék nro. 1*.⁸⁸ Ebből az adatból is jól látszik, de a korszakból fennmaradt egyéb bőrborítású székeken is, hogy a bőrral lévő mintázatot fehér cernával tűzték le. A háttámlán és az ülőfelületen kívül olykor a karfákat is bőrral vonták be, melyre – az írott

⁷⁵ *Magyar Nyelvőr* 95:3 (1971) 380. – Egyébiránt Calepinus 1585-ben megjelent latin–magyar szótára a *sella* szót *szetzel zeknek* fordítja. Melich 1912, 286.

⁷⁶ Lásd a Batthyányak 1525 körül kelt enyingi leltárában: DL 104647.

⁷⁷ *Nádasdiak* 1959–1960, I. 212.

⁷⁸ U et C 76:16.

⁷⁹ Ezekre lásd Orosz 2015, 113, 30. jegyzet.

⁸⁰ Radvánszky 1986, I. 21; B. Nagy 1970, 132; B. Nagy 1973, 50; Jakó 1997, 338. – Gregor Dankovszky 1833-ban kiadott szótára az alábbiakat hozza a *Sellye* kifejezésre: *Sellye (sella, lat. ital.) der Sessel. Inde: sellyeszék, idem quod sellye*. Dankovszky 1833, 811.

⁸¹ U et C 21:3; az adatot idézi: Szamota – Zolnai 1902–1906, 93.

⁸² B. Nagy 1970, 132.

⁸³ Komáromy 1892, 562.

⁸⁴ B. Nagy 1973, 61–62.

⁸⁵ *egy veres bőrös sesselszék*: B. Nagy 1973, 85.

⁸⁶ B. Nagy 1973, 205. – *Festett rámás, cifrán varrott, bőrozéssel burított, töltött egyes karszék nro. 1*. (Uzdiszentpéter, ebédlőpalota, 1679): B. Nagy 1973, 142.

⁸⁷ Lásd pl. *hat vörös bársonyos setszel szék aranyos szegekkel* (Óvár, 1661): Radvánszky 1986, II. 344.

⁸⁸ B. Nagy 1973, 143. – Lásd még az előző jegyzetet.

8. ábra. Pikkelyes mustrájú bőrral borított karosszék, magyar, 16. század, Budapest, Iparművészeti Múzeum.

Fotó: Soltészné Haranghy Ágnes
Fig. 8. Armchair upholstered with scale-patterned (*Schuppenmuster*) leather, Hungarian, 16th century, Budapest, Museum of Applied Arts. Photographs: Ágnes Soltész Haranghy

források által ismert – példa a bethleni vár egyik széke.⁸⁹ További díszítménye lehetett még a bőrborítású székeknek a selyemrojt: két búres selyem szék, egyik vörös selyem rojttal, az másik kékkel 2 (Óvár, 1661), bőr karszékek öregestül apróstul, kiknek 5 selyemmel varrott de már igen kopott No. 22. (Tömörd, 1682).⁹⁰ Rojtokkal a háttámla alsó részét és az ülőfelület széleit volt szokás díszíteni, de a karfákat is ékesíthették velük.

Szentdemeter kastélyában az 1629. évi leltár alapján összesen három darab bőr sesselszék volt. A fentebb idézett leírás szerint a székeket újkeresztények, azaz anabaptisták, habánok készítették. Ismeretes, hogy Erdélybe, mégpedig

Alvincra 1621–1623-ban Bethlen Gábor habánokat telepített le, akiket vallásuk miatt Európaszerte üldöztek. A habánok igen ügyes kézművesek voltak, és méltán híres fajanszkészítményeik mellett számos más kézműves-foglalkozásban kitűntek szakértelmükkel (pl. kések-, kályhás-, szabó-, kovácsmesterség; szíjgyártás; könyvkötészet). Ügyes tímáraik, sőt bútorkészítőik is voltak.⁹¹ Az 1627. évi Bethlen Gábor-féle árszabás nagyra becsüli az újkeresztény tímárokat, s így nyilatkozik róluk: *Mivel hogy az bőrt jobban készítik az Országai Timároknál, minden forintra tíz pénzzel többet vegyenek; ütven pénzre öt pénzt, és így aláb aláb.*⁹² A szentdemeteri adatok arra utalnak, hogy a habán kézművesek nem csupán a székek párnázását és bőrral történő kárpitozását végezték el, hanem a faszervezetüket is ők alkották. Az adatok még egy fontos tényre felhívják a figyelmünket. A leltározó egyértelműen felismerte a sok-sok lakberendezési holmi között, hogy a szóban forgó székek újkeresztény mesterek keze alól kerültek ki,

⁸⁹ [Egyes szék] bőrral fel készített könyöklőjével együtt (Bethlen, 1690): B. Nagy 1970, 132.

⁹⁰ Radvánszky 1986, II. 344, 372.

⁹¹ Katona 2001, 128.

⁹² Nagy 1871, 247.

9. ábra. Pikkelyes mustrájú bőrral borított karosszék Segesvárról, 17. század, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Dabasi András
 Fig. 9. Armchair from Segesvár (Sighișoara, Romania) upholstered with scale-patterned (*Schuppenmuster*) leather, 17th century, Budapest, Hungarian National Museum.
 Photograph: András Dabasi

vagyis olyan jellegzetességeik voltak, amelyek alapján a leltározó könnyen rájuk ismerhetett.

Egy felvidéki, kassai árszabás (1633) arról tudósít minket, hogy a város nyereggyártói nemcsak nyergek készítésével töltötték munkanapjaikat, hanem többek között bőrborítású *zetzelszékeket* is csináltak, mégpedig úgy, hogy magát a faszéket, vagyis a vázat asztalosoktól vették meg, de az ülőrészt, valamint a háttámlát – és esetleg a karfákat is – ők maguk „öltöztették fel” bőrökkel.⁹³ Limitációjuk alapján különféle kialakításúak voltak a székek: valószínűleg maga a vázszerkezet is más-más díszítésű és struktúrájú lehetett, attól függően, hogy mely asztalostól szerezték be. A bőrök, a réz- vagy ónozott vasszegek, a rojtok használata is eltérő lehetett az egyes székeket illetően, valamint a faanyag is változó lehetett. A bőrborítású székek árát ekkor 12 forint körül limitálták, de – nyilván a rajtuk való munkától függően – ez lehetett több is, kevesebb is. Két évvel későbbi árszabásukból azt is megtudjuk, hogy a *szeszal székekkel* sok a munkájuk.⁹⁴ 1668-ban viszont, ha a nyerges bagariabőrrel vonta be a széket 3 forint 50 denár, ha szattyánbőrrel 2 forint 50 denár ütötte a markát munkájáért és az anyagért.⁹⁵

De vajon milyen székek feleltethetőek meg az írott források *Bewr Sellyezekének*? Magyarországi és erdélyi gyűjteményekben viszonylag számos olyan karosszék maradt fenn, melyek-

nek ülőfelületét és háttámláját különféle bőrral vonták be. A „különféle” alatt a díszítésmódot értjük, amely lehetett domborítás, letűzés, préselés, festés vagy aranyozás. Ezeket a székeket a 16–17. századra datálják, s többségüket magyar munkának tartják.

Az egyik legkorábbit, mely minden valószínűség szerint Erdélyből⁹⁶ származik (8. ábra), a kutatás hol a 16. század elejére, hol a század

⁹³ Az *zetzelszékek* is külön-különfélék, azoknak is az ő művoltok és állapotjuk szerint adhatjuk, az mint az rajta való munka és szerszáma vagyon, kit fl. 12, kit alább s kit feljebb, mivel az fáját annak is az asztalgyártótól vesszük. Kemény 1901, 26.

⁹⁴ A többi munkainkat mind a szerint ide be nem írhatjuk kiváltképen hintót, a szeszal széket és a puskatokokat, mivel e munkákat az emberek immár mind külön-külön formán kívánják úgyannyira, hogy a mennyi munkát foglal magában a dereka, a cifrázást majd kétannyi munkával visszük véghez, a melyeket mostan kívánnak az emberek, soha a mi eleinktől mi azokat nem láttuk sem hallottuk a minémü cifrás műveket kellett mostan munkálkodnunk. Kerekes 1901, 479.

⁹⁵ Radvánszky 1986, I. 21.

⁹⁶ A széket az Iparművészeti Múzeum Kochanovszky Mórtól vette 1953-ban 1000 forintért. A szék sokáig a budai Várnegyed egyik polgárházának a lakószobájában állt, amely Bethlen Erzsébet lakásához tartozott. Bethlen Erzsébet Kochanovszky Zdenkó felesége volt. A Bethlen család tordai ágából származott, s az 1930-as években költözött át Erdélyből Budára. A budai enteriőről – benne a karosszékkal – fényképfelvétel (Voit 1943, 83) is készült. A szék történetére és erdélyi származására vonatkozólag lásd Scheinring 1994, 10–11.

végére keltezi.⁹⁷ A szék ülőfelületén a bőr pikkelyesen, a háttámlán pedig ék alakban letűzött. Elöl és hátul, a szék lábai közé illesztett faragott lécmerevítők nemcsak díszítésül szolgáltak, hanem a szék stabilitását is biztosították. Az enyhén lejtő, kissé íves karfák szintén bőrborításúak. Hasonlóképpen pikkelyes must-rájú bőr borítja a Magyar Nemzeti Múzeum Segesvárról származó hordozható karosszékét, csak nem az ülőfelületen, hanem a háttámlán, amelynek alját bőrből készült rojtokkal tették még dekoratívabbá (9. ábra).⁹⁸ A karosszéknek elől aprólékosan faragott merevítőléce van, hátsó merevítője viszont nincs így kifaragva, hanem az elülső mintáját festették meg rajta. A lábak külső részére (ülőfelület alatti magasságban) egy-egy U alakú fémpántot rögzítettek, azért, hogy a széket a rajtuk keresztül húzott rudak segítségével hordozni lehessen. A szék lábait fekete, indaszerű festés díszíti. Keltezése szintén bizonytalan: 17. század eleji vagy végi. Bárányné Oberschall Magda 1939-ben kiadott könyvében a kissinki templom bőrborítású karosszékét hozza fel analógiaként ehhez. Megkönnyítendő az utókor munkáját, a kissinki karosszék háttámláján a készítés ideje is olvasható: 1669.⁹⁹ Mint láthattuk, mindhárom karosszék Erdélyből származik, s feltehetően ott is készültek.¹⁰⁰

A pikkelyes must-rájú, német kifejezéssel *Schuppenmuster*rel díszített bőrhuzatú karosszék egyáltalán nem ismeretlenek a külföldi gyűjteményekben. Franz Windisch-Graetz szerint az ilyen mintázatú bőr egyértelmű bizonyítéka annak, hogy egy szék spanyol eredetű, vagyis Spanyolországban készült.¹⁰¹ Példaként a koppenhágai Kunstindustrimuseetben (ma Designmuseum Danmark) található egyik 16. századi, spanyol, bőr karosszék mutatja be 1983-ban megjelent kötetében.¹⁰² A székeknek

csupán elől – magasan – van áttört merevítőléce, s ülőfelülete tulajdonképpen csak egy darab négyszögletes bőr, nincs fa alátámasztása, párnázása. Karfái teljesen egyenesek. Ehhez a székhöz nagyon hasonló darab a New York-i Metropolitan Museum of Artban is fellelhető, amelyet szintén spanyol munkának tartanak, a 16. századból. Ebben az esetben azonban a hátsó merevítőléce is díszesen faragott. Az előbb idézett erdélyi példák viszont azt mutatják, hogy Spanyolországban kívül máshol is készítettek pikkelyes must-rájú bőrral borított karosszékeket.

Ha nem pusztán a pikkelyes must-rával ellátott bőrkárpitozású karosszékekre figyelünk, hanem általában a bőrral bevontakra, akkor azzal szembesülünk, hogy a 16–17. század egyik legjellegzetesebb bútorával állunk szemben, számtalan darab maradt fenn belőlük napjainkra. E karosszékeknek viszonylag egyszerű szerkezetük volt, könnyen el lehetett készíteni őket. Spanyolországban *sillón frailerónak*, azaz a szerzetes székeének nevezik e bútortípust, mert legtöbb darabjuk kolostorokban maradt fenn. Spanyolországban kívül Portugáliában, Olaszországban, Franciaországban (fr. *chaise à bras*), Flandriában stb. voltak divatban, és minden országban helyi, egyedi jegyek jellemezték az ilyen típusú székeket, nem voltak sorozatgyártmányok. Díszesebben faragott változataiknál nemcsak a merevítőlécek faragottak, hanem a kartámaszok végei, a karfák elülső vége alatti kis függőleges elemek, valamint a háttámla két oldalán felnyúló cölöpök végei is. A bőrral kívül selyemmel, bársonnyal kárpitozott változataik is szép számban készültek a 16–17. században. Az ülőfelületet és a háttámlát – ha nem pusztán egy-egy darab bőrral alkotta őket – kipárnázták, mely művelethez általában lószőrt használtak.

⁹⁷ Magyar; Budapest, Iparművészeti Múzeum; ltsz. 53.1902.1; 16. század (eleji vagy végi); diófa; pikkelyes mintájú bőr ülőlappal. Mérete: 53,5 × 58 × 121 cm. Közli: Szabolcsi – Sternegg 1953, 9. (16. század eleje, és bükkfa!); Batári 1988, 12. (Kat. 24.), 41, 38. kép (16. század); Vadászi 1986, 340, és 67. kép (16. század vége); Vadászi 1987, 96, 117. kép (16. század vége); *Reneszánsz és manierizmus* 1988, I. 114. (Kat. 349.), II. 112. (Zlinszkykéné Sternegg M.; 16. század eleje); Batári – Vadászi 2000, 31. (6. tétel), 33. (16. század eleje).

⁹⁸ Magyar; Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum; ltsz. 16/1917; 17. század (eleji vagy végi); bükkfa; háttámlája pikkelyes mintájú bőrral kárpitozott; Segesvárról. Mérete: 127 × 56 × 59 cm. Közli:

Bárányné Oberschall 1939, 24, 13. kép (17. század); Voit 1943, 154. (17. század); Szabolcsi 1954, 78, 25. kép (17. század második fele); Kovalovszki 1980, 32, és 75. kép (17. század); Voit 1993, 177, 163. kép (17. század eleje); Scheinring 1994 (17. század). – A szék restaurálására lásd Kissné Bendefy – Kovács 1996.

⁹⁹ Bárányné Oberschall 1939, 23. – 1998-ban, egy erdélyi tanulmányút alkalmával volt szerencsém látni ezt az ülőbútort, amelyet akkor siralmas körülmények között őriztek a templomerőd egyik bástyájában.

¹⁰⁰ Scheinring 1994, 11.

¹⁰¹ Windisch-Graetz 1983, 72.

¹⁰² Windisch-Graetz 1983, 280–281, Abb. 160.

10. ábra. Bőrborítású karosszékek. 1. Magyar, 1600 körül; 2. színes bőrhuzattal, magyar, 17. század. Budapest, Iparművészeti Múzeum.

Fotó: Soltészné Haranghy Ágnes

Fig. 10. Leather-upholstered armchairs.

1. Hungarian, ca. 1600; 2. Hungarian, with coloured leather, 17th century, Budapest, Museum of Applied Arts.

Photographs: Ágnes Soltész Haranghy

Visszatérve a hazánkban, illetve Erdélyben fennmaradt darabokra, az Iparművészeti Múzeum 1600 körüli karosszékét említenék még, amelynek bőrkárpitozása sárgaréz szegekkel van letűzve, a szék díszítményei pedig nemcsak faragottak, hanem ezúttal a karfákat támasztó bábos/baluszteres rudak esztergályozottak is (10. ábra 1).¹⁰³ Teleki Mihály bőr karosszéke szintén a szóban forgó ülóbútortípus egyik szép példája 1682-ből (Kolozsvár, Erdélyi Történelmi Múzeum), valamint a Maros Megyei Múzeumból (Marosvásárhely) is ismert egy bőrborítású karosszék 1701-ből.¹⁰⁴

Mint fentebb már volt róla szó, a bőrhuzatok színesek is lehettek, de nemcsak vörö-

sek, hanem többszínűek is. Az Iparművészeti Múzeum egyik diófa karosszéke példa erre (10. ábra 2). A 17. századi szék ülését és háttám-

¹⁰³ Magyar; Budapest, Iparművészeti Múzeum; ltsz. 53.1409.1; 1600 körül; dió- és/vagy kőrisfa (leírásenként változó a faanyag megítélése); sárgaréz szegekkel letűzött bőrkárpitozással; bőrkárpitja Vadászi Erzsébet szerint újabb. Mérete: 43,5 × 56,5 × 121 cm. Közli: Szabolcsi – Sternegg 1953, 13. (1800 körül!, és tölgyfa!); Vadászi 1986, 340, és 68. kép (1600 körül); Vadászi 1987, 97, 111. kép (1600 körül); *Reneszánsz és manierizmus* 1988, I. 116. (Kat. 357.), II. 116. (Vadászi E.; 1600 körül); Batári – Vadászi 2000, 55. (8. tétel), 59. (1600 körül).

¹⁰⁴ B. Nagy 1970, 121–122. kép.

láját világoskék alapon színes-aranyos, növényi mintás bőrhuzzattal kárpitozták.¹⁰⁵ Az ülőbútor szerkezete hasonló a fentebb ismertetett darabokhoz: elülső és hátsó merevítőlécei áttört mintázatúak, karfái ívelt vonalúak és csigában végződnek, mint ahogy a háttámla felső, kiálló fadísztímenyei is.

¹⁰⁵ Magyar; Budapest, Iparművészeti Múzeum; ltsz. 24477; 17. század; diófa. Mérete: 109 × 57 × 41 cm. Közli: Szabolcsi 1954, 26. kép (17. század vége); Sz. Koroknay 1983, 5. kép (17. század); Vadászi 1987, 113. kép (17. század); *Reneszánsz és manierizmus* 1988, I. 119. (Kat. 366.), II. 118. (Zlinszkyné Sternegg M.; 17. század első fele).

¹⁰⁶ Lásd pl. Voit 1993, 149–150. kép.

¹⁰⁷ Hársfonatos ülésű: *Az palotában: Egy hársal kötött Seczel szék* (Felsővadász, 1631). Vincze 1878, 928. – Bársonyborítású: *veres bársonyos, szkófiommal varrott, karos szeczel-szék* (Ecsed, 1669). Thaly 1886, 137.

¹⁰⁸ Lásd pl. *Egy küs, zöld gyantáros sesselszék* (Szentdemeter, 1629). B. Nagy 1973, 61. – A gyantáros szó értelmezésére lásd B. Nagy 1973, 385.

¹⁰⁹ Vadászi 1970, 29.

¹¹⁰ B. Nagy 1973, 41.

11. ábra. Ezüstborítású karosszék (zselye szék) az Esterházy-gyűjteményből, Nyugat-Magyarország, 1687–1696, Budapest, Iparművészeti Múzeum.

Esterházy-kincsek 2006–2007 nyomán
Fig. 11. Armchair (zselye szék) covered in sheet silver, western Hungary, 1687–1696, from the Esterházy Collection, Budapest, Museum of Applied Arts.
After *Esterházy-kincsek* 2006–2007

Ugyan nem karosszékről, hanem másfajta bőrhuzzatú székről van szó, mégis idekivánczol e felsorolásba Thököly István 17. századi kárpitos széke. Szerkezete teljesen eltér az előzőektől: rövid lábai vannak, ezáltal ülése alacsonyan helyezkedik el, háttámlája pedig hosszú, magas, felül, kétoldalt ívesen kihajlik. Tulajdonképpen bőrrel csak a háttámla hátsó része van borítva, melynek mintázata négyzethálós, minden egyes négyzetben négyszirmú rozettás díszítmény ül.¹⁰⁶

A 16–17. századi írott forrásokban felbukkanó egyes tételek tanúsága szerint a *sellyeszék/ Setzel szék* nemcsak bőrborítású lehetett, hanem bársonykárpitozású is, sőt készülhetett az ülése hársfonatból is.¹⁰⁷ A palettát színesíti még a gyantáros, azaz fenyőgyantás mázzal bevont változat.¹⁰⁸

A fentieket összefoglalva, a bőrrel borított *sellyeszéken* a 16. század végén és a 17. században véleményünk szerint többnyire az előzőekben bemutatott karosszék típust érthették, azaz egy olyan felépítésű széket, amelynek elöl és hátul egy-egy díszesen faragott merevítőléce volt, háttámlája és ülése bőrborítású volt, és egyenes vagy ívelt karfákkal rendelkezett. Ezt az elképzelést erősíti az a forrásadat is, amelyet az Esterházyak 1725-ben Fraknón készült inventáriumában találunk.¹⁰⁹ Ebben a leltárban a hercegi család közismert, 17. század végi ezüstborítású székei (11. ábra) is szerepelnek, ekképpen: *két egy máshoz hasonló tiszta ezüst pléhekkal merőn kiverrett, vörös, ezüst arany fonállal varrott bársony vánkös hátsó zselye szék*. Azaz a fent ismertetett bőrborítású székek formájával megegyező ezüstborítású székek is *zselye szék*nek vannak titulálva. B. Nagy Margit is a szóban forgó szék típus rajzát (a fent már idézett marosvásárhelyi bőrborítású széket) közli 1973-ban megjelent kötetében zsöllyeszékként.¹¹⁰

Nem egyértelmű viszont, hogy a korai, 15. század végén, illetve a 16. század első felében-közepén felbukkanó *sellyeszék* kifejezés mögött milyen széktípus állhatott. Gondolhatunk a fentebb ismertetett formára, de szóba jöhetnek más típusok is. Itáliában például ekkor nagyon divatos a már korábban említett bőr- vagy bársonyborítású *dantesca*, így ez a széktípus is elképzelhető.

Mint láthattuk, a főúri, nemesi otthonoknak kedvelt ülőbútorai voltak a bőrborítású székek.

Ami a polgári otthonokat illeti, a lőcsei 16–17. századi leltárakat átvizsgálva Demkó Kálmán arra a megállapításra jutott, hogy a bőrborítású székek nem voltak ezen háztartások jellemző bútordarabjai.¹¹¹ Mindössze két darabot említenek a 17. századi (1665) lőcsei leltárak: az egyik Spillenberger orvosé volt, a másik Brewer Lőrinc nyomdászé, tehát a polgárság vagyonosabb tagjai birtokoltak ilyeneket. Sop-

ronban csak elvétve említenek ülőbútorokat a késő középkori polgári végrendeletek, hagyatéki leltárak.¹¹² Ha mégis, akkor azok elsősorban lócák és nem székek voltak. A 17. századi soproni leltárakban viszont már gyakoriak a kárpitozott székek (*Sessel*).¹¹³

Bőrt használtak többnyire a tábori székekhez is, amelyek a 17. századi inventáriumok viszonylag gyakori tételei. Így például Lietava várában 17 darab is volt 1636-ban (*Tabori bőr Szek 17*), de a bőr nélküli példányokat is összeírták ekkor: *Tabori Szek bőr nélkül 10*.¹¹⁴ 1656-ban Búzásbocsárdon egy *Tábori bőrszék*et lelt az összeíró.¹¹⁵ Sárváron 1690-ben három darab *Tábori bőr szék* volt.¹¹⁶ A tábori ágyakhoz hasonlóan a tábori székek is minden bizonnyal összecukhatóak voltak, így könnyebben szállíthaták őket egyik állomáshelyről a másikra háború idején.

ÁGYAK

Amikor 16. századi inventáriumokban olyan tételekre bukkan a kutató, hogy *una lectica*¹¹⁷ *de coreo alia de ligno* (tatai bencés kolostor, 1508),¹¹⁸ vagy *strati sew lecti de coreo iij* (egervári vár, 1524),¹¹⁹ hosszasan eltűnődhet, vajon egykor mit érthettek a „bőrből készült” ágyon. Az ágy aljának bőrhevedereit? Esetleg a bőrborítású tábori ágyakhoz¹²⁰ hasonló fekvőalkalmatosságot? A bőrhzatú derékaljat kizárnánk mint fekvőhelyet, mert a *lectica*, *lectus*, *stratus* szavaknak nincs ilyen jelentése. A tatai leltár a két *lectica* előtt bőrből és vászonból készült párnákat sorol fel, amelyek valószínűleg ezekhez az ágyakhoz

tartoztak,¹²¹ az egervári leltár pedig négy nagy ágyat (*strati magni*) említi még. Egy, a szlovéniai Škofja Loka-i várban, a püspök szobájában összeírt, 14. századi „bőrágygal” (*II lecti magni et I de corio*) kapcsolatban Maja Lozar Štamcar azt feltételezi, hogy az ágy alja lehetett bőrhevederekből kialakított.¹²² A tatai és az egervári ágyakkal kapcsolatban magam is erre az elképzelésre hajlok. A lekéri bencés kolostorban beletárolt *quatuor lectice cum choreis* (szó szerint: négy kis nyoszolya bőrrökkel) is erre utal véleményem szerint.¹²³

¹¹¹ Demkó 1897, 452.

¹¹² Szende 2004, 204.

¹¹³ D. Askericz 1976, 96. Mind a bőr-, mind pedig a posztó- vagy gobelinhzatúak megtalálhatók itt. A kárpit nélküli fatámlás székeket ezek a leltárak *Stuhl* néven szerepeltetik, tehát nevükben határozottan megkülönböztetik a kárpitozott és a kárpit nélküli székeket.

¹¹⁴ U et C 98:4.

¹¹⁵ B. Nagy 1973, 116.

¹¹⁶ Radvánszky 1986, II. 399.

¹¹⁷ Az 1577-es *Kolozsvári Glosszában* a *lectica* = *agy, zék* (*Glosszárium* 1984, 68, 638), vagyis fekvő- és ülőbútorra egyaránt használták. Zentai 2002, 21 szerint a *zék* ez esetben padszékét is jelölhet, amely alvóhelyként is szolgált. A Marmelius-féle 1533-as latin-magyar szójegyzékben: *Lectica* = *Hordozo sek*.

Szamota 1896, 28. Likava várának 1554. évi leltárában egy *lectica* (*Lectica non tecto corio*) kocsik társágában van felsorolva, tehát itt valószínűleg valamilyen hordozóalkalmatosságot értettek alatta. U et C 96:4. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájában* (1590) a *lectica* viszont egyértelműen ágyféleségek között szerepel és kis nyoszolyát (*Kis nyoszolya*) jelent. Melich 1906, 83. (184. rész).

¹¹⁸ Csánki 1881, 296.

¹¹⁹ DL 26331.

¹²⁰ Összecukható, spanyol, bőr tábori ágy a 16. századból: Vadász 1987, 104. kép (felső); Voit 1993, 46, 31. kép.

¹²¹ *Unum puluinar de choreo aliud de lino siue de tela*: Csánki 1881, 296.

¹²² Lozar Štamcar 1995, 240, 252.

¹²³ DL 21890; az adatot közli: Csánki 1881, 297.

A középkorban és a kora újkorban általános volt, hogy az ágyak alját nem falécek alkották, hanem kötelek, bőr, vagy textilhevederek hálója, amelyet a keretdeszkákba fűztek. Az erdélyi uzdiszentpéteri udvarház 1679. évi inventáriumában például egy olyan kétszemélyes ágy található, amelynek alját 14 szál kenderheveder képezte, mégpedig úgy, hogy hosszában négyet,

12. ábra. 17. századi bőrborítású ágy Flandriából, Vic, Museu de l'Art de la Pell.

www.museuartpellvic.cat nyomán

Fig. 12. Leather-upholstered bed from Flanders, Vic, Museu de l'Art de la Pell.

After www.museuartpellvic.cat

keresztben pedig tizet helyeztek el.¹²⁴ Angliában és Walesben számos 16. és főként 17. századi kötélaljú ágy máig megmaradt,¹²⁵ többek között a londoni Victoria and Albert Museum világszerte híres, ún. ware-i nagy ágya is ilyen. Baldachinos és baldachin nélküli ágyállványok alja egyaránt készülhetett ezzel a megoldással.

A fenti adatokat összegezve, a *lectus*, a *lectica* és a *stratum* alja egyaránt lehetett bőrhevederes. Szóba kerülhetne még az a megoldás is, hogy az ágy faállványzata volt bőrrel borítva. Ugyan nem 16. századi a példa, de mindenképpen hasznosnak tartjuk bemutatni azt a 17. századi flandriai ágyat (253 × 204 × 140 cm), amely a katalán Vic város múzeumában, a Museu de l'Art de la Pellben található. A pogácsalábakon álló, oszlopos, fafedeles ágyat ugyanis igen gazdag mintázatú, domborított bőr borítja (12. ábra). Nemcsak az ágy fej- és lábtámlája bőrborítású, hanem négy oszlopa és baldachinja is. Ez azonban egy kivételesen díszes ágy, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy hasonló – csak 16. századi felfogásban elkészített – bútor állt volna akár a lekéri és a tatai kolostorban, akár az egervári várban.

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

Alvinc / Vințul de Jos, Románia
Bethlen / Beclean, Románia
Borberek / Vurpăr, Románia
Búzásbocsárd / Bucerdea Grânoasă, Románia
Fogaras / Făgăraș, Románia
Fraknó / Forchtenstein, Ausztria
Gyulafehérvár / Alba Iulia, Románia
Királyfalva / Crăiești, Románia
Kissink / Cincșor, Románia

Kolozsvár / Cluj-Napoca, Románia
Lekér / Hronovce, Szlovákia
Lőcse / Levoča, Szlovákia
Marosvásárhely / Târgu-Mureș, Románia
Mikefalva / Mica, Románia
Nándorfehérvár / Beograd, Szerbia
Oprakercisóra / Oprear-Cârțișoara, Románia
Rohonc / Rechnitz, Ausztria
Segesvár / Sighișoara, Románia

¹²⁴ Két emberre való fejtér nyoszolya nro. 1, ennek párnatartó feneke szőtt kenderből vagyon csinálva (: keresztül 10 darab, hosszára 4 darab :). B. Nagy 1973, 143.

¹²⁵ Thornton 1978, 177, 370, 88. jegyzet; Zentai 2002, 42. kép.

Szentdemeter / Dumitrei, Románia	Velike / Kraljeva Velika, Horvátország
Sztenicsnyák / Steničnjak, Horvátország	Verőce / Virovitica, Horvátország
Uzdiszentpéter / Sânpetru de Câmpie, Románia	Zólyomradvány / Radvaň nad Hronom, Szlovákia
Vajdahunyad / Hunedoara, Románia	

IRODALOM

- Arti minori* 2000
Arti minori 24. Eds: Piglione, Cinzia – Tasso, Francesca. Milano 2000.
- D. Askercz 1976
 D. Askercz Éva: Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban (Das bürgerliche Heim in Ödenburg im XVII.–XVIII. Jahrhundert). *Arrabona* 18 (1976) 89–143.
- Balogh 1985
 Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest 1985.
- Baranyai 1959–1960
 Baranyai Béláné: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1959–1960, 229–258.
- Bárányné Oberschall 1939
 Bárányné Oberschall Magda: *Magyar bútorok*. Budapest 1939.
- Batári 1988
 Batári Ferenc: *Európai bútorok a XV–XVII. században – Europäische Möbel aus dem XV.–XVII. Jahrhundert*. Budapest 1988.
- Batári – Vadászi 2000
 Batári Ferenc – Vadászi Erzsébet: *Bútorművészet a gótikától a biedermeierig*. Budapest 2000.
- Bonnot-Diconne – Fournet 2007
 Bonnot-Diconne, Céline – Fournet, Jean-Pierre: Hanging of an XVIIth century Italian gilt leather at the Musée des Arts Décoratifs in Paris. In: *Papers and Posters Given at the ICOM-CC Leather and Related Materials Working Group Sessions. The ICOM-CC Joint Interim Meeting “UPHOLSTERY +”, Krakow, May 13–18, 2007*, 1–10. (<http://www.icom-cc.org>; letöltés ideje: 2015. 06. 29.).
- Capitanio 2014
 Capitanio, Antonella: Leather as temporary furniture. *OADI. Rivista dell’Osservatorio per le Arti Decorative in Italia* 9 (2014) 29–36.
- Contadini 1989
 Contadini, Anna: “Cuoridoro”: tecnica e decorazione di cuoi dorati veneziani e italiani con influssi islamici. In: *Arte veneziana e arte islamica. Atti del primo simposio internazionale sull’arte veneziana e l’arte islamica*. A cura di Ernst J. Gruber. Venezia 1989, 231–251.
- Contadini 2006
 Contadini, Anna: Middle-eastern objects. In: *At Home in Renaissance Italy*. Exhibition catalogue – Victoria and Albert Museum. Eds: Ajmar-Wollheim, Marta – Dennis, Flora. London 2006, 308–321.
- Czövek 2005
 Czövek Zoltán: Forrás a magyar királyi kincsek történetéhez 1521-ből. *Fons* 12:3 (2005) 423–442.
- Csánki 1881
 Csánki Dezső: Magyarországi benczések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból. *Magyar Könyvszemle* 6 (1881) 289–299.
- Dabóczy 1990
 Dabóczy Dénes: A történeti Vas megye világi enteriőr elemei. *Vasi Honismereti Közlemények* 1990:1–2, 100–109.
- Dankovszky 1833
 Dankovszky, Gregor: *Kritisch-etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache*. Pressburg 1833.
- Demkó 1897
 Demkó Kálmán: *Lőcse története I. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész*. Lőcse 1897.

- Divald 1999 *A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei, 1900–1919.* Szerk.: Bardoly István. Budapest 1999.
- Esterházy-kincsek 2006–2007 *Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Kiállítási katalógus – Iparművészeti Múzeum.* Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Szilágyi András. Budapest 2006–2007.
- Fioravanti 1572 Fioravanti, Leonardo: *Dello specchio di scientia universale.* Venetia 1572.
- Forster 1906 Forster Gyula: *Magyarország műemlékei 2. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma.* Budapest 1906.
- Fortini Brown 2006 Fortini Brown, Patricia: The Venetian casa. In: *At Home in Renaissance Italy.* Exhibition catalogue – Victoria and Albert Museum. Eds: Ajmar-Wollheim, Marta – Dennis, Flora. London 2006, 50–65.
- Gáborján 1962 Gáborján Alice: A magyar módra való bőrkikészítés problematikája (Fragen der Lederzurichtung auf ungarische Art). *NÉrt* 44 (1962) 97–140.
- Gáborján 1991 Gáborján Alice: Magyar bőr- és lábbelikészítés. In: *Kézművesség. Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2.* Főszerk.: Domonkos Ottó. Budapest 1991, 282–308.
- Glosszárium 1984 *Régi magyar glosszárium.* Szerk.: Berrár Jolán – Károly Sándor. Budapest 1984.
- Grove Encyclopedia 2008 *The Grove Encyclopedia of Materials and Techniques in Art.* Ed.: Ward, Gerald W. R. New York 2008.
- Gömöri 2010 Gömöri János: Két késő középkori soproni tímárműhely régészeti maradványai (Archaeological remains of two late medieval tanneries from Sopron). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza / Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals.* Szerk.: Gömöri János – Kőrösi Andrea. Budapest 2010, 205–213.
- Henszlmann 1878a Henszlmann Imre: *Lócsének régiségei.* Monumenta Hungariae Archaeologica III/2. Budapest 1878.
- Henszlmann 1878b Henszlmann Imre: Uti jegyzetek. *ArchÉrt* 12 (1878) 293–304.
- Horváth 2013 Horváth Richárd: Egy végvári leltár a Mátyás-kor végéről. In: *„A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről.* Szerk.: Pósnán László – Veszprémy László. Budapest 2013, 289–304.
- Irásné Melis 1996 Irásné Melis Katalin: Középkori lakóházak és egy XV. századi vargaműhely régészeti kutatása a pesti belvárosban (Archaeological research of medieval living houses and a tannery from the 15th c. in the city of Pest). *CommArchHung* 1996, 211–245.
- Jakó 1997 Jakó Zsigmond: Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In: Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* METEM Könyvek 18. Budapest 1997, 319–350.
- Katona 2001 Katona Imre: *Habánok Magyarországon.* Budapest 2001.
- Kemény 1888 Kemény Lajos: János király kincseinek s ruháinak összeírása. *TT* 1888, 566–571.

- Kemény 1901 Kemény Lajos: Kassai céhek árszabásai a XVII. századból. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8 (1901) 25–41.
- Kerekes 1901 Kerekes György: A kassai céhek árszabása (limitációja). *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8 (1901) 471–483.
- Kincsek 2005 *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének a feltárása, 1989–2004 – Treasures under the City. Survey of the Archaeological Heritage of Budapest, 1989–2004.* Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2005.
- Kissné Bendefy 2003 Kissné Bendefy Márta: 18. századi aranyozott bőr miseruha restaurálása. *ISIS. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 3 (2003) 51–56.
- Kissné Bendefy – Kovács 1996 Kissné Bendefy Márta – Kovács Petronella: Egy XVII. századi hordozható karosszék restaurálása. *Műtárgyvédelem* 1996:25, 101–112.
- Komáromy 1892 Komáromy András: Radecius István egri püspök ingóságainak leltára. 1581. martius 30. *TT* 1892, 559–568.
- Koppány 2014 Koppány Tibor: *Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon.* Budapest 2014.
- Sz. Koroknay 1983 Sz. Koroknay Éva: Művészi bőrmunkák. In: *Régiségek könyve.* Szerk.: Voit Pál. Budapest 1983, 395–402.
- Kovalovszki 1980 Kovalovszki Júlia: *Gótikus és reneszánsz bútorok.* Budapest 1980.
- Közös úton 2016 *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történelmi Múzeum; Muzeum Historyczne Miasta Krakowa. Szerk.: Benda Judit – Kiss Virág – Lihonczak-Nurek, Grażyna – Magyar Károly. Budapest 2016.
- Labarte 1879 *Inventaire du mobilier de Charles V, roi de France.* Ed.: Labarte, Jules. Paris 1879.
- Lozar Štamcar 1995 Lozar Štamcar, Maja: Gothic furniture in Slovenia – Gotsko pohištvo na Slovenskem. In: *Gothic in Slovenia. The World of Objects – Gotika v Sloveniji. Svet predmetov.* Kiállítási katalógus. Ed.: Lozar Štamcar, Maja. Ljubljana 1995, 232–259.
- Melich 1906 Melich János: *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből.* Budapest 1906.
- Melich 1912 Melich János: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből.* Budapest 1912.
- Mocskonyi 1997 Mocskonyi Melinda: Lábbeli-viselet a XII–XIII. századi Sopronban. A sopron-előkapui bőrleletanyag feldolgozása. *SSz* 51:4 (1997) 335–355.
- Museo Bardini* 2011 *Museo Stefano Bardini. Guida alla visita del museo.* A cura di Antonella Nesi. Firenze 2011.
- Nádasdiak* 1959–1960 *Kultúrtörténelmi szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból I–II.* Az anyagot közli: Kumorovitz L. Bernát – M. Kállai Erzsébet. Sajtó alá rendezte: Belényesy Márta – Gáborján Alice. Budapest 1959–1960.
- Nagy 1871 Nagy Iván: Áruczikkek szabályzata 1627 és 1706 évekből. *Magyar TT* 18 (1871) 199–273.
- B. Nagy 1970 B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténelmi tanulmányok.* Bukarest 1970.

- B. Nagy 1973 B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest 1973.
- Nyáry 1874 Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek V. *Századok* 8:1 (1874) 1–16.
- B. Nyékhelyi 2003 B. Nyékhelyi Dorottya: *Középkori kútlelet a budavári Szent György téren* [with English summary]. MHB 12. Budapest 2003.
- Orosz 2015 Orosz Krisztina: *Mozgó udvar – mozgó háztartás. Állandó vagy ideiglenes berendezés a késő középkori királyi és nemesi otthonokban? (Itinerant courts – itinerant households. Permanent or temporary furnishings in royal and noble homes in the late Middle Ages?)*. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” / Archaeological, Art Historical, and Historical Researches ‘in the Middle of the Kingdom’*. Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015, 111–144.
- Pór 1900 Pór Antal: *Hongroyeurs, vagyis magyar timárok Párisban*. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 7 (1900) 378–379.
- Posthuma de Boer – Koldewej – Groves 2016 Posthuma de Boer, Martine – Koldewej, Eloy – Groves, Roger M.: *Gilt Leather Artefacts. White Paper on Material Characterization and Improved Conservation Strategies within NICAS*. Delft 2016.
- Radvánszky 1986 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III*. Budapest 1986. (Reprint.)
- Rasztik 1998 Rasztik Tibor: *A péterváradai apátság leltára 1495-ből*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest 1998, 197–216.
- Reneszánsz és manierizmus* 1988 *Reneszánsz és manierizmus I–II*. Kiállítási katalógus – Iparművészeti Múzeum. Szerk.: Péter Márta. Budapest 1988.
- Rossignoli 2009 Rossignoli, Guia: *Cuoi d’oro. Corami da tappezzeria, paliotti e cuscini del Museo Stefano Bardini*. Firenze 2009.
- Scheinring 1994 Scheinring József: *XVII. századi karosszék történeti és technikatörténeti kutatása (Historical and technique historical research of an 17th century armchair)*. *Műtárgyvédelem* 1994:23, 7–12.
- Schulze 1917 Schulze, Paul: *Alte Stoffe*. Berlin 1917.
- Shearman 1975 Shearman, John: *The collections of the younger branch of the Medici*. *The Burlington Magazine* 117 (January 1975) 12–27.
- Siklóssy 2004 Siklóssy László: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Budapest 2004. (Reprint.)
- Snodin – Styles 2004 Snodin, Michael – Styles, John: *Design and the Decorative Arts. Tudor and Stuart Britain, 1500–1714*. London 2004.
- Szabolcsi 1954 Szabolcsi Hedvig: *Régi magyar bútorok. Főúri és polgári bútorművészet*. Budapest 1954.
- Szabolcsi – Sternegg 1953 Szabolcsi Miklósné – Sternegg Mária: *Európai bútorok a XV–XVIII. századig. Magyar bútorok a XVIII–XIX. században*. Vezető és katalógus a Nagytétényi Kastélymúzeum enteriőr kiállításaihoz. Budapest 1953.
- Szamota 1896 Szamota István: *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Budapest 1896.

- Szamota – Zolnai 1902–1906 Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest 1902–1906.
- Szende 2004 Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen (Zu Hause in der Stadt. Gesellschaft und materielle Kultur im spätmittelalterlichen Ödenburg, Preßburg und Eperjes im Spiegel von Testamenten)*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32. Budapest 2004.
- Szende 2005 Szende László: Műhelyek, mesterségek a késő középkori és a kora újkori Magyarországon. In: *A magyar kézművesipar története*. Szerk.: Szulovszky János. Budapest 2005, 151–169.
- Szűcs 1955 Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest 1955.
- H. Takács 1957 H. Takács Marianna: *A sárvári vár*. Budapest 1957.
- Thaly 1886 Thaly Kálmán: Szőnyegek, gobelinek, zászlók, fegyverek és egyéb ritkaságok Ecsed várában, 1669. *ArchÉrt (Új folyam)* 6 (1886) 134–143.
- Thomson 2006 Thomson, Roy: Gilt leather. In: *Conservation of Leather and Related Materials*. Eds: Kite, Marion – Thomson, Roy. New York 2006, 88–93.
- Thornton 1978 Thornton, Peter: *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France, and Holland*. New Haven 1978.
- Thornton 1991 Thornton, Peter: *The Italian Renaissance Interior, 1400–1600*. New York 1991.
- U et C Urbaria et Conscriptioes
- Vadászi 1970 Vadászi Erzsébet: Ezüst borítású bútorok az Esterházy-gyűjteményben (Silberbedeckte Möbel in der Esterházy-Sammlung). *IMÉ* 13 (1970) 27–37.
- Vadászi 1986 Vadászi Erzsébet: Lakás, bútorzat. In: Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III*. Budapest 1986. (Reprint), I. 296–308.
- Vadászi 1987 Vadászi Erzsébet: *A bútor története*. Budapest 1987.
- Vincze 1878 Vincze Gábor: Felső Wadásznak inventáriuma, 1631. ápril 15. *TT* 1878, 927–940.
- Voit 1943 Voit Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest 1943.
- Voit 1993 Voit Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest 1993. (Az 1943-as kiadás bővített változata.)
- Windisch-Graetz 1983 Windisch-Graetz, Franz: *Möbel Europas 2. Renaissance – Manierismus*. München 1983.
- Zentai 2002 Zentai Tünde: *Az ágy és az alvás története (Bed, Bedding and Sleep from the 13th to the 18th Century)*. Pécs 2002.
- ZO *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk.: Kammerer Ernő – Lukcsics Pál – Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Pest/Budapest 1871–1931.

GILT LEATHER WALL HANGINGS AND OTHER LEATHER FURNISHINGS IN HUNGARIAN HOMES, 15TH–17TH CENTURIES

Krisztina Orosz

Among materials of organic origin, leather is one of the most versatile. During the period from the 15th century to the 17th, Hungarian tanners made leather in two different ways: 1) by treating hides with an alum, salts, and tallow preparation; and 2) by treating them with a vegetable preparation containing tannin. Adopted from Asia Minor, the first-mentioned process was known outside the country as ‘the Hungarian method’.

In the era under discussion, leather was employed in many different ways in homes. For example, travelling-coffers, chests, caskets, writing boxes, beds, (arm)chairs, and folding screens were all made using this material. But there were other products, too, such as (gilt) leather wall hangings, leather cushions, leather table covers, leather curtains for doors (*portière*), and leather hangings for baldachins.

In the late 15th century, and especially in the 16th–17th centuries, costly gilt leather wall hangings were favoured throughout Europe (*fig. 1*). They were made in Spain, Italy, and the Low Countries mainly. The production of such artefacts required great workmanship, technical knowledge, and artistic aptitude. The high prices they commanded sprang from the expensive materials and the complex series of work processes that their production required. These processes were surrounded by great secrecy at the time, but can easily be reconstructed today.

Gilt leather wall hangings were made from rectangular pieces of leather, so-called panels (*figs. 2–3*). Mostly a design was repeated on individual panels. By sewing these panels together, or by tacking them beside one another, decorated wall coverings could be created that corresponded to today’s wallpaper. As in the case of wallpaper, gilt leather coverings were often not the only decoration for walls: paintings and sometimes woollen tapestries were hung against them. According to the written sources, (gilt) leather wall hangings were to be found in many aristocratic mansions and castles in Hungary in the 17th century. On the other hand, not many have survived to the present day: two are known (*fig. 5*) from the Church of the Minorites in Lőcse (Levoča, Slovakia).

In the period under discussion, leather cushions performed diverse functions (*fig. 6*). They could serve as pillows for use with beds and bedding, and could also be used to make chairs, stone window seats, and sitting on the ground more comfortable. Additionally, they were much used in churches: the Mass book was placed on a leather cushion on the altar. The written sources attest to their one-time presence in the homes of magnates, prelates, and burghers in Hungary. In the late 15th century, for example, Ippolito d’Este, archbishop of Esztergom, possessed leather cushions made using the Moorish method.

Leather table covers were among the more prestigious coverings for tables. They were decorated with plant motifs first and foremost, with red being a favoured colour. Mary of Hungary (consort of King Louis II of Hungary), for example, owned embossed Turkish leather table covers in 1527.

The use of leather to cover the surfaces of wooden chests and caskets was common in the 14th–17th centuries (*fig. 7*). Leather protected the wood from moisture and from damage caused by knocks. It also offered good opportunities for decoration. Indeed, in most cases the leather was decorated: by means of embossing, engraving, painting or dyeing, or gilding. Travelling-coffers or -trunks were very often covered with leather; their lids were arched so that rainwater would easily run off. These coffers were strengthened by means of metal banding.

Before the 16th century, it was not really usual for chairs to be upholstered. In the 16th–17th centuries, on the other hand, chairs upholstered with velvet or with leather were already commonplace. The terms *sellyezek* (*sellye* derives from the Latin *sella* term) and *Setzel* (nowadays *Sessel* in German) found in Hungary’s written sources may well have signified upholstered chairs of the kind which had arms and backs. Relatively many examples of one subdivision of this particular kind of armchair survive in collections in Hungary and in Transylvania (*figs. 8–10*). One characteristic of these is that the stretchers (horizontal elements joining the legs) are decorated with carved

motifs; others are that the arms are curved and that the seats and backs are upholstered using leather decorated with various designs.

In the medieval and early modern periods, it was usual for the bases of bed frames to consist not of slats, but of criss-crossing lengths of rope or strips of leather or textile. These were attached to the four boards from which the frame was made. Examples in foreign countries show that the boards and even the canopies of these beds might be covered with patterned leather (*fig. 12*).

TÖRÖK KORI TÍMÁRMŰHELY EMLÉKEI A BUDAI TABÁNBAN

Papp Adrienn

A török kori Buda felépítéséről és topográfiai képeről viszonylag sok írott adat, képes ábrázolás és térkép maradt ránk, így a mai Tabán területéről is különféle információk állnak a rendelkezésünkre, melyek a városrész fejlődéséről árulkodnak. Ez a terület, a Várhegy és a Gellért-hegy közé ékelődött sík rész, a mai parkosított képpel ellentétben egykor hévizeiről, dunai átkelőjéről ismert városrész volt, melyet egy patak, az Ördög-árok osztott ketté. Evlia cselebi „éppen ezer házból álló virágzó külváros”-ként emlékezik meg róla.¹ A területen a török korban muszlimok éltek,² származási helyüket tekintve bizonyára a Balkánról érkeztek, mint Buda török kori lakosainak döntő része. A visszafoglaló háborúk elől elmenekültek és Buda visszafoglalása (1686) után sem tértek vissza.

Az alább bemutatott jelenségek és leletek a Rác fürdő mellett 2005–2007-ben végzett feltárás során kerültek felszínre, egy, akkor éppen beépítetlen területen. A II. világháborúig itt az újkori fürdő női szárnya kapott helyet (1. ábra).

Az objektumokat és az azokhoz kapcsolható járósínteket egységes pusztulási réteg, égett omladék fedte, melyből török kori ágyúgolyók kerültek elő, így ezeknek a településrészeknek a felhagyását és feltöltődését mindenképp a háborús pusztításhoz köthetjük.

Az omladékréteg fölött 18. századi épületrészek álltak, az alattuk fekvő maradványok leletanyaga a 17. századra keltezhető. Így bizonyosan a visszafoglaló háborúk idején elpusztult török kori objektumokról beszélhetünk, és a leletanyag földbe kerülését is az 1680-as évekre tehetjük. A visszafoglaló háborúk során készített metszetek és leírások tanúsága szerint ezen a területen jelentős támadó haderő vonult fel, így az eleve erődítés nélküli Tabánt ekkorra bizonyára elhagyta polgári lakossága. Lakosai magukkal vitték használati tárgyaikat, szerszámaikat. Ennek megfelelően igen kevés és töredékes tárgyi leletanyag maradt a szóban forgó területen.

A Tabán elnevezés a török kori városrész nevét és jellegét őrzi, a *debbághâne* szó jelentése cserzőműhely, a körülötte elterülő városrész pedig a cserzők negyedének, azaz *debbáglar mahalleszinek*³ nevezték. A török kor elejéről származik Szokollu Musztafa pasa alapítványának összeírása (*vakufnâme*),⁴ mely a szigorú felsoroláson túl értékes topográfiai adatokat is tartalmaz: „és azt a termálfürdőt, amely Budán kívül van a cserzők negyedében, s amelyet a korábbi pesti kádítól, Mevláná Haszan efenditől vettem⁵ [...] és a bőrcserzők negyedében (*debbáglar mahallesinde*) lévő, 12 kapu boltot magában foglaló cserzőműhelyemet (*debbaghânemi*), melynek határa egyik oldalon Kara Bálí és Dzsafer odabasi birtoka (*mülk*), a másik három oldalon pedig a közút.” A török forrásokon túl Edward Brown angol utazó is úgy határozta meg a Rác fürdőt, mint ami közel van ahhoz a helyhez, ahol a bőrt cserzik, de ő már úgy látta, hogy a fürdő a városon belül helyezkedik el.⁶

A fenti idézetekből megtudhatjuk, hogy a mai Rác fürdő (pontosabban annak török kori része) a török kor kezdetén a város szélén állt, a tímárok városnegyedében, ahol a cserzőműhelyek álltak. Ezt a régészeti feltárások is igazol-

¹ Evlia cselebi adatainak értékeléséről újabban lásd Sudár 2012, 11–48.

² A keresztény lakosságot összeíró jegyzékekben ez a terület nem szerepel. Káldy-Nagy 1985, 150–158. Evlia cselebi jellemzése is egy muszlim lakosságú városnegyedre utal. Evliyâ 2002, 145–146.

³ Pl. Szokollu Musztafa pasa alapítványi összeírása (Istanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi Arşivi D 7000), Evlia cselebi leírása.

⁴ Istanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi Arşivi D 7000, 1574–1578 között keletkezett.

⁵ Fordította: Sudár Balázs. Istanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi Arşivi D 7000 8b és 9a.

⁶ ‘The second is covered with a cupola, and stands nigh the same Hill, but more into the Town, and near a place where they use Tanning.’ Brown 1685, 21.

1. ábra. Budapest, Tabán. A Rác fürdő épületegyüttese a 19. század végén
Fig. 1. Budapest, Tabán. The Rác Bathhouse complex in the late 19th century

ták, a fürdőtől a Duna irányába sűrűn helyezkedtek el a középkori településnyomok, míg attól nyugatra összesen csak hármat figyelhetünk meg. A fürdő 1562 körül épült,⁷ az 1570-es évek második felében már bőrkészítő műhelyek sorakoztak körülötte, a török kor végére pedig teljesen beépült a fürdő környéke.

Nemcsak a bőrök kikészítése, hanem azok értékesítése is itt folyt. A *vakufnáme* boltokat magában foglaló cserzőműhelyeket említi,⁸ Evliya cselebi pedig egyszerűen tímárboltokat (*dükkân-i debbâgân-i gassâlân*).⁹ Az oszmán gyakorlatban a bolt és a műhely általában egy helyen volt, kevésbé helyigényes szakmák esetében a bolt és a műhely akár ugyanabban a helyiségben is működhetett.

⁷ Papp – Grynaeus 2011, 264.

⁸ *oniki bâb dükkani müştemi lolan debbâgânemi*: Sokolluvakuf 8b.

⁹ Evliyâ 2002, 146.

¹⁰ Garády 1945, 23. kép.

¹¹ Budapesti Történeti Múzeum (BTM), Metszettár.

¹² Lásd pl. egy 1760-ban készült térképen: Hadtörténeti Múzeum és Intézet térképtára GIH 67/3.

A bőrfeldolgozó műhelyeknek nagy a vízigényük, ezért szinte kézenfekvő, hogy a patak partjára települtek. Garády Sándor ásátása során az Ördög-árok bal partján egy késő középkori kőfalat talált,¹⁰ ennek további szakasza 2008-ban került elő a mai Kereszt utca-Krisztina körút kereszteződésénél. Jóllehet további szakaszait nem ismerjük, nem zárhatjuk ki, hogy egészen a Dunáig húzódott ez a fal. Így a cserzőműhelyek megtelepedésére az Ördög-árok jobb partja kínált lehetőséget.

A Rác fürdőt alig néhány méter választotta el a török korban a patak partjától, az ásátások során az odavezető lekövezett tér is előbukkant. Az egykori patak ma a felszín alatt boltozott csatornában halad a Duna felé. A jelenlegi csatorna nyomvonala kissé eltér a patakétól, mely a mai Rác fürdő előcsarnoka alatt kanyarodott a Duna felé és a mai épület keleti szárnya előtti járda alatt haladt tovább.

De la Vigne térképén¹¹ jól látszik, és az újkori térképeken¹² is megfigyelhető, hogy a Rác fürdőtől északra és északkeletre egy tér helyezkedett el, az Ördög-árok jobb partján nem fut út, hanem azzal párhuzamosan, de délebbre

2. ábra. Budapest, Rác fürdő. Az ún. tükörfürdő romjai. Fotó: Papp Adrienn

Fig. 2. Budapest, Rác Bathhouse. Ruins of the so-called Twin Bath. Photograph: Adrienn Papp

halad az utca a Duna felé. Ez azt mutatja, hogy a Rác fürdő közelében a telkek a patak partjához értek, a házak pedig egyrészt a fenti utcához, másrészt a fürdő melletti térhez igazodtak. Ennek a települési elvnek az ásatásokon dokumentált maradványok megfelelnek.

Milyen épületeket is kell keresnünk? Evlia cselebi kétszintes, deszkatetejű kőházakról számol be.¹³ A török korban a lakóházak alapvetően többszintes, kőalapozású, favázas, vályogtéglá falú épületek voltak, amelyeket tornácok, udvarok tagoltak. Olykor az egész alsó szint kőfalazatú volt és csak a második szint készült favázas-vályogtéglás rendszerrel. Az épületek a belső udvarok felé fordultak, utcára néző homlokzatuk nagyon egyszerű volt. Ilyen jellegű épület nyomait regisztráltuk a Rác fürdő mellett is. Az épületek alapfalainak részletét, a tornácok oszlopait tartó kövek közül néhányat, továbbá lekövezett udvarrészletet sikerült feltárnunk. Mindezek között egy olyan gödör-csoport mutatkozott, melyet kialakítása miatt a bőrkészítéshez kapcsolhatunk.

Sajnos a terület újkori beépítettsége miatt a régészeti jelenségek nagyon bolygatott állapotban kerültek a felszínre, ugyanis a 18–19. századi fürdőépület falai, medencéi keresztül-kasul szabdalták a területet (2. ábra). A jelenségek értelmezését nehezíti, hogy a fürdő helyreállításának többszöri termódosítása miatt több alkalommal folyt itt régészeti feltárás. Csak az éppen adott tervek szerint beépítésre kerülő területet tárhattuk fel, ami minden eset-

3. ábra. Budapest, Tabán. A cserzőgödör (357. objektum) és lekövezett környezete. Fotó: Papp Adrienn

Fig. 3. Budapest, Tabán. Tan-pit (Feature 357) and the paved area around it. Photograph: Adrienn Papp

4. ábra. Budapest, Tabán. A cserzőgödör (357. objektum) belső oldala. Fotó: Papp Adrienn
Fig. 4. Budapest, Tabán. Wall of the tan-pit (Feature 357). Photograph: Adrienn Papp

ben valamivel kisebb volt a tényleges építkezési területnél.

A kutatás során három épület helyét lehetett lokalizálni, azonban méretüket, alakjukat, kiterjedésüket a nagyon jelentős újkori beavatkozások miatt nem sikerült megállapítani, csak néhány falrészletet köthettünk hozzájuk. Ezekről az épületektől északra, az Ördög-árok közelében, attól néhány méterre négy gödört tártunk fel, melyek ehhez az épületcsoporthoz tartoztak.

¹³ Evliya 2002, 145.

5. ábra. Budapest, Tabán. A 359. objektum metszete. Fotó: Papp Adrienn
 Fig. 5. Budapest, Tabán. Cross-section of Feature 359. Photograph: Adrienn Papp

A legérdekesebb egy kőfalazatú, négyzet alakú gödör volt (357. objektum; 1,3 × 1,3 m). Oldalfalai mentén a területet lekövezték, mélysége a kövezett felszíntől 1,2 m volt. A gödröt bélelő kőfalazat legalább 30 cm-rel a kövezet fölé emelkedett (3–4. ábra). Egy másik, szintén négyzetes alakú, bolygatott gödör (359. objektum) épen maradt oldala 1,2 m széles és 1,5 m mély volt (5. ábra). Alján famaradványokat találtunk, oldalának felső részét enyhén rézsúsre képezték. Mindkét gödröt a visszafoglaló háborúk utáni tereprendezés során temették be, betöltésükben ágyúgolyó és égett paticsoskőves omladék volt. Egy harmadik, vélhetően négyzetes gödörnek (368. objektum) csak egyik sarka maradt meg. Oldala és alja meszes volt, 1,6 m-ig mélyedt a talajba. Betöltéséből szintén törmelékes, habarcsos omladék került napvilágra. A negyedik gödör (367. objektum) már kerek volt, 1,6 m-es átmérővel, oldala szintén meszes volt, közelében a felszínen is meszes foltokat találtunk (6–7. ábra). Erre később ráépült egy 0,5 m széles kőfal, mely jellege alapján akár török kori is lehetett.

Az írott adatok alapján kézenfekvő, hogy a tímárműhelyekben használatos objektumokkal vessük össze őket. Mivel törökországi publikált bőrfeldolgozó műhelyt nem találtam, alapvetően a magyarországi néprajzi párhuzamokra kellett támaszkodnom.

¹⁴ Flórián – Tóth 1992, 32–39.

6. ábra. Budapest, Tabán. Meszes oldalú gödör (368. objektum). Fotó: Papp Adrienn
 Fig. 6. Budapest, Tabán. Pit (Feature 368) with lime on its walls. Photograph: Adrienn Papp

7. ábra. Budapest, Tabán. Meszezés maradványa.
 Fotó: Papp Adrienn
 Fig. 7. Budapest, Tabán. Evidence of liming.
 Photograph: Adrienn Papp

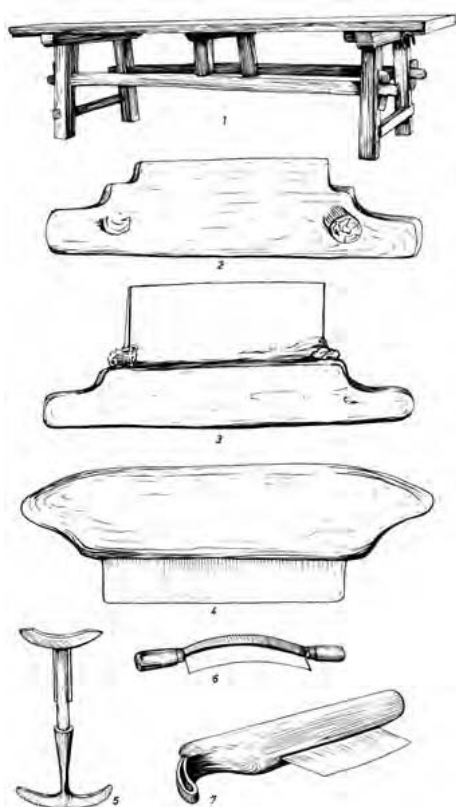
Mint szó volt róla, a tímárműhelyek jelentős vízigényük miatt nagyon gyakran patakok, folyók partján működtek. A műhelyek jellegzetes tartozékai voltak az udvaron (a fészterben), vagy a műhelyépület földszintjén létesített négyzetes vagy kerek gödrök, amelyeket a bőrkikészítéshez használtak.¹⁴ A bőrkészítés fő lépcsői (áztatás, meszezés, pácolás, cserzés, kikészítés) mind gödröt vagy kádat igényeltek. Az időben visszafelé haladva inkább gödrökben végezték ezeket a munkafolyamatokat, az újkorban már gyakran földbe mélyített kádat vagy hordók szolgáltak erre. Jellemző formájú gödröket, kádat használtak az egyes munkafolyamatok-

8. ábra. Cserzőkádak a szentendrei skanzenben, 2005.

Fotó: Papp Adrienn

Fig. 8. Tan-vats at the Open-air Ethnographical Museum in Szentendre, 2005.

Photograph: Adrienn Papp

9. ábra. Bőrkikészítéshez használatos eszközök:

1. tímárasztal; 2–3. taszítók a bőr simításához;

4. blandzsír; 5. hónaljmankó; 6. színelőkés;

7. vastasztó. Gáborján 1991, 42. ábra nyomán

Fig. 9. Equipment used in the making of leather:

1. Tannery table; 2–3. Tools for smoothening

skins; 4–5. More tools for use on skins; 6. Fleshing

knife; 7. Scraper. After Gáborján 1991, fig. 42

hoz: a cserzőgödörök pereme 30 cm-rel az udvar szintje fölé emelkedett, erre támasztották a bőrt tartó rudakat. A meszes gödörök formája rendszerint kerek volt, és hozzájuk kapcsolódott egy ún. párnarész, ahonnan a bőrt leeresztették a gödörbe. Az udvarok érintett részét általában

kővel vagy téglával borították, hogy a piszkos vizet elterelhessék a folyó vagy csatorna felé.¹⁵

A fentiek alapján a Rác fürdő mellett feltárt négyzetes alaprajzú, kőfalú, a térség kövezett felületéből kiemelkedő falú 357. objektumot egy cserzőkáddal azonosíthatjuk (8. ábra), amelybe egykor farudakra akasztva lógatták a bőrt. A farudak a kádak peremére támaszkodtak. A meszes folyamatához kapcsolhatjuk a 367. és a 368. objektumot, ahol a meszes kezelés a bőrök szórtelenítését és a felületi rétegek eltávolítását segítette. Itt nemcsak a gödrök oldalán, hanem a környezetükben is meszes felületeket figyeltünk meg.

Debrecenben találtak 16. századi, fával bélelt cserzőgödöröket is, 160 × 160 cm-es méretűek voltak és 150 cm mélyek, aljukon állati ürülékes réteg feküdt. Közeliükben földbe ásvó hordó került napvilágra, melynek alján hamu volt.¹⁶ Pesten Iránsné Melis Katalin tárt fel egy 15. századi vargaműhelyt, ahol ennél lényegesen nagyobb, 24, illetve 28 m² alapterületű cserzőgödöröket talált.¹⁷

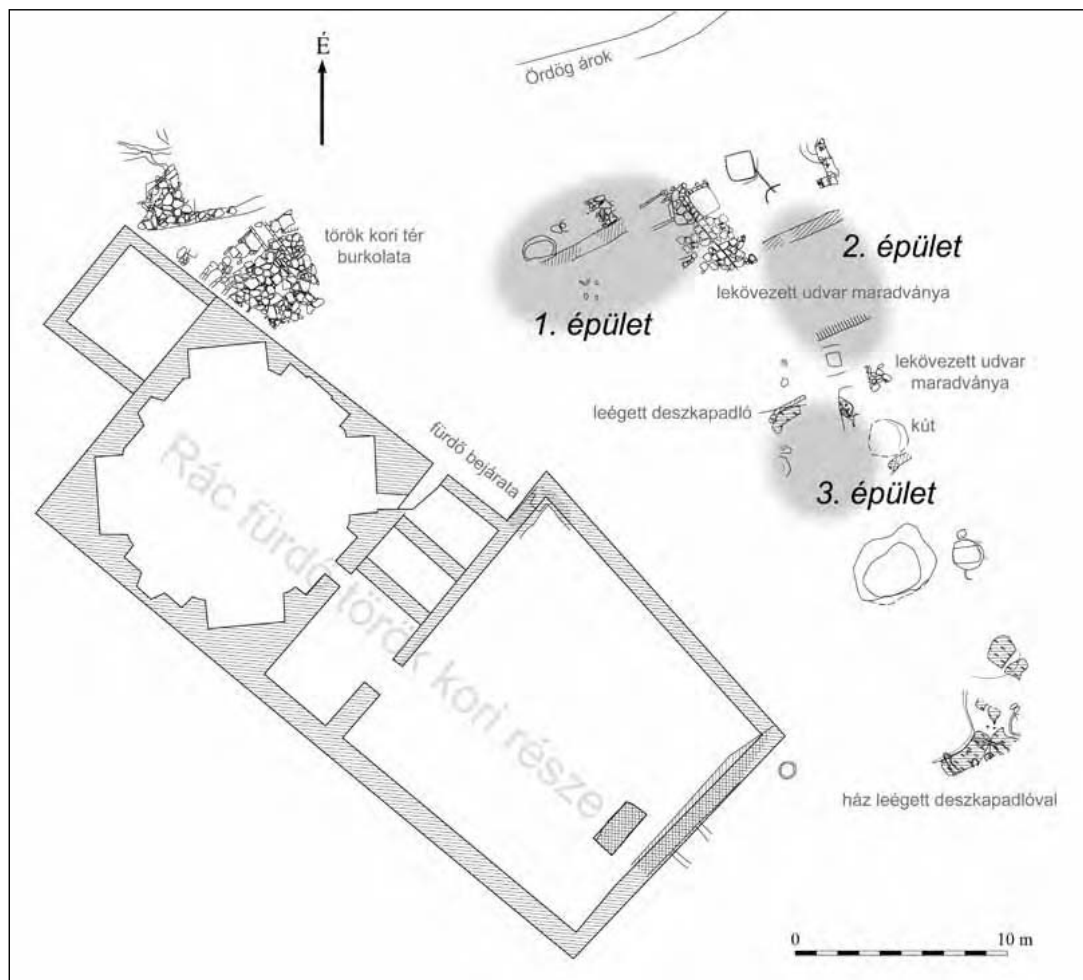
A budai gödrök körüli épületrészletekből nem állapítható meg egyértelműen, hogy fedett helyen voltak-e. A közeliükben faoszlopok tartóhelyeit figyeltük meg, így esetleg egy fészerszerű fedett tér képzelhető el a cserzőkád felett.

Korábban említettem, hogy mindegyik objektum égett omladékkal volt feltöltve, a leletek

¹⁵ Nagy 1971; Flórián – Tóth 1992, 45–84.

¹⁶ Sőregi 1939–1940, 32–34.

¹⁷ Iránsné Melis 1996, 215, 219.

10. ábra. Budapest, Tabán. A 2005–2007. évi ásatás alaprajza, a feltárt objektumok elhelyezkedése.
Felmérés: Viemann Zsolt

Fig. 10. Budapest, Tabán. Ground plan of the 2005–2007 excavation work showing the locations of the features unearthed. Survey: Zsolt Viemann

között említhető egy taszítóvas a 359. objektumból, a környezetében feltárt égett omladékrétegből pedig egy bőrpuhító vas (lásd később). Ezek azok a tárgyi leletek, melyek konkrétan tímárműhelyre utalnak (9. ábra).

Állati ürülék használatára utaló réteget nem találtunk; vagy a feltárási területbe nem esett bele ilyen réteg/objektum, vagy itt éppen nem használták. Ebben az esetben a pácolás hiányát és a növényi cserzés alkalmazását kell feltételeznünk.

¹⁸ A tímár timsóval dolgozik és ehhez a technikához kapcsolódik az állati ürülék használata. A tobakosok szömörécét, valamint szintén állati ürüléket használtak a bőrkészítés során. Frecskay 1912, 40–52.

¹⁹ Gáborján 1962.

Ezek után felmerülhet a kérdés, hogy a tabáni milyen jellegű bőrkészítő műhely lehetett? Az objektumok és rétegek cserzővarga műhelyére utalnak, a mester növényi anyagokat alkalmazott a cserzéshez.¹⁸ Gáborján Alice¹⁹ azonban kimutatta, hogy ebben a korszakban mind a tímárok, mind a vargák használták a timsós és a cseres eljárást is a bőrkészítésre, így az újkorban használatos mesterség-elnevezések nem feleltethetőek meg egyértelműen a török kori mesterségeknek.

A budai vámnaplókban több tételnél találkozhatunk a bőrművességhez kapcsolódó alapanyagokkal: egyrészt maguk a nyersbőrök is megjelennek, másrészt a feldolgozáshoz szükséges cserzőanyag: *debbag japragi* (tímár levél) és *mázu* (gubacs) bukkan fel, valamint a *nisádir*

11. ábra. Budapest, Tabán. Faoszlopot tartó kő csapolás helyével a cserzőgödör közelében.

Fotó: Papp Adrienn

Fig. 11. Budapest, Tabán. Stone, near to the tan-pit and complete with mortise, for supporting a tenoned timber pillar.

Photograph: Adrienn Papp

(timsó).²⁰ Ezek alapján mindkét cserzési móddal dolgoztak Budán is.

A műhely külső megjelenéséről csak nagyon elmosódott képet rajzolhatunk (10–11. ábra). Öt kelet–nyugati irányú fal részlete került felszínre, amelyek elhelyezkedésük alapján legálább három épülethez köthetőek. Kérdés, hogy mely objektumok tartozhattak egy rendszerbe, azaz egy telekhez, és melyek tartoztak már egy másik telekhez. A feltárt terület szűkössége miatt ez nehezen határozható meg.

Határt inkább észak–dél viszonylatban lehet találni, ugyanis 25 m-rel délebbre is felszínre került egy ház maradványa, azonban az már 2,5 m-rel magasabb tengerszint feletti magasságon. A dokumentált török kori szintek alapján a fenti cserzőgödöröktől kb. 20–22 m-rel délebbre meredeken megemelkedik a terepszint. Ez a korabeli térképeken is érzékelhető, sőt a 19. századi térképeken az is látszik, hogy ezek a telkek már a fürdőtől délre húzódó utcára nyílnak. Minden bizonnyal így lehetett ez a török korban is. Így ez a délebbi házmaradvány – úgy gondolom –, már nem a műhely része volt.

A műhelyhez mindenképp az a két épület tartozhatott az Ördög-árok közelében, amelyek között feltártuk a bőrkészítéshez kapcsolódó gödröket, a kutatott területnek a patak partjához a legközelebb eső részén. Az épületek között észak–déli irányban egy lekövezett udvarrész található, mely elhaladt a 357. objektum mellett és folytatódott tovább északra a patak irányába. Ettől keletre letaposott agyagos felületet tártunk fel, a kövezettel egy szintben, azaz itt már nem volt az udvar területe lekövezve. Épületekhez kapcsolódó padlószintet az újkori bolygatás miatt nem találtunk. A fenti objektumoktól délebbre állt még egy épület, melynek leégett deszkapadlójának részletét is kibontottuk. Ezen a részen állhattak a nem vízigényes műhelyrészek: a kikészítő műhely és a kamra. Nagy terület kellett a bőrök szárításához is, erre alkalmas pincerész nem került felszínre. Anatóliában ma is találni olyan műhelyt, ahol az emeleten a falra akasztva, vagy a földre kiterítve is szárítják a bőröket. Erre az egyszerűbb megoldásra itt is nyílt lehetőség.

LELETANYAG

Az objektumokat egységes pusztulási réteg fedte, ezen túlmenően a 357. és 358. objektumokból összeálló kerámiadarabok kerültek felszínre, ami mindenképp a gödrök egyidejű betöltődését mutatja. A leletanyag jellegzetes késő török kori leletegyüttes, melyben szép számmal találjuk talpas tálak, török kályhaszemek, kézi korongolt (ún. „bosnyák”) fazekak, szürke korsók, tepsik, pipák (12. ábra)²¹ töredékeit. Az egysze-

rűbb tárgyak – a háztartásnak az elemei: sütő-, főző-, tálalóedények, kályhas anyag stb. – mellett néhány kínai porceláncsésze apró darabkái, valamint egy-két nyugati (osztrák) importedény,

²⁰ Fekete – Káldy 1962, 579; *debbag japragi*: 41, 46, 88, 93, 115, 175, 213, 215; *mázu*: 96, 261, 262; *nisádir* („ammóniak”-nak fordítva): 239, 249.

²¹ BTM, ltsz. 2010.273.50–53.

12. ábra. Budapest, Tabán. Pipák a 359. objektumból.

Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 12. Budapest, Tabán. Tobacco pipes from Feature 359.

Photograph: Bence Tihanyi

egy habán korsó és fedő töredékei is felszínre kerültek. A fémanyagot egy kés és egy töredékes ácsszekerce, valamint patkók, továbbá az összedőlt épületek maradványai – szögek, lakatok, vasalások, ajtópántok – képviselik.

A bőrfeldolgozáshoz használatos eszközök közül – mint szó volt róla – egy taszítóvasat

13. ábra. Budapest, Tabán. Taszítóvas vagy hántolókés. Hossza 25 cm. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 13. Budapest, Tabán. Blade for two-handed smoothing tool or scraper.

Length 25 cm. Photograph: Bence Tihanyi

14. ábra. Budapest, Tabán. Bőrpuhító töredéke. 378. réteg. Hossza 40 cm. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 14. Budapest, Tabán. Tool for softening leather, fragment. Layer 378. Length 40 cm.

Photograph: Bence Tihanyi

vagy hántolókést (13. ábra)²² és egy bőrpuhítót (14. ábra) találtunk. Mivel a vastárgyak igen korrodáltan kerültek elő, az előbbi esetében nem lehet eldönteni, hogy pontosan mely tárgytípusról van szó. A kicserzett bőrből a felesleges cserzősavat kiáztatták, majd a vizet kinyomták a bőrből, ez utóbbi műveletet egy tompa élű taszítóvassal végezték. Ehhez a szerszámhoz teljesen hasonló a hántolókés, csak annak a munkaéle nem tompa, hanem élesre fent. A bőr kikészítése során, a hántoláskor a hántolókéssel egy vékony réteget eltávolítottak a bőr felszínéről, így az egyenetlenségeket, sérüléseket eltüntették.²³

A bőrnek a cserzés közben összeragadt rostjait a puhítás során szétválasztják. Ezt különböző puhítófákkal vagy hónaljmarkóval végezték. A tabáni bőrpuhító talán egy hónaljmarkó része lehetett, sajnos a köpús része hiányzik.²⁴ Ez a tárgy a 359. objektum mellől került felszínre, a gödör környezetében lévő omladékból.

A kerámia tárgyak nagyon töredékesek, nincs egyetlen ép vagy kiegészíthető darab sem a területről. Ez alapján is érzékelhető, hogy a lakosok elköltöztek a harcokat megelőzően, magukkal vitték tárgyaikat, szerszámaikat, épületeik pedig a háborúnak estek áldozatul.

Az Ördög-árok partján feltárt maradványok az írott forrásokban jól adatolható török kori tímárság emlékei. A források alapján nagy területen húzódtak el a műhelyek, külön városnegyedek, *mahallét* alkottak. Ennek kicsiny részletébe nyerhettünk most bepillantást, melynek tárgyi leletanyaga mutatja balkáni kapcsolatait, de helyi jellegzetességei miatt már a Budán őslakossá váló kézműves embert is.²⁵

²² BTM, ltsz. 2010.273.80.

²³ Flórián – Tóth 1992, 69. (taszításról), 73–75. (hántolásról), lásd még 53. kép (taszítóvasak).

²⁴ Flórián – Tóth 1992, 75–78. (bőrpuhításról), lásd még 57. kép (hónaljmarkó).

²⁵ Hegyi 1995, 172.

IRODALOM

- Brown 1685 Brown, Edward: *A Brief Account of Some Travels in Divers Parts of Europe...* London 1685.
- Evliyâ 2002 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. 6. Kitap. Haz.: Kahraman, Seyyid Ali – Dağlı, Yücel. İstanbul 2002.
- Fekete – Káldy-Nagy 1962 Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: *Budai török számadáskönyvek, 1550–1580*. Budapest 1962.
- Flórián – Tóth 1992 Flórián Mária – Tóth Béla: *Tímárok. A bajai tímárműhely a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban*. Szentendre 1992.
- Frecskay 1912 Frecskay János: *Mesterségek szótára*. Budapest 1912.
- Gáborján 1962 Gáborján Alice: A magyar módra való bőrkikészítés problematikája (Fragen der Lederzurichtung auf ungarische Art). *NÉrt* 44 (1962) 97–40.
- Gáborján 1991 Gáborján Alice: Magyar bőr- és lábbelikészítés. In: *Kézművesség. Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2*. Főszerk.: Domonkos Ottó. Budapest 1991, 282–308.
- Garády 1945 Garády Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése, 1931–1941 II. (Bericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen auf dem Gebiet der Hauptstadt Budapest, 1931–1941 II.). *BudRég* 14 (1945) 397–448.
- Hegyí 1995 Hegyí Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. História Könyvtár. Monográfiák 7. Budapest 1995.
- Írásné Melis 1996 Írásné Melis Katalin: Középkori lakóházak és egy XV. századi vargaműhely régészeti kutatása a pesti belvárosban (Archaeological research of medieval living houses and a tannery from the 15th c. in the city of Pest). *CommArchHung* 1996, 211–245.
- Káldy-Nagy 1985 Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírása. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Pest megye múltjából 6. Budapest 1985.
- Nagy 1971 Nagy László: A veszprémi tobakok. Egy bőrkészítő kismesterség és művelői a XVIII–XIX. században, 1. rész (Die Tobaken aus der Stadt Veszprém. Ein lederberreitendes Kleingewerb und die damit Beschäftigten im 18. und 19. Jahrhundert, 1. Teil). *VMMK* 10 (1971) 189–240.
- Papp – Grynaeus 2011 Papp Adrienn – Grynaeus András: Budapest török fürdőinek kormeghatározása (Chronological determination of the Turk baths in Budapest). *BudRég* 44 (2011) 259–273.
- Sóregi 1939–1940 Sóregi János: A múzeumi tisztviselők tudományos munkája 1939-ben. Gyűjtés, kutatás, megfigyelés, ásatás. *DMÉ* 1939–1940, 17–35.
- Sudár 2012 Sudár Balázs: *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás*. Források Pécs történetéből 4. Pécs 2012.

RELICS OF AN OTTOMAN-ERA TANNERY IN BUDA'S TABÁN DISTRICT

Adrienn Papp

The phenomena and finds presented in the study were brought to light during excavation work performed next to the Rác Bathhouse in the Tabán district of Buda in the period 2005–2007, on a site occupied up to the Second World War by the women's wing of the bathhouse.

On the basis of the Ottoman-era sources, many tanneries operated in the Tabán district. The tanners' quarter and the tanners' *mahalle* were here. In the Ottoman way of doing things, shops and workshops were usually combined: places which made leather would also be shops which sold it.

On the basis of the structures uncovered, the sites of three Ottoman-era buildings could be localised on the excavation site. However, their dimensions, shape, and extent could not be established, because of very significant disturbance in the early modern period. Of these buildings, only a few wall sections have survived. To the north of the buildings, near to the Ördög (Devil's) Ditch, four pits were discovered which belonged to them and which can be linked to tannery activity. Square in ground plan and with walls rising out of the surrounding paved area, Feature 357 could be identified with a tan-vat (cf. *fig. 8*); having been attached to wooden poles, skins were suspended over vats of this type, with the ends of the poles resting on the walls of the vats. Feature 367 and Feature 386 can be linked to the liming process, which helped in the depilation of the skins and the removal of the surface layers. Lime-bearing surfaces were found not just on the sides of these pits, but close to them also.

Near to the pits, holes for posts were found, on the basis of which the existence of a shed-like structure above the tan-vat may be hypothesised. The site became covered with debris during the battle in 1686 to retake Buda. Iron artefacts connected with the tanner's trade were discovered in the pits, as were everyday items.

Only a very imprecise picture of the workshop's appearance can be formed (*fig. 10*). Parts of five wall parts running in an east–west direction were uncovered. On the basis of where they were, they must have belonged to at least three buildings. Two buildings stood near Ördög (Devil's) Ditch; the pits linked to leather production were located between them, near to a bank of a stream. Running in a north–south direction, part of a paved courtyard was found between the buildings. To the east of this, an area of beaten earth was excavated, on the same level as the paving. In other words, in this part the courtyard area was already not paved. No floor connected to the buildings was found, on account of disturbances to the site in the early modern period.

South of the above structures stood the third building, part of the burnt boarded floor of which was brought to light. On this site may have stood those parts the workshop which did not need water in order to function, namely the workshop for finishing and the storeroom. A large area was needed for the drying of the skins, but no cellar part suitable for this was uncovered. According to photographs taken in Anatolia, skins were dried in an upstairs part of a workshop, either hung on the walls or spread on the floor. Here, too, a simpler solution of this type was possible.

MESTEREMBEREK ÉS MŰHELYEK A KOLDULÓ RENDI ÉS PÁLOS KOLOSTOROKBAN

F. Romhányi Beatrix

A középkori kolostori műhelyekről bőséges szakirodalom áll a kutatás rendelkezésére, ám az idetartozó munkák lényegében csak a monasztikus rendek, főleg a bencések és a ciszterciek műhelyeiről szólnak.¹ Pedig a kétkezi munkára vonatkozó, a szerzetesi szabályzatokban a legkorábbi időktől fellelhető előírás a később alapított rendekben sem merült feledésbe. Szent Ferenc már első szabályzatában is azt írta, hogy azok a testvérek, akik értenek valamilyen mesterséghez, gyakorolják azt lelkük üdvére, és munkájukért pénzen kívül bármi szükségeset elfogadhatnak.² Persze, hivatásuknak megfelelően ezek a szerzetesközösségek jóval nagyobb hangsúlyt fektettek a lelkipásztori gyakorlatra és az azzal összefüggő tevékenységekre, s ezeket valódi munkának is tekintették, ám a kétkezi mesterségek űzése sem tűnt el: az alamizsna mellett a kolduló rendi és pálos szerzetesek megélhetésében a középkor végéig fontos szerepet játszott, akár csak az érte kapott bér. A szerzetesek által fizetségért végzett munka a környező társadalom számára is közismert volt. Erről tanúskodik II. Lajos 1522-ben hozott rendelkezése is, amely szerint a kolduló rendiek és a pálosok az alamizsnaként vagy fizetségként kapott javaik után felmentést kaptak a hadiadó megfizetése alól.³ A kétkezi munka becsülete tükröződik a ferenceseknél a laikus testvérek viszonylag magas számában, és köztük a mesteremberek létszámában is. Gyöngyösi Gergely *Directorium*ában, amelyben külön fejezet szól a szabók, vargák és kovácsok munkájáról, nemcsak a mesterség folytatására vonatkozó buzdítást olvashatunk, hanem részletekbe menő utasításokat is a világiakkal való kapcsolattartásról. A megszővegezés egészen nyíltan utal a világiak számára végzett munkára és az érte kapott fizetségre.⁴

A műhelyeket illetően az írott források különösen szűkszavúak. Mindössze néhány formulás említés akad az oklevelek között, mint amilyen például a Sáros vármegyei szent-

kereshti kolostor – egyébként végül meg nem valósult – alapítására vonatkozó pápai engedély 1340-ből,⁵ vagy a bosnyák ferenceseknek adott engedély a diakóvári kolostor megalapí-

¹ Csak néhány példát említve a magyarországi szakirodalomból: Valter 1994; Valter 1995; Holl 2000; Lovag 2001; Laszlovszky 2012.

² Regula primitiva Sancti Francisci c. 4 (1210): *Et fratres qui sciunt laborare, laborarent et eandem artem exerceant, quam noverint, si non fuerit contra salutem animae suae et honeste poterint operari. Et possint pro labore accipere omnia necessaria praeter pecuniam. Et, cum necesse fuerit, vadant pro elemosynis sicut alii fratres.* A passzus szerepel a Regula Bullata szövegében is (c. 7, 1223), vö. Humpidge 1940, 51. Külön érdemes kiemelni a fizetségre vonatkozó mondatot, amely – ferences környezetben természetesen – tiltja a pénz elfogadását, vagyis a bért természetben kellett a megrendelőnek kiegyenlíteni.

³ 1522. II. 21.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) 34466 – ETE I. 52. ...*a mendicantibus fratribus et de his rebus, quas nomine elemosyne collegerunt, vel quas etiam ex laboribus manuum suarum acquisivissent et in claustris suis collocassent, nullum subsidium exigatur...*

⁴ Gyöngyösi 2011, 32–33. Minthogy a szöveg kevésbé ismert, a vonatkozó szakaszt érdemes teljes terjedelmében is idézni: *Capitulum XVII. Incipit norma sutorum, sartorum et fabrorum. Omnes mechanici artem, quam didicerint, continuare fideliter debent usque ad mortem. Quando fratribus aliis necessaria dare debebunt, non sint acceptores personarum, nec turbentur, si unquam plus solito fatigari iubentur, hilarem enim datorem diligit Deus. Accedentes ad eos fratres sive seculares non capiant garrulatione, si tamen loqui coguntur, salutaria verba proferant, nec permittant coram se dici reprehensibilia. Quotienscunque famulos habere volunt, convenient eos coram prelato autem suppriore. Atque modus conventionis in communi registro conscribatur. Non audeant pecunias aut alia bona famulorum sine scitu et permissione prelati conservare. Si quid lucri ex opere suo consequuntur, ex tunc singulis diebus communionis, tempore confessionis debent prelato suo praesentare et postea, si fuerit necesse, ab eodem petere habent requisita pro continuatione suae artis...*

⁵ [1340.] IX. 6.: MNL OL 291741. Kiadása: Wagner 1780, 519–520.

tására 1347-ből.⁶ Hasonló szövegezést találunk a budai és a pécsi karmelita kolostor elfogadását engedélyező, 1372-ben, illetve 1373-ban kelt pápai oklevélben is,⁷ valamint több más, főleg 14. századi pápai iratban is. Az okleveles források egyébként hallgatnak. Nem sokkal jobb a helyzet a régészeti adatokkal sem: mindeddig csak egy olyan kolduló rendi kolostort ismerünk, ahol sikerült műhelyt feltárni. A marosvásárhelyi ferences kolostorban Soós Zoltán egy csontfeldolgozó műhelyt tudott azonosítani.⁸ A leletanyag alapján egyértelmű, hogy a termékek köre jóval szélesebb volt, mint amire egy ilyen jámbor helyen gondolnánk: a csontfeldolgozó műhelyben egyebek mellett játékkockák is készültek. Szintén Erdélyben, Adrian Andrei Rusu tövisi (Teiuș, Románia) ásatásán kerültek elő olvasztótégelyek, amelyek ugyancsak műhely meglétére utalnak.⁹ A kutatott domonkos kolostorok közül csak Budán találtak olyan tárgyi leletet, amely valamilyen mesterséghez köthető, ez azonban igen speciális: egy párlat tárolására szolgáló fiola és néhány, desztilláláshoz is használható palack töredéke, de egyáltalán nem biztos, hogy ezeket a kolostorban valóban lepárláshoz is használták.¹⁰ A pálos kolostorok kapcsán csak a klastrompusztai kolostor kerítésfalához épült kovácműhelyről beszélhetünk.¹¹ Ezen szórványos adatok alapján nemigen lehetne cikket írni a kolduló rendi és a pálos kézművesekről.

Megragadható volna a kolostori műhelyek kérdése az ismert termékek felől is. Ezek közül talán a legjellegzetesebbek a könyvkötések és az azokhoz készített veretek.¹² De az esetek többségében az efféle tárgyakra sem igazolható, hogy egy adott kolostorban készültek. Ferences kolostorban működő könyvkötő műhelyről például csak a kora újkorból van írott adatunk Csíksomlyóról, bár ferences provenienciájú kötetek vannak a középkorból is.¹³

A 15–16. században viszont némileg megsaporodnak az adatok a szerzetesek személyéről. Különösen a domonkos és a ferences, olykor-olykor a pálos kolostorok lakóiról vannak adataink, s a laikus testvérek között szép számmal találunk mesterembereket is. Ezeknek egy része olyan mesterséget űzött, amely nem kapcsolódott közvetlenül a kolostor mindennapi szükségleteihez. A segesvári domonkos kolostor egyik fogadalmasa például ötvös volt, aki 1529-ben Lábatlanban tartózkodott.¹⁴ Természetesen elképzelhető, hogy éppen az ottani kolostor számára készített valamilyen liturgikus tárgyat, de nem zárható ki az sem, hogy a környéken valaki másnak – a kegyúrnak, vagy más környékbeli megrendelőnek – dolgozott. Ugyancsak találunk ötvöst a salvatorianus ferencesek 1535. évi névsorában is, történetesen Budán.¹⁵

Érdekes adalékkal szolgál egy 15. század végi levél, amelyet a budai ötvöscéh írt a kolozsvári ötvösöknek. A levélben arról értesítik a kolozsváriakat, hogy van közöttük egy Lőrinc nevű ember, aki a mesterséget nem a szokásos módon és helyen sajátította el, hanem a pesti domonkos kolostor egy bizonyos János nevű szerzetesétől tanulta,¹⁶ – aki nyilván ötvös volt, csak éppen nem céhtag. Ráadásul a levél tanúsága szerint olyasmivel is foglalkozott, amit rossz néven vettek tőle: mesterségét tanította is. Azt persze nem tudhatjuk, hogy Lőrinc nem volt-e esetleg egy ideig novícius, s ily módon nem volt-e mégis legális az inaskodása egy kolostori műhelyben. Mindenesetre szerzetes nem lett belőle, a történet többi részletét a ránk maradt források nem őrizték meg.

Az ismert foglalkozású szerzetesek között a domonkosok erdélyi vikáriájának kilenc kolostorában egy-egy molnár (*molendinator*), kádár (*doleator*), mészáros (*carnifex*), szíjgyártó (*corrigiator*), szekérgépkészítő (*currifex*), kőfaragó (*lapicida*), továbbá két kőműves (*murator*), három kovács (*faber*), illetve hét-hét szabó (*sartor*) és varga (*sutor*) volt (összesen 25 fő, a vikária szerzeteseinek mintegy 14%-a). Mellettük a beszercei kolostorban – nyilván a kolostori halastavak körüli munkák felügyeletére – volt egy *magister piscine* is, aki valószínűleg rendelkezett valamiféle műszaki tudással, mivel a kolozsvári kolostorral közösen birtokolt kötelendi és zsuki halastavak a tágabb környezet legjelentősebb létesítményei közé tartoztak, s az egyik gátjuk egyben az országút része is volt, amelynek a karbantartásáról a domonkosoknak mint tulaj-

⁶ 1347. III. 21., Avignon: AO XXXI. n. 235.

⁷ CD V/2. n. 135; CD IX/4. n. 249.

⁸ A leletanyag közlését lásd Soós 2011.

⁹ Köszönöm Adrian Andrei Rusu szíves közlését. A feltárás még publikálatlan.

¹⁰ H. Gyürky 1986, 24, 34–36.

¹¹ Kovalovszki 1992, 203, 3. kép.

¹² Ezekről lásd Sz. Koroknay 1973.

¹³ Muckenhaupt 1999.

¹⁴ Ipolyi 1867, 670.

¹⁵ Karácsonyi 1923–1924, II. 22.

¹⁶ *Történelmi Tár* 1890, 337, n. 429.

donosoknak kellett gondoskodniuk.¹⁷ Bár nem kézművesmesterség, de itt kell megemlíteni a kolozsvári és a segesvári kolostorban említett, a kolostori birtokok működtetésében szerepet játszó *procuratorokat*,¹⁸ valamint a szebeni kolostorból ismeretlen okból Zsukba küldött Quintinus Hispanus nevű szerzetest is.¹⁹

A ruházkodással összefüggő mestersége összesen 15 szerzetesnek volt. Az építkezéseken hatan hasznosíthatták tudásukat: egy kőfaragó, két kőműves, három kovács, utóbbiak tevékenysége persze nem korlátozódott az építkezésekkel kapcsolatos munkákra. A molnár, a kádár és a szekérszövő mestersége, valamint a halastó létesítésében jártas mester szaktudása a kolostori birtokokkal összefüggésben nyilván jól hasznosítható volt. Az egyetlen, aki első ránézésre nem illik ebbe a sorba, a mészáros, de tudva, hogy a segesvári kolostornak állattartó majorja volt, a mészáros pedig éppen a segesvári kolostorban lakott, az összefüggés itt is igazolható. (Vö. alább az 1. listát.)

A salvatorianus ferencesek 1535-ös névsora szintén számos mesterembert említ. Az egykor a gyöngyösi kolostorban őrzött, ám azóta sajnós lappangó *Chronica seu origo fratrum*ból Karácsonyi János 30 kolostor névsorából emelt ki mesterembereket, összesen 66-ot (9%).²⁰ Közülük a legtöbb itt is, akárcsak néhány évvel korábban az erdélyi domonkosoknál, a ruházat készítésével kapcsolatos mesterséget űzőt: 12 szabó, 14 varga, két cipész és négy sarukészítő – összesen 29 fő, az összes mesterembernek közel a fele.²¹ Mellettük a fával dolgozók vannak még viszonylag sokan: kilenc ács, hat kerékgyártó, négy esztergályos és két pintér – összesen 21 fő. Féművességhez köthető a kilenc kovács és a két lakatos – összesen 11. Ezekon kívül néhány különleges mesterség is felbukkan: két üveges (egyikük egyébként esztergályos, másikuk pintér), egy ólmozó (ablakkeret-készítő), egy képiró (festő), két borbély. Végül volt egy fazekas testvér is, aki éppen azért tekinthető különlegesnek, mert mindennapi és a kolostorok számára hasznos mesterségét a jelek szerint egyedül űzte.²² Három olyan szerzetest találunk a felsoroltak között, akiknek két szakmája is volt. Egyikük varga és ács, két másik pedig üveges és esztergályos, illetve pintér. Utóbbiak azért érdekesekek, mert mindkét esetben a fához értő mesterember volt egyben az üveges is. A jegyzékben felsorolt szerzetesek mintegy 10%-ának, és a laikus testvérek közül is csupán alig egynegyedüknek a

mesterségét ismerjük. Hozzá kell persze tenni, hogy a laikusok között jó néhánynak a foglalatossága kizárólag a kolostor belső élete szempontjából volt fontos (pl. sekrestyés, kertész, sáfár), s az ő esetükben a jegyzék készítői nem tartották fontosnak jelezni, ha netán valamilyen kézművesmesterségük is volt.

A jegyzék alapján két kolostorban gyaníthatóan komolyabb, akár piacra is termelő műhely működhetett: Gyulán egy kovácsműhely három kováccsal, Ivanicson pedig egy szabóműhely öt mesterrel. A gyulai kovácsok talán a várral is kapcsolatban állhattak, bár erre közvetlen bizonyítékunk nincsen. Az esztergályosok feltehetően szintén termelhetek piacra is, rózsafüzéretet, vagy akár más termékeket, amint ezt a marosvásárhelyi műhely leletanyaga bizonyítja. Ugyanakkor különös, hogy a jegyzékben szereplő két búcsúengedéllyel rendelkező erdélyi kolostor – Marosvásárhely és Tövis – egyikében sem volt 1535-ben esztergályos.²³ Végül említést érdemelnek a borbélyok (összesen ketten 1535-ben és egy további 1542-ben), akik a kor szokása szerint nyilván seborvosok is voltak, és

¹⁷ Ipolyi 1867, 774; Eszterházy 1866, 569–570.

¹⁸ Ipolyi 1867, 669–670, 770.

¹⁹ Ipolyi 1867, 770. Zsuk Kötelend határosa, ahol a kolozsvári és a besztercei domonkosoknak egy halastavuk volt a két falu határán. A szebeni konverzus ottani – feltehetően huzamosabb – tartózkodása arra utalhat, hogy a halastavat valójában nem is csak a két tulajdonosként említett kolostor használta, hanem az egész erdélyi vikária, ami a rend központosított szervezetét figyelembe véve nem is volna meglepő. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a nevezett konverzus testvér valamilyen, az ő szakértelmét igénylő munka miatt járt a birtokon.

²⁰ A laikus testvérek aránya a rendtartomány személyzetén belül jóval magasabb, mintegy 40%. Ehhez képest az ismert foglalkozású szerzetesek száma (kevesebb mint 10%) kifejezetten alacsonynak látszik.

²¹ Lábbelivel jóval többen foglalkoztak, mint felsőruhával, ami talán azzal magyarázható, hogy a középkorban gyakrabban kellett cipőt vásárolni, mint ruhát.

²² Karácsonyi 1923–1924, II. passim.

²³ A marosvásárhelyi kolostor 1400. november 23-án kapott búcsúengedélyt, amelyben egyúttal a búcsú idejére hat időszaki gyóntató alkalmazását is engedélyezte a pápa. MonVat I/4. n. 274. Hunyadi János az általa alapított tövisi kolostor számára kért és kapott búcsúengedélyt 1450-ben (Lukcsics 1938, II. 277), és az 1535-ös jegyzékben a kolostor szerzetesei között felsorolt három hithirdető és hat gyóntató arra utal, hogy a templomot ebben az időben is igen sokan keresték fel (Karácsonyi 1923–1924, II. 199).

bizonyára nem csak a szerzetesek keresték fel őket szükség esetén.

A két lista időben elég közel esik egymáshoz, és bár az adatsorok hossza jelentősen eltér, néhány feltűnő különbség figyelmet érdemel. Minthogy a domonkos kolostorokban élő mesterekről sokkal kevesebb adatunk van, a hiányokból nem vonnék le különösebb következtetést, a ferenceseknél érthetően jóval többféle mesterség fordult elő. Mindkét esetben jelentős számban találunk szabókat és vargákat. A domonkosoknál emellett látható, hogy a kolostorok késő középkori birtokainak a szakemberszükséglete tükröződik a laikus testvérek szaktudásában is. Másrészt feltűnő az építkezéseken hasznosítható mesterségek, köztük a kőművesek, kőfaragók viszonylag magas száma. Éppen ebben látszik különbség a ferencesek jegyzékével összehasonlítva. Közben építkezéseken alkalmazható mestereket szép számmal találunk (ács, üveges, ólmozó – összesen 12 fő, nem is számítva a kovácsokat), nincsen egyetlen kőműves vagy kőfaragó sem (lásd alább a 2. listát). Ugyanakkor közös a két jegyzékben, hogy a laikus testvéreknek csak egy kisebb része jelenik meg bennük mesterséggel. Ez arra utal, hogy ők valószínűleg valóban kézművesként vettek részt a kolostor életében, keresetük bevételi forrás is volt.

A pálosoknál és a konventuális ferenceseknél jóval szórványosabbak az adataink, hiszen nem szerzetesi névsorokról beszélünk, hanem némileg véletlenszerűen említett személyekről. Jellemző, hogy a több ezer pálos vonatkozású oklevél egyike sem tartalmaz adatot mesteremberekről, ezekben vagy a rend különféle szintű vezetői, vagy egyes kolostorok legfeljebb névvel említett szerzetesei kerülnek a szemünk elé. Hasonló a helyzet a konventuális ference-

seknél, csak ott a fennmaradt oklevelek száma is jóval kevesebb.

A pálosok esetében legfőbb forrásunk Gyöngyösi Gergely, aki leggyakrabban a szentlőrinci kolostor szerzetesei kapcsán emeli ki, ha mesteriséghez is értettek. Ennek egyik oka egyrészt az, hogy nyilván ezt a közösséget ismerte a legjobban, másrészt viszont ez a kolostor volt messze a legnagyobb létszámú is. Így tűnik fel 1477-ben Bálint pék és Pál ostyasütő-készítő,²⁴ 1487 körül Kőfaragó Dénes, akiről nem dönthető el, hogy neve a foglalkozását jelöli-e, vagy már családnévként használta,²⁵ vagy 1490-ben Sebestyén szabó.²⁶ A 16. század elején ismét több mestert említ Gyöngyösi. Közülük Vince biztosan kőfaragómester volt, mivel külön kiemeli, hogy a bajcsi kolostorban is dolgozott.²⁷ 1522-ben Pál laikus testvér kerékgyártó,²⁸ Tamás fráter pedig szabó volt.²⁹ A következő évben Lőrinc konverzust mint péket említi Gyöngyösi.³⁰ 1524-ben a szentlászlói (Baranya vm.) kolostorban élt egy novícius, aki szabó volt, igaz, egyben hitészónok is.³¹ Amint látható, nemcsak a kézműves szerzetesek száma jóval alacsonyabb, hanem a mesterségek köre is jóval szűkebb. Mindössze ötféle mesterségről van adatunk a rendben, s csupán a pék és a szabó tűnik fel két ízben is.

A konventuális ferencesek között 1520 körül egy ideig egy András testvér nevű szakács élt a soproni kolostorban, s ezalatt az idő alatt természetesen ő főzött a szerzetesekre. De a számadáskönyv tanúsága szerint gyakoribb volt, hogy fizetett alkalmazott végezte ezt a munkát.³² Ezen kívül más mesterember nem tűnik fel a rend konventuális ágában, de ennek leginkább az az oka, hogy nem maradt fenn a középkorból egyetlen névsoruk sem.

Külön kell szólni a 15. század végétől egyre gyakrabban felbukkanó orgonista testvérekről. A domonkosok erdélyi vikáriájában a kolozsvári, a brassói, a szebeni és a segesvári kolostorban volt orgonista, közülük a brassóihoz növéndéket is küldtek. A 16. század elején a pálosok főkolostorában összesen négy orgonista, Kesztölci János, Szervác, Kálmán és egy másik János testvér élt, akik közül az utolsó egyben orgonaépítő is volt.³³ Létszámuk jelentősebb zenei életet és esetleg egy komolyabb hangszer is sejtet. Rajtuk kívül ekkortájt egy János pap nevű orgonista élt az újhelyi kolostorban is.³⁴ A ferencesek mariánus rendtartományában 1502-ben a pozsonyi kolostor egyik képviselője egy orgonista testvér volt,³⁵ 1533-ban az ekkor

²⁴ *Vitae Fratrum* 1988, c. 56.

²⁵ *Vitae Fratrum* 1988, c. 64.

²⁶ *Vitae Fratrum* 1988, c. 66.

²⁷ *Vitae Fratrum* 1988, c. 79.

²⁸ *Vitae Fratrum* 1988, c. 83.

²⁹ *Vitae Fratrum* 1988, c. 91.

³⁰ *Vitae Fratrum* 1988, c. 82.

³¹ *Vitae Fratrum* 1988, c. 84.

³² Házi 1938, 255: *dem koch, bruder Andre*; a többi említés: 245–270, 367–382, *passim*.

³³ *Vitae Fratrum* 1988, c. 84.

³⁴ *Formularium* 2013, n. 156. (104).

³⁵ Karácsonyi 1923–1924, I. 236.

még létezett 37 kolostor közül hat helyen említettek orgonistát³⁶ (Egerbe ekkor nem tudtak megfelelő szerzetest küldeni.³⁷) A salvatoriánus rendtartomány kolostorai közül összesen nyolcnak, a csanádi, a kolozsvári, a marosvásárhelyi, a medgyesi, a nagybányai, a nyírbátori, a nagyszőlősi és a váradai rendháznak³⁸ volt orgonája. Bár a felsorolt szerzetesek közül csak egyről tudjuk, hogy az orgonaépítéshez is értett, a korabeli elvárások szerint valamilyen szinten minden orgonistának ismernie kellett a hangszer javítását, karbantartását, így ezek a szerzetesek nem csak zenészek voltak. A többi, valamilyen mesterségben jártas társuktól eltérően azonban ők biztosan nagyrészt saját kolostoruk számára dolgoztak. A középkor végén a négy tárgyalt rendtartomány több mint 220 kolostora közül csupán 20-ról tudjuk, hogy orgonával rendelkezett, ami nagyjából megfelelhet a valóságnak, bár a domonkosoknál feltételezhető még néhány kolostorban, például Budán, a hangszer megléte.

A kézművesmesterséget űző szerzetesek egy részének nem volt szüksége speciálisan kialakított munkahelyre. A szabók, vargák, sarukészítők, de még az ötvösök is szinte bárhol dolgozhattak. Van azonban olyan mesterség is, amely elképzelhetetlen megfelelő műhely nélkül. Ezek közé tartozik a kovács vagy a kerékgyártó. Eddig egyetlen kolduló rendi kolostorban sem sikerült ilyen műhelyt feltárni, de hogy megvan az esélye, azt éppen a már említett marosvásárhelyi példa igazolja. Ugyanakkor azt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kovácsműhely – tűzveszélyessége miatt – esetleg nem közvetlenül a kolostorépület mellett létesült, sőt az sem zárható ki, hogy a munkát nem a kolostor közelében, hanem valahol máshol – Gyulán például a vár kovácsműhelyében – végezték. Ismerve a kolduló rendek felfogását, rugalmasságát és mobilitását, talán éppen azt kell kivételnek tekinteni, ha a kolostorhoz közvetlenül kapcsolódik azonosítható műhelyépület.

A kolostori műhelyekre vonatkozó közvetett utalás is lehet, amikor Haller János pozsonyi pénzverdéjét éppen a ferences kolostor helyiségeiben rendezte be. Ugyanakkor nem szükségszerű, hogy egy korábban meglévő műhelyt használt, elképzelhető, hogy csupán a kolostor egyik megfelelő méretű, esetleg boltozott helyiségét alakította át erre a célra.³⁹ Az már az akkori zavaros idők tükré, hogy I. Ferdi-

nándnak levelet kellett írnia a városi tanácshoz, hogy a „bérlőt” fizetésre szorítsa.⁴⁰

A forrásokból ismert, mesterséggel rendelkező testvérek azonban az éremnek csak az egyik oldalát jelentik. Van arra példa, amikor elvben a szerzetesek által elvégezhető munkát külső személlyel, fizetségért végeztetik el. Hiába volt például a rendben ács, ez nem jelentette azt, hogy biztosan elküldték egy másik kolostorba, ha ott a szakértelmére szükség volt. Az ismert forrásainkban ilyen esettel alig találkozunk. Az egyetlen mester, akit messzebbre küldtek, a segesvári domonkos kolostor Lábatlanban dolgozó ötvös testvére.⁴¹ A selmecbányai domonkos kolostor templomának számadásából viszont az derül ki, hogy a kolostor tetejét minden évben a kegyúri jogokat gyakorló város javíttatta ki, a templomban felhasznált gyertyákat pedig egy, a városban lakó asszony készítette.⁴² A szerzetesekről ezekben a számadásokban gyakorlatilag nem is esik szó.

Éppen az építkezésről való távolmaradást rótták fel a körmendí Ágoston-rendi remetéknek a meghallgatott tanúk abban a perben, amelynek a tétje a kolostor átadása volt az obszerváns ferenceseknek.⁴³ Nyilván nem a

³⁶ Karácsonyi 1923–1924, I. 94. Orgonás kolostorok: Debrecen, Fehérvár, Lippa, Pozsony, Szatmár, Várad. Váradon 1552-ben is említik fr. Szilveszter orgonistát (uo. 294).

³⁷ Karácsonyi 1923–1924, I. 161.

³⁸ Karácsonyi 1923–1924, II. passim.

³⁹ A késő középkorból beszédes adalék bizonyos épületek vagy épületrészek műhellyé történt átalakítására a pilisi apátság közeli grangiáján a templom átalakítása. A leletek tanúsága szerint az átépítésre még a monostor működése idején, vagyis a szerzetesek tudtával került sor. Köszönöm Laszlovszky József szíves közlését.

⁴⁰ 1531. VI. 21., Prága: ETE II. n. 132.

⁴¹ Ipolyi 1867, 670.

⁴² ETE I. nn. 223 és 274.

⁴³ Erdélyi 2006: 157: *Addit testis, quod fratres nihil aut parum edificassent, sed cives vel ipse testis ex officio suo et de voluntate civium eiusdem oppidi, cum ipse fuerit vitricus ecclesie et decanus confraternitatis sive societatis Beate Marie Virginis, fecisset edificia, que facta sunt circa monasterium, imo addit testis, quod quando aliquid edificari fecit, fratres ipsi in nullo penitus sibi et civibus adiutorio fuerunt, et desolationem dicit non fuisse tantam, si providissent et negligentes non fuissent monachi. ... 160: ...testis vidit oculata fide, quod dum ipsi cives oppidi Kermend aliqua edificia in monasterio et domibus eiusdem fieri fecerunt, nullum penitus adiutorium etiam in minima re ipsi fratres eis prestiterunt ita, ut neque lapidem vel aliud quitquam de uno loco*

szakértelmükre, hanem csak a tevékeny közreműködésükre számítottak volna.

Az adatok fényében arra a következtetésre juthatunk, hogy egyfelől a mesterséggel rendelkező laikus testvérek mindvégig jelen voltak a kolduló rendekben. A 16. század elején készült jegyzékek tanúsága szerint arányuk a magyarországi kolostorokban nem is volt elhanyagolható: a ferenceseknél 9%, a domonkosoknál pedig 14%. A többi rendről sajnos nincsenek ilyen jó adataink, de a pálosoknál a rendi szabályzatok alapján vélelmezhető, hogy fontos szerepet játszottak a rend gazdálkodásában is. Egy részük a kolostor számára (is) dolgozott, nagyobb részük azonban minden bizonytalanság nélkül külső munkákat vállalt, amiért fizetséget, illetve alamizsnát kapott. A ferencesek előírásai szerint ez inkább természetbeni fizetséget jelentett, a többiek azonban pénzt is elfogadtak. A megjelenő mesterségek köre viszonylag széles volt, ugyanakkor némileg esetleges is. A kolduló rendek nemcsak alapiskolai oktatással nem foglalkoztak, hanem mesterségre sem tanították tagjaikat. Akinek valamilyen szakmája volt, azt nyilván még a rendbe lépése előtt tanulta. A pálosok esetében nem zárható ki a renden belüli szakmaszerzés (a *Directorium* vargákat, szabókat és kovácsokat említ), de ezt teljes bizonyossággal nem tudjuk forrásokkal alátámasztani. Másfelől – részben éppen az említett esetlegesség miatt – huzamosabb ideig működő kolostori műhelyekről nem beszélhetünk. A feljebb említett gyulai kolostor esetében sem szükségszerű, hogy az 1535-ben ott lévő három kovács a kolostor saját műhelyében dolgozott, az öt ivanicsi szabó pedig biztosan nem igényelt különösebben speciális műhelyt, ha változott a helyzet, könnyen átalakíthatták a helyiségeket más célra. Nagyobb beruházást igénylő műhely építése egyébként is ellentmondott volna annak a rugalmasságnak, amivel a kolduló rendek a gazdálkodással összefüggő ügyeiket kezelték. A kolostoralapítási engedélyekben formula megfogalmazásként meg-

jelenő műhelyemlékek részben egy korábbi hagyomány továbbéléseként értelmezhetőek, részben olyan helyiségekre vonatkoznak, amelyek bármilyen műhely számára berendezhetőek, attól függően, hogy a kolostorban éppen milyen mesterséghez értő szerzetes élt, ami viszont a piaci igényektől is függhetett. Ebben valamiféle változás csak a 16. század zavaros időszakában látszik, amikor a salvatoriánus ferencesek például előírták a kolostoraiknak, hogy a kámzsaposztót és a szükséges vásznakat ne a piacról szerezzék be, hanem egy-egy kijelölt kolostortól.⁴⁴

A kézműves testvérek jelenlétét egy-egy kolostorban legalább két tényező befolyásolta: az adott hely kereslete, illetve a mesterségek műhelyigénye – persze, a kolostor esetleges saját szükséglete mellett. Ez magyarázhatja, hogy míg fazekas egyetlen egy bukkan fel a forrásainkban, addig a legtöbb kézműves szerzetes szabó, varga, vagy kovács volt (a ferencesek jegyzékében 19 varga/cipész/sarukészítő, 11 szabó és kilenc kovács/lakatos, a domonkosok erdélyi vikáriájában nyolc varga, hét szabó és három kovács), és e három mesterséget Gyöngyösi is kiemelte *Directorium*ában. Ugyanakkor érdekes, hogy éppen e három mesterség nem tűnik fel az ismert mesterséggel rendelkező pálos szerzetesek körében, helyette például pécekkel és ostyasütővel találkozunk. A mindennapi szükségleteket kielégítő kézművesek mellett elvétve felbukkan egy-egy „előkelőbb” mesterséggel rendelkező szerzetes is, amilyen az ötvös, a kőfaragó, vagy az orgonaépítő.

A késő középkori ferences, domonkos és pálos kolostorokban a mesterséget űző szerzetesek a normatív források és az oklevelek alapján is fontos szerepet játszottak a kolostorok életében. A rendelkezésre álló adatokból arra lehet következtetni, hogy a kolduló rendi és pálos kolostorokhoz kapcsolódóan nemigen számolhatunk régészetiileg megfogható műhelyekkel. A kézműves testvérek tevékenysége legalább részben jövedelemszerző volt, így járultak hozzá a közösségek megélhetéséhez, amint ez a pálos *Directorium* szövegéből nyilvánvaló. E forrásunk arra is rávilágít, hogy a kolostor szerzetesei között egyedülként említett kézművesek nem feltétlenül dolgoztak egyedül: legalábbis a pálosoknál az előljáró engedéllyel világi segédek is lehettek. A középkori és kora újkori források arról sajnos nem szolgáltatnak információval, hogy a jövedelem mekkora

ad alium portare, levare aut ponere adiuvarunt, sed quasi extranei a monasterio fuissent inter edificandum et reficiendum. Et dicit testis hec vidisse, et se vehementer admiratum fuisse, quatenus videbat ipsos fratres neque ad partes illas, ubi laboratores exercebant labores edificiorum, ivisse.

⁴⁴ ETE II. 481. Blahó Vince (18. századi ferences szerzetes) Lócse nevénél megjegyezte: *Fuerit hic pannificina.*

lehetett, és azt milyen formában kapták meg a szerzetesek. Elvben valódi fizetség és alamizsna egyaránt szóba jöhetett, de a pálos rendelkezés arra utal, hogy valószínűleg legalább részben szabott áron dolgoztak. Nincs arról sem forrásunk, hogy e kézműves szerzeteseknek milyen volt a viszonyuk a városi, mezővárosi mesterekkel. Súlyos konfliktusaik nem lehettek, mivel a városi forrásokban nem tűnnek fel, működésük miatt nem bírálják őket. Az egyetlen kivétel a pesti domonkos kolostorban élő ötvös, ám ő

sem közvetlenül és nem mestersége gyakorlása miatt keveredett hírbe, hanem azért, mert egy tanítványa szabálytalanul járt el, amikor a céhes előírásokat megszegve felvetette magát a kolozsvári céhbe. Mindez azt igazolja, hogy amíg a helyi közösség és a kolostor viszonya kiegyensúlyozott volt, addig a barátok által végzett munka és az érte kapott jövedelem sem okozott konfliktust. Mindemellett nyilván nem véletlen, hogy a rendtartományok nem minden kolostorba küldtek ilyen szerzeteseket.

1. LISTA

KÉZMŰVESEK AZ ERDÉLYI DOMONKOSOK KÖZÖTT AZ 1520-AS ÉVEKBEN

Segesvár:

Novíciusok:

1518 – Andreas kovács

1520 – Lorenz varga, Michael pintér

Szerzetesek:

1525 – 1 varga (sekrestyés is), 1 pintér, 1 mészáros, az év második felében 1 kőműves is

1529 – Segesvár: 2 varga (egyikük sekrestyés is), 1 szabó, 1 mészáros, 1 pintér (sáfár is) natívusok másutt: Martin szabó (Kolozsvár), Michael ötvös (Lábatlan), Lorenz varga (Brassó)

Az erdélyi vikária többi kolostorának kézműves szerzetesei (1525):

Kolozsvár: 2 varga (a klerikusok között szereplő Urbanus Lapidida [kőfaragó] talán már vezetéknevként használta a foglalkozásra utaló szót, esetleg korábbi mesterségére utalt)

Szeben: 1 varga, 1 szabó, 1 kocsikészítő

Gyulafehérvár: 1 varga, 1 kőműves, 1 kovács, 1 szabó

Alvinc: –

Brassó: 1 szíjgyártó, 1 varga, 1 szabó, 1 molnár, 1 kovács

Szászsebes: –

Udvarhely: 1 szabó

Beszterce: 1 ács, 1 kocsikészítő, 1 kőfaragó, 1 varga, 1 kovács, 1 szabó

2. LISTA

SALVATORIÁNUS FERENCES KOLOSTOROK LAIKUS TESTVÉREI KÖZÖTT EMLÍTETT MESTEREK (1535)

Atyina: 1 varga; Bákó: 2 ács, az egyik varga is; Buda: 1 ács, 1 kovács, 1 szabó, 1 ötvös; Csanád: 1 szabó, 1 ács; Fehéregyház: 1 kovács, 1 varga; Falfalu: 1 varga, 1 fazekas, 1 kerékgyártó; Gerla: 1 varga; Gyöngyös: 1 varga; Györgyi: 2 ács, 2 varga; Gyula: 3 kovács, 1 borbély; Ivanics: 5 szabó, 1 sarukészítő; Jenő: 1 cipész, 1 esztergályos; Kőröshegy: 1 sarukészítő; Kusaly: 1 cipész; Marosvásárhely: 1 ács, 2 lakatos, 1 varga, 1 borbély; Medgyes: 1 varga;

Meggyesalja: 1 kerékgyártó, 1 esztergályos, 1 szabó; Monoszló: 1 üveges-esztergályos; Nagybánya: 1 varga (1542-ben 1 borbély is); Nyírbátor: 1 kerékgyártó; Ozora: 1 kovács, 1 varga; Pápa: 2 varga; Petróc: 1 esztergályos, 2 kerékgyártó; Szeged: 1 szabó, 1 kerékgyártó; Szentgrót: 1 ólmozó; Szöllős: 1 képiró, 1 ács, 1 üveges és pintér, 1 kovács; Tata: 1 ács; Tárnok: 1 sarukészítő, 1 szabó; Tövis: 1 sarukészítő, 1 szabó; Visegrád: 1 szabó

IRODALOM

- AO XXXI *Anjou-kori oklevéltár XXXI.* Szerk.: Sebők Ferenc. Budapest–Szeged 2007.
- CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Ed.: Fejér, Georgius. Budae 1829–1844.
- Erdélyi 2006 Erdélyi, Gabriella: *The Register of a Convent Controversy (1517–1518). Pope Leo X, Cardinal Bakócz, the Augustinians and the Observant Franciscans in Contest.* Budapest–Roma 2006.
- Eszterházy 1866 Eszterházy János: A kolozsvári ferencziek egyházának története. *Magyar Sion* 4 (1866) 561–585.
- ETE *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I–V.* Kiadja: Bunyitay Vincze – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József. Budapest 1902–1912.
- Formularium* 2013 *Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremitaе. Textedition des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* Hrsg.: F. Romhányi, Beatrix – Sarbak, Gábor. Budapest 2013.
- Gyöngyösi 2011 Gyöngyösi, Gergely: *Directorium singulorum fratrum officialium Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite sub regula Beati Augustini episcopi militantium.* Ed.: Sarbak, Gábor. Budapest 2011.
- H. Gyürky 1986 H. Gyürky Katalin: *Az üveg.* Katalógus. MHB 5. Budapest [1986].
- Házi 1938 Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története II/5.* Sopron 1938.
- Holl 2000 Holl, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserklöster von Pilis.* VAH 11. Budapest 2000.
- Humpidge 1940 Humpidge, John Richard: *The Sources for the Life of S. Francis of Assisi.* Manchester 1940.
- Ipolyi 1867 Ipolyi Arnold: Adalékok a magyar domonkosok történetéhez. *Magyar Sion* 5 (1867) 481–497, 590–609, 662–673, 769–776.
- Karácsonyi 1923–1924 Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II.* Budapest 1923–1924.
- Sz. Koroknay 1973 Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek* (Ungarische Renaissance-Einbände. Kloster- und bürgerliche Werkstätten). Budapest 1973.
- Kovalovszki 1992 Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. Méri István ásatása Klastrompusztán (Das Kloster zum Heiligen Kreuz der Pauliner Einsiedler. Ausgrabung von István Méri in Klastrompuszta). *CommArchHung* 1992, 173–207.
- Laszlovszky 2012 Laszlovszky József: Középkori templom és üveggyártó műhely feltárása – rövid jelentés (Pomáz, Nagykovács-pusztá). *Archeologia – Altum Castrum* 2012. Online magazin (<http://archeologia.hu/content/archeologia/123/rovidjel.pdf>; letöltés ideje: 2017. 02. 14.).
- Lovag 2001 Lovag Zsuzsa: A magyarországi bencés kolostori műhelyekről. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Kiállítási katalógus. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001, 119–121.
- Lukcsics 1938 Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei II.* Budapest 1938.

- MonVat *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* I/1–6. 1281–1491. Budapest 1887–1891.
- Muckenhaupt 1999 Muckenhaupt Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*. Budapest–Kolozsvár 1999.
- Soós 2011 Soós, Zoltán: Bronze objects from the excavation of the Târgu Mureş Franciscan friary. *Marisia* 31 (2011) 315–338.
- Valter 1994 Valter, Ilona: Quelques établissements proto-industriels en Hongrie. In: *L'espace cistercien*. Ed.: Pressouyre, Léon. Paris 1994, 391–400.
- Valter 1995 Valter Ilona: Kora Árpád-kori üvegyártó műhely feltárása Pásztón. In: *Tusnad '92–'94. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései. Válogatás az első három tusnádi (Románia) nemzetközi tudományos ülészen elhangzott előadásokból*. Szerk.: Benczédi Sándor. Sepsi-szentgyörgy 1995, 19–23.
- Vitae Fratrum* 1988 Gyöngyösi, Gregorius: *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*. Ed.: Hervay, Franciscus L. Budapest 1988.
- Wagner 1780 Wagner, Carolus: *Diplomatarium comitatus Sárosiensis... Posonii-Cassoviae* 1780.

CRAFTSMEN AND WORKSHOPS IN MENDICANT AND PAULINE MONASTERIES

Beatrix F. Romhányi

Monastic workshops are usually mentioned in the context of Benedictine and Cistercian monasteries. However, physical work continued to be essential in the rules of later religious communities, too. Even if pastoral care was their main task and was therefore real work worthy of remuneration, manual labour did not disappear. Besides alms, this labour and, eventually, the payment received for it were extremely important for the sustenance of mendicant and Pauline communities up until the end of the Middle Ages. The work of friars for payment was well known in the settlements near their communities.

According to the charters and normative sources, craftsman-friars played an important role in the everyday life of the late medieval Franciscan, Dominican, and Pauline convents. However, there is very little evidence for specialist workshops in the friaries, even if examples could be excavated in Târgu Mureş (Transylvania). The craftsman-friars worked at least partly for remuneration, in this way contributing to the upkeep of their communities. Even if they were the only specialists in their religious communities, these monastics did not necessarily work alone. In the Pauline Order, they could have assistants with the prior's authorisation. Medieval and early modern sources give no information on the amounts of income garnered; nor do they speak of the form in which payment was made. It may have been in the form of genuine remuneration or simply alms, but according to the Pauline regulation fixed prices were certainly charged.

Relations between the craftsman-friars and the local secular masters remain unclear. Since relations of this kind are not mentioned in town sources, probably there were no serious conflicts. A corollary of this is that the work of the friars, and the income for their communities that sprang from it, formed a part of the everyday life of the towns.

WHO CAST MACE HEADS IN ARPADIAN-ERA HUNGARY?*

Adrian Andrei Rusu

In the Middle Ages, the Classical Latin term *clava*, *-ae*, which initially meant cudgel or club, was used to mean mace, too. The ‘hammer-hurlbat-bludgeon’ type of weapon was used by the Byzantines;¹ and there is documentary evidence that it was employed in medieval Hungary also (1434: *clavas vulgo bozogán*).² This last-mentioned Hungarian term is the equivalent of the modern Hungarian word *buzogány* (= mace). It was, and is still, used in Romanian likewise (*buzdugan*).³ The 1434 source above makes reference to Romanians from Dobra district (Hunedoara County). Linguistic studies have revealed that *buzdugan* derives from *bozdoğan*, a word of Turkic origin.⁴ In German, similar weapons are signified by a compound word (*Streitkolben*) that has no relationship with the terms discussed above. In English, one encounters the terms battle mace and, more rarely, spiked mace.

Such artefacts from the first centuries of the second millennium that were cast from bronze (or forged from iron) and supplied with pyramidal spikes of generally small size entered the specialised literature through studies authored by Alexandr Kirpitsnikov.⁵ The first period to

witness the spread of this type of weapon was the 12th–13th century: examples have been recorded on territories now belonging to Russia, Belarus, Lithuania, Latvia, Poland, Bulgaria,⁶ Serbia, Hungary, Slovakia,⁷ Sweden, Finland,⁸ the Czech Republic,⁹ and Moldova.¹⁰ Arms of this kind reached as far as England.¹¹ Regarding our topic, mace finds from historical Hungary were first gathered in 1971,¹² since when only a few new finds have been made.¹³

In connection with maces, iconographical as well as archaeological evidence could be identified. One of the oldest mace depictions known to us is in St. Mark’s Basilica in Venice, in the *Kiss of Judas* scene on a 12th-century parietal mosaic.¹⁴ The long grip may be a simple artistic device to emphasise the variety of weapons carried by the soldiers who went to arrest Jesus. This notwithstanding, it is almost certain that at this time (the 12th century) there were maces featuring a long wooden grip. Later, on a German altar dated between 1340 and 1345, we can see a mace of this type held by a soldier involved in Jesus’s crucifixion.¹⁵ More recent depictions are to be found in Berlin on the so-called *Kaufmann-*

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2012-3-0477.

¹ Grotowski 2010, 367–369.

² Csánki 1913, 62–64; Prodan 1968, 124. This particular mention comes after an earlier one – from 1424 and from the Kingdom of Hungary – which speaks of a *baculum ferreum buzgan nominatum*. See Kovács 1971, 165, n. 2. In this case, the Latin of the 1434 Transylvanian document is more correct, since *baculus* means more than a stick.

³ At one time, Romanian historiography thought that the term *fuște*, too, was used for maces. See the correction in Vlădescu 1973, 61.

⁴ See the Hungarian etymology, in Kovács 1971, 165.

⁵ *Древнерусское оружие* 1966.

⁶ For a recent treatment, see Kuzov 2002.

⁷ Ruttkay 1976, 310.

⁸ Mäesalu 2010, 142.

⁹ Durdík 1990, 420–421.

¹⁰ Spinei 1982, 195, fig. 23.

¹¹ See examples of star-shaped mace heads (<http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/398122>; <http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/151563>) or those in London collections (from bronze – <http://www.time-line.co.uk/antiquities/medieval-morning-star-mace-head-021354>; <http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/79458>; <http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/135587>; from iron – <http://www.timelineauctions.com/lot/medieval-pyramid-spiked-iron-mace-head/1120/>; these were offered for sale between 2010 and 2012). Last accessed on 27.12.2012.

¹² Kovács 1971, 168–180; Kalmár 1971, 19–21, figs. 4–5.

¹³ MRT 9, 227, 346, fig. 58/1, 3; *Zúduló sasok* 1996, 104–105, figs. 116–120.

¹⁴ *Venedig* 2009, 46.

¹⁵ Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie. See *Geschichte der bildenden Kunst* 2000, 166, Kat. 277.

Kreuzigung (ca. 1350), a work showing Bohemian influence),¹⁶ and on an image in the *Bible of King Wenceslas* (1390–1410).¹⁷

Looking at the Kingdom of Hungary, a mace depiction may be claimed in the *Chronicum Pictum*, if allowance is made for the small size of the miniature in question. The weapon is shown in the hands of a commoner in a picture that portrays Attila the Hun's arrival in Pannonia.¹⁸ For its part, the *Angevin Legendary* contains a combat scene representing King St. Ladislaus and a Cuman warrior in which the king is wielding a mace with a flower-shaped head.¹⁹ The last mentioned weapon could be a stylised depiction of a star-shaped mace. Maces feature in the monumental art of Hungary as well, albeit rarely. In a revealing painted image in Kraskov (Czech Republic), a mace is shown in the hands of St. Ladislaus instead of the usual battle axe, as well as in those of another warrior.²⁰ These four mace portrayals resemble with the one in Venice in that all have a long grip. From the territory of Transylvania there is a frequently cited mace depiction known from an image of a fresco that formerly decorated the church in Mărtiniș (Homoródszentmárton, jud. Harghita); the fresco itself is, unfortunately, now destroyed.²¹ Regarding depictions from

the end of the mace's period of usage, a type of mace-whip can be mentioned held by an angel on an altarpiece at Cioboteni (Csobotfalva, jud. Harghita). This particular weapon features among the *Arma Christi* borne by the angel. The ends of all six (?) thongs consist of spiked structures similar to mace heads of a simpler kind. The dating of the altar, 1515 (?), given by a description offers a *terminus ante quem* for the use of such weapons. Moreover, on an altarpiece at Cincu (Nagysink, jud. Brașov) dated 1480/1490, Jesus holds in his right hand a mace-whip of exactly this type. These depictions are important, since they can help to rule out the use of spiked mace heads during the 15th century, at the same time illustrating the transition from the battle mace to the battle whip. The spiked head decreased in size and became a component of the latter weapon.

Earlier on, spiked maces were seen by some as dating from prehistory, and by others as being from the time of the 'Vikings' and connected to the cult of the hammer of Thor. However, as we have seen, a starting point for their origins is offered by their non-Latin and non-Germanic character. The largest of the zones in which they occurred (geographically and chronologically) was that of the Cumans, a Turkic population. Unlike their predecessors the Pechenegs, the Cumans covered a larger geographical area and made a bigger impact on the history of their region. This does not, of course, exclude the use of maces by the Pechenegs,²² population to which the Cumans were closely related. Through the Cumans (or Pechenegs), still earlier origins of the mace should be sought in Central Asia, if not in distant China. What is interesting is that syntheses dealing with weapons connected to the Mongols of the 13th–14th centuries do not mention the mace as being part of their arsenal.²³ In line with the views already expressed above, we find it plausible to attribute the introduction and spread of mace prototypes to the Cumans, at least until the 13th century. Latest views emphasise the idea that regardless of their origins maces were in their heyday used by illustrious persons.²⁴

Among his other achievements, Alexandr Kirpitsnikov produced a typology of maces that has proved amenable to revision in the light of the great number of new finds.²⁵ It shows clearly that aesthetic considerations, too, played a part in their production, as evidenced

¹⁶ Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. See Trattner 1998; Schmidt 2005. For a partial reproduction, in black and white, see Marosi 1995, fig. 163.

¹⁷ Wagner – Durdík – Drobná 1999, pl. 16, pt. II/1.

¹⁸ Folio 7, in the far right of the image. The artist knew the form of the flanged mace illustrated in Pálóczi Horváth 1989, fig. 56. For an earlier report with a bibliography of the image, see Kovács 1971, 167.

¹⁹ The scene is reproduced in black and white in Pálóczi Horváth 1989, fig. 51; Kovács 1971, 167.

²⁰ Ruttkay 1978, fig. 47. For a better image, see Plekanec – Haviar 2010, f. p.: Kraskovo, Ladislavská legenda/Legend of St. Ladislaus.

²¹ Kalmár 1971, 20, fig. 3.

²² Kurt Horedt believed that the first to use them were the Pechenegs, and that the Cumans contributed only to their spread. Horedt 1986, 149.

²³ Spinei 2012, 258–260.

²⁴ Măesalu 2010, 143–144.

²⁵ For example, László Kovács proposed a typology that solely concerned the shape of the head. From this, only five major types resulted. Kovács 1971, 166, fig. 1. The last of these was in fact atypical: it was a sort of club prototype from which other, later, versions sprang, with the exception of flanged maces. Omitted from the classification criteria were the specific form and decoration between the spikes and the grip.

by the decoration of the spaces between the small pyramidal spikes with bands of beading. Likewise, the grips were sometimes lengthy and curving. The disappearance of such decoration might mean the popularisation of the mace, simplification leading to greater use of the weapon, and even a possible later dating for undecorated examples. Unfortunately there are still very few data about the production of maces. Concerning typology, it has been suggested that the replacement of bronze by iron in the manufacture of similar or identical forms facilitated not only the popularisation of the weapon, but the creation and appearance of a new type, the forged and welded flanged mace.

The sites in Transylvania and western Romania where mace heads have been found are of special interest in this paper. However, it must be stated that the first Romanian finds of such artefacts are from Dobrogea;²⁶ their publication was stimulated mainly by the accessibility of mace finds from Moldova.²⁷ Then, in 1998, Nicolae Marcel Simina found a total of seventeen mace heads, the largest number of mace heads in one place in Romania, at the National Museum of Unification in Alba Iulia (Gyulafehérvár, jud. Alba). This gave a major boost to the study of this type of weapon locally.²⁸ Simina's discovery rapidly led to the publication of others in the small collection at the Museum of Aiud (Nagyenyed, jud. Alba).²⁹ Next came the publication of two (bronze) mace heads from the Banat, or, more precisely, from Lugoj (Lugos, jud. Timiș).³⁰ Finally, Anca Nițoi published six mace heads from the collections of the Brukenthal Museum in Sibiu (Nagyszombat, jud. Sibiu); in the absence of direct bibliographical references, it seems that these were not published earlier.³¹ Then, a short synthesis by Maria Crângaci Țiplic appeared, ostensibly dealing with the material culture of the Saxon colonists. In this, the researcher spoke of maces with 'twelve faces' without mentioning their fabric or other details. Four pieces were partially described (these were from Bod/Botfalú, Dupuș/Táblás, Miercurea Sibiului/Szerdahely and Racoșul de Sus/Felsőrákos).³²

It became clear that a number of older discoveries, from western Romania, were lost. It appears that the earliest discovery of a mace head in Transylvania took place in 1844. This

was a mace head found at Sarmizegetusa/Várhely (?) that was put among Roman finds and ended up in the collection of Michael J. Ackner from Gușterița (Szenterzsébet, jud. Sibiu).³³ Almost axonometric, a drawing of the find reveals a slightly chipped artefact that had spikes in three rows and a short socket. Next came a piece reported in a Saxon publication from 1876.³⁴ Later, at the turn of the 20th century, a mace head was found at Dezna (Dézna, jud. Arad) and was given a handwritten description by Sándor Márki. Afterwards missing from the inventories of the institution where Márki worked, it has recently been rediscovered with the help of a drawing that had been made of it.³⁵ This artefact was followed by one found at Ghinda (Vinda, jud. Bistrița-Năsăud).³⁶ The last piece, an isolated find, was discovered at Drobeta-Turnu Severin (Szörény, jud. Mehedinți). It was first published by Hungarian researchers;³⁷ Romanian scholarship has addressed it only recently.³⁸

Additionally, there are maces recovered in relatively clear archaeological contexts. The first such artefact was unearthed at Șimonești

²⁶ Ștefan et al. 1967, 338. Unfortunately, the publication of these artefacts ended for a while. It resumed following the work of Kurt Horedt. Horedt 1986, 149, n. 351.

²⁷ Spinei 1982, 195, fig. 23. It should be noted that until 1968 mace heads were not included in the syntheses published about local arms. See Vlădescu 1968, 102–104.

²⁸ Simina – Anghel 1998.

²⁹ Scrobotă 1999.

³⁰ Pinca 2003.

³¹ Nițoi 2007, 52–54. On the basis of certain similarities in the illustrations, it may be suspected that at least one of the pieces was already known (the piece from Miercurea Sibiului). See below.

³² Crângaci Țiplic 2011a, 91–92, 103, pl. 4/1; Crângaci Țiplic 2011b, 108–109. The author rejected the idea of the use of bronze pots in the case of fortress garrisons formulated by Adrian Andrei Rusu. Rusu 2005a, 377.

³³ Ackner 1833. The image has been republished without paying heed to Wollmann 1982, Abb. 45/9. The giving of Sibiu as its place of recovery could mean that some recent publications have repeated this without knowing about the relevant older one.

³⁴ Goos 1876, pl. 10.

³⁵ Complexul Muzeal Arad, feud. inv. 7. Barbu – Hurezan – Szatmári 1999, 502.

³⁶ Horedt 1986, 149, Abb. 62/7.

³⁷ Kovács 1971, 170, fig. 2/5; Pálóczi Horváth 1989, 36, fig. 22.

³⁸ Crângaci Țiplic 2011a, 91–92.

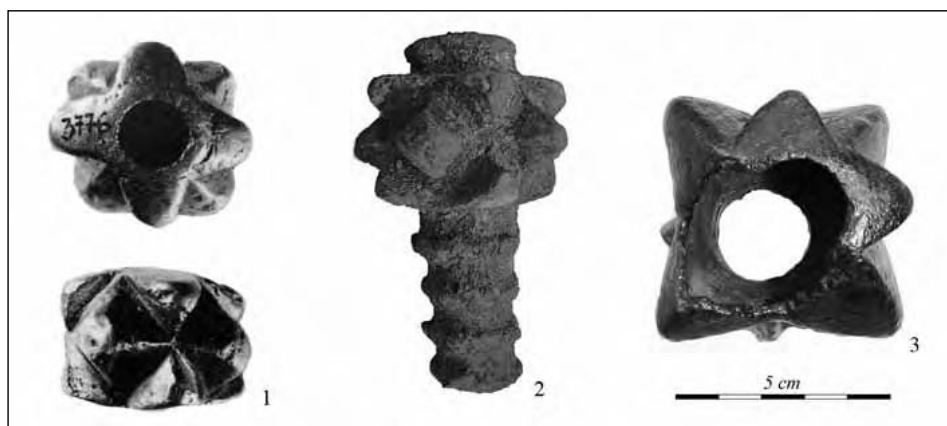

Fig. 1. Mace heads. 1: Șimonești; 1: Sibiu; 3: Târgu Mureș. Photographs: Adrian Andrei Rusu

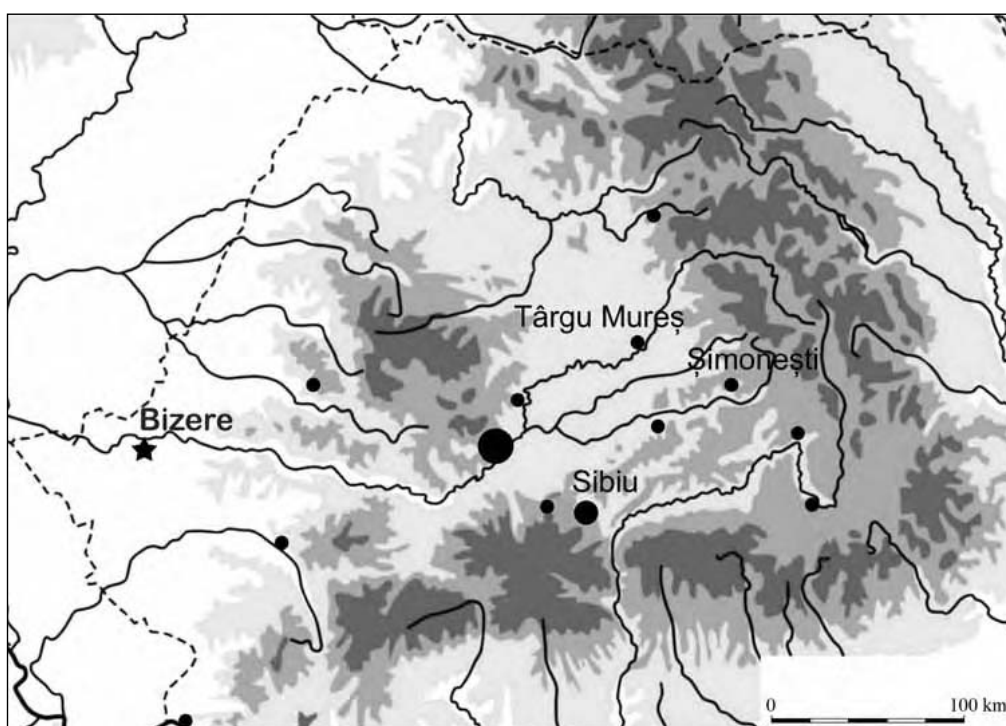

Fig. 2. Map showing where the mace heads were found

(Siménfalva, jud. Harghita) (*fig. 1: 1*), in the environs of a late medieval manor house.³⁹ This was followed by a market square find in Sibiu (*fig. 1: 2*).⁴⁰ These discoveries proved that mace heads might be kept for a long time after going

out of fashion militarily. From the data available to us, there is an unpublished mace head from Târgu Mureș/Marosvásárhely (*fig. 1: 3*) found in a layer that seems to have belonged to the Franciscan friary there. A damaged piece appears to have been kept for melting down later on. The last-mentioned context is interesting, and in what follows we shall see the bearing it has on the find itself. The map of the finds has been updated through the addition of this artefact (*fig. 2*). Another bronze mace head was recovered from the area around Târgu Mureș by means of metal detection.⁴¹

³⁹ Benkő 1992, 143, pl. 43/11.

⁴⁰ Istrate 2007, 66–67, pl. 102/4. Another mace head made from iron erroneously dated to the 14th–15th centuries. Istrate 2007, 66, 71, 225, pl. 102/4.

⁴¹ I should like to thank to my colleagues at the Mureș County Museum for providing me with images of this piece.

Fig. 3. Fragments of fired clay. Bizere Monastery. Photographs: Adrian Andrei Rusu

In his above-mentioned publication, Nicolae-Marcel Simina talked about the existence of a group of finds that contained a large number of mace heads; this was, in fact, the best-known concentration of such artefacts before the emergence of modern museum repositories. It can be excluded almost fully that these Alba Iulia pieces were collected either shortly after their production or at a later point in time. It is safe to say that they ended up together by chance.

No other group of such pieces from the same period, the same metal, and a single place is known to exist. Most of the other mace heads featuring in the specialised literature were found here and there, even when recovered from one and the same locality. On the other hand, in the case of the museum in Alba Iulia it must be admitted that some of the mace heads in its collection arrived to join an initial small batch stemming from a fortuitous discovery of pieces 'retained' since the Middle Ages. We have scant information regarding medieval weapon repositories, especially later ones (armouries). The more modern forms present in the Alba Iulia group indicate unequivocally that other, new mace heads were added to an initial group created in some way. Unfortunately, the inventory registers of the museum in question offer no indication of how this earlier group could have formed: there is simply the information that all were registered at the museum at one and the same time.

Along with other weapons, mace heads are discussed in the specialised literature, but the descriptions given them are not correct in every case. There are many hypotheses regarding dating and typology, but only a few in connection with casting technique. It would seem

that mace head production involved wooden supports, wax, turnings, and moulds whose halves were fastened together by means of nails.⁴² Reconstruction of the production process was based on analogies furnished by negatives (two opposed negatives) and casting procedures used for jewellery or accessories made out of precious metals. In this way, a synthesis of information concerning mace heads with pyramidal spikes was presented when a new archaeological discovery yielding data essential for the understanding of their history was made. One such was a find from the site of the former Bizere Monastery (at Frumuşeni/Székfalú, jud. Arad); this was a Benedictine house.

In 2008, in the western end of the monastic complex, near the foundations of a wall the function of which was unclear, at a distance from the main group of buildings including the basilica and the cloister, a few fragments of oddly shaped clay forms were unearthed. They were found close to the vegetation layer. They were not discovered in a single place but were scattered across the area of excavation trench S 73 (which measured 8 × 1.5 m). Even though other excavation trenches were opened in the surrounding area (all were to the south: S 68, S T2, S 58, and S 59), other fragments of the same fragmented piece were not identified.

Seven fragments of fired clay were recovered (fig. 3: 1–2) that turned out to be pieces of a casting negative (mould). The paste was fine and was without impurities. In colour, the outside surfaces differed from the inside ones and ranged from dark brick-red to greyish black,

⁴² Kovács 1971, 172, n. 37.

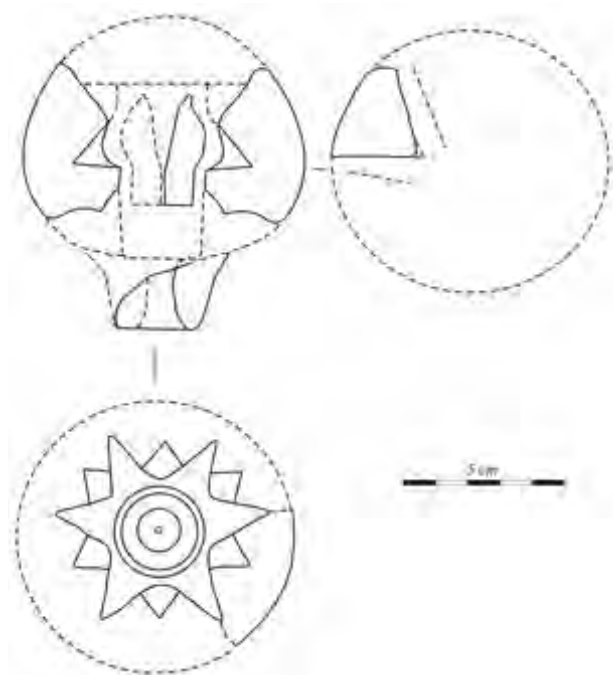

Fig. 4. Reconstruction of fired-clay fragments.
Drawings: Adrian Andrei Rusu

where the hot air had been less present or even absent. When the fragments were assembled, it was noticed that some were missing. However, the existing fragments allowed a 75 per cent graphic reconstruction of the original piece (fig. 4); the missing parts were surmised and drawn in accordingly, using dotted lines.

The mould originally consisted of two separate parts which were used together to make castings. It had an exterior cover and a core part. The exterior of the mould (most of the fragments we have are from this) was roughly spherical in shape (diameter horizontally: 7.8 cm; diameter vertically: approx. 7.5 cm). To the right of the socket part where the molten metal was poured in, the negative had a small conical spout 2.3 cm high with a diameter of 2.5 cm at its mouth and 4.3–4.5 cm at its base. Inside, provision was made for a metal socket whose length would not have exceeded 5.6–5.8 cm; part of the mace head casting, this would have held and would have been attached to the wooden grip of the weapon. Provision for twelve pyramidal spikes (at the base approx. 1.5 cm square and 1.6–1.8 cm high) may have made on the mould: six on one half of the mould and six on the other. Still,

the absence of other fragments leaves unanswered questions regarding some of the parts.

The shape of the upper part of the mould seems to prove that it made provision for more than four spikes. The ideal reconstruction would require six spikes, although most analogies suggest that there would have been only five. It is possible that the mould was not geometrically perfect, so that the number of spikes was fewer than the ideal. The ambiguity produced by the lack of fragments does not allow us to decide whether the 'project' started from a well-outlined geometric body which was then modelled.

For the socket which served as the sheath for the grip of the weapon, the mould featured a space 2.8 cm long with an outer diameter of 2.5 cm. In this space another, separate clay piece was positioned: a small cylinder to make the hole into which the wooden grip of the weapon would be fitted. Only half of this has survived: the other half probably remained inside the sheath and could only be removed by way of destruction. It was almost conical (cylindrical) in shape with the height of approx. 3.5 cm and a diameter of approx. 1.6 cm in the upper part and 1.9 cm towards the grip. Since fragments of the end part of the mould were preserved, another important conclusion could be drawn: the mould was not modelled with its axial core pierced through completely, but was covered at its other end, at the grip end. As the drawing proves, assembling the fragments facilitated an almost exact reconstruction of what the mace head would have looked like.

Based on the fragments, we also tried to understand how the artefact was cast. It is clear that the clay mould was fired before the casting of the metal. As described above, the mould consisted of two parts. In the case of a larger mould, a wax model was probably used, over which the soft unfired clay was applied. In this case, the surfaces of the wax shape were damaged during the process of covering with clay, since the negative shows roughness and unevenness on its inside. Making the object within would have been a great test for the master involved. Unfortunately, the highly fragmented state of the mould is a great loss. The small circular contour, from its thinner part, seems to indicate the presence of a tube into which, probably the metal or wax was poured. On the other side of the fragment, the fracture is wider in a

way that a funnel-shaped elongated aperture may be presumed.

After the bronze had cooled down, the negative was taken off and a single mace head was revealed. Mass casting with a single mould can be excluded, since when other pieces were cast using the same production process the results were only generally similar. Moulds that were repaired and used again always yielded unique pieces. It may be stated that the monastery and its craftsmen produced unique pieces most probably. However, in case of need, they were able to cast weapons in larger number. Prior to being taken out of Bizere Monastery, these may have been kept in a storage facility.

After our discussion of the production methods employed, analogies for the mace head produced at the monastery are almost irrelevant. However, two geographically distant analogies can be cited in order to emphasise that there was neither a 'market' for maces nor a 'fashion' for them. It should be underlined that bronze mace heads with five spikes have been found only in Transylvania.⁴³ Albeit made from iron, a similar piece from Vatra Moldoviței (jud. Suceava) has been dated to the 13th century.⁴⁴

The place where the Frumușeni mace was manufactured is very important. As a surprise for researchers, it turned out that masters at this Benedictine monastery were involved in casting bronze artefacts not for liturgical or household purposes, but for weaponry. It needs to be emphasised that regardless of the distant origins of this type of weapon, from a certain date onwards the production of maces was undertaken by an ecclesiastical institution. Moreover, the monks at Bizere Monastery who came from the west to this region along the River Mureș sometime in the mid-12th century prove irrefutably that they quickly learned how to produce an artefact that was either unknown or only slightly known in their land.

Were maces needed at the monastery that produced them? This question is difficult to answer, because little data is available on persons connected to the monastery who bore arms. In theory, such persons did exist, in the form of conditional nobles who in exchange for use of a plot from an institution's lands were obliged to render it military service. In addition, archaeological research at Bizere Monastery revealed not only general use of bows and crossbows, but even exaggerated use of them.⁴⁵

If the use of bows may be explained by hunting for food, the use of crossbows (evidenced by the heads of crossbow bolts) may be associated with the harsh attacks launched by the Bishopric of Csanád in 1236.⁴⁶ Other types of weapon, such as battle knives carried in scabbards with metal frames (knives of this type were found in the same area),⁴⁷ may have been brought in and lost on the site by pilgrims or their companions. The difference is that at Bizere a special and clearly identifiable weapon was made. As a result of the above observations, it cannot be excluded that the mace was used by the guards or soldiers of the monastery. On the other hand, the weapon in question was not a common one, and was not just for any soldier. The ability of the master who manufactured the mould is indicated by the fact that he was sufficiently well informed to experiment without seriously compromising the end product, although it is harder to believe that the master who produced the mace benefited from dexterity stemming from earlier production runs. This enables us to hypothesise that the end product might have been intended for the world beyond the monastery, for commercial exchange, or to fulfil a specific order.

Concerning the production of goods outside the home, we know that in the early Arpadian period the abbeys were responsible for a series of cultural and technological achievements. Their monopoly of these was gradually eliminated as the knowledge and skills required transferred to other monasteries and to masters in the towns, especially during the 14th century. Actually, these achievements were the last manifestations of a tradition that continued for centuries in Western Europe. One of the greatest treatises dealing with metalworking (also – *De diversis artibus* – was written by the Benedictine monk Theophilus (fl. 1070–1125), at a time when Bizere Monastery already existed.

Monastic technology always existed. Written information regarding it is rare, and must in

⁴³ Simina – Anghel 1998, 167.

⁴⁴ Spinei 1982, fig. 23/1.

⁴⁵ The rich assemblage of arrow heads and heads of crossbow bolts can be found in the collections of the Arad Museum Complex and is under publication in the now-launched series dedicated to the monastery. See *Mănăstirea Bizere* 2011.

⁴⁶ Rusu 2011a, 15–16.

⁴⁷ Concerning this category, see Rusu 2005b.

all cases be combined with valid archaeological data. In the case of Transylvania, these data are present. Admittedly, they are from later periods (14th–16th century), and, until now, have never been brought into connection with a Benedictine monastery. It is known that the Cistercians at Cârța (Kerc, jud. Sibiu) produced glass,⁴⁸ that the Dominicans in Vințu de Jos (Alvinc, jud. Alba) practised alchemy,⁴⁹ and that in other monastic centres bone was processed (e.g. at Târgu Mureș).⁵⁰ Moreover, the production of stove tiles took place in monastic workshops at Sighișoara/Segesvár,⁵¹ Târgu Mureș,⁵² and, possibly, at Cluj/Kolozsvár and Sibiu/Nagyszében. With regard to gold articles and toreutics, it is known that the Franciscans at Teiuș/Tövis⁵³ and Târgu Mureș⁵⁴ used small crucibles for precious metals, and that the Dominicans from Vințu bequeathed us half of a mould for the casting of buttons.⁵⁵ New data may emerge at any time from archaeological excavations conducted at former monastic sites.

In the case of Bizere Monastery, the skills of the monks could already be noted in their

handling of drinking water (through the tower well)⁵⁶ and water technology (e.g. water ducts, metal pipes for a lavabo in the south-western corner of the cloister courtyard for the kitchen close by, and for the garden).⁵⁷ At the same monastery, stone-carving workshops and workshops for the fashioning and firing of bricks were found. The first stoves were supplied with figurative tiles without patterns from distant places; these tiles were modelled individually with the use of glaze.⁵⁸

The monks were highly effective at acquiring raw materials. Stone for construction was, most probably, brought from the quarries downstream, while for white limestone Roman *spolia* were used. For the mosaics, rare stone was imported from the Mediterranean area: red ‘imperial porphyry’ and green lapis *Lacedaemonius* (*Spartan basalt*).⁵⁹ The monks’ currency was their salt and the money they obtained from selling it.⁶⁰

The data about the origins of the metals used are scant, especially looking at the early chronology of Bizere Monastery, but are rich in comparison to data for some other topics. Traces of ore exploitation of a rudimentary kind have been found, datable only to the medieval period in general. The known mines nearest the monastery were situated along the River Mureș (Milova) or to the north to it (Arăneag/Székesaranyág, Cladova/Kalodva, Dud/Dúd). These contained copper mainly, but silver and iron as well.⁶¹ Much later, at the end of the Middle Ages, the domain of Șiria/Világos was recorded as providing ore but, as usual, only precious metals were mentioned, in connection with Păuliș/Ópálos in 1394⁶² and Șiria itself in 1464.⁶³

Besides the evidence of mining in the surrounding region, there are the lead fragments uncovered in significant number on the areas of the monastery researched: lead bar pieces (2003–2004) and a piece of lead in the shape of a plate (2009). Lead could be used by itself, e.g. for cramp-irons for fixing stone, for framing glass, and for water pipes; but when alloyed it could provide bronze.

Other, indirect, evidence indicates similar activities on the monastic site. Traces of slag and other residue (2004, 2008) attest to smelting work.⁶⁴ Evidence of production activity using cold working, i.e. the shaping of metal at room temperature, is provided not only by fragments

⁴⁸ Materials discovered two decades ago have been published recently. See Munteanu-Beșliu 2012. The finds can be seen more clearly in a summary on the Internet by the same author: <http://medievistica.ro/pagini/arheologie/cercetarea/carta/carta.html>.

⁴⁹ Rusu 1998a; Rusu 1998b, 38. (bronze plate showing the symbol of alchemy and a funnel).

⁵⁰ Finds unearthed under the author’s responsibility and prepared for publication by Zoltán Soós.

⁵¹ For the stove-tile workshop from Sighișoara, see Rusu 2008, 254–258.

⁵² Unpublished finds unearthed under the author’s responsibility.

⁵³ Unpublished finds unearthed under the author’s responsibility.

⁵⁴ Bencze 2010.

⁵⁵ Rusu 1998b, 38–39, no. 38; ill.: p. 99.

⁵⁶ Rusu 2011b.

⁵⁷ Finds relating to such artefacts are being processed with a view to publication.

⁵⁸ Such a plate has already been published in Rusu – Hurezan 2000, 168, fig. 31.

⁵⁹ Finds are being processed with a view to publication.

⁶⁰ For the monastery’s privileges connected with the marketing of the salt and the customs dues relating to it, see Burnichioiu 2011, 125–126.

⁶¹ Boroneanț – Hurezan – Hügel 1998; Boroneanț 2000.

⁶² Arh. Naț. Magh. DL 7806; Csánki 1913.

⁶³ *Documenta ad historiam* 2011, 94.

⁶⁴ Complexul Muzeal Arad, inv. no. 17.115, 17.139.

of brass vessels repaired using patches and rivets (2004),⁶⁵ but also by a small anvil (2008).⁶⁶

Generally speaking, monasteries' efforts to cast bells are mentioned in the written records. Unfortunately, we know very little about the methods employed. The discovery of casting pits is quite rare, even those from later periods. In the case of Bizere, it is imaginable that the monastery's bells were not cast on the spot.

Another discovery, to be discussed separately on another occasion, indicates the one-time presence in the monastery of a three-legged vessel the dimensions of which rivalled those of a bell. The surviving leg of the vessel weighs not less than 1.5 kg.

This is the context in which the casting of the mace head took place at Bizere Monastery.

LITERATURE

- Ackner 1833 Ackner, Michael Johann: Reise nach Várhely in antiquarischer Hinsicht im Jahr 1832. In: *Transsilvania. Periodische Zeitschrift für Landeskunde* 1. Eds: von Mildenberg, Benigni – Heinrich, Joseph – Neugeboren, Karl. Hermannstadt 1833, 222–285.
- Barbu – Hurezan – Szatmári 1999 Barbu, Mircea – Hurezan, Pascu – Szatmári Imre: Márki Sándor és az aradi líceum régiséggyűjteménye, 1882–1887 (Sándor Márki und die antiquitätensammlung des lyzeums von Arad, 1882–1887). *MFME – StudArch* 5 (1999) 489–582.
- Bencze 2010 Bencze, Ünige: Late medieval graphite ware in the Târgu Mureş Franciscan friary and the study of imported pottery in Transylvania. *Marisia* 30 (2010) 205–212.
- Benkő 1992 Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája* (Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr). VAH 5. Budapest 1992.
- Boroneanţ 2000 Boroneanţ, Vasile: *Arheologia peşterilor şi minelor din România* [with English foreword]. Bucureşti 2000.
- Boroneanţ – Hurezan – Hügel 1998 Boroneanţ, Vasile – Hurezan, George Pascu – Hügel, Peter: Cercetări privind exploatarea minerele miniere de la Cladova (com. Păuliş, jud. Arad). *AnB* 6 (1998) 381–389.
- Burnichioiu 2011 Burnichioiu, Ileana: Cronologia abaţiei Bizere (Bizere abbey: a chronology). In: *Mănăstirea Bizere* 1. Eds: Burnichioiu, Ileana – Rusu, Adrian Andrei. Cluj-Napoca 2011, 119–128.
- Crângaci Țiplic 2011a Crângaci Țiplic, Maria Emilia: Weapons and military equipment found in the German settlement area from southern Transylvania (the 12th–13th centuries). Some aspects and perspectives. In: *Proceedings of the 1st International Conference Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe. Sibiu, October 14th–17th, 2010*. Ed.: Țiplic, Ioan Marian. Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica 8. Supplementum 1. Sibiu 2011, 73–104.

⁶⁵ Complexul Muzeal Arad, inv. no. 17.166.

⁶⁶ Complexul Muzeal Arad, inv. no. 17.486. The anvil is very similar to those used for making so-called

hammered scythe blades. See analogies in Gere 2003, 167, tab. 23/5–7.

- Crângaci Țiplic 2011b Crângaci Țiplic, Maria Emilia: "Oaspeții germani" în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII–XIII)*. București 2011.
- Csánki 1913 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 5. Budapest 1913.
- Documenta ad historiam* 2011 *Documenta ad historiam familiae Báthori de Ecsed spectantia* I. *Diplomata 1393–1540*. Eds: Horváth, Richardus – Neumann, Tiburtius – C. Tóth, Norbertus. Nyíregyháza 2011.
- Древнерусское оружие* 1966 *Древнерусское оружие* 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников, вып. E1–36. Москва 1966.
- Durdík 1990 Durdík, Tomáš: Bronzová hlavice palcátu z Plzně (Der Bronzekopf eines Morgensterns aus Plzeň). *AH* 15 (1990) 419–424.
- Gere 2003 Gere László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból* [mit deutscher Zusammenfassung]. Budapest 2003.
- Geschichte der bildenden Kunst* 2000 *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich* 2. *Gotik*. Hrsg.: Brucher, Günter. München–London–New York 2000.
- Goos 1876 Goos, Carl: Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Im Auftrage des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I. Funde aus vorrömischer Zeit; II. Funde aus der Zeit der Römerherrschaft; III. Funde aus der Zeit der Völkerwanderung. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 1876, 271–895.
- Grotowski 2010 Grotowski, Piotr Ł.: *Arms and Armours of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*. Leiden–Boston 2010.
- Horedt 1986 Horedt, Kurt: *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Bonn 1986.
- Istrate 2007 Istrate, Angel: *Sibiu. Piața Mare. Cercetări arheologice*. Alba Iulia 2007.
- Kalmár 1971 Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest 1971.
- Kovács 1971 Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai (Les massues étoilées des XIe–XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois). *FolArch* 22 (1971) 165–181.
- Kuzov 2002 Kuzov, Hristo: Bozdugani ot Varnenskija Arheologičeski Muzej. In: *Orážie i snarjazenie prez kásnata antičnost i srednověkovieto IV–XV. v. Meždunarodna konferencija. Varna 14–16 septemvri 2000* (Weapons and Military Equipment during the Late Antiquity and the Middle Ages 4th–15th centuries). *Acta Musei Varnaensis* 1. Varna 2002, 179–190.
- Marosi 1995 Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon* (Image and Likeness. Art and Reality in the 14th and 15th Centuries in Hungary). Budapest 1995.
- Mäesalu 2010 Mäesalu, Ain: A rare macehead from the village of Tammerküla, Hargla parish. In: *Archeoloogilised Välitööd Eestis / Archaeological Fieldwork in Estonia 2009*. Eds: Oras, Ester – Russow, Erki. Tallinn 2010, 141–145.

- Mănăstirea Bizere* 2011 *Mănăstirea Bizere* 1. Eds: Burnichioiu, Ileana – Rusu, Adrian Andrei. Cluj-Napoca 2011.
- MRT 9 Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája* XIII/2. *A váci és a szobi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája* 9. Budapest 1993.
- Munteanu-Beșliu 2012 Munteanu-Beșliu, Petre: *Mănăstirea cisterciană de la Cârța. Acta Terrae Fogarasiensis* 1 (2012) 11–28.
- Nițoi 2007 Nițoi, Anca: *Arme și armuri în colecțiile Muzeului Brukenthal. Catalog selectiv*. Sibiu–Alba Iulia 2007.
- Pálóczi Horváth 1989 Pálóczi Horváth, András: *Petschenegen, Kumanen und Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*. Budapest 1989.
- Pinca 2003 Pinca, Răzvan: Capete de buzdugan din colecția Muzeului din Lugoj (Streitkolbenköpfe aus der Sammlung des Lugoscher Museums). *Banatica* 16:1 (2003) 333–338.
- Plekanec – Haviar 2010 Plekanec, Vladimír – Haviar, Tomáš: *Gotický Gemer a Malohont. Italianizmy v stredovekej nástennej maľbe* (Gothic Gemer and Malohont. Italianizing in Medieval Wall Painting). Martin 2010.
- Prodan 1968 Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea* 1. București 1968.
- Rusu 1998a Rusu, Adrian Andrei: A glimpse into the inner life of a Transylvanian monastery. The Dominican monastery of Vințu de Jos (Alba County). In: *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Eds: Crăciun, Maria – Ghitta, Ovidiu. Cluj-Napoca 1998, 13–21.
- Rusu 1998b Rusu, Adrian Andrei: *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos*. Cluj-Napoca–Satu Mare 1998.
- Rusu 2005a Rusu, Adrian Andrei: *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*. Cluj-Napoca 2005.
- Rusu 2005b Rusu, Adrian Andrei: On the medieval battle knives from Transylvania. *Medium Aevum Quotidianum* 51 (2005) 7–25.
- Rusu 2008 Rusu, Adrian Andrei: *Investigări ale culturii materiale din Transilvania*. Cluj-Napoca 2008.
- Rusu 2011a Rusu, Adrian Andrei: Benedictinii de pe Insula Mănăstirii (The Benedictines from the Island of the Monastery). In: *Mănăstirea Bizere* 1. Eds: Burnichioiu, Ileana – Rusu, Adrian Andrei. Cluj-Napoca 2011, 13–24.
- Rusu 2011b Rusu, Adrian Andrei: Turnul cu fântână (The Tower Fountain). In: *Mănăstirea Bizere* 1. Eds: Burnichioiu, Ileana – Rusu, Adrian Andrei. Cluj-Napoca 2011, 49–58.
- Rusu – Hurezan 2000 Rusu, Adrian Andrei – Hurezan, George Pascu: *Biserici medievale din județul Arad*. Arad 2000.
- Ruttkay 1976 Ruttkay, Alexander: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei 2. *SlA* 24:2 (1976) 245–395.
- Ruttkay 1978 Ruttkay, Alexander: *Umenie kované v zbraniach*. Bratislava 1978.

- Schmidt 2005 Schmidt, Gerhard: Zur Kaufmann'schen Kreuzigung. In: Schmidt, Gerhard: *Malerei der Gotik. Fixpunkte und Ausblicke* 1. Graz 2005, 229–258.
- Simina – Anghel 1998 Simina, Nicolae-Marcel – Anghel, Gheorghe: Capete de buzdugan din secolele XI–XIV din colecția Muzeului Național al Unirii Alba Iulia (Streitkolbenköpfe des 11.–14. Jahrhunderts aus der Sammlung des Landesmuseums der Vereinigung von Alba Iulia /Karlstadt/). *Arheologia Medievală* 2 (1998) 161–171.
- Spinei 1982 Spinei, Victor: *Moldova în secolele XI–XIV*. București 1982.
- Spinei 2012 Spinei, Victor: *Mongolii și românii în sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca* (Les Mongols et les Roumains dans la synthèse d'histoire ecclesiastique de Tholomeus de Lucca). Iași 2012.
- Ștefan et al. 1967 Ștefan, Gheorghe – Barnea, Ion – Comșa, Maria – Comșa, Eugen: *Dinogetia. Așezarea feudal timpurie de la Bisericuța-Garvăn* 1. București 1967.
- Takács – Scrobotă 1999 Takács, Matilda – Scrobotă, Paul: Capete de buzdugan din bronz existente în Muzeul de Istorie Aiud. 1999. [Manuscript.]
- Trattner 1998 Trattner, Irma: Kaufmannovo Križanje. Razmišljanje o sporni slici v berlinski Gemäldegalerie (The Kaufmann Crucifixion. Some considerations of the arguable painting in the Gemäldegalerie, Berlin). *Acta Historiae Artis Slovenica* 3 (1998) 5–21.
- Venedig 2009 *Venedig. Die goldenen Jahrhunderte*. Hrsg.: Romanelli, Giandomenico. Berlin 2009.
- Vlădescu 1968 Vlădescu, Cristian M.: Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV–XVIII). *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară* 1 (1968) 77–112.
- Vlădescu 1973 Vlădescu, Cristian M.: Tipuri de arme albe și armuri la oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea. *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară* 6 (1973) 58–86.
- Wagner – Durdík – Drobná 1999 Wagner, Eduard – Durdík, Jan – Drobná, Zoroslava: *Medieval Costume, Armour and Weapons*. Mineola 1999.
- Wollmann 1982 Wollmann, Volker: *Johann Michael Ackner (1782–1862). Leben und Werk*. Cluj-Napoca 1982.
- Zúduló sasok 1996 *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön*. Szerk.: Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 2. Gyula 1996.

KORA ÚJKORI FOGADÓK ÉS HAMUÉGETŐK A SÓVIDÉKI SÓ ÚT MENTÉN

Sófalvi András

A székelyföldi Sóvidék középkori és fejedelemség kori sókitermelése és sóhasználatára maig maradványokat hagyott a tájban és a helynevekben. A sóaknáktól a szélrózsa minden irányába vezetett egy-egy sószállító út vagy ösvény, ugyanis a székely társadalom jelentős hányada az Udvarhelyszék–Maroszsék határövezetében felszínre bukkanó sólelőhelyekről kapta ingyen sóját. E sóutak között különleges helyet foglal el a Görgényi-havasokon átkelő Só út, mely több tíz km-es szakaszon 1000 m tengerszint feletti magasságban haladt erdei és mezei tájakon, anélkül, hogy egyetlen települést is érintett volna. Az út jelentőségét a sószállításán túl az is növelte, hogy Maroszsék és Udvarhelyszék irányából ez volt az egyik legjelentősebb átkelő a Gyergyói-medencébe. Az évszázadokon keresztül használt közlekedési útvonal története egy dióhéjban is elfér, a 19. századig nincsenek róla írott adataink. A környező helynévi és térképészeti források viszont olyan élettevékenységek és foglalkozások (fogadóhelyek, hamuégető) nyomát őrzik, amelyek az út más aspektusaira is felhívják a figyelmet. Az alábbiakban régészeti módszerekkel próbálunk szóra bírni néhány helyszínt a Só út mellett, olyan mesterségekre és foglalkozásokra összpontosítva, melyekről a középkorból és a kora újkorból csak igen szórványosak az adataink.

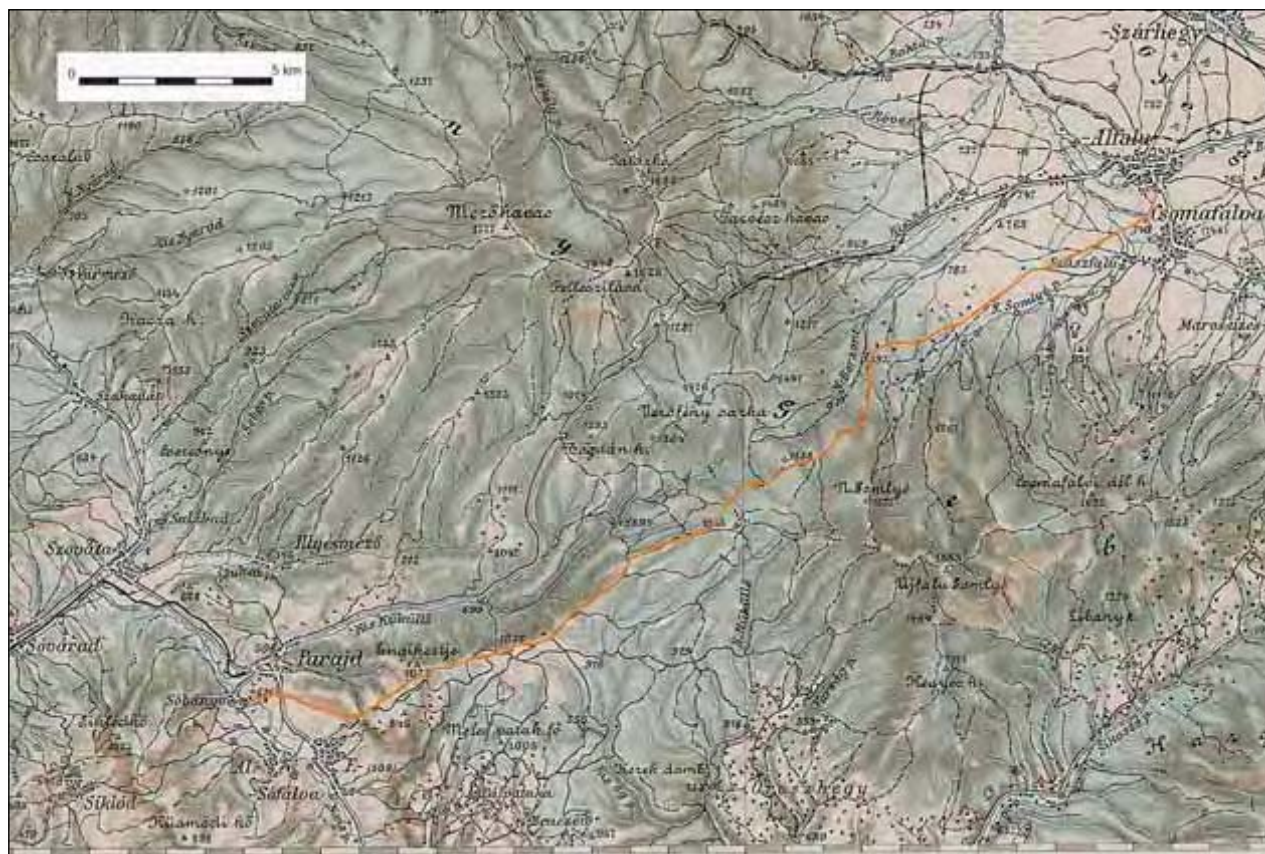
A történelmi Só út (1. ábra) a Korond vize–Kis-Küküllő völgyéből, a sófalvi sóaknáktól, a mai Só-szorosból indult, és – akár csak más gerincutak – fokozatosan haladt felfelé egy enyhe kapaszkodójú hegyoldalon, mígnem a Szoros-tetőnél elérte a vulkáni eredetű Görgényi-fennsík (helyi szóhasználattal „láz”) peremét. Az általában szekérral vagy lóháton használt út e ponttól kezdve, a terep enyhe tagoltságát követve szelíden kanyargott Kis-mező, Nagy-mező, Aszalás, Ábé mezeje és Fogadó-kert kaszálókkal és legelőkkel borít-

tott, kisebb-nagyobb erdőfoltokkal tarkított tájain, mígnem elérte a gyergyóalfalvi határt (a régi határvonalat a Határ-patak jelölte). Innen jobbra erdőben haladt, a Nagysomlyó és a Kisbükki közti lapos nyergen átkelve a Putna vize völgyének déli–délkeleti magaslati peremén fokozatosan ereszkedett be a Gyergyói-medence irtványos oldalain és a megművelt földek közt a gyergyóalfalvi Só utcába.

A Só út kezdeteiről, létrejöttéről nincsenek történelmi adataink, mindössze a név és a székelyek szabad sóhasználati joga nyújthatna eligazítást. Ez utóbbi, jelen tudásunk szerint, a székelyek megtelepedésének idejére, azaz a 13. századra vezethető vissza. A sóhasználati jog a székely önkormányzat kialakulásának folyamatába illeszkedik, a sókitermelés és sóhordás szabályozása meg úgy tűnik, székek szintjén volt megszervezve. Erre utalhat az a tény, hogy a nyelvjárásilag egységes Sóvidék területén két szék, Udvarhely- és Maroszsék osztozott, feltehetően már a székelyek e tájakon való megtelepedését követően. E közigazgatási állapot a sólelőhelyek területi-szervezeti felosztásának lehet az eredménye.¹ Ennek megfelelően a gyergyóiak sóhasználatára és sófuvarozására a 13. században vette kezdetét a fent leírt útvonalon, melynek, pontosabban az út korabeli létezésének közvetett bizonyítéka a gyergyóalfalvi „Régi fogadóhely” közelében a közelmúltban lelt késő Árpád-kori–14. századi szakállas nyílhegy.

A Só út mintegy 40 km-es szakaszának félútján, egynapi ökrösszekérútnak megfelelő távolságban a sóaknáktól, illetve Gyergyótól, a sófalvi és gyergyóalfalvi határ találkozásának környezetében két késő középkori–fejedelemség kori fogadó létét lehet kimutatni. A felsősófalvi területen található „Fogadó-kert”

¹ Lásd részletesen Sófalvi 2005, 175.

1. ábra. A Só út nyomvonala Sóvidék és a Gyergyói-medence között.

Generalkarte von Mitteleuropa 1889–1900, 43–47. térképszelvényén. Ma: Harghita megye, Románia

Fig. 1. The route followed by the Salt Road between the Salt Region and the Gyergyó Basin.

Generalkarte von Mitteleuropa 1889–1900, map sections 43–47. Today: Harghita County, Romania

mindössze a II. katonai felmérésen jelenik meg. Annál fontosabb, hogy a mező nyugati részén, a helybéliek emlékezete alapján azonosított terepalakulatok (a fogadóház és melléképületeinek nyomait jelző szabályos formájú, enyhe kiemelkedések) környezetében 2010 nyarán 16–17. századi kerámiatöredékeket gyűjtöttünk.² A Só út mentén továbbhaladva keleti irányban, e ponttól 4,1 km-re az alfalvi határban erdők övezte kis tisztáson határolható be a térképeken „régii” jelzővel jelölt másik fogadó helyszíne (2. ábra). E fogadó pontos helye ma nehezen azonosítható a fakitermelés és szénégetés okozta környezeti károsodás miatt, így létesítésének időpontját sem tudjuk pontosabban meghatározni (az I. katonai felmérés szelvénye mindössze a közeli Küküllőfő-mezőn

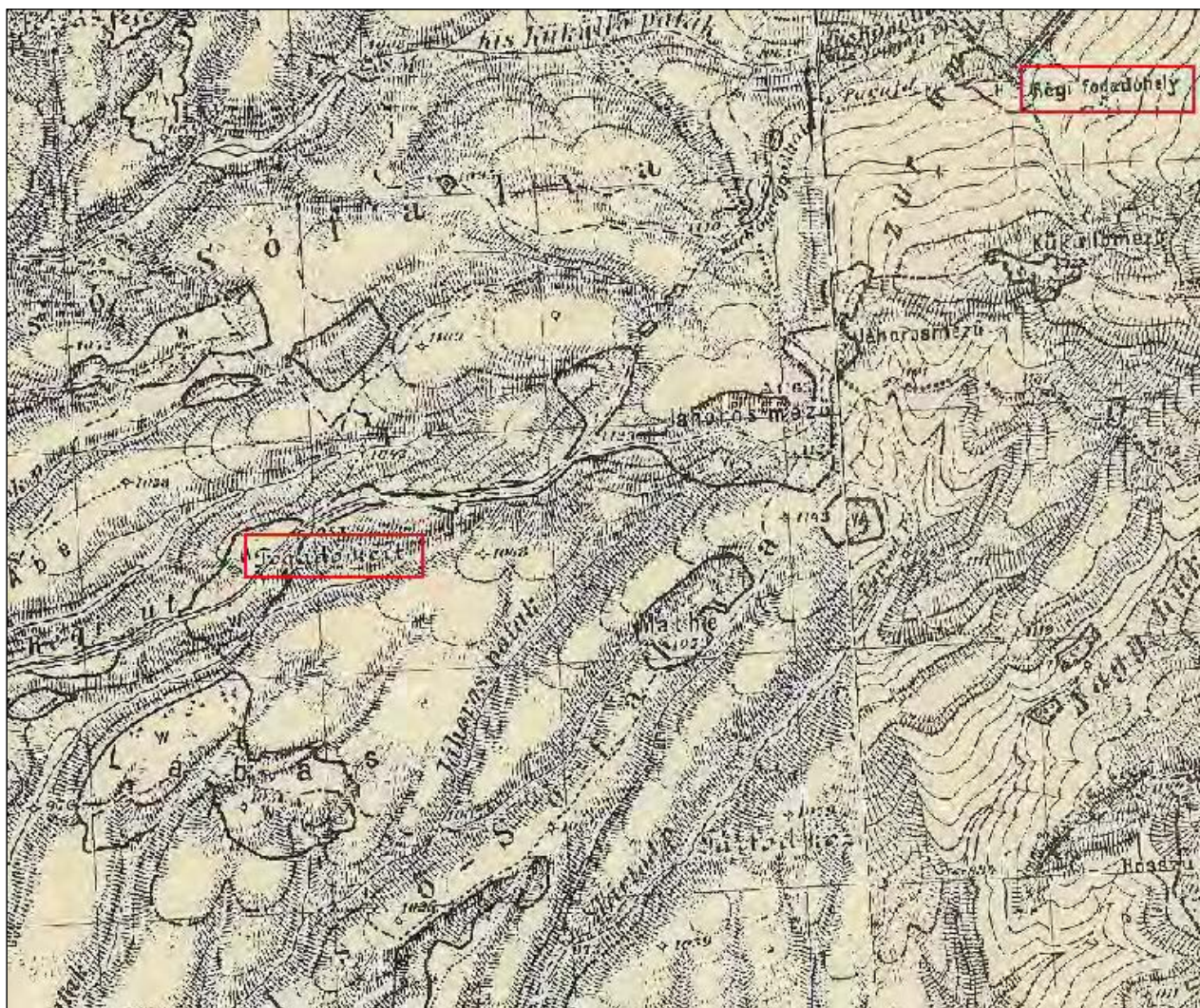
jelöl épületeket),³ viszont nagy valószínűséggel állítható, hogy az erdélyi fejedelemség korában már itt is vendégház állt. A mindössze terepbejárás eredményekre hagyatkozó megfigyeléseink szűkszavúak, viszont elég egyértelműen körbehatárolnak két olyan objektumot, melyek a történelmi Só út 19. század előtti történetének fontos reliktumai, az a körülmény pedig, hogy több fogadóról is beszélhetünk, jól jelzi az út egykori forgalmának, használatának intenzitását. Keletkezésükről, épületeikről és azok térbeli megjelenéséről a majdani régészeti feltárások során nyerhetünk érdemi információkat.

A fenti fogadóhelyek az 1848–1849. évi szabadságharc egyik utolsó székelyföldi epizódjának kutatása során kerültek érdeklődésem homlokterébe. Mint Joós Elek honvédtüzér emlékirataiból⁴ kiderül, 1849 nyarának derekán a Háromszék–Csík felől visszavonuló tüzérek egy csoportja 12 darab, Gábor Áron által öntött ágyúval a Gyergyóból Sófalvára tartó úton a hegyekbe menekült és egy fogadónál húzta meg

² E sorok írója, Botha Zoltán és Nyárádi Zsolt régészek által végzett terepbejárás (2010. július 30.).

³ *I. katonai felmérés*, 146. térképlap.

⁴ Albert 2006, 174–180.

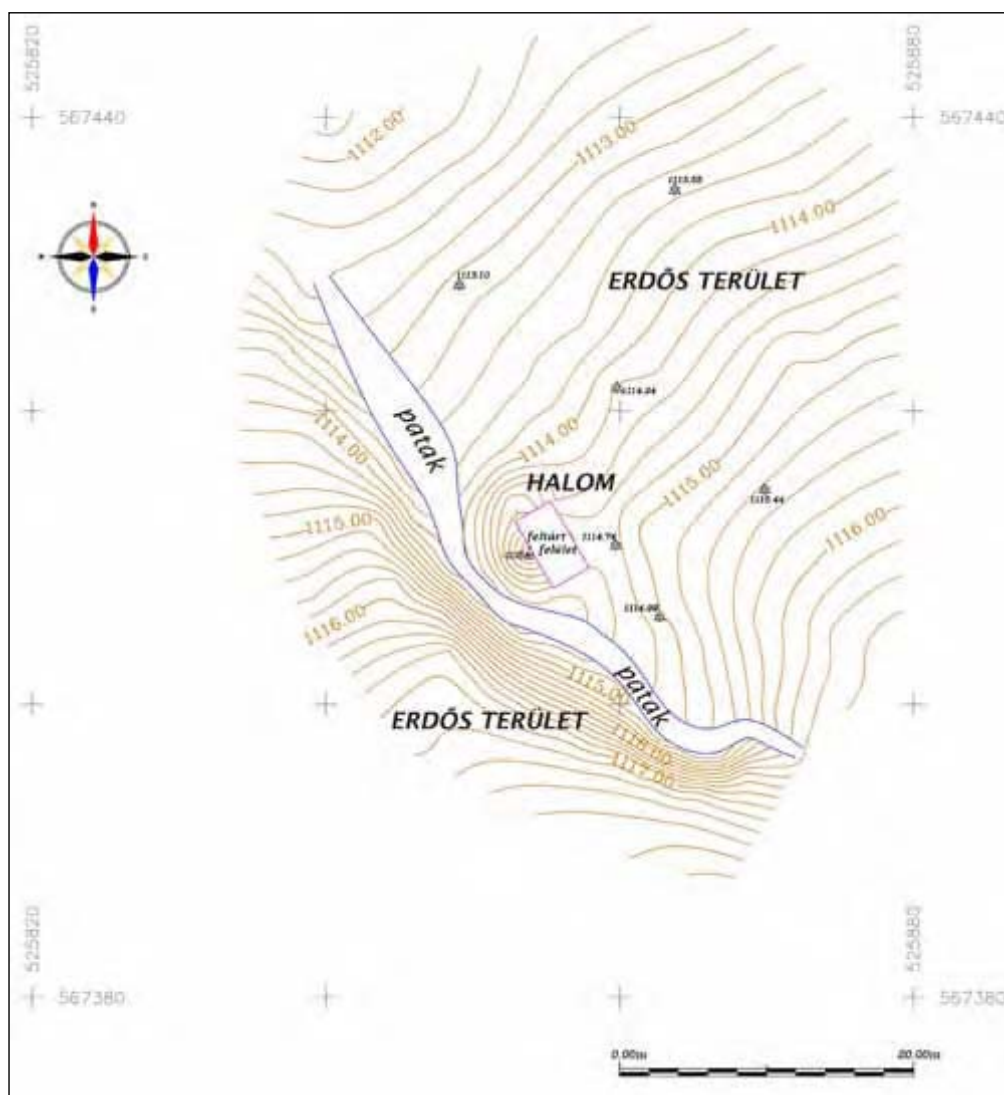
2. ábra. A felsősófalvi Fogadó-kert és a gyergyóalfalvi Régi fogadóhely a III. katonai felmérésen
 Fig. 2. The Fogadó-kert ('Inn Gardens') at Ocna de Sus and the Régi fogadóhely ('Old Inn') at Joseni on a Third Military Survey map

magát. A császáriak közeledtének hírére a lövegek egy részét elrejtették, a többit a munícióval együtt felrobbantották; a terepet később az osztrákok alaposan átkutatták és a fegyvereket feltehetően begyűjtötték. Az akció helyszíne a terepformák és a szórványos tárgyi maradványok alapján jól hitelesíthető volt a Régi fogadóhely környezetében. A kutatást a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadirégész és Hadszintérkutató Csoportja szervezésében végeztük 2009–2010-ben.⁵

E hadirégészeti kutatásnak több más hozadéka is volt a Só út múltjának felderítésében. A késő középkori–kora újkori fogadók problémakörének előtérbe kerülése mellett egy másik, erdei tevékenységre is felfigyeltünk. A terepi kutatások során a gyergyóalfalvi Régi fogadó-

helytől nyugatra, 120 m-re az erdőben egy vízfolyás melletti mesterséges földhalmot vettünk észre és kutattunk meg. A 7-8 m hosszú, 4-5 m széles, 1-1,6 m magas halom régészeti feltárását elsősorban az indokolta, hogy a fémkeresős kutatás során ennek felső szintjéből került elő egy Kossuth-csákócímer. Feltárva az objektum délkeleti negyedét kiderült, hogy a halom alkotóanyagát jórészt tömött, intenzív faszenes hamu képezi (3–5. ábra), benne 16–17. századi edénytöredékekkel (6–7. ábra). Világossá vált, hogy egy olyan kora újkori tevékenység

⁵ A kutatómunka Négyesi Lajos hadtörténész vezetésével folyt, a régészeti feltárást a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum végezte e sorok írójának irányításával. Lásd Négyesi 2014.

3. ábra. A gyergyóalfalvi Régi fogadóhely közelében feltárt mesterséges halom geodéziai felmérése.
Felmérés: Geoservice Kft.

Fig. 3. Geodesic survey of a man-made mound near the Régi fogadóhely ('Old Inn') at Joseni.
Survey: Geoservice Ltd.

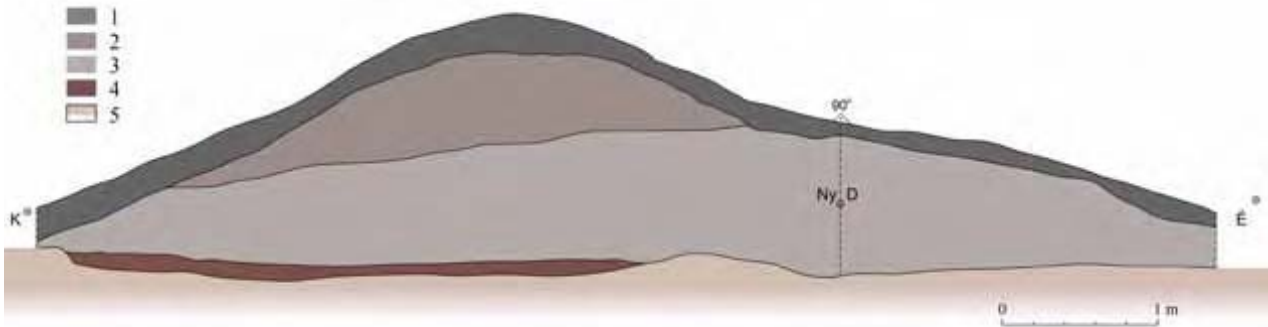
nyomaira bukkantunk, melynek feltűnő maradványaira, azaz a mesterséges halomra, a császáriak is felfigyeltek a Gábor Áron-ágyúk utólagos keresése során, és alaposan átkutatták és megbolygatták a halom felső szintjét (így kerülhettek bele 19. századi leletek, köztük a csákó-

címer, illetve ennek során jött létre az északnyugati oldalon a halomnak egy kisebb nyúlványa).

Az anyagösszetételét illetően speciálisnak mondható mesterséges halom keletkezése és magyarázata egy olyan foglalkozásra – a hamuszír gyártására – irányítja figyelmünket, melynek írott adatai főként a hamuszírfőzés 18. századtól iparaggá váló korszakából származnak.⁶ A feltárt objektum egy ún. hamuház maradványaival azonosítható, és a jelenség a hamuszír alapanyag előállítás egyik korai előfordulásának tekinthető. Mint a későbbi forrásokból részletesen megtudjuk, a különféle kivágott vagy elhullt fákból⁷ égetett hamut hamuházakban összegyűjtötték, a következő munkafázis-

⁶ A hamuszírgyártás erdélyi történetének rövid áttekintésére: Jakó 1956, 30–38.

⁷ A feltárt halom szerkezetéből származó faszénminták makroszkópos elemzése keményfára utal, és jól tükrözi azt a kora újkori–újkori folyamatot a Székelyföldön, mely a fenyőfélék térhódításával járt a lombhullatók rovására. Ma a halom több száz méteres körzetében egyértelműen dominálnak a fenyőfélék.

4. ábra. Gyergyóalfalu-Régi fogadóhely. A halom metszetrajza. 1. Sötétszürke humusz, 2. barnásszürke, laza, gyökeres, faszenes, kissé földes hamuréteg, 3. barnásszürke, tömörebb, intenzív faszenes, tiszta hamuréteg, 4. barna, korabeli humuszréteg, 5. vörösesbarna, köves, kavicsos altalaj.

Rajz: Sófalvi András, Botha Zoltán

Fig. 4. Joseni-Régi fogadóhely ('Old Inn'). Cross-section of the mound. 1. Dark grey humus; 2. Brownish-grey, loose, ash layer containing roots, charred wood, and some soil; 3. Brownish-grey ash layer, more compacted and with much charred wood; 4. Brown humus layer from the time; 5. Reddish-brown subsoil with stones and gravel. Drawing: András Sófalvi, Zoltán Botha

5. ábra. Gyergyóalfalu-Régi fogadóhely. A halom feltárt részlete. Fotó: Sófalvi András
Fig. 5. Joseni-Régi fogadóhely ('Old Inn').
The excavated part of the mound.
Photograph: András Sófalvi

ban a hamut kádakban kioldották, kilúgozták, majd a lúgot elpárologtatták és vasüstökben kifőzték.⁸ Esetünkben a technológia egyik köztes fázisáról van szó, a közelben égetett hamu tárolásáról, melyet innen továbbszállítva végezheték a hamuzsír előállítását. A környéken intenzíven folytatott hamuégetés emlékét a Fogadó-kerttől északra található Hamvasok határnév is megőrizte (8. ábra). A tevékenység a Székelyföldön a 18–19. századra ipari méretűvé vált, és főként az üveghuták környékén komoly erdőpusztításokkal járt (Bükszád, Mikóújfalu, Görgényüvegcsűr). A Székelyföld

det bejáró Orbán Balázs nemhiába hívta fel a figyelmet, hogy a hamuzsír-főzést ideje lenne betiltani.⁹ A sóvidéki hamuzsír-főzésről Zsigmond József néprajzkutató külön fejezetet írt, ebben főként a Szováta környéki tanyatelepüléseken és a maroszeői havasok közbirtokán folytatott tevékenységet mutatta be.¹⁰

A hamuzsír vagy kálium-karbonát (K_2CO_3) a szappanfőzés, az üvegyártás és a salétrom előállításának alapanyaga. A háztartási tevékenységekből származó fahamu többnyire elegendő volt a szappanfőzéshez, nagyobb mennyiségben folytatott hamuzsír-főzés az üveghuták szomszédságában fordult elő. A salétrom-készítés hagyományos technológiája során a vízzel feloldott salétromtartalmú alapanyagot felhevítették és hamuzsírral kezelték, majd további tisztítási folyamatok során nyerték ki a tiszta salétromot. A késő középkorban kialakult eljárást Magyarországon a kincstári szervezet irányította, ún. salétromfőző házak keretében, erre szakosodott mesterek irányításával. Az alapanyag kitermelése és begyűjtése egyszerű jobbágyi keresetkiegészítő tevékenység volt.¹¹ Erdélyben a kancellária hatásköre alá tartozó

⁸ MNL II. 456–457.

⁹ Nagy művében több helyen utalt a féktelen erdőpusztításra, például Alsórákoson szemléletesen írta le e tevékenység káros hatásait. Orbán 1868, 207.

¹⁰ Zsigmond é. n.

¹¹ MNL IV. 393–395.

6. ábra. Gyergyóalfalu-Régi fogadóhely. Kerámialeletek a halom alsó szintjéből, 16–17. század.

Fotó, rajz: Sófalvi András

Fig. 6. Joseni-Régi fogadóhely ('Old Inn'). Ceramic finds from the lower part of the mound, 16th–17th centuries. Photographs, drawings: András Sófalvi

kincstári igazgatás külön tisztviselője végezte a központi salétromfőzés irányítását, vagy pedig a szász *comes* vállalta magára bizonyos mennyiségű salétrom előteremtését a fejedelem számára.¹²

A központi irányítású salétromfőzés mellett a források tanúsága szerint helyi mesterek is működtek, akik előállították a salétromot – melyet a puskaporgyártáson kívül a tímárok is felhasználtak – és kereskedők közvetítésével értékesítették. A puskaapor szabadon való forgalmazására egy érdekes 1605. évi történeti eseményt hozhatunk fel: Gyulafi László erdélyi generális csapatától Rácz György zsoldosvezér csellel elkobozott 15 szekényi puskaaporának pótlására Vásárhelyről szereztek új hadianyagot. „Itt a mi a kalmároknál holmi por lón, azt

mind megvevék. Én is Brassóból akkor jöttem vala meg, s hoztam vala, s azt is megvevék töllem is – egy szappanyozó tekenővel vala” – írja Nagy Szabó Ferenc *Memoriáléjában*.¹³

A székelyföldi forrásokot tekintve, a legkorábbi közvetlen adat a salétromkészítésre éppen Udvarhelyszékről való 1614-ből, a Bethlen Gábor idején végzett összeírásban az udvarhelyi polgárok sorában Salétromfőző Péter nevével találkozunk.¹⁴ A ritka név mögött rejlő tevékenységet nyilván már régebb ideje űzte a tiszt polgár. A tűzfegyverek elterjedésével a salétrom készítése és forgalmazása Székelyföldön is mindennapi gyakorlattá vált, nemhiába kísérelték meg Udvarhelyszék nagyhatalmú birtokosai, a Kornisok 1590-ben hatalmuk alá vonni a salétrom forgalmazását.¹⁵ Ekkor a Kornis Farkas udvarhelyszéki főkirálybíró nevében eljáró Fosztó Imre alkirálybíró a szabad salétromeladásban nem tudta Dakó Gergely erdőfülei székelyt megakadályozni. A hadköteles székelyek lőporának, a templomvárak védelmében használt puskaapor és a lófók, főemberek erődített udvarházai hadi-

¹² Trócsányi 1980, 234. Lásd még Kalmár 1971, 153–154.

¹³ *Erdély öröksége* 1993, III. 42. – Az eseményre lásd még Gyulafi Lestár történeti feljegyzéseit. *Erdély öröksége* 1993, III. 56–57.

¹⁴ SzO ú. s. IV. 372.

¹⁵ SzO ú. s. I. 110.

7. ábra. Gyergyóalfalu-Régi fogadóhely. Kerámialeletek a halom alsó szintjéből, 16–17. század.
Fotó, rajz: Sófalvi András

Fig. 7. Joseni-Régi fogadóhely ('Old Inn'). Ceramic finds from the lower part of the mound, 16th–17th centuries. Photographs, drawings: András Sófalvi

anyag-készleteinek¹⁶ alapvető összetevőjét képező salétrom előállításában nyilván nemcsak a helyi, hanem a vármegyéből és Szászföldről beszállított alapanyag is fontos szerepet játszhatott. A szűkszavúan adatolt udvarhelyszéki salétromfőzés jelentőségét viszont egy 17. század végi panaszlevél is megőrizte. A székelyek 1697. július 4-iki, a *gubernium*hoz intézett kérelmének 4. pontja „azon székbe eddig continuáltatott salétrom főzés” gyakorlatán esett sérelmek orvoslását kéri.¹⁷

A felhozott írott források – melyeket a levéltári kutatások során további vonatkozó tárgyú emlékek egészíthetnek ki – tanulságai alapján úgy gondolom, hogy közelebb jutottunk a Só út mentén feltárt hamuház történeti interpretációjához. A 16–17. századi leletekkel keltezett objektum a korabeli hamuzsírgyártás tárgyi relikta, mely a fejedelemség korában végzett helyi salétromfőzés (puskaporgyártás) közve-

tett régészeti bizonyítéka lehet. E kézenfekvő értelmezési lehetőség természetesen további kutatásokat igényel.

Tanulmányomban a kora újkori Erdély gazdaságtörténetének két olyan összetevőjét, illetve mesterségét elemeztem röviden, amelyekről a korabeli Székelyföldön csak szórványos írott adatokkal rendelkezünk. A térképészeti adatok tanulmányozása és a régészeti kutatások értelmezése a régiókat összekötő, havasi területeken haladó, középkori eredetű Só út olyan, eddig

¹⁶ A szentdemeteri, hadászati jól felszerelt Balási-kastély 1629. évi leltárában négy tonna (értsd: hordó – a fogalom jelentésértelmére Benkő Elek hívta fel a figyelmet, köszönet érte) puskapor és négy tonna kénes puskapor közt két zsák salétromot is összeírtak. B. Nagy 1973, 60–69.

¹⁷ EOE XXI. 317.

8. ábra. A Só út a felsősófalvi Fogadó-kert környezetében. 1941–1943 között Észak-Erdélyről készült katonai felmérés. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest.

Jelzet: B XVa 39. Lépték: 1:50 000, 5374. térképszelvény

Fig. 8. The Só út ('Salt Road') near the Fogadó-kert ('Inn Gardens') at Ocna de Sus. Military Survey of Northern Transylvania, 1941–1943. Institute and Museum of Military History, Budapest, Map Collection. Mark: B XVa 39. Scale: 1:50,000, Sheet 5374

nem ismert kísérőjelenségeire és az erdőhasználat speciális formáira világított rá, mint a foga-

dóházak működtetése és közvetve a puskapor egyik alapanyagának előállítására.

IRODALOM

Albert 2006

Albert Ernő: Adatok Gábor Áron ágyúíról. In: *Határvidék, 1762–1918* 2. Szerk.: Demeter Lajos. Sepsiszentgyörgy 2006, 159–184.

EOE

Erdélyi országgyűlési emlékek I–XXI. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest 1875–1898.

Erdély öröksége 1993

Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről III. Tűzpróba, 1603–1616. Cs. Szabó László közreműködésével szerk.: Makkai László. Budapest 1993. (Reprint.)

Jakó 1956

Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és kalini hamuzsír-huta története*. Bukarest 1956.

Kalmár 1971

Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest 1971.

I. katonai felmérés

I. katonai felmérés. Erdély, 1769–1773 között. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára. Budapest. Jelzet: B IXa 1123. Lépték: 1:28 800.

- MNL *Magyar Néprajzi Lexikon* I–V. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest 1977–1982.
- B. Nagy 1973 B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest 1973.
- Négyesi 2014 Négyesi Lajos: Gábor Áron elrejtett ágyúí. In: *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára*. Szerk.: Hermann Róbert – Benkő Levente. Barót–Sepsiszentgyörgy 2014, 272–283.
- Orbán 1868 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* I. Pest 1868.
- Sófalvi 2005 Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből* (The Só Region in the Middle Ages. Chapters from the Medieval History of the Szeklers). Székelyudvarhely 2005.
- SzO ú. s. *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. I–VIII. Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga. Bukarest–Kolozsvár–Marosvásárhely 1983–2006.
- Trócsányi 1980 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980.
- Zsigmond é. n. Zsigmond József: *A sóvidéki erdőgazdálkodás és faipar története*. Kézirat. é. n.

EARLY MODERN AGE INNS AND POTASH HUTS ALONG THE SÓVIDÉK'S SÓ ÚT (THE 'SALT REGION'S SALT ROAD')

András Sófalvi

This economic history study deals with secondary aspects of a mountain route – namely the medieval salt transportation route leading from the Szekler Sóvidék ('Salt Region') to the Gyergyó Basin – for which there is no data in the written sources beyond information available from maps and clues supplied by toponyms.

With the help of cartographical data and archaeological field survey work, the existence of two inns from the late medieval–Principality of Transylvania period could be pointed out and localised halfway along the Só út ('Salt Road'), which is approximately 40 kilometres long. The inns were located a day's journey by oxcart from the salt mines and Gyergyó respectively.

In the course of the archaeological research, the remains of a so-called ash burning hut were uncovered not far from one of the inns. The hut counts as one of the earliest (16th–17th-century) indirect reminders of potash production in the Székely (Szekler) Land region of Transylvania. Potash, the product of this ash burning facility established in a woodland setting, played an important part in glass production, and in the production of saltpetre (nitrate of potassium), a constituent of gunpowder and of greater significance from the second half of the 16th century onwards. During the research work, the craft of ash burning, the different steps of which went undescribed in the local sources, became clear.

The occupation and the craft (inn keeping and, ash burning respectively) mentioned above cast light on hitherto unknown secondary phenomena to do with the Salt Road, which was used to transport salt for centuries, as well as on particular forms of forest use. Also, they indicate, by implication, the intensity of the one-time traffic along the road, and the intensity of the road's use.

15–17. SZÁZADI KÁLYHAELEMEK A GYULAI VÁRBÓL

Szalai Emese

A ma is jelentős Békés megyei település, Gyula a Fehér-Körös bal partján jött létre valamikor a 14. század elején, a 15. századra pedig elérte a mezővárosi szintet.¹ Ugyanebben az időben, a Fehér-Körös alacsony fekvésű, az év nagy részében vízzel borított árterének egyik kisebb szigetén épült fel a vár. Területén a II. világháború után számos régészeti ásatás zajlott, melyek közül az első tudományos igényű munka Parádi Nándor nevéhez fűződik (1956–

1960). E kutatás építéstörténeti eredményeiről egy hosszabb tanulmány született,² a leletanyag feldolgozására azonban mindeddig nem került sor.³ A következőkben az ebből az ásatásból származó, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum raktárában őrzött anyag kályhacsempe- és kályhaszemtöredékeinek⁴ ismertetésére vállalkozom, különös tekintettel arra, hogy ezek a leletek eddig ismeretlenek voltak a szakma számára.

TÖRTÉNETI ADATOK

A vár és a birtok történetére vonatkozóan már számos publikáció napvilágot látott,⁵ ezért itt csak a legfontosabb események összefoglalására szorítkozom. Az erősséggel kapcsolatos első okleveles adatunk 1405-ből származik, amikor egy hatalmaskodás kapcsán Vizközi Benedek és András várnagyokat említik.⁶ Mivel abban az 1403-as adománylevélben, amelyben Zsigmond király Gyulát 42 faluval együtt Maróti János macsói bánnak adományozta, a várról még nem esik szó, építésére valószínűleg csak ezután kerülhetett sor. A fent említett 1405-ös okleveles forrás alapján arra következtethetünk, hogy a vár építése az adományozást követően nem sokkal megindulhatott.⁷ 1476-ban a vár a Maróti család magva szakadtával Mátyás király tulajdonába került, aki 1482-ben fiának, Corvin Jánosnak adományozta azt.⁸

Okleveles adatainkból tudjuk, hogy a herceg a 15. század utolsó évtizedeiben többször is tartózkodott Gyulán, 1492-ben a családi kincstárat is a várban őrizték.⁹ Corvin János 1504. évi halála után özvegye, Frangepán Beatrix örökölte a várat, aki 1509-ben itt tartotta esküvőjét György brandenburgi örgróffal. Beatrix hamarosan bekövetkező halála után, 1510-ben Brandenburgi György II. Ulászló adománya nyomán a vár új tulajdonosa lett.¹⁰

A 16. század első felében az uradalom gyakran cserélt gazdát, majd 1566 augusztusában török kézre került.¹¹ Az ezt követő 129 évben Gyula szandzsákszékhelyként az oszmán közigazgatás egyik fontos központja volt. A török uralom után 1695-ben, hosszas ostromlás után foglalták vissza a keresztény seregek. Az oszmán katonaság 1695 januárjában vonult ki,

¹ Blazovich 1996, 123.

² Parádi 1961–1962.

³ A teljes kerámiaanyag feldolgozására szakdolgozatom keretében került sor (Szalai 2014), a török kori import edényekre vonatkozóan pedig lásd Szalai 2013.

⁴ A közölt leletek leltári számai: 1. *ábra*: 1: 63.124, 2: 63.73.3, 3: 60.127.7–8, 4: 63.3.3, 5: 60.148.4, 6: 60.156.23; 2. *ábra*: 1: 59.7.36, 2: 60.127.20, 3: 59.11.52, 4: 63.42.9, 5: 63.118.18, 6: 63.13.12, 7: 63.30.4, 8: 63.52.6, 9: 63.115.2, 10: 59.8.35, 11: 63.42.8, 12: 63.14.15, 13: 60.128.24; 3. *ábra*: 14: 63.77.1, 15: 59.11.59, 16: 63.44, 17: 63.75.2,

18: 63.42.2, 19: 63.75.1, 20: 60.125.6, 21: 60.159.54, 22: 60.127.10.

⁵ Pl. Scherer 1938; Feld 2000; Blazovich 2007; Havassy 2013; a török korra vonatkozóan: Gerelyes 1989; Gerelyes 1996; Gerelyes 2002.

⁶ Parádi 1961–1962, 137.

⁷ Feld 2000, 260.

⁸ Parádi 1961–1962, 150; Feld 2000, 261.

⁹ Feld 2000, 261.

¹⁰ Parádi 1961–1962, 152; Feld 2000, 261.

¹¹ Káldy-Nagy 1982, 7.

ezzel a vár gyakorlatilag harc nélkül került a császári csapatok kezére. 1700-ban a császári haditanács parancsára megkezdték a vár palánkerődítésének lebontását.¹² Ezután az erősség 1720-ig az aradi várparancsnok igazgatása alá tartozott, majd a gyulai uradalom részben adomány, részben vétel révén Harruckern György udvari tanácsos birtokába jutott.¹³ A 18. század folyamán a vár fokozatosan elvesztette hadászati szerepét, gazdasági célokra alakították át.

Épületében tartották a megyei gyűléseket, és itt helyezték el a megye pénztárát és levéltárát is. Északkeleti részében sörfőző és pálinkaház működött, míg délkeleti részének földszinti helyiségeit börtönként használták.¹⁴ Az épületben a 19. század folyamán uradalmi cselédlakásokat létesítettek. Lakottsága 1905-ben szűnt meg, amikor Almásy Dénes a cselédeket új épületbe költöztette át.¹⁵

KUTATÁSTÖRTÉNET

A tervezett helyreállítással összefüggően a vár területéről 1950 körül elhordták a 18–19. századi használat során felhalmozódott törmeléken felöltési rétegeket. Ekkor az udvarról és a földszinti helyiségekből távolították el a földet, az udvar északkeleti részéről pedig a középkori járósíntet is kitermelték. 1953–1954 során Lükő Gábor régész vezetésével indult meg a várépület kutatása. Az ún. rondella¹⁶ vizsgálata során annak belsejéből és a vár nyugati oldaláról szintén földet hordták el¹⁷ – a munkálatokat egy-egy alkalommal Holl Imre ellenőrizte.¹⁸ A vár déli sarkán álló ötszög alapú tornyot 1954-ben a helyi diákok Kiss István tanár irányításával kiásták, majd visszatemették.¹⁹ Ilyen előzmények után került sor 1956 és 1960 között a vár tudományos ásatására, Parádi Nándor vezetésével.

1964-től az Erdei Ferenc tervei alapján helyreállított épület múzeumként működött, azonban a lapos tetős lefedés miatt jelentkező beázás nyomán az 1980-as évek végén újabb műem-

lék-védelmi munkálatok váltak szükségessé. Az épületet ekkor látták el a ma látható nyeregtetővel, melyek a feltételezhető középkori kialakításnak is jobban megfelelnek.²⁰ Ehhez kapcsolódva 1989-ben kisebb feltárás történt Gerelyes Ibolya és Simon Zoltán vezetésével, az eredményeket egy nagyobb, a váruradalom történetét is feldolgozó kötetben közölték.²¹ 1992-ben újabb, immár kiterjedtebb régészeti munkára került sor Gerelyes Ibolya és Feld István irányításával; ekkor az épület falkutatására és ásatására is lehetőség nyílt. A kutatás eredményeinek rövid összefoglalóját 1993-ban tették közzé.²² A munkálatok 1994-ben folytatódtak, amikor az udvarra néző homlokzatok ajtó- és ablaknyílásainak kutatását végezték el. A falkutatást kiegészítő ásatás során 1995-ben tisztázták az eredeti küszöbszinteket, illetve feltárták az egyes földszinti helyiségek és az udvar addig nem kutatott részeit. 1997-ben a vár tágabb környezetének és északnyugati külső homlokzatának kutatása folyt, s ezek alapján elkészült az erősség középkori építéstörténetének újabb összefoglalása.²³ 2001-ben lehetőség nyílt a vár összes belső terének ásatására.²⁴ 2004-ben a várépület környezetének szondázó ásatása során Feld István és Gerelyes Ibolya vezetésével a belső vár palánkszerkezetű védművének részleteit sikerült feltárni.²⁵ A több éves kutatás eredményeinek segítségével hitelesíteni lehetett Parádi Nándor korábbi megfigyeléseit, valamint pontosítani tudták az építéstörténetet, az így nyert információk pedig nagyban hozzájárultak a vár legújabb, 2005-ben befejeződött harmadik helyreállításához.²⁶

A szoroson vett várépület kutatásain kívül a külső vár területén is zajlottak feltárások. Elsőként Gerelyes Ibolya 1984–1987-ben, az egykori

¹² Gerelyes 1989, 128.

¹³ Parádi 1961–1962, 158.

¹⁴ Parádi 1961–1962, 159.

¹⁵ Parádi 1961–1962, 161.

¹⁶ A várépület északnyugati sarkánál álló kerek ágyútorony, mely a köztudatban helytelenül rondellaként szerepel.

¹⁷ Ásatási jelentés 1956, 2.

¹⁸ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 18. Gy. I., 56. Gy. I.

¹⁹ Ásatási napló 1960, 27.

²⁰ Móga 1993, 141.

²¹ Gerelyes 1996.

²² Feld 1993.

²³ Feld 2000, 260.

²⁴ Dokumentáció az Országos műemléki tervtárban.

²⁵ Gerelyes – Feld 2005.

²⁶ Bővebben erről: Feld 2005. A gyulai vár építéstörténetét jelen kötetben Feld István tanulmánya tárgyalja.

Almásy-kastély parkjában végzett munkáját kell megemlíteni, melynek során a külső vár palánkjának egy szakasza és dzsámijának alapozása került felszínre.²⁷ 2000-ben Feld István és Gerelyes Ibolya vezetésével a törökök által emelt, majd később a barokk kastély komplexumába foglalt kaputornyot vizsgálták.²⁸ Ezután már csak egy kisebb előzetes feltárássra került

2007-ben, a külső vár délkeleti sarkán, a várfürdő bővítésével kapcsolatosan. Ekkor a már korábban megfigyelt palánkfalnak egy további szakasza került elő.²⁹ Az elmúlt években Gere László végzett ásatásokat a kastély belső helyiségeiben, valamint Liska András kutatásai nyomán a palánkfal vonalát, szerkezetét sikerült pontosítani.

PARÁDI NÁNDOR ÁSATÁSAI

Ahogy az épület kutatástörténetének áttekintéséből is kiderült, a Parádi Nándor vezette ásatás megkezdésekor a terület már nem volt érintetlen; az 1950-es években több alkalommal került sor tudományos célú és kevésbé szakszerű földmunkákra is. A Parádi által elvégzett kutatás megítéléséhez mindenekelőtt fontos tisztában lennünk egy alapvető körülménnyel, mely jelentősen behatárolta a lehetőségeket: a kutatás a műemléki helyreállítást előzte meg, tárgya tehát maga az épület – annak építéstörténete, szerkezete – volt. Az ásatás végig a kivitelezési munkákkal párhuzamosan, sokszor annak alárendelve folyt, következésképpen pontosabb rétegtani megfigyelésekre számos esetben nem is nyílt mód. A kutatási naplóból arról értesülünk, hogy a munkálatok még Parádi érkezése előtt megindultak,³⁰ a feltárással és a kivitelezés összehangolásának hiányosságaira pedig később jelentéseiben is többször panaszt tett.³¹ Ebből adódóan a fennmaradt leletanyag legnagyobb része nem rendelkezik rétegtani adatokkal, s így csak szórványként értékelhető. A pontosabb korhatározást az

épület folyamatos újkori és modern kori használatából adódó bolygatások is nehezítik: a várhoz hozzáépített 18–19. századi épületalapozások mellett különféle beásásokkal és planírozásokkal is számolnunk kell. Ezen túlmenően veszteségek az ásatás során is történtek. Az építkezéshez ásott meszesgödörök által okozott károk mellett³² több alkalommal jelentős mennyiségű földet hordtak el az épület környezetében – 1959 novemberének folyamán földkitermeléssel járó tereprendezésről értesülünk, mely az épület északkeleti és északnyugati oldalát érintette,³³ 1960-ban pedig az ásatással párhuzamosan zajló, folyamatos földkitermelésről tudósít a napló.³⁴ Végezetül meg kell említeni, hogy részben az ásatás ideje alatt, részben annak befejezése után a kutatott területek közötti részen szintsüllyesztést végeztek, melynek során ugyancsak kerültek elő leletek. A fent leírt körülményekből adódóan sajnos a kályhaelemek esetében sem volt lehetőség a tipológiai úton kijelölt időkeretek pontosítására, vagy az egyes kályhák egykori helyének meghatározására.

KÁLYHACSEMPÉK

A késő középkori rezidenciák egyik jellegzetes lelettípusát a fűtőberendezések elemei, ezen belül is a reprezentatívabb megjelenésű kályhacsempék alkotják. Darabjaik minden nagyobb uralkodói központban szép számmal képviseltetik magukat, ugyanakkor az arisztokrácia

lakóhelyeül szolgáló várak és kastélyok anyagában is rendre találkozhatunk velük. Éppen ezért szokatlan, hogy Gyuláról – a Parádi Nándor-féle ásatási anyagban – feltűnően kevés, alig több, mint 20 kályhacsempé-töredék ismert.

²⁷ Gerelyes 1989, 133–139; Gerelyes 1996.

²⁸ Feld – Gerelyes 2001.

²⁹ *RégKut* 2007 (2008) 222. (Feld I.).

³⁰ Ásatási napló 1956, 1.

³¹ Ásatási jelentés 1956, 2; Ásatási napló 1957, 11, 13.

³² Ásatási napló 1957, 18; Ásatási napló 1960, 77.

³³ Ásatási napló 1959, 57.

³⁴ Ásatási napló 1960, 6–8, 15. A szintsüllyesztés vonala az összesítő alaprajzon látható.

1. ábra. Gyula, vár. Kályhacsempetípusok. Fotó, rajz: Szalai Emese
 Fig. 1. Gyula, castle. Types of stove tiles. Photographs, drawings: Emese Szalai

Ezeket anyaguk, megformálásuk és díszítésük alapján négy csoportba lehetett sorolni.³⁵

Az első csoport hét töredékének jellegzetesége a homokkal finoman soványított, vörösre égetett agyag, a hátoldal dongás kialakítása és a zöld színű máz alkalmazása (1. ábra 1–2). Az erősen tagolt keretre fonódó növényi indáknak pontos párhuzama nem ismert, jellegükben azonban a késő gótikus, lovagalakos kályha négyzetes csempéinek megoldására emlékeztetnek. A mintázat mellett a rokonságot igazolja az anyag- és mázszín, valamint az engobe alkalmazása is.³⁶ A töredékek között csak egy darab van, melyből a mintázat belső részére következtethetünk: ezen szintén ornamentikus, növényi szárat és leveleket imitáló díszítményt találunk. Ez, a szár hajlásának vonala alapján a középen elhelyezett fő motívum körül, kör alakban futtatott, ami a pikkelyszerű felületkialakítással együtt a lovagalakos kályha pelikános csempéjének a sajátossága.³⁷ A másolat körének Békés megyei jelenlétét a nagymágocsi³⁸ és gerlai leletek³⁹ már korábban jelezték, a gyulai darabok pedig a típus széles körben való elterjedésének újabb bizonyítékát szolgáltatják.⁴⁰

A pelikános csempe előfordulási helyeit áttekintve megállapíthatjuk, hogy az kivétel nélkül a 15. század második felében állított kályhákon jelenik meg.⁴¹ Gyula esetében így kézenfekvő lenne a kályha felállítását az uradalmat 1482–1504 között birtokló Corvin Jánoshoz kötni, aki mind anyagi lehetőségei, mind pedig származása, kapcsolatai révén ideális megrendelőnek tűnhet. Így a kályha elkészültét a 15. század végére, a 15–16. század fordulójára tehetnénk. Ha figyelembe vesszük a többi, Békés megyéből ismert, lovagalakos

hatást mutató csempét, megállapíthatjuk, hogy a gyulai darabok azoknál jóval kidolgozottabbak. Így a gerlai darabok 16. század első felére való datálása megerősíteni látszik a gyulaiak korábbi keltezését. Mivel az összes darab szórványként, vagy az újkorban bolygatott rétegből került elő, lebontásának időpontját nem lehet meghatározni.

A következő három csoportba sorolt töredékek jellegük alapján valószínűleg az Alföldön széles körben elterjedt és alaposan kutatott, ún. népies csoport újabb darabjai lehetnek. Közös jellemzőjük a máz hiánya mellett az egyszerű, általában növényi jellegű geometrikus díszítés. A második csoportot három, homokkal soványított, redukált égetésű, dongás hátlappal ellátott darab alkotja (1. ábra 3). Két töredék sarkán rozettával díszített, a harmadikból csak a dongás hátrész maradt meg. Pontos párhuzamuk nem ismert. A harmadik csoportba egyetlen kisméretű, homokkal soványított, vörösre égetett, plasztikus háromszögekkel díszített töredék tartozik (1. ábra 4), melyhez hasonló darab Pécskáról (Pecica, Románia) került az aradi múzeum gyűjteményébe. A töredéket közlí a 15–16. századra keltezték.⁴² Mivel ez is igen kisméretű, a teljes csempére vonatkozóan nem szolgál további adatokkal. A negyedik csoportba 13 igen hasonló, nagyméretű csempe került (1. ábra 5–6). Fő jellegzetességük a durvább soványítású, vörösre égetett, engobe-réteggel vastagon bevont agyag és a lapcsempék 4–5 cm-es vastagsága. 11 darabot csillag, kettőt pedig nehezen kivehető indás kompozíció díszít. A csempék robusztussága, valamint 20–21 cm-es oldalhosszúsága nagyobb méretű kályhát sejtet. Párhuzamát ezeknek sem ismerem.

KÁLYHASZEMEK ÉS TAPASZTÁSTÖREDÉK

A kályhacsempéknél jóval nagyobb mennyiséget képviselnek a kályhaszemek, amelyeket két fő csoportra lehetett osztani: az alföldi falvak, mezővárosok leletanyagából jól ismert bögrés szemeskályha és az ún. török típusú kályha elemeire.

A bögrés kályhák az Alföld egészén elterjedtek: nyugat felé a Dunántúl keleti széléig, északon az Északi-középhegység vonaláig, keleti irányban pedig egészen Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia) térségéig.⁴³ A kályhákba épített szemek kialakítása az egész területen

³⁵ Összesen 26 töredék került elő.

³⁶ Holl 1958, 252.

³⁷ Holl 1998, 154, Abb. 19.

³⁸ Szatmári 1985.

³⁹ Holl 2002, 22.

⁴⁰ Térképre vetítve: Holl 1998, 185, Abb. 43.

⁴¹ Holl 1998, 178.

⁴² Hurezan – Szatmári 1998, 438, 2. kép 8.

⁴³ Sabján 2002, 59.

2. ábra. Gyula, vár. Kályhaszemp típusok. Fotó, rajz: Szalai Emese
 Fig. 2. Gyula, castle. Types of stove insets. Photographs, drawings: Emese Szalai

egységesnek mondható.⁴⁴ Az egy kályhán belül előforduló típusok közül Gyulán legnagyobb mennyiségben a bögre alakúak kerültek elő: az ismert 233 darab közül 133 mutatott ilyen formát, ami 57%-ot jelent. Formájukat tekintve teljesen egységesek: szűk fenékrészük fölött hirtelen kiszélesednek, peremük belső részét jellegzetes horony tagolja (2. ábra 1–2). Anyaguk szerint két csoportra oszthatóak: a többségében fehér anyagú, apró kavicsos soványítású szemek mellett egyharmad arányban finom, homokos soványítású, vörösre égetett darabok is előfordulnak.⁴⁵ A bögre alakú kályhaszemek dominanciáját figyelhetjük meg a hódmezővásárhelyi anyagban is, itt azonban kizárólag vörösre égetett darabok kerültek elő.⁴⁶ Ezeket közlőjük a helyi fazekasok termékének tartja.⁴⁷ Más a helyzet azonban a fehér agyagból készült példányokkal, melyek biztosan nem tekinthetők a környék fazekastermékeinek. Készítési helyük meghatározásához meg kell vizsgálnunk a fehérre égő tűzálló agyag nyersanyag-lelőhelyeit: a Földtani Intézet 19. század végi kutatásai alapján ilyenek az Alföldet körülfogó helységek területén fordulnak elő.⁴⁸ A gyulai leletanyagban nagy számban előforduló, a kályhaszemekkel egyező anyagú, vörös festéssel díszített edények párhuzamaik alapján a Nagyvárad melletti Körösrév (Vadu Crişului, Románia) településen készültek, így nagy valószínűséggel ezt tarthatjuk a kályhaszemek előállítási helyének is.⁴⁹

A bögre alakú kályhaszemek formai változatának tekinthetjük azt a 11, fehér anyagú darabot is, melynek fenék fölötti, kiszélesedő része élben török meg (2. ábra 3). Hasonlóképpen formai változatnak tekinthetőek a virágkehely alakú szemek, melyek pereme ívesen kihajlik, és belső oldaláról hiányzik a horony (2. ábra 4). Ez a változat a gyulai külső várból is ismert.⁵⁰ Néhány esetben a perem egészen a vízszintesig kihajlik, és a török típusúakhoz hasonlóan körgyűrűvel tagolt, illetve belső részük mázzal borított (2. ábra 5). Bár Sabján Tibor elveti azt az elméletet, mely szerint a bögre alakú szemek török hatásra jelentek meg a 16. század folyamán,⁵¹ ez a változat véleményem szerint mégis a török típusú kályhaszemek ismeretében készülhetett. Így nem zárnam ki annak a lehetőségét, hogy az eredeti darabok mintájára magyar kézművesek is gyártották a tárgytypust.

Sabján Tibor meghatározása alapján a bögre alakú kályhaszemek változatának tekinthetőek

a tányér alakú szemek, melyek mérete többnyire megegyezik a bögrék peremátmérőjével. Díszítésük igen nagy változatosságot mutat, így valószínűleg egy-egy kályhán belül is többfélélet használtak fel belőlük.⁵² Mivel Gyulán egyetlen sarokelem sem került elő, valószínűleg a sarkokon, ahol a mélyebb szemek fenékrésze már összeért volna – a visegrádi⁵³ vagy a bátaszéki⁵⁴ kályhához hasonlóan – ezeket a lapos szemeket helyezték el. Összesen 18, többségében ép példány ismert Gyuláról, fehérek vagy halvány rózsaszínűek, átmérőjük 10 cm körül mozog. Díszítésük változatos, de alapjában két típusba sorolható: az egyszerűbb darabokat csak korongolt bordákkal látták el (2. ábra 6–7), míg a bonyolultabbakat ujjbenyomkodással, bevagdosással virágszerűvé alakították. Utóbbiakon többször is előfordul a vörös színű festés (2. ábra 8–12).

A kályha felső részét díszíthették azok a hagyma alakú szemek, amelyeknek csupán három töredéke került elő (2. ábra 13). Ezek mind finoman soványított, vörösre égetett agyagból készültek, és teljesen díszítetlenek. A fentiekén kívül az anyagban nagyobb mennyiségben fordulnak elő tál alakú kályhaszemek, amelyek ugyan gyakran együtt kerülnek elő a többi típusal, de egyazon kályhához való tartozásuk nem bizonyított.⁵⁵ Az 50 töredék között csupán egy olyat találunk, melynek a szája háromszögletű (3. ábra 16), a maradék mind négyzetesre alakított. Ezek között a bögre alakúakhoz hasonló megoszlásban találunk fehérre, illetve vörösre égetett példányokat. Jellemző díszítményük a kályhaszem belsejében, a kör átmetszetű alsó és a négyzetes felső rész határán körbefutó plasztikus borda benyomkodása, bevagdosása (3. ábra 15). Egy esetben a belső oldalon befésült hullámvonalak láthatóak. A hagyma és tál alakú szemek igen töredékesek, így átlagos

⁴⁴ Sabján 2002, 60.

⁴⁵ Hasonló arányokat figyelt meg Gerelyes Ibolya is a külső vár anyagában: Gerelyes 1996, 122–123.

⁴⁶ Csányi 2010, 244–247.

⁴⁷ Csányi 2010, 247.

⁴⁸ Kresz 1960, 303.

⁴⁹ A körösrévi műhelyközpontról bővebben lásd Szalai 2014.

⁵⁰ Gerelyes 1996, 97, XXIX. tábla 6.

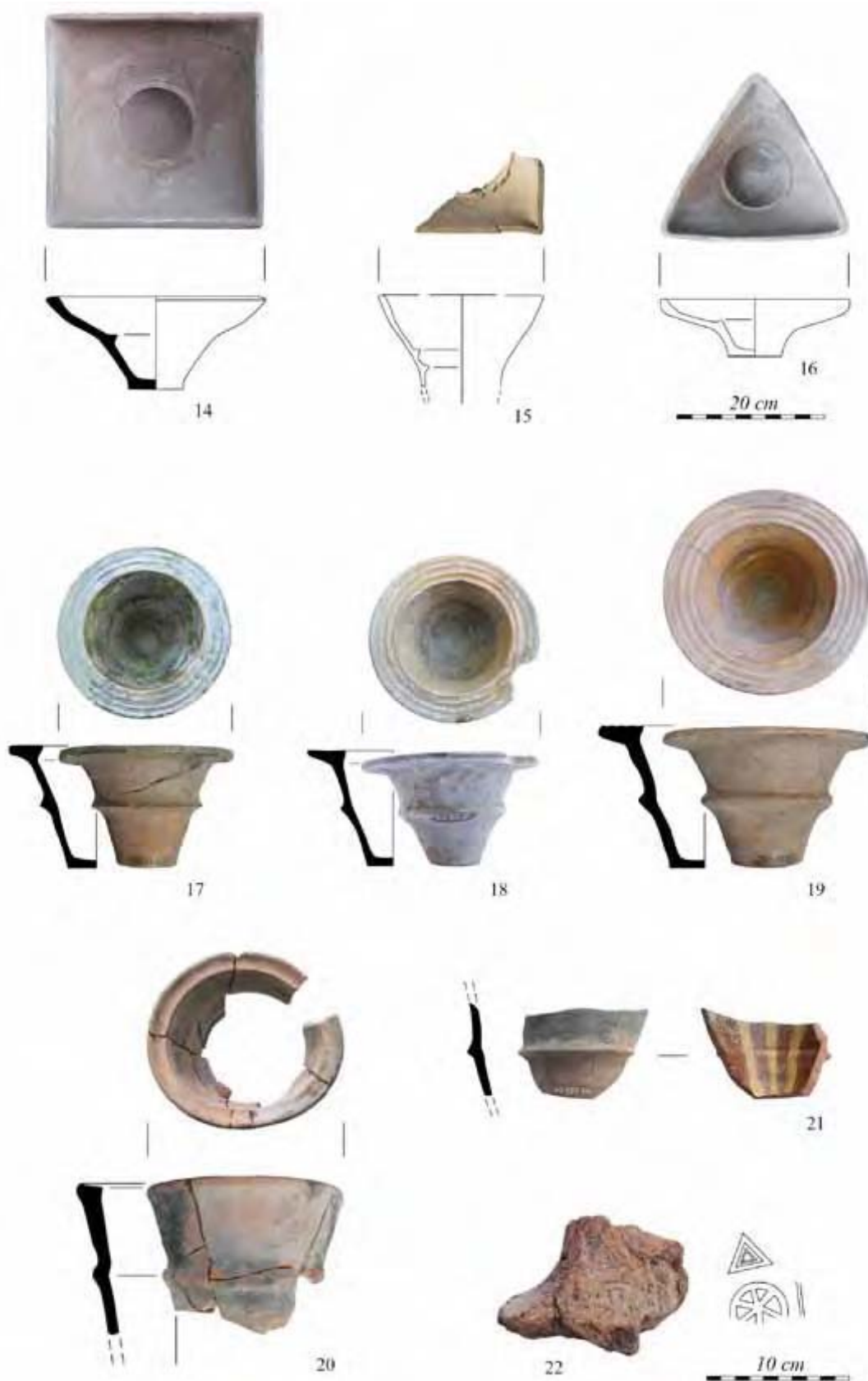
⁵¹ Sabján 2002, 69.

⁵² Sabján 2002, 62.

⁵³ Kocsis – Sabján – Tóth 2006, 111.

⁵⁴ Pusztai 2002, 295, 3. ábra.

⁵⁵ Sabján 2002, 64.

3. ábra. Gyula, vár. Kályhaszemtípusok és tapasztástöredék (22). Fotó, rajz: Szalai Emese
 Fig. 3. Gyula, castle. Types of stove insets and a fragment of clay stove fabric (22).
 Photographs, drawings: Emese Szalai

méreteiket nem lehetett megállapítani. A négyzetes peremű, tál alakú kályhaszemeknél körülbelül 8 cm-es fenékátmérő és 20 cm-es oldalhosszúság mérhető.

A bögrés szemeskályhák jelenlegi tudásunk szerint az Alföldön a 15. század második felében váltak népszerűvé, és a 17. század folyamán is készültek.⁵⁶ A hódmezővásárhelyi adatok alapján a Dél-Alföldön a török hódoltság ideje alatt végig használatban voltak, és csak a visszafoglalást követően váltották fel őket az újabb típusok.⁵⁷ A visegrádi vár és a bátaszéki palánk hasonló leleteiből⁵⁸ már a török korban emeltek kályhákat, keltezésüket így Gyula esetében sem szűkíthetjük le az 1566 előtti időszakra.

A kályhaszemek második nagy csoportját a török típusú kályhákhoz köthető elemek alkotják, melyek elsősorban ott kerülnek elő, ahol a hódítók hosszabb ideig tartózkodtak.⁵⁹ Bár hazánkban a „török típusú” fűtőalkalmatlanság a hódoltság idején jelent meg, azokat a balkáni, és nem a kis-ázsiai török népesség terjesztette el. Törökország területén ugyanis a 19. század előtt nem használtak kályhákat, helyette falba süllyesztett tűzhelyek és parázstartó tálak szolgálták a lakóterek felfűtésére.⁶⁰ A budai Vízivárosból ismert régészeti adatok alapján a kályhák négyzetes alsó tömbjén nyolcszögletű felső rész ült, melyet kupolával zártak le. A kályhák U alakban csatlakoztak a falhoz, tehát kívülről fűtötték őket. Balkáni párhuzamok alapján téglából készült lábazatra épültek, amely enyhén kiugrott az oldalfal síkjából.⁶¹ Az ásatási anyagból ismert kályhaszemek igen nagy formai és méretbeli változatosságot mutatnak, belső oldalukat minden esetben zöld vagy sárga máz

borítja. A különböző méretű és színű szemeket egy-egy kályhán belül is vegyesen építették be.⁶² Az eddig felszínre került leletanyag alapján két alaptípusuk különíthető el: a keskeny peremű, mély és a szélesebb peremű, sekélyebb szemek. Utóbbiakat a kályha sarkain helyezték el, ahol a mélyebb szemek alja már összeért volna.⁶³

A Gyuláról ismert 27 török típusú kályhaszem között csak a mély változat azonosítható biztosan. Mindegyik jól iszapolt, homokos soványítású, vörösre égetett agyagból készült, peremátmérőjük 10-15 cm között mozog, mélységük átlagosan 7,5-8 cm. Különlegességüket a mázazás adja: sárga és zöld változatban is előfordul folytatott technikával készített darab, mely nyilvánvalóan dekoratív célokat szolgált (3. ábra 17, 21). Ugyanakkor feltűnő négy esetben a máz hiánya – eddigi ismereteink szerint a beépített szemeket mindig mázazták, így elképzelhető, hogy félkész, vagy rontott darabokról van szó (3. ábra 20). A gyulai sárga mázas példányok cáfolják továbbá azt a megfigyelést, mely szerint ez a szín csak a sekélyebb típus példányainál jelenik meg.⁶⁴ A török típusú kályhaszemek Gyula szűkebb környezetében a külső várból,⁶⁵ Szolnokról⁶⁶ és Szegedről ismertek.⁶⁷

A kályhaelemek között a szemek mellett fennmaradt egy tapasztástöredék is (3. ábra 22). Ez a rajta látható lenyomat alapján biztosan a török kályhához tartozott, ugyanis a 12,5 cm-es peremátmérővel rendelkező darabok pontosan beleillettek. Különlegessége, hogy bepecsételt kör és háromszög alakú motívummal, valamint vörös festéssel díszítették, melyre tudtommal más lelőhelyekről nincs példa.

ÖSSZEFOGLALÁS

A teljes feldolgozott leletanyagot tekintve a 72%-ot képviselő edények mellett 22%-ban találunk kályhaelemeket, és további 6%-ot tesznek ki az egyéb használati tárgyak. A keresztény fazekasok termékein belül feltűnő a fehér anyagú darabok magas aránya (kb. 80%).

A bögrés kályha elemeinek kiemelkedő mennyisége (kb. 260 kályhaszem) mellett jóval kisebb számban fordulnak elő a török típusú kályhaszemek (mindössze 27 darab). Úgy tűnik, a hódoltság ideje alatt is inkább a helyi hagyományú kályhákat használták.

⁵⁶ Sabján 2002, 71.

⁵⁷ Csányi 2010, 249.

⁵⁸ Sabján 2002, 67; Pusztai 2002, 294–296.

⁵⁹ Sabján – Végh 2002, 284.

⁶⁰ Sabján – Végh 2002, 287.

⁶¹ Sabján – Végh 2002, 282.

⁶² Sabján – Végh 2002, 283.

⁶³ Sabján – Végh 2002, 278.

⁶⁴ Sabján – Végh 2002, 284.

⁶⁵ Gerelyes 1996, 97, XXIX. tábla 5.

⁶⁶ Kovács 1984, 44.

⁶⁷ Hancz 2006, 40.

IRODALOM

- Blazovich 1996 Blazovich László: *A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Dél-Alföldi Évszázadok 9.* Szeged 1996.
- Blazovich 2007 Blazovich László: *Város és uradalom. Tanulmányok és források Gyula XV–XVI. századi történetéből.* Gyulai Füzetek 16. Gyula 2007.
- Csányi 2010 Csányi Viktor: Dél-alföldi régészeti adatok Sabján Tibor kályha-rekonstrukciós kísérleteihez (Archaeological data in the southern part of the Great Plains /Dél-Alföld/ as an addition to Tibor Sabján's tentative oven reconstructions). *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 22 (2010) 243–253.
- Feld 1993 Feld István: Újabb régészeti kutatás a gyulai várban. *Műemlékvédelem* 37 (1993) 146–156.
- Feld 2000 Feld István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. *Dél-Alföldi Évszázadok 13.* Szeged 2000, 257–280.
- Feld 2005 Feld István: Az (újra) helyreállított gyulai vár. *Műemlékvédelem* 49 (2005) 189–196.
- Feld – Gerelyes 2001 Feld István – Gerelyes Ibolya: Gyula, az Almásy-kastély kaputornya. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001, 220–221.
- Gerelyes 1989 Gerelyes Ibolya: A gyulai külső vár a visszafoglalás korában és a 17–18. század fordulóján. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában.* Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. *StAgr* 9. Eger 1989, 127–141.
- Gerelyes 1996 Gerelyes Ibolya: Török építkezések Gyulán. In: Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya: *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez.* Gyulai Füzetek 8. Gyula 1996, 101–124.
- Gerelyes 2002 Gerelyes Ibolya: Gyula a török korban. In: *A hódoltság régészeti kutatása.* Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hung* 3. Budapest 2002, 163–170.
- Gerelyes – Feld 2005 Gerelyes Ibolya – Feld István: A gyulai külső vár 2004. évi ásatása. *Castrum* 1 (2005:1) 100–101.
- Hancz 2006 Hancz Erika: A szegedi vár kerámiaanyaga a török korban. *Castrum* 4 (2006:2) 31–46.
- Havassy 2013 Havassy Péter: *A gyulai vár és uradalma.* Budapest 2013.
- Holl 1958 Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz, 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts). *BudRég* 18 (1958) 211–300.
- Holl 1998 Holl, Imre: Spätgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropäische Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein böhmischer Ofen am Ende des 15. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 50 (1998) 139–214.

- Holl 2002
Holl Imre: Középkori kályhacsempék: egy 120 éves kutatási terület. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről / Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete*. Szerk.: Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 11. Gyula 2002, 7–30.
- Hurezan – Szatmári 1998
Hurezan, G. Pascu – Szatmári Imre: Az aradi múzeum késő középkori kályhacsempé- és kályhaszemgyűjteménye (Die spät-mittelalterliche Ofen- und Topfkachelsammlung des Museums von Arad). *MFME – StudArch* 4 (1998) 275–296.
- Káldy-Nagy 1982
Káldy-Nagy Gyula: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10. Békéscsaba 1982.
- Kocsis – Sabján – Tóth 2006
Kocsis Edit – Sabján Tibor – Tóth Boglárka: A visegrádi fellegrvár középkori és törökkori szemeskályhái. In: *A visegrádi fellegrvár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád 2006, 104–123.
- Kovács 1984
Kovács Gyöngyi: *Török kerámia Szolnokon* (Turkish Pottery from Szolnok). Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok 1984.
- Kresz 1960
Kresz Mária: Fazekas, korsós, tálás. Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához (Potter, jugmaker, dishmaker. Some contributions to the research and comparison of Hungarian pottery works). *Ethnographia* 71 (1960) 297–379.
- Móga 1993
Móga Sándor: A gyulai vár második helyreállítása. *Műemlékvédelem* 37 (1993) 139–145.
- Parádi 1961–1962
Parádi Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. *MMűvéd* 3 (1961–1962) 135–165.
- Pusztai 2002
Pusztai Tamás: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hung* 3. Budapest 2002, 289–298.
- Sabján 2002
Sabján Tibor: Bögrés szemeskályhák az Alföldön. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről / Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete*. Szerk.: Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 11. Gyula 2002, 57–72.
- Sabján – Végh 2002
Sabján Tibor – Végh András: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hung* 3. Budapest 2002, 267–288.
- Scherer 1938
Scherer Ferenc: *Gyula város története* I. Gyula 1938.
- Szalai 2013
Szalai Emese: Keleti import áru a törökkori Gyuláról (Oriental import goods from the Ottoman-period Gyula). In: *Fiatalközépkor régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete / Study Volume of the 4th Conference of Young Medieval Archaeologists*. Szerk.: Varga Máté. Kaposvár 2013, 159–172.

- Szalai 2014 Szalai Emese: *A 15–17. századi fazekasság emlékei a gyulai várból*. MA szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2014.
- Szatmári 1985 Szatmári Imre: Későközépkori kályhacsempék Nagymágocsról. *AASzeg Supplementum* 5 (1985) 55–77.

STOVE TILES (15TH–17TH CENTURIES) FROM GYULA CASTLE

Emese Szalai

During Nándor Parádi's excavations at Gyula Castle (in Békés County, southeast Hungary) between 1956 and 1960, approximately 270 ceramic fragments came to light that could be linked to a stove or stoves. Among these, types of stove insets associated with stoves featuring beaker-shaped insets that were well known from other sites on the Great Hungarian Plain made up the greatest proportion. So-called Ottoman-type stove insets and stove tiles were recovered in much smaller quantity.

Originating from a total of 26 tiles, the tile fragments may be grouped into two main types: 1) pieces of pelican-depicting tiles from a knight-figure stove or stoves perhaps linkable to John Corvin (1482–1504) that are characterised by red fabric, white engobe, and green glaze (the tiles were copies of the Buda pelican tile type) and 2) fragments belonging, on the basis of their design, to the folk category (16th–17th centuries). Within this second-mentioned group, three different patterns are encountered: rosettes, which decorate the reduction-fired pieces; triangles, which decorate one small fragment; and a large flat tile decorated with a kind of geometrical plant design.

The stove insets can likewise be divided to two major groups: 1) elements of the beaker-like insets found in stoves with insets encountered on the Great Hungarian Plain (from the 15th century to the 17th century) and 2) elements of stoves of Ottoman type (1566–1695). The first group contains a very high number of beaker-like stove insets, but fewer representatives of the plate-, onion-, and dish-shaped inset types; the fabric of two thirds of these insets is clay thinned with gravel and white after firing while that of one third is clay thinned with sand and red after firing. No glaze could be observed on any of the fragments, but some of the plate-shaped insets had been decorated with red pigment. As well as 27 insets of uniform size from the Ottoman-type stove or stoves, a piece of stucco from such a stove also survived. The insets had been coated with green or yellow glaze, and in some cases the poured glaze technique known from footed dishes had also been used, for purposes of decoration.

MALMOK A VÁROSBAN. AZ ENERGIATERMELÉS TOPOGRÁFIÁJA NÉGY VÁROSBAN AZ IPAROSODÁS ELŐTT*

Szende Katalin

MALMOK ÉS TÖRTÉNELEM: LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK

A malmok jelentették az iparosodás előtti Európa legfontosabb energiatermelő szerkezeteket. A korban rendelkezésre álló erőforrások szinte teljes skáláját hasznosították az emberi és állati izomerőtől a víz és a szél erejéig. Még szélesebb volt azoknak a céloknak a köre, amelyekre a malmokat használták, a gabona őrlésétől a textil-, fém- és papírgyártásban alkalmazott különféle ipari eljárásokon keresztül a bányászati alkalmazásokig. Mielőtt az esettanulmányként elemzett példákra rátérnék, érdemes röviden számba venni, hogy a nemzetközi és a magyar történeti kutatás eddig milyen formában foglalkozott a malmok sokrétű szerepével. Nem teljes körű historiográfiai áttekintést szeretnék nyújtani – ez amúgy is szétfeszítené egy tisztelgő tanulmány kereteit –, hanem azokat a kutatási irányzatokat és főbb kérdéseket vázolom csak, amelyek ismeretében a későbbiekben javasolt módszertani megközelítés elhelyezhető és értelmezhető.

A malmok felépítése és biztonságos üzemeltetése komoly technikai kihívást jelentett, így egyáltalán nem meglepő, hogy a malmok történetével kapcsolatos legkorábbi kutatások a technikatörténetre összpontosítottak. A még álló épületek és szerkezetek, valamint leírások és ábrázolások alapján a berendezések felépítését és a hozzájuk tartozó vízepítészeti megoldásokat tanulmányozták. Az egyik legfontosabb korai munka, a négykötetes *The History of Corn Milling* ezt a megközelítést képviseli. A későbbi hasonló jellegű munkák a malmok határfokát és őrlési teljesítményét is bevonták a vizsgálatba.¹ A malmok technológiai fejlődését társadalmi kontextusba helyezte Lynn White Jr. *Medieval Technology and Social Change* című munkája, amely Jean Gimpel *The Medieval Machine* című

kötetéhez hasonlóan a technológiai innováció szerepét állítja a középpontba. Mindkét szerző azt az álláspontot képviseli, hogy a malmok tömeges megjelenése a java középkorban a 18. századi ipari forradalomhoz hasonló áttörést hozott. Az egyik legfontosabb technikai újítás a bütykös tengely volt, amely a vízszintes forgás és a függőleges irányú mozgás (kalapácsütések sorozata) közötti átvitelt tudja biztosítani, és ezáltal a malmokat a legkülönbözőbb ipari célokra is felhasználhatóvá tette.² A magyar kutatásban ezekkel a technológiai kérdésekkel elsősorban Károlyi Zsigmond és Endrei Walter foglalkozott.³ Habár az újabb régészeti kutatások bizonyos mértékig kétségbe vonják a középkori malmok forradalmian újító jellegét, a technikatörténészek továbbra is előszeretettel foglalkoznak leírásukkal és dokumentálásukkal. Ezt azonban általában nem kapcsolják össze a malmok elhelyezkedésének kérdésével.

A malmok létesítése, birtoklása és működtetése jogtörténeti szempontból is számos kérdést vet fel, nem utolsósorban azért, mert (főleg a

* A tanulmány az NKFI Magyar Várostörténeti Atlasz K 116594 projektjének, valamint az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) támogatásával készült, kis mértékben eltérő angol nyelvű változata megjelenik: Mills and towns: Textual evidence and cartographic conjectures from Hungarian towns in the pre-industrial period. In: *Extra muros. Vorstädtische Räume im Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Hrsg.: Uhrmacher, Martin – Thewes, Guy. Köln–Wien [2018].

¹ Bennett – Elton 1898–1904. A technológiai kérdésekkel elsősorban az első két kötet foglalkozik. Reynolds 1983, 47–123.

² White 1962, 80–88; Gimpel 1976.

³ Károlyi 1960; Endrei 1978.

vízimalmok esetében) olyan erőforrások hasznosítását tételezi fel, amelyek nem kizárólag az adott malom tulajdonosának fennhatósága alatt álltak. A malmokra vonatkozó forrásanyag jelentős része éppen ennek a gyakran vitatható jogi helyzetnek köszönheti a létrejöttét. A malomcsatornák vagy újabb malmok által a szomszéd malmában vagy a környező földekben okozott károk ugyanis évtizedekig tartó pereskedéshez vezethettek, amelynek során esetenként szakértők bevonására és az érintett szerkezetek leírására is sor került. Az új telepéseknek adott kiváltságlevelék is gyakran tartalmazták malmok létesítésének előjogát a szóban forgó területeken. Jogi és társadalomtörténeti szempontból is lényeges kérdés volt a földesúri őrlési kényszer megléte és monopólium jellegű alkalmazása.⁴ A malmokkal kapcsolatos vitákat gyakran szokásjogi alapon rendezték, amelyet idővel írásos jogszabályokba foglaltak. A magyar kutatásban ennek a jelenségnek a legalaposabb elemzését Tringli István végezte el,⁵ a téma még részletesebb feldolgozását Vadas András folyamatban levő munkájától várhatjuk.⁶ A jogtörténeti megközelítés a városok szempontjából is fontos és releváns, mert a jogszabályok ismerete magyarázatot ad arra, hogy milyen elveket követve intézték a peres ügyeket, a perek anyaga pedig topográfiai és technikai szempontból is hasznos adatokkal szolgál.

A lehetséges megközelítések közül a gazdaságtörténet hozta a legtöbb újdonságot és keltette a legtöbb vitát a törekvéssel, hogy a malmok szerepét a középkori gazdaság rendszerében meghatározza. Az 1930-as évektől alapvető tanulmányok sora jelent meg, amelyek a vízimalmok és a mezőgazdasági termelés egymásra gyakorolt hatását igyekeztek tisztázni: azért volt-e szükség a malmokra, hogy a meg-

növekedett mennyiségű termést fel lehessen dolgozni, vagy a malmok segítségével akartak-e munkaerőt felszabadítani ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelés volumene növekedhessen?⁷ A malmok termelékenységének meghatározására tett kísérletek demográfiai kérdéseket is felvetettek, mint például: hány személy ellátását tudta egy-egy malom biztosítani? Hozzájárult-e a technikai fejlődés, a jobb minőségű liszt előállításának lehetősége ahhoz, hogy egységnyi földterület nagyobb népességet tarthasson el?

A termelékenység növekedése az ipari használatú malmoknál (papírmalmok, kallómalmok, bányászati vízemelő szerkezetek) esetében is felvetette a munkaszervezet és a jövedelmezőség kérdését.⁸ Ez utóbbi kérdésekből következik az a korábban döntően marxista történészek által kiemelt szempont, hogy kinek a hasznát szolgálták elsősorban a malmok, amelyek felállításuk idején többségükben egyházi vagy világi földesurak tulajdonában voltak? Mi volt a földesurak mellett a paraszti és polgári vállalkozók, malombérlők szerepe és részesevé a malmok által termelt haszonból?⁹ A magyar kutatás nemzetközi szempontból is számottevő eredményeket tudott e tekintetben felmutatni Makkai László munkássága révén.¹⁰ A várostörténetet illetően ezek a kérdések elsősorban a városok és az őket körülvevő vidék közti kapcsolat szempontjából érdekesek. Az átfogó, általános megközelítéseket érdemes lehet helyi szinten is alkalmazni és az egymással kölcsönhatásban levő tényezőket a regionális gazdaság szempontjából is megvizsgálni.¹¹

Az utóbbi évtizedekben a malmok kutatása egész Európában új lendületet vett a régészeti terepbejárások és ásatások eredményeképpen.¹² A kutatások három szinten folytak. Egyrészt számos elpusztult malom helyét sikerült azonosítani és feltárni. A zömmel fából készült szerkezetek kutatásában nagy segítséget jelentett a korábban említett technikatörténeti tanulmányok sora. Ugyanakkor számos, korábban ismeretlen technikai megoldásra is fény derült. Másrészt az épületek mellett azok környezetét, a malomárkokat, gátakat és más vízepítészeti szerkezeteket is sok helyen azonosították és feltérképezték. Harmadsorban – és talán ez jelenti a legnagyobb újdonságot – a régészeti kutatás már nemcsak egyedi szerkezetekben, hanem komplex víz- és tájhasználati rendszerekben is gondolkodik, amely a malmok mellett halas tavak, öntözőcsatornák, árvízvédelmi gátak

⁴ Kropač 1983. A malomhasználat és társadalomfejlődés összefüggését elsőként Bloch 1935 mutatja be. Holt 1988, 54–69 a gyakorlat rugalmasságára hívja fel a figyelmet.

⁵ Tringli 2001.

⁶ Vadas 2015; Vadas 2017.

⁷ Bloch 1967, 138–139; Makkai 1974, 44–45; Arnoux 2008. A különböző véleményeket áttekinti: Vadas 2013a, 37–44.

⁸ Stromer 1984; Stromer 1993, 1–6; Holt 2000, 73–75.

⁹ Holt 1987.

¹⁰ Makkai 1974; Makkai 1989. Az ipari felhasználásról: Heckenast 1980.

¹¹ Lásd pl. F. Romhányi 2010a.

¹² *Water Management* 2005; *Bread for the People* 2011.

meglétét is feltételezi.¹³ Ilyen jellegű vizsgálódást leginkább célirányosan kolostori környezetben vagy puszta falvak helyén lehet elvégezni.¹⁴

A tájrégészet a kutatásnak az az ága, amelytől a jövőben a legtöbb új eredményt várhatjuk. Ehhez kapcsolódik a környezettörténet, amely egyrészt a malmok természeti környezetének rekonstruálásában érdekelt, másrészt ki tud mutatni olyan károkat, amelyeket természeti katasztrófák, különösen árvizek okoztak a malmokban. Ezek az árvizek ugyanakkor a változó időjárási körülmények, sőt hosszabb távon az éghajlatváltozások hatását is tükrözhetik.¹⁵ Az újabb magyar kutatásban Takács Károly, Ferenczi László, Zatykó Csilla, Vadas András, Vajda Tamás eredményei hozták a legtöbb újdonságot a tájtörténet szempontjából.¹⁶ Ennek a kutatási irányzatnak az alkalmazhatósága a városok esetén a rendelkezésre álló helyszínektől függ. A későbbi fejlődés során a legtöbb malom és hozzájuk tartozó létesítmény megsemmisült vagy más célokra alakították át, de az írásos és térképi források egybevetésével meglepően nagy számú malomhely azonosítható és vizsgálható esetenként a helyszínen is.

A jelen tanulmány egy további lehetséges vizsgálati szempontot kíván beemelni a kutatás eszköztárába: a malmok elhelyezkedése és a várostopográfia közti összefüggések vizsgálatát, amely mind a négy fentebb bemutatott irányzatra támaszkodhat.¹⁷ Ennek a megközelítésnek az egyik előnye, hogy olyan városok esetében is alkalmazható, ahol az épített környezet jelen-

tős átalakítása *in situ* megfigyeléseket nem tesz lehetővé. A malmok helyszínével kapcsolatban – akár történeti térképek, akár írásos adatok vagy terepmunka segítségével azonosítottuk azokat –, többek között az alábbi kérdéseket tehetjük fel:

1. A malom helyét elsősorban a természeti adottságok határozták-e meg, vagy a lakosság, a termelők és a fogyasztók igényei?
2. Volt-e valamilyen változás e tekintetben, és ha igen, miért? Milyen változások figyelhetők meg a malmok felhasználását illetően?
3. Mennyiben határozták meg a tulajdonviszonyok, köztük a földtulajdon, a malmok helyét és működtetését? Milyen mértékig vett részt a városi közösség a malmok működtetésében?
4. Hozzájárultak-e a malmok a város beépített területének kibővüléséhez, vagy épp ellenkezőleg, korlátozták-e azt? Volt-e különbség e tekintetben a városközpont, a külvárosok, illetve a város határa között?

A fenti kérdésekre adott válaszok segíthetik a malmok „városiasságának” meghatározását, tehát a városok és malmok közti térbeli és társadalmi összefüggések értelmezését. Mivel gyakorlatilag a malmok jelentették az energiatermelés egyetlen mechanikus módját a középkorban, a kérdésekre adott válaszok a városi energiaellátás helyrajzát is új megvilágításba helyezhetik.

NÉGY ESETTANULMÁNY

A továbbiakban a *Magyar Várostörténeti Atlasz* kutatómunkája keretében elsőként feldolgozott négy város: Buda, Kecskemét, Sátoraljaújhely és Sopron példáján vizsgálom meg a fent jelzett kérdéseket. A kutatás időhatárát a számba vehető források a 13. és 17–18. század között, azaz az iparosodás előtti időszakban határozzák meg.¹⁸ Az atlasz sorozat kötetei a közölt térképek, tanulmányok és adattári információk

formájában rendszerezett adatokat közölnek az egyes városok határában működött malmokról, amelyek száma helyi rész tanulmányok segítségével tovább gyarapítható. A négy várost már a kutatás kezdetén különböző országrészek és fejlődési típusok képviselőiként választottuk ki, ami különösen alkalmassá teszi őket az összehasonlító vizsgálatokra.

¹³ Sowina 2016, 55–68.

¹⁴ Hurst – Beresford 1990, 65–68.

¹⁵ Hoffmann 1996; Aberth 2013, 23–40.

¹⁶ Takács 2003; Ferenczi 2008; Zatykó 2010; Vajda 2012; Vadas 2013b.

¹⁷ Hasonló megközelítésben: Knittler 2013.

¹⁸ Itt szeretném megköszönni a kutatás résztvevőinek, Sárosi Editnek, Tringli Istvánnak, Végh Andrásnak és Kücsán Józsefnek, valamint Benda Juditnak és Vadas Andrásnak értékes megjegyzéseit. A városatlasz sorozat legújabb áttekintése: *Städteatlanten* 2013. Magyar vonatkozásban: Szende 2013.

SÁTORALJAÚJHELY

Az első és talán legkönnyebben értelmezhető példát Sátoraljaújhely (a továbbiakban: Újhely), az északkelet-magyarországi szőlőtermelő mezővárosok képviselője adja. A Ronyva-patak völgyében eredetileg királyi városként alapított település (kiváltságlevele 1261-ből maradt fenn) a 14. század végétől magánföldesúri kézbe került.¹⁹ A Ronyva ideális vízfolyást jelentett vízimalmok működtetéséhez: a hegyek közül kiérve gyors folyású volt, de nem túl széles, és a város és a patak közti térség lehetővé tette a patakmederrel párhuzamos malomcsatornák kialakítását. A 18. századra az erőforrások maximális kihasználásával öt malmot létesítettek sorban a patak mentén (1. ábra). Ez az elrendezés ugyanakkor óhatatlanul konfliktusokkal is járt, mivel a malmok egyidejű működtetéséhez szabályozni kellett a víz szintjét. A legtöbb információt a malmokról éppen az erre vonatkozó periratokból szűrhetjük le.

A legkorábbi, ún. Pálos-malmot a város alapításának idején, vagy talán még azt megelőzően létesítették. A beépített terület északnyugati szélén állt, közel a városhoz, és még közelebb a pálos kolostorhoz. A pálosok városnegyede a rend 1786-os feloszlásáig területi autonómiát élvezett. A szerzetesek azt állították, hogy még a 13. század második felében királyi adománnyal „malmokat” (valójában egy malmot két, majd több kerékkel) kaptak, ezért úgy vélték, hogy a patak vizének felhasználására is előjoguk volt.²⁰

A második malom az elsőtől mintegy 600 m-re délre helyezkedett el, így még közelebb volt a város központjához (nagyjából 300 m-re keletre a plébániatemplomtól és a mellette lévő piactértől). Az ágostonos szerzetesek építették, akik a 13. század végén királyi támogatással telepedtek meg Újhelyen.²¹ A pálos és az ágostonos malom nyilvánvalóan túl közel volt

egymáshoz. Ez perekhez vezetett az 1320-as években, amelyek során szakértők bevonásával igyekeztek megoldást találni a víz szintjének szabályozására zsilipek segítségével. Úgy tűnik, ez egy időre valóban megoldotta a kérdést, de a 15. század közepén ismét fellángoltak a viták. 1540 után, amikor az ágostonos kolostor feloszlott, a város vette át a malom működtetését, ami ettől kezdve a „város malma” maradt a 19. századig.

A harmadik, ún. Hartai-malom építetői tanultak a két korábbi malom miatti súrlódásokból, ezért jóval távolabb, a pálosok malmától mintegy 1,2 km-re északra állították fel az új szerkezetet, egy, a Ronyvából elágaztatott malomcsatorna mellett. A malom tulajdonosa a 16. században a város fölött emelkedő vár várnagya volt, de arra vonatkozóan nem maradt fenn forrás, hogy valamelyik hivatali elődje építette-e. Ennek a malomnak még volt valamilyen köze a város belterületéhez, mert a várost átszelő út mellett állt. A negyedik és ötödik újhelyi malom már több km-rel északabbra állt a Ronyván, és egy helyi nemesi család (Baksi-malom), illetve a plébános (Pap-malom) tulajdonát képezte.²² A 15. század végén már mindkettő állt, és folyamatosan használatban voltak a kora újkorban. Az öt malomból legalább kettő felülcsapó szerkezettel rendelkezett, de a zsilipek említéséből arra következtethetünk, hogy valószínűleg a többi is ezen az elven működött.

Az újhelyi malmok fentebb leírt építési sorrendje világosan mutatja a terjeszkedés folyamatát. A két legkorábban felállított szerkezet épült a legközelebb a városhoz – gyakorlatilag a település részeinek tekinthetők, a többi hármat a várostól egyre távolabb létesítették. Legalább az egyik a város alapításával egyidős, a többit pedig 150-200 év leforgása alatt építették fel, feltehetően a növekvő igényeknek megfelelően. Valószínűleg eredetileg mindegyiket gabona őrlésére használták. A 18. századtól maradtak fenn elszórt adatok lőpormalomra is, de nem világos, hogy melyik malmot alakították át erre a célra.

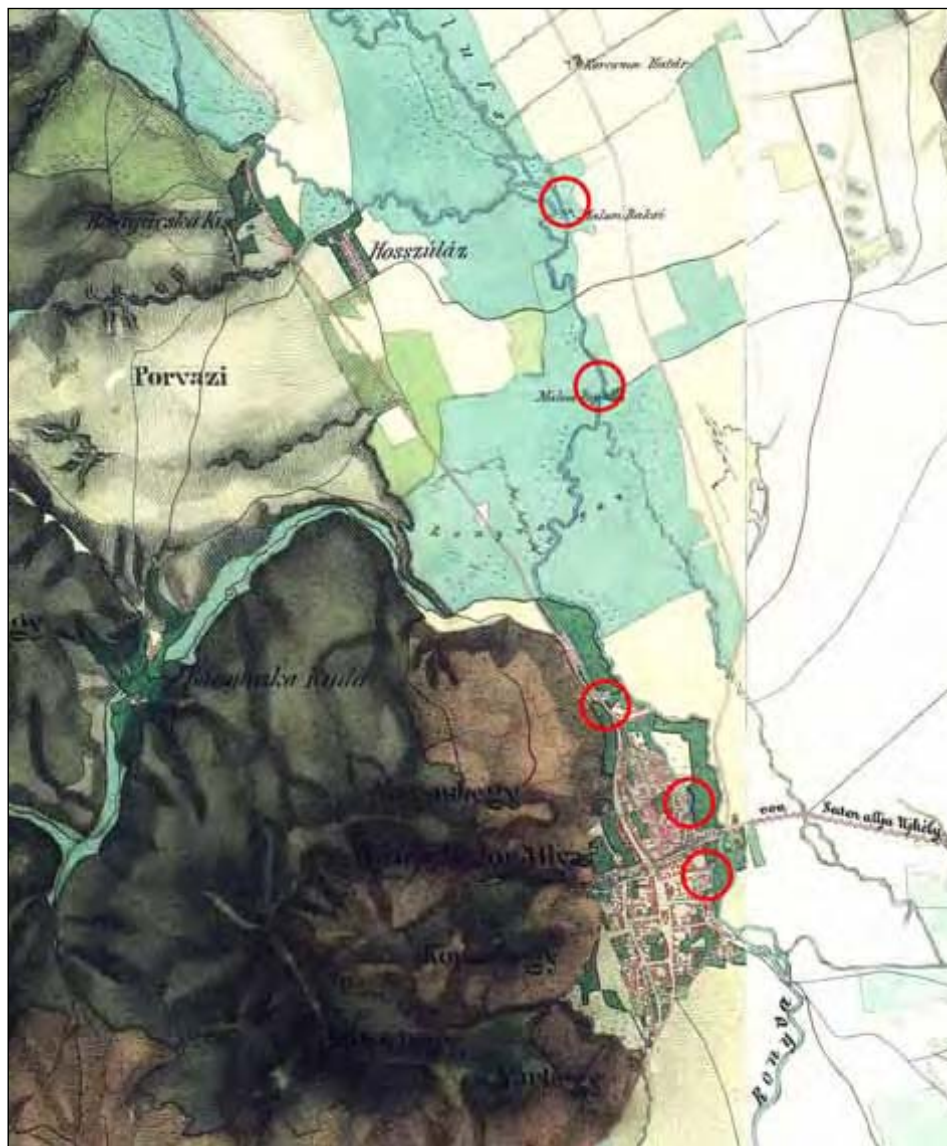
Az öt malomból három egyházi tulajdonban volt: a két legrégebbi és a városhoz legközelebbi, valamint a Pap-malom. A másik kettőt világi személyek birtokolták: a Baksi-malmot előbb gazdag polgárok, majd nemesi családok, a Hartai-malmot pedig a pataki uradalom, amelyhez maga Újhely is tartozott. Amikor a reformáció idején a város megszerezte az

¹⁹ A malmokra vonatkozó levéltári adatok ebben a kiadványban találhatóak: Tringli 2011a.

²⁰ F. Romhányi 2010b; a későbbi időszakról: F. Romhányi 2010a, 135.

²¹ Tringli 2011b.

²² Az I. és II. katonai felmérés készítői a két malom nevét összetévesztették. A térképeken szereplő adatokkal ellentétben a Pap-malom volt a legészakabbi, és ettől délre állt a Baksi-malom. Köszönöm Tringli István magyarázatát ezzel kapcsolatban.

1. ábra. Sátoraljaújhely, a Ronyva öt malmának helye a II. katonai felmérés (1806–1869) térképén
 Fig. 1. Sátoraljaújhely, sites of five mills along the Ronyva stream as shown in the Second Military Survey (1806–1869)

ágostonosok korábbi malmát, a környék összes jelentős birtokosa részt kapott a malmok birtoklásából. Hárman közülük a lakhelyükhöz közel őrölhettek, de akik később kapcsolódtak be, kénytelenek voltak a várostól távolabbi helyekkel megelégedni.

Az órlési teljesítményt kétféleképpen lehetett növelni: vagy további malmok építésével a patak felső folyása irányában, vagy a meglévő malmokhoz új kerekek hozzáadásával. Az első

lehetőségnek korlátokat szabott egyrészt a patak vízhozama, másrészt a szokásjog, amely megtiltotta, hogy a már meglévő malmok kárára újabbakat létesítsenek. Valószínűleg ezért nem fordulnak elő újabb malmok a forrásokban a 16. század eleje után. Az új kerekek hozzáadása kevesebb problémát okozott, és gyakorlatilag mind az öt említett malomnál sor került rá a 17–18. század folyamán. Más technikai változás nem történt az iparosodás előtt.

SOPRON

Második példánk Holl Imre ifjúkori városa és egész életén át meghatározó kutatási témája: Sopron.²³ Holl Imre különösen sokat tett a háromszoros városfalgyűrű és a hozzá kapcsolódó árok építéstörténetének és szerkezeti felépítésének megismeréséért. Az árok vizét a várostól délre folyó Bánfalvi (Rák)-patak szolgáltatta, amelynek vizét komplex zsiliprendszer segítségével terelték a megfelelő irányba. Az árok vizének áramlását egy hosszabb és egy rövidebb szakaszra osztva az Elő- és Hátsókapunál szintén gátakkal és zsilipekkel biztosították.²⁴ A legkorábbi soproni vízimalmok valószínűleg ehhez a rendszerhez kapcsolódtak. Az egyiket az árok nyugati oldalán, az Ógabona téren építették. A kedvező vízrajzi viszonyok mellett bizonyára a gabonapiac közelsége is szerepet játszott a malom helyének megválasztásában. Az árok vizét emellett egy másik malom is hasznosította. Ahogyan Holl Imre az Előkapu átadásának ismertetésénél leírta: „az Előkapu gátjánál duzzasztott víz kihasználására e helyen a város vízimalmot üzemeltetett. Az 1597-es városalaprajz nyomán ennek helye az út tengelyében a töltés végén lehetett, ahol az alaprajz téglalap alaprajzú, sarkán kis kerek toronnyal erősített építményt jelöl.”²⁵

Ez a malom legkésőbb az 1430-as években már állt, átépítéséről pedig 1540-ből részletes elszámolás maradt fenn. A munkálatok az anyagköltséggel együtt a városnak igen jelentős összegbe, 279 font 5 solidus 18 denárba

kerültek, ami nagyjából az éves adó felének felelt meg. A munkálatok egy kőfaragómester, egy kőművesmester, egy toásó vagy árokásó mester és legénye (*deichtmeister, deichtknecht*), egy ácsmester és egy molnármester vezetésével zajlottak bő három hónapon keresztül, február 16-tól május 28-ig. A különböző munkafázisokat hatékonyan összehangolták: a földmunkákkal párhuzamosan zajlott a kőbányászás és -faragás, valamint a favágás és a deszkák felfűrészelése. A legnagyobb tételt a molnármester, Urban Kumpf és emberei munkabére jelentette. A mester rangját az is mutatja, hogy a többi mesterrel és legénnyel ellentétben nem napszámbérben, hanem hetibérben fizették, és a munka sikeres befejezése után tíz font jutalmat is kapott. A munka legintenzívebb szakaszában, a húsvétot követő hetekben (április közepétől május közepéig) a molnár több mint egy tucatnyi emberrel építette a malmot; ezt követően került sor a csatorna és a zsilip helyreállítására, amelyért a *deichtmeister* volt felelős. A malomkópárt maga a városi kamarás vásárolta Bécsben, szintén tíz fontért, és személyesen felügyelte Sopronba szállítását.²⁶

A 15. század közepétől vannak adatok egy további malomra a Bánfalvi-patak vizét az árok felé terelő zsilip mellett is. Ezt ott építették meg, ahol a patak elérte a délnyugati külváros (1. negyed) szélét. Egy másik malmot az északnyugati külváros (2. negyed) szélén, a város északi részén átfolyó Ikva-patak mentén létesítettek, egy újabbat pedig az északkeleti külvárosban (3. negyed), ahol az Ikvát és a Bánfalvi-patakot mesterségesen egyesítették. Ily módon a külvárosok határai és a malomhelyek kölcsönösen meghatározták egymást: a malmokat olyan pontokon állították fel, ahol közel voltak a beépített területhez, anélkül, hogy azt megzavarták volna, de a beépített terület sem „nőtt túl” a malmokon évszázadokon keresztül (2. ábra).

A 16. és 17. század folyamán extenzív fejlődés figyelhető meg, amelynek során a két patak egyre távolabbi szakaszain létesítettek új malmokat. Erre különösen a Bánfalvi-patak volt alkalmas, amely a várostól nyugatra fekvő hegyek vizét gyűjti össze. A 19. század elejére a patak nem egészen 6 km-es szakaszán tíz malom működött.²⁷ Ezek mellett a 15. század végén egy speciális ipari övezetet is kiépítettek a soproniak az ún. Tómalom (*Teichmühle*) mellett, a várostól mintegy 5 km-re északra, Sopronkő-

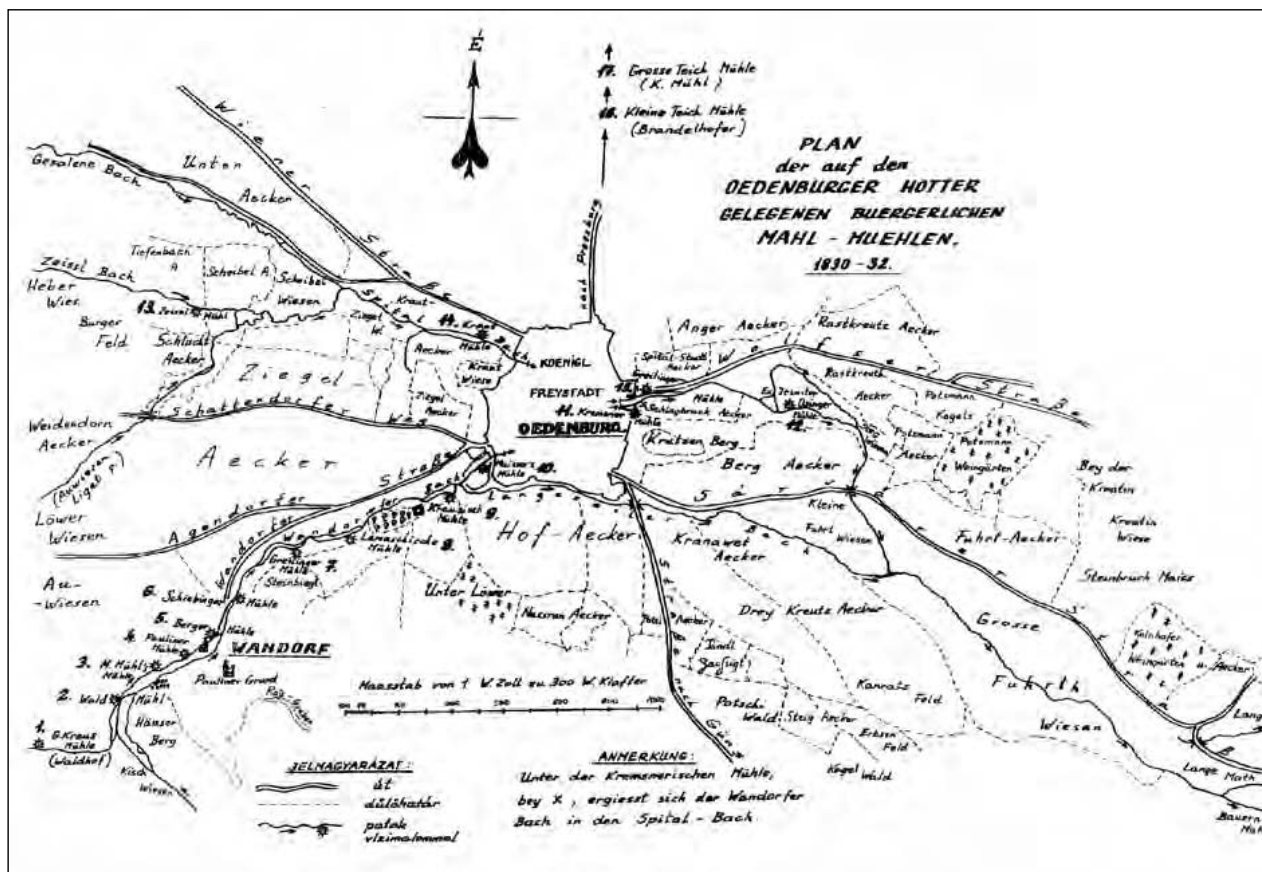
²³ Ahol másként nem jelzem, a malmokra vonatkozó levéltári adatok ebben a kiadványban találhatóak: Jankó – Kücsán – Szende 2010.

²⁴ Holl 1979, 110–119.

²⁵ Holl 1973, 189. Az épület helyét uo. a 18. jegyzetben a mai Előkapu 7.-tel azonosítja. Az 1597. évi alaprajzot (Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung Inland C V 1–1–450) közli a *Sopron Városatlasz* C.2.1 térképe is.

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron Város Levéltára, IV. A. 1009. a. Sopron Város Kamarási Hivatalának iratai, Kamarási számadások, 6. kötet, 76–85. A forrásra Dominkovits Péter levéltár-igazgató úr hívta fel a figyelmemet, akinek ezért és a vonatkozó oldalak másolatának megküldéséért ezúton szeretnék köszönetet mondani. Vadas 2015–2016; Vadas [megjelenés alatt] (utóbbi a forrás szövegének közlésével).

²⁷ Horváth 1993.

2. ábra. Sopron, a vízimalmok elhelyezkedésének vázlatos térképe, 1830–1832.

Horváth 1993, I. függelék nyomán

Fig. 2. Sopron, sketch map showing the locations of watermills, 1830–1832.

After Horváth 1993, appendix I

hida irányában. Itt egy helyi patak, a Kőhidai-ér elrekesztésével két halastavat létesítettek, és legalább két malmot is kapcsoltak ezekhez.²⁸

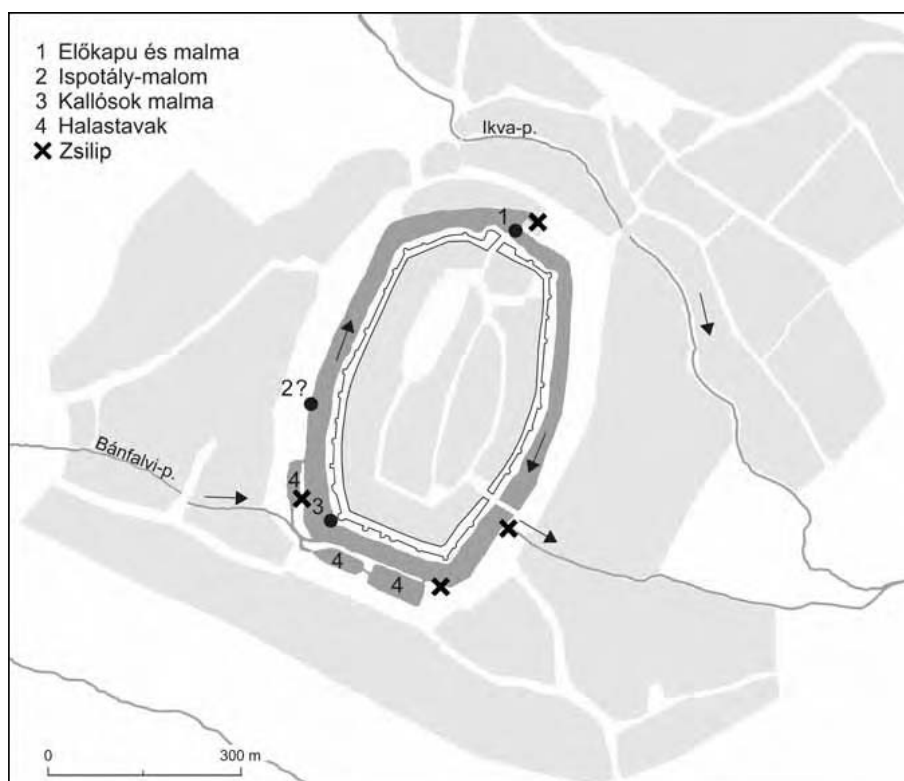
A malmokról, bár nagy mennyiségű, eddig feltáratlan adat utal rájuk a város gazdag levéltárában, teljes körű felmérést tudomásom szerint nem készítettek a korabeli hatóságok. Leggyakrabban adásvételi szerződések keretében, vagy könnyen azonosítható vonatkozási pontként szerepelnek polgári peres iratokban. A vízenergia mellett más, alternatív energiaforrásokra is találunk adatokat. Meglepően korán állt Sopronban szélmalom, amelyre a legelső bizonyíték egy helynév, az 1436-ból adatolt *Windmühlgasse* (a mai napig Szélmalom utca), amely egy, az Ikvától az északnyugati külvárosban álló dombtetőre, a Bécsi-dombra vezet fel, a Bécsi út irányában. A malom már valószínűleg néhány évtizede ott állt a szeles dombtetőn, a nyugati városkapu (Bécsi kapu) előtt, mire az utca nevét írásban is megőrizték.

Ez az egyik első utalás szélmalom létesítésére a középkori Magyarországon. Később a telek-könyv (*Grundbuch*) magát a malmot is említi (*müll vor dem windmüllthor*, 1541),²⁹ de nem jelöli meg a helyét pontosan, és régészeti adatok sincsenek róla egyelőre. Mivel Sopron egy széles és szeles völgyben fekszik, ahol a szél iránya szinte állandó (északnyugati), a 18–19. század folyamán számos további szélmalom építésére került sor, amelyeket a romantikus tájképek is előszeretettel ábrázoltak.

Ezek mellett elszórt adatokból lovakkal működtetett taposómalomról (*Rossmüll*) is maradtak fenn szórványos adatok a Belváros délnyugati csücskének két telke kapcsán, a mai Templom, illetve Fegyvertár utcából. A szokatlanul tűnő elhelyezkedést magyarázhatja,

²⁸ Mollay 1992.

²⁹ Mollay 1993, Nr. 660. (1541).

3. ábra. Sopron, kallómalmok, 16–19. század. Dávidházy 1989, 5. ábra nyomán.

Az ábra Vadas 2015b térképének felhasználásával készült

Fig. 3. Sopron, fulling mills, 16th–19th centuries. After Dávidházy 1989, fig. 5.

The figure utilises the map in Vadas 2015b

hogyan ez a rész egyfajta zsákutca volt a városfalakon belül, ami miatt kereskedelmi tevékenységre kevésbé lett volna alkalmas. A város ennek karbantartását stratégiai kérdésnek tekintette. A Kőszeg ostromának évében, 1532-ben készült közgyűlési jegyzőkönyv határozata kiemeli, hogy a szárazmalom legyen használatra kész állapotban, „ha a szükség úgy hozza” (*wan es die not erfordert*), hasonlóan a városházán tartott kézimalomhoz.³⁰ Az egyik taposómalom telkét a 18. század közepén színházzá alakították át.³¹ A külvárosokban és a város jobbágyfalvaiban bizonyára számos további kézi- és taposómalom állt, amelyekre a levéltári források szisztematikus kutatása még sok adattal szolgálhat.

Az itt felsorolt malmok közül nem mind-egyet használták gabona őrlésére, több közülük ipari célokat, elsősorban posztókészítést szolgált (3. ábra). Kallómalmok a 16. század közepétől legalább nyolc helyen álltak, néhol

gabonaőrítő malmokkal egybeépítve, vagy azok mellett.³² A posztósok céhe, amelyet 13 Jihlavából (Iglau, Morvaország) menekült protestáns posztós család alapított, sikerrel aknázták ki és bővítették a meglévő malmokat. A várak délnyugati sarkát egészen a 19. század közepéig használták ipari célokra: létesítményeik utolsó nyomai még az 1830-as években készített felméréseken és az 1856-os kataszteri térképen is megfigyelhetők. A legtávolabbi telepük, amelyet egészen a gőzmalmok megjelenéséig üzemeltettek, a Tómalomnál volt. A kallómalmok mellett ipari célt szolgált a puskapormalom is, amellyel az 1520-as évektől találkozunk szórva-nyosan a városi számadáskönyvekben, különösen háborús időszakokban. A helyét eddig nem sikerült meghatározni – talán valamely más malmot alakították át erre a célra ideiglenesen, amikor szükség volt rá.

A malmok tulajdonosai között Sopronban is előkelő helyen álltak az egyházi intézmények. Az eredetileg a johannita lovagrend által alapított, majd a 14. század közepétől városi kezelésbe került ispotály birtokolta a várfal

³⁰ Házi 1931, 228.

³¹ Kücsán 2013.

³² Dávidházy 1989; Dávidházy 1992; Dávidházy 1995.

árkában, az Ógabona téren létesített malmot; az 1250 körül alapított ferences kolostor pedig a várostól északkeletre, a két patak csatlakozásánál levőt. A később alapított, vagy a katolikus restauráció során betelepített rendek, mint a pálosok vagy a jezsuiták, szintén arra törekedtek, hogy malmot szerezzenek, még ha kevésbé központi helyen is. A többi malom viszont nagyrészt világi birtokosok tulajdonában volt, és mivel jó befektetésnek számítottak, viszonylag gyakran cseréltek gazdát. Ez alkalmanként a malmok nevének megváltozásához is vezetett, ami igencsak megnehezíti azonosításukat.³³ A város mint testület szintén szerepelt időről időre egyes malmok tulajdonosaként, de nem törekedett monopóliumra, hanem inkább a tulajdonosok által kitermelt bevétel megadóztatásával jutott jövedelemhez.

A technológiai változások Sopronban is lassan következtek be. A növekvő energiaigényre itt is a malmok számának növelésével válaszoltak, és így egyre újabb szerkezeteket állítottak fel a Bánfalvi-patak és az Ikva várostól egyre távolabb eső szakaszain. További kutatásokra van szükség az ezekhez kapcsolódó vízépítészeti megoldások tanulmányozására, hogy pontosabban meg tudjuk ítélni ezek technikai színvonalát és tájtalakító hatását. Sátoraljaúj helyhez képest kiemelendő a malmok használatának rugalmasabb változtatása gabonaörlési, illetve ipari (elsősorban kallózási) célokra, az igényeknek és a jövedelmezőségnek megfelelően. Az első, igen korainak számító 15. századi szélmalom után a 19. századtól további szélmalomok, valamint később gőzmalmok jelentek meg. De már az iparosodás előtt megfigyelhető, hogy a soproniak több lábon álló, rugalmas energiagazdálkodási rendszert dolgoztak ki, amely különböző energiaforrásokra támaszkodott, a város lakosságának mindenkorai igényei szerint.

BUDA

Harmadik példaként Buda városát vegyük szemügyre. A tatárjárás után alapított új városban, csakúgy, mint az agglomeráció hosszabb múltra visszatekintő településein, Pesten és Óbudán, a legfontosabb energiaforrás mindig is a Duna volt.³⁴ Ennek a hatalmas folyónak a megzabolázása egészen más felkészültséget igényelt, mint a korábban tárgyalt patakoké. Amint ezt Benda Judit közelmúltban megjelent

munkái kitűnően összegzik, a legkorábbi malmokat Buda térségében nem a Dunán, hanem a folyóba torkolló patakokon és meleg vizű forrásokon létesítették (4. ábra).³⁵ Ezek ugyanis megakadályozták a malmot működtető víz befagyását, és így egész éven át használhatóvá tették a szerkezetet. Mindez nemcsak a malmok elhelyezkedésére, hanem a településfejlődésre is komoly hatással volt. A legkedvezőbb hely a Vízivárostól északra, a Margitszigettel szemben elhelyezkedő Felhévíz (*Aquae calidae superiores*) volt. Kubinyi András klasszikus tanulmányában részletesen elemezte a hévforrások vizét összegyűjtő Malomtó elhelyezkedését és működését, és a vízmérnöki mestermunka korai példaként értékelte. Már készen kellett lennie a rendszernek, mire a legkorábbi felhévízi malmok a forrásokban feltűnnek a 13. század végén, mivel másként nem lehetett volna fenntartani a malmok működéséhez szükséges vízszintet. A víz áramlása, amelyet részben földalatti csatornák segítségével tartottak fenn, legalább négy vagy öt malmot működtetett egyidejűleg.³⁶ Ezeket a malmokat részben gabona örlésére használták – a körülmények szerencsés összejátszása folytán a hévforrások közel voltak Buda fő gabonapiacához, ahol a pünkösdi sokadalmakat is tartották –, részben egy sor különböző ipari célra, amelyekről alább még szó lesz.

Felhévíz mellett gyakorlatilag minden Dunába ömlő patakra is építettek néhány malmot, legtöbbször a patakok forrása közelében. Ezek egyikét említik például Óbuda 1355-ös határjárásában, egy másikat egy 1502-es útleírásban.³⁷ Feltehetően a 18. században említett malmok egy része is középkori kezdetekre vezethető vissza a Duna bal partján (a Rákospatak mentén),³⁸ illetve a jobb parton a Szent Pál árka (utóbb Ördög-árok), vagy délebbre a Hosszúrési-patakon. Ez utóbbiak mintegy 8-10 km-re voltak a fővárosi agglomeráció központjától, és inkább közvetetten kapcsolódtak

³³ Horváth Zoltán (1993) elvégezte a molnárcsaládok és malmok azonosítását 1750 után, de a korábbi idősakra vonatkozóan ez a munka még hátravan.

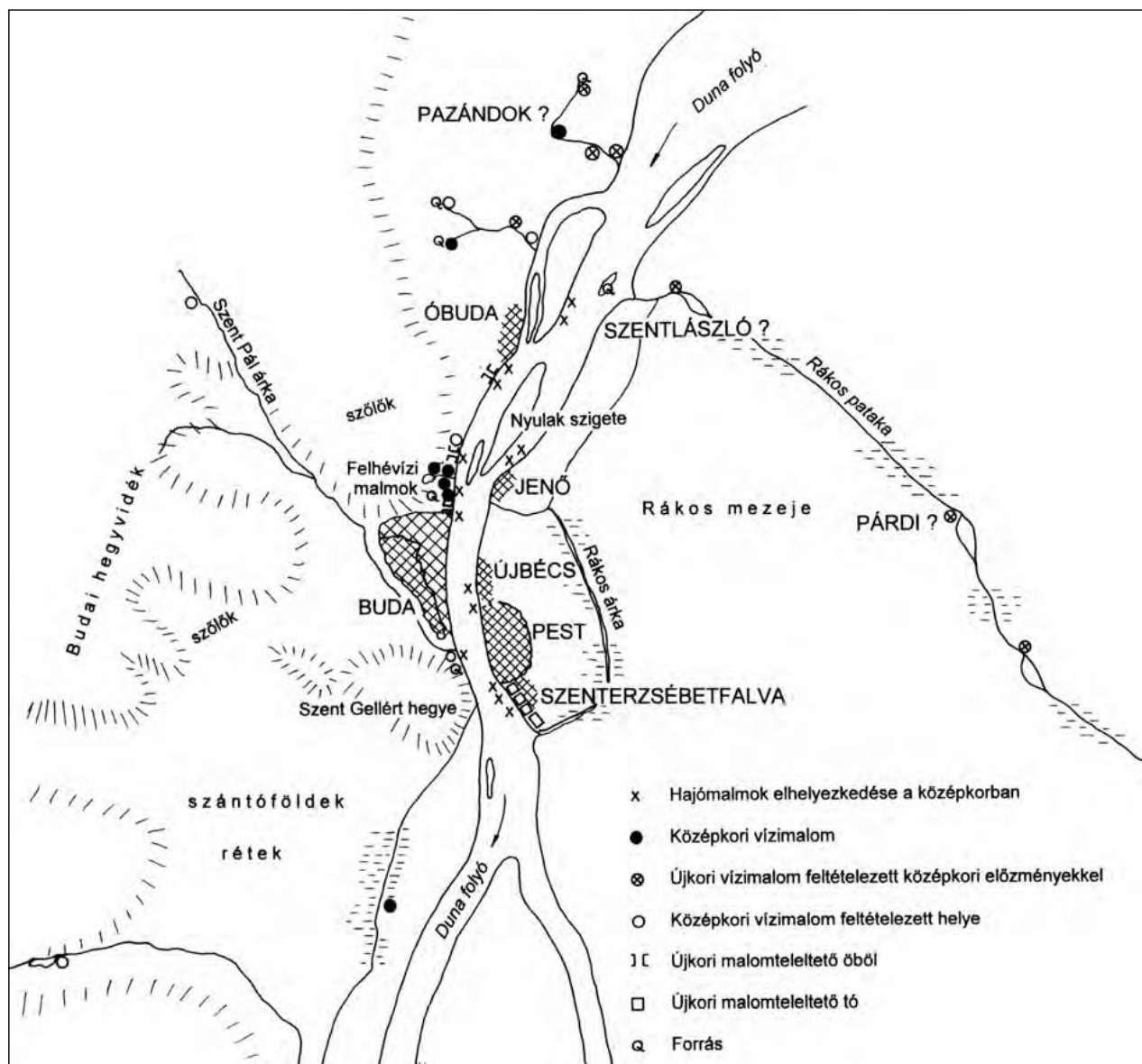
³⁴ Ahol másként nem jelzem, a malmokra vonatkozó levéltári adatok ebben a kiadványban találhatóak: Végh 2015; Végh 2006–2008, I. 90, 109, 118.

³⁵ Benda 2013.

³⁶ Kubinyi 1964; Kubinyi 2009.

³⁷ Benda 2013, 9–10.

³⁸ Oross 2003.

4. ábra. Vízimalmok és hajómalmok a középkori Budán, Pesten és Óbudán.
 Benda 2013, 1. ábra nyomán. Benda Judit kutatása, Kuczogi Zsuzsanna rajza
 Fig. 4. Watermills and ship mills in Buda, Pest, and Óbuda.
 After Benda 2013, fig. 1. Research: Judit Benda, drawing: Zsuzsanna Kuczogi

Buda és Pest ellátásához azért, hogy őrleési lehetőséget biztosítottak a főváros térségébe gabonát szállító falvak számára.

A Duna vize hajómalmokat is hajtott, amelyekre a 13. század végétől vannak utalások a forrásokban. A hajómalmokat olyan helyekre volt célszerű telepíteni, ahol a folyó sodrása erős volt, mert kereküket közvetlenül az áramlás működtette. Általában egy erős cölöphöz rögzítették a szélső malmot a folyómederben, viszonylag közel a parthoz, a többiek pedig

egymáshoz erősítették. A középkori hajómalmok helye nem sokban térhetett el attól, ahogyan a 18–19. századi látképeken és térképeken ábrázolják őket. Öt-hat főbb hajómalmállás volt, többnyire a hévforrások torkolatához közel. Pesttől északra és délre is telepítettek hajómalmokat. A molnárok gyakran keveredtek vitába a halászokkal (mondván, hogy a malmok zaja és a kerekek forgása elriasztja a halakat) és a révészekkel is, akik szerint a malmok akadályozták a kompok kikötését. Az emiatt keletke-

zett periratok hasznos adatokkal szolgálnak a malmok működésére nézve.³⁹

A budai és Buda környéki malmok tulajdonviszonyai változatos és változékony képet mutatnak, mindenképpen kiemelkedik azonban az egyházi intézmények szerepe. A felhévizi malmokat például három egyházi testület uralta: a budai káptalan, a margitszigeti domonkos apácák és az óbudai klarisszák. Mindhárman viszonylag közel helyezkedtek el Felhévízhez, ami előnyt jelentett a malmokból befolyó jövedelmek ellenőrzésénél, és mindegyikük élvezte az uralkodócsaládok támogatását. A malmok egyházi tulajdonba adásában a királyok és királynék mint alapítók és kegyurak tették meg a kezdeti lépéseket, amelyeket az egyházak erélyes, sőt olykor erőszakos birtokpolitikája erősített meg. Az intézmények közti perek részletes leírásából nyomon követhető, hogyan igyekezett a három egyház mindegyike a maga javára billenteni a bonyolult hidraulikai rendszer érzékeny egyensúlyát, vetélytársaiknak a lehető legtöbb kárt okozva.⁴⁰

Az egyházi birtokosok mellett az uralkodói jelenlét sem szűnt meg, egyrészt az óbudai királyi, majd királynéi vár uradalma révén (amelyből utóbb a klarisszák kaptak adományokat), másrészt polgári vagy nemesi tulajdonban levő malmok lefoglalása révén. A polgárok egyébként ritkán birtokoltak saját jogon malmokat, inkább bérelték azokat. A gyakran igen vagyonos bérlők nevei és foglalkozásai, valamint a fennmaradt bérleti szerződések betekintést nyújtanak a malmok sokrétű használatába. A bérlők egy része pék vagy zsemlyesütő (*Semmelbäcker*) volt, mások posztókészítéssel, bőrcserzéssel, fegyverkovácsolással, ötvösséggel, vagy üveggyártással foglalkoztak. Emellett a felhévizi malmokat vas, puskapor és még talán papír előállítására is felhasználták.⁴¹

A hajómalmokat ugyanakkor a vonatkozó periratok alapján zömmel budai polgárok: pékek, molnárok és mások bérelték. Ennek oka könnyen érthető: a folyón úszó malmok fenntartása kevesebb tőkebefektetéssel járt, mert nem kellett ingatlant (telket) is vásárolni a malmok létesítéséhez, csak a karbantartási és bérleti költségekkel kellett számolni. Ezekon kívül rengeteg kézimalom és állati erővel hajtott taposómalom is volt egyes budai családok birtokában. Számukat nehéz lenne pontosan meghatározni: az Evlia cselebi török utazó által

1663-ban említett 150-es szám jó esetben is csak hozzávetőlegesnek tekinthető.⁴²

Buda jó példákat ad a technológiai fejlődésre és alkalmazkodóképességre. Nemcsak új kerekeket adtak hozzá a meglévő szerkezetekhez, hanem gyakran kalapácsok felszerelésével őrlő malom helyett hámorokat alakítottak ki. Ezek után már könnyű volt a kalapácsok méretének és fajtájának megváltoztatásával az ipari termelés egyik ágáról egy másik, jövedelmezőbb ágára váltani, hiszen egyes anyagok nagy erővel történő felaprítása vagy kilapítása számos mesterség munkafolyamatai között szerepelt. Helyrajzi szempontból főleg az érdemel figyelmet, hogyan vált Felhévíz a 14. századtól egyre inkább speciális ipari zónává Buda és Óbuda között. A település marginális helyzete, amennyiben jogilag mindkét várostól független mezőváros volt, ideális háttérrel biztosított ehhez a fejlődéshez. A felhévizi vállalkozásokat zömmel budai polgárok működtették, a haszon nagy részét viszont a malmokat birtokló apácák vagy a káptalan fölözte le.

Még egy ilyen kivételes adottságú helyen is voltak azonban korlátai a növekedésnek. Hiába próbáltak a különböző érdekelt felek további malmokat építeni a melegvíz-forrásoknál, a vizet, a ciszternákat és malomtavakat nem lehetett egy határon túl terhelni. Mindez a 16. század elején hosszan elnyúló pereskedéshez vezetett. A török hódoltság időszakában az ipari zónát azután nagyrészt katonai célokra alakították át: a kalapácsos malmokat a lőporgyártás szolgálatába állították.⁴³ A gabonaőrlést elsősorban az izomerővel hajtott malmok, a hajómalmok, valamint az ipari központtól távolabb fekvő malmok végezték.

KECSKEMÉT

Negyedik és egyben utolsó példánk, Kecskemét, mintegy ellenpontja mindannak, amit az előző három településen megfigyelhettünk.

³⁹ Benda 2013, 11–12; Kubinyi 2009, 369. jegyzet; Sabján 2005.

⁴⁰ Kubinyi 2009, 153–159.

⁴¹ Kubinyi 2009, 159–160; Benda 2014.

⁴² Benda 2013; *Evlia* 1985, 286.

⁴³ *Evlia* 1985, 289.

5. ábra. Szárazmalmok Kecskeméten a 18. század elején.

Hornyik János és Papp László rekonstrukciója, 1923

Fig. 5. Windmills in Kecskemét in the early 18th century.

Reconstruction: János Hornyik and László Papp, 1923

A város fejlődése jóval később indult meg, mint azok esetében: először 1368-ban említik mint *oppidumot*, abban az időben, amikor a Pest és Szeged közti távolsági kereskedelmi út fontos állomásává vált. A 15. század elejéig királyi, illetve királynéi tulajdonban volt, majd magánföldesúri birtokként érte meg a hódoltságot.⁴⁴

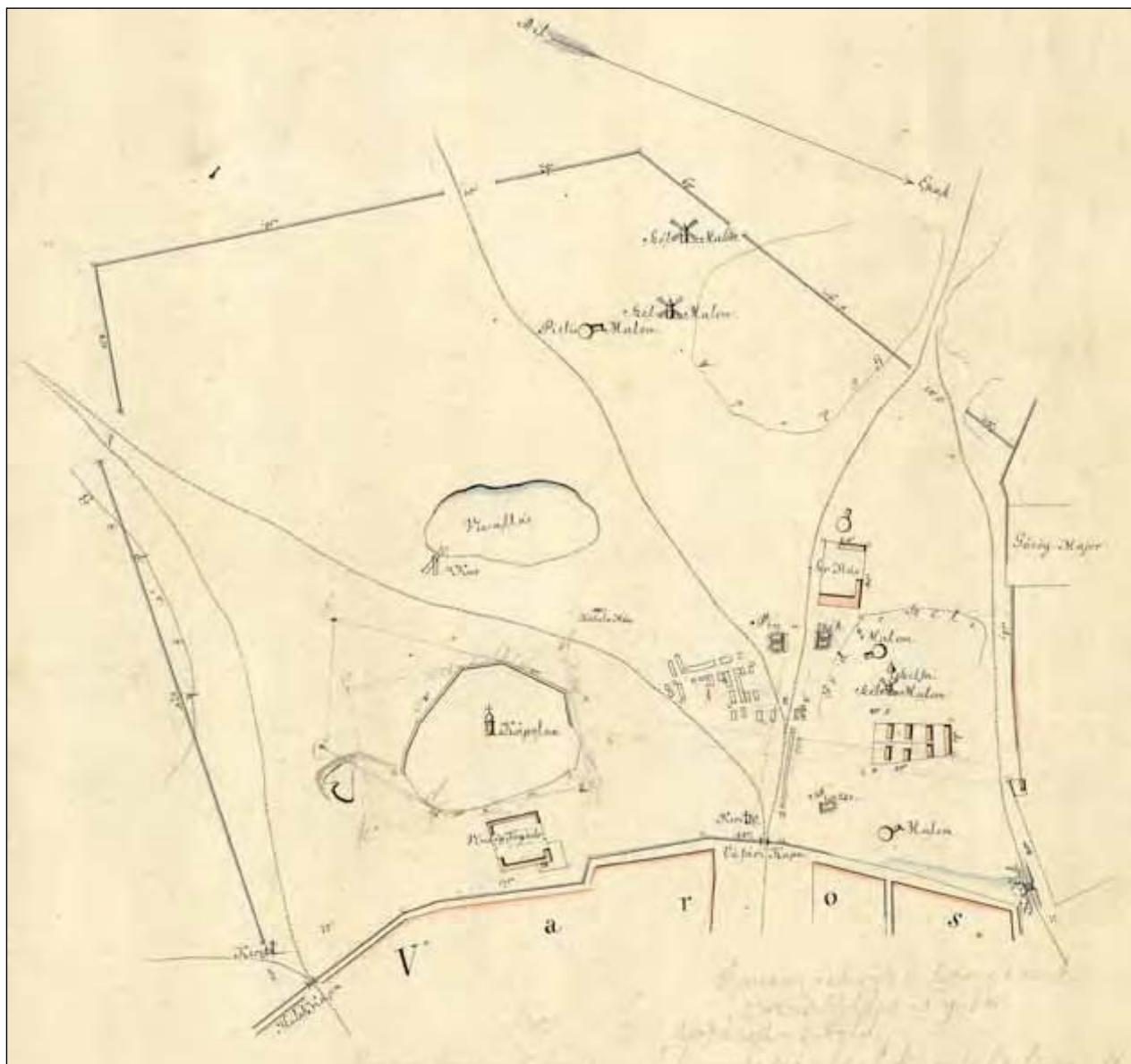
Az energiaellátást tekintve, minthogy a mezőváros távol esett minden komolyabb folyóvíztől, elsősorban az izomerőre támaszkodhattak. Ennek megfelelően a leginkább elterjedt malomfajta az ökrök által hajtott szárazmalom volt. Ennek elterjedéséhez az

is nagyban hozzájárult, hogy Kecskemét legkésőbb a 15. század végétől a nagyállattartás egyik legfontosabb Kárpát-medencei központjává vált. A szárazmalmok számáról és elhelyezkedéséről a középkorban szinte semmit sem tudunk. A 16. század közepén mintegy 20 ilyen szerkezet működött a városban; egy 1690-ből származó lista 38 malmot említ; az 1857-ben készített első módszeres felmérés 92 szárazmalomot írt össze (5. ábra).⁴⁵ A látványos növekedés egyaránt tükrözi a népesség gyarapodását és a gabonatermesztés jelentőségének erősödését az újkorban, az állattartás rovására.

⁴⁴ Ahol másként nem jelzem, a malmokra vonatkozó levéltári adatok ebben a kiadványban találhatóak: Sárosi [megjelenés alatt]; lásd még Sárosi 2013, 150; Sárosi 2017, 59, 174, 199.

⁴⁵ Sárosi [megjelenés alatt]. Az 5. ábra Hornyik János és Papp László rekonstrukciója, akik nem részletezték

munkájuk forrásait. Az 1857-es felmérés: „Kecskemét Város kebelében létező szárazmalmok, összesen 92.” Horváth György városmérnök, 1857, Kecskemét XV.1/a.

6. ábra. Kecskemét, a vásártér felmérése 1800 körül.
Bács-Kiskun Megyei Levéltár, XV. 1/a 5. téka 136/a
Fig. 6. Kecskemét, survey of the marketplace, ca. 1800.
Bács Kiskun County Archives, XV. 1/a 5. téka 136/a

Hornyik János és Papp Kálmán levéltári adatokra alapozott rekonstrukciói szerint a szárazmalmok viszonylag egyenletes eloszlásban helyezkedtek el a városon belül, a legbelső, központi részt leszámítva, ahol a tér nagy részét egyházi és világi középületek foglalták el. Ha ez a rekonstrukció helytálló, a legtöbb szárazmalmot saroktelkeken vagy az útkereszteződésekben keletkezett kis teresedéseken állították fel. Elterjedésüknek nem szabott korlátot az erőforrások bármiféle helyhez kötöttsége, hiszen az állati izomerő mindenütt egyformán rendelkezésre állt. A 19. század elején felvett felmérések tanúsít-

ják, hogy a malmok szinte azonnal megjelentek az újonnan betelepítésre kijelölt területeken is.

A teljesítmény növelésének másik módja a szélmalmok elterjedése volt. A városi jegyzőkönyvekben nagyjából 1700 körül jelennek meg ezek a szerkezetek, egyelőre sajnos pontos helymegjelölés nélkül. Feltehetően a város peremén, a palánkfalakon kívül építették fel őket, ahol a szél ereje akadálytalanul érvényesülhetett, és ahol a szélvitorlák forgása nem akadályozta a közlekedést.⁴⁶ Az egyik ilyen hely a piactér

⁴⁶ Szabó 1986.

volt, közvetlenül a városon kívül, ahol élő állat, gabona és más nagy tömegű áru cserélt gazdát. A leírások és a 19. század eleji térképek szerint (1800 körül és 1806-ból maradtak fenn ilyenek) a piactér területén három szélmalom és négy taposómalom állt, az utóbbiak egyike közvetlenül a sörház mellett (6. ábra).⁴⁷

A szárazmalmok kis, családi használatra felállított szerkezetek voltak, amelyek a fennmaradt adatok szerint magántulajdonban voltak. A szélmalomok már komolyabb teljesítményt feltételeztek, és legalább az egyikük a város mint köztisztület tulajdonában állt. Leírása: „A város délnyugati oldalán [...] azon a részen, ahol a vályogvető gödrök voltak [...] a vásárálláson, a Halasi út mellett, az úgynevezett Halasi pincén

túl állott” világosan külvárosi környezetre utal.⁴⁸ A 18. század közepén a városnak a Tiszán is volt egy vízimalma, Szikra községben, de ez Kecskeméttől 50 km-re helyezkedett el, így elsősorban befektetésnek tekinthető. A másik három, itt tárgyalt várossal ellentétben Kecskeméten az egyháznak nem volt semmilyen részese a malmok birtoklásában.

A technológiai fejlődést Kecskeméten elsősorban a szélmalomok megjelenése képviselte. Ez azonban nem szorította ki a szárazmalmokat, amelyek továbbra is a családi, szomszédsági alapú üzemszervezet ideális egységét jelentették, sőt számuk a lakosság gyarapodásával párhuzamosan növekedett és jelentőségüket a gőzmalmok tömeges elterjedéséig megőrizték.

TANULSÁGOK: A MALMOK „VÁROSIASSÁGA”

Áttekintésünk végén érdemes röviden összegezni, mivel járulhat hozzá a topográfiai megközelítés a tanulmány elején vázolt négy másik kutatási irányhoz a malmok szerepének vizsgálatát és a városfejlődés folyamatának értelmezését illetően.

A topográfia mindenekelőtt a helyválasztásról szól. Fernand Braudel nagy ívű munkájában amellet érvel, hogy a malmok elhelyezkedésében váltás figyelhető meg a java középkori, erőforrás-központú és a késő középkori, fogyasztás-központú térszerveződés között.⁴⁹ Az itt elemzett példák nem ezt az utat járták be. A vízimalmok, sőt még bizonyos mértékig a szélmalomok esetében is az erőforrások lényeges szerepet játszottak, de a hasonló természeti adottságokkal rendelkező helyszínek közül kezdettől fogva a települések központjához és így a fogyasztás színhelyeihez minél közelebb esők számítottak a legkedvezőbbnek. A gabonaőrölő malmoknak a gabonapiacokhoz közeli elhelyezkedése talán a legfontosabb közös jelenség, amely a városok nagyságától, jogállásától és földrajzi helyzetétől függetlenül mindenütt megfigyelhető. Ez arra utal, hogy a vásárlók egy része a városi piacon beszerzett gabonát közvet-

len fogyasztásra alkalmas állapotban kívánta hazaszállítani. A külvárosok és a városon kívüli helyszínek iránt a fejlődés későbbi fázisában nőtt meg az igény, amikor a népesség gyarapodása és növekvő igény szintje újabb erőforrások bevonását tette szükségessé. Ennél is magasabb szintű koncentrációt tett lehetővé az ipartelepek vagy ipari negyedek kialakítása, amelyre a két nagyobb városban, Budán és Sopronban láttunk példát a késő középkorban és a kora újkorban.

A topográfia az erőforrások felhasználásának hatékonyságáról is képet ad. Ebben a tekintetben a városok sokkal differenciáltabb, több lábbon álló, többféle energiaforrás egyidejű felhasználását lehetővé tevő modellt követnek, mint a kisebb települések. A teljesítményt fokozhatták a létesítmények számának növelésével (újabb malmok építésével vagy a meglévő malmokhoz újabb kerekek hozzáadásával), vagy azáltal, hogy megsokszorozták a termelt energia felhasználási lehetőségeit. A városi gazdaság bőséges lehetőséget kínált a befektetés optimalizálására a mezőgazdaságon kívül más szektorokban is: kallózás, cserzés, fémmegmunkálás, puszkapor- és papírgyártás fordultak elő a vizsgált városokban (és talán csak a források hiányosságainak tudható be, hogy fűrészmalommal nem találkoztunk).

A helyválasztás és az erőforrások kihasználása szorosan összefügg a tulajdonlással is. A városokat ebben a tekintetben is meglehetősen differenciálódás jellemezte. Az uralkodók,

⁴⁷ Sárosi 2013, 159. (az 1806. évi térkép közlésével); Sárosi 2017, 188–193.

⁴⁸ Szabó 1986, 395. A leírást idézi Sárosi [megjelenés alatt] is.

⁴⁹ Braudel 1980.

nemesi családok és más magánemberek mellett a város közönsége is több különböző módon vett részt a malmok létesítésében és működtetésében. Kaphattak uralkodói kiváltságot malomépítésre, átvehettek már álló malmokat vásárlás vagy szekularizáció révén, vagy szedhettek adót a város területén álló, különböző tulajdonosok vagy bérlők által működtetett malmok után. Ugyanakkor a vizsgált négy városból háromban szembetűnő a világiak mellett az egyházi intézmények kiemelt jelenléte a malmok tulajdonosai között. Ez a hangsúlyos szerep az uralkodói és magánadományok mellett a szóban forgó kolostorok és káptalanok erősen hasznosított birtok- és üzletpolitikájának is köszönhető. Arra azonban nem találtunk bizonyítékot, hogy az egyházi tulajdonosok különösebben innovatív szerepet tölthettek volna be a malmok technológiai fejlesztésében. Végül, de nem utolsósorban a tulajdonosok sokfélesége a konfliktusok és konfliktuskezelési stratégiák sokféleségét is magával hozta, amelyek bőséges lehetőséget adnak a további kutatásokra.

Bízom benne, hogy az itt bemutatott példák meggyőzően illusztrálják a malmok mint legfontosabb energiatermelő szerkezetek jelentőségét a várostörténeti kutatások számára. A malmok helyének meghatározása terepmunka, történeti térképek vagy a történeti városatlások adatairai segítségével jó kiindulópontként szolgálhat további összehasonlító vizsgálatok számára. A példaként választott négy város elemzése négy különböző modellt eredményezett; újabb példák bizonyára tovább gazdagítják majd a minták sorát. A vizsgálati szempontok sora is bővíthető például a városi malmok speciális jogi helyzetével, gazdasági teljesítményével, környezeti hatásával vagy éppen kultúrtörténeti vonatkozásokkal. Összességében a malmok mint a városok fizikai, társadalmi és gazdasági szövetét meghatározó létesítmények vizsgálata a várostörténeti kutatások számára is új energiaforrásokat szabadíthat fel.

IRODALOM

- Aberth 2013 Aberth, John: *An Environmental History of the Middle Ages. The Crucible of Nature*. Abingdon 2013.
- Arnoux 2008 Arnoux, Mathieu: Les moulins à eau en Europe occidentale (IXe–XIIe siècle): aux origines d’une économie institutionnelle de l’énergie hydraulique. In: *L’acqua nei secoli altomedievali* I–II. Spoleto 2008, I. 693–746.
- Benda 2013 Benda Judit: Malmok, pékek és kenyérszékek a késő-középkori Budán (Commercial buildings in medieval Buda III. Mills, bakeries and bread shops in late medieval Buda). *TBM* 38 (2013) 7–31.
- Benda 2014 Benda Judit: Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán (Cloth trade and felt shops in late-medieval Buda). In: *A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Szulovszky János. Budapest 2014, 27–42.
- Bennett – Elton 1898–1904 Bennett, Richard – Elton, John: *The History of Corn Milling* I–IV. London–Liverpool 1898–1904.
- Bloch 1935 Bloch, Marc: Avénement et conquêtes du moulin à eau. *Annales d’histoire économique et sociale* 1935, 538–563.
- Bloch 1967 Bloch, Marc: The advent and triumph of the watermill. In: Bloch, Marc: *Land and Work in Medieval Europe*. London 1967, 136–168.
- Braudel 1980 Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest 1980.

- Bread for the People* 2011 *Bread for the People: the Archaeology of Mills and Milling*. Proceedings of a Colloquium held at the British School at Rome. Ed.: Williams, David. Oxford 2011.
- Dávidházy 1989 Dávidházy István: Soproni posztókallók (Tuchwalken in Ödenburg). *SSz* 43:3 (1989) 193–205.
- Dávidházy 1992 Dávidházy István: 150 éves a nagy-tómalmi fürdő. *SSz* 46:2 (1992) 146–149.
- Dávidházy 1995 Dávidházy István: 18. és 19. századi posztósműhelyek egy városon belüli területi megoszlása (Die territoriale Gliederung der Tuchmacher-werkstätte einer Stadt im 18.–19. Jahrhundert). In: *IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1994. 11. 9–11. / IV. Internationales Handwerks-geschichtliches Symposium. Veszprém, 9–11. 11. 1994*. Szerk.: Dóka Klára – Éri István. Budapest–Veszprém 1995, 270–275.
- Endrei 1978 Endrei Walter: *A középkor technikai forradalma*. Budapest 1978.
- Evlia* 1985 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664*. Ford.: Karácson Imre. Budapest 1985.
- Ferenczi 2008 Ferenczi László: Vízgazdálkodás a középkorban. In: *Középkori gazdaság- és pénztörténet*. Szerk.: Gyöngyössy Márton. Budapest 2008, 105–152.
- Gimpel 1976 Gimpel, Jean: *The Medieval Machine. Industrial Revolution of the Middle Ages*. New York 1976.
- Házi 1931 Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története. Végrendeletek, közgyűlési jegyzőkönyvek, polgárkönyvi feljegyzések és különféle számadások 1400-tól 1541-ig II/2*. Sopron 1931.
- Heckenast 1980 Heckenast Gusztáv: A vashámor elterjedése Magyarországon, 14–15. század (The spread of the furnace with water-driven bellows in Hungary in the 14–15th centuries). *TSz* 23:1 (1980) 1–29.
- Hoffmann 1996 Hoffmann, Richard: Economic development and aquatic ecosystems in medieval Europe. *The American Historical Review* 101:3 (June 1996) 631–669.
- Holl 1973 Holl Imre: Sopron középkori városfalai IV. (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron IV.). *ArchÉrt* 100 (1973) 183–207.
- Holl 1979 Holl, Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. *ActaArchHung* 31 (1979) 105–145.
- Holt 1987 Holt, Richard: Whose were the profits of corn milling? An aspect of the changing relationship between the abbots of Glastonbury and their tenants 1086–1350. *Past and Present* 116 (1987) 3–23.
- Holt 1988 Holt, Richard: *The Mills of Medieval England*. London 1988.
- Holt 2000 Holt, Richard: Medieval England's water-related technologies. In: *Working with Water in Medieval Europe*. Ed.: Squatriti, Paolo. Leiden 2000, 51–100.
- Horváth 1993 Horváth Zoltán: *A soproni és sopronbánfalvi molnárcsaládok és malmaik története (1767–1950)*. Sopron 1993.
- Hurst – Beresford 1990 Hurst, John G. – Beresford, Maurice: *Wharram Percy: Deserted Medieval Village*. London 1990.

- Jankó – Kücsán – Szende 2010 Jankó Ferenc – Kücsán József – Szende Katalin: *Sopron. Magyar Várostartörténeti Atlasz 1.* (Sopron. Hungarian Atlas of Historic Towns 1.). Sopron 2010.
- Károlyi 1960 Károlyi Zsigmond: *A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon* (Die Geschichte des Wasserverwertung, des Wasserbaues und der Wasserwirtschaft in Ungarn). Budapest 1960.
- Knittler 2013 Knittler, Herbert: Molendinum et villa. Überlegungen zu Mühlenstandorten im nördlichen Niederösterreich, 13. bis 17. Jahrhundert. In: *Hierarchies in Rural Settlements*. Ed.: Klápště, Jan. *Ruralia* 9. Turnhout 2013, 23–33.
- Kropač 1983 Kropač, Ingo H.: *Mühlen und Mühlenrecht im Steiermark während des Mittelalters*. Graz 1983.
- Kubinyi 1964 Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése (Topographie und wirtschaftliche Entwicklung von Budafelhévíz). *TBM* 16 (1964) 85–180.
- Kubinyi 2009 Kubinyi András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II*. Szerk.: Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Budapest 2009, I. 115–182.
- Kücsán 2013 Kücsán József: Telkek és épületek a soproni Belváros délnyugati sarkában (Grundstücke und Gebäude in der südwestlichen Ecke der Innenstadt von Sopron /Ödenburg/). In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid I–II*. Szerk.: Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna. Budapest 2013, I. 243–256.
- Makkai 1974 Makkai, László: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit. *AgrSz* 16 (1974) 1–53.
- Makkai 1989 Makkai, László: Le moulin hydraulique: la machine universelle du moyen âge. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára / Economy, Society, Historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on his 70th Birthday*. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest 1989, 15–28.
- Mollay 1992 Mollay Károly: A Tómalom középkori előzményei. Fejezet a soproni határ történetéből. *SSz* 46:2 (1992) 150–167.
- Mollay 1993 Mollay, Károly: *Első telekkönyv / Erstes Grundbuch, 1480–1553*. Sopron Város Történeti Forrásai, A sorozat, 1. kötet. Sopron 1993.
- Oross 2003 Oross András: A Rákos-patak és vízgyűjtő területének történeti földrajzi vázlatja. *Fons* 10:2 (2003) 191–232.
- Reynolds 1983 Reynolds, Terry S.: *Stronger than a Hundred Men: A History of the Vertical Water Wheel*. Baltimore 1983.
- F. Romhányi 2010a F. Romhányi, Beatrix: Die Wirtschaftstätigkeit der ungarischen Pauliner im Spätmittelalter (15.–16. Jahrhundert). In: *Die Pauliner. Geschichte – Geist – Kultur*. Hrsg.: Sarbak, Gábor. Budapest 2010, 129–200.
- F. Romhányi 2010b F. Romhányi Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkori Magyarországon*. Budapest 2010.

- Sabján 2005 Sabján, Tibor: Ship mills in historical Hungary. In: *Water Management in Medieval Rural Economy*. Ed.: Klápště, Jan. *Ruralia* 5. Prague 2005, 242–250.
- Sárosi 2013 Sárosi, Edit: The development of a market town and its market places in the Hungarian Great Plain. Kecskemét, a case study. *Historia Urbana* 21 (2013) 139–161.
- Sárosi 2017 Sárosi, Edit: *Deserting Villages – Emerging Market Towns. Settlement Dynamics and Land Management in the Great Hungarian Plain*. Budapest 2017.
- Sárosi [megjelenés alatt] Sárosi Edit: *Kecskemét. Magyar Várostartörténeti Atlasz (Kecskemét. Hungarian Atlas of Historic Towns)*. Budapest [megjelenés alatt].
- Sowina 2016 Sowina, Ursula: *Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background until the Mid-16th Century*. Frankfurt am Main 2016.
- Städteatlanten* 2013 *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*. Hrsg.: Ehbrecht, Wilfried. *Städteforschung A* 80. Köln–Wien 2013.
- Stromer 1984 Stromer, Wolfgang von: Wassernot und Wasserkünste im Bergbau des Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: *Montanwirtschaft Mitteleuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert: Stand, Wege und Aufgaben der Forschung*. Hrsg.: Kroker, Werner – Westermann, Ekkehard. Bochum 1984, 50–72.
- Stromer 1993 Stromer, Wolfgang von: Große Innovation der Papierfabrikation in Spätmittelalter und Frühneuzeit. *Technikgeschichte* 6 (1993) 1–6.
- Szabó 1986 Szabó Kálmán: Kecskeméti szélmalomok. In: *Szabó Kálmán válogatott írásai*. Szerk.: Sztrinkó István. Kecskemét 1986, 395–399.
- Szende 2013 Szende Katalin: Magyar Várostartörténeti Atlasz: feladatok, eredmények, perspektívák. *Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv* 8 (2013) 187–199.
- Takács 2003 Takács, Károly: Medieval hydraulic systems in Hungary: Written sources, archaeology and interpretation. In: *People and Nature in Historical Perspective*. Eds: Laszlovszky, József – Szabó, Péter. Budapest 2003, 289–312.
- Tringli 2001 Tringli István: A magyar szokásjog a malomépítésről (Das ungarische Gewohnheitsrecht über den Mühlenbau). In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk.: Neumann Tibor. Budapest 2001, 251–268.
- Tringli 2011a Tringli István: *Sátoraljaújhely. Magyar Várostartörténeti Atlasz 2. (Sátoraljaújhely. Hungarian Atlas of Historic Towns 2.)*. Budapest 2011.
- Tringli 2011b Tringli István: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk.: Cabello, Juan – C. Tóth Norbert. A Jósa András Múzeum Kiadványai 68. Nyíregyháza 2011, 377–396.
- Vadas 2013a Vadas András: *Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban (Körmend and the Waters. A Settlement and its Environment in the Early Modern Period)*. Budapest 2013.

- Vadas 2013b Vadas, András: 'The waters leave their beds frequently' – A Western-Hungarian town and the flooding of the Rába/Raab River in the seventeenth century (1600–1659). *Water History* 5:3 (2013) 267–286.
- Vadas 2015 Vadas András: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül (Questions of the terminology and meaning of the term locus molendini in the Middle Ages). *TSz* 57:4 (2015) 619–648, 460–461.
- Vadas 2015–2016 Vadas András: Városárkok és vízgazdálkodás a késő-középkori Közép-Európa városaiban (Moats and water management in Central European towns in the late Middle Ages). *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 10–11 (2015–2016) 323–353.
- Vadas 2017 Vadas, András: Some remarks on the legal regulations and practice of mill construction in medieval Hungary. In: *Wasser in der mittelalterlichen Kultur. Gebrauch – Wahrnehmung – Symbolik / Water in Medieval Culture. Uses, Perceptions, and Symbolism*. Eds: Huber-Rebenich, Gerlinde – Rohr, Christian – Stolz, Michael. *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung, Beihefte* 4. Berlin 2017, 291–304.
- Vadas [megjelenés alatt] Vadas András: Vízépítés és munkaszervezési formák a késő középkori és kora újkor Magyar Királyságban. In: *Techné: a mesterségbeli tudás átadásának lehetséges színterei és módszerei az ó- és középkorban*. Szerk.: Munding Márta. Piliscsaba [megjelenés alatt].
- Vajda 2012 Vajda Tamás: Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása (Water mills as driving forces of landscape change in the Árpadian and Angevin period). In: *Micae mediaevales 2. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter. Budapest 2012, 59–75.
- Végh 2006–2008 Végh András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. MHB 15–16. Budapest 2006–2008.
- Végh 2015 Végh András: *Buda I. 1686-ig. Magyar Várostörténeti Atlasz* 4. (Buda I., to 1686. Hungarian Atlas of Historic Towns 4.). Budapest 2015.
- Water Management* 2005 *Water Management in Medieval Rural Economy*. Ed.: Klápště, Jan. *Ruralia* 5. Prague 2005.
- White 1962 White, Jr., Lynn: *Medieval Technology and Social Change*. Oxford 1962.
- Zatykó 2010 Zatykó Csilla: Természeti táj – emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei (Natural landscape – man-made landscape: Possibilities for reconstructing the medieval environment). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 839–852.

MILLS AND TOWNS. THE TOPOGRAPHY OF ENERGY PRODUCTION IN FOUR HUNGARIAN TOWNS IN THE PRE-INDUSTRIAL PERIOD

Katalin Szende

This paper explores the potential for research into mills from an urban historical viewpoint. It presents examples from four different towns in Hungary in order to draw conclusions concerning their 'urbanity', especially with respect to their impact on urban space. The choice of towns followed work on the 'Atlas of Historic Towns' project and aimed to provide a representative sample of different types of towns. It comprised Buda, capital of the kingdom in the late medieval period; Kecskemét, a market town on the Great Hungarian Plain; Sopron, a trading town at the western border of Hungary; and Sátoraljaújhely, a wine-growing, 'private' town in the hilly north-eastern region of the country. The time frame was determined by the availability of sources (historical maps, documents, observation of excavated or above-ground remains) from the late 13th to the 17th/18th century, namely the pre-industrial period broadly speaking.

The questions, which pertained to the study of the topographical relationship between mills and towns, were as follows:

1. Was the selection of the site for a mill determined primarily by natural conditions (i.e. the available energy resources) or by the needs of the population, i.e. the consumers?
2. Were there changes in this respect over time and if so, why did they occur? What changes can be observed in the purposes for which the mills were used?
3. To what extent did issues of ownership determine the siting and running of the mills? How much was the urban community involved in the operation of mills?
4. Did mill sites contribute to the physical expansion of towns or did they hinder it?

The answers to these questions help us determine how the mills related to towns and vice versa. Since mills of various kinds were the only machines capable of exploiting energy in the Middle Ages, this research entails investigating the complex system providing towns with mechanical energy, in other words, 'powering the city'.

Concerning the choice of locations, the examples examined do not seem to follow the pattern of shifting from remote to central locations postulated by Fernand Braudel. In the case of water-mills and even windmills, the availability of resources played a definitive role throughout the pre-industrial period. But given this constraint, central location seems to have been a significant factor from the outset. The proximity of grinding mills to marketplaces serving the grain trade was a common element observable in all four of our towns. Expansion towards the peripheries of settlements and even further away represented a second, later, phase to meet the increased demand for energy resources for a growing population with more sophisticated needs. As seen in case of the two larger towns of Buda and Sopron, setting up industrial plants or quarters outside the suburbs was a development not encountered prior to the later Middle Ages and the early modern period.

The investigations also found that towns relied on a much more diversified model of resource management than the countryside, implying the simultaneous use of different energy sources. Output could be increased not only by boosting the number of facilities (by building new mills or by adding more wheels to existing mills), but also by finding new ways in which the energy produced could be utilised. The urban economy allowed for many ways of optimising mill usage in other, non-agricultural, fields: fulling, tanning, metalworking, gunpowder production, and papermaking are all documented in the towns discussed.

Location and resources were strongly connected to ownership. Towns were characterised by a considerable diversity in this respect. Besides kings, noble families and other private owners, urban communities themselves were involved in milling in a variety of ways: by gaining privileges from the king to build mills, by taking over existing mills through purchase or secularisation, or by collecting revenues from owners of mills operating on urban land. At the same time, in three of our four towns the prominent role of mills established by the Church is conspicuous. This was the aggregate result of royal and private donations to the chapters and monasteries in question, and

the strongly profit-oriented business policy of these ecclesiastical institutions. There is no proof, however, that the monasteries played a particularly innovatory role in milling technology.

Through the examples presented and the questions raised, I hope to have shown that mills as the main instruments for 'powering the city' deserve more attention from urban historians than they have received hitherto. The localisation of mills through fieldwork and historical maps as well as through historic town atlases as secondary sources provides data on mills which can serve as a useful starting point for further comparative research. The examination of the four towns selected has yielded four different models; further examples will surely enrich the picture even more. Other aspects, such as the specific legal statuses and economic roles of urban mills, need to be investigated as well. To sum up the matter in one sentence, appreciation of mills as important elements of the physical, social, and economic landscape of towns has the potential to contribute to '(em)powering' urban history in new and useful ways.

AZ ÁRPÁD-KORI GÖMBÖLYŰ ALJÚ CSERÉPBOGRÁCSOK KÉT NAGYALFÖLDI REGIONÁLIS CSOPORTJÁRÓL

Takács Miklós

Holl Imre tudományos érdeklődésének szerves részét képezte a kézi korongon formált cserépedények vizsgálata, különösen kutatásai kezdetén. Munkássága azt példázza, hogyan lehet és kell egyes minőségi jellemzők (anyagösszetétel, a formázás módja és részletei, valamint a cserépedény színe) alapján csoportokat alkotni, az edényanyag pontosabb megismerése érdekében. Módszere mindenképp követendő, akkor is, ha megfigyeléseink pontossága elmarad az általa felállított mércétől.

Jelen dolgozatunk témája egy három évtizede tett megfigyelés részletesebb kifejtése.¹ A cserépbográcsokról szóló, 1986-ban megjelent összefoglalásunkban tettünk első alkalommal kísérletet a kézi korongon formált, gömbölyű aljú cserépbográcsok regionális csoportok szerinti tárgyalására. Észrevettük, hogy a gömbölyű aljú cserépbográcsok minőségi jellemzői (anyagösszetételük, formázásuk részletei, bekarcolt díszítéseik, sőt a színük is) egy-egy régió belül következetesen ismétlődnek. Ez alkalommal a cserépbográcsok Duna-vidéki, illetve közép-Tisza-vidéki csoportjának minőségi jellemzőit vesszük számba, és igyekszünk értelmezni őket (1. ábra). Következtetéseinket az ép, vagy legalább rajzban kiegészíthető alakú bográcsokra építjük, mert csak ezeken az

edényeken figyelhetők meg a vizsgálatba bevont minőségi jellemzők. Ehhez ismernünk kell az edényttest ívelését, valamint azt, hogy a bogrács gömbölyű aljához az oldalfal jól kihúzott éllel vagy lekerekített ívvel csatlakozik-e. E két formai jegy fontosabb a perem kialakításának a módjánál, mert ez utóbbi (lekerekített vagy levágott) nagyobb mértékben változhatott egy-egy régió belül. A peremkiképzés átalakulása egy-egy műhelykörzet esetében időrendi megfigyeléseket is lehetővé tesz.²

Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a vizsgált két régió esetében pontosan mely minőségi jellemzők konzekvens ismétlődése alapján különíthetők el a regionális csoportok? Továbbá arra, hogy értelmezhetők-e e régiók olyan elterjedési körzeteknek, amelyek cserépbográcsait néhány, egymáshoz igencsak hasonló edényeket gyártó gölönccséműhely készítette volna. A válaszok megfogalmazása előtt mindenképp érdemes alaposabban megismerni a két vizsgált régió edényanyagát, ugyanis az utóbbi két és fél évtizedben éppen a megnövekedett leletmennyiség tette lehetővé, sőt szükségessé a kérdés újvizsgálatát. Az új bográcsleletek napvilágra kerülése különösképp a Duna–Tisza közén és a Tiszántúl középső harmadában figyelhető meg.

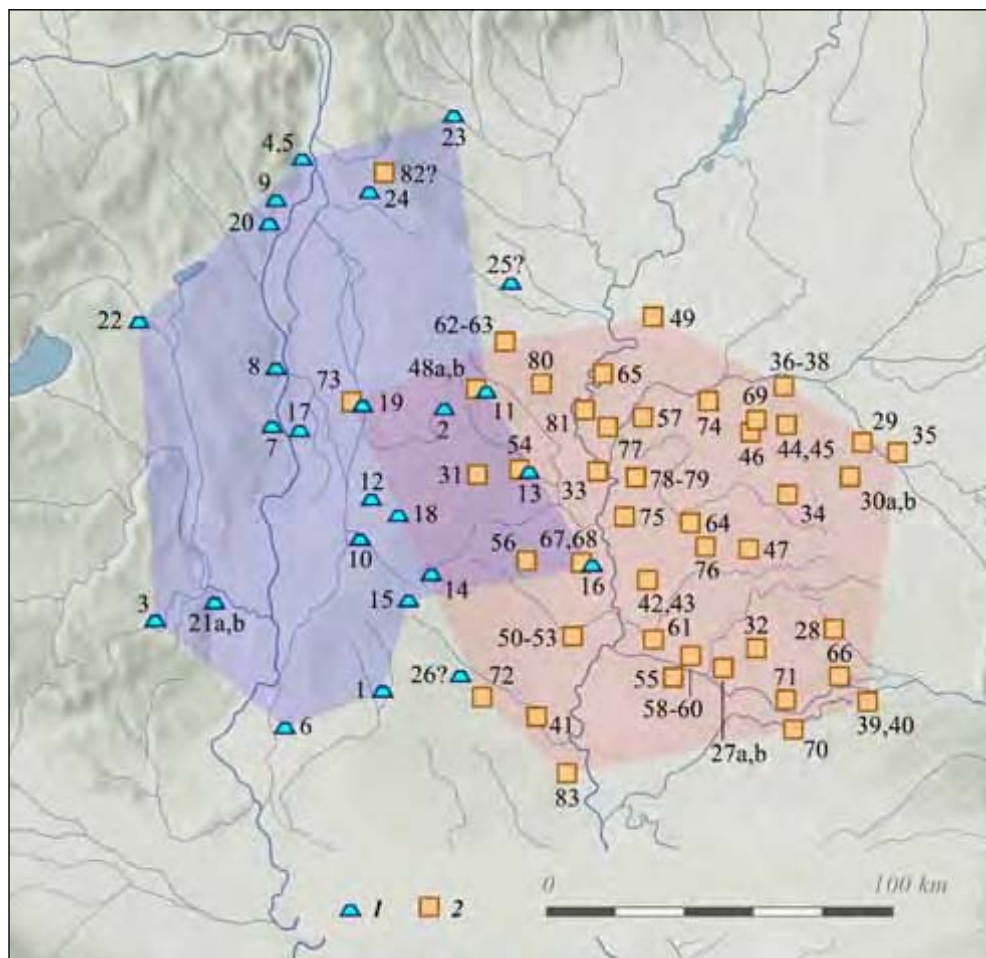
A DUNA-VIDÉKI, KÉZI KORONGON FORMÁLT, GÖMBÖLYŰ ALJÚ BOGRÁCSOK FORMAI SAJÁTSÁGAI

A Duna-vidéki regionális csoportba tartozó bográcsok olyan minőségi jellemzőkkel rendelkeznek, amelyek még töredékes állapotukban is könnyen felismerhetővé teszik őket (2–3. ábra). Soványítóanyaguk általában apróra

őrölt mészkő, vagy fehér mészkőszemcsék és homok keveréke. Az e műhelykörzetbe tartozó bográcsok híven őrzik fém előképeik formáját. Oldalfaluk rendszerint középmagas, ehhez éles töréssel csatlakozik az erősen ívelt alj. A Duna-

¹ Takács 1986, 96–100.

² Takács 1993.

vidéki műhelykörzetbe tartozó bográcsoknak a pereme is igen jellegzetes. A széles peremnek legalább a külső éle vízszintes és szélesen levágott, de e sajátságot sokszor a belső peremén is meg lehet figyelni. (Az így kialakított peremet szokás T átmetszetűnek nevezni.) A széles

függőleges peremsík miatt a függesztőfüleket rendszerint úgy alakították ki, hogy mellőzték a füleknél a perem további szélesítését, csupán két-két apró, kerek lyukat fúrtak a perem széles, vízszintes síkjába, általában egymástól viszonylag nagyobb távolságra. Az e régióban lelt bográcsok túlnyomó többsége a vörös különböző árnyalataira égő, gyakran egészen sötétvörös színű, joggal feltételezhetően nyomelemként vasat az átlagosnál nagyobb mértékben tartalmazó agyagból készült.

Az alábbi lelőhelyekről ismerünk ilyen formai és technikai adottságokkal rendelkező ép, vagy kiegészíthető bográcsokat: Bonyhád-Tesco-áruház;³ Budapest-I. ker., Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (2. ábra 2, 7);⁴ Budapest-XI. ker., Kőérberki út, Kána;⁵ Csátalja-Vágotthegy (2. ábra 1);⁶ Dunaújváros-Öreghegy (2. ábra 3);⁷ ismeretlen Hont megyei lelőhely;⁸ Kecel-158/b lh. (2. ábra 4);⁹ Kecskemét-Árvaház;¹⁰ Kiskőrös-Cebe-pusztá;¹¹ Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, déli összekötő híd (2. ábra 5);¹² Kiskunhalas-Tajópusztá;¹³ Kunfehértó-Kovács-tanya (2. ábra 8);¹⁴ Ópusztaszer-Szer monostora;¹⁵ Solt-Tételgy;¹⁶

³ Csányi – Szabó 2011, 4. tábla 1.

⁴ Bencze 1992.

⁵ Személyes megfigyelés, az ásatóval, Terei Györggyel közösen átnézett kánai leletanyag alapján.

⁶ Takács 1986, Taf. 21/2. (Kat. Nr. 46).

⁷ Takács 1986, Taf. 22/1–2. (Kat. Nr. 47–48), Taf. 26/1. (Kat. Nr. 56).

⁸ Takács 1986, Taf. 25/1. (Kat. Nr. 54).

⁹ Takács 1986, Taf. 24/1. (Kat. Nr. 52).

¹⁰ Takács 1986, Taf. 22/3. (Kat. Nr. 49).

¹¹ Takács 1986, Taf. 24/2. (Kat. Nr. 53).

¹² Gallina – Gulyás – Molnár 2014, 15. kép 1, 22. kép 1. A cikk képmellékletében két értékelhető bogrács töredék látható.

¹³ Takács 1986, Taf. 23/1. (Kat. Nr. 50).

¹⁴ Takács 1986, Taf. 27/2–3. (Kat. Nr. 60–61).

¹⁵ Takács 1986, Taf. 26/2. (Kat. Nr. 54).

¹⁶ Saját gyűjtés a Szentpéteri József által vezetett feltárás leletanyagából.

1. *ábra*. 1. A Duna menti regionális egység lelőhelyei; 2. A Közép-Tisza menti regionális egység lelőhelyei. (Az egyes lelőhelyekre vonatkozó szakirodalmat lásd a lábjegyzetekben.) Rajz: Ósi Sándor
1. Bácsalmás-Szennyvíztelep; 2. Ballószög-91. lh.; 3. Bonyhád-Tesco-áruház; 4. Budapest-I. ker., Hadtörténeti Intézet és Múzeum; 5. Budapest-XI. ker., Kőérberki út, Kána; 6. Csátalja-Vágotthegy; 7. Dunaföldvár; 8. Dunaújváros-Öreghegy; 9. Érd-Simonpusztai-dűlő; 10. Kecel-158/b lh.; 11. Kecskemét-Árvaház; 12. Kiskőrös-Cebe-pusztá; 13. Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, déli összekötő híd; 14. Kiskunhalas-Tajó-pusztá; 15. Kunfehértó-Kovács-tanya; 16. Ópusztaszer-Szer monostora; 17. Solt-Tételhegy; 18. Soltvadkert-Alsócsábor-Herczeg-tanya; 19. Szabadszállás-Aranyegyháza; 20. Százhalombatta; 21a-b. Szekszárd-Palánk, Szekszárd-Tószegi-dűlő; 22. Tác-Fövenypusztá; 23. Tura-Tököspart; 24. Vecsés-83. lh.; 25. Cegléd (az edényttest csak hiányosan rekonstruálható); 26. Kelebia (az edényttest csak hiányosan rekonstruálható); 27a-b. Apátfalva-Belez, Apátfalva-Nagyút-dűlő; 28. Battonya-Steiner-dűlő; 29. Békés-1/211. lh.; 30a-b. Békéscsaba-2/291. lh., Békéscsaba-2/333. lh.; 31. Bugac-Alsómonostor; 32. Csanádpalota-Juhász T.-tanya; 33. Csongrád-Felgyő-Ürmös-tanya; 34. Csorvás-Faluhely; 35. Doboz-Hajdúirtás; 36. Endrőd-6. lh.; 37. Endrőd-161. lh.; 38. Endrőd-182. lh.; 39. Fönlak (Felnac, Románia), a falu keleti szélén; 40. Fönlak (Felnac, Románia), a falu központjától kb. 1,5 km-re; 41. Hajdújárás (Hajdukovo, Szerbia)-2. számú templom mellől; 42. Hódmezővásárhely-Fehér-tó; 43. Hódmezővásárhely-Kingéc, M43 célkitermelőhely, II. blokk; 44. Hunya-43. lh.; 45. Hunya-44. lh.; 46. Kardos-42. lh.; 47. Kardoskút-Hatablak; 48a-b. Kecskemét-Árvaház, Kecskemét-Városföld; 49. Kengyel-Halastó; 50. Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő; 51. Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő III.; 52. Kiskundorozsma-Nagyszék 26/8. lh.; 53. Kiskundorozsma-Tóth J. dombja; 54. Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, déli összekötő híd; 55. Kiszombor Nagyszentmiklósi út; 56. Kömpöc; 57. Kunszentmárton-9. lh.; 58. Makó-Dáli-földek; 59. Makó-Igási ugar; 60. Makó-Innenső-jángsor; 61. Maroslele-Kislele III.; 62. Nagykovács-Ludas; 63. Nagykovács-Órhalom; 64. Nagymágocs-Szendrei-major, Hütőtó; 65. Nagyrév-Monostorossáp; 66. Óbodrog (Bodrogu vechi, Románia); 67. Ópusztaszer-Szer monostora; 68. Ópusztaszer-Gáztelep; 69. Örménykút-54. lh. (Kuján-dűlő); 70. Perjámos (Periam, Románia)-Sánchalom; 71. Sajtény (Şeitin, Románia)-Salánk; 72. Szabadka (Subotica, Szerbia)-Munkásotthon; 73. Szabadszállás-Aranyegyháza; 74. Szarvas-132. lh. (Rózsás, Főmajor); 75. Szegvár-Kontra-part; 76. Székkutas-Kakasszék II.; 77. Szelevény-Telekpart; 78. Szentes-Szentlászló; 79. Szentes-Tőke, Dinnyés-sziget; 80. Szentkirály (= Lászlófalva)-Homokbánya; 81. Tiszaug-Kisrétpart; 82. Ecsér-7. lh. (az edényttest csak hiányosan rekonstruálható); 83. Zentagunaras (Gunaroš, Szerbia)

Fig. 1. 1. Danube regional grouping excavation sites; 2. Middle Tisza regional grouping excavation sites. (For the specialist literature on individual vessels, see the footnotes.) Drawing: Sándor Ósi

Soltvadkert-Alsócsábor-Herczeg-tanya (3. *ábra*);¹⁷ Szabadszállás-Aranyegyháza;¹⁸ Százhalombatta;¹⁹ Szekszárd-Palánk;²⁰ Szekszárd-Tószegi-dűlő (2. *ábra* 6);²¹ Tác-Fövenypusztá;²² Tura-Tököspart;²³ Vecsés-83. lh.²⁴

Itt kell megemlékezni arról, hogy Parádi Nándor a Somogy megyei Hács határában a töredékes és másodlagosan külső kemencék sorává átépített edénygyártó kemence feletti, közös omladékrétegben egy olyan bográcsperemet is kibontott, amely töredékessége miatt csak feltételesen sorolható a Duna-vidéki műhely-

körzet leletanyagába.²⁵ Az 1980-as évek első felének adatgyűjtéséből 15 edényt soroltunk e körbe,²⁶ 2014-ben lezárt adatgyűjtésünk szerint 22 Árpád-kori lelőhely 36 ép vagy töredékes bográcsa alapján írható le e regionális csoport.

A Duna-vidéki csoportba tartozó bográcsok észak-déli irányban a budai Várhegy és az észak-bácskai Csátalja közötti térség leletanyagában mutathatók ki. Kelet-nyugati irányban a vizsgált műhelykörzet leletei a Fejér megyei Táctól a Csongrád megyei Ópusztaszerig terjednek.²⁷ Az 1980-as évek elején e regionális

¹⁷ Szabó T. 2011, 47–50. A feldolgozott leletanyagban két kiegészített bogrács tanulmányozható. A 3. *ábrán* szereplő bogrács V. Székely György ásátásából származik. Kecskemét, Katona József Múzeum, ltsz. 2009.3.484.

¹⁸ Takács 1986, Taf. 26/3, Taf. 27/1. (Kat. Nr. 58–59).

¹⁹ Sőregi 1993, 4. kép 2.

²⁰ Takács 1986, Taf. 23/2. (Kat. Nr. 51).

²¹ Orha 2010, 8. tábla 1, 10. tábla 1. (homorú oldalfalú), 11. tábla 6. A cikk képmellékletében három értékelhető bogrács-töredék látható.

²² B. Thomas 1955, Abb. 4/16–19, Taf. 54/3–6. A cikk képmellékletében négy darab értékelhető bogrács-töredék látható.

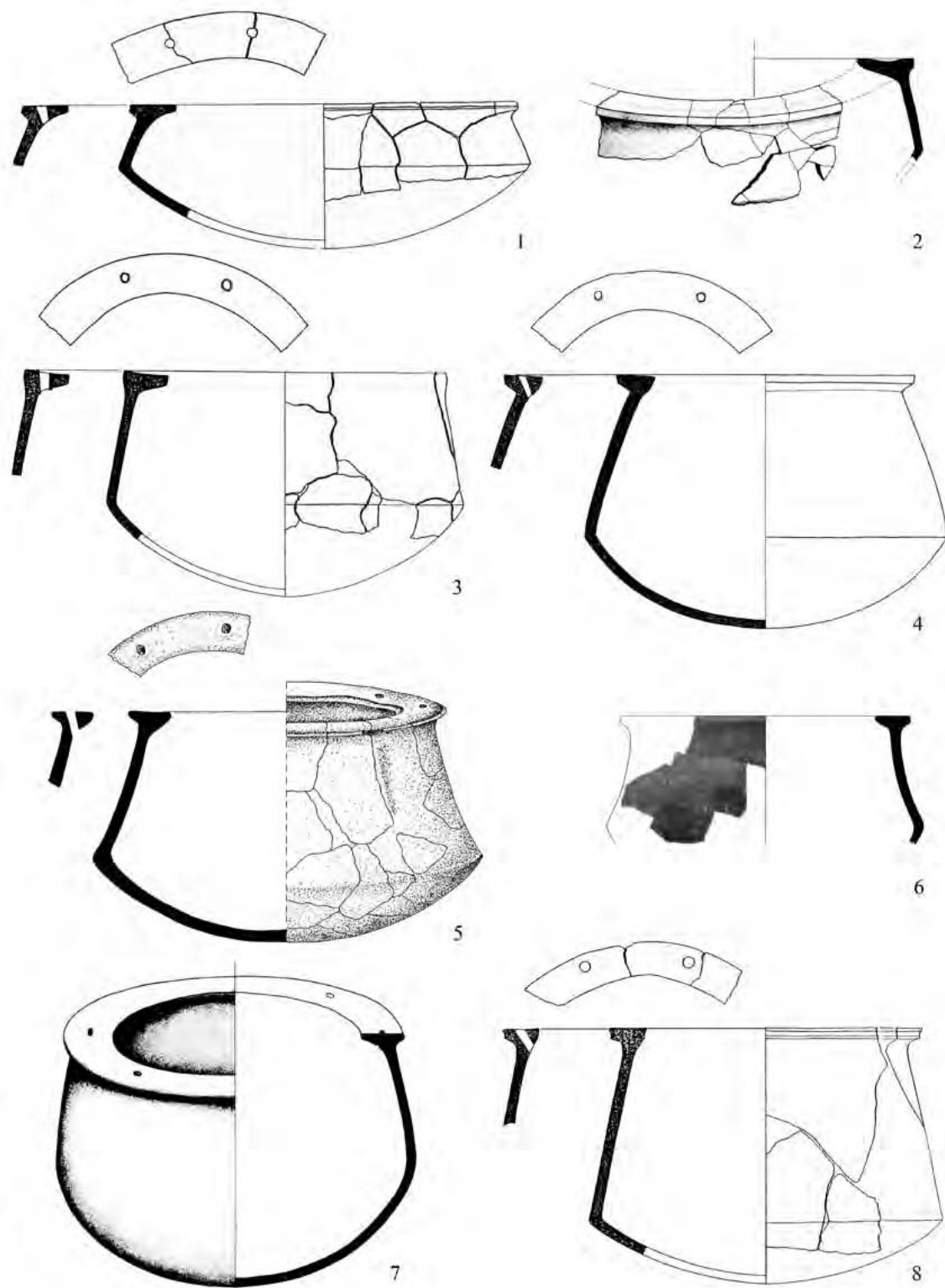
²³ Miklós 1991, 436, 7. tábla 7.

²⁴ Rácz – Tari 2011, 8. ábra 3.

²⁵ Parádi 1967, 8. kép 11.

²⁶ Takács 1986, 40–43. (Kat. Nr. 46–61).

²⁷ Az ismeretlen lelőhelyű Hont megyei bográcsot – Takács 1986, Taf. 25/1. (Kat. Nr. 54) – nem vettem fel a térképre, a lelőhely bizonytalansága miatt.

2. ábra. A Duna-vidéki regionális csoportba tartozó bográcsok. 1. Csátalja-Vágotthegy; 2, 7. Budapest-I. ker., Hadtörténeti Intézet és Múzeum; 3. Dunaújváros-Öreghegy; 4. Kecel-158/b lh.; 5. Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, déli összekötő híd; 6. Szekszárd-Tószegi-dűlő; 8. Kunfehértó-Kovács-tanya. Rajz (méretarány nélkül): Barta Gábor, Káldos János, Takács Miklós, Ürmös Melinda, Viczkó Tamás
 Fig. 2. Cauldrons belonging to the Danube regional grouping. Drawings (not to scale): Gábor Barta, János Káldos, Miklós Takács, Melinda Ürmös, Tamás Viczkó

3. ábra. A Duna-vidéki régió egy jellegzetes bográcsa: Soltvadkert-Alsócsábor-Herczeg-tanya.

Fotó (méretarány nélkül): Kiss Béla

Fig. 3. A cauldron of the Danube regional grouping type: Soltvadkert-Alsócsábor-Herczeg-tanya.

Photographs (not to scale): Béla Kiss

csoportot Kecskemét környékének neveztük el.²⁸ Azóta azonban kiderült, hogy Kecskemét a vizsgált edénytípus elterjedési területének tulajdonképpen a keleti szélén fekszik. Továbbá az is bebizonyosodott, hogy ilyen bográcsok a Duna nyugati, dunántúli partján sem csak szórványosan fordulnak elő, ezért szerepel e regionális egység megnevezésében is a folyam neve, annak mindkét partjára utalva.

A Duna-vidéki régió jobban keltezhető bográcsainak túlnyomó többsége az Árpád-kor középső vagy kései harmadába tartozik – lásd a budai Várhegyen, a Hadtörténeti

Intézet és Múzeum udvarán, a kecskeméti Árvaház területén, vagy a solti Tételhegyen feltárt darabokat. A korai Árpád-kori keltezés lehetősége csak elvétve vethető fel, például a csátalja-vágotthegyi²⁹ vagy a kunfehértó-Kovács-tanyai³⁰ bográcsok esetében. A gömbölyű aljú bográcsok Árpád-kor eleji ritkasága a Duna-vidéken nem meglepő, mert ezek a korai Árpád-korban még mindenhol meglehetősen ritka edénytípusnak számítottak, így azokon az alföldi területeken is, ahol a későbbi századokban nagy mennyiségben használták őket.³¹

A KÖZÉP-TISZA-VIDÉKI, KÉZI KORONGON FORMÁLT, GÖMBÖLYŰ ALJÚ BOGRÁCSOK FORMAI SAJÁTSÁGAI

A közép-Tisza-vidéki regionális csoportba sorolható kézzel formált, gömbölyű aljú cserépbográcsokat rendszerint homokos, némi apró kavicsot vagy mészköszemcsét is tartalmazó agyagból formázták (4–5. ábra). E tájon megtalálható a bográcsnak mind a lapos, mind a közepesen mély, mind pedig a mély változata. Közös jellemzőjük, hogy a kerekded, nem túl ívelt aljhoz éles töréssel csatlakozik a bogrács határozottan kúp alakú, a perem felé szűkülő oldala. A perem rendszerint keskeny, felső, ferde lezárása az edény belseje felé lejt, a peremszélek lekerekítettek. A fülek általában határozottan kiugranak a perem belső síkjából, az átfúrt lyukak ilyen esetekben meglehetősen nagy méretűek. Akad ugyanakkor példa kis-

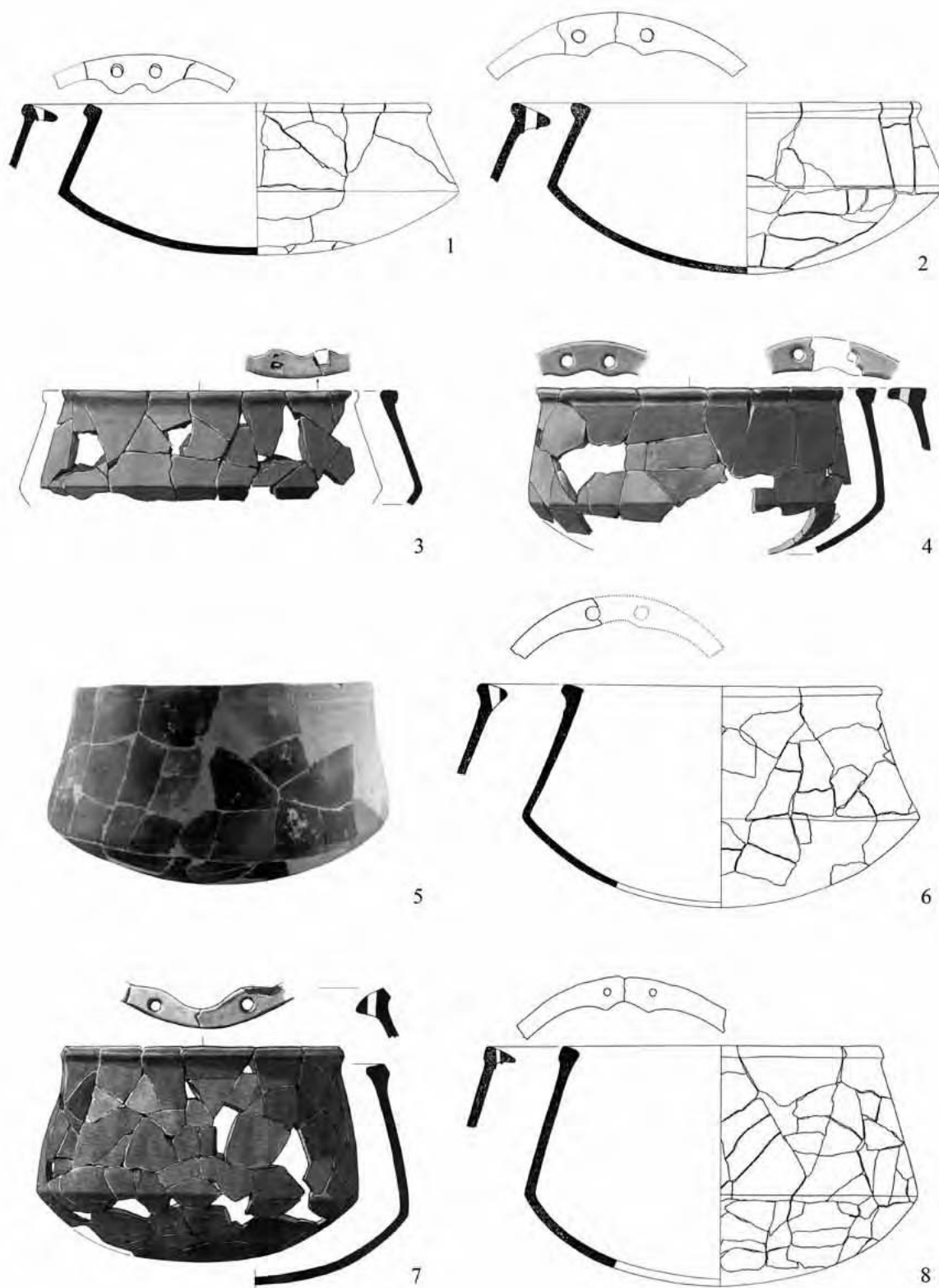
méretű függesztőfülekre is, ahol a két lyukat egymás közelében fúrták ki, vagy arra is, hogy függesztőfülek helyett csak két kis fogantyú

²⁸ Takács 1986, 96.

²⁹ Takács 1986, 40. (Kat. Nr. 46).

³⁰ Takács 1986, 43. (Kat. Nr. 60–61). Lásd még a 103. jegyzetet.

³¹ Az ilyen telepek egyik első, klasszikus példája Kardoskút-Hatablak (Méri 1964), ahol kiegészíthető bográcsból is nem kevesebb mint 15 (!) darab került elő (Takács 1986, Taf. 45/2. [Kat. Nr. 100], Taf. 53/2. [Kat. Nr. 119], Taf. 57/3. [Kat. Nr. 129], Taf. 55/1. [Kat. Nr. 130] stb.). A közelmúltban megjelentetett sokbográcsos telepek közül lásd a kiskunfélegyháza-Amlerbányait: Gallina – Molnár 2003; Gallina – Molnár 2004.

4. ábra. A közép-Tisza-vidéki regionális csoportba tartozó bográcsok. 1, 8. Kardoskút-Hatablak; 2. Örménykút-54. lh.; 3–4, 7. Kiskundorozsma-Daruhalom; 5. Makó-Igási ugar; 6. Kengyel-Halastódűlő. Rajz (méretarány nélkül): Káldos János, Koncz Margit, Takács Miklós

Fig. 4. Cauldrons belonging to the Middle Tisza regional grouping.
Drawings (not to scale): János Káldos, Margit Koncz, Miklós Takács

5. ábra. A közép-Tisza-vidéki régió egy jellegzetes bográcsa: Kecskemét-Városföld, MOL-VF03 lh.

Fotó (méretarány nélkül): Kiss Béla

Fig. 5. A cauldron of the Middle Tisza grouping type: Kecskemét-Városföld, Site MOL-VF03.

Photographs (not to scale): Béla Kiss

található a perem külső síkján, egymással átellenben.³² Felvethető, hogy a perem, illetve a függesztőfül kialakításában mutatkozó eltéréseknek itt is kronológiai okai lehetnek, amint ez a kisalföldi bográcsok leletkörnyezetének a vizsgálata alapján bizonyítható volt.³³ A közép-Tisza-vidéki bográcsok – igen kevés kivételtől eltekintve – oxidált égetésűek, színük az esetek túlnyomó többségében a halvány narancssárgától a sárgászörös különböző árnyalatáig terjed. Elég gyakori, hogy az edényttest külső felületét vörös színű agyagmáz (*engobe, slip*) borítja.

A következő lelőhelyeken kerültek elő olyan ép vagy kiegészíthető állagú bográcsok, amelyek a közép-Tisza-vidéki regionális csoportba sorolhatók: Apátfalva-Belez;³⁴ Apátfalva-Nagyút-

dűlő;³⁵ Battonya-Steiner-dűlő;³⁶ Békés-1/211. lh.;³⁷ Békéscsaba-2/291. lh.;³⁸ Békéscsaba-2/333. lh.;³⁹ Bugac-Alsómonostor;⁴⁰ Csanádpalota-Juhász T.-tanya;⁴¹ Csanádpalota-Országhatár;⁴² Csongrád-Felgyő-Ürmös-tanya;⁴³ Csorvás-Faluhely;⁴⁴ Doboz-Hajdúirtás;⁴⁵ Endrőd-6. lh.;⁴⁶ Endrőd-161. lh.;⁴⁷ Endrőd-182. lh.;⁴⁸ Fönlak (Felnac, Románia), a falu keleti szélén;⁴⁹ Fönlak (Felnac, Románia), a falu központjától kb. 1,5 km-re;⁵⁰ Hajdújárás (Hajdukovo, Szerbia), 2. számú templom mellől;⁵¹ Hódmezővásárhely-Fehér-tó;⁵² Hódmezővásárhely-Kingéc, M43 célkitermelőhely, II. blokk;⁵³ Hunya-43. lh.;⁵⁴ Hunya-44. lh.;⁵⁵ Kardos-42. lh. (Kondorosi úti iskola);⁵⁶ Kardoskút-Hatablak (4. ábra

³² Lásd pl. az egyik kardoskút-hatablaki bográcsot: Takács 1986, Taf. 53/2. (Kat. Nr. 119). Az ilyen fogantyúkkal rendelkező edények kérdéskörét egy külön dolgozatban elemeztük: Takács – Pópitay 2017.

³³ Takács 1993.

³⁴ Közöletlen. Az átnézett anyagban két kiegészíthető bogrács töredéket találtam.

³⁵ Közöletlen.

³⁶ Takács 1986, Taf. 51/1. (Kat. Nr. 114), Taf. 54/1. (Kat. Nr. 120). Az átnézett leletanyagban két kiegészíthető bogrács volt.

³⁷ MRT 10/2. 128. tábla 5.

³⁸ MRT 10/2. 128. tábla 8.

³⁹ MRT 10/2. 128. tábla 7.

⁴⁰ Takács 1986, Taf. 72/2. (Kat. Nr. 161).

⁴¹ Szabó D. K. [megjelenés alatt]. A konferencián bemutatott leletanyagban hat kiegészíthető bogrács volt.

⁴² Közöletlen. Lásd még http://www.tornyai muzeum.hu/gyujtemeny/regeszet/cserepbogracs_542.html, http://www.tornyai muzeum.hu/gyujtemeny/regeszet/cserepbogracs_543.html és http://www.tornyai muzeum.hu/gyujtemeny/regeszet/cserepbogracs_544.html (letöltés ideje: 2014. 03. 29.).

www.tornyai muzeum.hu/gyujtemeny/regeszet/cserepbogracs_544.html (letöltés ideje: 2014. 03. 29.).

⁴³ Takács 1986, Taf. 46/3. (Kat. Nr. 104), Taf. 70/2. (Kat. Nr. 156), Taf. 72/1. (Kat. Nr. 160). Három kiegészíthető edény.

⁴⁴ Szatmári 1999, 18. kép 3.

⁴⁵ Takács 1986, Taf. 45/3. (Kat. Nr. 101), Taf. 49/1–3. (Kat. Nr. 108–110), Taf. 54/2. (Kat. Nr. 121), Taf. 56/1–3. (Kat. Nr. 124–125), Taf. 62/1. (Kat. Nr. 138). Összesen nyolc kiegészíthető bogrács.

⁴⁶ Jankovich 2013a, 17. tábla 1–3, 18. tábla 1, 3–5, 24. tábla 3–4. Összesen kilenc kiegészíthető bogrács.

⁴⁷ Jankovich 2013b, 2. tábla 5.

⁴⁸ Jankovich 2013c, 1. tábla 2.

⁴⁹ Takács 1986, Taf. 47/1. (Kat. Nr. 105).

⁵⁰ Takács 1986, Taf. 52/1. (Kat. Nr. 116).

⁵¹ Takács 1986, Taf. 29/2. (Kat. Nr. 65).

⁵² Takács 1986, Taf. 59/2. (Kat. Nr. 133).

⁵³ Közöletlen.

⁵⁴ Takács 1986, Taf. 50/3. (Kat. Nr. 113).

⁵⁵ Takács 1986, Taf. 56/3. (Kat. Nr. 126).

⁵⁶ Takács 1986, Taf. 50/1. (Kat. Nr. 111).

1, 8);⁵⁷ Kecskemét-Árvaház;⁵⁸ Kecskemét-Városföld (5. ábra);⁵⁹ Kengyel-Halastó (4. ábra 1, 6);⁶⁰ Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő;⁶¹ Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő III. (4. ábra 3, 4, 7);⁶² Kiskundorozsma-Nagyszék 26/8. lh.;⁶³ Kiskundorozsma-Tóth J. dombja;⁶⁴ Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, déli összekötő híd;⁶⁵ Kiszombor-Nagyszentmiklósi út;⁶⁶ Kömpöc;⁶⁷ Körösszegapáti;⁶⁸ Kunszentmárton-9. lh.;⁶⁹ Makó-Dáli-földek;⁷⁰ Makó-Igási ugar (4. ábra 5);⁷¹ Makó-Innenső-jángsor;⁷² Maroslele-Kislele III.;⁷³ Nagykőrös-Ludas;⁷⁴ Nagykőrös-Órhalom;⁷⁵ Nagymágocs-Szendrei-major, Hűtőtó;⁷⁶ Nagyrév-Monostorossáp;⁷⁷ Óbodrog (Bodrogu Vechi, Románia);⁷⁸ Ópusztaszer-Szer monostora;⁷⁹ Ópusztaszer-Gáztelep;⁸⁰ Örménykút-54. lh. (Kuján-dűlő) (4. ábra 2);⁸¹ Perjámos (Periam, Románia)-Sánchalom;⁸² Sajtény (Şeitin, Románia)-Salánk;⁸³ Szabadka (Subotica, Szerbia)-Munkásotthon;⁸⁴ Szabadszállás-Aranyegyháza;⁸⁵ Szarvas-132. lh.

(Rózsás, Főmajor);⁸⁶ Szegvár-Kontra-part;⁸⁷ Székkutas-Kakasszék II.;⁸⁸ Szelevény-Telekpart;⁸⁹ Szentes-Szentlászló;⁹⁰ Szentes-Tőke, Dinnyés-sziget;⁹¹ Szentkirály (= Lászlófalva)-Homokbánya;⁹² Tiszaug-Kisrétpart;⁹³ Zenta-gunaras (Gunaroš, Szerbia).⁹⁴

A vizsgált csoportba sorolható edények, a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint a Nagykőrös – Szabadszállás – Szabadka – Zenta-gunaras – Oroszlámos – Perjámos – Gyula – Kengyel által körülhatárolt területen találhatóak. Az 1980-as évek közepén végzett adatgyűjtésünk során 70 edény alapján írtuk le ezt a csoportot.⁹⁵ A 2014-ben lezárt újabb gyűjtésünk nyomán már 59 lelőhely 126 ép vagy kiegészíthető bográcsára támaszkodhattunk. Amint a fenti számok is jelzik, a közép-Tisza-vidéki leletek az Árpád-kori cserépbográcsok legnagyobb darabszámú regionális csoportját alkotják.

A közép-Tisza-vidéki régióba tartozó, pontosabban keltezhető bográcsok lefedik az Árpád-

⁵⁷ Takács 1986, Taf. 45/2. (Kat. Nr. 100), Taf. 53/2. (Kat. Nr. 119), Taf. 57/3. (Kat. Nr. 129), Taf. 55/1. (Kat. Nr. 130), Taf. 59/1. (Kat. Nr. 132), Taf. 60/2. (Kat. Nr. 135), Taf. 65/2. (Kat. Nr. 146), Taf. 69/2. (Kat. Nr. 153), Taf. 70/1. (Kat. Nr. 156), Taf. 73/1–2, Taf. 74/1–2, Taf. 75/1. (Kat. Nr. 162–166). Az átnézett leletanyagban 15 kiegészíthető bogrács volt.

⁵⁸ Takács 1986, Taf. 68/1. (Kat. Nr. 151).

⁵⁹ Az 5. ábrán szereplő bogrács V. Székely György ásatásából való. Kecskemét, Katona József Múzeum, ltsz. 2009.2.194.

⁶⁰ Takács 1986, Taf. 62/2. (Kat. Nr. 139), Taf. 63/2. (Kat. Nr. 141), Taf. 65/1. (Kat. Nr. 145), Taf. 76/2. (Kat. Nr. 169). Az átnézett leletanyagban négy kiegészíthető bogrács volt.

⁶¹ Benedek – Pópity 2010, 8, kép 1, 9. kép 1–2, 10. kép 1–2, 11. kép 1–2, 12. kép 1. A közleményben nyolc részben vagy teljesen kiegészíthető bogrács volt.

⁶² Balogh – Lőrinczy 2010, 82. kép 4, 83. kép 3–4. A közleményben három, részben kiegészíthető formájú edény volt.

⁶³ *Úton – Útfélen* 2003, 280–282. kép. Három kiegészíthető bogrács.

⁶⁴ Balogh – Lőrinczy 2010, 74. kép 7, 75. kép 5.

⁶⁵ Gallina – Gulyás – Molnár 2014, 15. kép 2, 19. kép 1. A cikk képmellékletében két értékelhető bogrács töredék látható.

⁶⁶ Kürti 2006, 119, 5. kép.

⁶⁷ Takács 1986, Taf. 67/2. (Kat. Nr. 150).

⁶⁸ Takács 1986, Taf. 43/2. (Kat. Nr. 96).

⁶⁹ Takács 1986, Taf. 46/2. (Kat. Nr. 103).

⁷⁰ Közöletlen.

⁷¹ Takács – Pópity 2017, 1. tábla 1, 4. A közölt, illetve átnézett anyagban három kiegészíthető bogrács volt.

⁷² Közöletlen.

⁷³ Közöletlen.

⁷⁴ Takács 1986, Taf. 66/1. (Kat. Nr. 147).

⁷⁵ Takács 1986, Taf. 52/2. (Kat. Nr. 117), Taf. 68/2. Az átnézett anyagban két bogrács volt.

⁷⁶ Béres 1988, 1. tábla 3, 2. tábla 2, 3. tábla 1. A közölt leletanyagban három kiegészíthető bogrács tanulmányozható.

⁷⁷ Rácz – Laszlovszky 2005, 3. tábla 2–3.

⁷⁸ Takács 1986, Taf. 50/2. (Kat. Nr. 112), Taf. 64/3. (Kat. Nr. 143). A közölt leletanyagban két kiegészíthető bogrács tanulmányozható.

⁷⁹ Takács 1986, Taf. 71/1–3. (Kat. Nr. 157–159). Az átnézett anyagban három kiegészíthető bogrács volt.

⁸⁰ Balogh – Lőrinczy 2010, 19. kép. 8.

⁸¹ Takács 1986, Taf. 48/1. (Kat. Nr. 106), Taf. 53/1. (Kat. Nr. 118), Taf. 57/1–2. (Kat. Nr. 127–128), Taf. 58/2. (Kat. Nr. 131), Taf. 63/1. (Kat. Nr. 140). Az átnézett leletanyagban hat kiegészíthető bogrács volt.

⁸² Takács 1986, Taf. 64/2. (Kat. Nr. 142).

⁸³ Takács 1986, Taf. 77/1. (Kat. Nr. 170).

⁸⁴ Takács 1986, Taf. 48/2. (Kat. Nr. 107).

⁸⁵ Takács 1986, Taf. 48/2. (Kat. Nr. 107).

⁸⁶ Takács 1986, Taf. 61/1. (Kat. Nr. 135).

⁸⁷ Béres – Kelemen 2016, 226, 7. kép. A bogrács az alábbi honlapon is látható: <http://www.magyarország-szep.hu/Szegvar/target18.html> (letöltés ideje: 2014. 03. 29.).

⁸⁸ Csányi 2008, 6. kép 1–3. A közleményben három kiegészíthető bogrács van, ebből a 2. és a 3. sorolható a közép-Tisza-vidéki műhelykörzet termékei közé.

⁸⁹ Takács 1986, Taf. 55/2. (Kat. Nr. 123).

⁹⁰ Takács 1986, Taf. 67/1. (Kat. Nr. 149).

⁹¹ Takács 1986, Taf. 46/1. (Kat. Nr. 102).

⁹² Takács 1986, Taf. 6/2. (Kat. Nr. 148).

⁹³ Takács 1986, Taf. 60/1. (Kat. Nr. 134), Taf. 69/2. (Kat. Nr. 154), Taf. 76/1. (Kat. Nr. 168). Az átnézett anyagban két kiegészíthető bogrács volt.

⁹⁴ Andjelić 1994, 2. tábla 6.

⁹⁵ Takács 1986, 53–68. (Kat. Nr. 100–169).

kor mindhárom fázisát, megjegyezve, hogy a korai időkből származó darabok a legritkábbak. A kísérőleletként feltárt kerámia keltezi a korai Árpád-korra az endrődi, a szarvas-rózsási és az örménykúti bográcsokat. A régió talán legjobban keltezhető bográcsai Óbodrogon kerültek elő az ortodox monostor alatt feltárt veremházban. E leletek korát ugyanis egy kő öntőminta,

egy S végű hajkarika és egy Szent László-pénz is a 11–12. század fordulójára határozza meg.⁹⁶ Az Árpád-kor középső szakaszára megbízhatóan keltezhetőek a kardoskút-hatablaki bográcsok. Az Árpád-kor kései időharmadába pedig a kecskemét-árvaházi, szabadszállás-aranyegyházi, nagymágocs-Szendrei-majori stb. bográcsok sorolhatóak.

ELTÉRŐ TÍPUSOK ÉS VÁLTOZATOK A FENTI KÉT RÉGIÓN BELÜL

A más minőségi jellemzőkkel rendelkező Árpád-kori cserépbográcsok kérdésénél érdekesebb kell felvetni, hogy lássuk, valóban két elkülöníthető, azaz sajátos cserépbográcsművességgel rendelkező régióról van-e szó? Ugyanis mindkét régió jellegzetessége, hogy elterjedési területükön belül másfajta cserépbográcsok töredékeivel is találkozunk. Ezek több csoportba sorolhatók.

Mindenekelőtt jelezzük, hogy mindkét régióban csak szórványosan mutathatók ki olyan gömbölyű aljú bográcsok, amelyeken csak hiányosan mutatkoznak a fentebb leírt formai jegyek. Egyetlen, de jellegzetes példaként a budapesti Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán feltárt egyik bográcsra utalunk (2. ábra 7).⁹⁷ Ennek az edénynek, a Duna-vidéki régióban szokásos módon, széles és egyenesen levágott a pereme, ahol a füleket is úgy alakították ki, hogy a lyukakat a peremen pusztán átütötték, a peremrész kiszélesítése nélkül. Ugyanakkor azonban e bográcson, a régióban követett formázási szokásokkal ellentétben, a kúpszerű oldalfal és a gömbölyű alj nem kihúzott élben, hanem ívelten találkozik.

A továbbiakban arra szeretnénk magyarázatot adni, hogyan fordulhat elő, hogy a két vizsgált régió egy részén találunk olyan lelőhelyeket, ahol mindkét bográcstípus darabjai napvilágra kerültek. E csoportba tartozik a kecskemét-árvaházi, a szabadszállás-aranyegyházi, az ópusztaszer-Szer monostori és a kiskunfélegyháza-Amler-bányai lelőhely. A felsorolt helyszínek földrajzi helye kirajzol egy olyan sajátos „kontaktzónát”, a Duna-Tisza köze keleti felén, ahová – joggal sejthetően – mindkét régió bográcsait szállították (1. ábra).

A vizsgált régiókban szórványosan felbukkannak olyan bográcsok is, amelyek minőségi jellemzői teljesen eltérnek környezetüktől. Így

a kardoskút-hatablaki cserépbográcsok között találni egy olyat is,⁹⁸ amelynek anyaga, színe, részletformái nem a közép-Tisza-vidéki régió, hanem az észak-tiszántúli régió bográcsaira hasonlítanak. Feltehetően egy-egy gömbölyű aljú bogrács saját elterjedési körzetétől messze eső helyre is elkerülhetett, talán így értelmezhető az ismeretlen lelőhelyű, Hont megyei példány is.⁹⁹

A Duna-vidéki régió északi felében gyakran felbukkannak fazékszerű, illetve szórványosan tálszerű cserépbográcsok is.¹⁰⁰ Az első esetben olyan kézi korongon formált fazekakról van szó, amelyek nyakrészén a gömbölyű aljú bográcsokhoz hasonló függesztőfüleket alakítottak ki. Érdemes kiemelni, hogy e fazékszerű bográcsok cserépanyagának a színe és soványítóanyagának összetétele jól összevethető az adott térség cserépfazekainak, kislefakainak, táljainak az anyagával, és egyáltalán nem hasonlít a Duna-vidéki, gömbölyű aljú bográcsok cserépanyagához. Vagyis hiányzik mind a sötétvörös szín, mind pedig az apróra tört mészkő használata. Így joggal feltételezhető, hogy a fazékszerű, de felfüggeszthető edényeket ugyanazok a mesterek készítették, akik a „szokványos” fazekakat is. Feltűnésük nem befolyásolhatja a gömbölyű aljú bográcsok regionális egységének a vizsgálatát (e kérdésre alább még visszatérünk). Ugyanezt a következtetést kell levonnunk akkor is, amikor a Duna-Tisza közének kései Árpád-kori leletanyagában szórványosan olyan fehér, illetve rózsaszín anyagú cserépbográcsok tűnnek fel, melyek

⁹⁶ Munteanu 1981, 96–97, 2. tábla.

⁹⁷ Bencze 1992, 140, 8. ábra.

⁹⁸ Takács 1986, Taf. 55/1. (Kat. Nr. 130).

⁹⁹ Takács 1986, Taf. 25/1. (Kat. Nr. 54).

¹⁰⁰ Takács 1986, Taf. 5/1. (Kat. Nr. 9), Taf. 6/1–2, Taf. 7/1–2. (Kat. Nr. 11–14), Taf. 8/1. (Kat. Nr. 16).

valójában lapos fenekű tálak, széles, vízszintes peremükön kialakított függesztőfülekkel. Ezeket az edényeket anyaguk alapján a fehér, illetve rózsaszín anyagú kerámia elemzésének a keretei között¹⁰¹ lehet és kell vizsgálni.

Végül arról is szólnunk kell, hogy a korai Árpád-korban még valamivel nagyobb formai változékonysággal találkozhatunk a vizsgált régiók cserépbográcsain, mint a 11–12. század fordulója utáni időszakban. Így, miközben a Duna-vidéki régió bográcsai egyértelműen a középmagas kategóriába tartoznak, az adott régió egy-egy lelőhelyén kifejezetten lapos és mély példányok is előfordulnak olyan minőségi jellemzőkkel (szín, anyagösszetétel, peremkialakítás), amelyek megbízhatóan köthetőek a régió

más bográcsaihoz. Mind a kifejezetten lapos, csátalja-vágotthegyi (2. ábra 1),¹⁰² mind pedig a kifejezetten mély, kunfehértó-Kovács-tanyai¹⁰³ (2. ábra 1) bogrács esetében korai Árpád-kori kelteztést sejtetnek a kísérőleletek. Ugyanezt a jelenséget a közép-Tisza-vidéki régió esetében egy hunyai¹⁰⁴ bográcson tapasztalhatjuk, amelyet nemcsak homorú ívelésű oldalfala tesz az adott kistájon szinte párhuzam nélkülivé, hanem az is, hogy függesztőfülének kialakításához nem két-két kis agyaghurkát húzott ki és fűrt át mestere, hanem – a korong nélkül formázott bográcsoknál megszokott módon – egy-egy ellapított, ovális, két kis lyukkal ellátott agyaglapot tapasztott egymással szembe a perem belső oldalához.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az utóbbi néhány évtizedben feltárt, és sajnos még csak kisebb részben közölt cserépanyag megerősíti az 1980-as évek első felében tett megfigyelésünket; különösen a jelen dolgozatban elemzett két alföldi régióban, ahol a gömbölyű aljú cserépbográcsok a legnagyobb számban szoktak előkerülni. Az adott edénytípus részletformái mind a Duna-vidéki, mind pedig a közép-Tisza-vidéki régiókn belül következetesen ismétlődnek, igen kevés kivétellel. A gömbölyű aljú cserépbogrács-típust tehát e két kistájon bizonyosan regionális egységként lehet és kell elemezni.

A végkövetkeztetés megfogalmazását érdemes egy terminológiai kitérővel bevezetni. A szóhasználatról ki kell emelnünk, hogy a gömbölyű

aljú bográcsokat formázó mestereket fentebb tudatosan neveztük fazekas helyett gölöncsérnek. A kettős szóhasználat és a benne rejlő értelmezési kettősség lehetőségét Kresz Mária már az 1980-as évek végén megsejtette,¹⁰⁵ lényegében visszavetítve a Nagyalföld újkori fazekasságában létező, hasonló munkamegosztást. Felvetése továbbgondolásra alkalmasnak bizonyult, annak ellenére, hogy módszertani szempontból érvelése egyáltalán nem tekinthető kifogástalannak, sőt részben téves következtetéssel is járt. Miközben tehát további elemzésre alkalmas felvetésnek tekintjük azt, hogy a cserépbográcsok készítését egy specializált, a többi fazekasipari termék gyártásától elkülönült Árpád-kori háziiparnak fogjuk fel, nem tekintjük tartható megközelítésnek azt, hogy Kresz Mária a fazekakat formázó mestert nevezte el gölöncsérnek, a bográcsokat formázót pedig fazekasnak. Számunkra ezzel szemben az tűnik logikusabbnak, ha a finnugor eredetű szóval fazekasnak¹⁰⁶ nevezett mesterhez kötjük a fazekak készítését, a délszláv eredetű gölöncsér¹⁰⁷ szót pedig a gömbölyű aljú bográcsokat formázó mesterek megnevezésére tartjuk fenn. Annál is inkább, mert az utóbbi évek telepeltárásai alapján az tűnik valószínűbbnek, hogy a gömbölyű aljú bográcsok nem a magyar honfoglalás révén terjedtek el a Kárpát-medencében, hanem egy délkeleti irányból jövő „technológiatranszfer” révén.¹⁰⁸ Az elterjedés ilyen sajátos útjára pedig akkor is érdemes a nevezéktanban reflektálni, ha a „technológiatranszfer” pontos ideje – nézetem szerint a 10. század második fele,

¹⁰¹ Simonyi 2012.

¹⁰² Takács 1986, 40. (Kat. Nr. 46).

¹⁰³ Takács 1986, 43. (Kat. Nr. 60–61). Az itt közölt 11–13. századi kelteztés a bográcsos gödörből előkerült hullámvonal-köteges kerámia miatt talán módosítható a korai Árpád-korra. A kísérőleletek közlése: Biczó 1984, 7–8. kép.

¹⁰⁴ Takács 1986, Taf. 50/2.

¹⁰⁵ Kresz 1989, 245–255.

¹⁰⁶ TESZ I. 854: „fazekas” címszó.

¹⁰⁷ Kniezsa 1955, 190–191: „gërëncsér” címszó; TESZ I. 1047: „gelencsér” címszó.

¹⁰⁸ A technológiatranszfer jelentőségére a Merva Szabinnával folytatott eszmecsere k dobbsentettek rá, amiért neki itt is köszönetet szeretnénk mondani. E tárgyú eredményeinek rövid összefoglalása: Merva 2013, 251.

harmadik harmada –, illetve maga a folyamat is csak munkahipotézis szintjén kezelendő.¹⁰⁹

A továbblépés módja az lett, hogy – Kresz Mária újkori állapotokat visszavetítő megfontolása helyett – egyik saját megfigyelésünket ötvöztük több fiatal kolléga¹¹⁰ érvelésével. Azon elemzésünket vettük alapul, amelyben a gömbölyű aljú cserépbogrács formázását a peremtől az edényalj felé haladó „beboltozásként” írtuk le,¹¹¹ ötvözve azt Szabó Tünde¹¹² és Takács Melinda¹¹³ egy-egy megfigyelésével. Nézetük szerint a bográcsok gyártására specializálódott mesterek mellett szól az, hogy egy-egy Duna–Tisza közti vagy felső-Tisza-vidéki Árpád-kori lelőhely kerámiájában a gömbölyű aljú bográcsok anyagösszetétele, például soványítóanyaguk összetétele, vagy az ilyen edények égetési módja különböző mértékben, de egyes esetekben szignifikánsan is különbözik a fazekak, tálak, vagy egyéb kézi korongon formált edényfélések soványítóanyagától, égetési módjától, színétől. E megfigyeléseket egészíti ki a gömbölyű aljú bográcsok sajátos regionális keretek közötti elterjedése, azaz bizonyos minőségi jellemzőknek a konzekvens ismétlődése a Nagyalföld két központi régiójában. A felsorolt megfigyelések együttes tanulsága alapján pedig újrafogalmazhatjuk az 1980-as évek első felében felállított tételünket. A gömbölyű cserépbográcsok részletformái a két vizsgált régió belül oly mértékig következetesen ismétlődnek, és egyben el is térnek az adott tájegységek más egykorú edénytípusainak a minőségi jellemzőitől, hogy a két régió gömbölyű bográcsait olyan, a többi fazekastól elkülönülő gölöncsérműhelyekhez köthetjük, amelyek együttesen egy-egy műhelykörzetet alkottak. Bár a felsorolt érvek mind azonos következtetések irányába mutatnak, nem kétséges, hogy teljes biztonsággal a műhelykörzeteket csak akkor lehetne körvonalazni, ha ren-

delkezniénk olyan feltárt műhelymaradvánnyal, amely az adott régióra jellemző sajátságokkal rendelkező bográcsok helyi gyártását igazolná. Csak az esetleges félreértések elkerülése végett jelezzük, hogy a fentebb már említett hácsbéndekpusztai kemence egyáltalán nem tekinthető ilyennek.¹¹⁴ Az egyes körzetek kiterjedésének meghatározása az azonos minőségi jellemzőkkel rendelkező bográcsok előfordulása alapján történt, így adott esetekben akár módosulhat is az elterjedési térkép. Elméleti szinten még az is felvethető, hogy maga az egykori műhely sem az illető bogrács típus elterjedési körzetén belül termelt. E gondolatot a jelenleg rendelkezésre álló adatok szintjén ugyan cáfolni nem lehet, felhozható ellene azonban egy igencsak elgondolkodtató érv. Az nevezetesen, hogy az egyes regionális elterjedési területek általában eléggé zártak, azaz adott formai jegyekkel rendelkező edények csak kivételes esetekben mutathatók ki az ismert elterjedési területüktől távolabb eső régiókban.

Dolgozatunk következtetéseit a Duna- és a közép-Tisza-vidéki régió leleteire alapoztuk, így azok elsősorban az adott földrajzi tájegységekre vonatkoznak. Joggal sejthető azonban, hogy a cserépbogrács-készítés az Árpád-kori Magyarország más régióiban is specializált ipar lehetett, különösen az olyan kistájakon, ahol az adott edénytípust nagyobb arányban használták. Irányadónak tekintjük tételünk alátámasztása szempontjából a kisalföldi és a felső-Tisza-vidéki régió Árpád-kori edényelemzéseit, mert azok a fentebb vázoltakhoz igencsak hasonló eredményekre jutottak, különösképpen az Árpád-kor középső és kései szakaszára keltezhető, gömbölyű aljú bográcsok vonatkozásában.¹¹⁵

¹⁰⁹ Takács 2012.

¹¹⁰ Szabó 2011, 50; Takács Melinda 2011, 85; Merva 2012, 278–279.

¹¹¹ Takács 1986, 79–80.

¹¹² Szabó 2011, 50.

¹¹³ Takács Melinda 2011, 85.

¹¹⁴ Parádi 1967, 24–27. A hács-béndekpusztai lelőhelyen feltárt edényégető kemencét másodlagosan egy külső kemencévé építették át, így elvi esélye sem volt annak, hogy meg lehessen határozni elsődleges használata során pontosan milyen fazekasárut égettek benne. Az egyetlen bogrács töredék (Parádi 1967, 8. kép 11) a másodlagos használatot jelentő kemencekomplexum közös betöltési rétegében volt,

így joggal sejthetően már kész edényként került az adott helyre. A kemencemaradványon túl az adott műhelyben történt égetésre a bogrács töredékek nagyobb száma, esetleg rontott darabok előkerülése utalhatott volna, ilyenekre azonban a publikációban nem történt utalás.

¹¹⁵ Hálas köszönettel tartozom mindazon kollégáknak, akiknél alkalmam volt közöletlen leletanyagokba betekinteni, így Bencze Zoltánnak, Gallina Zsoltának, Gyucha Attilának, Pópity Dánielnek, Rác Tibor Ákosnak, Rosta Szabolcsnak, Rózsa Zoltánnak, Somogyvári Ágnesnek, Szekeres Ágnesnek, Szigeti Juditnak, Terei Györgynek, V. Székely Györgynek, Wilhelm Gábornak.

IRODALOM

- Andjelić 1994 Andjelić, Dragan: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E-75, Beograd-Subotica (Two medieval settlements discovered during the building up of the E 75 highway, Beograd – Subotica). *GPSKV* 17 (1994) 115–131.
- Balogh – Lőrinczy 2010 Balogh Csilla – Lőrinczy Gábor: Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszán, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. MFMÉ – Monumenta Archaeologica 2. Szeged 2010, 9–147.
- Bencze 1992 Bencze Zoltán: Cserépbográcsok a Hadtörténeti Múzeum udvarán folytatott ásatásból (Tonkessel aus der Ausgrabung am Hofe des Kriegsgeschichtlichen Museums). *BudRég* 29 (1992) 135–153.
- Benedek – Pópity 2010 Benedek András – Pópity Dániel: Árpád-kori teleprészlet Kiskundorozsma-Daruhalom dűlőben (Siedlungsfragment der Arpadenzeit in Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő). In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. MFMÉ – Monumenta Archaeologica 2. Szeged 2010, 231–260.
- Béres 1988 Béres Mária: Beszámoló a Nagymágocs-Szendrei-major-Hűtőtő területén végzett leletmentésről (Bericht über die Ausgrabung auf dem Gebiet von Nagymágocs, Szendrei-Meierhof-Hűtőtő). *MFMÉ* 1988, 59–73.
- Béres – Kelemen 2016 Béres Mária – Kelemen Éva: Archeometria a kerámiakeltezésben. Esettanulmány Szegvár-Kontrapart, Sáp KÖH 17807 lelőhelyről (Archeometry in pottery dating. A case-study from the site of Szegvár-Kontrapart, Sáp KÖH No. 17807). In: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni”. *Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában*. Szerk.: Simonyi Erika – Tomka Gábor. *Opuscula Hung* 9. Budapest 2016, 223–233.
- Biczó 1984 Biczó Piroska: Leletmentések Árpád-kori településeken (Rettungsgrabungen in Siedlungen der Árpádenzeit). *Cumania* 8 (1984) 159–208.
- Csányi 2008 Csányi Viktor: Egy Árpád-kori falurészlet feltárt emlékei Székkutas határában. In: *Hombár. Múzeumi tanulmányok*. Szerk.: Nagy Vera. Múzeumi Műhely 5. Hódmezővásárhely 2008, 9–34.
- Csányi – Szabó 2011 Csányi Viktor – Szabó Géza: A középkori Bonyhád helyének a meghatározása az újabb régészeti leletek alapján (Bestimmung der mittelalterlichen Bonyhád nach den neuesten archäologischen Freilegungen). *WMMÉ* 33 (2011) 129–229.
- Gallina – Gulyás – Molnár 2014 Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi – Molnár István: Késő Árpád-kori településrészlet Kiskunfélegyháza, Amler-bányából (A late Árpadian Age settlement at Kiskunfélegyháza, Amler-bánya). In: *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya*. Szerk.: Somogyvári Ágnes – Szentpétery József – V. Székely György. *Archaeologia Cumanica* 3. Kecskemét 2014, 273–397.

- Gallina – Molnár 2003 Gallina Zsolt – Molnár István: Az intenzív állattartás feltételezett nyomai egy Árpád-kori településen (Die angenommenen Spuren der intensiven Tierhaltung in einer arpadenzeitlichen Siedlung). *MFME – StudArch* 9 (2003) 341–351.
- Gallina – Molnár 2004 Gallina Zsolt – Molnár István: Épületek és szerkezeti elemeik egy késő Árpád-kori településen. Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, déli összekötő híd (Gebäude und ihre Konstruktionselemente in einer spätarpadenzeitlichen Siedlung. Kiskunfélegyháza-Amler-Grube, südliche Verbindungsbrücke). *MFME – StudArch* 10 (2004) 525–552.
- Jankovich 2013a Jankovich B. Dénes: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006 lelőhelyen. In: Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. VAH 28. Budapest 2013, 15–291.
- Jankovich 2013b Jankovich B. Dénes: Lelelőhely felmérés és szondázó ásatás az END0161 számú lelőhelyen. In: Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. VAH 28. Budapest 2013, 311–356.
- Jankovich 2013c Jankovich B. Dénes: Szondázó ásatás az END0182 lelőhelyen. In: Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. VAH 28. Budapest 2013, 357–393.
- Kniezsa 1955 Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. Budapest 1955.
- Kresz 1989 Kresz, Mária: Kettle and pot. In: *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. Hrsg.: Gunda, Béla – Lukács, László – Paládi-Kovács, Attila. Székesfehérvár 1989, 245–255.
- Kürti 2006 Kürti Béla: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2006, 103–120.
- Méri 1964 Méri István: *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában* (Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút). *RégFüz* Ser. II. 12. Budapest 1964.
- Merva 2012 Merva Szabina: A 10–11. századi kerámia keltezésének problematikája egy kisalföldi esettanulmány alapján (The difficulties in dating the tenth-eleventh century ceramics in the light of a case study from the Kisalföld region in Hungary). In: *Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30. Szerk.: Petkes Zsolt. Budapest 2012, 271–286.
- Merva 2013 Merva, Szabina: The 10–11th century pottery in the Carpathian Basin and its eastern relations. In: *II Meždunarodnyj Mad'jarskij Simpozium. Sbornyk naučnyh trudov*. Red.: Botalov, S. G. – Ivanova, N. O. Čeljabinsk 2013, 243–254.
- Miklós 1991 Miklós Zsuzsa: XIII. századi nemesi udvarház Tura-Szentgyörgyparton (Der Herrenhof von Tura-Szentgyörgypart aus dem XIII. Jahrhundert). *StComit* 22 (1991) 433–458.
- MRT 10/2 Jankovich B. Dénes – Medgyesi Pál – Nikolin Edit – Szatmári Imre – Torma István: *Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke 2. Magyarország Régészeti Topográfiája* 10/2. Budapest 1998.

- Munteanu 1981 Munteanu, Luminița: Cercetări arheologice în asezarea feudală timpurie de la mănăstirea Bodrog, jud. Arad (Fouilles archéologiques dans l'établissement féodal de basse époque au monastère de Bodrog, dép. de Arad). *CAB* 4 (1981) 90–98.
- Orha 2010 Orha Zoltán: Szekszárd-Tószegi-dűlő Árpád-kori teleprészlete (Siedlungsplatz der Szekszárd-Tószeg-Flur aus der Arpadenzeit). *WMMÉ* 32 (2010) 303–356.
- Parádi 1967 Parádi Nándor: A hács-béndekpusztai Árpád-kori edényégetőkemence (Le four de potier de l'époque arpadienne de Hács-Béndekpuszta). *ArchÉrt* 94 (1967) 20–36.
- Rácz – Laszlovszky 2005 Rácz Miklós – Laszlovszky József: *Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu / Monostorossáp, a Deserted Medieval Village and its Landscape*. DissPan III.7. Budapest 2005.
- Rácz – Tari 2011 Rácz Tibor Ákos – Tari Edit: Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák ásatások és terepbejárások alapján. In: „Fél évszázad terepen”. *Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kóvári Klára – Miklós Zsuzsa. Budapest 2011, 53–76.
- Simonyi 2012 Simonyi Erika: Adatok a késő Árpád-kori fehér kerámia kialakulásához (New data on the development of the late Árpadian age whiteware). In: *Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30. Szerk.: Petkes Zsolt. Budapest 2012, 327–343.
- Sőregi 1993 Sőregi Zsuzsanna: Százhalombatta középkori története a honfoglalástól a 17. századig. In: *4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből*. Szerk.: Poroszlai Ildikó. Százhalombatta 1993, 53–61.
- Szabó D. K. [megjelenés alatt] Szabó, Dénes Kristóf: The life of a newly excavated 11th–13th century settlement in the Maros Basin, Hungary. Előadás az EAA 8. konferenciáján, Helsinkiben 2012. augusztus 31-én [megjelenés alatt]. <http://www.eaa2012.fi/File/1673/programme-book.pdf> (letöltés ideje: 2014. 04. 02.).
- Szabó 2011 Szabó Tünde: *Kora középkori települések a Duna–Tisza közén (Kiskunfélegyháza-Galambosi-dűlő, Pintér-tanya és Soltoadkert-Alsócsábor, Herczeg-tanya lelőhelyek elemzése)*. MA Szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2011.
- Szatmári 1999 Szatmári Imre: A középkori Csorvás és templomai (Medieval Csorvás and its church). *BMMK* 20 (1999) 83–145.
- Takács Melinda 2011 Takács Melinda: *Egy nyírségi 8–11. századi település: Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlő. (Mintavétel egy nagy felületű ásatásról)*. MA Szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2011.
- Takács 1986 Takács, Miklós: *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. VAH 1. Budapest 1986.
- Takács 1993 Takács Miklós: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje. Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére (Die präzisere Chronologie der árpadenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene. Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials). *HOMÉ* 30–31:2 (1993) 447–479.

- Takács 2012 Takács Miklós: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – másodszer (Über die kartographischen Aspekten der Keramikfunde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken – zum zweiten mal). In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. A 2011-ben Békéscsabán megrendezett konferencián elhangzott előadások. Szerk.: Liska András – Szatmári Imre. *Tempora Obscura* 3. Békéscsaba 2012, 405–500.
- Takács – Pópity 2017 Takács Miklós – Pópity Dániel: Felfüggesztésre alkalmatlan cserépbográcsok különböző variánsairól. In: *Hadak útján XXII. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XXII. konferenciája*, Visegrád 2012. október 4–6. Szerk.: Merva Szabina. *Altum Castrum*. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetek 9. Visegrád 2017, 393–416.
- TESZ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest 1967–1976.
- B. Thomas 1955 B. Thomas, Edit: Die römerzeitliche villa von Tác-Fövenypusztá. *ActaArchHung* 6 (1955) 79–152.
- Úton – Útfélen 2003 *Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán / On the Road. Museum Research along the Intended Route of the M5 Motorway*. Szerk.: Szalontai Csaba. Szeged 2003.

TWO REGIONAL GROUPINGS OF ARPADIAN-ERA EARTHENWARE CAULDRONS WITH ROUNDED BASES

Miklós Takács

The study addresses the formal characteristics of Danubian and the Middle Tisza groupings of earthenware cauldrons with rounded bases from the Arpadian period (11th–13th c.). It seeks to establish whether vessels can be separated into regional groupings on the basis of consistent occurrence of particular formal characteristics, namely the shaping of particular parts. It also asks whether these regions can be seen as distribution zones whose earthenware cauldrons were made by a few pottery workshops producing vessels that were very similar to one another.

Our first attempt to discuss such earthenware cauldrons in terms of possible regional groupings was in our summary concerning earthenware cauldrons published in 1986. In the ceramic material uncovered and published in the decades since then, we encountered many more examples and were able to establish that within given regions particular formal features occur consistently.

The majority of the cauldrons belonging to the Danubian regional grouping (*figs. 2–3*) were shaped from clay which, after firing, was red in colour (various shades), often dark red, probably because the clay contained iron as a trace element in larger than average amounts. The thinning material used was usually limestone ground into small pieces. Cauldrons from the region served by these workshops faithfully preserve the shape of the metal cauldrons which originally inspired them. Their side walls are usually of medium height, suddenly giving way to strongly bulging bottom parts. The rims of the cauldrons belonging to the Danubian workshop zone are also very distinctive (a broad brim and holes for carrying located at a considerable distance from one another).

Cauldrons belonging to the Danubian regional grouping can be pointed out in archaeological finds in a north–south direction on an area between Buda’s Castle Hill and the village of Csátalja in the North Bácska (Bačka) region; finds from the zone examined from east to west were made at Tác in Fejér County and Ópusztaszer in Csongrád County. According to the data presently

available, this regional grouping is delineable on the basis of intact or fragmentary cauldrons from 26 Arpadian-era sites.

Vessels assignable to the Middle Tisza regional grouping (*figs. 4–5*) were usually shaped from sandy clay containing a measure of fine gravel or ground limestone. The colour of the fired clay was usually pale orange or pale red. Slip that was strongly red in colour was frequently present. From the point of view of shape, shallow, moderately deep, and deep versions of cauldrons have all been found in this region. A common characteristic is that their decidedly conical side walls very quickly give way to an only moderately bulging bottom part. These cauldrons usually have a narrow brim, while their handles generally protrude distinctly; the holes bored through the handles are of rather large diameter.

The vessels assignable to this second grouping were – according to the data currently available – all found inside the polygon traced by the line Nagykőrös – Szabadszállás – Szabadka (Subotica, Serbia) – Oroszlámos (Banatsko Arandjelovo, Serbia) – Perjámos (Periam, Romania) – Gyula – Kengyel. This regional grouping is delineable on the basis of 124 intact or completable cauldrons from 58 sites in the region thus delimited.

The shaping of the various parts of cauldrons with rounded bottoms was so consistent within each of the two regions investigated that each may have been an area served by one or a few workshops in the 11th–13th centuries producing such vessels.

KÖZÉPKORI EDÉNYÉGETŐ KEMENCE AZ ÓBUDAI HAJÓGYÁRI-SZIGETRŐL

Tóth Anikó

Az óbudai Hajógyári-szigeten (Budapest, III. kerület) 2009. március 19–szeptember 29. között az „Álomsziget-projekt” előkészítéséhez kapcsolódó szondázó ásatás során egy többfázisú középkori település 347 objektumát, egy középkori soros temető nyolc sírját, és egy, valószínűleg kora újkori csontvázas temetkezést tártunk fel.¹ Kivételesen szerencsés módon a szondázásra kijelölt terület a lelőhely teljes egészét magában foglalta (1. ábra).

A település jellege alapján nem falu volt, hanem valószínűleg egy nagyobb, az óbudai káptalan tulajdonában lévő birtoktest központi része lehetett. Időben és térben is két részre bontható: egy korábbra keltezhető, nagyobb alapterületű telepet, és egy későbbi, kisebb területen, részben az előzőre ráépült egységet különíthettünk el.

A korábbi létesítményt egy nagyméretű, trapéz alakú, széles és mély árok veszi körül, amely feltöltési rétegei alapján hosszú időn keresztül vizesárokként funkcionált. Bejárata a keleti oldalon volt (a kaput az árok vonalának megszakadása mutatta: kétoldalt a felső részén ívelt, alján szögletesedő lezáródás, valamint közöttük két nagyméretű, a tartóoszlopok helyét jelző cölöplyuk, amelyek egy szekér által éppen átjárható nyílást jelöltek ki). Az árkon belül, illetve közvetlenül hozzá kapcsolódva kívülről, különböző felszíni, faszervezetes építményekhez tartozó cölöplyukak, kisebb víz-elvezető árkok, gödrök, kővel falazott kutak, nagyméretű élelem- vagy terménytároló pincék vagy vermek kerültek elő. Az árkon kívül, attól északra egy nagyméretű, kőalapozású, az alapfal szélessége alapján fa felmenő falú épület maradványai jöttek napvilágra, sajnos csak az alapozás legalsó kősora szintjén. A ház délnyugati sarkában lévő, szintén kővel falazott pince fala azonban helyenként 1,5 m magasságig megmaradt. Mind a felmenő falak, mind pedig a pince falazása agyagba, földbe rakott, vegyes,

többnyire mészkő anyagú. A pincébe a házon belülről keletről, és kívülről, észak felől is vezetett az altalajba vágott lépcsőjű lejárata. A háztól keletre kővel falazott kút került elő, egy szerkezetileg hozzá tartozó, szintén kővel kirakott cölöplyukkal. Az objektumokat nem egyszerre használták: legkorábbra egy tárolóverem és egy kút datálható, mindkettőt 13. századi kerámia keltezte. Egy másik nagy, földbe ásott pince/verem a leletanyaga alapján a 14. század első feléig volt használatban. A legkésőbbi objektumokat (köztük az épületet és a kerítőárkot is) a kerámiaanyag alapján a 15. század elején–első felében töltötték be, de folyamatos használatuk elképzelhető a 13. század végétől is.

A korábbi településrész megszüntetése után, az árok délkeleti szakaszának kora 15. századi betöltésébe egy nagyméretű, ovális alakú, kerámiaégetésre használt kemencét építettek. A kemence munkagödre nagy mennyiségben tartalmazott selejtes, gyengén égetett, azonos típusú, szürkére és vörösre égett kerámiatöredékeket. Tanulmányunk erről a kemencéről és leletanyagáról szól.

A későbbi, árokkal övezett települési egység a feltárt terület déli felén, a korábbi település fölött, de annál jóval kisebb alapterületen létesült. Enyhén szilvماغ alaprajzú kerítőárka a korábbinál sekélyebb volt, egy szűkebb, kocsi-val már nem járható, északra néző bejáratral. Az árok a betöltés iszapoldása alapján hosszú ideig vizesárok volt. Az így bekerített terület közepén két, nagyjából azonos alapterületen egymás fölé emelt épület maradványai kerültek elő. A későbbi, kissé szélesebb falú ház alapozásának csak a legalsó kősora, illetve helyenként csak a kiszedett fal helye maradt meg, használatának idejéről semmit nem tudunk. Belse-

¹ Havas – Tóth 2010, 79–85. A három lelőhelyet feltáró ásatás vezetője Havas Zoltán volt.

1. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A terület légi fotója. Fotó: Rákóczi Gábor
 Fig. 1. Budapest-Hajógyári-sziget. Aerial view of the site. Photograph: Gábor Rákóczi

jébe utóbb kissé eltérő tájolással egy szárazon rakott kövekből épült pince épült, amelynek jó állapotú falai közel 1,5 m magasságban maradtak meg. Ehhez az építményhez észak felől, a pincefalat visszabontva, később egy földbe vájt kamrarást taldottak. Építésének pontos ideje nem ismert, leletanyaga alapján pusztulása a 16. század közepére vagy második felére tehető, s omladékából került ki a terület egyetlen igazán jó minőségű román kori faragott köve is, melynek közeli párhuzamait az óbudai prépostság anyagából ismerjük.² Ugyanebben az időben tölthették fel az épülethez tartozó árkot is.

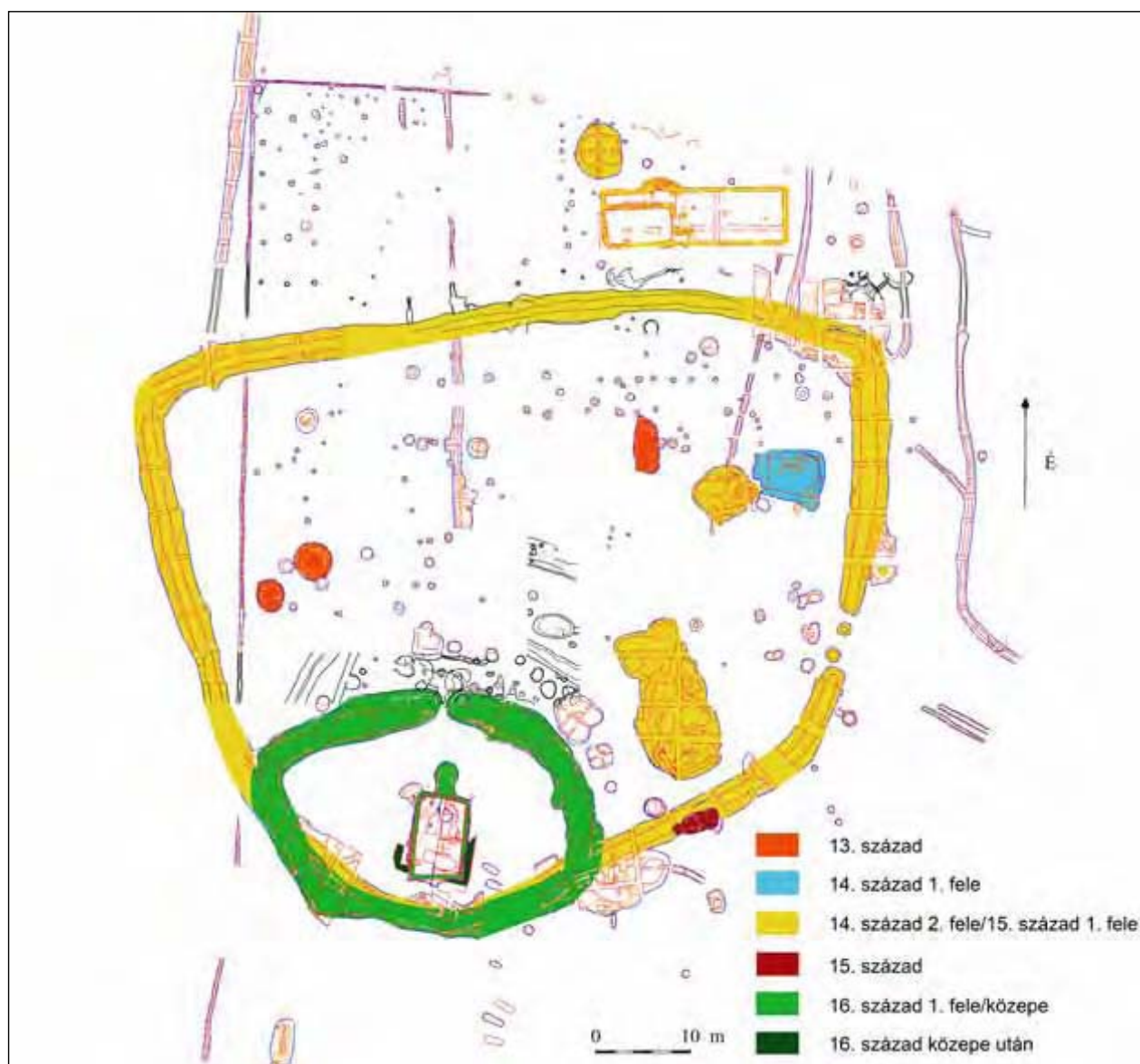
A feltárt terület északnyugati és délkeleti részén, a kerítőárkon kívül leletanyaggal nem

keltezett, cölöpszerkezetes építmények nyomai kerültek elő.

A terület délkeleti részén, két sorban nyolc, nyugat–keleti tájolású sír került elő; pontosan nem datálhatóak, egyetlen mellékletként egy jellegtelen bronz karikagyűrűt találtunk. A stratigráfiai helyzet alapján (egy gyermek-sírt a későbbi árok bolygatott) a temetkezések a korábbi település időszakához köthetők, a kis temető (melynek ez csak a meg nem bolygatott részlete) valószínűleg a birtokközpont ellátásában részt vevők és családtagjaik számára létesült. A terület keleti oldalán, az egyik vízvezető árok fölött előkerült, szintén nyugat–keleti tájolású, melléklet nélküli sír – elhelyezkedése és a többi objektumhoz viszonyított helyzete alapján – inkább a területünkől délnyugatra előkerült 18. századi sírokkal lehet kapcsolatban (2. ábra).³

² Budapesti Történeti Múzeum (BTM), ltsz. 2010.126.1.

³ Havas – Tóth 2010, 77. A lelőhely geodéziai felmérését a Geoservice Kft. végezte.

2. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A lelőhely korszak szerint színezett alaprajza.

Rajz: Geoservice Kft., Tóth Anikó

Fig. 2. Budapest-Hajógyári-sziget. Plan of the site coloured to show the different periods.

Drawing: Geoservice Kft., Anikó Tóth

A KEMENCE

Foltja ovális formában jelentkezett, keletről a korábbi települést körülölelő árokhoz csatlakozott. Feltárása során ovális, nagyméretű, északkelet–délnyugat irányú kemence bontakozott ki, melyet a megszüntetett, feltöltött, 14. század végi–15. század eleji árokba ástak (3–4. ábra). Oldalának átlag 35 cm vastag tapasztásából 5–6 cm égett át. A beltér szélessége 135 cm, hosszúsága 264 cm, mérhető magassága 79 cm. Platnija nagyon gyengén, inkább csak rózsaszínesre égett foltokban mutatkozott, alatta a kemence sárga, vastag agyagtapasztása jelentkezett.⁴ A kemence belsejében átlag 15 cm széles, 10 cm magas, vörösre átégett padka fut körbe, több helyen kövekkel megerősítve (5. ábra).⁵ Délnyugati részén erősen faszenes, feketére égett, kormos kerámiaréteget figyeltünk meg, faszéndarabokkal. Ezen a végén, a kemencéhez kapcsolódva ovális, 125 × 115 cm-es gödröt képeztek ki, melynek betöltése megegyezett a kemencéével, de a bontás során kiderült, hogy nem tartoztak össze. Északkeleti részén a tapasztást kövekkel erősítették

meg, délnyugati részén a kisebb kemenceszáj lezárására szintén köveket használtak (6. ábra). A kemence felépítése igen egyszerű volt, sem az égetőteret a fűtőtértől elválasztó gátat, sem a kémény felé vezető légcatorna nyomát nem találtuk, a levegő valószínűleg a két, egy szintről induló nyílás között áramolhatott. Az észlelt jelenségek alapján a nagyobbik, északnyugati gödör felől folyt a tüzelés, és a délkeleti gödör felé áramlott a forró levegő.⁶ A kemence alja szinte teljesen vízszintes volt, ellentétben az általában tapasztalható, enyhén a munkagödör felé lejtő változatokkal.⁷ Bár alján, a középső részen nagyobb paticstömbök jelentkeztek, agyagrostélya biztosan nem volt, az egykamrás, alsó léghuzatú típusok közé sorolhatjuk. Védőtetőre utaló nyom nem került elő.

Egyszer feltehetően megújították, egyébként valószínűleg csak a kemencének az égetés utáni megbontására, és az újabb égetés előtti helyreállítására került sor. Az elkészült edények kiszedésénél és újrapakolásánál a szájrész

3. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A kibontott középkori edényégető kemence fotója.

Fotó: Tóth Anikó

Fig. 3. Budapest-Hajógyári-sziget. View of the disassembled medieval kiln.

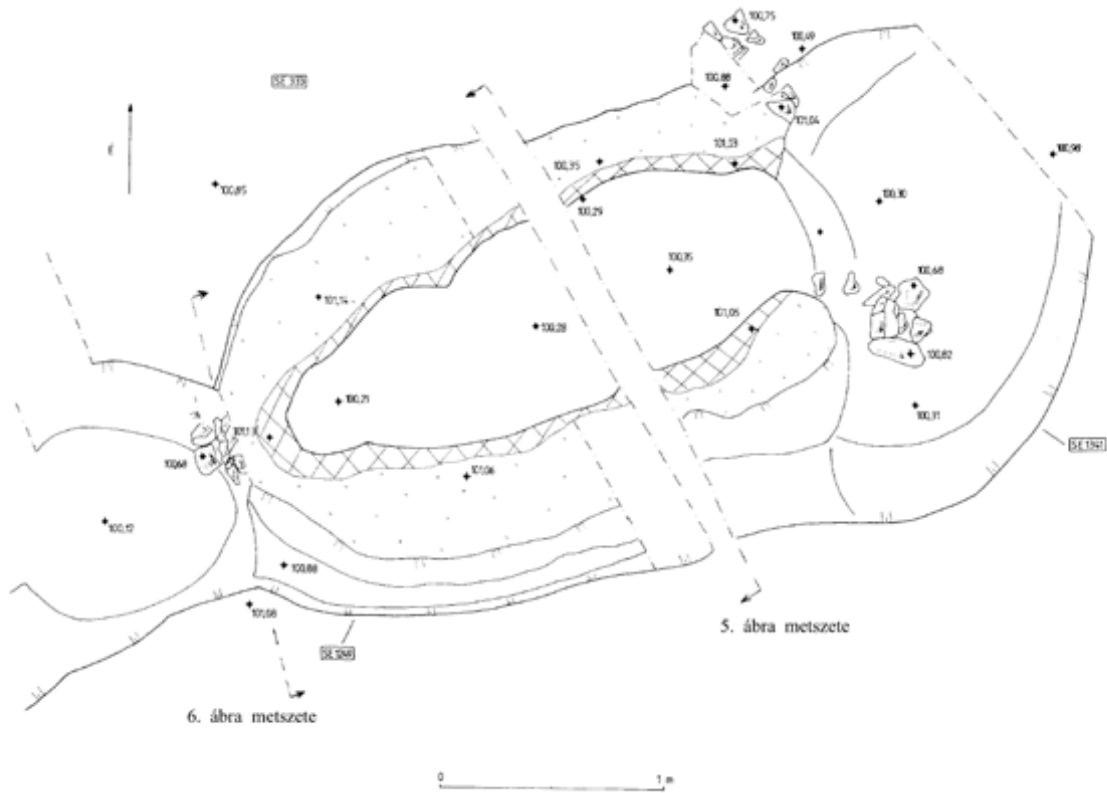
Photograph: Anikó Tóth

⁴ Bár az edényégető kemencék platnija általában erősen átégett, az ittenihez hasonló állapotú, kiégett falú, de csak enyhe égésnyomokat mutató aljú kemence került elő az angliai Audlem lelőhelyen, mely formára is hasonló volt: az ovális kemence két végén egy kisebb és egy nagyobb gödörrel, melyek közül csak a nagyobbban figyeltek meg égésnyomokat. Webster – Dunning 1960, 109.

⁵ Biztos funkciója nem ismert, esetleg légjárat biztosítására szolgálhatott, mivel a kemence pakolása során ez a rész szabadon maradt, segítve a levegő áramlását.

⁶ Néprajzi adatok alapján ez a nyílás a szelelő funkció mellett arra is szolgálhatott, hogy ezen keresztül kisebb fadarabokat a kemencébe juttatva egyenletes hőmérsékletet biztosítsanak. Szulovszky 2006, 173. Ezt megerősítheti a fentebb említett, itt talált égett, kormos kerámiaréteg.

⁷ Az alsó léghuzatú kemencék felépítésének részletes leírása: Bruijn 1959, 173–186, Abb. 41.

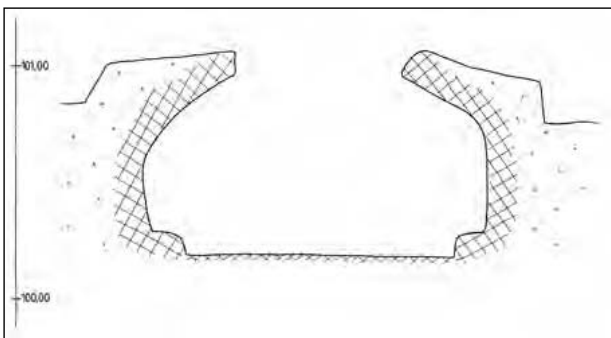

4. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A kibontott középkori edényégető kemence alaprajza.

Rajz: Tóth Anikó

Fig. 4. Budapest-Hajógyári-sziget. Ground plan of the disassembled medieval kiln.

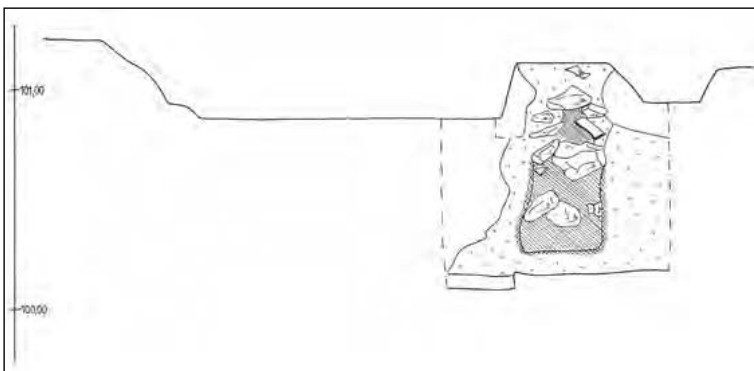
Drawing: Anikó Tóth

5. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A középkori edényégető kemence metszete.

Fig. 5. Budapest-Hajógyári-sziget. Cross-section of the medieval kiln.

Drawing: Anikó Tóth

6. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A középkori edényégető kemence délnyugati, kövekkel lezárt kemenceszája.

Rajz: Tóth Anikó

Fig. 6. Budapest-Hajógyári-sziget. The south-western opening, closed with stones, of the medieval kiln.

Drawing: Anikó Tóth

felől bontották meg a kemencét; a másik végénél, valamint a boltozat jelentős magasságban megmaradt részén erre utaló jelet nem találtunk. A platni állapota alapján nem használhatták huzamosabb ideig.

Hamuzógödre tőle északkeletre jelentkezett, ovális, 168 × 100 cm nagyságú, északnyu-

7. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget.
Középkori edényégető kemence, a
hamuzógödörben talált edényréteg.
Fotó: Tóth Anikó

Fig. 7. Budapest-Hajógyári-sziget.
Medieval kiln. Vessel layer in the ash pit.
Photograph: Anikó Tóth

gat-délkelet irányú, enyhén teknős, majdnem lapos aljú, agyaggal tapasztott beásás formájában. A gödör alja alig volt a munkavégzés szempontjából alacsonyabban a kemence szájánál, a platni felszínéhez képest csupán 5 cm-rel ásták mélyebbre.

A kemence betöltése agyaggal, faszén- és paticszemcsékkel kevert barna föld volt, amely jellegében megegyezett a hamuzógödör felső részéből kibontott réteggel. Szájánál vastag, szürke, hamus csík jelentkezett, amely alatt szürkésbarna, faszenes réteget bontottunk ki. A gödör alsó felében, a kemencéével megegyező réteg alatt hamus foltokkal tarkított, agyaggal kevert föld volt. Alját vastagon fedték a rontott, rosszul kiégett, vagy csak szárított edények töredékei (7. ábra).

Fazekasműhelyre utaló további nyomot a területen nem találtunk, a kemencéével bizonyíthatóan egykorú épületmaradvány nem került elő. Az itt égetett edények típusaiból a lelőhelyen máshol nem kerültek elő töredékek – ez is a kemence rövid ideig való használatát erősíti.

A LELETANYAG

Az objektumegyüttesből előkerült leletanyag legnagyobb részét a kerámiatöredékek tették ki; a ténylegesen itt készült darabok között fazekak, továbbá nagyobb tárolóedények, különböző típusú folyadéktartó edények és fedők voltak. Ezeken kívül kevés állatcsont, vas, téglatöredék és üveg került elő.

KERÁMIA

Az előkerült leletanyag szinte teljesen egységes, az igen kevés eltérő töredék a korai település anyagából keveredett ide a kemence megszüntetése során. A kerámiaanyag a korábbi

és a későbbi települési egység anyagától mind anyagában, mind pedig formájában eltér. Az edények anyaga jól iszapolt, homokkal soványított agyag, kisebb mészszerkecséket, illetve ezek kiégetése után maradt üregeket tartalmaz; az agyagban csak nagyon kevés kavics fordul elő. Az alapanyag származási helye kérdéses, a területen jó minőségű agyagot nem találtunk, az esetleg anyagnyerő gödröknek tartható objektumok pedig a betöltésük alapján a kemence használatánál korábban keletkeztek. Az edények korongoltak, falvastagságuk egyenletes, de a korongról nem levágták, hanem leemelték őket. Az égetés módjától függően vörös, sárga és világosszürke színűek.

FAZEKAK, TÁROLOÉDÉNYEK

Mind a töredékek, mind a kiegészíthető edények körében legnagyobb mennyiségben fazekak és azonos formájú, nagyméretű tárolóedények kerültek elő.

A feldolgozás során elkülönített 263 edény közel fele a kemence gödrének fent említett kerámiarétegéből származik, a 15 kiegészíthető fazékból viszont – a réteg jellegének megfelelően – csak egy került elő innen. Színük az esetek legnagyobb részében vörös (221 edény), három töredék sárga volt, s 39 edény a redukált égetés során szürké színű lett. A színek és a formák között nincs észlelhető összefüggés, mindegyik forma előfordul szürkére, vörösre égett változatban is.

A fazekas az edényformáknál és a díszítésknél is az ismert mintákat vette alapul; részleteiben mind a fehér kerámia, mind az osztrák áru jellegzetességei felismerhetők, összességükben nézve a tárgyak mégis egyedi képet mutatnak.

A 177 darab meghatározható peremformájú edény közül 147 az egyszerű, kihajló peremű változatokhoz tartozik (8. ábra 1–2, 4), 30 edény pereme tagolt (8. ábra 3, 5). Falvastagságuk az edények méretéhez képest is jelentős, átlag 0,7–0,8 cm, csak hat töredék esetében volt kisebb 0,5 cm-nél. Néhány komolyabb méretű darab is előfordult, a legnagyobb mérhető peremátmérő 38 cm, a legnagyobb fenékátmérő 26 cm volt. A test formája vagy nyúlánkabb, tojásdad, vagy széles vállú, zömökebb, egy-egy esetben gömbölyded, de itt sincs összefüggés sem a peremtípussal, sem az égetésmóddal – az összes lehetséges kombináció megtalálható.

Díszítésük változatos, mind bemélyedő, mind plasztikusan kiemelkedő mintázat előfordul. Egyetlen edény volt, amelynek a vállán bekarcolt vonal mellett a nyak közepén is körbefutott egy ugyanolyan minta, a többi darab esetében csak a vállat díszítették. A leggyakrabban a vállrészen önállóan jelentkezik egy keskeny, kiugró borda (8. ábra 1). Több esetben kombinálták ezt a mintát egy vagy csak a borda fölött, vagy fölötte és alatta is körbefutó, bekarcolt, széles hullámvonaldíszsel (8. ábra 2). Valamivel ritkább, de szintén jellegzetes minta a sekélyen bemélyedő árkolás, mely 2–8 sorban jelentkezik (8. ábra 4–5). Sűrűn egymás alatt sorakozó, inkább már bevéselt, mélyebb bordázás ritkábban fordult elő, s csak két edé-

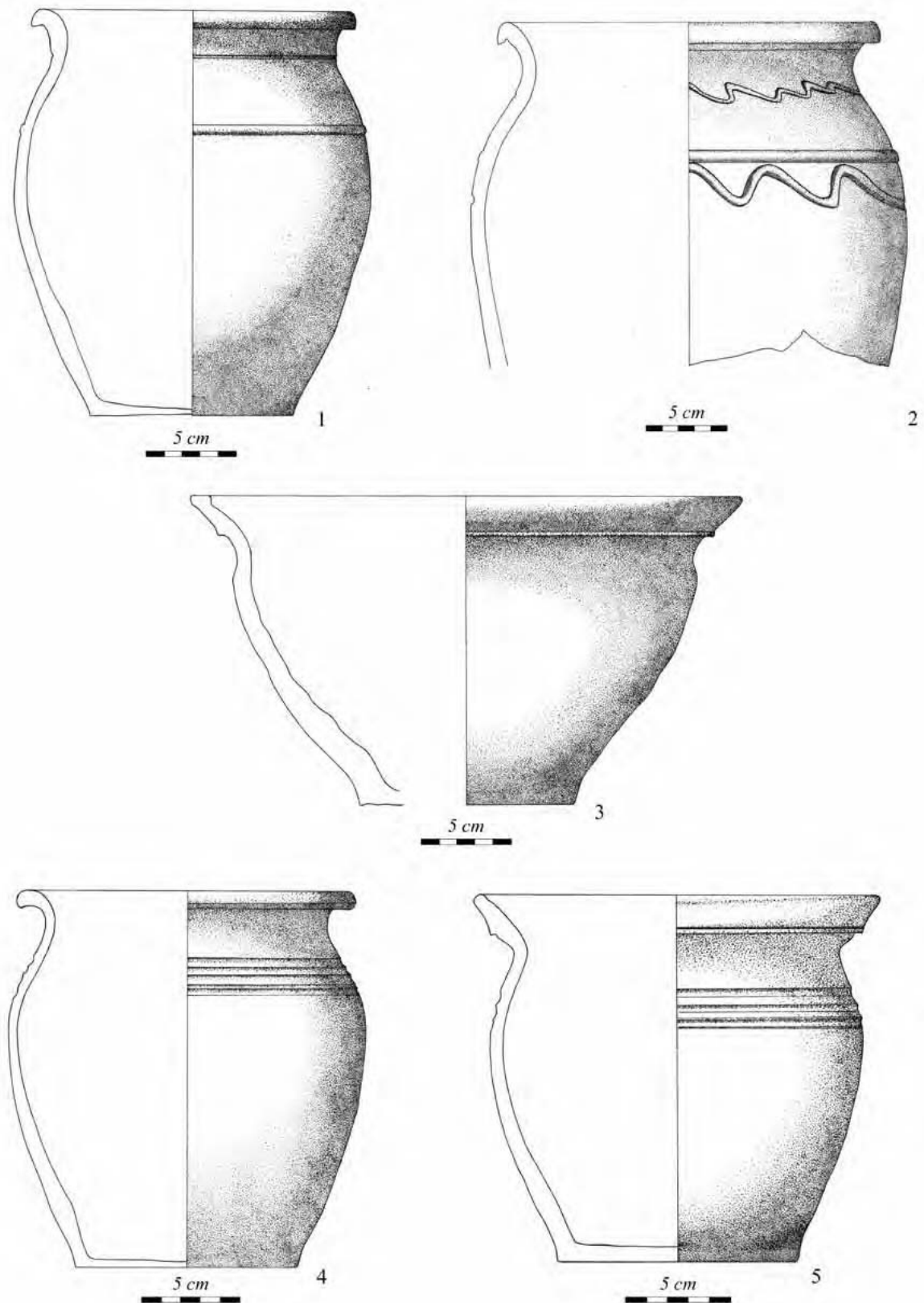
nyen tűnik fel a négy soros, csigavonalszerűen körbefutó bekarcolt minta.

FOLYADÉKTÁROLO EDÉNYEK

Folyadéktároló edények – kancsók, korsók, kiöntőcsöves edények – jóval kisebb mennyiségben kerültek elő, felismerhetően 24 darab töredékei, melyek közül három volt teljesen kiegészíthető. Egy barnára, kilenc vörösre, 14 pedig szürkére égett agyagból készült. A formák a fazekakhoz hasonlóan itt is ismert mintákat követnek, illetve ezek kombinációiból állnak.

Az egyetlen kerámiafajta, mely nemcsak jellegére, megformálására, hanem típusára nézve is csak a kemencéből ismert a lelőhelyen, a nagyméretű, tojásdad formájú, a test fölött átívelő fülű, kis kiöntőcsővel ellátott edény, melyből hat példány töredékei kerültek elő, s közülük kettő kiegészíthető volt. Mindegyik szürkére égett agyagból készült, formájuk megegyezik a leletanyag nyúlánkabb testű fazekai és korsói arányaival. Kisebb részleteikben hasonlítanak a 13–14. századi osztrák kerámiák között előforduló rokon típusokra: mind az alacsony, kifelé ívelő perem és a belőle kiinduló fül (bár az edényekre itt azokkal ellentétben nem hurkafül, hanem enyhén árkolt, két szélén felfelé ívelt szalagfül került), mind a rövid kiöntőcső formája és elhelyezése azonos, de a testarány egészen más, méretükben jócskán meghaladják azokat, s a kemencéből előkerült többi darabbal egyezően ezeket sem borítja máz. A díszítésük egységes: a vállon, a kiöntőcső tövében fut körbe a fazekaknál is előforduló keskeny, kiugró borda (9. ábra 1).

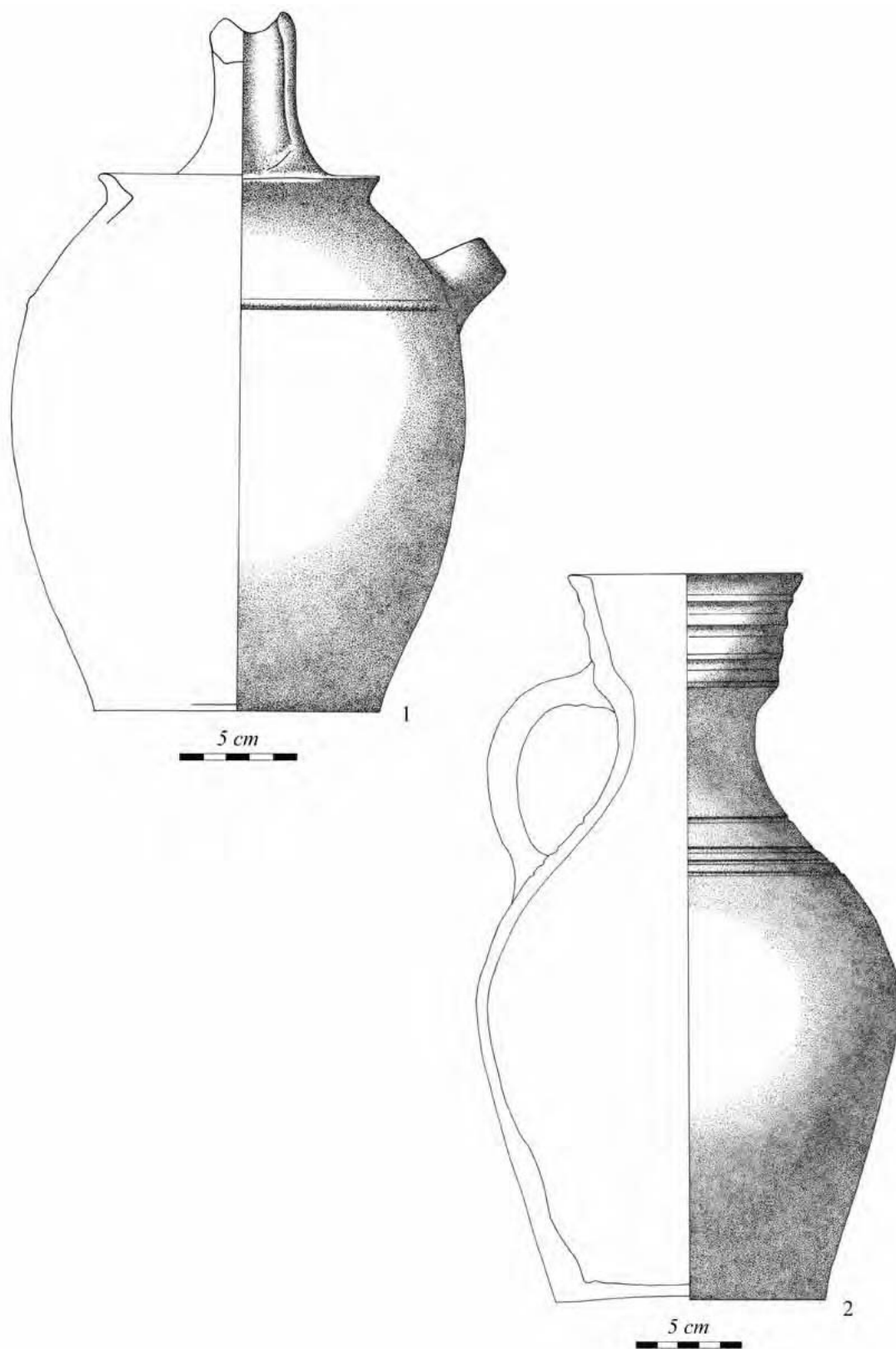
Négy másik edény volt még nagyobb-részt összeállítható, ezek testarányai nagyjából hasonlítanak a kiöntőcsöves edényekéhez, de az erősen leszűkülő nyakrész alapján korsók voltak. Közülük egynek volt meg a fejrésze is, mely tölcselesen szélesedő, szélesen bordázott volt, befelé szűkülő peremrészét a széles szalagfülhöz képest jobbkezes öntést segítve csőrösre alakították (9. ábra 2). A nagyrészt összeállítható edények egy kivétellel szürké színűek, de mind az előbb leírthoz hasonlóan bordázott szájrész, mind az enyhén tagolt, vagy egyszerűen szélesedő korsóperem előfordul vörösre égett agyagból is. Szintén mindkét színváltozatban előkerültek enyhén behúzott korsóperemek is.

8. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A középkori edényégető kemence leletei: fazekak.

Rajz: Tóth Anikó

Fig. 8. Budapest-Hajógyári-sziget. Finds from the medieval kiln: pots. Drawings: Anikó Tóth

9. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A középkori edényégető kemence leletei: folyadéktároló edények.

Rajz: Tóth Anikó

Fig. 9. Budapest-Hajógyári-sziget. Finds from the medieval kiln: vessels for liquids.

Drawings: Anikó Tóth

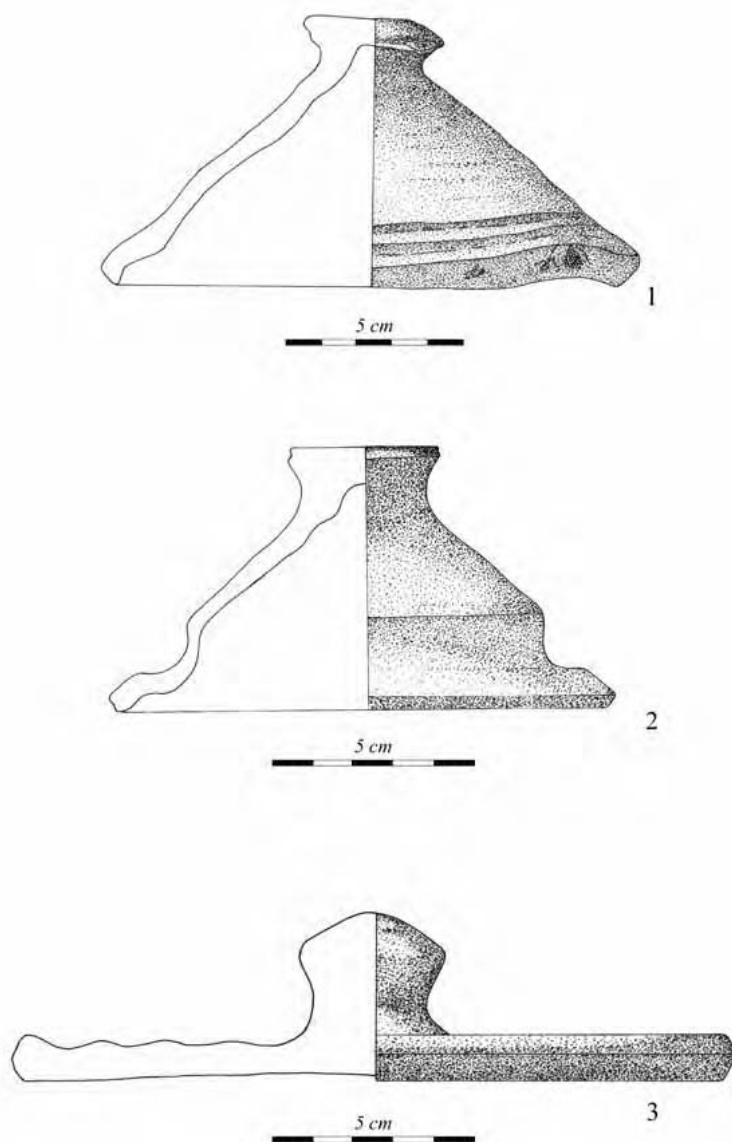
A korsók díszítésére kizárólagosan a fazekaknál már szintén látott, vállrészen elhelyezkedő többsoros, sekély árkolás jellemző.

FEDŐK

41 fedő töredékei kerültek elő, az összes edényfajta közül ezeknél fordult elő a legtöbb rontott, deformálódott példány (10. ábra 1). 28 darab vörösre, nyolc szürkére égett agyagból készült, a maradék öt példány barna volt. A fedők legnagyobb része harang alakú, különböző profi-

lokkal és peremvariációkkal. A magasabb változatok íve a test alsó harmadánál általában élesen megtörik (10. ábra 2), míg az alacsonyabb darabokat törés nélkül formálták a peremig. A típus másik változatánál egyszerűbb kúpformát alakítottak ki (10. ábra 1).

Peremük szögfej alakú, legömbölyített, ferdén levágott, vagy a tagolt peremű fazekakéval megegyező formájú. A kerek gomb rész még a jobban sikerült példányoknál is gyakran deformálódott, vékony, esetleg ferdén áll. Díszítés ritkán fordul elő, egy-két darabon sekély bemélyedő bordázás látható.

10. ábra. Budapest-Hajógyári-sziget. A középkori edényégető kemence leletei: fedők. Rajz: Tóth Anikó
Fig. 10. Budapest-Hajógyári-sziget. Finds from the medieval kiln: lids. Drawings: Anikó Tóth

Egy fedőtöredék a tányér alakú, lapos, oszt-rák típus helyben készült utánczata. Gombrésze sajnos hiányzik, finoman bekarcolt, körbefutó vonal díszíti.

Formailag a lelőhelyen csak a kemence betöltéséből ismert egy újabb változat, melyből három töredék került elő. A lapos korong alakú fedők pereme alacsony, alig nagyobb a fedő vastagságánál, külső része ék alakú. Három domború, egyenletes távolságban futó borda díszíti. Szépen kidolgozott gombja ívelten szélesedik, teteje kúp alakú (10. ábra 3). Ívük alapján a másik két típusnál nagyobb edényeket fedhettek velük.

A KORÁBBI TELEPÜLÉS RÉSZ ANYAGÁBÓL BEKEVEREDETT TÖREDÉKEK

Az előkerült leletanyag egy része eredetileg nem a kemence anyagához tartozott. A létesítmény megszüntetése után belekerült földből származó kerámiaanyag néhány darabja jellegében, összetételében megegyezik a korai településrész, elsősorban a körítőárok leletanyagával. Használatra utaló nyomot – kopást, főzés közben keletkező másodlagos égést – csak ezeken a darabokon észleltünk. Elsősorban fazekak és bögrék, kisebb mennyiségben fedők töredékei voltak, nagyjából fehér kerámiából, melyek mellett néhány grafittal kevert anyagú osztrák edény is előfordult. A kép arányában megfelel annak, amit a település egésze mutat: néhány, a 13. századra keltezhető dara-

bon kívül (tagolt perem, csigavonalszerűen körbefutó bekarcolt egyenes vonal, hullámvonaldísz) inkább a 14. századra, valamint a 15. század első felére jellemző típusok fordultak elő (szögfej alakú, kihajló vagy galléros peremek, bordázott díszű oldaltöredékek és harang alakú fedőtöredékek).

ÜVEG

A kemencetér alsó felének betöltésében cseppes pohár kis oldaltöredéke került elő.⁸ A 14. századra keltezhető tárgy pontos formája nem rekonstruálható, a korábbi település idején használhatták.

VAS

Az előkerült kilenc vastárgy szintén a korábbi település hagyatékából származik. Közülük nyolc a lelőhely vastárgyainak túlnyomó többségét adó, kovácsoltvas épületszögek közé tartozik. Méretük változatos, fejük hosszúkás, lapos vagy enyhén domború, száruk hegyesedő, gúla alakú, egy-két darab kampósra hajlított. Az egyetlen egyéb tárgytípus egy erősen torzult, töredékes sarkantyú, melyből a lapos száruk csatlakozó része, és a felfelé ívelő nyak maradt meg, végén az erős korrózió miatt már nem azonosítható alakú gombbal.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Hajógyári-szigeten előkerült edényégető kemence még a hozzá tartozó fazekasműhely hiánya ellenére is jelentős lelet, mivel Budapest területén ezen kívül csak egy lelőhelyről, Irásné Melis Katalin soroksár-várhegyi, Kerekegyháza falu területén végzett feltárásából ismerünk egy közös előtérből nyíló, öt kemencéből álló, erősen roncsolt, 12. századra datált objektumegyüttest,

melyet az ásató fazekaskemencének tart.⁹ A Kárpát-medence egész területén ritkaságnak számít, hogy egy fazekasműhelyt nem falusi vagy városi környezetben, hanem egy birtokközpont vagy majorság területén létesítettek.¹⁰

A kemencét a 15. század második felében csak rövid ideig, két-három égetés erejéig használták, a megújításra utaló nyom a száznál

⁸ Gyürky XIII. 4.b típus. H. Gyürky 1986, 56–57, XXV. tábla.

⁹ Bár leletanyag csak két kemence és az előtér betöltésében volt, s helyben készült, rontott edénytöredékek nem kerültek elő, az ásató a legjobb állapotban

maradt objektum belső szélén talált légiáratok maradványai alapján kerámiaégető kemenceként határozta meg ezeket. Irásné Melis 1992, 87–88.

¹⁰ Vágner 2007, 84.

valószínűleg csak az edények kivételével és az újabb égetendő darabok behelyezésével függ össze. Az itt előkerült kerámiadarabokon használat nyoma nem látszik, a néhány töredéken előforduló foltok nem főzés, hanem a kiegészítés során keletkeztek. Összességében elmondható, hogy bár mind a típusok, mind a díszítőelemek külön-külön és különböző korszakokban ismertek, az edények formája és díszítésmódja egyedi képet mutat. A fazekas időben tág hatá-

rok közül válogatott mintákat, melyeket képességének és ízlésének megfelelően át is alakított, s nem a korszakban megszokott edények előállítására volt az elsődleges célja. Azt, hogy a műhelyében készült edények használatba kerültek-e bárhol, pillanatnyilag nem tudjuk, a kemencéből származó darabokkal megegyező edényeket ezen a településen egyéb objektumból biztosan nem, de egyelőre más lelőhelyről sem ismerünk.

AZ EDÉNYÉGETŐ KEMENCE ÁLLATCSONT LELETANYAGA

Daróczi-Szabó Márta

A csontok töredezettsége miatt a kemencéből előkerült 121 állatmaradvány közül mindössze 68 darabot sikerült faj, vagy legalább alcsalád szinten meghatározni. A többi csont esetében csak az osztályokat, az emlősökön belül a szarvasmarha-ló és juh-sertés méretű állatokat lehetett elkülöníteni (1. táblázat).

A legtöbb töredék szarvasmarhákból származott. Mivel e faj egyedei nemcsak elsődlegesen, hanem másodlagosan is többféleképpen hasznosíthatóak, a legtöbb régészeti korszakban kiemelkedő szerepet töltöttek be. A marha-

csontok fölénye azonban magyarázható azzal az ismert jelenséggel is, amely szerint a nagyobb testű állatok csontjai több darabba törnek, mint a kisebb testűeké, sőt, a főzés módjától függően sokszor a darabolásuk is nagyobb mértékű.¹¹ A maradványok legalább három egyedből származtak, amelyek között kifejllett és fiatal példányok is akadtak.

Az azonos alcsaládba tartozó és csonttani felépítésükben nagyfokú hasonlóságot mutató juhok és kecskék maradványait mindössze egy esetben lehetett faj szinten meghatározni.

1. táblázat. Az előkerült állatmaradványok listája
Table 1. List of animal remains uncovered

FAJOK	Darab	Minimális egyedszám
Szarvasmarha <i>Bos taurus</i> L. 1758	29	3
Házi ló <i>Equus caballus</i> L. 1758	7	1
Juh vagy kecske <i>Caprinae</i> Gray 1852	9	1
Kecske <i>Capra hircus</i> L. 1758	1	1
Házisertés <i>Sus domesticus</i> Erxl. 1777	7	2
Házityúk <i>Gallus domesticus</i> L. 1758	13	2
Háziállatok	66	10
Mezei nyúl <i>Lepus europaeus</i> Pall. 1778	1	1
Hörcsög <i>Cricetus cricetus</i> L. 1758	1	1
Vadon élő állatok	2	2
Meghatározható	68	12
Szarvasmarha-ló méretű állat <i>Mammalia indet.</i>	30	
Juh-sertés méretű állat <i>Mammalia indet.</i>	20	
Madár <i>Aves</i>	3	
Nem meghatározható	54	
Összesen	121	

¹¹ Bartosiewicz 1991, 201.

Az azonosítható darab egy kecske hiányos szarvcsapja, amelynek tövénél vágásnyom látszott. Ez akár a szaru eltávolítására és további felhasználására is utalhat. A házi kiskérődzők, hasonlóan a szarvasmarhákhoz, szintén több elsődleges és másodlagos célra hasznosíthatók. Ezzel szemben a sertések, amelyek jelenlétére csak néhány töredék utalt, egyoldalúan húshasznú állatok, másodlagos hasznosításuk gyakorlatilag nincs. A hozzájuk köthető töredékek legalább két egyedből származtak.

Bár a szarvasmarhák után a házityúkhoz tartozott a legtöbb töredék, húsmennyiség szempontjából nem vehetik fel a versenyt a korábban felsorolt fajokkal. A csontok egy kifejtett tojó és egy csirke maradványai.

A lovak csontjai közül az egyik épen maradt meg, így alkalmasnak bizonyult marmagasság becslésére. A bal oldali kézközépcsont, Vitt számítása alapján,¹² egy 153 cm-es példányból származott.

Számos töredéken látszottak kutyák rágásnyomai, amelyek így közvetve utalnak az ebek egykori jelenlétére.

A háziállatokon kívül egy mezei nyúl és egy hörcsög csontja is előkerült. Előbbi nemcsak a húsa, hanem prémje miatt is kedvelt vadász-zsákmánynak számított. A hörcsög ezzel szemben nem feltétlenül a korabeli fauna része, az is elképzelhető, hogy későbbi korokból származik.

A kemencében talált állatcsontok nagy része, ahogy ezt több vágás- és bárdolásnyom is jelzi, konyhahulladéknak tekinthető. A lovak maradványai kilógnak a képből, ezekről nem könnyű eldönteni, hogy szintén ételhulladékok-e (ezt bizonyító vágásnyomok nem látszottak rajtuk), vagy csak egy elhullott egyed szórványos csontjai keveredtek ide. Noha az állatcsontok a kemencéből kerültek elő, csak öt darabon lehetett különböző fokú égésnyomot felfedezni, a többin nem. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy többségük már a kemence felhagyása után került végső megtalálási helyére. Kis mennyiségük ellenére az azonosítható darabok némi betekintést engednek az egykor itt élő emberek húsfogyasztási szokásaiba, áttételesen pedig még az állattartásukba is.

IRODALOM

- Bartosiewicz 1991 Bartosiewicz, László: Faunal material from two Hallstatt period settlements in Slovenia. *AV 42* (1991) 199–205.
- Bruijn 1959 Bruijn, Anton: Die mittelalterliche Töpferindustrie in Brunssum. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 9* (1959) 139–188.
- H. Gyürky 1986 H. Gyürky Katalin: *Az üveg*. Katalógus. MHB 5. Budapest [1986].
- Havas – Tóth 2010 Havas Zoltán – Tóth Anikó: Feltárások az óbudai Hajógyári-szigeten 2009-ben (Excavations on Dockyard Island in Óbuda in 2009). *Aquincumi Füzetek 16* (2010) 68–85.
- Írásné Melis 1992 Írásné Melis Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában (Kerekegyháza village médiéval à la limite de Budapest). In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2*. Szerk.: Havassy Péter – Selmeczi László. BTM Műhely 6. Budapest 1992, 71–173.
- Szulovszky 2006 Szulovszky János: A gömori agyagművesség technológiájának leírása 1893-ból (Description of pottery technology in County Gömör from 1893). In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Budapest–Veszprém 2006, 167–176.

¹² Vitt 1952.

- Vágner 2007 Vágner, Zsolt: Overview of medieval pottery kiln types of the Carpathian Basin. In: *Arts and Crafts in Medieval Rural Environments*. Eds: Klápště, Jan – Sommer, Petr. *Ruralia* 6. Turnhout 2007, 83–101.
- Vitt 1952 Vitt, Vladimir Oskarovich: Losadi pazyrykskih kurganov. *SA* 16 (1952) 164–203.
- Webster – Dunning 1960 Webster, Graham – Dunning, Gerald C.: A medieval pottery kiln in Audlem, Cheshire. *MedArch* 4 (1960) 109–125.

A MEDIEVAL KILN FROM HAJÓGYÁRI-SZIGET ('HAJÓGYÁR ISLAND'), BUDAPEST

Anikó Tóth

In 2009, the middle section of a large medieval property on the southern part of Budapest's Hajógyári-sziget ('Hajógyár Island') came to light (*figs. 1–2*). This medieval settlement may be divided into two parts chronologically: a larger part datable to an earlier time and a smaller part datable to a later one that was added to it subsequently.

The earlier settlement was surrounded by a large, water-containing ditch which traced out on the surface the shape of a trapezium. Within the area bounded by this ditch, postholes linked with buildings that once stood on the surface, smaller drainage ditches, pits, stone-lined wells, and large-sized storage pits came to light. To the north of the ditch were the remains of a building with stone foundations, with a stone-lined cellar in its southwest corner. The structures were not all in use at the same time: on the basis of the finds, the latest ones were filled in during the first half of the 15th century, while the earlier ones were probably in use from as early as the late 13th century onwards.

The later unit came into being on an area that was considerably smaller: around this later settlement was dug a second ditch that was similar to the earlier one, but not quite so deep; moreover, it traced out a shape that was slightly oval. On the basis of its fill, it, too, contained water. In the middle of the oval-shaped area stood a cellar with stone walls; to this had been added a pantry cut into the earth. The precise time of the cellar's construction is unknown, but its destruction can be dated to the mid-16th century/second half of the 16th century. This second ditch may have been filled in during the very same period.

After the cessation of the earlier settlement part, a large, oval-shaped kiln used for firing pottery was constructed in the ditch of this settlement. This kiln is unique on the territory of today's Budapest.

The oval pottery kiln, constructed on a northeast–southwest axis, belonged to those types with a single chamber type air intake at the base (*figs. 3–4*). The hot air flowed between two apertures located at the two ends respectively. The circulation of this hot air was probably assisted by a stone-strengthened ledge fulfilling the function of assuring the flow of air. The floor of the space for the pottery was not at all burnt, while of the kiln's clay covering, whose thickness was on average 35 cm, only 5–6 cm on the inside had been burnt through. This meant that the kiln was probably used for a short time only, for a maximum of two to three firings. Next to each of the two openings in the kiln a pit was found. Of these, the pit to the northeast was the ash pit. Firing was regulated by narrowing or closing the kiln opening in the southwest pit with stones. Vessels for firing were placed in the kiln from the direction of the ash pit; this was indicated by the rebuilding of the opening. The bottom of this pit was thickly covered with fragments of vessels that were spoiled, poorly fired, or merely dried.

Traces of a roof to protect the kiln did not come to light, as it was not possible to identify a building in the area used as a potter's workshop. This supports the hypothesis that the kiln was used over a short period merely.

Aside from a small number of ceramic fragments and a few iron artefacts, animal bones, and pieces of glass from material recovered on the area of the earlier settlement, the kiln finds consist of pieces of pottery made *in situ* of types not known from other sites which in their fabric, shape, and decoration differ from pieces encountered on both the area of the earlier settlement and the area of the later settlement.

The vessels pieced together could be placed in three categories: cooking pots, vessels for holding liquids, and lids (*figs. 8–10*). They presented a particular picture from the standpoint of shape and mode of decoration. Viewed overall, the potter chose designs from within broad chronological parameters and adapted them in accordance with his level of skill and his taste. The production of vessels of kinds common in his own period was not his primary aim. Whether vessels made in the workshop were used anywhere at all is at present unknown. Pieces identical with those from the kiln were not found elsewhere in the later settlement; nor for the moment are such pieces known from any other site.

MEZŐGAZDASÁGI ESZKÖZÖK A BORSODI ISPÁNI VÁRAT MEGELŐZŐ 10. SZÁZADI FALUBÓL*

Wolf Mária

Közismert, hogy a honfoglaló magyarság életmódjáról, gazdaságáról a korszak kutatásának 150 éve alatt több elképzelés is született. A kutatók egy része nomádnak tekinti a Kárpát-medencébe költöző magyarságot,¹ míg más része szerint a letelepedés útjára lépett félnomád népesség lehetett, melynek egyes csoportjai nagyállattartással, mások viszont földműveléssel foglalkozhattak.²

A nyelvészeti adatok,³ valamint a keleti szállásaikon élő elődeinkről szóló arab források ez utóbbi vélekedést látszottak alátámasztani.⁴

Az írásos források és a nyelvészeti adatok kiegészítésére, igazolására azonban egészen a közelmúltig igen kevés régészeti anyaggal

rendelkeztünk. A mezőgazdasági eszközök túlnyomó többsége szórványjelent volt, nem hiteles feltárásból származott, ezért csekély datáló és bizonyító erővel rendelkezett.

Az államalapítás kori borsodi földvárak megelőző falu földfelszínre épült, faszerkezetű házainak feltárása során első ízben sikerült hiteles körülmények között dokumentálnunk biztosan 10. századra keltezhető magleleteket és mezőgazdasági eszközöket. E korból hazai leleteink között ritkán fordulnak elő mezőgazdasági eszközök, hiteles ásatásból származó darabot pedig igen keveset ismerünk.⁵ Ezért a borsodi településen napvilágot látott tárgyakat kiemelkedő jelentőségűnek tekinthetjük.

A FÖLDMŰVELÉS ESZKÖZEI

EKEVASAK

A két, különböző méretű ekevasat a 7. házban, a földem vastag, égett agyagrétege és a tető omladékai között, elszenült magréteggel együtt leltük. Nagyon valószínű, hogy az ekevasak és a velük együtt napvilágot látott rövid kasza, kolomp, bárd eredetileg a ház padlásán lehettek, a kicsévelt, tiszta gabonával együtt.⁶ A kisebbik

ekevas kovácsoltvasból készült, lapát alakú. Köpűje egyenes, a köpűszárnyak viszonylag nagyméretűek. Válla alig szélesedik ki, csapott. Pengéje ívelt élű, hegye lekerekített. Bal oldali éle erősen kopott, csorba, most aszimmetrikus. Hossza 17,5 cm, szélessége 9 cm (1. ábra 1).⁷ A nagyobbik ekevas ugyancsak kovácsoltvasból készült, lapát alakú. Vállai kissé csapottak. Köpűje kiszélesedik, háromszög alakú. Pengéje hegyes, vaskos nádolással. Jobb oldali

* Egy korábbi tanulmányom a borsodi településen napvilágot látott magleleteket ismerteti, és ezek kapcsán kitér a gazdálkodásra vonatkozó eddigi ismereteinkre is. Vö. Wolf 2010.

¹ Kristó 1995a; Kristó 1995b; Kristó 1999.

² Balassa 1994, 245. (vonatkozó irodalommal); Fodor 2006, 25–30.

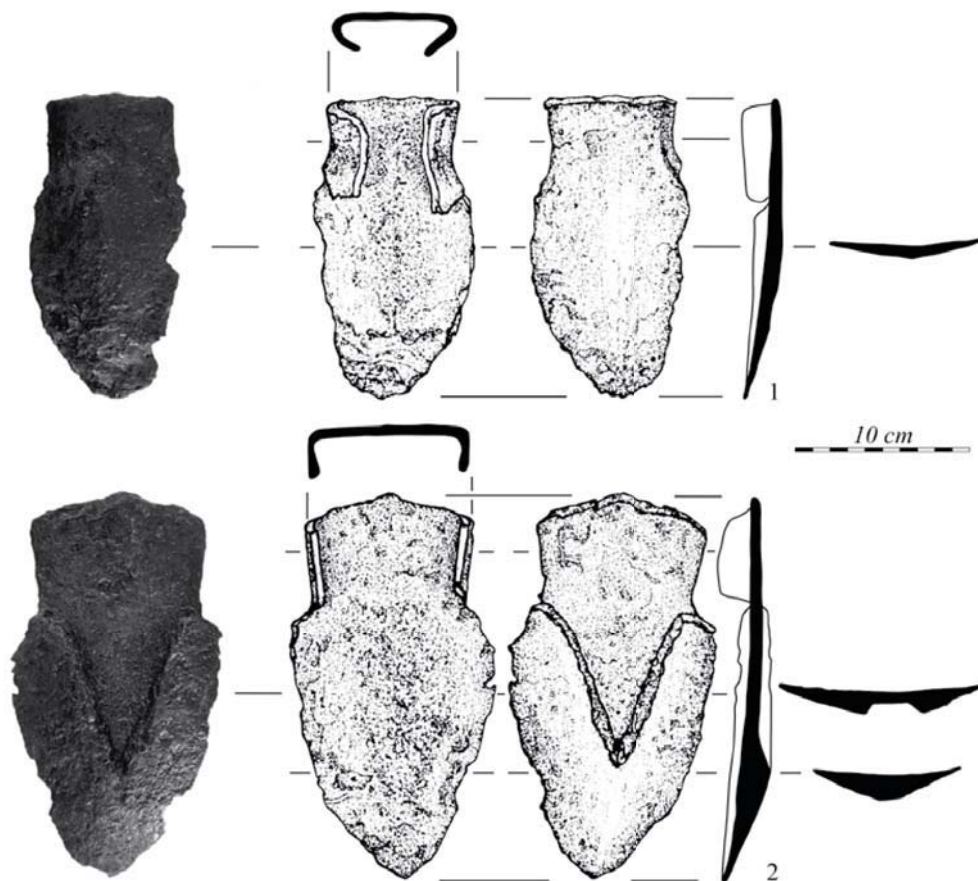
³ Bátky 1930, 7–8, 18. jegyzet; Bartha 1968, 86, 88; Bartha 1969, 15; Balassa 1974, 255; Fodor 1983, 140, 146–147; Ligeti 1986, 287, 293, 530–531; Bartha 1991, 99.

⁴ Ezekről azonban Kristó Gyula úgy véli, nem a magyar etnikumra, hanem a magyarok uralma alatt álló területekre vonatkoznak. Kristó 1995a, 192–194.

⁵ Müller 1982, II. 429–430; Henning 1987, 33, Abb. 21, Taf. 13–18. (A1 típus); Balassa 1994, 238–240.

⁶ Tudatában vagyok annak, hogy állításom merésznek tűnhet. A nagy mennyiségű, tiszta, kicsévelt gabonamagvaknak az égett agyagomladék fölötti elhelyezkedésére azonban más magyarázat aligha lehet. Borsodon még egy további háznál tudunk hasonló jelenséget megfigyelni, azaz még legalább egy lepadlásolt házzal számolhatunk.

⁷ HOM (Herman Ottó Múzeum), ltsz. 96.1.1392.

1. ábra. Ekevasak a borsodi ásatásból, 10. század. Fotó: Dabasi András, rajz: Sáfrány Andrásné
 Fig. 1. Ploughshares from the Borsod excavation, 10th century.
 Photographs: András Dabasi, drawings: Mrs András Sáfrány

éle kopott, csorba, így jelenleg enyhén aszimmetrikus. Hossza 22,5 cm, szélessége 12 cm (1. ábra 2).⁸

Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy a késő népvándorlás kori és honfoglalás kori ekevasak szimmetrikusak voltak, legfeljebb enyhe aszimmetria figyelhető meg rajtuk. Valamennyien túróékéhez tartoztak, még azok is, amelyeken a kopásnyomok arra mutatnak, hogy megdöntve használták őket.⁹ A borsodi vasakon a kopásnyomok hosszú használatra utalnak. Az, hogy egyik oldaluk erősebben kopott, csorbult, egyértelműen bizonyítja, az ekevasakat egyik oldalukra döntve szerelték fel az ekére, hogy oldalra fordítsák a földet. Ez a szántásmód a közönséges túróékéknél hatékonyabb munkát tett lehetővé.

Leleteink legközelebbi hazai párhuzamai a pölöskei,¹⁰ a vértesi¹¹ és a badacsonyi¹² ekevasak. Ezeket, bár szórványleletek, Müller Róbert tipológiai alapon a magyar honfoglalás idejére keltezte. A borsodiakhoz igen hasonlóak még a Debrecen-Szepes-pusztán és a Mohácson napvilágot látott példányok is, noha ezeket valamivel korábbra, a 8–9. századra teszi a kutatás.¹³ A késő népvándorlás korban, honfoglalás korban készülhetett a fonyód-ilonaberki darab is.¹⁴ Ugyancsak a 8–9. századra kelteznek a Gencsről (Ghenci, Szatmár megye, Románia), valamint Lázáriból (Lazuri, Szatmár megye, Románia) előkerült, a borsodiakhoz igen hasonló példányokat.¹⁵ A borsodiakénál hosszabb köpűje van a Csekejen (Čakajovce, Szlovákia) lelt példánynak. A csekeji 291. sírban egy idős férfi nyugo-

⁸ HOM, ltsz. 96.1.1393.

⁹ Müller 1975, 96.

¹⁰ Müller 1971, 253–254, 1. kép 1.

¹¹ Müller 1971, 254–255, 2. kép; Müller 1982, I. 381.

¹² Müller 1971, 255–256, 3. kép.

¹³ Ecsedi 1931, 74–76; Ecsedi – Sőregi 1931, 48, 12. kép 1; Müller 1975, 85–97; Müller 1982, I. 245–246, 273.

¹⁴ Müller 1978, 8–10, 37. jegyzet.

¹⁵ Cosma 2002, 92, 115, 191, 103. kép 8, és 105, 115, 194, 109. kép 1.

dott, akinek a sírjában az ekevason kívül sarló, vödörvasalások, kések, edény, tűzkő került elő. A sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század második évtizedéig datálták.¹⁶

Mind a kisebbik, mind a nagyobbik ekevasunkhoz hasonló darabok ismertek a szaltovó-majáki kultúrából, valamint bolgár-török területről.¹⁷ De a Kijevi Ruszban több helyen is napvilágot látott, 11–13. századra keltezett példányok is erősen emlékeztetnek a borsodiakra.¹⁸ Dél-Morvaországból és a mai Szlovákia délnyugati részéről ismeretesek 7–10. századi ekevastöredékek. Ezek egy része szimmetrikus, másik része aszimmetrikus.¹⁹ Mikulčicén (Csehország) öt ép és hét töredékes, a borsodiakhoz hasonló, kis- és közepes méretű, szimmetrikus, illetve a használat következtében enyhén aszimmetrikussá vált ekevasat találtak. A leletek a 9. század második felére, a 10. század elejére keltezhetők. Nagymorva területről ismeretes még néhány hasonló példány, amelyeket ugyanerre az időszakra kelteztek.²⁰

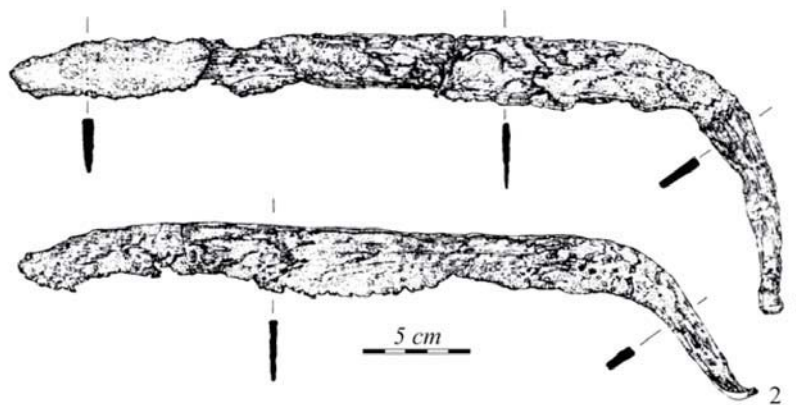
A borsodihoz igen hasonló módon, feltehetőleg az egykori ház padlásán, egymásra fektetve került elő két, túróékéhez tartozó szimmetrikus ekevas Garadna-Kastélyzug lelőhelyen. Bár eredetileg római korinak határozták meg őket, a velük együtt előkerült kerámia-

töredékek alapján ez kizárható. A 7–9. századnál korábban nem lehet keltezni őket.²¹

RÖVID KASZÁK

Borsodon két házban is leltünk rövid kaszát. A 7. házban az ekevasak mellett került elő az egyik. Kovácsoltvasból készült, nyele viszonylag hosszú, makkban végződik, téglalap átmetszetű. Pengéje egyenletesen keskeny, háta, éle egyenes, hegyben végződik. A penge átmetszete háromszög alakú. Másodlagosan égett. Hossza 35 cm, a penge szélessége 3 cm (2. ábra 1).²² A másik példányra a 10. házban bukkantunk rá. Kovácsoltvasból készült, nyele rövid, makkban végződik, téglalap átmetszetű. Pengéje egyenletesen keskeny, háta, éle egyenes, hegyben végződik. A penge erősen sérült, csorbult, háromszög átmetszetű. Hossza 33,8 cm, a penge szélessége 3,2 cm (2. ábra 2).²³

A rövid kasza a rendszeres fűvágásra, szénakaszálásra alakult ki a bronzkor végén a horgas sarlóból. Feltehető, hogy ebben az időben a klimatikus viszonyok megváltozása kényszerítette rá az embereket, hogy takarmányt gyűjtsenek állataik számára.²⁴

2. ábra. Rövid kaszák a borsodi ásátásból, 10. század. Rajz: Sáfrány Andrásné
Fig. 2. Short scythes from the Borsod excavation, 10th century. Drawings: Mrs András Sáfrány

¹⁶ Rejholcová 1995a, 27; Rejholcová 1995b, LI. tábla 13; Hanuliak – Rejholcová 1999, 10.

¹⁷ Ljapuskin 1958, 117–118, 10. kép 1; Pletnyeva 1967, 144, 146, 38. kép 8–9; Berezovec 1963, 184, 190, 20. kép 2; Balassa 1994, 238, 1. kép (további irodalommal).

¹⁸ *Arkeologija* 1986, 464, 111. kép 1–3; Plisznyeszk: Kucsera 1962, 27, 9. kép 4; Jura 1962, 78, 28. kép 1; Balassa 1994, 238–239, 2–3. kép.

¹⁹ Klápště 2000, 70.

²⁰ Poláček 2003, 600, 640.

²¹ Salamon – Török 1960, 164, 168–169, XXXI. tábla 7, 9–10, XXXII. tábla, XXXIII. tábla 1–2; Müller 1975, 95, 243. jegyzet; Müller 1982, I. 78–79.

²² HOM, ltsz. 96.1.1394.

²³ HOM, ltsz. 93.10.27.

²⁴ Takács 1970, 194.

Az első hazai példány Sárretudvari-Ferendekhalmon, egy 10–11. századra keltezhető temető egyik sírjában, az elhunyt hasán került elő. Az eszközt ásatója kaszának határozta meg.²⁵ Ugyancsak sírból, Szentes-Szentlászló 11. század elejére datált temető 5. számú férfi sírjában az elhunyt jobb kezénél látott napvilágot egy további darab. Ezt előkerülésekor hosszú késnek, később pedig nádvágónak tartották.²⁶ Rövid kaszaink nagy többsége azonban településről, illetve kincsleletből származik.²⁷ Szabó Kálmán a kecskemét-árvaházi példányt nádvágónak határozta meg. Nyomában hosszú időn keresztül a többi hasonló eszközt is nádvágónak tartották. A rövid kaszák magyarországi használatának bizonyítása Takács Lajos érdeme. Kimutatta, hogy ez a speciális eszköz ismert volt a középkori magyarság körében, amit egy, a magyar nyelvben meggyökeresedett szólásmondás is bizonyít. A mondás a rövid kasza sajátos használati módjára utalt, hogy tudniillik a hosszú kaszával ellentétben, ez kétfelé vág. Először jobbról balra, majd magasan a levegőbe emelve a fej fölött átfordítva, balról jobbra suhintottak vele. A vágás így nem párhuzamos a talajfelszínnel, mint a hosszú kaszánál, hanem íves, teknőszerű. A rövid kaszák jellegzetes formája lehetővé tette, hogy a füvet tányérszerű foltokban a fás, bokros, hepehupás területeken is levágják, tehát olyan terepen is használhatták, ahol a hosszú kaszával nem lehetett volna dolgozni. Ezzel együtt is a szénahozam kisebb, mint a hosszú kasza után. A rövid kasza használata nem jelent rendszeres rétgazdálkodást, hanem inkább csak a fű kis területen történő lesarabolását. A 14. századtól fokozatosan elterjedő hosszú kasza nemcsak a vágásmódban,

hanem az egész rét- és takarmánygazdálkodásban forradalmi változást hozott. A rét, amelyet hosszú kaszával kaszáltak, gondos munkával előkészített, viszonylag sík felület, amelyről kiirtották a bokrokat, fákat, gyökereket, halmozokat, zsombékokat. A rendszeres kaszálás hatására a fűállomány is megváltozott, a kórók, mérgezfűvek, szúrós, tüskés növények kipusztultak, megerősödött az édesfű. Ez a fajta rétgazdálkodás azonban Magyarországon csak a késő középkorban alakult ki.²⁸

A rövid kaszák eredetét vizsgálva Takács Lajos úgy vélte, hogy a magyarság még a honfoglalás előtt ismerkedhetett meg velük, a hazai darabok ugyanis formailag megegyeznek a dél-oroszországi területek kaszatípusaival.²⁹ Ugyanakkor önálló szláv típusról nem beszélhetünk, ezért a magyarság nem is vehette át a rövid kaszák használatát a szlávoktól.³⁰ Véleményét a szláv területekről származó leleteket ismertető régebbi és újabb munkák egyaránt igazolták. A keleti szlávoknál a rövid kaszát csak a 10. századtól lehet követni, noha a szomszédos területeken már a Kr. u. 1. századtól megtalálhatók.³¹ A 11–12. századi orosz leletek feldolgozása során a rövid kaszákat két típusra osztották. Az északi típus keskeny pengéjű, a nyaka viszonylag hosszú. A déli pengéje és nyaka rövidebb, a penge szélesebb.³² A déli széles pengék éppúgy megtalálhatók a kazárokban, mint az oroszoknál.³³

Cseh- és Morvaország leletei között ugyancsak két típust lehetett elkülöníteni. Sem területileg, sem korban nem lehetett azonban szétválasztani őket. A 8. század végétől, a 9. század elejétől fordul elő mindkettő a szlávoknál. Egyikről sem állítható biztosan, hogy speciálisan szláv típus.³⁴ Mikulčicén 39 rövid kasza látott napvilágot. A borsodiakhoz hasonló egyenes, valamint kiszélesedő pengéjű darabok egyaránt előkerültek. A leleteket a 9. század végére, 10. század elejére keltezték. Más, nagymorvának tartott lelőhelyeken viszonylag ritka a rövid kasza, csak néhány elszigetelt adat ismeretes. A leletek között enyhén ívelt, valamint egyenes pengéjű példányok egyaránt előfordulnak.³⁵

A hazai leletanyag rendszerezése és tipologizálása során Müller Róbert megállapította, hogy a magyarországi rövid kaszák nagy többsége átmenetet képez az egyenes, valamint a széles pengéjű típusok között. Jellemző rájuk az egyenes él, a szélesedő penge, amely a végén

²⁵ Zoltai 1910, 25; Kralovánszky 1962, 120; Müller 1982, I. 174.

²⁶ Széll 1941, 233–234, I. tábla A.9. kép; Kralovánszky 1962, 120, II. tábla 4; Müller 1982, I. 188.

²⁷ Müller 1982, II. 488. (korábbi irodalommal); Szolnoki 2005.

²⁸ Takács 1970, 206.

²⁹ Takács 1970, 203.

³⁰ Takács 1970, 192.

³¹ Beranová 1957, 110.

³² Kolcsin 1953, 95–96, 57–59. kép. A borsodi kaszákhoz leginkább egy novgorodi kurgánból előkerült példány hasonlít: 57. kép 1, 58. kép.

³³ Ljapuskin 1958, 117–118, 311–312.

³⁴ Beranová 1957, 110–111, 4. kép. A borsodi kaszák a Beranová-féle II. típusba sorolhatók.

³⁵ Poláček 2003, 614, 616, Abb. 25–28.

levágva, vagy erős görbülettel csúcsban végződik. A penge szélessége 4,5–6 cm között változik. A legkorábbi darabok a honfoglalás és kora Árpád-kori sírokból származnak, szláv területekről alig ismerjük a párhuzamaikat. E változat Kárpát-medencei megjelenését a honfoglaló magyarsághoz kötötte.³⁶

Az újabb kutatások azonban ellentmondanak Müller véleményének. A sírokból lelt kiszélesedő pengéjű darabok mellett ugyanis, amint borsodi leletek mutatják, egy keskeny pengéjű típus is használatban volt. Ezeket, mint alább részletesen kifejtem, ugyancsak a 10. századra keltezhetjük. A két típust az Árpád-kor folyamán is párhuzamosan használták. Ezt bizonyítja a nagycserei, 13–14. századra keltezhető lelet is, amelyben keskeny, valamint kiszélesedő pengéjű példányok ugyanabban a kincsleletben kerültek elő.³⁷

De ezt bizonyítják az újabb orosz földi leletek is, ahol a Kijevi Rusz területén a 11–13. században megtalálhatóak a széles pengéjű, hegyénél levágott típusú rövid kaszák is; ez az a déli típus, amelyet Müller Róbert a honfoglaló magyarsághoz kötött.³⁸ Egyet kell tehát értünk Takács Lajossal, aki szerint „nyilvánvaló, hogy a fontos vágószerszám típusai nem korlátozódnak egy-egy etnikum határai közé, s így fejlődése, kialakulása sem érthető meg egyetlen, vagy néhány ország olykor hézagos anyaga alapján, mivel az európai fejlődésnek pusztán egy változatát, láncszemét alkotja”.³⁹

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a rövid kaszák kétféle típusa a honfoglaló magyarság körében éppúgy használatban volt, mint Közép- és Kelet-Európa más népeinél. A különböző típusok nem jelöltek etnikumot, viszont nagy területen és hosszú időn keresztül párhuzamosan használták őket.

SARLÓ

A sarló a 6. ház bontása során került elő. Ívelt, visszatört nyaka tompaszögben csatlakozik a nyéltüskéhez, a penge ennek görbületét követve hajlik előre. Pengéje fokozatosan keskenyedik a hegy felé, a hegye, nyéltüskéje letörött. Nem fogazott. A penge hossza 21 cm, a penge legnagyobb szélessége 2,2 cm, a nyéltüske hossza 3 cm (3. ábra 2).⁴⁰ Közismert, hogy sarló szavunk bolgár-török jövevényszó.⁴¹ Ezek

átvételéről Kristó Gyula megállapította, hogy az nem feltétlenül a Kárpát-medencén kívül, a honfoglalás előtt történt. A jövevényszavak átadói lehetnek a 10. században a Kárpát-medencében a magyarsággal együtt élő kábarok is.⁴² Ezzel szemben Takács Lajos úgy vélte, hogy a délorosz szeptepén feltűnő magyarság differenciált vágóeszközzel ismerkedett meg. Elsőként az ívsarlóval, amelynek léte feltételezi a rövid kaszát is. Az ívsarló ismeretét maga a sarló szó bizonyítja. A horgassarlóról az ívsarlóra való áttérés ugyanis olyan technikai változásokkal járt együtt, hogy azt többnyire az elnevezés változása is nyomon kísérte.⁴³ Nyilván hasonló folyamat zajlott volna le a magyarságnál is, ha e sarlótípussal csak a Kárpát-medencében ismerkedett volna meg. A 10–11. századi sírokból előkerült példányok azonban világosan mutatják, hogy a magyarság ismerte az ívsarlót. Borsodi sarlónk legközelebbi párhuzamai is innen származnak,⁴⁴ melyek közül a teljesség igénye nélkül megemlítek néhányat: Gádoros, 4. sír; Kecel-Vádéi-dűlő, 3. sír; Letenye-templom mellett, 1. sír;⁴⁵ Csekely 291.,⁴⁶ 489.,⁴⁷ 755.,⁴⁸ 764.⁴⁹ és 788. sír;⁵⁰ Püspökladány, 471. sír;⁵¹ Sorokpolány, 16. sír;⁵² Visonta, 75. sír.⁵³ Hasonló példányok novgorodi, moszkvai,

³⁶ Müller 1975, 92–93; Müller 1982, II. 485. (D típus), 488–489.

³⁷ Szolnoki 2005, 222–223; Szolnoki 2007, 106. Újabb munkájában Müller is árnyaltabb képet festett, az Árpád-korban többféle típussal számolt. Müller 2014, 8, 45. jegyzet.

³⁸ *Arkeologija* 1986, 184, 43. kép 3–4, 468, 112. kép 3–4.

³⁹ Takács 1970, 192.

⁴⁰ HOM, ltsz. 96.1.1234.

⁴¹ Részletesen kifejti Fodor 1983.

⁴² Kristó 1995a, 194–198.

⁴³ Takács 1970, 203.

⁴⁴ A régebbi leleteket Kralovánszky Alán gyűjtötte össze. Kralovánszky 1962, 119.

⁴⁵ Kralovánszky 1962, 119.

⁴⁶ Rejholcová 1995b, LI. tábla 3; Rejholcová 1995a, 27. (a sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század második évtizedéig datálják); Hanuliak – Rejholcová 1999, 9, 47–48.

⁴⁷ Rejholcová 1995a, LXXVIII. tábla 4.

⁴⁸ Rejholcová 1995a, CXVII. tábla 2.

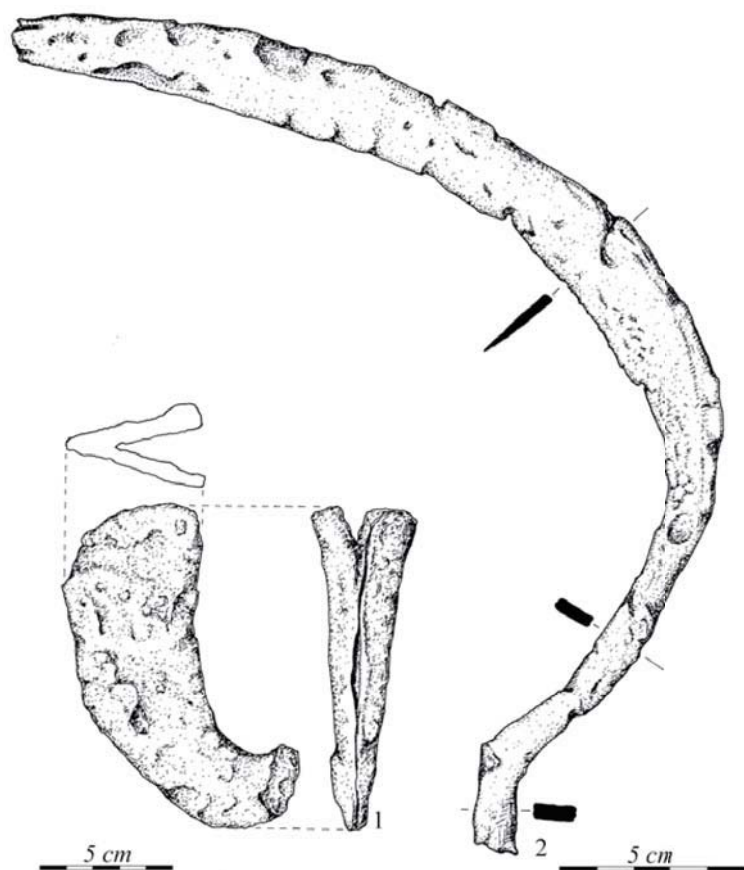
⁴⁹ Rejholcová 1995a, CXX. tábla 4. (a sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század második évtizedéig datálják); Hanuliak – Rejholcová 1999, 10.

⁵⁰ Rejholcová 1995a, CXXVI. tábla 11. (a sírt a 9. század első évtizedétől a 10. század második évtizedéig datálják); Hanuliak – Rejholcová 1999, 10.

⁵¹ M. Nepper 2002, 209. tábla.

⁵² Kiss 2000, 60. tábla, 203.

⁵³ Révész 2008, 357, 373, 427.

3. ábra. Vasleletek a borsodi ásatásból, 10. század. 1. Ásóvasalás; 2. sarló.

Rajz: Sáfrány Andrásné

Fig. 3. Iron finds from the Borsod excavation, 10th century.

1. Spade-iron; 2. Sickle.

Drawings: Mrs András Sáfrány

dnyeperi és volgai bolgár leletek között is megtalálhatók. A típus darabjai az avar-szláv sírokból is ismeretesek, szláv és nem szláv környezetben egyaránt előfordulnak a 6. század végétől, 7. század elejétől a 12. század végéig, 13. század elejéig.⁵⁴ Mikulčicén 142 darab, 9. századra, 10. század elejére keltezhető sarló látott napvilágot, amelyeket ugyanebbe a típusba sorolhatunk.⁵⁵ A Kárpát-medencében ez a típus a népvándorlás és honfoglalás korban igen gyakori, de még a 11–12. században is tovább élt.⁵⁶

ÁSÓVASALÁS

Az 5. házban egy töredékes ásóvasalást leltünk. Kisméretű, kerek élű, hegye felé keskenyedő pengéjű. Magassága 10,6 cm, a penge szélessége 3 cm (3. ábra 1).⁵⁷ Az ásóvasalások a késő vaskorban jelentek meg Európában, de Magyarországon ebből az időszakból ismeretlenek. A római korban az egész birodalom területén használatban voltak, Pannoniában azonban nem bizonyított a létük. Az első, jól keltezhető ásóvasalások a késő népvándorlás korban jelentek meg hazánkban, de Kelet-Európából is csak a 8–9. századtól mutathatók ki.⁵⁸

Kétségtelen, hogy a magyarok a vasalt ásó ismeretében jelentek meg a Kárpát-medencében. Az ásó megnevezés ugyanis szókincsünk legkorábbi rétegéhez tartozik.⁵⁹ Ezt bizonyítják a honfoglalás kori sírokból előkerült példányok is,⁶⁰ melyek közül a kecskemét-cédulaházit,⁶¹ a soltszentimreit,⁶² a szakonyi temető 51. sírját,⁶³ illetve az ibrányi temető 152. sírját⁶⁴ említhetjük. Az ásóvasalások más lelőhelyeken sem fordulnak elő nagy számban. Így például Mikulčicén

⁵⁴ Beranová 1957, 102–103, 1. kép (B. I. típus).

⁵⁵ Poláček 2003, 610, 640.

⁵⁶ Müller 1982, II. 480–481; Parádi 1976, 180.

⁵⁷ HOM, ltsz. 96.1.90.

⁵⁸ Müller 1982, II. 444–445.

⁵⁹ Müller 1982, II. 445; Balassa 1994, 244.

⁶⁰ A régebbi leleteket Kralovánszky Alán ismertette. Kralovánszky 1962, 117–118.

⁶¹ Kralovánszky 1962, 117, I. tábla 4; Müller 1982, I. 104.

⁶² Kralovánszky 1962, 117, I. tábla 5; Müller 1982, I. 176.

⁶³ Gömöri 1984, 97, 11. kép.

⁶⁴ Istvánovits 2003, 90–91, 369, 81. tábla.

mindössze két töredék látott napvilágot. Itt, a többi mezőgazdasági eszközhöz hasonlóan ezek is a 9. század végére, 10. század elejére keltezhetők. További két példány ismert még Morvaszentjánosról (Moravský Svätý Ján, Szlovákia).⁶⁵

ÖSZTÖKE (?)

A 6. ház kemencéjének bontása során egy ösztökéhez hasonló tárgyat találtunk. A darab pen-

géje enyhén aszimmetrikus, háromszög alakú, kopott. Éle ívelt. Téglalap alakú nyéltüskéje váll nélkül kapcsolódik a pengéjéhez. Hossza 13,8 cm, a nyéltüske hossza 7,2 cm, a penge legnagyobb szélessége 8,8 cm (4. ábra 2).⁶⁶

A tárgy rendeltetése bizonytalan. Eddigi tudásunk szerint ugyanis az ösztökék az ekére ragadt sár letisztítására szolgáló eszközök, köpús nyélfelerősítések. Egyszerű formájuk miatt viszont nehezen különböztethetők meg más, hasonló szerszámoktól.⁶⁷

AZ ÁLLATTARTÁS ESZKÖZEI

BIRKANYÍRÓ OLLÓ

A 3. házban egy ép, a 4. házban pedig egy fél birkanyíró ollót leltünk. Az ép olló karikás rugójú, egyenes hátú, elkeskenyedő pengéjű. Hossza 25 cm, a penge szélessége 2 cm (4. ábra 4).⁶⁸ A fél olló eredetileg ugyancsak karikás rugójú volt, rugójánál kettétört. Háta egyenes, pengéje elkeskenyedik. Hossza 31,2 cm, a penge szélessége 1,2 cm (4. ábra 3).⁶⁹

Birkanyíró ollókból a vaskor óta két típus létezik, mindkettő használatos ma is. Az egyik a karikás rugójú, egy darabból készült olló, a másik X alakú, két szárral.⁷⁰ Az ívelt és a karikás rugójú ollók formája a La Tène kortól változatlan volt a római korban és a kora középkorban is. A cseh és morva területeken előkerült karika, illetve ívelt rugójú példányok között időbeli különbséget tételeztek föl. Ugy velték, a karika rugójú ollók a nagymorva korszak után jelentek meg lengyel és cseh környezetben.⁷¹ Mikulčicén 69 rugós olló került elő, ezekből kilenc ép, vagy majdnem ép. A tipologizálási kísérletek ellenére a 8–10. század között nehéz keltezni őket.⁷² Ugyanez a helyzet más, cseh és morva területen előkerült példányoknál is.⁷³ Formailag igen hasonló ollók kerültek elő a Kijevi Rusz területéről a 11–13. századra keltezve,⁷⁴ valamint Németországból, amelyet a 9–10. századra tesznek.⁷⁵ A 10–11. századi magyar sírokból mind az ívelt, mind a karika rugójú olló előfordul. Udvarnokon (Dvorníky, Bez. Trnava, Szlovákia), a 4. sírban a jobb lábszár mellett egy jó állapotú birkanyíró olló látott napvilágot.

Mérete kisebb a borsodiaknál, rugója ívelt.⁷⁶ A borsodihoz igen hasonló rugós olló került elő Tiszakécske-Árkusdúlón, a 11. sírban, a fej mellett.⁷⁷ Ollót leltek továbbá a przemysli (Lengyelország) 5., 11. és 16. sírban is, ezek típusáról azonban nincs információ.⁷⁸ Ívelt rugójú olló látott napvilágot Szilágypaptelek/Kucsó (Popeni/Cuceu, Szilágymegye, Románia) településről is, amelyet a stratigráfiai adatok szerint a 8–9. századra lehet keltezni.⁷⁹ Ép példányunkhoz igen hasonló, noha kisebb rugós ollót találtunk a borsodi várnépek templomának romjain is. Ez azonban semmiképpen sem lehet egyidős a 4. házban lelt példánnyal, mivel az Árpád-kori sírok rétege fölött került elő.

⁶⁵ Poláček 2003, 606–607.

⁶⁶ HOM, ltsz. 96.1.1264.

⁶⁷ Müller 1982, II. 441.

⁶⁸ HOM, ltsz. 93.8.90.

⁶⁹ HOM, ltsz. 93.9.27.

⁷⁰ MNL II. 697.

⁷¹ Poláček 2003, 623, 628, 39. jegyzet (korábbi irodalommal).

⁷² Poláček 2003, 624, 628.

⁷³ Březinová 1997, 129, 5. kép 6b; Sláma 1977, 77–78, Abb. 21, 90, Abb. 22–23, 187–188, Abb. 45, 13; Boháčová 2000, 271.

⁷⁴ Kucsera 1962, 9. kép 6, 9; *Arkeologija* 1986, 468, 112. kép 6; Pletnyeva 1989, 47. kép.

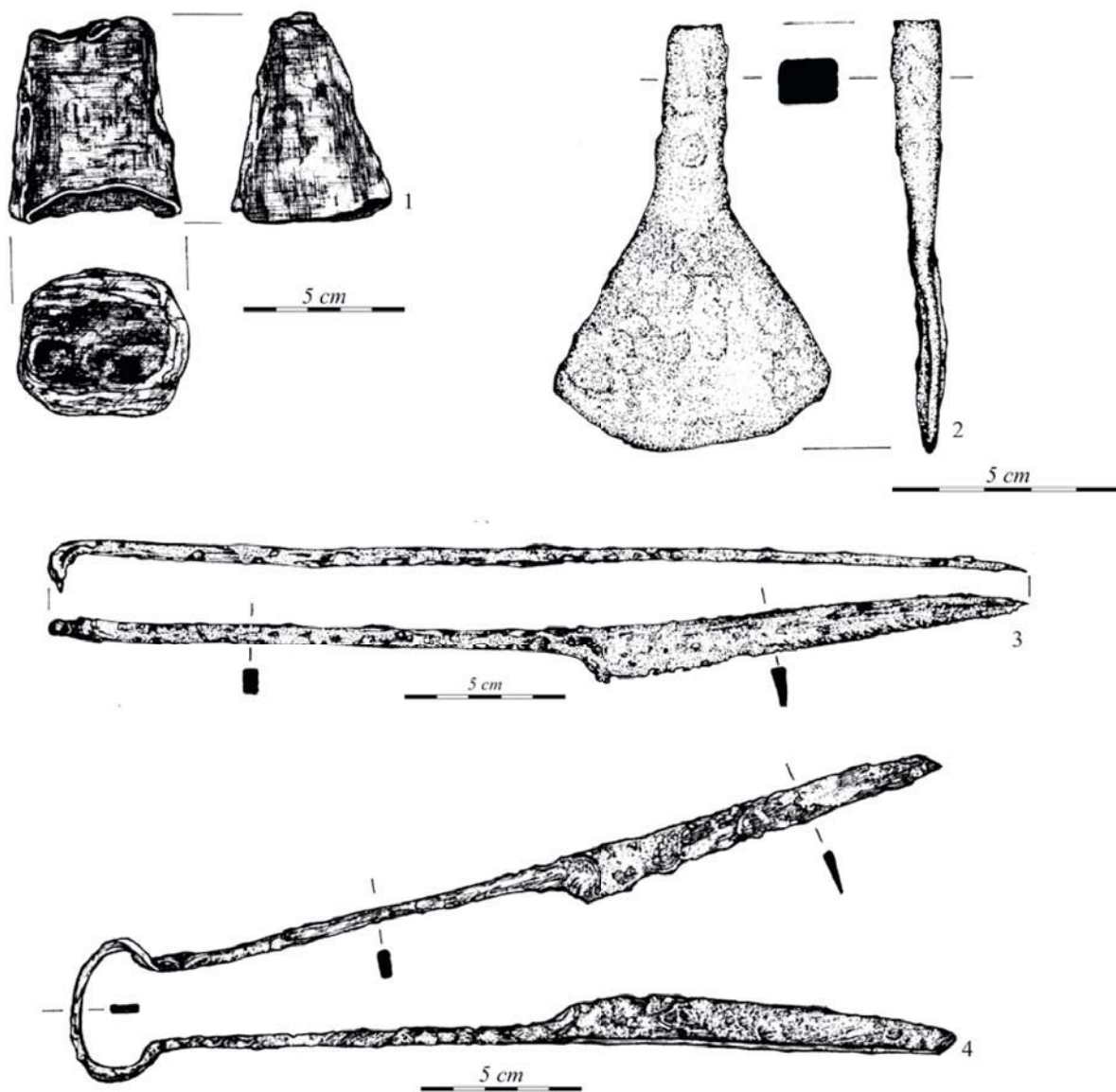
⁷⁵ Kempke 2000, 84.

⁷⁶ Točík 1968, 24, Taf. XV/2.

⁷⁷ Pusztai 1994, 535; V. Székely 2008, 257, 272, 48. ábra.

⁷⁸ Koperski 1996, 441.

⁷⁹ Cosma 2002, 117, 214–216. és 152, 194. kép 2.

4. ábra. Vasleletek a borsodi ásátásból, 10. század. 1. Kolomp; 2. ösztöke; 3–4. birkanyíró ollók.
Rajz: Sáfrány Andrásné

Fig. 4. Iron finds from the Borsod excavation, 10th century. 1. Sheep bell; 2. Tip for a prod;
3–4. Sheep-shearing shears. Drawings: Mrs András Sáfrány

KOLOMP

A 7. házban az ekevasak, rövid kasza, valamint bárd mellett egy kisméretű kolomp is napvilágot látott. Kovácsoltvasból készült. Palástja

trapéz alakú, nyelve gömb formájú, füle letörött. Magassága 5,2 cm, szélessége 5,1 cm (4. ábra 1).⁸⁰ A kisebb-nagyobb vas-, illetve bronzlemezről készült kolompok formája a római kortól a népvándorlás korán át a kora középkorig szinte változatlan volt, és gyakorlatilag napjainkban is igen hasonló.⁸¹ Mikulčicén hat bronz-, réz- és vaskolompot leltek. Közülük a vaslemezről készült emlékeztet leginkább a borsodira. Kora, mint a többi itt lelt eszközé, a 9. századra vagy a 10. század elejére tehető.⁸² Hasonló, 10–11. századra keltezhető kolompo-

⁸⁰ HOM, ltsz. 96.1.1396.

⁸¹ Poláček 2003, 630. (korábbi irodalommal); Henning 1987, 103, Abb. 48, Taf. 54. A borsodi kolomp a Q 4. típusba sorolható.

⁸² Poláček 2003, 630, Abb. 39/5.

kat találtak Sarkelben (Oroszország),⁸³ továbbá egy, a Kazár Birodalom és a szláv törzsek határterületén fekvő, 9–10. századi lelőhelyen is.⁸⁴ Formáját és méretét tekintve hazai 10–11. századi leleteink közül a Püspökladány-Eperjesvölgy 253. sírban lelt kolomp hasonlít leginkább a borsodira. A sírban egy kisgyermek nyu-

godott, a kolompot a bal vállához helyezték.⁸⁵ Valamivel kisebb, és inkább hengerre emlékeztet a sárrétudvari 110. sírban napvilágot látott példány. Ez ugyancsak gyermek sír volt, és a kolompot szintén a mellkas bal felső részére tették.⁸⁶

MALOMKÖVEK

Bár a kézimalmok szorosan véve nem tartoznak a mezőgazdasági eszközök közé, létük és használatuk nyilvánvalóan összefügg a gazdálkodással és az életmóddal. Ezért a Borsodon előkerült darabokat is közzéteszem.

A település házaiban, illetve szórványként is több ép malomkövet és töredéket leltünk. A 2. házban egy riolitból faragott, töredékes, enyhén domború alsó kő került elő (5. ábra 1). Mérhető átmérője 28 cm, amely eredetileg ennél nagyobb, körülbelül 34 cm lehetett. Vastagsága 7-9 cm. A kő közepét tölcséresen kiszélesedő, erős kopásnyomokat mutató lyuk töri át, átmérője 3-5 cm.⁸⁷ A 11. házban egy számos darabra tört, égett, ugyancsak riolitból készített malomkőpárt találtunk (5. ábra 2–3). Az alsó kő enyhén domború, átmérője 46-48 cm, vastagsága 3-5 cm. Közepén tölcséresen kiszélesedő, kopásnyomokat mutató lyuk található, átmérője 6-8 cm. A felső kő átmérője 44-46 cm, vastagsága 6 cm. A közepén enyhén kiszélesedő, 7-8 cm átmérőjű lyuk található. A kő alján, a lyuk két oldalán egy-egy 3 × 2,5 cm-es, 1,4 cm mélységű, téglalap alakú, az áthidaló számára szolgáló bevágást alakítottak ki.⁸⁸

A 13. házban egy további, andezitből készült malomkőpárt találtunk, amely szintén megégett és több darabra tört. Az alsó kő enyhén domború, töredékes, nem minden részét leltük meg (6. ábra 1–2). Mérhető legnagyobb átmérője ma 43,5 cm, eredetileg azonban 48 cm körül lehetett. Közepén tölcséresen kiszélesedő, alul erősen kikopott lyuk található, átmérője 3-5 cm. A kő vastagsága 6 cm. A felső kő átmérője 38-39,5 cm, vastagsága 5 cm, közepén 8 cm átmérőjű lyuk található. A kő alján, a lyuk két oldalán az áthidaló számára egy-egy 2 × 2 cm-es, négyzet alakú, 1,5 cm mély bevágás helyezkedik el.⁸⁹ A 16. házban, illetve mellette egy ugyancsak darabokra tört, enyhén domború, égett, riolitból készített felső kő töredé-

keit leltük (6. ábra 3). Átmérője 40-42 cm, a kő vastagsága 6-7 cm. A kő közepén enyhén szélesedő lyuk található, átmérője 6-7 cm. A kő alján, a lyuk két oldalán egy-egy, az áthidaló számára kialakított, 3 × 3 cm-es, 1,4 cm mély, négyzet alakú bevágás található.⁹⁰ Szórványként további két malomkőtöredék került elő. A 6. ház közeléből egy riolitból készült példány kisméretű töredéke,⁹¹ valamint a sáncból egy szintén kisméretű, de andezitből faragott darab látott napvilágot.⁹²

A Borsodon lelt malomkövek sem a hazai, sem a környező területek korabeli leletei között nem egyedülállóak. A 10. századra keltezhető malomkőpárt leltünk Szikszó határában.⁹³ Ugyancsak erre a korszakra keltezhetőek a Tata-bánya-Dózsakert,⁹⁴ Győr-Vagongyár,⁹⁵ Ménfőcsanak-Szeles-dűlő,⁹⁶ Lébény-Bille-domb⁹⁷ lelőhelyeken napvilágot látott ép, illetve töredékes malomkövek. Kocséron 11. századi érmekkel keltezett temető mellett került elő egy malomkőpár. A felső kő átmérője 26 cm, az alsóé 35 cm volt.⁹⁸

A borsodiakhoz igen hasonló malomköveket ismerünk Mikulčicéről is. Átmérőjük 37 és 53 cm között változott. Alapanyaguk különböző

⁸³ Szorokin 1959, 198, 2. kép 8, 19. kép 3.

⁸⁴ Pletnyeva 1989, 272–273, 282–283, 43. kép.

⁸⁵ M. Nepper 2002, 170, 189. tábla 1.

⁸⁶ M. Nepper 2002, 316, 279. tábla 1.

⁸⁷ HOM, ltsz. 96.1.1409.

⁸⁸ HOM, ltsz. 96.1.1412.

⁸⁹ HOM, ltsz. 92.14.5.

⁹⁰ HOM, ltsz. 96.1.1410.

⁹¹ HOM, ltsz. 96.1.1022.

⁹² HOM, ltsz. 90.21.36.

⁹³ Wolf 1993, 546–547.

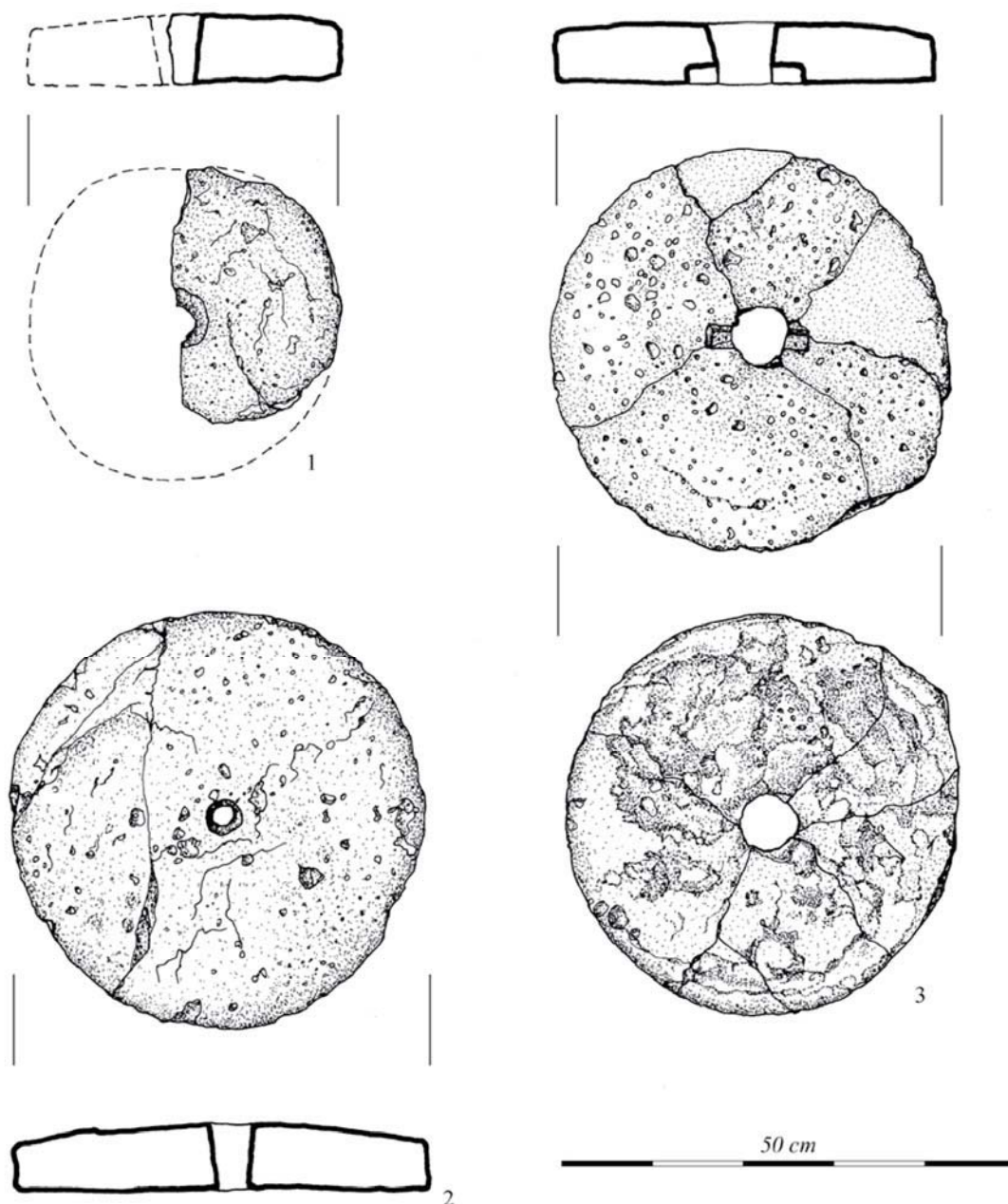
⁹⁴ Vékony 1988, 290; Vékony 1996, 10.

⁹⁵ Tomka 2007, 74.

⁹⁶ Tomka 2000c, 11.

⁹⁷ Takács 1996, 427.

⁹⁸ Kralovánszky 1962, 121, IV. tábla 2/a-b.

5. ábra. Malomkövek a borsodi ásatásból, 10. század. Rajz: Sáfrány Andrásné
 Fig. 5. Millstones from the Borsod excavation, 10th century. Drawings: Mrs András Sáfrány

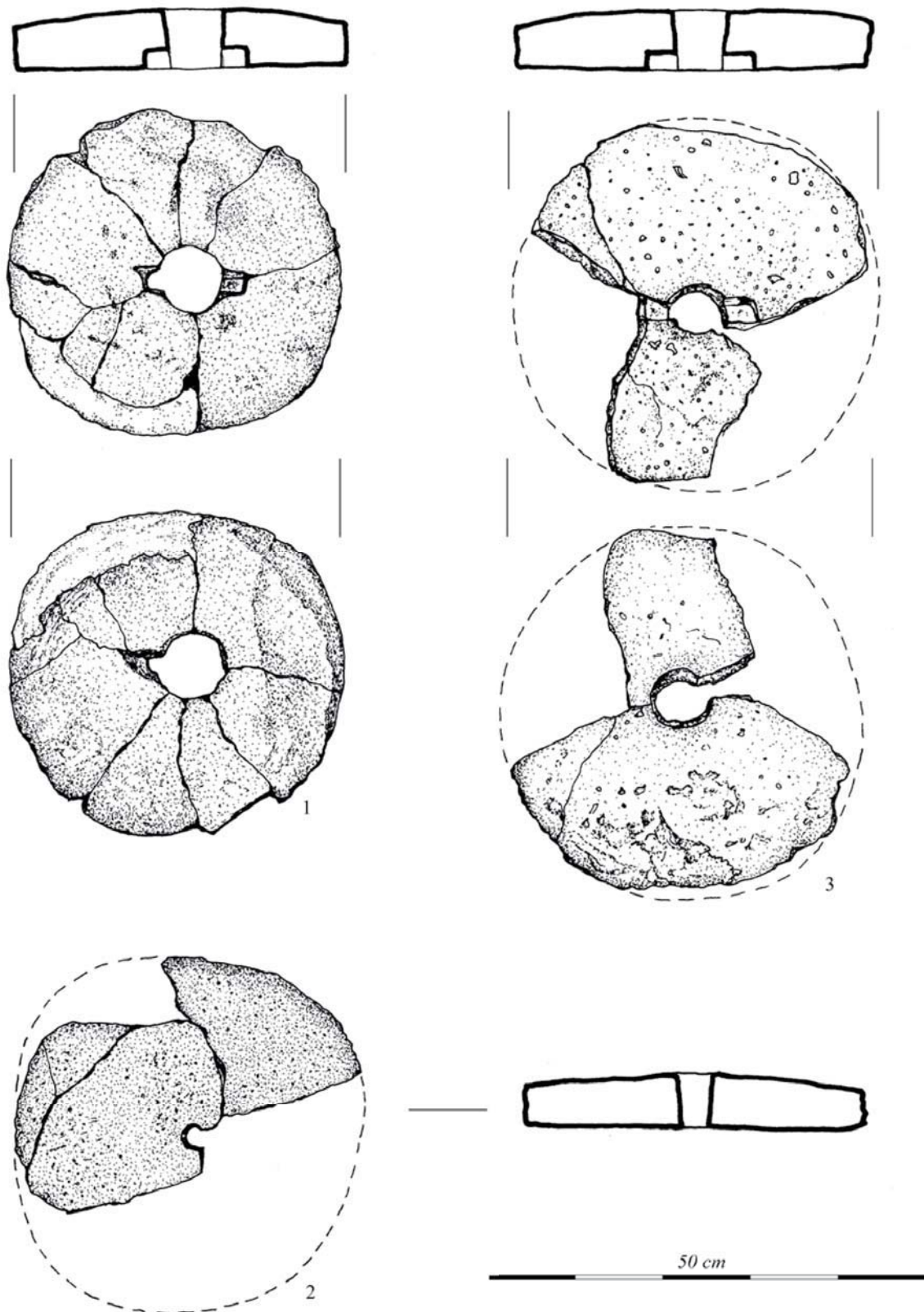
volt, köztük riolitból és andezitből faragottak egyaránt előfordulnak. A 8–13. század közé keltezhetők.⁹⁹ Hasonló malomkövek ismeretesek a Kijevi Rusz területéről is, a borsodiaknál kissé későbbi keltezéssel.¹⁰⁰

A borsodi malomkövek anyaga hasonló, vulkanikus eredetű. Többségük (2. ház, 11. ház, 16. ház, valamint a 6. ház közeléből szór-

ványként napvilágot látott darab) nagy valószínűség szerint a Tokaji-hegységből származó, erősen átalakult riolitból készült. Hasonló kőzet viszonylag közel még Kárpátalja területén fordul elő. Esetleg ez is szóba jöhet a malomkövek nyersanyagaként. Az őrlőkövek kisebb részben (a 13. házból, illetve a sáncból előkerült töredék) más vulkanikus kőzetből, andezitből készültek. Ezek nyersanyaga biztosan nem a Tokaji-hegységből származik. Lehetséges, hogy a mai szlovák–ukrán határvidéken, Ungvár

⁹⁹ Marek – Skopal 2003.

¹⁰⁰ Szedov 1960, 53. kép.

6. ábra. Malomkövek a borsodi ásatásból, 10. század. Rajz: Sáfrány Andrásné
 Fig. 6. Millstones from the Borsod excavation, 10th century. Drawings: Mrs András Sáfrány

környékén bányászták, ahol hasonló kőzet előfordul.¹⁰¹

Az előkerült kövek nem voltak teljesen kör alakúak, továbbá az alsó és felső kő mérete nem egyezett meg minden esetben. Két kőpárnál is megfigyeltük, hogy az alsó kő nagyobb, 48 cm körüli átmérőjű volt, míg a felsők mérete 40–45 cm között váltakozott. Feltehető, hogy ezeknél kisebb kézimalmokat is használtak a településen, hiszen a 2. házban lelt alsó kő eredeti átmérője csak 34 cm lehetett. A felső kövek felülete sima, nem található rajtuk fogónyílás. Ebből arra következtethetünk, hogy a borsodi kézimalmok peremmeghajtsúak lehettek. Erre utal a kövek viszonylag nagy, többnyire 40 cm fölötti átmérője is.¹⁰² A felső kövek közepén a gabona beöntésére szolgáló lyuk átmérője nagyobb, 7–8 cm, míg az alsó köveken 3–5 cm-es volt. Az alsó köveket minden esetben átfúrták, a furat simára csiszolódott, a lyukak kúposra koptak. Ebből nyilvánvaló, hogy a két követ forgó tengely kapcsolta össze.¹⁰³ A tengely lehetővé tette a kövek távolságának szabályozását, és ily módon az őrlemény finomságának a meghatározását is.¹⁰⁴ Sem a tengely, sem a „keresztvas” anyagára nincs adatunk. A malomkövek környezetében nem leltünk olyan vastárgyakat, amelyeket ezekkel azonosíthatnánk. Elképzelhető, hogy nem vasból, hanem fából készültek, ahogyan arra a későbbi időkben is számos adatunk van.¹⁰⁵

Noha a hazai malomköleletek teljes körű, módszeres összegyűjtése és elemzése még nem történt meg, egy régió,¹⁰⁶ illetve egy-egy lelőhely¹⁰⁷ leleteinek feldolgozása örvendetes előrelépést jelent a témában. Az eddig rendelkezésünkre álló adatokból, többek között a borsodi leletek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyarság által használt kézimalmok szerkezetüket, hatékonyságukat tekintve nem maradtak el a korszak technikai színvonalától.¹⁰⁸

A magyarság a forgóköves kézimalmot már a honfoglalás előtt megismerte, erre utal őrlő szavunk, amely ótörök eredetű jövevényszó, jelentése: forog, forgat. A kézimalom legkorábbi említése a Szent Gellért-legendában található. Ennek szövegében kimondottan „szerkezetről” van szó, és az derül ki, hogy működtetése közben a szolgálólány keze körbejárt.¹⁰⁹ Nemcsak a legenda szövege, hanem a fentebb ismertetett szerkezeti megoldás is arra utal, hogy ebben az időben a kézimalmok már rendelkeztek valamiféle állványzattal vagy alátéttel, amely a tengely mozgását és ez által a kövek szabályozását is lehetővé tette.¹¹⁰

A régészeti, történeti és néprajzi adatok egyaránt arra mutatnak, hogy a malomkőkészítés már a legkorábbi időkben sem háziipari, hanem ipari szinten folyt. A kő bányászatára és a tárgy előállítására különféle műhelyek jöttek létre, beszerzése pedig kereskedelmi úton történt.¹¹¹ Az eddigi megfigyelések alapján hasonló lehetett a helyzet a nyugati szláv területeken is.¹¹²

A LELETEK KORA ÉS ETNIKAI HOVATARTOZÁSA

A mezőgazdasági eszközök datálása nehézkes, hiszen nagyrészt hosszan élő típusokhoz tar-

toznak. Ezért csak tágabb időhatárok, a 9–11. század közé keltezzük őket. Valamennyi Bor-

¹⁰¹ A kőanyag meghatározását Szilágyi Veronika végezte. Munkáját ezúton is köszönöm.

¹⁰² Selmeczi Kovács 1999, 34–37.

¹⁰³ Osváth 2002, 10.

¹⁰⁴ Selmeczi Kovács 1999, 35, 40, 113–115.

¹⁰⁵ Selmeczi Kovács 1999, 108. A kézimalmoknál az 1920–1930-as évektől megfigyelhető fatengelyt és áthidalót Selmeczi Kovács Attila az eszköz erőteljes regressziójával magyarázta. Véleménye szerint a malom vas alkatrészeinek elkészítése az Árpád- és késő középkorban magas szintű iparostevékenységre utal. Vö. Selmeczi Kovács 1999, 107–108.

¹⁰⁶ Simon 2011. Köszönettel tartozom Simon Irénnek, hogy szakdolgozatát áttanulmányozhattam.

¹⁰⁷ Földesi 2005.

¹⁰⁸ Az eddig közölt leletek alapján erre a megállapításra jutott Selmeczi Kovács Attila is. Selmeczi Kovács 1999, 34.

¹⁰⁹ *Árpád-kori legendák* 1983, 87; Selmeczi Kovács 1981, 213.

¹¹⁰ Selmeczi Kovács 1999, 114.

¹¹¹ Selmeczi Kovács 1999, 103–105; Osváth 2002, 12. A Simon Irén által megvizsgált 84 Árpád- vagy középkorra keltezhető malomkő túlnyomó többsége a borsodiakhoz hasonlóan a Tokaji-hegységből származott. Valószínű tehát, hogy ott már a 10. században is működhetett malomkőanyag-bánya. Simon 2011, 30.

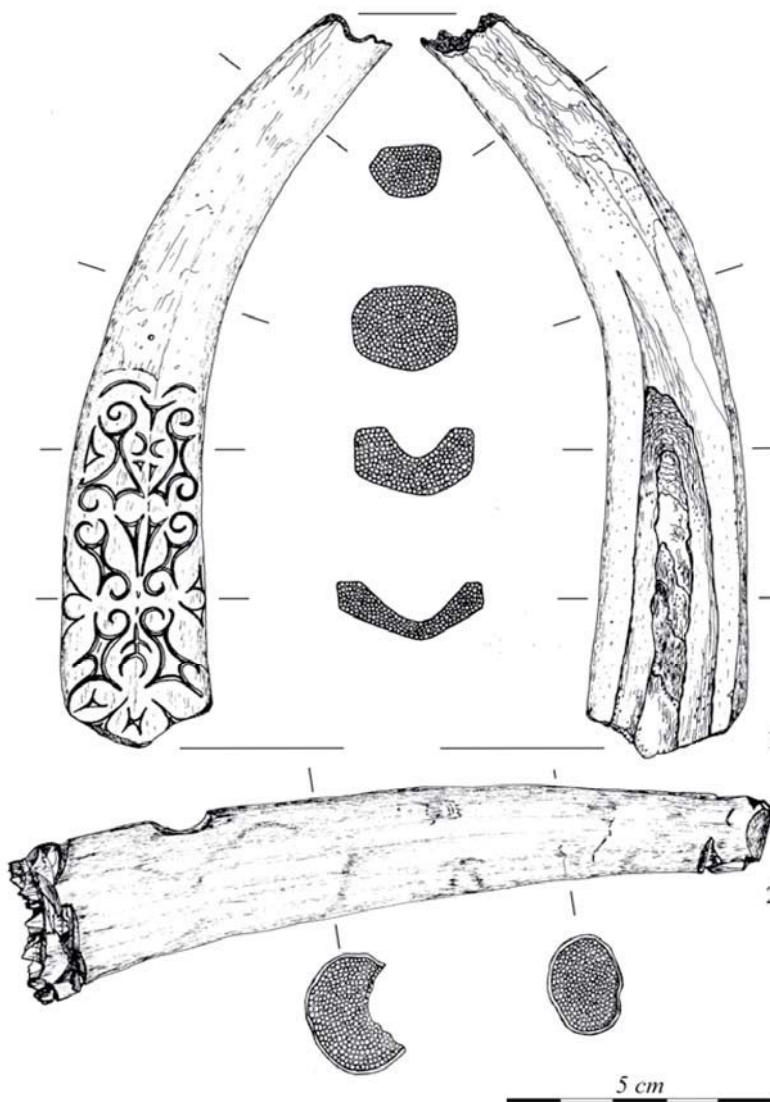
¹¹² Marek – Skopal 2003, 506; Gringmuth-Dallmer 2000, 66.

7. ábra. Két félkész, faragott csont zablartozék (oldalpálca) a borsodi ásatásból, 10. század.

Rajz: Sáfrány Andrásné

Fig. 7. Two semi-finished carved bone parts (cheeks) for a horse's bit from the Borsod excavation, 10th century.

Drawings: Mrs András Sáfrány

sodon lelt mezőgazdasági eszköz párhuzamát megtaláljuk azonban 10–11. századi sírleleteink között. Magát a települést leginkább a leégett házakban, illetve szórványként lelt néhány egyszerű ékszer (elkeskenyedő végű, kerek átmetszetű huzalkarperecek töredékei, deformálódott, pödrött végű pántkarperec, elkeskenyedő végű, ovális átmetszetű, valamint rombusz átmetszetű bronz karperec, amelyre egy bronzlapocskát hajlítottak, kisméretű, egyik végén elkeskenyedő, másik végén megvastagodó huzalkarperec, rajta pántgyűrű, bronz pántgyűrű, valamint több S végű, nyitott, és kisméretű, körte alakú hajkarika) segítségével keltezhetjük. Ezek alapján úgy véljük, a borsodi település a 10. század negyedik negyedében, a 970–980-as években pusztulhatott el. A fent említett ékszertípusok ugyanis jelenlegi tudásunk sze-

rint leghamarabb ebben az időben fordulhattak elő együtt. Ezt a keltezést a házakból vett C¹⁴-es minták vizsgálatának eredményei is megerősítik. A falu keletkezési idejére nincs adatunk. A kialakult településszerkezet és gazdálkodási mód azonban valószínűvé teszi, hogy a pusztulását néhány évtizeddel megelőzően jött létre. Feltehetően a 10. század közepén, esetleg első harmadában már fennállt.

A település lakóinak etnikai hovatartozását véleményünk szerint minden kétséget kizáróan bizonyítja az 1. házból előkerült palmettadíszes csont tömlőszáj, a 7. házban napvilágot látott rozettás fejű szegecs, valamint a szintén a 7. házban lelt, két, félkész, faragott csont zabloldalpálca, melyek közül az egyik ugyancsak palmettamintával díszített (7. ábra 1–2).

A palmetta a honfoglaló magyarság régészeti emlékeinek legjellegzetesebb és legkönnyebben felismerhető díszítőmotívuma,¹¹³ amely leginkább a fémből készült tárgyakon maradt meg. S bár a több gyökérből eredő palmettás stílus a 9. század végén, 10. század elején széles körben elterjedt, a 10. században a Kárpát-medencében készült tárgyakon egyértelműen a magyarság önazonosságának kifejezőjévé vált.¹¹⁴

A borsodihoz igen hasonló sályi zabláról Parádi Nándor úgy vélekedett, hogy a nem különösebben értékes, de díszesen faragott oldalpalcát az Őrsúr nemzetség egyik rangosabb tagjának készíthette egy itt élő mesterember.¹¹⁵ Ezzel

szemben Borsodon a két félkész zabloldalpálca, melyek közül az egyiket épphogy csak kinagyolták, díszítését még el sem kezdték kidolgozni, abból a 7. házból került elő, amelyben gabona, ekevasak, rövid kasza, kolomp, bárd és edények is napvilágot láttak. Vagyis a ház semmiben sem tért el a falu többi házatól, lakójában pedig a közösség egyszerű, földműves tagját sejtethjük. Kevésbé hihető tehát, hogy itt egy mester munkájával állunk szemben, aki egy rangos személy megrendelésére dolgozott. Sokkal valószínűbb, hogy a zablák helyben készültek, a házban élők közül faraghatta valaki. És nyilvánvalóan azzal a mintával díszítette, amelyet ismert, amely a sajátja volt.¹¹⁶

A 10. SZÁZADI MAGYARSÁG GAZDÁLKODÁSÁRÓL

A mezőgazdasági eszközök kutatásában változást részben az újabb temetőfeltárások hoztak, melyek során több sarlót, ásóvasalást, sőt ekevasat is leltek. Nagyon valószínű, hogy e tár-

gyak elsősorban nem mint munkaeszközök, hanem mint a halott rontásával szembeni védekezés eszközei, a vasbabona tárgyai kerültek a sírokba.¹¹⁶ Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a magyarok nem használták munkára ezeket a szerszámokat.¹¹⁷ A honfoglalók eszközkészletének megismeréséhez nagymértékben hozzájárult a régi leletek átvizsgálása is. Ennek révén sikerült, mint említettük, a magyarság körében kimutatni a rövid kasza ismeretét.¹¹⁸

A Borsodon hiteles körülmények között napvilágot látott mezőgazdasági eszközök vitathatatlanná teszik, hogy a honfoglaló magyarság ismerte és használta az ekevasat, sarlót, rövid kaszát, birkanyíró ollót stb. Nagyon valószínű, hogy az általunk lelt tárgyak nem jelentik a falu teljes eszközkészletét. Erre már csak abból is következtethetünk, hogy a különféle eszközöket más-más házban találtuk meg. Könnyen elképzelhető, hogy a tűzvész során a vastárgyak egy részét kimenekítették, illetve utána az épen maradt darabokat összegyűjtötték.¹¹⁹ Egyedül a 7. házból előkerült tárgyakról (két ekevas, rövid kasza, kolomp) gyaníthatjuk, hogy csaknem a teljes eszközkészlet ránk maradt.¹²⁰ Ennek az összetétele megegyezik a szaltovó-majáki kultúra,¹²¹ illetve a nyugati szláv területek eszközkészletével.¹²²

A borsodi ekevasak és párhuzamaik a Bartha Antal által tipologizált szaltovói ekék közepes és könnyű változatai közé tartoznak.¹²³ Alapvetően túróékék, de a kopásnyomok valószínűvé teszik, hogy oldalra döntve használhatták őket,

¹¹³ Mesterházy 2013, 447.

¹¹⁴ Parádi 1985, 175; Fodor 1996, 33; Bollók 2015, 402, 569.

¹¹⁵ Parádi 1985, 179.

¹¹⁶ Bálint 1976, 134; Mesterházy 1993, 297; Szőke 1994, 259.

¹¹⁷ Kristó Gyula úgy vélte, hogy a sírokban lelt mezőgazdasági eszközök éppen azért, mert babonás okokból kerültek oda, nem alkalmasak a honfoglalás kori földművelés bizonyítására. Vö. Kristó 1995a, 199.

¹¹⁸ Takács 1970; Müller 1982, II. 486–487.

¹¹⁹ Valószínű ugyanis, hogy a 20-25 házból álló faluban nem csak két ekevasat használtak. Az előkerült magleletek ennél jóval nagyobb arányú földművelésre engednek következtetni. Emellett azonban az is lehetséges, hogy nem minden háztartás rendelkezett ekevasakkal. Eketársulásokról, vagyis arról, hogy a szántáshoz szükséges eszközöket és állatokat több család közösen használta, már a 11. századból is megemlékeznek írásos forrásaink. Vö. Balassa 1974, 285.

¹²⁰ Egy ekéhez a későbbi időkben is két vas tartozott. Ezek nagyságukban különböztek egymástól, a köpűjüknek azonban megközelítőleg azonosnak kellett lennie, hogy ugyanarra az eketalpra fel lehessen szerelni őket. A borsodi vasak köpűmérete viszont jelentősen különbözik egymástól. Valószínű tehát, hogy nem ugyanazon az ekén használták őket. Vö. Balassa 1974, 290, 73. jegyzet.

¹²¹ Bartha 1968, 25. (korábbi irodalommal).

¹²² Gringmuth-Dallmer 2000, 64–65.

¹²³ Bartha 1969, 16.

így működésük a túróékénél hatékonyabb lehetett. Az ekevasak mellett nem leltünk csoroszlyákat. A csoroszlya nélküli túróékék pedig az égetéses földművelés tipikus eszközei.¹²⁴ Összhangban áll ez a Borsodon igen nagy mennyiségben lelt, változatos fajtájú gabonamagvak és gyomnövények vizsgálatából levonható következtetéssel is, amelyek egyértelműen irtásos földművelésre utalnak.

A Borsodon előkerült sarló fogazatlan volt. Ez a gyomnövények fajtáival együtt arra mutat, hogy alacsony betakarítási módot használtak, azaz a földfelszínhez közel vágják el a gabona szárát. A gyomnövények kétségkívül az őszi vetés, az ásóvasalás, valamint a borsó, lencse, vöröshagyma, illetve a petrezselyemmagvak pedig a kertkultúra meglétét bizonyítják. A rövid kaszák egyértelműen takarmánygazdálkodásra, a kolomp és a birkanyíró olló pedig fejlett állattartásra engednek következtetni.

Bizonyos, hogy a település életében szerepet játszhatott a kereskedelem is, hiszen, amint láttuk, az itt talált malomkövek egy része a Tokaji-hegységből, másik része viszont a Kárpátokból származik.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a borsodi 10. századi magyar falu lakói letelepült, földművelő életmódot folytattak. Széles körű mezőgazdasági ismeretekkel rendelkeztek, és fő megélhetési forrásuk az irtásos földművelés volt, amelyhez megfelelő eszköz-készlettel is rendelkeztek.

Az, hogy ez az élet- és gazdálkodásmód mennyire volt jellemző a korabeli magyarságra, adatok híján egyelőre eldönthetetlen. Annyi azonban bizonyos, az itteni mezőgazdasági eszköz- és magleletek kizárttá teszik, hogy a honfoglaló magyarság egészét nomádnak tekintsük.¹²⁵

Bár hazai leleteink között egyelőre kevés az összehasonlítható anyag, a közép- és kelet-európai területek feltárásai bőséges lehetőséget kínálnak erre.¹²⁶ Ebből világosan látszik, hogy a borsodi falu pusztulásának idején a környező szláv területek gazdálkodása és életmódja teljes mértékben azonos volt az ittenivel. Sem eszközkészletükben, sem településszerkezetükben nem tértek el a borsoditól. A termesztett növények fajtái között is mindössze annyi eltérés mutatkozik, amennyit a területi és az éghajlati különbségek indokolnak. Ezen túlmenően azonban sem a kertkultúrában, sem a gyűjtögetett gyümölcsök vagy gyógynövények össze-

tételében nem látszanak eltérések. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a borsodi település lakói szlávok lettek volna, hanem azt bizonyítja, hogy a 10. századi Borsod magyar lakói a kor közép- és kelet-európai színvonalán éltek és gazdálkodtak, semmiben sem maradtak el a mögött.¹²⁷

Mindez erősen megkérdőjelezi a sokat hangoztatott szláv kultúrfölényt.¹²⁸ Egyet kell tehát értenünk Müller Róberttel, aki megállapította, hogy a honfoglaló magyarság jó része olyan agrártechnika ismeretében érkezett a Kárpát-medencébe, mely az eszközök kivitelét és a szántás módját tekintve nem volt alacsonyabb szinten a helyi őslakosság földművelésénél.¹²⁹

¹²⁴ Müller 1971, 254.

¹²⁵ Kristó Gyula szerint a 10. századi magyarság teljes egészében nomád volt, földművelést nem folytatott. Növényi élelmiszerigényét a Kárpát-medencében élő, döntően szláv földművesektől adó formájában elégítette ki. Úgy véli, az élelmiszerellátásban szerepe volt a kalandozó hadjáratoknak is. Vö. Kristó 1995a, 205–206; Kristó 1999, 13. A Kárpát-medencébe érkező magyarság nomád jellegével kapcsolatban Balassa Iván egy igen fontos tényre hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy amikor egy félig letelepült, esetleg részben még nomadizáló népesség valamilyen okból hazát változtat, akkor annak óhatatlanul a nomád vonásai kerülnek előtérbe. Ezt még fokozza az a tény, hogy a letelepült, földművelő lakosság egy része nem követi a vándorlókat. „Azok, akik pedig velük mennek, a megtelepedés bizonytalanságában hosszabb vagy rövidebb ideig nem tudnak földműveléssel foglalkozni.” Balassa 1974, 270. Kár, hogy a témában véleményt nyilvánító kutatók elsiklottak Balassa megállapítása felett.

¹²⁶ Gringmuth-Dallmer 2000, 64; Kobylinski 2000, 72; Kroll 2000, 73–74; Grebe 2000, 170; Balassa 1974, 263. (korábbi irodalommal).

¹²⁷ A borsodi leletek révén megvalósult Kristó Gyula azon elvárása is, mely szerint bizonyítottan honfoglalás kori és igazoltan magyarok által lakott objektumokból származó mag- és mezőgazdasági eszközelemek tanúskodnak a 10. századi magyarság élet- és gazdálkodásmódjáról. Kristó 1997, 263.

¹²⁸ E témát részletesen tárgyalta Takács Miklós Kristó Gyula könyvének ismertetése során. Takács 1997, 171–177.

¹²⁹ Müller 1971, 258; Müller 1982, I. 126–127.

IRODALOM

- Arkeologija 1986 *Arkeologija Ukrainszkoj SSZr. III. Ranneszlavojanszkij i drevnyerusszkij periodi.* Red.: Baran, Volodymyr D. Kiev 1986.
- Árpád-kori legendák 1983 *Árpád-kori legendák és intelmek.* Szerk.: Érszegi Géza. Budapest 1983.
- Balassa 1974 Balassa Iván: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? *Ethnographia* 85 (1974) 575–585.
- Balassa 1994 Balassa Iván: A magyar földművelés emlékei a 9–10. századból. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 235–247.
- Bálint 1976 Bálint Csanád: A honfoglalás kor. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1.* Szerk.: Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna Tas András. Budapest 1976, 121–164.
- Bartha 1968 Bartha Antal: *A IX–X. századi magyar társadalom.* Budapest 1968.
- Bartha 1969 Bartha Antal: Gazdaságtörténet és szavak. *MNy* 65 (1969) 14–25.
- Bartha 1991 Bartha Antal: A kelet-európai sztyepén élő magyarság eszközkultúrája (The material culture of the Hungarians living on the East-European steppe). *NKNT* 16 (1991) 91–103.
- Bátky 1930 Bátky Zsigmond: Magyar tűzhelyek és háztípusok. *NÉrt* 22 (1930) 113–137.
- Beranová 1957 Beranová, Magdalena: Slovanské žňové nástroje v 6–12. století. *PA* 48 (1957) 99–116.
- Berezovec 1963 Berezovec, Dmitrij T.: Poszelenyija ulicsej na r. Tjaszminye. *MIA* 108 (1963) 145–209.
- Boháčová 2000 Boháčová, Ivana: Der Depotfund von Saaz (Žatec). In: *Europas Mitte um 1000.* Katalog. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 261–273.
- Bollók 2015 Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez* (The Ornamental Vocabulary of the Tenth Century in the Carpatian Basin). Budapest 2015.
- Březinová 1997 Březinová, Helena: Doklady textilní výroby v 6.–12. století na území Čech, Moravy a Slovenska. *PA* 88:2 (1997) 124–179.
- Cosma 2002 Cosma, Călin: *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X D. H.* Cluj-Napoca 2002.
- Ecsedi 1931 Ecsedi István: Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztán. *NÉrt* 23 (1931) 74–76.
- Ecsedi – Sőregi 1931 Ecsedi István – Sőregi János: *Jelentés Debrecen szabad királyi város Déri-Múzeumának 1930. évi működéséről.* Debrecen 1931.
- Fodor 1983 Fodor István: Tárgytörténeti megjegyzések sarló szavunk eredetéről. In: *Uralisztikai tanulmányok.* Szerk.: Bereczki Gábor – Domokos Péter. Budapest 1983, 139–153.
- Fodor 1996 Fodor István: Hitvilág és művészet. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum.* Szerk.: Fodor István – Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya. Budapest 1996, 31–36.

- Fodor 2006 Fodor István: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században (Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert). In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Szerk.: Fodor István – Szatmári Imre. Budapest–Békéscsaba 2006, 13–33.
- Földesi 2005 Földesi Szilvia: Megjegyzések a kánai középkori őrlőkövekről – Remarks on the medieval millstones at Kána. *RégKut* 2004 (2005) 54–55.
- Gömöri 1984 Gömöri János: XI. századi temető Szakonyban (Ein Gräberfeld aus dem XI. Jh. in Szakony). *CommArchHung* 1984, 81–107.
- Grebe 2000 Grebe, Klaus: Brandenburg (Havel). In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 168–170.
- Gringmuth-Dallmer 2000 Gringmuth-Dallmer, Eike: A nyugati szlávok települési régiói, települése és gazdasága az Elba és az Odera között. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 64–67.
- Hanuliak – Rejholcová 1999 Hanuliak, Milan – Rejholcová, Mária: *Pohrebisko v Čakajovciach* (9.–12. storočie). *Vyhodnotenie*. Bratislava 1999.
- Henning 1987 Henning, Joachim: *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* Berlin 1987.
- Istvánovits 2003 Istvánovits Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékménye* (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). Nyíregyháza 2003.
- Jura 1962 Jura, R. O.: Drevnyij Kolodjazsin. *Arkeologicsni Pamjátki USSR* 12 (1962) 57–130.
- Kempke 2000 Kempke, Torsten: Textilherstellung. In: *Europas Mitte um 1000. Katalog*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 84–87.
- Kiss 2000 Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei* (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). Szombathely 2000.
- Klápště 2000 Klápště, Jan: A nyugati szlávok gazdasága, településmódja és települési területe az Ércheység és a Duna között. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 68–70.
- Kobyliński 2000 Kobyliński, Zbigniew: A nyugati szláv falu mindennapi élete 1000 körül. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 71–72.
- Kolcsin 1953 Kolcsin, B. A.: Csernaja metallurgija i metalloobrabotka v Drevnyej Ruszi. *MIA* 32 (1953).
- Koperski 1996 Koperski, Andrzej: Przemysł (Lengyelország). In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum*. Szerk.: Fodor István – Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya. Budapest 1996, 439–448.

- Kralovánszky 1962 Kralovánszky Alán: Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből (9th to 12th century agricultural implements from the Middle-Danube Basin). *MMMK* 1962, 106–116.
- Kristó 1995a Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged 1995.
- Kristó 1995b Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. Írott források alapján (On the life of the Magyars around the conquest). *Századok* 129:1 (1995) 3–62.
- Kristó 1999 Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*. Budapest 1999.
- Kroll 2000 Kroll, Helmut: Táplálkozás Közép-Európa keleti, szláv részében 1000 táján. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 73–74.
- Kucsera 1962 Kucsera, M. P.: Drevnyij Plisznyeszk. *Arkeologicsni Pamjátki USSR* 12 (1962) 3–56.
- Ligeti 1986 Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- Ljapuskin 1958 Ljapuskin, Ivan I.: Pamjatnyiki szaltovo-majackoj kulturi v dasszejnye p. Dona. *MIA* 62 (1958) 85–151.
- Marek – Skopal 2003 Marek, Otto – Skopal, Rostislav: Die Mühlsteine von Mikulčice. In: *Studien zum Burgwall von Mikulčice V*. Hrsg.: Poláček, Lumír. Brno 2003, 497–591.
- Mesterházy 1993 Mesterházy Károly: A magyar honfoglaláskor régészetének ötven éve. *Századok* 127:2 (1993) 270–311.
- Mesterházy 2013 Mesterházy Károly: A palmetta a honfoglaló magyarok művészetében (Palmette in der Kunst der landnehmenden Ungarn). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 447–456.
- MNL II *Magyar Néprajzi Lexikon* II. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest 1979.
- Müller 1971 Müller Róbert: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez (Daten zur Landwirtschaft der landnehmenden Ungarn). *Ethnographia* 82 (1971) 249–261.
- Müller 1975 Müller, Róbert: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerät-funde in Ungarn. *ActaArchHung* 27 (1975) 59–102.
- Müller 1978 Müller Róbert: Későnépvándorlás kori vaseszközlelet Fonyód-Ilonaberekből (Eisengerätfund aus der Spätvölkerwanderungszeit von Fonyód-Ilonahain). *SMK* 3 (1978) 5–11.
- Müller 1982 Müller Róbert: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig I–II.* (Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis Ende der Türkenherrschaft I–II.). *ZGy* 19. Zalaegerszeg 1982.
- Müller 2014 Müller Róbert: A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján (Agricultural techniques in the Middle Ages in the light of iron tools). *Ethnographia* 125 (2014) 1–19.

- M. Nepper 2002 M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2* [mit deutscher Zusammenfassung]. Budapest–Debrecen 2002.
- Osváth 2002 Osváth Gábor Dániel: A régészeti malomleletek feldolgozásának buktatói. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2002, 5–23.
- Parádi 1976 Parádi Nándor: A nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet (Der Sichelfund von Nyáregyháza-Pusztapótharasztt). *FolArch* 27 (1976) 171–182.
- Parádi 1985 Parádi Nándor: A Sály-Latori palmettás zablapálca (Der palmettenverzierte Trenseknebel aus Sály-Lator). *FolArch* 36 (1985) 173–181.
- Pletnyeva 1967 Pletnyeva, Szvetlana A.: Ot kocsevij k gorodam. Szaltovo-majackaja kultura. *MIA* 142 (1967).
- Pletnyeva 1989 Pletnyeva, Szvetlana A.: *Na szlavjano-hazarszkom pograticse. Dmitrievszkij arheologicseszkiy kompleksz*. Moskva 1989.
- Poláček 2003 Poláček, Lumír: Landwirtschaftliche Geräte aus Mikulčice. In: *Studien zum Burgwall von Mikulčice* V. Hrsg.: Poláček, Lumír. Brno 2003, 591–709.
- Pusztai 1994 Pusztai Tamás: Ollós temetkezés Zsámbékon a 17–18. században (Eine Bestattung mit Scherenbeigabe an der Wende des 17.–18. Jahrhunderts von Zsámbék). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 531–543.
- Rejholcová 1995a Rejholcová, Mária: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse*. ASF 15. Nitra–Budapest 1995.
- Rejholcová 1995b Rejholcová, Mária: *Pohrebisko v Čakajovciach (9–12. storočie)*. Katalóg. ASF 15. Nitra 1995.
- Révész 2008 Révész László: *Heves megye 10–11. századi temetői, sír- és kincsleletei* (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- Salamon – Török 1960 Salamon, Ágnes – Török, Gyula: Funde von NO-Ungarn aus Römerzeit. *FolArch* 12 (1960) 145–173.
- Selmezi Kovács 1981 Selmezi Kovács Attila: Kézimalmok. Történeti rétegek – technikai regresszió. *Ethnographia* 92 (1981) 204–233.
- Selmezi Kovács 1999 Selmezi Kovács Attila: *Kézimalmok a Kárpát-medencében* (Hand-Mills in the Carpathian Basin). Budapest 1999.
- Simon 2011 Simon Irén: *Árpád-kori kézimalmok*. Szakdolgozat, SZTE BTK. Kézirat. Szeged 2011.
- Sláma 1977 Sláma, Jiří: *Mittelböhmen im frühen Mittelalter*. Praehistorica 5. Praha 1977.
- Szedov 1960 Szedov, V. V.: Szelszkije poszelenyija centralnyih rajonov szmolenszkoi zemli (VIII–XV. vv.). *MIA* 92 (1960).
- V. Székely 2008 V. Székely György: Kora-Árpád-kori temető feltárása Tiszakécske-Árkus-dűlőben. In: *Múttárgyak között. Ünnepi kötet a 60 esztendő Laczko János tiszteletére*. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet. Kecskemét 2008, 251–277.

- Széll 1941 Széll Márta: XI. századi temetők Szentes környékén (Les cimetières du XIème siècle aux environs de Szentes). *FolArch* 3–4 (1941) 231–265.
- Szolnoki 2005 Szolnoki László: A nagycserei vaseszközlelet (Der Eisenwerkzeugfund von Nagycsere). *DMÉ* 2005, 217–239.
- Szolnoki 2007 Szolnoki László: A nagycserei vaseszközlelet (Hajdú-Bihar m.). In: *A tatárjárás, 1241–42. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest 2007, 104–106.*
- Szorokin 1959 Szorokin, Sz. Sz.: Zseleznyije izgyelija Szarkela-Beloj Vezsi. *MIA* 75 (1959) 135–199.
- Szóke 1994 Szóke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 9. században. In: *Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 77–85.*
- Takács 1970 Takács Lajos: A magyarországi rövid kaszák történetéhez (Zur Geschichte der Kurzstielsensen in Ungarn). *Ethnographia* 81 (1970) 187–220.
- Takács 1996 Takács Miklós: Lébény-Bille-domb (Győr-Moson-Sopron megye). In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Fodor István – Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya. Budapest 1996, 427.*
- Takács 1997 Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok* 131:1 (1997) 168–215.
- Točík 1968 Točík, Anton: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ASC 3. Bratislava 1968.*
- Tomka 2000 Tomka Péter: *Államalapítás, ispáni vár, megye. Világi és egyházi központok a X–XI. század fordulóján. Kalauz az ezredévi kiállításához. Győr 2000.*
- Tomka 2007 Tomka Péter: A honfoglalás korától a török időkig. In: *A Vagongyár alatt – A Vagongyár előtt. Római temető és középkori település a győri Árkád területén. Kiállításvezető. Szerk.: Bíró Szilvia – Molnár Attila – Nagy Andrea. Győr 2007, 63–92.*
- Vékony 1988 Vékony Gábor: Későnépvándorlás kori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakertben. In: *Komárom megye története 1. Főszerk.: Gombkötő Gábor. Tatabánya 1988, 283–316.*
- Vékony 1996 Vékony Gábor: *Honfoglaló magyar szállás. X. századi magyar falu az Által-ér mentén. Tatabánya 1996.*
- Wolf 1993 Wolf Mária: Babonás szokások Árpád-kori falvainkban (Abergläubische Bräuche in unseren Dörfern der Árpádenzeit). *HOMÉ* 30–31:2 (1993) 543–563.
- Wolf 2010 Wolf Mária: Adatok a X. századi magyarság gazdálkodásához és életmódjához. In: *„Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szeged 2010, 482–492.*
- Zoltai 1910 Zoltai Lajos: *Jelentés Debrecen sz. kir. Város múzeuma 1910. évi működéséről és állományáról. Debrecen 1910.*

AGRICULTURAL IMPLEMENTS FROM A 10TH-CENTURY VILLAGE ANTEDATING THE *ISPÁN'S* (COUNT'S) FORTRESS IN BORSOD COUNTY

Mária Wolf

Many notions have emerged regarding the way of life and farming activities of the Hungarians at the time of the Conquest. Some researchers believe Hungarians who moved into the Carpathian Basin to have been nomads, while others take the view that they may have been semi-nomads on the way towards a settled mode of existence.

The linguistic data, as well as Arab sources mentioning Hungarians in the east in the pre-Conquest era, have appeared to corroborate the last mentioned view.

Apart from the written sources and the linguistic data, right up until the recent past very little (and only sporadic) archaeological material has been available from the period. Moreover, this material has been of scant use as evidence and for purposes of dating.

During a documented excavation in Borsod-Abaúj-Zemplén County (in northeast Hungary), grain and agricultural implement finds could be recovered. The buildings in the settlement unearthed had burned down, but among their ruins two ploughshares, two short scythes, a sickle, a spade-iron (iron sheath for a spade's cutting edge), prod tips, sheep-shearing shears, a sheep bell, and millstones were recovered, as well as nine kilograms of seeds of 120 different kinds. Since they mostly belonged to long-lived types, the above-mentioned agricultural implements could be dated to a longer time bracket only, namely to the period from the 9th century to the 11th century. However, parallels of every agricultural implement recovered on the site have been found among grave goods from the 10th–11th centuries. On the basis of the few simple pieces of jewellery uncovered in the burnt-down buildings, as well as on that of radiocarbon (¹⁴C) investigations, the settlement was dated to the fourth quarter of the 10th century, to the 970s–980s. Moreover, the Hungarian ethnicity of those living in the settlement is clearly indicated by a carved bone element (a so-called cheek) of a horse's bit found with the ploughshares in one of the buildings: this constituent part featured palm-leaf decoration.

The agricultural implements unearthed and the grain seeds recovered show that the inhabitants of a 10th-century Hungarian village in Borsod had a settled way of life that involved cultivation of the soil. They possessed extensive agricultural knowledge, and the main source of their livelihood was slash-and-burn cultivation of the land. Excavations conducted in central and east-central Europe in the recent past indicate that at the time this Borsod village was destroyed, farming practices and way of life of in neighbouring Slav territories were fully identical with those in the settlement. Nor did the implements found in these neighbouring territories differ from those recovered in the village. Differences between the crops grown in the village and those grown in the neighbouring territories stem from differences in surface features and in climate in the respective places. This means that the inhabitants of this Hungarian village in Borsod in the 10th century lived and farmed on the level of central and east-central Europe and did not lag behind them in any respect.

Whether this lifestyle and manner of farming were characteristic for the Hungarians as a whole at this time cannot be determined at present, due to the absence of data. Nevertheless it is certain that the finds unearthed in this village exclude the possibility that all of the conquering Hungarians were nomadic.

HOLL IMRE (1924–2016) Magyarország középkori és kora újkori régészetének meghatározó jelentőségű kutatója volt. Munkásságában a régészeti tudás, a technikatörténeti érdeklődés, sőt, a korszerű természettudományos vizsgálatok igénye folyamatosan támaszkodott a történelemtudomány, a művészet- és művelődéstörténet, a klasszika archeológia és az ehhez szükséges klasszikus műveltség építőelemeire. Ennek a multidiszciplináris megközelítésmódnak mindenkor sajátossága volt az a kiemelt figyelem, amivel a tárgyi világ hazai fejlődését a tágabb összefüggések keretében tanulmányozta.

Az emlékezete előtt tisztelgő tanulmánykötet Holl Imre kutatásainak egyik fontos szegmense, a középkori és kora újkori kézműipar, a városi mesterségek és műhelyek, valamint az innen kikerülő különféle termékek és ezek európai kereskedelme témaköréhez kapcsolódnak. Az egykori tanítványok és munkatársak írásaiban a témaválasztás, a kutatás módszertana és szemlélete számos esetben Holl Imre közvetlen hatását, egyben tudományos életművének aktualitását tükrözi.

